

Яса

Юрій Мушкетик

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Могили називали Сліпою. Була висока й гостра, самотньо мріяла в степу, накликаючи в козацьких дозорців думки про минулість життя та неминулість слави. Колись вона була обкладена камінням, але за довгі роки ніздрюваті вапняки пообвалювалися і чи то позападали в землю, чи то їх побрали велети з Громової печери на Дніпрі, де, як розповідають діди, жили ще зовсім недавнечко. Біля печери й тепер валяється багато таких каменів. І тільки декілька, облизаних вітрами, потрісканих од сонця, стримить із землі коло підніжжя могили. А по всій могилі — бур'ян — не суспіль, а острівками: буркун і катран, які до середини літа вигорають майже до чорноти, а також дрок, воронець і медунка.

У татарський бік могила спадала полого, в козацький — круто, стрімко, а наокож — степ, скільки око візьме. Пожени конем — доскачеш па край світу. Тільки в праву руку, сажнів за півтора позаду, — невеличка річечка. Вона тут же й починалася з порослого очеретом та чорними лозами болота в приладі. Козаки називали річечку Волошкою, татари — Малою Каїр. Вона кривуляла неглибокою балкою верст двадцять — де розливалася чималенькими плесами, де витягувалася у стрічку, яку степовий сайгак перестрибував не розбігаючись, — й тихо та непомітно впадала в Дніпровий лиман. З маківки могили видно розсохаті верби над лиманом. Колись на вершечку могили ще лежав велетенський гранітний валун, і з нього було видно далі, аж за Дніпро, але його розтрошили блискавиці. Й уся могила теж пощерблена ними. Тут часто блукали грози, важкі та грізні, немов тури осінньої пори. Били й били довгими рогами, й майже всі — в Сліпу, що самотньо мріяла серед степу. Там, усередині, зібралось стільки мертвого вогню, що, коли б хто необачно кресонув, вона б вибухнула й розлетілася на шмаття.

Принаймні так думав Сироватка, лежачи на розперезанім снопі очерету, сховавшись од тягкого лясського вітру за єдиною уцілілою брилою граніту.

А ще Сироватка думав про того, хто лежав під ним, на споді могили. Хто він? Який був? Молодий, старий? Чого лежить отут? Їхав і загинув... Чи помер? Грав конем у степу... Могили, ясна річ, тоді ще не було. І де він зараз: у пеклі, в раю? Чи, може, він якийсь нехрист і блукає поза раєм, зазирає через золоті тини? Певно, що нехрист. Це не козацька могила. Діди кажуть, колись тут, у степу, кочували тільки орди, дикіші за нинішні. Й куди воно справді діваються нехристи? Чи в них є своє пекло і свій рай? Але ж наш бог не потерпів би на одному й тому ж небі чужого раю!

Далебі, ні. А кум Шевчик казав, що в нашого бога своє небо, а в турецького, поганського, своє. Ще й буцімто вони повиходять кожен на свій край неба, посідають, попускають ноги й шкилюють один з одного. (В це Сироватка не вірить, бо хіба можуть боги уподоблятися сварливим сусідкам, які пащекують в кінці городу). Ще Шевчик

розказував: басурманський бог вельми любить купатися в морі-окія-ні. Отож одного разу, коли турецький бог, скинувши рясу, вижиро-вував у хвилях, наш бог і каже йому: "От ти хвастаєш, що гарно пірнаєш, а дна не дістанеш". — "Дістану", — каже той. "Не дістанеш", — наш йому. Тоді турецький бог набрав повні груди повітря й пірнув. Наш тоді хукнув на море, й воно замерзло. Виринув з дна поганський бог — і торох лобом об кригу. Валасався доти, доки додумався прохукати кригу. А наш тим часом закинув на десяту хмару його рясу, й хмара попливла з рясою геть. Випірнув поганський бог, глип — ряси немає. "Де ряса?" — кричить на все море. "Не знаю", — одвічає наш, а сам регочеться.

З того часу й увішли вони в страшний розмир, а з ними й народи їхні.

Мабуть, оця кумова розповідь — суспіль вигадка, хоч і в ній є щось од правди, істинно-бо: пани б'ються, а в мужиків чуби тріщать.

"Прости, господи, що согрішив", — щиро розкався, ще й перехрестився на тому Сироватка. А проте грішні думки не полишали його й далі. І не йшов з мислі поганин, який лежав під ним на споді могили.

Може, вперше пропливло отак близько в думці чуже життя й заклопотався чужою душею.

Сонце, щойно викотившись із божої кузні, пливло понад зеленими мирськими плавнями по чистому, мов озерна вода восени, небу й пригрівало зовсім не повесняному. Тепло, затишно Сироватці після холодної ночі, солодко йому крізь дрімоту думалося. Про того ж таки поганина, про його неприкаяну душу. Мабуть, вона таки в раю. В їхньому, поганському. А чи схожий той рай на наш, християнський? В раю завжди сонячно й затишно, і походжає по ньому бог, пильнує порядку.

В цю мить він бачив бога зовсім близько. Як свого діда Корнія. Отакий він, з білою бородою, добрими очима в зморшках, у липових личаках, із кобзою в руках. Сидить на небесній призьбі, над якою висять віночки цибулі, славить піснею ясний світ.

Козак Сироватка побожний. Святобливий. Розмовляючи з богом, відчував, як ніби легенький вітерець пробігав у душі. Почував справжню святість, і чистоту, й чинність усіх божих помислів, почував себе не рабом, а ніби молодшим підпасичем у мудрого ватага. Сам, без бога, давно б загинув або здичавів у цій пустелі. Одначе ж у своїй святобливості не сягав за межі, де починається власна безконечна малість, мізерне приниження, панічний страх, а то й вічний самообман душі. Він не боявся бога. Слугував йому, радився з ним і сам намагався підказати молитвами, як содіяти, щоб краще жилося козацькому люду, з якого боку заступити край од супостатів, коли послати дощі, а коли поберегтися з блискавицями, аби не спалили дотла степу. Щоправда, бог не вельми дослухався до його молитов: позаминулої осені Сироватка ледве вихопився конем до лиману, степ палав од Кизикермена до Перекопа, згоріла Сироватчина куга і весь риштунок, — то, мабуть, через те, що не він один, а надто багато їх шепоче йому у вуха молитви. Та й шепочуть не водно. Бог повсюдно втручався у Сироватчині сфери, а Сироватка не боявся забрести мислю в божі. Як оце ниньки, коли намагався одгадати: християнський і басурманський рай розкинулись в одних і

тих же кушах чи шумлять ті кущі нарізно? Твердо Сироватка знав одне: і на небі, й на землі має бути лад, за яким хтось наглядає. Бог пильнує свого. Сироватка — свого, маленького, що входить у той, великий. Сироватка жив у повній злагоді з собою і з тим місцем, яке визначили йому бог і доля. Життя його злиденне, ще й на краю погібелі, але в усьому тому був свій лад, свої мірки, свій закон. І того закону, вічного, правічного, що невідь-яким чином і звідки увійшов у нього, Сироватка ніколи не переступав. За тим законом жив він, жила синиця на в'язові за його кугою, і рись за балкою, і сокіл-боривітер у небі, і змії жовтобрюхи за могилою. І жило десь там, за його спиною, товариство, чий спокій він захищав. Ходило по своєму колу сонце, і ходив за ним Мокій Сироватка, ніде й ні в чому не переступаючи його законів, а також законів совісті, давніх звичаїв, які уклались в його душі в свій особливий лад. Переступи його — і все зруйнується, розлетиться на шмаття сама душа, й тоді загинеш сам. І все те у божій волі, а знати її людям наказано.

Воно трохи й страшно швендяти навіть мислю по божім обійстю: ще шелехне з-за куша дрюком якийсь архангел, але ж вельми хочеться козакові бодай краєм ока зазирнути в господній дім, — либонь, не дім, а палац, ще й з колонами, як у пана Казановського, — бо той дім, на велике Сироватчине переконання, стоїть посеред раю, куди попаде й сам Мокій. Попаде безпремінно, бо він же боронить божу правду щирою молитвою і шаблею, не їсть у пости (частенько не тільки в пости) скоромного, не оскверняє білого світу поганими словами і оковиту п'є лише на свята та, як трапляється, на дармівщину. А хто тепер пригостить на дармівщину! Таке, либонь, буває на небі, та й то не скрізь. Ні, там зовсім не вільно пити. Не вільно чи, може, й не кортить?.. Мабуть, не кортить, дадуть чоловікові якоїсь нуди, і вже його верне од самого духу горілчаного. У бога з цим ділом строго!

І знову кріпко задумався козак. і справи небесні заступили Сироватці справи земні. І Сироватка на ту мить забув, що він — очі Сліпої. Що минулого тижня кудись подівся бекет у Червоних Лозах. Увесь бекет, всі троє козаків. Отак — щезли, немов і не було їх. І забув про засторогу козаків з Тавинської залози, які казали, що в ногайських кошах помічено якусь товчю. Правда, вони теж не сподівалися ногайського набігу. О цій порі ординці походом не ходили майже ніколи — безкорм'я для коней і важкі переправи через ріки стояли їм на заваді.

Сироватка тільки тоді стрепенувся, як по його грудях ізнагла прокотився якийсь згук, а на гострому зламі каменя почулося тонке гудіння. Здавалося, над могилою ширяє важкий свистокрил. Сироватка рвонувся, але якась владна сила зупинила його, не дала схопитися на ноги. Він тільки зіп'явся на руках і виглянув з-за каменя. Сірий, столочений снігами, але вже підмальований зеленим і червоним степ на обрії мовби ворухився, мовби напливав на могилу, тремтів і гойдався, мов перетягнена басова струна на кобзі. Це був той згук, що пролетів крильми свистокрила.

А той, що зачепився за гранітний гостряк, уже тремтів, як стонадцять тулумбасів, гудів і дзвенів, аж стогнала могила. Він бив Сироватці просто в груди, душив і втоптував у землю. Татарський чамбул, котрий обтікав Сліпу зліворуч, був так близько,

що Сироватка навіть бачив витягнені вперед запінені горбоносі морди коней, і оширені й ніби закам'янілі обличчя ординців, і навіть довгий малахай у руці ватага.

В одну мить Сироватка з жахом зрозумів: уже не подати знаку. Він просто не встигне запалити порубану й складену на купу по той бік каменя степову грушку, облиту смолою. Татари добудуться сюди швидше, ніж він висіче іскру на трут. Либонь, вони знали, що на могилі сторожа, й ця їхня передова залога мчала просто сюди.

Страх холодним списом встромився козакові в живіт. І одразу там запекло, гарячий вогняний клубок поповз угору. Все тіло налилося тим страшним вогнем. Тисячі шабель розтинали козакові серце, тисячі куль пронизували голову, і все то шаблі та кулі побратимів, яких наразив на смертельну небезпеку. Коли б то знав раніше, сам би попросив їх покарати його.

Він жорстоко ошукав товариство, котре поклялося на нього, довірило йому свій спокій, своє життя, свою честь. І не буде йому прощення ні на цім, ні на тім світі.

Не пам'ятав, як сталося, — жива душа хотіла жити, — що не чекав смерті чи полону на маківці Сліпої, а покотився вниз. Геть з лисого горба, в бур'ян, куди ще не сягнули очі татар. Котився по крутому козакому схилу, хоч відав, що там теж нема порятунку.

Він уже майже долітав низу, як руки раптом занурилися в щось м'яке. Ще сам до кінця не осягнув, що це таке, думка про рятунок забігла наперед, кудись вела, кудись штовхала. І враз Сироватка пригадав: це — лисяча нора. Стара-старезна й широка, як татарський міх. Козаки казали, що в ній живе старий лис. Скільки дозорців з нудьги полювало за ним, а жодному не вдалося влучити.

Сироватка ніколи за лисом не полював. Та хай би це зараз була нора не лиса-перевертня, а самого дідька, він би, мабуть, спробував шукати в ній порятунку. Бо в цю мить у його голові, нехай і кволо, ніби іскорка в затухлім жареві, спалахнула надія на покуту перед товариством, вернула до життя. Він посунувся в нору, руками, головою, плечима розривав, розгрібав її, втискувався, мов бурав у дерево. Добре, що був не широкої кості й схуд за зиму, як байбак. І все ж шкодував, що не скинув лихеньку кожушину; застібки на ній обірвалися й вона збилася на спині, не пускала. Він ще раз крутнувся, й кожушаний горб опинився десь збоку, а сам Сироватка просунувся ще на піваршина вперед. Сорочка розірвалася, і він відчув голим животом холод землі. Пісок рипів йому на зубах, а горлянку стисло, немов туди запхали добрий віхоть сіна. Густий сморід бив у ніздрі, спирав подих. Сироватці здалося, буцім він заповз не в лисячу нору, а в смердючу геєну.

А зверху вже стояла гупотнява, по його спині, по голові товклися копита й на мить вибили всі думки, лишився тільки страх смерті, страх полону. Сироватка підтягував ноги, йому здавалося, що вони стирчать із нори, що він сховався, як підстрелена дрохва, котра пхає голову в кущ, а сама — на видноті.

Могила гула, могила стогнала, здавалося, що озивається хтось на споді, й долинав згори приглушений земляною товщею джеркитливий гомін. Раптом затупотіло зовсім близько, й Сироватка несамохіть ввіп'явся розчепіреними руками в землю, йому здавалося, що його ось-ось схоплять за ноги, поцуплять нагору. Але того не сталося.

Зненацька зверху щось ляснуло чи стрельнуло, й задвигтіла могила, мабуть, той тупіт було чути аж у підземеллі, й гомін стрімко покотився пріч. Але не встиг він оддаленіти, а Сироватка спам'ятатись, як знову задвигтіла земля, тепер уже дрібно-дрібно, немов її струшували десь скраю й воднораз розгойдували з боку на бік, посипався на Сироватку пісок, а в смердючій глибокій темряві почулося хрипке гарчання. Степ двигтів, і двигтіла могила, й тремтів у її чорних нетрях козак. Але тепер він гаразд тямив усе, що коїлося там, нагорі. То йшла орда. Він, Сироватка, впустив її зі свого дозорського ока й за те має каратися, гинути в оцій смердючій норі. Мо', вже й не вилізе звідси! Бо ж он як убуравився! А мусить видряпатися й спробувати обернути біду бодай на півбіди. Ось тільки притихне тупіт, ординська хвиля перехлюпне через могилу... Сироватка напружено вслухався, а земля віддавала йому всі луни од копит, що сунули над ним, бо на ту мить був її полоном, її часткою. Та ось стала влягатися хитавиця, й гуркітнява злилася в один гул, що віддалявся, — так гудуть зоддалік дніпрові пороги. Сироватка вперся руками в землю й спробував вилізи нагору. Натискав щосили, чеберяв ногами, рвав плечима — ні руш. Здавалося, що його тримала чиясь міцна, нещадна рука. Холодний піт пойняв Сироватку. На мить він подумав, що не треба було отак запанібрата розмовляти з тим, на споді, спогадувати нечистого...

Але Сироватка таки зборов холодний тремтливий дріж, не дав відчаю заволодіти ним. По хвилі, по короткому розмислу він повернувся трохи набік, витягнув уперед руки й, впираючись у горішній бік нори, посунув назад. Вилазив з кожуха, вилазив з кунтуша, лишаючи їх на загізнок лисові. Закоржавіла од смоли сорочка задерлася на голову, й він, коли виліз, у першу мить не побачив світу. А тоді прокліпався, стягнув з очей заволоку й притьма, ледве оглянувшись на татар, що саме оминали далеку балку, подерся нагору. Він гарячкове стягував розкиданий по всій могилі хмиз, згрібав очерет, стопкував усе на купу.

Страх ще раз гострою шаблею брийонув козака: Сироватка шукав у кишені штанів кресало й не знаходив. Тоді спохопився, помацав — кресало крізь дірку в кишені посунулося аж у чобіт, роззувся і знайшов його.

Трут загорівся не відразу: в оцій шарпаніні, в оцій крутні у норі обтерся надгорілий крайок вивареної в селітрі губки, й іскри ні за що було зачепитися. Врешті губка задиміла, зачаділа. Сироватка пхнув її у клоччя й замахав руками, як вітряк крильми. Тільки тепер знову подивився вдалечінь. Татари ледве бовваніли на обрії. Здавалося, то комашиться мурашня.

Аби вогнище розгорілося швидше, козак здер з себе просмолену од нужі сорочку й пхнув її поверх соломи. Й вогонь справді спалахнув і загоготів, як божевільний чорт. Червоне купайло затріщало, а смола зашипіла й метнула вгору довгий чорний рукав. Аби було ще більше диму, Сироватка назгрібав прілої соломи, вологого бур'янища й теж кинув на купу.

А тоді взув на праву ногу чобіт і втікав сам. Його землянка на березі Волошки обплетена дерезою, пищальником, жостером, оточена чорнокленами й дубами, її не добачиш і за два кроки, але він, однак, не залишився в ній. Тільки схопив із сплетеної з

лози примостки стару кожушину, якою вкривався на ніч, натягнув на посинілі ребра й побіг до болота. Там у нього була схов'ана між купиння липова довбаночка.

Стояла висока весняна вода, й острівці зараз були майже всі позатоплювані. Сироватка привеслував до одного з них, заштовхався довбанкою у густі лози та сухі, поклякні й поламані торішні очерети й ліг на дно. Вже не підводив голови, знав, що звершив усе, а виглядати — небезпечно, міг котрийсь із ординців відстати чи лишитися в дозорі. І через те вже не бачив, що чинилося довкола.

Хисткий стовп його курява кинув татар у панічне сум'яття, збив з пантелику, вони закружляли в степу, як сполохане гайвороння. В одну мить злетілися докупи аги і калги, нуреддик-солтан викинув над головою руку із зеленим значком, заверещали алай-чауші, й орда розлетілася, розсипалася на сотні ручаїв, й потекли вони назад, у кримську сторону.

Кілька ватаг пролетіло й повз Сліпу. Сироватка чув тупіт прудких татарських коней. Його змагало бажання подивитись, але він подолав його. Лежав і лежав, руки й ноги йому помліли, спину сковувало крижаним холодом, але терпів. Чмокала об човен простудна хвиля. Сироватці здавалося — просто лизала його голий бік. Перед очима манячила рясна гілка верболозу в довгих жовтих сережках, десь у кущах тахкав селезень і йому радо відповідала кряква. Коли в степу зринав тупіт, вони замовкали, стихав — починали перемовлятися знову. "Тут смерть ходить біля горла, а вам кортять любощі, щоб ви повиздыхали", — вилаявся спересердя, але полахати не наважився.

А небо стояло синє, високе, тільки холодне, в ньому мовчки, без крику тяглася вервечка чапель. Чаплі згори бачили човника й козака в ньому. Сироватка з острахом подумав, що птахи можуть виказати його наглим криком, шугонуті убік, закирликати, — то для татар певна ознака, — але вони втомлено й повільно махали в небесній блакиті крилами.

Сплили з Сироватчиного зору чаплі, низько, над самим озерцем, профуркотів табунець чирят, що були наче зв'язані мотузочком, погналася з крякотом за ґавою степова чайка — ганяла од болітця, — шугала вниз одна, сіпалася за нею й друга, — також зникли, а далі — холодна й тверда тиша. Він лежав у ній, немов у домовині.

А потім прилетіли з лиману білі чайки, загаласували, закружляли — ловили на трав'яних відмілинах дрібне риб'я, якого там була гибіль, а наївшись, пожирувавши, обсілися на сірій косі й сиділи там довго — мовчазні, як знаки долі. А може, подумав Сироватка, це й були білі душі тих козаків, що погинули на галерах та в чорних турецьких темницях. Прилетіли зарадити ще одну біду. Вони всі ізнагла зірвалися й полетіли, мовчазні й врочисті, не полетіли — потягли до лиману, а натомість явилися живі козацькі душі.

Одначе, коли кінські копита загупотіли біля могили (стукіт був одмінний від того, що раніше, — коні йшли легкою рессю й були ковани), Сироватка не підвівся. Й навіть тоді, коли над Волошкою пролунало голосне "пугу, пугу!" та по сухих очеретах різонув веселий свист, не одгукнувся. Були серед татар вдатні й на такі мудрації, а то й перевдягалися в козацьке, сідали на козацькі коні.

Копита чавкотіли вже понад самим болітцем.

Сироватка чекав, коли загомонять запорожці. Й вони загомоніли.

— Погинув Мокій, — мовив один, а хто саме, Сироватка розпізнати не міг. — Мабуть, вхопили, коли тікали назад.

— Достойний був козак, — обізвався Гришко, осавул Тавинської залоги. — Правдивий, богобоязливий. Треба справити поминки по його душі.

— Поклав свого живота за товариство. Востаннє прислужився йому, — казав далі перший козак. — Ніби непоказний на взір і вдачі сумирної, а от же звитяжний. Царство йому небесне, прийми його безгрішну душу в сади свої...

Ті слова розтікалися Сироватці по душі, немов солодкий мед. Тепер умисне не поспішав вилазити зі сховку, кортіло послухати ще. От коли б тільки не квапились одснлати на небеса, не прилучали до небіжчиків...

— І як він їм дався на влови, — прогудів Кайдан, козак велетенської статури, круглолиций, грізний з вигляду. — Пронозливий же та хитрющий. Може, затаївся де? Він такий, захиється — з собаками не знайдеш.

"Бий тебе сила божа, який вреднючий", — вилаявся Сироватка в думці, а що далі лежати не випадало, боявся почути з ядучого Кайданового язика ще якої бридоти, відгукнувся:

— Осьдечки я! — І підвівся, але монявся ще довгенько, розминав затерплий попереk; почував кольки в плечах, у руках і навіть у п'ятах; зрештою попхав липову довбанку до берега, де спішувалися козаки Тавинської застави. Їх було чоловік тридцять-сорок, серед них Сироватка помітив і кількох незнайомих. Січовики реготалися; ледве Сироватка виліз на берег, обступили його, поплескували по плечах, тусали під боки, а Кайдан підняв дозорця й погупав на руках, як дитину. Кайдан за квартиру горілки підіймав млиновий камінь.

— Ну й обамбурих ти татарву. Наче вихором їх понесло.

— Натер перцю, — реготнув козак Гук, високий, гарний з лиця, з тонкими, підкрученими вгору — по-ляськи — вусиками. Він справляв на Січі уряд підписаря, й Сироватці вдивовижу, звідки взявся тут, у степу.

Неначе з хмари впав. Без контроверзи ворога погнав. Сироватка спочатку кулився, а далі й собі заусміхався, заморгав ріденькими віями. Таку мав звичку — сміючись, приплющувати очі. Він уже забув недавні тривоги й свою провину, ладен був чоломкатися з усіма й вже потягнувся до чийогось кисета, як зненацька за спинами козаків пролунав владний, хоч і тихий, голос:

— Ну ж, ну, пропустіть і мене обняти хороброго козака.

Січовики розступилися, й спантеличений, остовпілий Сироватка опинився віч-на-віч з кошовим Іваном Сірком. Стояв перед ним, як кабешний школяр перед навчителем. Він одразу помітив у притемнених пронизливих очах отамана грізну червонясту іскру. Ох і знав же ті очі козак. Мабуть, ніхто не міг видивитися з них стільки, як він. Сироватка ще більше зігнувся й справді на ту мить скидався на невдатного школяра. Був невисокий, худий і якийсь ніби злинялий. Ріденькі вуса, така

ж чуприна з-під колись дорогої, а тепер вилізлої, замицьканої смушевої шапки з сукняним верхом, драна кожушина на голих ребрах. Нужденність і покора, ще й ніби байдужість до всього. Тільки по вицвілих на сонці очах видно, що ж таки проноза, що доля котила його і за вітром, і проти вітру.

У тих очах — і щирість, і подивування, й сподівання якимось викрутитись.

Отаман стояв мовчки. Трохи вищий середнього зросту, крутий у плечах, з невідпорним поглядом карих, із зеленавим, що його не погасили роки, блиском очей, на худорлявім, суворім обличчі — глибокі зморшки, воно таке ж обвітрене, як і в інших козаків, одначе барвою схоже на стемнілу бронзу. Брови в отамана густі, розсічені на переніссі крутою поперечною рисою, підпалені сонцем, вітрами й степовими пожежами, ніс кібчастий, підборіддя круте. Глибокі зморшки прокреслили й Сіркове чоло. Сироватка в думці відмітив, що їх побільшало. Отаман старів.

На Сіркові темний жупан і чорна, з малиновим верхом шапка, від якої на чоло падала тінь.

В рухах отаман був неквапливий, навіть забарний, одначе Сироватка знав — то оманливе враження. Помислом і поведенцією отаман гострий, весь сік гнuzдає гаряче герце й не загнuzдає. Од усієї його постаті віяло силою, міццю, їх не опили роки й утома далекої мандрівки. Кошовий мав літ під шістдесят. Сироватка — на десять менше.

Однією рукою Сірко погладжував густий, з щедрою проспанною вус, на другу накручував шабельтас недорогої, але тягнутої з доброї криці шаблі. Сироватка пам'ятав ту шаблю оддавен; з обвитою розплавленим на вогні, аби прикипів до сталі, мідним дротом ручкою, потертими, шагреневої шкіри наділками, скріпленими угорі срібним обідком; на ній вломився не один десяток ворожих ратищ та клювал. Пам'ятав — ох! — і крутий порух, яким отаман накручував на міцну жилаву руку шабельтас, й по спині, по її крутому жолобку пробіг неприємний холодок. Здавалося, там прокотилася крижана бурулька.

— Розсідлуйте, хлопці, коней та лаштуйте переобідок, — наказав Сірко козакам під'їзної команди, — а Мокій покаже мені свій бурдюг.

Козаки пішли до коней, що переступали червоними копитами — степ понад Волошкою вкритий багряними тюльпанами, а Мокій повів Сірка по лівому схилу балки, котрий був трохи вищий за протилежний і поріс чагарником. Сироватці кортіло запитати отамана, яким побитом він опинився тут, яка негода занесла його сюди, але не зважувався. Треба буде, кошовий скаже сам. А отаман мовчав. Колись гарячий і навіть говіркий отаман з роками ставав замкнутим, мовчакуватим, навіть грізним. Сироватка чомусь подумав про те з сумом. У них за спиною гомоніли козаки, чмокаючи, пили із озерця воду коні, рипіла й брязкала збруя.

— Ну, де ж твоя куга? — запитав Сірко, коли вони зупинилися під невисоким, карякуватим в'язом.

— Осьо, — вдоволено проказав Сироватка.

— Де? — подивував отаман.

— Та ось ж. — Козак розгорнув віття в'язовника, і перед отаманом вигулькнув гостряк землянки, викопаної в схилі порослої нехворощею балки і обкладеної дерном.

— Умієш ховатися, — мовив, і не знати — осуд у тих словах чи схвалення. Та враз отаман круто повернувся до козака, його ліва брова грізною хмарою шугнула вгору, очі стемніли од гніву. — А чи подумав ти, що міг проспати і Січ, і Великий Луг?

— Не спав я, батьку, — не схиляючи голови, мовив Сироватка. — Думав.

— Ось зараз візьму барбару та виб'ю з тебе ті думки. Про що ж ти думав, вражий сину?

В голосі отамана — роздратування. Сироватці чомусь здалося, воно ще й від того, що кошовий не зміг відшукати його бурдюг.

— Про бога, — відказав.

Хитрий козак Сироватка. Сам відчув, що збрехав. Ну, не зовсім, він і справді споминав у думках бога, хоча й не так, як подобало, одначе не знитився. Отаман стояв спантеличений. Мовби й не випадало вибивати з голови думки про бога. Примружився хитро-хитро, ще й двома пальцями посмикав себе за вус.

— А не брешеш?

Сироватка праведно звів очі д'горі.

— Він же чує!

Бог од того нахабства трохи не впав з неба.

Плюнув і повів кошлатою бородою, одвернувся, аби не чути, як козак лле кулі. Сироватка аж рота розтулив, та одразу й заспокоївся, бо то був не бог, а білоборода хмара, вона швидко розвіялася, хоч трохи й налякала його. І плюнув не бог, а кошовий. Прочинив двері землянки, але тільки заглянув, повернувся і повільно пішов до могили. А Сироватка чалапав позаду, знову не наважуючись — а таки кортіло — запитати отамана, чого приїхав, й не збираючись відставати. Він не вельми засмутився вовкодухістю отамана — що той може йому зробити? Вийшло то злецьки, й соромно йому трохи... Хоч він справляв сторожову службу не од коша, стояв у степу осібно, власною волею — в поміч козакам січової сторожі, одначе, як погинув бекет у Червоних Лозах, а в Тавинській залозі стало скрутно на людей, сказав, що, доки повного місяця, може повартувати і сам. Вони таки поклалися на нього, а сьогодні сталася оця притичина.. Одначе все оббулося. То й отаман пересердиться "Біда біду перебуде", — сказав сам собі.

Отаман зійшов на могилу, зупинився. Довго стояв непорушне. Його обличчя здавалося вирубаним з темного каменя, і весь він був неначе тесаний з однієї камінної брили Сироватці ж він чомусь ще видався схожим на крука, що стоїть на вершечку камінної баби. Отаман притримав лівицею шаблю, сів на камінь. А Сироватка примостився збоку, видобув потертий кисет, саморобну кленову люльку. Сподівався, Сірко потягнеться до його кисета, і вони закурять ладком й од димку потече розмова. Але отаман люльки не діставав і Сироватки мовби й не помічав.

Сидів замислений, суворий, дивився на степ. Сухий, випалений сонцем типчак переливався, як грива мертвого коня А в тій гриві — червоні й жовті вогники-тюльпани.

Про що думав отаман? Може, спогадував день, коли багато-багато літ тому знайшов закоцюблого Сироватку над річкою Татаркою, кинув у сідло й погнав до зимівника. На смерть загнав коня, а козака врятував. Тьху! Врятував отаке ледащо! І тепер йому було шкода вороного огира? Адже то був найкращий кінь за все його козакування. Чи, навпаки, стало жаль дозорця, шкодував на свої різкі слова й обмізковував, як їх завернути назад? Бо й справді, хто його неволив на ці чати? Ніхто. Четверте літо конас тут, у самотині, в зеленій пустелі. Поруч татарських улусів, до них — за півдня конем доскакати. На безкорм'ї, в спеку й холод. Влітку ще так-сяк. А взимку, як вичахне небо, як потечуть поміж тирсою білі холодні змії, як завують сіроманці, а з крутих балок вийдуть вогнеокі хижі рисі... Тисяча лих, тисяча небезпек на одну людську душу Либонь, це тяжче за схиму.

Позаминулої весни вернувся козак з далекого дозору — його ледве впізнали, такий був худий і виморений. Гойдався козак, гойдався кінь (шкура та кості), козак тримався за кінського хвоста й так причвалав на Січ. Майже всі братчики вийшли з куренів подивитися на те диво. Запакували сніги Волошку, а напровесні почалася така каламуть, що ні пройти, ні проїхати.

Сірко був упевнений, що Сироватка в дозір не вернеться. А він повалявся місяць на печі, обшив новою юхтою сідло, натовк у мідній ступі ворочок тютюну й за чергової okazії знову подався у степ. То що ж тримає його на оцій могилі? Несе якусь покуту перед товариством? Погнала пріч од людської оселі ненависть? А чи привела велика любов до своєї землі, до рідної неньки-вітчизни? Мабуть, таки любов. Бо ненависть не може втримати так довго людину в моторошній і зловісній самотині. Вона безсила перед пустелею, вона прагне чужої біди, чужої крові, чужих сліз.

А може, нічого того не думав отаман, просто сидів і споглядав степ. Спивав його спрагло, як чисту джерельну воду. О цін порі він був чи не найкращий. Вже не спав і ще не пробудився доконечно. Мив мала дитина в колисці першої миті, коли тільки розплющила очі. Водить ними, пухкає губенятами, випручує повні рученята, посміхається зачудовано й тихо.

Прокидався степ, прокидалося й серце. Ще не підвелися трави, ще торішні ковили ворушили сивими чупринами, а вже зазеленілії при долині козельці й вероніка, а по балках — ряст, підвели в болотах гострі списи очерети, прорізався з води першими гостряками татарський шабельник, й скрізь по видолинках червоно заповум'яніли тюльпани. Заплющиш очі, а перед ними так і мають багряниці, й тоді хочеться взяти шаблю та прорубати до обр'ю стежку. Десь тихо, не видимі окові, подзвонюють журавлі, чистим струменем спадає згори жайворова пісня.

Благословенний степ! Благословенне життя!

Проклятий степ! Прокляте життя!

Вдень сонце пече немилосердно козацьке тіло, а вночі холодна вільгість пронизує до кісток. І голод — хоч шаблю гризи.

Отаман тільки на мент заглянув у Сироватчину землянку, здавалося, й не роззирався, а помітив його наїдок. З казанка стриміли ноги журавля. Мабуть, варив не

один день, але хіба вгризеш те м'ясо — воно міцніше за тятиви татарських луків.

Та чи не найбільшою мукою для козака весною і влітку є нужа. Верстовими стовпами підперла комашня небесну стелю, заткала обрій. Ступу товче. В повітрі стоїть дзвін, здається, що десь далеко, мабуть, аж у слобідській Україні, тисячі ковалів кують чересла. Ранком козак умивається не чистою криничною водою, а дьогтем. Або чавить сік з ядучих трав та обмазується вовчою жовчю. На Сироватці шкіра задубіла, її, мабуть, не втне не те що комарине жало, а й турецький ятаган.

Ні, не про степ, а про козака думав отаман.

Вітер односив у його бік димок з Сироватчиної люльки. Сироватка кидав косяки, бачив накібчений профіль виголеного до синяви (коли і де встиг поголитися?), бронзового від засмаги отаманового обличчя, крутий злам брови, задумливу чи гнівну зморшку в міжбрів'ї, мовчав. Але димок од його люльки свою справу робив. Сірко таки не витримав, потягнувся до кисета, якого козак завбачливо не заховав, натоптав свою носогрійку.

— Втомився, Мокію? — запитав тихо. — Лишимо тобі заміну Поїдеш з нами. Одіспишся в спокої. Поп'єш з братчиками варенухи

Сироватка зломив суху стеблину лисохвосту, прочистив цибух люльки, що пригасла. Великим пальцем правої руки якось кумедно, сторчма, дотоптав її тютюном. Пучки в нього були чисті й навіть не вельми засмалені. Добув огниво, кресонув раз, кресонув удруге.

— Ні, отамане, — одказав, коли сизенький димок заструменів. Добуду до зими. А тоді приїду. — Помовчав якусь хвилю, спостерігаючи, як під подихом вітру то заплющується, то розплющується червоне око на кінчику трута — давав нагоріти, всунув його в бузинову трубочку. — Лавріпа кортить побачити. Як він там, не зледащів?

За цим запитанням стояло інше: чого Лаврін не приїхав? Оскаргу ж Сироватка приховав так глибоко, що навіть Сірко не вловив її й через те не став розказувати, що Лаврін два тижні перед великодніми святами прокачався в простуднім жару, а це вже очутився, але в дорогу йому ще зась.

— Справний козак, — мовив. — Але джурою не хоче. До куреня проситься. Воля а чи сваволя груди йому розпирає. Кров грає. А може, й сам не знає, чого хоче. Либонь, і краще, що до шаблі тягнеться. Холуїв у нас і так багато.

— Сливе, — одказав Сироватка. — Хоч сам подумав: що може бути кращого за службу джури. Шана. Не клопітно. А оженившись, став би якимось урядником.

Тепер обоє думали про Лавріна. Про Сироватчиного сина. Щоправда, на Січі ніхто не знає, що Лаврін Перехрест не сестринець Мокію Сироватці, а син. Навіть сам Лаврін не відає того, може, через те й не лине душею до батька. Хоч Мокій вигодував його, затим забрав до себе на Січ, чому Лаврін був вельми радий.

Отаман майже ревнино поглянув на Мокія. Бо хлопець міцно прикипів йому до серця. Й оддав його в школу, й узяв у джури, вчив воєнної науки — щось було в ньому таке, що вертало Сірка споминами до рідної Мерефи, до тих днів, коли сам був щасливим батьком і доля, здавалося, мчала попереду баскими кіньми.

Він ніколи нічого не розказував про ті дні, мабуть, через те, що по них густо проступала в спомини кров. Обидва отаманові сини — Петро й Роман — погинули за Україну. Петро наклав головою за річкою Тором поблизу трьох зелених байраків, а Роман, постріляний і порубаний, помер у Мереві під Харковом на руках у своєї матері Сірчихи. На різдво курінний кухар ставить перед кошовим три миски куті, а отаман наливає три чарки. Одну випиває сам, а дві інші разом з кутею виносить надвір. І, може, через те такий дужий в отамана удар — не одна, а три руки опускають на ворожу голову шаблю, може, через те таким непримиренним вогнем горять його очі — не одна, а три ненависті скипілися в серці.

Лаврін для Сірка — й смутне нагадування, й розрада водночас. І для Сироватки — також. Отож і йшли балачки до нього не навпрошки, а манівцями. Тут щось було не договорено. Але й договорювати нібито було нічого. Кошовий взяв собі хлопця в послуги й на виучку. Сироватка мав бути вдячний йому за те. Він і був йому вдячний. Коли ж отаман зненацька запитав у нього про Лавріна, відчув, що в серці ворухнулося щось, неначе ревності. Й навіть дужче за ревності. Ніби аж злість. Бо ж хіба міг він, Мокій Сироватка, порівнятися в Лаврінових очах з кошовим! Гарячим крайком мислі почував, що од того наближення сина до найзначнішого козака Січі поменшав сам. Мовби вивів хлопця до когось на гору, а сам лишився під горою, та ще й у виямі. А що, як вони там, на горі, дивлячись униз, обсміють його?! Ні, того не могло бути. Хоча б через те, що ані кошовий, ані Лаврін не знають, ким насправді доводиться Лаврінові Сироватка. Просто вони забули про нього. Од такої розради йому теж не повеселішало.

Але тут уже поверталось щось на самого себе, на власну недолугість і малість.

Він і справді лише недавно почав думати про Лавріна якимось інакше, прикро наблизившись до нього серцем, і, може, саме від оцієї самотності. Скільки разів був на краю загибелі — замерзав, помирав з голоду, а то був загруз у болоті й ледве видряпався, — і затим, пролетівши душею по самому краю чорного пруга й ледве не сягнувши на той, другий, чорний бік, почав спогадувати Лавріна частіше й час тіше і думати, що не згине безслідно, що продовжиться в отому краси вому і гречному парубкові: один доторк мислі до нього поймав особливою соромливою радістю Мовби що йому від того? Далєбі, ні. Тямковитий і шпетний козак — його кров — житиме й далі на Січі і зорітиме в степ, а потім передасть її в спадок своїм дітям. Оскільки Лаврін син, то чимось удався в нього, Мокія. І всі оті Лаврінові чесноти його, Мокієві, а не Сіркові.

Й він запишався в думці й погордливо кинув на отамана косяка.

А Сіркові і в голову не клалося, що цей ось нетяга в драній кожушині на сухих ребрах скрадається ревнивою мислю до нього, кошового, стає з ним на одній кладці на переваги-ваги. Може, якби знав, інакше подивився б на Сироватку й на Лавріна й надалі все склалося б по-іншому, але нині обоє думали нарізно, тому Сироватка, зловивши на собі довший, ніж би того хотів, погляд Сірка і витлумачивши його по-своєму, поспішив перевести розмову на інше.

— Рано цього року зламали гарби татари.

Ще не зламали, — замислено відказав Сірко. — Це були акин-джі [1] з берегових

татар. Йшли на тавинську переправу. Розвідують. Хочуть збити нас з пантелику. А ворохобляться всі орди. Крута заварюється соломаха. Либонь, з Адріанополя її солять.

Не походом вони йшли. Тому й не сподівався... — мовив Сироватка. Але це не було виправдання. Скорше досада. Більше не пропущу. А ще б треба заслати когось на Великий Каїр. Якщо становисько там...

Сірко пильно подивився на Сироватку, але не сказав нічого.

Над могилою гули чисті вітри, а в небі дзвінко кричали журавлі, тягли невидимі струни од турецьких берегів у безкінечні простори українського степу. На тих струнах грала весна. А разом з нею прокидалася й грала для козаків тривога. Вона бриніла в грудях од давніх-давен, і казати далі не було чого. Обоє знали все й так. Мовчали. Внизу, над сутінною балкою, залягла імла.

Серце наливалося важкою силою. Сіркова долоня несамохіть стислася в кулак.

На могилу зійшов довгошій молодий козак у туго підперезаному ремінним чересом кунтуші, гостроокий і чи надто впевнений у собі, чи безпечний. Шапка стриміла на ньому, як бовдур, з-під неї виглядали великі, по-дитячому відстовбурчені вуха. Це був городовий козак, приїхав на Січ з гетьманським обозом та й напросився в степ. Сірко взяв його з собою. Нехай подивиться на тирси, де літає воля і де витає відвага, нехай уміє душу в чистих степових вітрах.

Козак приклав руку до чола, зорив у далечінь. Наступав вечір, небо на овиді облягли тугі сірі хмари, косі промені сонця пронизали їх і погасли. Степ одмінився. Він потьмянів, спохмурнів, збляк. Тюльпанів зовсім не було видно — чи вони постуляли пелюстки, чи накрили їх типчак і ковила? О цій порі панували в степу тільки вони. Вицвілі, витіпані на дощах і вітрах до сивої білості, до майже безбарвності, ковила й типчак текли, як спінена вода, навівали журбу. Оця їхня білість, жива од вітру й водночас мертва, надавала степові якоїсь саванної урочистості. Од неї віяло пустелею, самотністю, що хапала за серце. За старе серце! А молоде, ще не встрілене смутком, скрушною думкою, летіло понад степом, з нього рвалися звитяга, яса, воно прагло волі та слави, кохання, яким його нагородять за славу; під кунтушем грали тугі м'язи, і подих у козака був глибокий та чистий, наче повів степового вітру.

Козак зорив у козацький бік, туди, де далеко на обрії в небі вихрило гайвороння.

— Вовки або рисі загризли оленя, — сказав Сироватка. Сірко підвівся з каменя. Дужо поклав молодому козакові руку на плече, повернув його лицем в протилежний бік.

— Туди дивися. — Помовчав і сказав тихо, мовби самому собі: — Святе це місце. — чати. Найсвятіше на всій Україні. Стій, хлопче! Нехай налетиться відвага в твою душу!

— А в мене її доста, — безпечно відповів козак.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Місяць горів, як начищений до блиску круглий щит. Він плив над зубцями гір, холодний, хижий, і хоч Магомет не бачив його, одначе знав, що він саме такий — холодний і хижий. Султан бачив три інших місяці, вони сяяли над його головою, вловлені сріблом великих, підвішених до стелі куль, які ледь-ледь оберталися то в один,

то в інший бік, і холодне мертвотне сяйво, здавалося, текло по опочивальні. Для всіх смертних давно настала ніч, не міг заснути тільки падишах османів.

Завтра султан накаже викинути геть усі три місяці. Або перенесе опочивальню в інше місце. Так, накаже перенести опочивальню в західне крило палацу. Бо сон відлякує не тільки місячне сяйво — від нього захищає парчева завіска, а й крик. Тонкий, розпачливий крик того гяура, якого вчора нахромали на гаки біля малої тюрми.

Згадка про гяура вибила з султанових очей рештки сну. Він дивився на середню, найбільшу, кулю, на бліде кружало місяця на ній, і воно видавалося йому мерзенною пикою. Султана нараз опанував гнів, і він сів на постелі. Таке з ним трапляється повсякчас: спаленіє од одного слова, од крихітної думки, і вже йому немає стриму. Через це його бояться, цим подобається сам собі. Козак, навіть при допитуванні синім залізом, так і не сказав, для чого перевдягнувся купцем і де підкупив сторожу. Він гарно розмовляв по-венетському, навіть заморські купці прийняли його за свого. Нечуване зухвальство! Правовірні не пам'ятають, щоб кяфір переступив поріг Столиці Щастя інакше, як із колодкою на шії. Що ж привело його сюди? Пронюхали козаки про Магометові заміри чи самі замислили щось?

Султан тільки тепер зауважив, що міряє опочивальню навкіс од вікна до стіни. І так само навкіс гостро летіла його думка

Дзиг'арі, які лічать час на Вежі Вічності, незабаром одмірюватимуть його не тільки щасливим мешканцем Порти, а й усім племенам і народам світу. Правовірні й неправовірні ходитимуть за стрілками його годинника, як ходили колись за тінню від стовпця, вкопаного у Вавілоні за наказом Іскандера Дворогого [2].

Султан гаразд розумів, що накрутила пружинку дзиг'арів не його рука. Й не рука його батька. Накрутила її тоненька й тремтяча правиця великого візира Мехмеда Кепрюлю. Тепер це робить його син, Ахмед, нинішній великий візир. Звичайно, того не відає ніхто й не мусить відати. Навіть султан не знає достеменно, яким робом наповнилися золотими алтунами Сім Султанських Веж. Тим золотом вдалося залляти горлянки розбійним і свавільним яничарам, які задушили його батька Ібрагіма, наwerbувати нові полки воїнів паші й суб-паші, вдалося нагодувати голодні татарські орди й привести їх у покорі до султанових ніг. За це любив і ненавидів Кепрюлю. Маленький, сухенький чоловічок з гачкастим, схожим на скручений огірок, носом, великий візир — тонкий помислом і хитрий, як старий лис. Завжди сумирний і покірний його волі, справами крутить так, що вони ніби самі течуть річищем думки сина пророка, а насправді річищем його власної, візирової, думки. Султан бачить це злим оком розуму, одначе те око не настільки затуманене, аби до часу загатити друге річище. Нехай пливуть по ньому золоті алтуни, нехай панує у державі спокій, нехай поки що пряде тоненьку ниточку свого життя Кепрюлю.

Вже кілька століть хилиться долу прапор пророка. Йому, Магомету IV, судилося своєю міцною рукою піднести його знову вгору. Вже повернені назад Лемнос і Тенедос. Вже надламані хребти Австрії та Венеції, вже кинутий в порох Ляхистан і король

Михайло надсилає йому данину — двадцять дві тисячі злотих. Так сплачували за сонце невірні Чінгісу, так мусять платити довіку. Сполошилася Європа, гарячкове кує мечі Московська держава. Він, Магомет, розуміє, що треба вдарити по ній першому, доки не зібралася на силі, скинути її із просторів світу.

У Магомета все готове до вселенського походу. Всі гороскопи, всі звізди пророкують йому перемогу. Прапор пророка замайорить на заході й півночі, він донесе його аж до холодного моря.

Лишилося здолати одну перепону — промчати прудконогими кіньми Козацьке Поле й зруйнувати кубло чорних гяурів — козаків. Він не хоче зважати па застороги Кепрюлю: візир уміє збирати золото й не вміє завойовувати держави. Скільки гяурів нині вже орють турецьке поле й веслюють турецькі галери! Він ще побачить кяфіра кяфірів Івана Сірка з ланцюгом на шиї.

В цю мить йому й справді захотілося побачити свого ворога. Татари називають його урус-шайтаном, повелителем джинів. Тоді, мабуть, він маленький і з ніг до голови заріс дикою шерстю.

Бр-р-р. Султана злихоманило.

Ні, звичайно, той кяфір не такий. Просто — невірний, як і інші, ще й, мабуть, хитрий та розумний, бо жодного разу не попався в поставлене татарами сильце. Його завойовувати треба інакше. Всі зорі неба віщують Магомету удачу. Так передбачили великі астрологи, так показали їхні таблиці.

У глибині душі щось йому підказувало, що він надто високо залітає, що ті перемоги ще не такі, аби заміритись на цілий світ, але ж так гарно про те думати, й червоний кінь удачі гарцює під ним, тож треба не напинати повіддя, а рушати вперед під стукіт сталевих копит!

Магомет підійшов до вікна. Перед ним, заколихане сном, лежало Едірне. Дивився в той бік, де Гербус зливається з Тунією і Гардою і лине до Егейського моря. Отак і в його військо влілються татарські орди й затоплять береги невірних.

Самотньо і сумно повелителеві правовірних. Він не може, не має права наближати будь-кого до свого серця.

У холодному місячному сяйві, мов лисини циклопів, поблискували бані мечеті Селіма. Найкрасивішої і найбагатшої мечеті в світі. Селім — єдиний, хто пробудив Порту від сплячки, хто спробував піднести прапор пророка. Селім володарював у Едірне. Сюди переніс столицю Порту з розкішного, зажирілого Стамбула Магомет. Звідси завоює світ. По-грецьки місто називається Адріанополь. Султанові подобається ця назва, у ній вловлює якийсь потаємний смисл: адже колись Греція — це й був увесь світ! Скрізь по світу місто знане саме так.

Зненацька у заґратоване вікно влетів дужий порив вітру, закрутив срібні кулі під стелею, й сотні блідих зайчиків застрибали по стінах. Тепер місячне сяйво, одбите кулями, чомусь здавалося йому гарячим. "Який непотріб оці кулі", — подумав султан. Здивувався, що раніше вони веселили його зір. Відколи вони висять тут? Невже їх почепили ще за Селіма?

А потім оцей крик. Звичайно, султан знав, що то кричав не гяур. Звідти, де той конає, не долетить і рев гармати. Він грався зі своєю уявою, розпалював її. Це волає з мінарета божевільний муедзин, скликає серед ночі на молитву правовірних. І ніхто не осмілиться зупинити його, бо то великий гріх. Сам аллах повелів йому кидати звідти серед ночі езан [3].

"Зв'язати чи посадити його в кам'яницю, але тому опиратиметься муфті [4]. Можна розібрати мінарет. А потім збудувати інший, кращий. На славу аллаху".

Султан почував, що вже не засне. Невідь-чому розболілася голова, здавалося, просто по мозку перекочуються гарячі жарини.

Може, подумав, біль пригасить прохолодне повітря з гір? Одягнув бухарський халат та взув підбиті лебединим пухом капці й пішов до дверей. Один за одним відчиняв залізні замки. Золото купує душі, залізо охороняє життя. Він не любив, коли двері незамкнені й біля них куняє сторожа. Сторожа завжди віддана: коли охороняє султанове життя й коли продає його. Ліпше, якщо вона стоятиме за зовнішніми дверима, а також на стінах і вежах довкола палацу. А тіней, примар султан не боїться.

Потираючи руками скроні, в які гупали важкі келепи, султан вийшов через вузькі гратчасті двері на Золоту Галерею. Султан ще молодий — йому щойно виповнилося тридцять, однак відчуває в тілі ліниву млявість, утому. Вона на нього напливає хвилями. Султан то жадає діяння, боротьби — й тоді візири, паші, аги, заїми і всі інші вельможі бігають, як гончі пси, то знову відчуває у душі порожнечу, нехить до справ, і тоді всі починають дрімати біля нього. Один з лікарів набрався нахабства натякнути, що все те у султана через надмірне вживання солодощів; того лікаря викинули у вікно, а султан почав готуватися до походу. Із Золотої Галереї сходи вели вниз, у Садок Задоволення. Ступив один крок і помітив унизу двірцевого охоронця — капуджі. Той спав, прихилившись спиною до обплетеної плющем мармурової колони. Магомет зупинився. Жар йому не згасав, і в скроні гупало, як і раніше. "Отак вони охороняють!" Пискнула десь у клітці канарка й затихла. Пискнула у серці падишаха злість.

Тихо ступаючи, пішов назад. За хвилю повернувся з кривою шаблею в руці й покvapливо зійшов униз. Йдучи, дивився на лезо, що відсвічувало синім вогнем. Це була дамаська криця, викувана й вигострена майже до жаскості, в неї було вкладено стільки сили, вміння й пристрасті, що вона спивала життя, ледве діткнувшись до плоті. Султан відчував її жаскість, його аж морозило од неї. Він зупинився, виставив уперед ліву ногу, повільно націлився оком.

Бризнули увсібіч місячні промені, охоронець без стогону повалився на траву. Він помер, так і не прокинувшись. Аллах послав Магометові несхибний удар, а йому легку смерть.

Широко розтуленим ротом султан ковтав п'янке нічне повітря із присмаком гіркуватого запаху лавра. Хвилями струменіло сяйво місяця, спливало по листі червоного юдиного дерева, по білих колонах, по одержі султана. Тиша стояла така, що її можна було націдити в келих. Тиша — над усім сералем султана. За високою стіною, яка відокремлює сад чоловічої половини сералю від гаремних садів, кілька сотень

красунь — жінок і наложниць — гойдають у сні своїми ніжними подихами небесні сфери. Всі вони марять його палким зором, від того султанові солодко й трохи млосно. .

Біль у султановій голові поволі вщухав. А десь під горлом зроджувався сміх. Уявив, як небавом звихряться всі — від балакунів-недимів до великого візира, як помиратимуть зі страху начальники охорони — бостанджібаші та капуджібаші... Ніхто з них не осмілиться підійти до його дверей, а він умисне не відчинить їх. Сміх, що булькав султанові в горлі, був їдкий, як отрута. Падишах і вранці не скаже їм нічого, нехай мудрують, як повідомити своєму повелителеві про загибель його охоронця на варті, хоч усі впізнають, чий це удар, і це кине їх у ще більший страх. Так має бути. Світом має правити страх. Султан знав це з власного досвіду. Коли сурмонив тонкі дугасті брови, завмирало все. Від нього завжди повівало небезпекою, страх розходився колами, й кожне наступне коло було ширше за попереднє, охоплювало все більше й більше людей і нарешті заплескувало всю державу. Магомет тільки стежив, щоб ці кола не вщухали. Сьогоднішній несхибний удар — ще одне збурення, яке не так швидко вляжеться. Ще раз уявив перелякані обличчя охоронців і скривив у посмішці губи. Ця посмішка була злостива подвійно. Йому самому давно відкрилося, що він боягуз, то тільки поети у своїх віршах наділили його лев'ячим серцем. Як і кожен тиран, був підозріливий до божевілля, боявся всіх і не довіряв нікому. Вряди-годи виїжджав за межі палацу, а коли і'ї виїжджав, то тільки в залізному кільці охорони. Стинаючи охоронця, падишах, окрім усього, намагався впевнити себе, що він хоробрий. І все ж так і не міг перерубати чорної ниточки, яка бриніла в глибині серця і вперто свідчила, що це нічого не варто, що він не зможе повторити жодного звитяжного вчинку Іскандера, до якого прирівнював себе подумки і про що невідь-звідки довідалися поети й часто ставили його поряд з ним. Іскандер сто разів був поранений, і кожна з його ран, навіть перша, могла стати й останньою! Але як зважитись на першу?! Отож єдиною втіхою султанові лишався страх, страх його підданців.

Ліворуч щось зашелестіло, султан подивився туди й побачив три тіні від трьох кипарисів, що росли в кінці дворика. Йому здалося, тіні повзуть до його ніг. Шелестів у вітті чинари вітер, султанові чомусь стало моторошно. Поволі пішов сходами на галерею. "Цього літа гяури-козаки мусять бути знищені, — одітнув мислію, немов шаблю, всі інші думки. — Завтра накажу розбити на майдані намет і поставити біля нього бунчук великого походу". Цим походом сподівався піднести прапор пророка над усіма землями, утвердити в пам'яті правовірних своє ім'я й упевнитися в собі як мужеві і воїнові. Він боявся цього походу й жадав його.

II

Король польський Михайло Корибут-Вишневецький, син відступника од православ'я Ієремії Вишневецького, помирав. Він не знав, що помирає. Що повний місяць, який нахромився на гострий готичний шпиль за Чорною Кам'яницею, бачить востаннє, й чашка кави, яку щойно випив, — остання. В неї було всипано отруту. Зараз він думав, що його лихоманить од застуди.

Король їхав у Хотин до війська, зупинився у Львові, а що заснути не міг, наказав

серед ночі принести каву з ромом. Його життєве коло завершилося на тридцять третьому році. Шляхта більше не вірила в його освічене глупство. В усі ті реляції, комісії, договори, якими сподівався повернути собі Україну. А з нею власні п'ятдесят шість міст, тридцять дев'ять тисяч шістсот десять посполитих у них. Щлях-та ніколи не змиритися зі втратою земель на лівому березі Дніпра. І він розуміє це: його власне серце не хоче з тим змиритися. То його землі, його посполиті. А глибинами думки осягає, що та непримиренність, та запеклість може стати для Польщі фатальною. Ті землі неначе сакви на плечах людини, яка повисла над прірвою. Брийонуги ножем — та й вилізти нагору! А тільки ж у саквах половина всього статку. Робив спроби донести цю думку до буйних і гордих голів. Горді голови одверталися од нього. Шляхта знову поклала надії на шаблю, на міцну руку і полководницький хист гетьмана Собеського.

Михайлу відомо те. Але їхні сподівання викликають у нього гіркий посміх. Як вони можуть повернути землі на правому березі Дніпра, не кажучи вже про лівий, коли самі платять данину турецькому султанові! Їм ні за що найняти ландскнехтів, нічим платити власному війську.

"А чи не краще: раз віддати ту данину козакам, щоб позбутися її назавше", — раптом думка шпортає втомлений мозок короля. Вона приходить зненацька, і він аж підводиться з фотеля. Почуває тяжкість у тілі, якийсь млоїстий холодок під серцем, але не зважає на те, гарячкове розкручує думку далі. — Нехай куплять зброю і провіант. Спорудять чайки... Проголосять гетьманом Сірка. Тільки козаки можуть зупинити занесений над Європою ятаган. А тоді знову зіштовхне лобами Дорошенка, Самойловича, Ханенка, Сірка чи ще там кого".

Від тієї думки королю ніби аж попустило під серцем. Стільки мучився, стільки струїв мозку в безсонні, а рятунок отак близько й такий несподівано простий. Звичайно, ця думка прийшла не зненацька, вона ходила довкруг, як старець на морозі довкола хати, проте він не зважувався її впускати. І ось — впустив. Негайно ж спорядити цю думку у путь, нехай летить на далеку, забродну й немилу королевому серцю Січ. До людини, яка багато чим зобов'язана йому й через те мусить бути до його листа особливо зичлива.

Корибут-Вишневецький наказав покликати писаря. І коли той, приховуючи невдоволення, запозіханий, щосили витріщаючи очі, аби прогнати дрімогу, вмочив у каламар перо, король почав диктувати, спершись на лутку вікна: "Вельможний, щиро коханий нами отамане кошовий славного лицарства запорозького січового Іване Дмитровичу Сірку..." І враз схитнувся, захопився обома руками за місячний промінь — сповз, тримаючись стіни, униз.

Місяць одірвався од шпиля, колесом покотився по Замковій горі.

III

Місяць плив поміж рваним куців'ям хмар, як лис ріденьким підліском. То пірнав за білі кучугури, то виринав знову, здавалося, він скрадається до величезного чорного замку, що стримить на кручі над Сеймом. У крайньому горішньому вікні замку горів одинокий вогник. Рівно щідив у п'їтьму червонясте світло; здавалося, його просто забули

погасити. Та враз він стріпнув крилом і вирушив у мандри — крайнє вікно провалилося в ніч, натомість по черзі засвічувались сусідні й теж заплющувались — аж поки зник зовсім.

Гетьман Іван Самойлович зайшов до скарбівниці й зачинив за собою двері. Він не знав, чого йде туди. Хоч давно впевнив себе, буцім у цій залі відпочиває душею. Для гетьмана все, що зібране отут, більше, ніж просто скарб. Воно мовби втаювало якусь силу, означало якусь тривкість, владу над світом, над людьми і навіть... над самим собою. Воно мовби продовжувало його виднокола кудись далі, хоча куди — невідомо. Тільки тут, в оцій скарбівниці, він і відчував по-справжньому свою силу і міць. І знову не лише через те, що оцього всього не має ніхто в краї, а тому, що із цим багатством владарював над світом і сягав кудись далеко-далеко. Звичайно, він не був сліпцем і розумів: усе це — теж прах, ляже він на смертному одрі, воно не порятує, за нього не купиш і миті життя, всипані самоцвітами шаблі лишаться по ньому, і їх з'їсть іржа, кунтуші зотліють. Але ж зотліють не скоро. І потім — якась частка, незрима частка його самого перейде в цих скарбах дітям, онукам. Частка батькової, дідової сили, влади, мудрості...

Кожна річ, навіть найдрібніша, мала в цій залі своє місце, свій куточок. Він то збирав думкою все — й тоді, здавалося, прилучався до чогось таємничого, що має безмірну силу, — то знову мляво розвішував по стінах, розкладав по скриньках і лавах. Розвішував шаблі — в золоті, бірюзі, діамантах, їх би вистачило на комонний полк, викладав рядками пістолі, сідла, срібло, люльки, соболі — все, що зібрав протягом життя — купляв, вимінював, для того, власне, жив. Коли несподівано впала до рук гетьманська булава, добро попливло плавом. Булава притягувала коштовності, як магніт цвяхи. "До гетьмана без сукна не йди". Ці слова виловили його потаємні служники й принесли як доказ чиеїсь крамоли. Але він не наказав карати за них. Він знав, що знищити слова важче, ніж оці ось коштовності. Та й для чого забороняти ті слова, коли з них народяться нові коштовності.

Самойлович узяв з полиці важку чару, повернув карбуванням до світла. Хоч той напис знав і так, не читаючи: "Не збирайте собі скарбів на землі, де міль і ржа їсть і де злодії підкопуються і крадуть". Він би, може, й повірив цим словам, коли б вони були викарбувані не на золоті. Мабуть, золотар був або великий фарисей, або великий дотепник. І все ж незбагненна таємнича сила щоразу вела його до цієї чари, змушувала серце пойматись острахом і читати зі святого письма далі: "Збирайте собі скарби на небі, де ні міль, ні ржа не їсть і де злодії не підкопуються й не крадуть. Бо де скарб ваш, там буде й серце ваше".

Ні, він не опирався божим словам, од самої думки про таке холод обвівав душу, — але ж чому майстер вирізьбив їх на золоті? І що хотів сказати: там, на небі, і він, і гетьман, для якого різьбив чару, матимуть однаково? Майстер помер торік, він уже на небі. Й, може, п'є з ще коштовнішої чари? То хіба тут, на землі, він, гетьман, не мусив мати чари ліпшої, ніж простий золотар?

Він і далі опирався злому заміру майстра. Для чого злодіям красти, коли матимуть

однаково з ним? Й не їсть іржа золота, вона їсть залізо, а залізо — то бідність.

Мабуть, це таки були трохи грішні думки, але гетьман любив ширмувати словами сам із собою. Це — не до кінця страшно, в небезпечний момент завжди можна вкласти шаблю до піхов. Можна щиро помолитися й заспокоїти душу.

Проте в житті гетьман такого ширмування не любив. Волів стояти певно. Не любив сліпого ризику, не виваженого до кінця рішення, не убезпеченої з усіх боків справи. Мабуть, тому і досягнув найвищої влади та великого статку. За такі скарби можна купити будь-чию прихильність та ласку. З іншого боку — зичливість часто приходиться укупі з новими скарбами. Ось цей золотий корабель з людськими парсунами, вітрилами, щоглами й гарматами — останній безгрошовий набуток. Легкий, граційний — справжній мистецький шедевр. Золото, срібло, слонова кістка... Подарунок боярина, князя Ромодановського. Гетьман на мить задумався. Корабель приплив до нього в скрутний час. Мовби провіщав своєму новому господарю небезпечну плавбу. Тож треба бути обачним — плисти повільно й обережно, і тільки по тихих водах. Нехай дурні рвуться через пороги. Самойлович прочинив різьблені дверцята шафки, дістав звідти зелену полив'яну карафу й налив з неї у чару з карбуванням червоного сурозького вина. Одпив кілька ковтків. Вино було густе й терпке, золото холодило вуста. Гетьман — не п'яниця, але любить випити на самоті. Любить усамітнитися й поміркувати або й просто посидіти, приплющивши очі, зігріваючи кволою думкою власне серце. Не любить людського тлуму, галасу, гучних музик, взагалі не любить юрмиськ і крутежу. Його вважають похмурою людиною. Мабуть, так воно і є, одначе він уміє, коли потрібно, й здмухнути з власного чола ту похмурість та приохотити інших до веселощів. Якби не вмів, то не стояв би у цій залі. Й не пив би терпкого червоного вина. П'ючи його, в такий спосіб заперечує мудрість, написану золотарем на чарі. Ніби змагається з ним і з усіма тими — тисячами, а може, й мільйонами, які застерігали інших, бо самі не могли того доп'ясти. Що ж, у цю мить душа його — тут, одначе її вистачає і на ціле гетьманство. А покличе Всевишній до себе — складе йому звіт за всі діяння, ніколи й нічого не приховував од нього і все, що робить, — з думою про нього.

Націдив ще трохи вина й сховав карафку. З чарою в руках ступив ще кілька кроків.

На полиці, вишикувані рядками, стояли дзиґарі. Всі — химерні та мудраційні. Попереду — найкоштовніші, подаровані великими державцями. Дзиґар з вовком, у вовка в зубах вівця, турок стріляє у вовка стільки разів, скільки зараз годин, — дарунок султана; куля з ланцюгом, що рухається, коли молот вибиває об неї години, — дарунок польського короля; сторожова вежа, на якій щогодини з'являється новий стрілець, — московського царя. Гетьман тупо дивився на дзиґарі, і коли зненацька на вежі поруч тих трьох, що вже стояли, появився четвертий стрілець, — сахнувся, трохи не випустив п'ятисвічника. І аж скреготнув зубами. Вчора сам завів це мертве залізо, а сьогодні вже й забувся. А ще стрілець нагадав йому про недописаного листа до московського царя.

Непроста річ писати листи цареві.

Можна не доступити, можна переступити. Либонь, той лист з'їв і його сон. Два писарі пріли над аркушами, а лист так і лишився незакінчений. Він сам стомився від

писання й від тяжких думок. Сьогодні його найбільший неспокій — Сірко. Чоловік свавільний, непримиренний, годі й думати про те, щоб схилити його на свій бік, він читає твої думки й забігає наперед твоїм замірам. А отже, гетьман не знає, як упевнити царя, що Сірка треба знову відправити туди, звідки привозять соболині хутра. Що він небезпечний цареві так само, як і йому, гетьману.

"... враг той давній Сірко о сирній неділі прислав до нас писаря військового з товаришами, — подумки перечитував листа, — вимагав від нас нібито запасів, ордою стращав, а насправді вивідував, де війська стоять і яка їхня поведенція. А писар сам сказав по своїй совісті, що той-таки Сірко Москві служити не збирається".

Гетьман подумав, що Сірко й справді давній його ворог. Надто круто сходились і розходились у житті їхні дороги. Аж поки не схрестилися тут, у Батурині, мов дві шаблі. Самойлович пам'ятав, як ішов він з образом спасителя до аналоя, біля якого лежала гетьманська булава, — скінчилося гетьманство Многогрішного, — а чорні горлянки ревіли, аж темріло в очах: "Сірка! Воліємо Сірка гетьманом!" Ще Самойлович пам'ятав, як тремтіла лівця переяславського полковника Дмитрашка (права була порубана, покоїлася на перев'язі), коли підтримував його. І як зімкнувся козачий стрій, як вони з Дмитрашком повернули назад. А потім утікали в Козачу Долину. Січові харцизяки вимагали скликати чорну раду, на яку запросити запорожців і всіх городових козаків. Либонь, ще не вивіявся їм з пам'яті запах старшинської крові, пролітої на Чорній раді в Ніжині. Але зась. То була остання свавільна, самовільна рада. Старшина стала на тому: на нові вибори простих козаків не пускати, а обрати гетьмана "тихими голосами". Боярин Ромодановський тихо та мирно справив вибори. Порядку пильнували стрільці стольника Григорія Неєлова, простих козаків туди не пустили. З Чернігова привезли архієпископа Лазара Барановича, і ті ж Дмитрашко та київський полковник Солонина поставили Самойловича на стіл. Й саме тоді, коли гетьмана покривали бунчуком, на майдан з-за низенької церквиці в'їхав запряжений парокінь віз. На ньому лежав зв'язаний Сірко. Полковник Жученко, який за велінням Самойловича та старшини заманив його в хитро сплетене самим же Самойловичем сильце, з нерозумної голови приволік кошового просто сюди. Либонь, то була чиста випадковість, що віз вкотився на майдан саме тоді, коли бунчук опустився на непокриту Самойловичеву голову, а може, Жученко хотів догодити майбутньому гетьману, підкреслити важливість моменту, одкарбувати вознесіння одного й падіння другого, кидав йому під ноги в найурочисту мить найбільшого суперника — чатував десь поблизу й рушив під звуки литаврів. Не на кожного дурня знайдеш раду!

Згори, зі столу, Самойлович бачив розпластане на блискучій вівсяній соломі кремезне тіло, й припорошене пилюкою сіре обличчя, і спрямований униз, у щілину, куди зависала й падала на дорогу солома, погляд. Втямивши з розгніваних облич генеральної старшини, що випхався у невідповідний час, Жученко заволав до візника, але той нічого не зрозумів, і віз проїхав попід прихиленим униз бунчуком між аналоєм і застеленим килимом столом, на якому стояв Самойлович. В цю мить Сірко підвів голову, погляди їхні схрестилися. На гетьмана невідпорне цілили дві чорні цівки,

Самойловичу здавалося, що зараз він почує сухий поклац і з цівок виплесне вогонь. Поклацу він не почув, проте розімкнулися спечені вуста кошового і видихнули з хрипом і кривавою піною: "Клянуса богородицею, ми ще зустрінемося з тобою, поповичу".

Самойлович і зараз пам'ятав той погляд і ті слова. Коли віз проїхав, він подумав, що ота пилюка з-під копит і коліс притрушує його слід назавжди. Може, вони й зустрінуться, але вже там... — за межею. Ворохобного кошового повезли туди, звідки не вертаються, — в Сибір. Але не минуло й року, як він повернувся. Про те пильно просили царя запорожці, а також польський король, погромлений турками під Кам'янцем-Подільським та Львовом. Він страхав царя басурманами, віщував погром і московським військам, єдиною панацеєю од усіх лих вважав повернення на кіш Сірка. Цар повернув Сірка з Сибіру. А тепер той заварює на Січі пиво, яке сьорбати доведеться й цареві, котрий з чиеїсь нерозумної намови, а може, з власних недомислів хоче помирити їх. Як повідав писар коша, навіть про ту царську милість Сірко казав таке: "А що з Сибіру мене вчинили на волю, то було нас кілька чоловік, що ми вже домислилися, як і самим звідти вийти".

Про все це гетьман пише цареві в листі. Про бунтівників, які скупилися довкола Сірка. Про непослух селян, які не хочуть платити чинш і сичать Сірковим іменем. Він, гетьман, був змушений перейняти всі дороги на Січ, поставити скрізь залоги, аби не допустити до Сірка обозів з хлібом та огнистою зброєю. Його можна взяті тільки змором. Мислив отако широко, державно й не міг одкараскатись од думки, що закипає злістю не через листи Сіркові непоштиві й навіть не через те, що той перевищує його славою та звитягою, а що буцім йому нічого не треба, буцім совість його не тьмяніє, а слава не іржавіє. Чому ж не кажуть так про нього, гетьмана, чому навіть генеральна старшина, піднімаючи за нього чари, мимрить щось лише про розум, розважливість, статечність?

Гетьман уже давно не дивився на золоту гармату, яку тримав у лівій руці. Його невисоке чоло покреслили глибокі зморшки, голова похилилася, невеликі густі вуса обвисли. Гриз важку думу, як вовкулака кістку. Танув на свічках лій, скапини збігали по рум'яних щоках херувимів на підсвічнику й падали просто на підлогу, але він не помічав того. Незрушно завмерла на стіні короткотулуба хистка тінь з непропорційно малою, гостролицьою головою. Гетьман справді мав невеличку голову, загострене лице й невеликі вуха, але статури був не щупавої.

І враз тінь схитнулася — гетьману так і здалося: спочатку схитнулася тінь, а вже за нею він. Великими витрішкуватими очима обвів залу. Ніби вперше бачив її. А може, справді вперше побачив її у великій суєтній круговерті. Для чого збирав оце все? Хто ним скористається? Ще жодному з гетьманів не вдалося запомогтися добром, зібраним своїми руками. Прахом пішли набутки Виговського і Брюховецького (вже й самі обернулися в прах, а знав же обох, пив за одним столом і навіть сьорбав куліш з одного казана), розгубив по чужих дорогах батькові набутки Хмельниченко, сині сніги замели слід за саньми, на яких повезено скарби Многогрішного. (Гай-гай, колись будь-яка

смерть згнічувала молоде серце, наливала його страхом і смутком. А тепер вже й не страшно, і не вельми сумно. "Бо й сам минаю. Ні! Ще не минаю. Повладарюю. Інакше — навіщо все це..." Його власні скарби теж декому кісткою в горлі. Найперше — Сіркові. "Гетьмановим золотом можна встелити дорогу до раю". Встелити, либонь, можна. Але яка взувачка по ній ступатиме? Постоли чи сап'янці. Постоли, вони легші, побіжать швидше. (Й то не заспокоєння, що таке доля чинить з усіма). Людина живе, збирає річ до речі ікони і кожухи, лави і столи, рушники й келихи, а тоді залишає все, і виявляється, що воно тривкіше за саму людину. А як вона раділа кожній дрібничці!

Зненацька йому тупо б'є в скроню думка: а таки ж все те, що надбав, що оглядав допіру, — прах. Думка проста і ясна, найпростіша істина ясна завжди. Завтра він помре, а все це залишиться. Кому? Розтягнуть за один день, і навіть вдячність не ворухнеться в жодному серці, а тільки злорадність і зверхність — вічна зверхність живого над мертвим.

Ні, ні, затоптує, забиває ту думку, як затоптують, забивають пожежу в лузі. Поки воно моє, всі під моїми чобітьми. І він теж.

Думка про Сірка не дає гетьманові спочинку.

Нинішній кошовий Січі вар'ює проти нього і проти лівобережців та правобережців, підмовляє козаків зійтися в Масловім Ставі й обрати вольними голосами одного гетьмана для обох берегів. Орди-нує супліки і йому, в яких закликає "вчинити так, як за Хмеля було".

Не доведи боже ще раз до такого, як було за Хмеля. А Сірку те тільки й сниться.

Якби гетьманова воля, він би добрав способу змести ворохобного кошового зі своєї путі. Адже і тоді, першого разу, виманив з січового лігвиська. Сірко приїхав прямісінько в Жученків стан. Привіз полоненого мурзу Танмамета, якого городові козаки попросили у запорожців буцім для вивідної розмови, й опинився в колодках. Має гетьман у голові хитрого плану й зараз. Одначе в Москві не важаться на його гарячі клопотання. Він шле їх одне за одним, вказує на всі злі учинки кошового, проте розв'язати собі руки не може.

У цю мить гетьманові спливає на думку ще один підступ кошового. Богопротивний, лиховісний замір, учинений зовсім недавно. "Симеон... Царевич Симеон..." Гарячий, зміїстий вогник прокотився в грудях. Стало жарко й добре. Так добре гетьманові не почувалося вже давно. Сірко сам ступає до ополонки, прорубаної власними руками. Треба тільки якомога переконливіше вказати цареві на те. Тепер його ворог вже не одкрутиться. А напише він ось що... Гетьманова рука карбувала в повітрі слова, що аж перепліскувало з келиха червоне, наче кров, вино. Потерпаючи, аби не розгубити гарно укладені слова, притьма кинувся із зали, поминув два довгі покої і впав на стілець.

Перо порскало чорнилом, хрускотіло, він гнав його по папері, лишаючи позаду широкі чорно-коричневі плями й частокіл поламаних, похилених праворуч літер. Завтра писарі розберуть їх і змайструють рівний високий палісад, з-за якого Сіркові вже не вибратися зроду-віку.

Розмірковуючи над щойно написаним, накинув наopak криту малиновим плисом шубу з горлового лисячого хутра, підвівся, підійшов до вікна, яке виходило в двір. Залитий неживим місячним сяйвом березовий гай унизу мрів, як сонмище мерців, що прийшли на покуту. Здавалося, то зачалися одна при одній білі душі, благають, вимолюють у когось прощення. Чи не в нього?

"Я сам грішний", — подумав, щиро перехрестився й вернувся до столу. Голосно прокашлявся. За стіною куняли різного штибу писарі канцелярії. Кілька їх завше мав під рукою. Записували його думки, виконували веління, а ранком розказували всім, що гетьман не спить і вночі, клопочеться за свій люд, за свій край. Писарям Самойлович платить щедро.

IV

Місяць заглянув у вправлені в олово шибки вікна, освітив шмат білої стіни з маленьким, повішеним упоперек килимком, ікону божої матері з немовлям, що, здавалося, тягнулося ручкою до шаблі, почепленої на килимку, низеньку лавицю, на якій, звисивши до підлоги праву руку, на лівому боці спав отаман. Проміння заструменіло йому між шорстких вусів, залоскотало міцно сплющені повіки, й вони здригнулися, ледь-ледь стріпнувши віями Сірко провів по щоці рукою, немов оддирав од неї невидиму павутину, зітхнув і повернувся обличчям до стіни. Він і далі спав міцним, спокійним сном і снівся йому степ, запінений ковилою, підпалений червоними тюльпанами, і висока могила, а на тій могилі двоє козаків — один молодий, а другий вже літній, у лихій одежині, але при доброму риштунку Молодий — то Лаврін, а літній — хтозна, бо зорив у степ, приклавши руку дашком до чола, ніби ховав од нього свій вид. Сірко вгадував і не вгадував того козака, від чого було трохи досадно. Козак стояв міцно, пильнуючи своєї справи.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Отаман гуляв.. Гуляв, як останній нетяга.

Хіба що ширшим колом ходили в шинку козаки, густіше подзвонювали срібні талери та мідні чехи й корчмар подавав чистішу горілку. Отаман не валявся під лавою, не пропивав чину, але гуляв бучно. Ходуном ходив просторий шинок над водою — в круглі, наче гарматні жерла, шибки було видно Чортомлицьке Дніприще з сухими й жовтими, як бронза, торішніми очеретами по той бік, сумовитими вербами, що спадали забрунькованим віттям у високу весняну воду, й карякуватими, ще сонними дубами.

Ходуном ходили широкі грубі липові лави, й дубові столи, й шинквас з шинкарем та двома челядниками. Гуляли червоноохвості півні на куманцях та горнятах, гуляла піч і всі п'ятнадцятеро козаків, що зійшлися вшанувати отамана. Їх би прийшло й більше, та корчмар примкнув двері.

Шинок — великий, світлий і хоч не найкращого штибу, але чистий — добре виміті мостини, вишкрябаний до білого ножом стіл, пофарбований у зелене шинквас, картини на дверях — на одній козак рубається з трьома турками, на другій — самотній козак у степу, ще й підпис під картиною: "Ніхто за ним не заплаче", а на дерев'яних тибликах біля входу гарно вишиті рушники, на них також козаки і ще пави, хатки й дерева та

нехитрі слова: "Личко витирай, здоровий бувай".

Кошовий стояв посеред шинку з бандурою в руках, бив одразу по всіх струнах, притупував ногою, а довкола ходив околясом козак Кайдан, та так, що тільки миготіли білі закоти на чоботях й звивалися за плечима, як змії, довгі рукава жупанини. Важкий і неповороткий, з густою куделею волосся довкола круглого виду, Кайдан у танці й бою швидкий, як вивірка, й палахкий, як порох. Отаман і сам почувався легким та пружним (плоті не потурав — жменя сухарів, кілька ложок кулеші, суха тараня, тверда постіль — всі його розкоші), й мовби полегшало все: шинок, верби над Чортомликом, коні на картинах, бандура в руках. Сіркові видавалося, мовби його самого підносило щось, і підхоплювало високою хвилею й крутило, гойдало, мчало. І в грудях теж зводилася висока тепла хвиля, й все було легким і гарним. А по краю цієї хмільної хвилі, достеменно по краю грозової хмари, щось ходило, щось черкало крилом, він не пускав його в тучу, але не міг прогнати зовсім. Воно не розбивало його веселої відчайдушності, проте й не губилося, він не міг забути його зовсім. Так над кущем шипшини, під яким сидить боривітер, ширяє ластівка. Боривітер зорить за чимось своїм, але він пам'ятає про ластівку, чує її незатемненими чуттями, знає, що вона ось зараз вилетить і шугоне на нього, черкне сивих крил, а може, й ударить, але те йому не страшно, хоча неприємне. А може, трохи й не так, бо від того, що чатувало на нього, Сірко сховався майже відверто, втік у буйний хміль, знав, кого дратує і чий накликає гнів. Знав, що той гнів стоїть за порогом, чатує на нього, що він так не одбудеться, але волів, аби все те зачекало. Дарма, нехай скипається більший гнів, нехай потім змага буде ще важча — йому треба виграти час. Йому зараз гуляється, йому зараз весело. Проте й не міг того зовсім виштовхнути з пам'яті. Воно трималося міцно, засвічувалося, як блискавиця по краю хмари, й не випадало з голови. Навіть не заважало гуляти. Він брав його на кпин, прискав на нього міцною оковитою, що аж схоплювалися червоні відчайдушні сплески: веселився до знемоги, рвав невидимі пута, вже не почував їх зовсім, а тільки — вогонь у грудях, легкість у тілі, веселість у думках. Він обертався, й шинок обертався з ним, і не од хмелю, впоїти його було достобіса важко, а все од тої ж веселої відчайності. Так йому хотілося. Так йому малося. Він більше прикидався п'яним. Чи хотів бути п'янішим, ніж був насправді. Й навмисне послаблював прикро настроєні віжки. Щоб несли, не спинялися гарячі зв'южені коні. Гарно було прикидатися. Хотілося прикидатися. Гарно все-таки жити на світі! Хоч і важко. Ох, як важко. Крутився світ, крутилися думки. Вертівся довкола нього веселий козак Кайдан, веселий, і дитинно щирий, і наївний, що його обдурити — наче табаки понюхати: видурить проноза гроші або виміняє свою стару шапку на Кайданову нову, ще й покепкує. Одначе покепкує тільки той, хто цього козака вже знає; виглядом своїм Кайдан може налякати й самого дідька: велике, кругле, як діжа, обличчя, великий ніс, товсті губи, витрішкуваті очі, кудлаті брови, ще й чорні патли лізуть з-під шапки. Притупував обома ногами, кружляв довкола отамана. Випита на дурничку горілка зробила його легким і самовпевненим. Кошовий підморгував йому. Одначе те підморгування козаків до панібратства не наближало. Гострий суворий пруг у душі отамана залишався завжди, тримав їх на деякій відстані.

Ніхто кошовому не закаже гуляти, ніхто не дорікне — не часто він навідує шинок, не часто тривожить струни старої, що висить у шинкаревому ванькирчику для нього — бандури. Це його день. Саме в цей день, за тиждень до благовіщення, тридцять років тому (здається, тридцять: хіба вже тридцять?!), вперше приїхав на Січ. По тому якийсь час ще водив Вінницький полк, відтак, знову ж на благовіщення, прийшов на запороги навіки. Тож коли йому й погуляти, як не в цей день!

Отаман гуляв. З тими ж таки козаками, з якими вперше заявився сюди. Троє — з рідної Мерефи, решта — з колишнього Вінницького полку. Сіркові було і важко, і легко водночас. В ньому вгадувалася велика сила, й легко було уявити його молодим і шаленим, безжурним і нестримним. Любив отаман життя, любить і понині, хоч в останні роки щось примеркло в його душі, найдужче ж любить січове товариство. І воно горнеться до нього завжди — ходить Сірко в отаманах чи простим козаком. Де найбільше юрмище, там і Сірко. І любить послухати гарного слова, вміє й сам сказати. При чарці й без чарки. Одначе нині зроняє те слово рідко. Сірко подумав, що, може, це останній раз, а далі станеться сподіване й він переступить незримий пруг, розпочне інше життя й вже не зможе отако бенкетувати, земля горітиме під його ногами і під ногами тих, хто стоятиме насупроти, і кожен день вибухатиме, як порохова бомба.

Всунулись у шинок цигани з ведмедем — хтось таки одімкнув двері — їм налили по пугареві пінної й витурили в шию, а ведмедеві, що огризався, заліпили квашеним кавуном у рило й линули під хвоста скаженої, було чути, як він ревів і качався в березі Чортотлика, як намагалися вгамувати його цигани. Включувся до шинку посол його величності короля Яна Собеського ротмістр Ян Завіша — високий шляхтич з видовженим лицем, тонкими бровами й вузьким, мовби оструганим з обох боків носом; півтора місяці сидить він у посольській хаті, добивається, щоб кошовий прийняв його бодай на малому крузі, а той зволікає, й вирішив пан посол погомоніти з отаманом хоч у таку неслухну годину й не у вельми зручному місці. Його в шию не витурювали, кошовий наказав посадовити королівського посла за стіл і подати чистий пугар. Зблиснула отаманові в душі синя іскра.

— Гей, Ониську, — гукнув до корчмаря. — Горілки послу його величності. Аглицької. Вогнистої.

Шинкар приніс пляшку жовтої аглицької горілки, запечатану так міцно, що ні шинкар, ні жоден з козаків не могли добрати способу розкубрити її. Тоді Сірко поставив чотиригранну пляшку на край столу, вийняв із завішених піхов шаблю ("щоб не скаламутити, пане посол, своїми шаблями тобі горілки, на них кров поганська") — гарну, тонку сигізмундівку й коротким, майже невловним помахом одрубав шийку. Він таки не скаламутив горілки, одтяв шийку по самому її краю — хочеш, пане посол, пий з чари, хочеш — просто з пляшки.

— За здоров'я його королівської величності! — підняв чару Сірко, й обличчя його було серйозне, поважне, а очі в самісінькій глибині розсміяні, веселі.

Далі срібло дзвеніло за здоров'я обох польських гетьманів — коронного і польного, за сейм, за королеву й королевичів, а що такі тости п'ють до дна, Ян Завіша небавом

упився, водив посоловілими очима по корчмі, шкірився по-п'яному широко й одуріло.

— Ти Іван, я Іван... — п'явками витягуючи тонкі синюшні губи, белькотів Завіша й тягнувся пугарем до Сіркової чари.

— Іван, та не пан, — посміхався Сірко, й ліва брова хмарою ходила по темному чолу, підморгував запорожцям.

І майнуло рожевим птахом: "Ти Іван, я Іван..." Три Івани зараз на Січі... Якби три Івани... Якби завжди були однокупні і поважали рівно один одного три Івани, добре було б жити в світі.

— Король казав: ти пив з ним чару дружби, — белькотів посол.

— Миру! Тоді він був ще коронним.

— Ще казав: ти мудрий, хитрий і тихий.

— Ні хитрим, ні тихим ніколи не був.

— Ага. Щось ти й тоді вчворив.

— Полковник Лисиця хотів перебити мені балачку з коронним, тобиш королем нинішнім, довелося скинути Лисицю з фотеля. А чару миру я готовий пити навіть з чортом, — підморгнув козакам.

Сірко дивився на п'яного Завішу, а краєм мислі, мов лезом гострої бритви, й далі щось одсовував. В душі йому знову закипав злостивий сміх: нехай ждуть, нехай гнівляться. Він не забув. Але він гулятиме. Наперекір долі, наперекір всьому. Й те, й те спліталось до купи, але жодне не переважало. Й нікому, хоч би хто й знав, а може, й самому отаманові, не одгадати — веселився він чи тільки одсовував щось, утікав од чогось, сподівався на щось, чекав. Таки й сподівався, й чекав. І не абищиці. Воно було велике, більше за нього, за саму Січ і всі її нинішні звитяги. Саме так закладається запорожець одразу на все — коня, риштунок, одягу. Проте тут закладався не він. Закладалася доля. Й не на те, що вони мають, а що матимуть. Заставщина була велика й програш теж. Він програвав надію і щастя жити нею.

Сірко бив по струнах, і грубі, з пиляних навіпль плах стіни шинку струшував дужий похідний марш. Запорожці підстукували в лад підковами й ложками, приймали густий рокіт бандури за веселий зачин до пісні й ні гич більше, адже походом на Січі поки що не пахло, й тільки кошовий знав, що струни стогнуть не дарма. Він більше не звертав уваги на Завішу, той упився до решти, намагався й собі одтяти шаблею горлечко пляшки, засипав склом шинквас, але не зрубав жодної. Козаки реготали, вони знали, що таке не вдається нікому, а коли посол ледве не одтяв собі пальці, вклали йому до піхов сигізмундівку, взяли за руки та ноги й однесли до темного ванькирчика. Шинок та той час уже окутала темрява — сонце скотилося за пагорби, пахолки внесли два олійні каганці й поставили один над шинквасом, другий — на вправлену в стіну дощечку, й у шинку враз все змінилось. Іншими стали обличчя, одяга, сміх, здавалося, він набрав у себе темніших, густіших звуків, навіть музика стала іншою. Найбільша ж переміна сталася в наладу отаманової душі. Він давно передав Кайданові бандуру, той шкварив веселої "Горлиці", а Сіркові враз мовби чорна тінь майнула перед зором. І вже весела музика билася в груди плачем. Чорна тінь, швидка, як птиця, перекреслила

чисту запону пам'яті, й хоч вона щезла, все ж лишила по собі слід. Таке з ним бувало часто. Диво, що та птиця з'являлася в мент найбурхливіших веселощів, у мить найбільшої розкутості душі. Сиділа й чатувала край поля? Ніколи не полишала його? Так чи інак, але виполохував її з гнізда ярий сміх, весела, як сонячні іскри на снігу, музика. Він сам не знав чому. Хотіла нагадати, що вже на те не має права?

А хто на те має право? Хіба можна наказати самому собі, своїй душі? Вона має свою волю й веде себе, як їй повелів бог. Виходило, що він повелів їй і це? Чи, може, ту тінь накликав своїми думками сам? Він ніколи не забував за біди, що впали на його родину, а також за лихоліття, розпросторене по всій рідній землі. Либонь, вони притемнили душу, поклали в ній важку сувору риску. Проте він не сподобив себе в мученики, не став жити горем. Іноді ж буває, що горе стає гординою людини, вона й на світ дивиться тільки крізь нього й починає думати, ніби воно дає їй щось більше, якесь потаємне право. Він не прагнув того права. Просто воно, як це буває найчастіше, просвітило його хай жорстокою, але глибинною мудрістю, і те не заважало йому жити й сприймати людей, як сприймав і раніше. Хіба що трохи суворіше. (Навіть не став буркотуном, таким собі мудрагелем, що всіх повчає і читає усім проповіді. Здебільшого на старість у людей меншає справ і більшає слів, вони стають мудрі, але мудрість та — листя не зелене, а листя жовте). Що ж, зіркіше бачив ницість, підступ, боягузтво, розчахував їх чи кпив у душі, дивився на них крізь гірку, трохи злу примруженість. Й тоді поривало неждано шмагонути нечестивця, зірвати з нього шати й показати голого, з відьомським хвостом. А ще горе мовби дужче збрало його з покаліченими, покривдженими, вело по непритупленому лезу, де щохвилі міг оступитися й сконати. Та він не любив нерозумного ризику. Віддати життя — то вже за щось істотне! Прислужитися товариству та вітчизні не дрібкою, а чимось великим. Боротьба, життєві поразки не зламали його, не погасили отих живих, проникливих вогників у зіницях очей, не спили енергії. Проте надпили життєлюбства, навіяли в голову нових, не знаних раніше думок.

Так, помічав, як налягали на плечі літа, як потроху міняли вдачу. Ніби й не набрало ваги власне життя, а став обачнішим. Де колись ступав не роздумуючи, тепер пильніше розглядався й вивіряв поступ. Може, це просто від того, що роки такі почали висотувати силу? Але мав її немало. І не тільки тієї, що в м'язах, а й тієї, що в серці. Він умів скрутити все — підкову, повіддя норовистого коня, потаємний, погрозливий рокіт юрби, був упевнений у собі й вельми непоступливий. І робив усе не тією шаленою напругою, коли, буває, перекипає кров і рвуться жили. Ця сила була в ньому природжена, кожен, хто стрічався з отаманом, помічав її одразу, бо вона промінилася з очей, зі слів, скупих, але кованих, як залізо, й розумів, що та сила — світла, але й трохи небезпечна, надто коли у власних грудях — ущербність чи непевність. Доброта і любов були приховані в отамановому серці глибоко-глибоко, здавалося, він сам приховує їх.

Найперше, звичайно, почували силу кошового запорожці, не дарма з року в рік знову й знову обирали його кошовим свого війська. Вони кричали його на свого ватага не тільки тому, що знали: він не полишить їх у бою, а й тому, що рівно ділив на всіх гнів і справедливість, в його серці завжди знаходили відгомін незлобивість та щирість і

діставали найсуворішу відсіч науст і підступ. О, він не щадив їх! Він гримав на них, сварив, брав на глузи, навіть гірко, міг і шмагонути по плечах, однак вони знали, що він їх любить, і прощали те. Хоч він і не потребував нічийого прощення. Він беріг їх у походах і в бою, не давав обдерти лихварям та корчмарям, встановив тверді порядки на крам-базарі. В сутяжництві з січовиками лихварів завжди ставав на сторону козаків, наказував заплатити з Військової Скарбниці або й віддавав у заставщину власні гроші, якщо вони в нього були.

Тому-то, побачивши, як охопила отамана зажура, посмутніли козаки, стих рокіт бандури, поставець кружляв, наче на поминках. Звикли бачити отамана в доброму строї душі, веселим і гарячим, сповненим життєвої снаги, могли ще й зараз уявити розвихреним парубком з іскрами в очах — й, хоч не відали, яка-то нині в його душі темна ніч, запечалилися. Надто хмарним стало чоло у Кайдана. А крізь ту тучу пробивалося тепле, м'яке проміння, то було тепло любові до отамана, тієї, яка не вичахає до смерті. І згадалася козакові на ту мить інша корчма, стояла вона від цієї за триста верст і за двадцять літ. Сиротою, вигнанцем з рідного дому валасався тоді він, Кайдан, по світу, заблукав до порожньої корчми під Смілою, в якій полуднував тільки один чоловік — жилавий, смаглявочолий запорожець з ледь кібчастим носом. Запорожець наминав книші з салом, наминав, аж кавкало за вухами, а в Кайдана голосно кавкало в животі, і він намагався не дивитися на стіл, дивився на свої постолі, припорошені білою пилюкою. Проте вже був третій світом, намагався зачепитися балачкою за козака, відтак сподівався зачепитися й за полумисок.

— Не скажете, до Колобродів далеко? — запитав.

Козак затримав праву руку з книшем, лівою підкрутив вуса.

— Для кого далеко, для кого близько.

Кайдан подумав: пуста відповідь.

— Ех, до цих би книшів та ще вишкварок, правда, хлопче? — і звернувся козак до Кайдана і потягнувся до кухля з пивом. Висушив кухоль, утерся рушником і знову взявся до книшів. Кайданові ненависним було чавкання, ненависним здавався козак, на обличчі якого лисніло вдовolenня, а в очах не світилося жодної мислі, а тільки втіха від їжі. Лінивий, тупий козак, подумав він, тільки й знає набити кендюха. На той час до корчми зайшло ще двоє козаків і сіли поруч того, що їв, мабуть, вони допіру порали коні.

— Ей, корчмарю, ще три книші і шість кухлів пива, — гукнув перший запорожець і пояснив своїм товаришам:— У хлопця гроші вкрали, нічим заплатити.

Мабуть, ні корчмар, ні обоє запорожців не повірили у байку ватага, однак вона давала Кайданові можливість повечеряти без особливого приниження, й він сів до столу.

По вечері козаки, а з ними й Кайдан, вийшли надвір, отаман запалив люльку й запитав:

— Так куди ти йдеш, хлопче?

— До Колобродів, — трохи нітячись, відказав Кайдан.

— Ти йдеш з Колобродів.

— Звідки ви...

— Пилюка на твоїх постолах біла, така тільки під Колобрдами. А йдеш ти до Мринська. Якщо так, то ліпше не ходи.

— Чому? — запитав Кайдан.

— Бо там отаман Ропуха дурнів ловить для війська полковника Гнилиці.

— Ну, так...

— Погане те військо і поганий то полковник. Бреше, буцім правду обстоює, а сам ляхам служить.

Кайдан знічено дивився на свої постолы, чомусь не одважуючись глянути в очі отамана, можливо, через те, що справді йшов на клич Ропухи. Брехати ж далі не одважувався: надто прозірливим виявився цей запорозький отаман.

— А де ж мені її шукати? — тихо мовив він.

— На Запорозжі. Не скажу, що там знайдеш її саму, та вже хоч її подобу. Хлопець ти при силі, а розуму ще наберешся.

Отак Кайдан зустрів уперше Сірка і так став запорожцем. Раптова тиша вилушила кошового з власних дум. Він оглянувся й несподівано дужо плеснув по крутій, схиленій шії Кайдана. По шинку пішли виляски, козак скинувся, звихрила довкола голови густа куделя волосся, здивовано закліпав важкими повіками.

— Комар присмоктався, — посміхнувся Сірко.

— А-а, — протягнув Кайдан. — Я ж то чую, щось наче шилом штрикає. — Вигляд у Кайдана грізний, а душа дитинно добра й нелукава, от над ним потішаються всі, навіть отаман.

— Го-го-го-го! — на повні груди сміявся Сірко (звідки взятися комареві в місяці березі?!), засміялися й козаки. Гарно сміявся отаман — круто зломилася брови, ходили по обиччю зморшки; а що Кайдан і далі щиро оглядався, не міг нічого втямити, шукав подивованими, цинамоновими очима клятих комарів, сміх змагав Сірка дужче й дужче, а козаки то вже трохи не падали од реготу під столи. Кайдан так і не втямив, чого сміються запорожці, на його круглому, як діжа, бровастому обличчі й далі кругліла наївна та простакувата усмішка, а щоб якось одкрутитися, порятуватися, взяв бандуру й втяв пісню про комара, що оженився на мусі. Його комар дзизкотів так тонко, стрибав так кумедно, що запорожці реготалися довго. А далі зринула весела "Циганочка", за нею "Метелиця", й шинок знову заходив ходуном. За вікнами вже стояла глупа ніч, уже горіла тільки одна олійна лампа, друга погасла, й, мабуть, через те, коли до шинку зайшов Яковлев, його ніхто не помітив. Обминаючи тих, що танцювали, він посунув важким животом вповдовж довжелезної, на всю стіну, лави, підійшов до Сірка, прошепотів на вухо:

— Кваша вернувся.

— Де він? — запитав кошовий.

В одну невловну мить очі його стали тверезі, сторонній чоловік взагалі міг подумати, що Сірко не пив зовсім.

— Тут, біля шинку, — ворухнув великими, під чорним густим вусом губами писар й посунув вподовж лави назад.

Сірко, не помічений козаками, вийшов слідом за ним. Ніч стояла холодна й глуха. На вечір притиснув морозець, але своєю минущистю, тимчасовістю тільки дужче нагадував про весну, місяць був на ущербі, він скотився за верби й мрів між ними, наче педокована підкова. Десь високо вгорі просвистіли невидимі в пільмі качині крила, на мить підняли й вирвали Сірка з корчми, одірвали од Чортотлицького Дніприща й кинули кудись далеко-далеко, аж йому тенькнуло в серці. Це була тільки одна коротка мить. Вона пролетіла крізь груди, мов куля навиліт. Саме качині крила навіяли йому щось давнє, забуте, щемке й ніжне, що стисло груди. Це вони принесли маєво весни — чи й не маєво, а спомин про неї. Спомин отих далеких днів дитинства, коли ждав весну. Коли якоїсь хвилини, найчастіше саме пізньої вечірньої години, раптом схоплював її. Довкола — налиті водою балки, розгаслі поля, налиті соком яблуні й вишні, що бачив удень, зненацька все разом пронизувало душу. Чимось одним — посвистом крил, криком журавлів з чорного неба, поблиском зірки.

Душа жадала весни, а з нею ще чогось невідомого, несподіваного, й в одну мить раптом хапала щось велике, жадала більше, ніж звичайно може обійняти людина. Вона тільки не могла надовго затримати його. Потім ця мить з'явиться ще. З часом вона буде примеркати, бліднути й майже розпливеться в чомусь чорному й холодному. Її не можна прикликати силою, вона з'являється тільки сама, й то зовсім несподівано.

Вона давно-давно не з'являлася кошовому. Так давно, що вже й забув про неї. Як майже забув чи не хотів згадувати багато чого, пов'язаного з тими днями. То свистіли її крила, то шуміла її весна. Вона не справдилася йому, як не справджується на землі кожному, якого б щастя не спізнав і якої слави б не зажив. Спитого трунку не можна випити вдруге. А ще вона нагадала, боляче нагадала, що його ждання минулося, що нічого гарного, незвіданого попереду немає і немає довкруг ніяких таємниць. А тільки ж ними живе людина. Вони — у серці, в ньому бентега любові і радість батьківства — дитини на руках, її першого осмисленого погляду, першого слова. І ще чогось — великого, незвіданого, що прийде, обов'язково прийде до тебе... Для нього все те минулося. Його вже справді не жде ніяка бентега, хіба що — бентега смерті в бою.

Це було так несподівано, що Сірко аж зупинився, і все — шинок над Чортотликом, темні вежі Січі праворуч і оця важка довга весна — видалися йому несправжніми. Але стояв перед ним справжній Яковлев, опасистий і череватий січовий писар, і сидів на перекинутому догори дном човні звичайний січовий козак Кваша. І хрумтів крихкий вечірній льодок під ногами. Й гудів на вітрі голим віттям куц каліни. Всі інші шинки козаки називають іменем їхніх держателів — "Семенів", "Драганів", "Лупалів", а цей "При каліні". Почувши кроки кошового, Кваша звівся, пішов назустріч. Був низенький, теж кремезний, як і Яковлев, кутався в довгу кирею, накинуту на плечі наопаш. Сірко через його голову бачив важку, мовби притверділу воду чортотлицького озерища й блідий пруг місяця, що падав у по-жухлі очерети плавнів. Там він загубиться й зійде вже аж через місяць ясним одкованим серпом.

Привітавшись з Квашею, Сірко, на мить притлумивши щось у душі (адже стояв перед отим, очікуваним, від чого втікав думкою весь вечір), запитав:

— Ну, розкажуй, що там?

— А що, — одказав Кваша, обличчя його й далі не було видно, воно ховалося в тіні великої, насунутої на очі кобки:— Людці боярина Ромодановського все ще ріжуть донцям зі спин ремінь. Підпливає Дон кров'ю з усіма притоками, і нова налога на них іде. Не можуть донці нам підсобити. Цидулу ось написали.

Сірко не мовив жодного слова. Тільки враз відчув, як щезло, мовби його й не було зовсім, недавнє відчуття відчайної веселості, а натомість вирросло, стало в усьому огроми те, що ходило блискавицею край хмари. Воно заповнило його геть усього, і вже не міг думати ні про що інше.

На тіло, на душу налягла втома. Подумав, що надто багато ваги надав тому, очікуваному, а воно ж — тільки мент з того більшого, чим жив і клопотався всі останні десять літ. Й буде жити далі. Просто завтрашній день доведеться стрічати по-іншому. Жив надіями, а коли вони гинули, як кожен сильний чоловік, не гинув з ними. Новим уже днем жив, його турботами, погрозами, з ними боровся й не вмирав від того, що не збулося. Тільки стояла в грудях важка грудка. Й зім'яти її не міг. Знав — вона розсмокчеться не одразу.

— Цидулу прочитаємо на малому крузі, — сказав.

У корчму вже не вернувся. Стояв і вслухався у ніч.

II

На Січі пахло весною і далекими походами.

Сірко прокинувся враз, неначе його хто покropив холодною водою. Він навіть пошукав очима: чи не стоїть паламар, чи не прийшов будити до утрени, одначе не побачив нікого. Тут, у кутку, де стояв оттоман, панував смерк, а по кімнаті вже розлилося світло: воно цідилося в продовгуваті, оправлені в олово шибки вікна, котре зорило на схід: кошовий добре бачив живі, веселі парсуни апостолів за тайною вечерею, — вражий богомаз, либонь, малював ікону в корчмі, але ж до ката гарно, — і зовсім не святу чубату голову Лавріна Перехреста, джури, що спав на лаві й чомусь зчепив на грудях руки та важко дихав. А чого йому важко дихати — хлопець молодий, дужий, тільки й клопоту — не припізнитись у курінь до кулеші. Русявий, стрижений у кружок чуб Лаврінові розсипався, прихмарив високе чоло, а великі, по-дитячому пухкі губи були розтулені в болісній усмішці. Лаврін чомусь посміхався уві сні. Сіркові враз стало тепло на душі, й він посміхнувся й собі. Перша думка, що скресла в голові Сірка, — про оце його коротке спання: віку лишилося небагато, душа сама хоче вкоротити темряви, доточити світла. Вона уві сні блукає в таких нетрях, обіймається з такими проявами (а колись же пролітала ніч, як дикий кінь степову балку!), що поспішає бодай не до радісного, а теж похмурого, але таки живого, справдешнього дня. Ця думка потягла за собою іншу, з сивими нитками смутку й чорними — скорботи, вони поволоклися, як пасма бабиного літа. Йому були прикрі й ці нитки, ще й чимось схожі на ті — вкриті ранньою памороззю, адже почали чіплятися зовсім недавно, як те ж

павутиння за колючу степову грушу, він їх не знав раніше, в найкрутіших боях та небезпеках, котрих перебрів більше, ніж чумацька валка річок по дорозі до Криму. Що крутішим і струпцюватішим було життя, то дужче його любив.

Вчорашнє шинкування не одгукнулося нічим (тому порадів: таки ще має силу), згадав про нього у зв'язку з надією, яку покладав на Квашине посольство на Дон і яка розтанула в прозорій тиші приморозкового вечора. Знову напливали жалі, але він не пустив їх у серце. Мав із чим змагатися й так. Це й сон змілів доконечно перед огромом дня, що накочувався. Той день видався стопудовим тараном, якого насували на фортечні ворота. Скільки ж буде ударів?

За палісадом, у грецькій хаті, сидить царське посольство. Самойловичеві людя розбрелися по куренях — справляють подвійну службу: посольську й таємну, собачу. Дорошенків гонець теж підночує в Уманському курені. А в прикомірку канцелярії чипіє із зашитими в тафту листами татарин. Сьогодні слова повзтимуть гадюками. Стережися, отамане. Це тобі не шаблею махати!

А чого йому стерегтися! Чи вже може бути гірше! Ще донедавна козак плакав, а тепер тільки сміється: що взяти з голого? Й реготно з тих, котрі ще хочуть узяти.

"А так-таки й нічого? А те, єдине, чого не покладеш у тороки й не зміряєш мірою? Після чого зникає все?" Та думка блискавкою пронизала мозок. Інакше за що б уже оця дика, нескінченна веремія. Оцей герць брата з братом. Скільки тих вихорів і вихорців промчало по рідній землі в останні десятиліття! Скільки вигублено посадів, сіл; цілі полки, колись славні й багаті, чорніють попелищами: Полтавський, Гадяцький, Іркліївський. Понад п'ятнадцять літ од смерті Хмельницького кружляє на Україні кривава смертельна хуртовина. В ній брат не бачить брата, батько сина, стають під різні знамена і складають під ними голови. Закипає то там, то там, то скрізь разом, а ледве вщухне — який-небудь полковник, який-небудь авантюрний отаманець починає каламутити довкола себе, сподіваючись викрутити щось собі з тієї веремії. Обіцяє свободу краєві, щасне життя людям. Вони вірять: воля, що закозакувала за Хмельницького в усьому краї, не вмерла, не згас її дух, не вичахла надія на життя без пана, боярина і старшини. Лишилося чимало чубатих голів, які пам'ятають ті часи, бачили на власні очі, як утікав пан, як палав панський фільварок, може, й самі підносили віхтя під панську стодолу, а тепер розповідають на призьбі про те онукам. І онуки слухають, і горять у них очі (воля пахне молодими медами), стискають кулачки, а коли ті кулачки більшають — тягнуться до щабель. Щоправда, діди і батьки розповідають про все те пошепки, ще й поглядають через тин на широке сусідське подвір'я. На тому подвір'ї стоїть кам'яниця пана полковника. Мовби зовсім недавно йшли вони з тим полковником в одній лаві, разом виборсувалися з-під шляхти, навіть порятував був козак у бою від певної смерті пана полковника. А тепер займанщину пана полковника не об'їдеш за три дні конем, а його рятівник опинився в підсусідках. Плати димове і скарбне, давай на військові потреби, їдь у підводи. Та ще й мовчи. А коли б же того... Коли б розподілити всю займанщину наново! Кажуть, у Полтаві (Опішні, Ніжині, Черкасах...) появилася отаман, подає клича!

Звичайно, не всі ті, що піднімають посполитих, сподіваються доп'ясти все тільки собі, є серед них справжні лицарі, чисті серцем і помислами, але немає для них анінайменшого просвітку, б'ються вони, як риба об кригу на непроточній воді. У тій кризі — ополонки і сіті з усіх сторін.

Та й мало їх таких, чистих серцем і помислами.

Виговський, Брюховецький, Хмельниченко — хіба злічити смерчі, що прокотилися Україною. З усіх сторін дмуть дужі вітри, не дають загаснути пожежі, котять її то в один, то в інший бік. Підкуп, зрада, науст — чорні дощі тих пожеж. Коли те скінчиться?! Чиєю волею, чиєю силою? Хто заступить поле од морових вітрів? Він пройшов з кожним із цих людей частину їхньої путі, путі найтяжчої, а потім, гірко розчарувавшись, боровся проти них і таким чином проти самого себе колишнього. Він мовби прожив кілька життів, від чого хтось інший міг би втомитися й зламатися, але його тримала на світі віра — велика, незнищенна, вона пройняла всі ті товщі, як спис крицевий проймає одразу кілька тіл, він знав, що вона свята й справедлива і в ім'я її треба жити далі та сповняти її всією рештою життя. І як спис крицевий проходить одразу крізь кілька тіл, так і він пройшов своєю вірою і надією крізь них усіх — Виговського, Брюховецького, Хмельниченка, пройшов і звільнився від них, і тільки іноді йому грізно примружитья із зеленової пільми Іван Виговський, злодійкувато усміхнеться Брюховецький чи болісно скривить своє вічно недоросле обличчя Хмельниченко. Ті погроза, усміх і біль не зачіпають його серце.

Сьогодні розривають Україну чотири гетьмани. П'ятий, той же таки Хмельниченко, конає десь у турецькій темниці. Либонь, султан тримає його, аби ще раз випустити в слухний час, тоді він погойдає над Хмельниченковою головою славетною корогвою його батька — може, й прибіжить хтось засліплений на те маєво! Але для України досить і цих чотирьох. Всі овулом гублять те, що здобув батько Хміль. Вп'ялися зубами, немов пси в паляницю, кожен прагне захопити чимбільше, кожного змагає жадоба влади і жадоба багатства. Самойлович, Дорошенко, а донедавна Тетеря, Суховієнко — добра не було і нема од жодного. Якби могли, сонце роздерли б і розтягли по шматку всяк у свою кишеню, всяк у свою скриню. Кожного підпирає чиясь рука. Чиїх тільки підків не вкарбувалося в український чорнозем. Кують ті підкови і в Стамбулі, і в Варшаві, і в Бахчисараї. А мусили б же нерозумні гетьмани дійти між собою якоїсь згоди. Обрати з-поміж себе одного. За давньою козацькою регулою. Щоб міг обіпертися на обидва дніпрові береги. Посеред усього цього кривавого розору, неначе острівцець посеред спіненої ріки, стоїть Запорозька Січ, але не просто стоїть, довкола неї чи не в першу чергу закручуються грізні смерчі, вона переймається звитягою і боріннями тих, хто обіцяє народу волю і Україні злуку. А на ній, у її серці, — він, божою волею кошовий Війська Запорозького. Колись невгамовний, рвійний, нестримний, а нині оступлений важкими думами, сумнівами, з темною осмутою в душі. Прожив бурхливе, сповнене пристрастей життя, десятки разів руйнувалися в порох його надії, впадав у відчай, в чорну меланхолію і знову підносився душею і ставав на герць з долею і ворогами. То вже сутність його вдачі — пориватися кудись, до ледве видимої таловини на обрії,

прорубуватись через нетрища. І хоч з роками в його душі світлої барви ставало все менше й менше, а темної більше й більше, не складав рук. І нині клопотався тим же: як припинити братовбивчу війну, як привести до спілки гетьманів?

Вже стільки разів Сірко домагався, аби скликати в долині Росави раду, яка б і порішила, кому володіти булавою. На ті Сіркові поклики не відгукнувся жоден гетьман. Наймогутніший, Самойлович, запікся помстою. Залив золотом вуха, заткав парчею очі, не чує й не бачить, що погибель іде всьому краєві. Що турок і татарин сьогодні міцні та бойні стодужо. Що замірились на весь світ. Два роки тому Магомет з великою вигодою закінчив війну з Венецією. Два роки тому погромив Польщу. По дорозі, вистеленій іконами, в'їхав у Кам'янець-Подільський, приступив до Львова, який, правда, зумів відкупитися вісімдесятьма тисячами ефимок, а вся Польща щороку сплачує султанові по двадцять дві тисячі золотих. Свого афекту турки там не погамували. Найласіший для них край — Україна. Вони підуть уже цього літа. Водю і сушею. Отож їх треба перестріти на воді й на суші. На Дніпрі та на старих шляхах: Муравському, Чорному, Кучманському. Хто ж заступить ті шляхи? Гірко, ой гірко думати, але куди подінешся од тих дум. що колись сміливий і духом сильний муж Дорошенко ввійшов у спілку з сатанином турчином. Що перед його заплющеними очима татари виловлюють і засилають у вічну басурманську неволю православний люд. Християнською кров'ю, немов живою монетою, купляє собі Дорошенко у басурманського цісаря милість.

Кошовий помітив, що мислить словами листа, якого кілька днів тому послав у Чигирин.

Правда, не вельми зважають на ті листи гетьмани. Солодощі влади забивають їм солоний пах крові, котра димить перед очима. Думки про багатство потьмарюють розум. Це ж нині так просто: написав цидулу вінченосному можновладцю — й маєш за пазухою одразу кілька хуторів, а то й сіл. Так повелося од Виговського, перейшло на Брюховецького, на Юрася Хмельницького, на Многогрішного й ще на багатьох не менше грішних перед богом і власним народом. Через те й повстав проти них Сірко, проти хоромів і кармазинів, проти можновладства й зажерливості, яким немає кінця-краю. Гетьманам у клопіт тільки золоті дукати та власні високі уряди. А хто стане в оборону краю, те їм байдуже. Січ сьогодні злиденна й убога. Той-таки Самойлович розставив по всіх дорогах варту, й вона не дає хлібного та порохового перепусків. Хоче, щоб запорожці прийшли до нього з поклоном. Січ — то поважна сила. Нею сподівається здолати своїх супротивників. А інші гетьмани теж шлють на Запорожжя посольства. Кожен хоче якимось робом привернути січовиків на свою руку.

Честолюбство гетьманів — незборна завада до злуки. Кошовий подумав, що колись він і сам плекав честолюбиві заміри, одначе той трунок мав інший смак і іншу міцність. Зараз уже не може й відгадати, що вело тоді: буйний хміль молодості чи сліпа й невтримна воєнна звитяга, котра була прихильна йому? Бажання покласти кінець руйнації вітчизни, стулити її якомсь докупи і захистити од супостатів! Булава кошового — та чара, якою спив трунку до знемоги. Мала ту особливість — давала пити не зверху, а з дна. Й відчути тягар одвіту за всіх, марницю та нетривкість найповажніших

повелінь на землі. Пощо йому оті похилені голови на раді! Поневаж один прикрий погляд може стриміти в серці, як стріла. Влада — це ніж, який весь час доводиться нести вістрям до серця. Вона забирає сон і вкладає в голову думки, від яких скипається мозок. Вельми нелегко одвіяти істину від неістини, правду від олжі. Він же не має права помилятися. Бо коли бог покличе до себе, питає за все. Це вже буде, мабуть, небавом... А може, той честолюбний вогонь притрусив порох літ? То єдина пристрасть, яка не згасає, а розгоряється з роками й заступає чад кохання, вогонь звитяги, просте щастя мудрості в пізнанні. Тоді, принаймні у власних помислах, людина піднімається над коханцями, над звитяжцями, над мудрецами. Стає підступною, хитрою, боягузливою і жорстокою. Вона не вірить нікому, бо сама набирає сили на крові інших. Таким людям починає здаватися, що просто так і жити нічого. Вічна облуда дужого, вітрило і кітва корабля людського життя. Поки людина молода — вітрило, з роками — кітва.

"Яка сила штовхає того хлопця? — зненацька, несподівано навіть для себе, перестрибнув думкою. — Що привело сюди Симеона?"

Та, власне, це вже зараз нічого не важило. Мало вагу тільки те, що Симеон приніс з собою: для нього, Сірка, для всього коша. Для України. Він, кошовий Запорозької Січі, подав царевичу руку помочі, схилив голову під маєво його блаженської непевної короги. Й цим наvertsав на себе сто лих. На що сподівався? Чого допинав? Привести прибіглеця Симеона до корони й знайти в тому вигоду собі? Марниця. Хотів відплатити за наругу, вкинути власних недругів у переляк, у гнів, боротися, скільки стане сили, і погинути, спричинивши неприятелям якомога більше зла?

Гірко зізнаватися, але така злорадна краплина в тому замірі була. Він збагнув це не тоді, а тепер, вичитуючи листи, в яких за погрозою відчувалася перестрашеність.

Одначе то лише краплина. Задля неї мав право важити тільки власним життям, але не вигодами всього товариства, яке гетьманські послі намагаються зневірити й посварити зі своїм кошовим.

Отаман помітив, що вже змагається з днем, неначе з диким звіром, якого гучки ще не підняли з лігва. Пружним рухом відкинув ліжника й почав одягатися. В хатці було холодно, з рота кошовому йшла пара.

Лаврін уже не стогнав, а спав солодко, по-дитячому пахкаючи великими губами, присипаними темно-русим вусом. Грубий подільський рябчак сповз з нього на до-лівку, джура підтискував босі ноги, намагався сховати їх, але не було куди. Сірко ще раз поглянув на Лавріна, і раптом його серце заплеснула хвиля жалю та ніжності. "Що він знав у житті? — подумає. — І що його чекає? Гарячий кінь, степ, відвага?.. Це поки молодий..." Кошовий підняв рябчака, тихенько вкрив Лавріна. Хутко вийшов.

У сінях на кленовім стовпцеві стояло дерев'яне відро з водою і великий мідний питун, але Сірко не захотів умиватися біля хати, пішов до річки. Ніч ще тільки відступала, а ранок наступав — тугий і пружний, уже вмийтий. Поміж низових куренів, які стояли не рядочком, як верхні — ті творять вузькі рівні вулиці, — а врозкид, ще й пообростали за роки прикомірками, прибудовами, через хвіртку в палісаді вийшов на

берег Скарбної. Ранки на Січі забарні, вони довго виплуганюються з очеретів, блукають у тумані по затоках та прогнях, не швидко розганяють імлу, але цей, що наставав нині, линув, неначе на дужих крилах. Сміливо викочувалось із сірих верболозів велике, червоне сонце, над водою, що вже перемінила темні зимові барви на тепліші, м'якші — весняні, піднімалася легенька пара. Власне, тільки кольорами й різнилася весна од зими, що минула. Зима була сирітська, з дощами та сльотами, — скотину не загонили в теплі стійла, — переступила у весну, ніхто й не помітив, коли це сталося. На весняного Миколу прилетів перший бузько і приніс із собою весну. Кошовий приглянувся і побачив на верболозині довгі ніжні сережки. Ще вчора їх не було. Гостро пахтів кущ бузку. Звідки він тут узявся, хто його посадив? Посадив хтось з козаків і не признався. Бруньки ще тільки набубнявіли, але запаморочливо-гіркий, клейкий запах аж дурманив голову. І Сірко подумав: скільки то принад несе весна! Неймовірно гарна вже сама по собі оця пора — березень перехиляється в квітень. Тільки треба вміти побачити те. Колись він того не бачив. А зараз вловлює кожен порух весни. Пахне очерет, пахне верба, і вода також пахне. Січові річки понабухали, одначе не вийшли з берегів, як завжди. Коли тануть сніги і річки виходять з берегів, вони затоплюють плавні, й тоді тільки острівці, а то й верхівки дерев виглядають з сивої каламуті. Тоді озеро Свиняче Море стає справді морем, а Підпільна — найбільшою дніпровою протокою, й підпирає увесь правий берег, все Козацьке Поле. А нині повені майже не було, вода вже відступала, залишивши на піску маленький зміюнець напливу. Світанок ішов з плавнів. З очеретів, з верболозів пливли сиві пасма туманів, просвітлені сонцем, вони, здавалося, диміли, одне чимале пасмо зачепилося за вежу — й ні руш, неначе там його прип'яли віжками. Синьо, прозоро... вогко, сонно у плавнях, сонно і на душі. Десь прокрякав ворон, його було не видно за туманом, що обснував кущ верболозу по то.ч бік річки.

Щось тануло в душі, вона одірвалася од чогось, як чайка од купини, — перелетіла на іншу купину, й кошовий зітхнув. Колись він не лічив весен, а тепер щось само лічило за нього, й душа поспішала вхопити якомога більше весняної синяви, а та просинь змивала струп'я з давніх ран і хилила до думок про дивно влаштований світ, його таємниці. Поставити б десь на березі річки курінь, завести пасіку... Сірко зітхнув ще раз. Але вже інакше, бадьоріше — відганяючи примарні думки. А сережки падали на гладінь річки — верби стояли у воді, і лози, і старі вільхи по той бік Чортомлика — пливли за течією, і біля них сплескувала риба. Посеред плеса біліла пухка хмарина, весняний вир розкручував її то в один, то в інший бік. Вода була ще каламутна, таїла щось у своїй глибині. Вона завжди щось таїть у своїй вічній глибині.

На березі не було нікого, тільки на Глухій косі ширмувало двоє козаків. Обое молоді, на голих до пояса тілах зблискували краплі — тільки що вмилися, а може, й покупалися, грілися військовими вправами. Один наступав з палицею, немов із шаблею, другий боронився палицею, немов рушницею, відступав до води. В запалі вони не бачили кошового. Він одійшов за обсипаний довгими золотими сережками кущ верболозу. Вода була студена, студеним було й повітря — на оголених до ліктів руках

отамана повиступали сироти. А сонце провішало тепло, й по-весняному тінькала синиця на гострій палі валу. Кошовий відчув дивне бажання присісти під палісадом, підставити ласкавим променям обличчя, подрімати. Бо й чого поспішати, не ворог приступає. Бог — свій, може й зачекати. Майнула оскарга на бога, по тому війнув легенький вітрець страху, перехрестився, відступився думкою від тих сфер.

"Старість", — подумав ще раз. Але подумав інакше, ніж тоді, коли тільки-но пробудився. Він таки ще почував силу. Вона грала в м'язах, бо завжди щось м'яв, ламав у руках, йому хотілося ламати, хотілося крутості, змаги, а це свідчило, що старість ще не настала. Він не любив нічого усталеного, улагодженого, його душа прагла руху, бою, лету. Любив змагу, проте відверту, без підступів, йшов їй назустріч, наперед співаючи серцем і м'язами її шаленство. Вночі йому снилися коні й чомусь часто снилася погоня, од якої втікав, яка кудись заманювала, з якою потім рубався в лютому герці.

Зараз він вдихав туге повітря, вдихав плавні з їх весняним клетотом води, з туманом, першими порухами зела, вдихав життя. Весна його хвилювала завжди, надто весна в плавнях, він чомусь подумав, що зіп'є її всю. Це не були сутяжність і скаредність старості (либонь, саме тому й почувався гарно), він не збирався тягнути з життя насолоду чи ощаджувати й спивати по краплі, просто це був світлий порух серця. Такі порухи нині навідували його не часто. Сірко подумав, що недавня раптова кволість — звичайна весняна млявість, підкорення весні, її ще приспаній, не розбурханій силі. А може, й зовсім інше, може, йому хотілося ухилитися від осоружного дня. Відав — не ухилиться. Мислено збирав себе на силі й спокої. Пересівав думкою слова, які почує сьогодні, намагався наперед струїти їх гіркоту, аби потім у розмові не обпалити душу, й почував, що не може перемогти себе. Що кривди, неправди проступають, як кров крізь перев'язь на рані. Мабуть, подумав, треба піти до церкви та дослухати утреню. Зм'якшити серце молитвою, порадитись з богом. Хоч увечері поклав — до утрени не йти, не прихилити себе до сумирності: до того ж не хотів дочасу зустрітись з послами. Тому й сказав паламареві, аби не будив.

Вертався не в крайню хвіртку, а в сусідню — всіх їх прорубано до води вісім — ступив у неї в ту мить, коли з крайньої із рушником у руках вийшов Лаврін Перехрест. Трохи присоромлений тим, що проспав кошового, джура шукав його. Проте шукав не шпарко. Ліниво потягувався, розглядався, його високе, присипане гривною хвилястого чуба чоло ясніло спокоем, по губах проковзувала умішка. Він пив весну на повні груди, для нього вона вже була теплою, — груди йому гріла надія — близька й далека. Кошовий хотів погукати Лавріна, та в останню мить передумав. Дивився на запозіханого джуру, посміхався. Хотів відгадати: повернеться Лаврін досипляти чи побіжить по березі шукати його.

Лаврін не повертався до куреня і не пішов берегом. Стояв, приклавши долоню до чола, дивився на червоне сонце. Воно мовби заворожило козака. Кошовий подумав, що Перехрест стоятиме отако довго. Чудний трохи його джура. Адже ж ріс на біді та воді, все дитинство перетолочене, обвішане старцівськими торбами. Матері майже не пам'ятав, батька — теж, он і дядько Мокій Сироватка вдачі зовсім іншої: де пролетить

вітром, а де проповзе на череві, де одгризеться, а де одлеститься. Привіз його Сироватка десь із польської сторони з ляським католицьким хрестиком на шиї (через те й Перехрест, про всяк випадок хрестили щ раз у православну віру), лазило в густому диму попід лавами в шинках, мішало в казанах чорну ядучу смолу, чуло солоне слово, бачило каліцтва та рани і вийшло з того, як ковил із роси. А може, воно вслухалося в інше: в тихий рокіт бандур, чистий церковний спів, вдивлялося в зелені плавні та маєво бойових корогов? Хто зна. Тільки ж вабило Лавріна все красиве та гарне: сумовиті вечорові співи біля багаття, баскі коні, пальовані ясними фарбами картини в церкві та на дверях куренів. Він і сам ясний лицем і щедрий помислами. Сорочка на Лаврінові завжди чиста, в комірі голуба стрічка, а темно-руса чуприна — розчесана, кунтуш — охайний. І при тому не скупердяй, не труситься ні над шелягом, ні над алтином. Найбільше кошовому подобався отой його порух головою — ледь вловний, ніби аж погордливий, од якого темно-русий чуб спадав на лівий бік, прикривав чоло. Він і справді гордовитий, капосний хлопець. Почни йому вчитувати, і нехай хоч на чисницю вловить неправди, стріпне чубом, встромиться поглядом у вікно — й не руш.

— Ти хоч чуєш? — з серцем обізветься кошовий.

Мовчить.

— Чуєш, питаю?

— Та чую.

Й по тому.

Очі в Лавріна непоступливі і погляд твердий. Все заховано всередині, взято на міцні заціпки. Щоправда, не тільки Лаврін такий І де вони набираються свавільності, — міркував отаман Наче ж три має їх на наструнених віжках, а от же!..

А на дідька вони такі треба, коли б тільки гнулися перед отаманами, — враз звільнився думкою. — Гнутимуться перед отаманами, гнутимуться й перед панамі.

Ніхто не виказав кошовому більше непослуху, як Лаврін. Ніхто не сказав стільки слів наперекір, як джура. А от подумав, що мають незабаром попроситися, й прихмарився. Бо ж почував, що одтавав біля нього душею, перед його чистотою одступався увесь осоружний і маркітний світ. Втїшався ним, як рідним сином, не кривдив ніколи, хоч, прости господи, іноді й кортіло потягти батожильном по спині. Службу свою Лаврін справляв ні добре, ні кепсько, не приховував нехіті до неї. То правда, служба ця не вельми в пошані у козаків, і Лаврін потай гордував нею. Хоч, може, котрийсь інший біля отамана й шапки не клав би на голову. Має справний риштунок, місце за сирном, слухає поважних старшинських розмов, супроводжує отамана у виїзди.

Лаврін же давно проситься в степову сторожу. А отаманові шкода його відпускати. Ще й через те, що якийсь він ніби незахищений. Дарма що гордовитий, дарма що сміливий. Лаврін — немов розумна доросла дитина з ніжною і допитливою душею. Та допитливість росла разом з його літами.

Бувало, виберуться десь на річкові розливи або обсядуться в хаті, а він все — чого та чого? Не зглянуться, коли й ніч мине. Не вельми говіркий, отаман розбалакувався з

джурою. Гарні кошовому ті вечори, в них пересіяв і власне життя, бачив, де проїхав уповні, а де протарабанив порожняком. Тепер Лаврін немов забирає їх з собою. Добре це? Погано? Хто зна. Просто кошовому сумно. Але тримати джуру силою не збирався. То більше останнім часом з Лавріном коїлося дивне. Душа його кудись летіла, чогось прагла, а куди й чого — розгадати не міг. Лаврін же не казав нічого. Може, то грає хміль молодості? Тоді нехай їде в степи, там той хміль або переграє в міцне пиво, або викисне у водичку. Нехай набереється там злості, бо, як бачиться кошовому, її в хлопця замало. Обійде його за сирном кашовар, забуде осавул дати в поході тараню — Лаврін тільки стріпне чубом і дивиться кудись поверх голів, немов те й не про нього. Затіють козаки бійку — обійде стороною. Проте нехай хтось спробує покепкувати з дядька Мокія Сироватки, поблідне, мов стіна, хапається за шаблю. Звичайно, Мокій того не знає. І з чого така приязнь?

З тими думками Сірко вийшов на січовий майдан, посеред якого стояли стовп для квестій і гармата. Сонце перехопилося через палісад, облило світлом дерев'яну, криту гонтом церкву з дзвіницею, з чорних бійниць якої виглядали гармати, широкий майдан, курені, з котрих чимчикували до утрени припізнілі запорожці. Здебільшого йшли досугі діди; молоді ж козаки на попові докори казали, що богові більше в поміч їхні шаблі, аніж молитви.

Біля дверей церкви двома рядами стояли січові старці. Майже всіх Сірко знав на ймення, а кого й не знав, одним позирком читав карби, що їх дістали вони на ратному полі. Слід ятагана, бойового бича — цьому ось стріла випила око і в другому потьмарився зір. Отаман не прискорював кроку, не намагався прошмигнути цей стрій німих карбів далеких битв, злигоднів, адже, може, завтра й сам стоятиме отут. Ішов повільно, дивився старцям в очі, й вони дивилися на нього, нічого не просили й нічим не докоряли.

Сказати правду, якщо Сірко й почував десь невпевненість, то посеред цього лаштунку. Він не міг їм нічого дати, а отож і всі слова були б облудливі. Він не міг завернути назад колишніх битв й не міг одвернути тих, які насувалися. Може, оті прийдешні битви й були йому якимось виправданням перед увіччями, що їх оці люди дістали в січах минулих. Він, отаман, теж обкрутився в них. Воднораз страшні карби ніби впевняли його в рішенні, яке уклав сьогодні, наказували не відступати й на цяту. Інакше-бо січовики прийняли їх марно.

Вже не хотілося йти до церкви. Одначе, подумав, Всевишній знає заміри, не гоже міняти їх на порозі божого дому. То тільки Сироватка може казати омільно просто в святую бороду. Став не в своєму бокусні — одгородженому біля кліросу для кошового місці, а між козаків посеред церкви. Службу правив ієромонах, йому допомагав голосовий піп. Молитва не лягала отаманові на серце. Не почував у душі благості, не почував покори. І все його дратувало. Не любив нинішнього ієромонаха — той недишкретно просто в церкві лаяв дяків і півчих і накурював ладаном, що аж запорожці мовби стояли не на землі, а плавали в хмарах, брав велике церковне й зовсім не хотів займатися школою, поклавши всі справи на уставщиків. Сірко велів написати, щоб з

Самарського монастиря прислали іншого, старшого, попа, й листа того вже повезено. Та ще дяк потягнув стихар не на той глас, та ще раптом погасла перед Сірком свічка. Ледве достояв утренью. Вже виходячи з церкви, з пронизливою ясністю раптом подумав, що бог не завжди вибирає собі в служіння найдостойніших. Ця думка була трохи лячна, але він не проганяв її.

Снідав отаман у своєму Шкуринському курені. Хоч кликали і тимошівці, й іркліївці, тимошівська чата настріляла сайгаків і ще з досвітку білувала їх за курінною скарбницею.

Шкуринський курінь — новий, ще не закублений горобцями, яких на Січі гибіль і які й пострілів не бояться, — не з ліси, а з плах, на сволоці ще не затерлись карби майстрів: "Благословінням Отця, дозволом Сина і поміччю Святого Духа збудовано цей курінь року божого 1671". Стіни в курені дерев'яні, вимиті, стеля—побілена, прикрашена голубою мережкою по краях. Цієї весни його пересвятили, не велося в ньому козакам: за минулу осінь і зиму — п'ять разів стріляла гармата, яка стоїть посеред майдану, три козачі душі просто з куреня забрав бог.

Сволок — мережаний, одвірки різьблені. Не покуті, в кутку, божниця — образи на двох довгих полицях, поміж ними кілька дорогих, мальованих на кипарисі та жерсті грецькими та київськими майстрами. Перед образами — непогасна лампада. Пахло ладаном, свіжим хлібом, супокій і затишок огортали того, хто переступав поріг. Почуття затишку не руйнувала навіть густо розвішана на стінах зброя. В курені стояло гудіння, неначе у вулику. Роздягалися, ходили, чепурилися, пили воду, снували з кутка в куток, і однак у цьому снуванні й гудінні був певний лад, як у тій же дуплянці, здавалося б, лад у безладді, та інакше й бути не могло, інакше б така кількість людей неминуче створила тисняву й хаос. А тут кожен робив тільки найнеобхідніше, сідали у певному місці, не заступали ні дверей, ні вікон, тут існували непомітні для стороннього ока особлива сув'язь, особливий стрій, заснований на повазі до найстарших, до порубаних та покалічених, а також до курінного отамана.

Біля причілкового вікна пощипував струни бандури молоденький, неначе котиком вилізаний козачок — залізана наперед, на самі очі, чуприна, вуса-п'явочки, сливе дівочі брівки:

Пливе човен, води повен, — коли б не схитнувся,

Пішов козак в Запорожжя — коли б не вернувся.

А на річці та на кладці дівка плаття прала,

Вона тому козакові три доріженьки вказала.

Козак нікого не помічав, думав щось своє, в своє життя дивився, й курінний двічі кахикнув, а тоді повів бровою — козак повісив бандуру на стіну. Справного курінного обрало собі товариство. Він сидів на покуті, сивобровий, сивовусий, охайний, схожий на пасічника. Тільки на облісілій голові волосся не вистачало на оселедця, накручував його з-понад вуха. Чисто виголена голова блищала, як мідна таця. По праву руку курінного сиділи суддя, писар та осавул, високий таранькуватий кухар їв з одних ваганів із отаманом, стоячи. Снідали щербою та коржами-загребями, одначе варив

щербу кухар не так, які інші: риб'яча юшка крута, а борошна тіль-тіль.

У курені панувала шаноблива мовчанка. Тільки зрідка обізветься хтось стиха до сусіди або попросить щось подати.

У шибку вікна бився й басовито гудів джміль: видно, щойно пробудився, очманів од повітря, пахощів вербових сережок і залетів сюди. Запорожці осміхалися.

Сірко, як те й належало, сидів серед козаків. За козацьким законом має кошовий (як і вся інша старшина) обідати в тому курені, в якому ходив, доки його не обрали на отамана, й сидіти таки на тому самому місці, де сидів раніше. Дозволялося ходити в гості в інший курінь раз на тиждень, а також на свята. Мешкати кошовому теж дозволялося тільки в своєму курені — для Сірка зробили виняток за його заслуги перед товариством і з великої довіри. Козаки поглядали на Сірка шанобливо, але в жодних очах не було запобігання та улесливості. Улесливість на Січі мала ціну вельми низьку. Біля Сірка примостився ченець-заброда з далекого волинського монастиря, догідливими, сливово теплими очима поглядав на отамана. Сьогодні ченець таки не дав хука, як першого дня. Аби по обіді хто кинув на тацю за нього плату, нашилив оком козака й присів біля нього. На козакові черкеска з галуном, боброва шапка, шовковий пояс, за яким пара шкоцьких, з ольстри, пістолів, на перев'язі шита золотом по оксамиту лядунка, а того й не гадки, що в кишенях у козака лясський вітер доганяє донського. Довелося ченцеві з любові до ближнього кинути башлик за обох. Ту притичину згадували за сніданком, намагалися увести ченця в оману й сьогодні. Сірко й собі вкльонувся у гру, аж на мент забув, яка відчайна гра чекала попереду. Але ченець тільки посміхався багатозначно в руду бороду — мовляв, знаю, який бідака сидить біля мене, і молотив ложкою, аж тріщало за вухами. Впали на тацю два гроші — Сірко кинув за себе й за ченця, брязкіт металу вмить змів з душі сонячну лагідність. Метал — завше тривога. Козаки дякували отаманові та кухареві за хліб-сіль, йшли надвір палити люльки. Сірко дістав і свою муругу од диму зінківку. Якийсь час стояв на широком млиновому камені, що лежав біля порога. Камінь вріс у землю, зверху його вже добряче злизали козацькі, здебільшого ковані, чоботи. Великий попелястий кіт вигнув біля ніг отамана спину й шипів на півня, що заглядав через поріг цікавим оком.

Отаман смалив люльку, слухав звичайні, буденні згуки життя. Сусідні курені вже поснідали, кухарчуки скрипіли колодязними журавлями, мили казани, видзвонювали у них, мов у тулумбаси. Од крам-базару їм окселентували інші дзвони, важкі, трудові, то стали до праці ковалі, їх на Січі без одного сто, як ударять гуртом, гук котиться до Базавлука. ВідЧортомлика в бік Скарбної летіли чотири качки — три великі, крижні, і одна чирка, летіли, неначе чотири стріли, пущені знизу вгору. Отже, прилетіли качки. А може, вони й не відлітали, зима стояла сирітська, й не тільки в берегах, а на кілька верст нижче вода на Дніпрі не замерзала.

Кошовий не поспішав. По дорозі ще заглянув до пушкарні, котру сьогодні мали перекривати. Пушкарі вже повитягали гармати й шикували в ряди. Стояли гармати під стрілою, під вовком, під змією, і маленькі мортирки, й затинні пищалі. Кошовому здавалося, що чорні жерла дивилися на нього голодними пащеками. Може, так

подумалося, бо пороху лишилося з десять бочок, а свинцю на два випали. Сьогодні мав змагатися й за них.

По тій думці рішуче вибив об мортиру люльку, пішов вузькою, кривою вуличкою до січової канцелярії.

На нижній приступці сходів, схиливши на руках важку голову, сидів отаманець Міюський. Побачивши отамана, підвівся, по його кругловидому, з невеличкою підстриженою борідкою й такими ж невеликими щіточками-вусиками обличчю мовби хвиля пройшла, а в темних зіницях забігали неспокійні білі вогники. Вони зринули поверх надії і вже не згасали. Іван Міюський — тісно перетягнутий у тонкому стані чересом, запеклий чоловічок з повними жару очима, з рішуче стисненими губами, нижня губа більша, завжди відстовбурчена; його й зараз зсередини спопеляв вогонь, пробивався на щоки хворобливими рум'янцями.

Донський отаманець хотів вичитати свою долю з присурмлених волохатими бровами очей кошового й, не вичитавши, зітхнув. Приходив до кошового щодня, буцімто знічев'я, а насправді — не прогавити зміни в його поведенці. Щоби, вловивши, кинути все й тікати світ за очі. Звичайно, кошовий міг і сам подати знак до втечі. Адже Міюський довірився йому. Не приховував нічого, не крився ні з чим. Хіба що... Але ж того Міюський не міг сказати. Бо тоді мушили витурити його звідси.

Все те зараз пробігло в думці Міюського. Й він враз відчув, що не може погнати вперед думку, що вона ніби замерзла в мозку або її міцно вхопила й тримає чиясь дужча думка. Адже так-таки нічого й не приховав? А те, чім велінням приїхали? Донського отаманця біла тривога. Бачив на Сірковому чолі тяжку задуму, бачив пригашені вогники в очах і повертав те на себе. Либонь, Сірко вже здогадався, до якої чорної прірви штовхав його і все січове товариство Міюський.

Це він, Іван, отаманець з Міюса, привіз на Запорозжя Симеона, сина московського самодержця Олексія. Міюський гаразд пам'ятає той день, коли вони з Симеоном, розпустивши по вітру короговики, поїхали назустріч кошовому, котрий вертався з-під Тягина. Міюський, який правував на Січ, тоді попрощався з життям і навіть прочитав молитву за спасіння власної душі. Одначе їх чекала мало сподівана гостинність. Кошовий зустрів Симеона яко царевича. Видно, знав про нього. Зійшов з коня, вклонився до землі й виявляв інші почесті, як те й належало виявляти царському фамільянту, наступнику престолу. Отаман слухав оповідь Симеона з дитинним співчуттям, в його карих, ледь змружених очах світилася цікавість, і Міюський тоді подумав, що він буде крутити кошовим, як вітер вітряко-вими крильми. Але сталося не так. Кошовий був простий і довірливий, але із тією довірливістю линув не до всіх. Лукавство намацував одразу. Нахмарений і нахмурений, суворий, але не жорстокий, ніби й добрий душею, міг спалахнути в один мент і тоді троцьвів і кромсав геть усе на путі. Гарячішої людини Міюському не доводилося стрічати. А понад усе та його цікавість була зовсім не наївна. Відтоді в голові донського отамана грішне перемішалось з праведним, він силкувався розгадати заміри кошового щодо Симеона й не міг. Все ніби промовляло за те: кошовий до кінця повірив, що Симеон — царевич,

котрий врятувався од смерті й боїться попасти в руки бояр. Він і далі виявляв Симеонові ознаки найвищої шани, й дав грошей, і наказав зробити корогви царські тафтяні й царську печатку. Але що тоді ховалося за його зроненими при тому словами: "Або ми, хлопці, царської печатки не гожі викувати? Чи не маємо для того золотих ефимків?" І коли козаки забажали впевнитися, що в Симеона на тілі справді є царські знаки, — червоний вінець, орел і місяць із зіркою (царевич похвалявся ними повсякчас), сказав дякові та трьом значковим товаришам, що йшли на розглядини: "Дивіться добре, щоб побачили..." Вони побачили на Симеонових грудях знаки. Міюський ще раніше бачив їх — не раз купалися з царевичем у морі: вісім білих шрамів од плеча до плеча.

Справжня веремія закрутилася через місяць. З Москви та Батурина прибули послы з вимогою видати Симеона і Міюського з донцями. Кошовий тоді скликав раду. Міюського теж запросили на неї, а послів не пустили.

"Браття мої, отамани-молодці, — сказав кошовий, — Військо Запорозьке Низове, як старий, так і молодий! Ніколи в нас не було, щоб кого видавали, не видамо й цього молодця. Бо як видамо одного, то забажають другого і всіх по одному розтягнуть. А він же сидить, як птах у клітці, й ні перед ким не винуватий".

Увечері гурт січовиків і Симеон з ними обложили Грецьку хату, в якій сиділи послы. Спочатку рубалися словами — послы обзивали Симеона сатанином, злодієм, самозванцем, а він їх холопами й боярськими устілками, а тоді взялися за шаблі. Послы та їхня челядь замкнулися в хаті, січовики почали розбирати покрівлю. І вже коли послы попрощалися з білим світом, одпустили один одному гріхи, прийшов кошовий і порозганяв забіяк.

Вчора од царя прибув ще один гонець з новим респонсом. Сьогодні те послання мають прочитати. З тим має звершитися його, Міюського, доля. В оцій ось хаті на два димарі — військовій канцелярії Війська Запорозького.

Дорого заплатив би зараз донський отаманець, аби прочитати думки Сірка. Проте осягнув: його власний розмисл куций супроти розмислу кошового. Супроти його думи. Яка цієї миті, либонь, зводилася круто. Он як нахмарило отаманові чоло, он які брижі набігли на нього, он які глибокі зморшки пролягли від рота! Здавалося, й ніс накібчився дужче. І побачив гострі шпичаки в очах — кошовий пронизував ними, мов списами, до хребтини. Поскубував вуса, ліва брова ширяла високо, права падала вниз, як хмара. У тому погляді Міюський вловив щось глузливе й грізне. Мозок йому знову мовби обсипало памороззю. Збагнув одне: зараз має статися таке, що струсне його, Міюського, до дна.

Спокійні слова кошового й справді злякали отаманця.

— Скажи мені, отамане, що робив Симеон у Разіна? Міюський втягнув голову в плечі, йому чомусь стало жарко в ногах. Несамохіть подивився вниз... Чоботи на ньому лихенькі, добрі були, та стопталися за зиму. Отаманець розумів: брехнею далі не ступиш і кроку. А куди поведе правда? Може, Сірко дізнався все про царевича? В грудях спалахнула злість на кошового — боявся, що Сірко прочитає її. Надсилу подавив

її, мовив глухо:

- Водив струги по Хвалинському морю.
- Стеньчині?
- Стеньчині.

Тепер було мовлено все. Міюський чекав рішення: кошовий міг оддати його на спитки або видати послам. Провина отаманця велика й важка — і перед царем, і перед кошовим, бо ж таки не сказав, як царевич обкрутився у разінському вирі й з нього вплив. Коли б ще Міюський знав, що ниньки з Дону прибув Сірків посланець й з якими вістями, він би, мабуть, і не підійшов до кошового, а ще з ночі втік би у степи. Проте кошовий йому цього не сказав. Рушив по тонкому льоду сам і сам мусив вибиратися на берег. Хто такий цей царевич — знав од самого початку. Проте сподівався, що за ним стоїть Дон, увесь великий Дон, на те не раз натякав Міюський, і в цьому була його справжня провина перед кошовим. З другого боку — отаманець рятувався, рятував дружнього собі Симеона, але якихось певних обіцянок од донського кругу не давав. Виходило, не він його завів на слизьке, а отаман зайшов сам. Та й хто зна, чи так уже кепсько все склалося. Он як стараються посли — ледве на череві не повзають. Він ще позмагається з ними за Симеона... А Міюський... Отаманець переступив з ноги на ногу. В лівому чоботі в нього хлюпало.

Колючі іронічні вогники зайнялися в очах кошового, не злостиві, але й не теплі. Міюському згасав перед ними запал, і врешті він зовсім опустив голову. Сірко ж довго мовчав, а потім запитав, збивши тим з пантелику Міюського:

- А великі струги були в Стеньки?
- Різні. Великі й малі. Ми з Симеоном ганяли великого.
- На стругах стояли фальконети чи яка інша армата?

— Фальконети, — відказав Міюський, маючи оцю розмову за підступ; насторожено й підозріливо чекав нового словесного гака. І кортіло, вельми кортіло йому розказати, як возив він разом з військовим отаманом Флором Минаєвим зашитого в шапку Сіркового листа Разіну з Чиру на Волгу, бо Стенька на той час був уже на Волзі, і Флор гаразд знав, що в тому листі написано. Хотів Сірко подвигнути гетьмана Дорошенка на те, аби виступити єдинокупно з Разіним, і Дорошенко спочатку погодився, а потім відхитнувся. І то був не єдиний лист. Не перепиняв Сірко запорожцям дороги до разінців і пізніше, ще й ходила чутка, буцім їздив сам у Кузьмодем'янськ, де на той час скупчилися довкола Стеньки донці, запорожці, а також лугова і нагірна черемиса, загальною лічбою п'ятнадцять тисяч. .. Отож, якщо отаман ще раз запитає в Міюського щось про Разіна, він таки виповість йому оце все, хоч і знає: часи нині такі, що ліпше тримати язика за зубами.

Одначе отаман не запитував більше нічого. Посмоктав пригаслу люльку, а Міюський поспішливо витягнув з кишені трут і кресало. Кресь, кресь по гострому сколку. Дмухнув і ввіпхнув кінчик трута в отаманову люльку. По тому, тримаючи трут в лівій руці, набив правою носогрійку й собі. Вітер зривав з трута м'які червоні жарини й жбурляв геть. Міюський заховав куріївську справу до кишені, затягнувся. Тепер дим

вився з двох люльок, вився вгору, сплітався, змішувався до купи, і вітер відносив його вбік. Отаман потягнув ще кілька разів, вибив жар під ноги, розтоптав великим чоботом. Сказав тихо, мовби про себе.

— Ні нам, ні донцям немає волі. А ой як її треба!

Сховав до кишені люльку, тугим нехворощевим віником обвів з чобіт багнуку, повільно поскрипів сходами ганку. Брязнув дерев'яний цюпик, важкі дубові двері сховали постать кошового.

А Міюський стояв і дивився на двері, мовби сподіваючись щось прочитати на них. Тримав отаманові слова як поплутане мотуззя, не міг розплутати. Немає волі — то мусять і далі Січ та Дон сюяти купно, як стояли раніше. Немає волі — забракло кошовому сил до оборони. Тоді йому, Міюському, треба вихоплюватися з Січі й тікати в Польщу чи Волощину. Бо ж небавом мають прийти послі. І може бути запізно.

Кошовий повісив шапку на дерев'яного тиблика біля дверей, розгладив оселедця й аж тоді привітався. Йому оддали добридень два голоси: грубезний і ніби трохи іржавий — старшого січового писаря Андрія Яковлева й дзвінкий — підписаря Гука. Яковлев сидів за широким столом біля вікна. Гук — за маленьким, перської роботи столиком у кутку. Яковлев — важкий, тілистий і дужий, йому б носити затинну пищаль, а не каламар, ніхто з козаків не брав його навхрест, але і в писарських справах він неспішливо мудрий та чесний. Колишній бурсак Гук, що втік за пороги од чийогось святенницького гніву, — тонкий лицем, тонкий станом, ферт і чепурун, хвалько і баляндас. Оселедець у нього кучерявиться, як баранячий хвіст: накручує його перед сном на стрічку, вусики підголені й стирчать убоки, підваксовані розведеною в олії сажею, кунтуш на підписарю сукна лазоревого, гудзики посріблені, черес тонкий, шкіряний, чоботи німецькі, з срібними підковами та подзвоном — й сам він ніби не тутешній, ніби привезений разом зі столиком заморськими купцями. Гарний статурою, гарний лицем, яке трохи псують очі, вони в нього зеленкуваті, не однакові — одне світліше, друге темніше, ще й з чорним обідцем довкола зіниці. Гук охочий до чарки, любить частування, але вживає тільки французьку горілку, мускат та ромельські вина й п'є так, неначе робить ласку тому, хто пригощає. Одначе те тільки на людях, якое кошовий застав підписаря, коли той тихцем похмелявся смердючкою й закушував осушком, якого, либонь, підібрав у буді старого січового пса Шайтана.

Зате у роботі Гук меткий, спритний думкою, ще він хвалькуватий, любить законозисті слова, має себе за великого дотепника, хоч дотепи його здебільшого невдалі. Легкий на перо й обізнаний на латині, польській і татарській мовах, через те отаман волів, аби про біжучі справи казав він. Навіть військову таємну канцелярію часом довіряв підписарю.

З цього й розпочали ранкові труди.

Отаман підійшов до великої кахляної печі й погрів біля неї руки — любив поводити долонями по гладеньких, теплих, синіх кахлях, то в нього ніби забавка: поводить — і спокійніше стає на душі. Писар і підписар дивились на те поблажливо.

Гук одімкнув залізну, з потайним замком скриню, дістав з неї два скручені в

рурочку папери — похідні журнали двох команд, доправлені сьогодні вночі гінцями на Січ. Перша команда з козаків Кисляківського та Мінського куренів мандрує понад Бугом, вистежує велику татарську ватагу, друга несе дозір на річкових розливах. Осавул першої команди повідав, що татарська ватага розкололася надвоє, одна половина пішла на Корабельну, друга — на Гнилий Єланець, і що він теж розділив свою команду на дві партії. Підписар аж з ноги на ногу переступав, так йому кортіло сказати свій розмисел, проте кошовий не запитав. Стояв біля печі, приплющивши очі, намагався розгадати подальшу путь обох татарських ватаг. У пам'яті поставала ріка з допливами, переправами, лісами й байраками.

— Вони злучаться з Мертвими Водами, — таки не втерпів підписар.

— Не з біса здогаду, — сказав кошовий, так само не розплющуючи очей. — Куди наміряються піти далі? І чого там крутяться? Наче навмисне в очі лізуть. Одпиши осавулові, щоб вернувся на Гнилий Єланець і нікуди не йшов. Нехай пильнує степ. Степ нехай пильнує, чуєш, — сказав суворо й трохи роздратовано, бо помітив у Гукових очах заперечення. Ще його дратували подзвоном писаррві чоботи. Почне отаман думати, а вони — дзінь, неначе цвяшком по лобі. — Та перевзуй чоботи, як ітимеш до канцелярії. Калатаєш, як пес на ланцюзі.

— В мене нема інших, — ображено підтиснув губи Гук.

— Надери лика й сплети постолі, — з серцем сказав Сірко. — Що там далі, читай.

Далі були листи од хана, зашиті в тафту і перев'язані синіми стрічками. Чаус, що доправив їх на Січ, волів, аби читали їх при ньому. По нього послали Перехреста, що сидів на призьбі з Міюським. Великим кривим ножем Гук розпорював тафту, як жирних лисок або огарів. Хан писав, що цього літа козацьким хуторам од татар пагуби не буде, схиляв до миру й просив роз'їздити границю, як указано на мапі. Журився попередніми кривдами, клявся в дружбі, обіцяв поменшити мито на переправах для чумацьких валок, котрі йтимуть до Перекопу по сіль. І таким солодким напоєм були розведені його слова, аж важко було повірити, що вони йдуть од серця, не сповненого отрути. По тому почали ділити пограничні землі. Татарський посол, маленький, чорненький, очиці так і бігають, нишпорять, виловлюють з твого обличчя найменшу відміну — ну тобі диявол, недарма й наймення таке має — Чорт-хасан. То дивувався, то посміхався, то лаявся, відступав до дверей, підлізав під самі вуса кошового й дивився знизу вгору чорними, як вугіль, меткими, як миші, очицями. Лопотів і лопотів. Гук, що правив обов'язки бута, ледве встигав перекладати.

— Чаус каже, що татари не будуть чинить цього літа інкурсії на козаків. Що морове повітря вигубило у них багато людей і худоби, що в них безкорм'я і безкіння і що сам хан прикутий тяжкою недугою до ліжка. Аллах і біда просвітлили розум дивану. Краще багато торгувати, ніж багато воювати. Однині од татарських ташів до козацьких хуторів простеляться мирні тропи. Але дайте нам цього літа пасовиська по Єланцю.

Звичайно, таке бувало й раніше, що татари просили миру. Коли приходить морове лихо, попросиш за допомоги в будь-кого. Січовики, якщо складали обіцянку, трималися її твердо. Траплялося, навіть пускали татар на свої пасовиська. Але зараз чаус казав

омильно. Про все те кошовий знав од своїх вивідувачів з Криму та Перекопу. В грудях йому перекочувались гострі отрутні краплі притлумленої злості й глузу, він посміхнувся в думці — теж злостиво, але на обличчя тієї посмішки не випустив. Сміх ходив йому по серцю, але обличчя кошового лишалося відкритим, простакуватим, трохи ніби подивованим. Затим по ньому проповзла хмарка недовіри, але теж буцім випадкової, яку хотів прогнати й не міг.

— Ми б і повірили, та ази ж не читали послання нашої чати з Бугу, — сказав Сірко, і Гук із здивуванням звів на нього очі — адже отаман відкривав таємницю військової канцелярії. — Але Сірко удав, що не помічає того погляду, провадив далі: — Не своєю лозою обплівся гонець. Правує він не з Криму, а з білогородської орди. Може, білогородський мурза хоче обдурити й мене і хана? Дати б цього чауса на квестію, допитати червоним залізом: звідки приїхав і де взяв ханську печатку?

В грудях кошовому й справді закипала злість на брехливого татарчука, вже не стримував її і глипнув на нього вогнисто.

Помітив, що повужчали при тих словах чорні зіниці татарина і занурились кудись у глибіню очей швидкі тіні. Татарин знав козацьку мову. Сірко знову осміхнувся в думці, тепер уже повною мірою глузливо, аж терпко.

"Хан зараз у ногайській орді", — подумав, а вголос сказав:

— Та не в наших це звичаях. Запитай у нього, — кивнув товмачеві, — одколи це Гнила Лука стала татарською?

Вони знову вернулися розмовою до кордону, татарин і далі обстоював кожен видолинок, але не так запекло, як перше. Коли він пішов, щоб прийти завтра і вже укласти доконечну угоду, Яковлев і Гук презирнулися, генеральний писар потер долонею товсту червону шию і сказав:

— Не важився татарин до великої незгоди. Хитро ти його, отамане, квестією прилякав.

— До незгоди він не важився не через квестію...

— А з яких же респектів і причин? — запитав Гук і посміхнувся. Він завжди осміхається так багатозначно та глибокомудро, мовляв, я знаю все краще за вас. За цю посмішку кошовий трохи його недолюблює.

— Було, ледащо, повноважне на всі уступки, — сказав кошовий. — Мав таке повеління. Він тільки удав переляк. Ми полегшили йому перетрактації.

Яковлев погодився, Митрофан знизав плечима.

"А хан, може, й не в ногайського мурзи, — подумав знову. — Мабуть, чаус умисне заїжджав туди, аби прип'ясти нас до ногайської орди... Задав же, клятої матері, невіра, загадку".

Одне було вочевидь — татари цього літа вирушать великим походом. Хан нещодавно їздив у Адріанополь, отож їх підпиратимуть турки. Підуть сушею чи морем? Того козацьким лазутчикам вивідати не вдалося. Сушею — шлях довгий, та й козаки про все довідаються заздальгідь. Либонь, не тільки сушею. Бо очаківський мурза потаємно лаштує малі галери.

І ще подумав, як міцно, круто сплелось все до купи. Всі попередні дні впали в оцей лагідний божою ласкою день і б'ють у мозок та серце.

Все життя йшов до чогось невловимого, почував його, але не обіймав мислю, здавалося, міг до нього діткнутися, одначе то була омана, бо лишався й далі на краю безмежного дикого поля. А ще почував біль. Гострий, тонкий, ніби там, біля серця, стримів ніж. То щеміла й квила рідна земля. Не пам'ятав, одколи її горе стало його горем. Од тих днів, коли золоті алтини лягли на Хмелеві очі й по тому закружляли чорні вихори? Часом усе, що чинилося довкола, видавалося злою шабельною січчю в густу хуртовину. Тут вже не видно, хто кого тне, й ніхто не має сили спинитися. Й не бачать того, що на них котиться важка лава, яка ось-ось змете всіх. Треба якось зупинитися, повернутися грудьми до лави, зчепитись руками. Турецька імперія нині така дужа, якою ще не була ніколи.

Сірко підвів голову: Яковлев і Гук стривожено дивилися на нього. Отаман усміхнувся. Й обом одразу полегшало на душі — усмішка в кошового була ясна, збадьорлива.

— Нічого, поганського горіха розгриземо. А тепер давайте обмислимо, що сказати послам, — мовив. — Мабуть, легше гребти на галері, ніж вести тоту балачку.

Яковлев хитнув головою, поплямкав губами, неначе доїдав вареника. Губи в нього великі, вивернуті, й велика голова, брезкле, м'яке обличчя, сіро-білі, безбарвні очі, — на перший взір здається, що писареві все байдуже, насправді ж він уважний, доскіпливий, а ще — гранично чесний. Викликало в ньому посміх лиш одне: молодився. Фарбував вуса й носив строкату одіж. А перед ким тут молодитися? Може, змагається з підписарем?

— Скажемо те, що намислили вчора.

— Вчора — то не сьогодні. — Й підвівся, пружним потиском рук розігнав застою кров. — Що ж, писарю, скликай судне колесо. А я тим часом викурю люльку.

Підписареві здалося, що настав мент наблизитися до кошового, й він сказав удавано-захоплено, багатозначно, хоч трохи й до-гідливо:

— Ох і гула вчора корчма "При калині" над Чортотомником!

Сірко покошлав круті брови.

— Не за твоє пив, підписарю. Пильнуй свого.

Гук хвацько крутнув вусики.

— Пильную, отамане. Сам учора пригощався мускатом.

— Не хвастайся. І не бреш. Останню пляшку мускату оддали послам. І того, рідше заглядай у чарку, частіше — в папери.

Гук знітився — все в нього сьогодні виходило не в лад. З-за свого столу підвівся Яковлев. М'який, усміхнений, утаємничений у якісь свої думки. Пригладив довгого, сивуватого, зачесаного, як у дячка, на два боки чуба. Перебрав на себе обов'язок відводити отаманові громи од свого улюбленця. Плеснув того по плечу, кинув коротко:

— Чеши. Отаман жартує.

Послав підписаря кликати суддю, осавула, значних козаків—Носа, Брекала, Голода,

Квашу, що вже чекали біля Шкуринського куреня.

Ті, що заходили, сідали на двох довгих, вкритих обрусами лавах попід стінами — з одного боку січовики, з другого — послі. Старі січовики тримали в зубах порожні люльки: і в курені, і в канцелярії палити не вільно. Декотрі позивали до порожніх, то й рідко палили, старий Кваша востаннє натоптував свою в золотому обкладі носогрійку літ десять тому. Але носить за чересом, пхає в зуби — який то козак без люльки. В світлиці панувала поважна тиша, бо обсідалися на лавах значні козаки, шановні люди, неквапливі в балачці, тверезі розумом і сповнені самоповаги. Тиші вимагає і козацька регула — звичай. А він на Січі — найповажніша сила, на ньому засноване все її буття: порядок, способи бою, честь і посмертна слава. А що писані закони завжди можна переписати по-новому, неписані — непорушніші за них. Є в козаків і писані закони, знають вони закони і сусідніх народів — на різьбленій полиці біля дверей лежать і Магдебурзьке право, і литовський статут, і царське "Уложеніє", і кілька латинських та турецьких книг, але мудростями з них козаки послуговуються не вельми часто.

Сонце світило в покутнє вікно, через усю світлицю пролягла широка сяйна ріка, в якій плавали дрібні порошини. І всі разом подумали про неї, як про справжню річку, а водночас про те, кому пощастить переплисти її. Цареві послі — піддячий приказу Малої Росії Семен Щоголев та сотник стрільців Василь Чадуєв були у важких ведмежих шубах — приїхали ще за морозів і чи не знайшли на себе на крам-базарі справної одежі, чи не хотіли одягатись у козацьке — повпрі-вали од самого початку, витирали пітні чола долонями, були червоні, немов після лазні. Вони не пообмітали чоботи, на долівці біля їхніх ніг темніли калюжі, і Гук недобррозичливо зиркав у їхній бік — затирати калюжі доведеться йому. Кошовий довго мовчав, послі поглядали на нього, не одважувалися почати розмову. Врешті Сірко махнув рукою. Першим підвівся з широкої липової лави Щоголев, високий, років сорока чоловік з широкою, розкішною бородою, розумними очима, він читав цареве послання, написане словами грізними, за якими вловлювалася розгубленість. Послання було довге, Щоголев не дочитав і до половини, а піт зблискував у нього не тільки на чолі, а й на бороді та вусах. Кілька крапель упало на папір. В листі оповідалося, коли народився царевич Симеон, од чого помер, хто тому свідки. "Моці його поховані в царственому великому граді Москві, — читав Щоголев, — в церкві архістратиґа Михаїла, в присутності його царської величності, на яких похоронах були святійший Іосиф, патріарх Московський..." По тому йшов довгий реєстр бояр та єпископів живих та померлих, котрі бачили мертвого царевича. А далі цар знову наказував і просив видати послам псевдоцаревича й обіцяв за це милості та нагороди.

Сірко слухав пригусклий голос боярина, а сам думав про те, що лиха через Симеона доведеться запорожцям вхопити великим ковшем. Але коли б вони видали авантюрного й самовпевненого парубійка, з того теж добра не мали б, то більше перед великим басурманським рушенням. У Москві про заміри турків і татар нічого не знають. Ймуть віри не запорозьким посланням, а Самойловичевим, а той уводить в оману царя. Каже, що запорожці хочуть на тому застрашенні погріти руки. Боїться

війни, одводить її думкою, те знають його старшини, нашіптують у вуха гетьману, чого сам хоче: турки на силі не зібрані, гострять шаблі проти Європи, а не проти них, війною на Україну не підуть.

Помалу в думки кошового почала просмоктуватися досада, яка роз'їдала спокійні слова, приготовані ранком.

Потім було прочитано послання гетьмана Самойловича.

— Гетьман наказав нам без самозванця і донських забродів не вертатися, — мовив по читанні гетьманський посол осавул Черняченко. Його круглі на квадратному, борсучому обличчі очі поблискували зухвало. Мовляв, бачу вас наскрізь, знаю наперед, в яку сторону гнутимете лозу. Надихався від гетьмана зловорожого проти запорожців духу й кипів чужим гнівом. Хотів вислужитися. Перебрав на себе всі подальші перетрактації з січовою старшиною.

— Ну й не вертайся, лишайся з нами, — понюхав просто з жмені табаки козак Ніс. — Чоловіком станеш... Ми тебе кашоваром настановимо. Апчхи!.. Бачиш, правда. — А ніс у Носа, як кушка. І сам він козак поважний, сповнений власної гідності.

Черняченко збуряковів на виду, але вдавав, що зневажає Носа, й казав у той куток, де, важко похилившись грудьми на стіл, сидів Сірко. Отаман був нахмарений, на його обличчі не ворухився жоден м'яз, тільки брови впали низько й очі з світло-карих стали темно-карими.

Запорожці поглядали на нього. Січова старшина мовчазно оддавала свої повноваження кошовому. І те для сторонньої людини було дивно, адже на крузі всі мали рівне право. Надто в перетрактаціях з послами. Вірили так отаманові? Знали, що не поведе кривими стежками?

Всі вони були пов'язані між собою особливою сув'яззю, рідко коли тут промовлялися високі слова, їх мовби соромилися, їх боялися, проте... не боялися оддати за товариство життя. На перший погляд було важко визначати, на чому тримається Сіркова влада, така непевна на Січі. На минулих битвах, на несхибнім ударі, на відчайдушній хоробрості? На мудрості, досвідченості, розважливості? І так, і не так. Ще й зараз міг спалахнути й зварити соломаху, що її не розрізати ножем. До нього горнулися молоді козаки, а це важило не менше, ніж всі виграні битви. І був значніший за всіх інших, яра сила впевненості в собі, у своїх вчинках, глибоке знання людей, здобуте на полях боїв серед смертей і крові, давали йому право першості. Отаман не терпів перепон, ішов напрямці, бував крутий, вельми крутий, і водночас людину біля нього огортало почуття впевненості, спокою, глибокої довіри. Є такі люди, заглянувши яким в очі, можна повірити на все життя. Хоч є й такі очі, котрі можуть обманути, одурити людину на все життя. Одначе більше половина Сіркового життя вже була за плечима, й ніхто з товариства не міг завдати йому найменшої кривди.

— Міюського з товариством... — сказав Черняченко, але Сірко перепинив його.

— їх тут нема. А коли б і були, ми все одно їх не видали б. Такого ніколи не водилося, щоб запорожці і донці один одного на смерть віддавали. У скрутні донці заступали нас шаблями, а ми їх. Те в нас на пам'яті. Втям, осавуле.

Сказав так, що Черняченко втямив: зачіпати розмовами Міюського — небезпечно. Але показати того не хотів, почав напирати на інше:

— Ви мусите сповнити царське й гетьманське жадання й сьогодні ж ординувати самозванця в Батурин у сириці.

— Ми військо вольне, до нас хто хоче приходить і відходить по власній волі... І такої прояви ще ніколи не було, щоб ми кого видавали, — сказав Яковлев. — Тим паче царевичів... Вони не з неба падають і в болоті не ростуть.

— Він такий царевич, як я філософ, — гнівно насурмив брови Черняченко. — Він злодій і самозванець.

— Який ти філософ, ми бачимо, — сказав Сірко, і запорожці засміялися. — Через те й упізнати справжнього царевича не можеш. Тобі накажуть — і свою морду в люстерку не впізнаєш. Скажуть, що це те місце, яким на лаву сідають, — і ти погодишся.

Голосно дзижчала в кімнаті бджола, билася в шибку. Де вона взялася, чому так рано вилетіла?.. Сірко поторсав розбряклу за зиму раму, дужо штовхнув її, вікно прочинилося, й бджола полетіла геть. У вікно війнуло вільгістю, річковою сирістю. Отаман причинив вікно.

Обмислював поведенцію послів, намагався поглянути в їхні повноваження — глибоко переживав. Він не стримався на самому початку перетрактацій і не збирався стримуватись, хоч знав, що потім усі його слова там, у гетьманській столиці і в Москві, пересіватимуть крізь густі сита. Далі промовляли Ніс, Брекало, Кваша. Запорожці казали, що Симеон присягав на хресті та євангелії й розповідав, як його, пораненого, вивезли під рогожею з Москви, як він ховався, обіцяв незабаром сам приїхати до Москви, і його там одразу впізнають цариця та матуся Марія, а поки що їхати не може, бо бояри хочуть звести хлопця зі світу. Ось і зараз вони намовили царя-батюшку, бо знають, що царевич заступається за простий люд. Далі козаки виказали все, що накипіло на бояр та воевод, і банітували, й кпили, а послі мусили слухати. Осмілювався казати щось січовикам наперекір лише Черняченко, обзивав їх гультіпаками та харпаками, погрожував гетьманськими карами. Хоч і хололо зі страху в животі, й серце стислося в крижану бурульку, ступав, наче з одрубу: пан або пропав. Відав — все те впаде у вуха гетьмана-благодійника. Йому ж самому весь час щось нашіптував на вухо гетьманський посольський підпомічник Осько Заволока. Був то маленький, лисенький чоловічок, ляканий з усіх кутків. Спізнав в'язниці варшавську, чернігівську, очаківську, звідусюди його викупляли, скрізь потроху брав мудрості й лишав волі, всього боявся, на все озирався. Йому видавалося, що позаду хтось ходить і ось-ось знову хапоне за горло. Мабуть, гетьман послав його зумисне, аби передав свій страх іншим, аби нагадував своїм виглядом, до чого веде непокора. Та все виходило навпаки.

Сірко мовчав, і та його мовчанка все глибше виповнювалась гнівом проти Черняченка. Запекло в грудях, під серцем заклекотіла злоба. В неї влилося все — давні підступи гетьмана, Сибір, теперішні його викрутні; кошовий боявся, що не стримається, і одвернувся до вікна. В калюжі під корчмою купалися горобці, відстовбурчували пір'я,

наскакували один на одного, войовниче цвірінькали. Чудернацька гороб'яча купіль, хоч і не проковзнула мимо очей, не зм'якшила думки. Знову дивився на Черняченка. Лукавець, гетьманський прихвостень, ще недавнечо сам ходив у драній свиті, соболиний ковнір личить йому як корові сідло, а вже хоче ступати по-панськи. І що то за диво: вчора виліз із свити, а сьогодні хоче пхнути ногою того, з ким сьорбав кулешу з одного казана. Прикро ступає псяюха в гетьманові сліди. То — достеменно вовча тічка, слід лишають один. Громадить багатство гетьман, і вони козирують на нього, напихають бебехами власні скрині. Й що то за лихо: ще ж недавно світив попович драними ліктями, а ниньки обкутався соболями, що й писка не видно. Цар із свого широкого халамидного рукава щедро роздає гетьманові та старшинам села й містечка, і вже в Самойловича тієї землі й тих сіл, як у лихої пам'яті Вишневецького. Руки самі стискалися в кулаки. Черняченко краєм ока стежив за ним.

— Я бачу, оний царевич гетьманові у більший клопіт, ніж рідний нарід, — врешті сказав кошовий. — На наші реляції про басурманів не одписав жодного слова, а по царевича пригнав півсотні гінців. Табун коней заїздили, — докинув і розтис кулак.

— Од таких царевичів постають розор і смута, — зблиснув очима Черняченко. — Немає спокою в нашім краї. Нижчий підняв руку на вищого, молодший на старшого. Брат гострить сокиру на брата. Бо розвелось на Україні зброднів... І всім їм кіш пристановисько дає.

Сірко підвівся. По його тугій, смаглявій щоці ковзнув сонячний зайчик й розбився бризками на мідній застібці кунтуша. В розсіченому глибокою зморшкою міжбрів'ї залягла глуха тінь. Отаман пішов уподовж світлиці. Ходив туди й назад — високий, стрункий, рвійний. Коли перетинав сніп променів, за спиною спалахував вогняний вихор. У його ході, замкнених у ланцюг над чересом руках почувалася сила, її вловлювали всі й мимоволі стежили очима за отаманом, а не слухали осавула. Зупинився різко, на півкроці. Суворий кібцюватий профіль чітко окреслився проти вікна. Кресонуло в душі, аж гарячі іскри сипонули на серце — вже не міг стриматися, не міг зупинитися, хоч десь там, у гарячій глибині, якась холодна скалка застерігала, нагадувала, що він страшенно шкодить собі. Але в серці зібралось стільки гніву, гарячої злості, сивої гіркоти, стільки кривд, образ (ще ж він і ні з ким із них не говорив про Сибір — про бузувірське ув'язнення, оглумлення, неправдиві дізнання, ще ж так перед ним ніхто й не пробачився), що вони самі рвалися з грудей. Розумів: оцей байбак, оцей равлик — велике гетьманове вухо, й кидав туди слова, як брили кам'яні.

— Гетьмани зродили в отчому краю смуту, а не хто інший. Проливають християнську кров за уряди, за маєтності, за млини, а Крим при такій лихій годині нас дотирає. Чи думає гетьман, яка хмара нависла над краєм? Ми вже втомилися ординовати йому ті листи, аби дав яку заповогу проти татар. Він на те наказав не допускати на Січ обози із провіантом і військовим риштунком. Сердюки на Микитинім Розі б'ють гострокіл і башту зводять.

— Чати, — схопився Черняченко, — поставлені, аби не пускати на Січ волоцюг, своєвольців, що втікають од чепіг та ціпа. І ще башта на Микитинім Розі, щоб не

допускати татар до переправи на Буди-лицькому порозі. А мені гетьман повелів переказати, аби ти йшов до нього. У нас війська чотириста тисяч. Станеш гетьманові в поміч, візьмете спільно в оборону отчий край. Гетьман давно жде січовиків. Кожному буде сукна на каптан. І провіант, і огниста стрільба всім.

Черняченко немов переродився. Його вирлуваті очі заблищали, по товстій, відстовбурченій нижній губі зав'юнила посмішка. Здавалося, хтось перекував йому навіть голос — з громового настав рокітливий, муркітливий. "Натреш і попустиш, натреш і попустиш, — повчав його перед від'їздом гетьман. — Поманиш. Вони там уже животи чересами до хребтів попідтягали. Ти обіцяй, обіцяй. Голодна людина вабка на обіцянки. Нам аби його виманити з Січі..."

Куций розумом сам, підбирав таких же куцих підпомічників, — щоб були дурніші, щоб не обійшли в чому, — вкладав їм у голови свої недолугі мислі. Як не знав того, — а може, й знав, і мирився з тим, не хотів ліпшого, — що отакий, хитрий, обачний, не глибоко мудрий сам потрібен іншим, тим, чиєю волею обіймає чин-уряд. Він і жив, і правив хитрістю, й ніколи не довіряв серцеві, бо серце може завести в нетрі, а хитрість — тільки по вказаній дорозі.

Такі, як Черняченко, вірно йшли визначеними гетьманом стежками. Вони не дозволяли собі думати, відаючи, що то не вигідно. Таким чином, урядувала сірість, а інакше й бути не могло. Сірість — повсюди. Сірко так і подумав: настав час сірих гетьманів. Раніше були красні гетьмани, мудрі гетьмани, були й великі колотії, пробищаки, навіть авантюристи, круті та харцызяки, а це — ніякі. Такий час. Великий душею та розмислом і не може висунутися, бо думки одразу видадуть, що він розумний, а кому такий потрібний?! Старшині? Зроду-віку. Та й кожен із старшин знав, що коли він ретельно виконуватиме службу, не висовуватиметься, то й сам, можливо, доскочить високого чину. А може, й найвищого. Треба славити гетьмана в очі й позаочі. "Тільки мудрості гетьмановій ми завдячуємо..." А він удає, що не чує. Чує, собака! Ой як чує! Хто найкраще похвалить, але не навпрошки, а тонко, той і виграє найбільше. Своєї думки не мають, на всі лади талмудять те, що сказав гетьман. Лестять, топчуть у власних душах рештки совісті, і вже немає нікого, щоб був собою. Все жариво душі йшло на лестощі — на здобуття чину й багатства. Ще недавнечко лестили Многогрішному. Величали його, яко бога. Прорече яке слово, аж у поли б'ють, мовляв, зроду не чували такої мудрості, і в рот зазирають. Чи не випаде ще яка мудрість, щоб підхопити її й понести на вулицю. Всі оглуплені і мали б не дивитися з сорому в очі, а дивляться.

Саме такий і оцей осавул,

Черняченко підбавляв меду, не помічаючи, як спливає на поверхню дьоготь. Щирості в голосі не було.

Московські послы презирилися, не до кінця осягаючи, про що йдеться. І не поспішали втручатися в суперечку. Вельми то небезпечна справа, як і саме посольство на Січ. Ніхто не хоче сюди їхати, випихають силоміць. Запорозька, як і Донська, вольниця — то морська стихія, яка може збуритися в одну мить. Нехай ліпше чубляться

самі, все, що треба, вони сказали Черняченку ще в дорозі.

Кошовий крокував по світлиці, а всередині дужче й дужче напиналися невидимі линви, рухи ставали чіткіші, пальці правиці стискалися. Так ходив тільки назустріч небезпеці (тут неначе й небезпеки ніякої немає; прямої, поряд, немає, є щось значніше) та в години найбільшої тривоги.

Зупинився навпроти гетьманового посла так раптово, що той відсахнувся. В налитих чорнотою очах кошового зблиснуло щось гостре, одчайне до нещадимості. Покрутив у осавула на широкому ремінному поясі золотого ланцюжка із роззявленою вовчою пащекою замість гаплика. Рука в кошового м'язиста, звична до шаблі і повода й не звична рахувати гроші, гратися коштовними абищицями. Осавул це подумки завважив.

— Чотириста тисяч, кажеш? І в турка стільки нема. З таким військом і сам чорт не брат. Звідки скупилося? А сам мружив ліве око і вже знав відповідь.

— Правобережні до нас ідуть. Либонь, чував: полковник Лизогуб прихилив свою барву під гетьманський бунчук?

— Чував. Гетьманська десниця щедра, тому й горнутья під неї. Ми самі пам'ятаємо милості його мосці, — й така в його голосі зринула щирість, що Черняченко згідливо закивав головою, витяг шию, на якій віддулася товста, мов палиця, жила, скидався на гусака, що з гел'готом вертався до гусячої зграї. — Прислав нам торік гетьман сукна, й коли поміряли — припало кожному козакові на піврукава. Мабуть, нині хоче пожалувати ще стільки ж!

Запорожці засміялися, а Черняченко, бачачи, що легко дався на підмову, збуряковів. Сірко заклав за черес руку, повернувся до запорожців, вів далі:

— А що Лизогуб підлизався — то нам відомо. Вражий пес, вміє підлизатись. Як лизне, аж у п'ятах стане жарко. Вірний буде слуга. Вилиже гетьманські черепки до поливи.

І враз висмикнув руку, круто, на закаблуках, повернувся, — скрикнули половині, — обпалив гнівним поглядом Черняченка, що у того аж зайнялася полум'ям чуприна. В погляді посла Самойловича страх переплівся із ненавистю і розсудливою обачністю. А Сірко крив його крийма, дивився, немов уперше бачив. Насправді знав це поріддя давно. Його погляд сповнився презирством, аж послові од того зарум'янилися обидві щоки. За довгі роки пройшов перед Сірком людський рід: простаки й хитруни, щирі й підступники, звитяжці й боягузи. Вже не міг дивитися на людей, як колись, — лише щиро, з наївною довірливістю. Впала в душу темна пасмуга, впала й не зникала. І всіх перепускав через неї. Люди нечесні відчували його внутрішній прищур, зневагу, силу й врешті торопіли перед нею. Як оце нині зіщулився Черняченко.

— За каптан хоче купити нас гетьман? Лишень про своє гетьманство й болю в нього. За маєтності свої, з кривди скуплені. А що ойчизна в небезпеці, це йому не коле в серце. Що татари виловлюють арканами людей і пустокою стає наша земля, об тім його душа не плаче! Супостат він, а не гетьман. Недруг своєму краєві і всьому люду християнському.

Очі отамана блищали ярою злістю.

Невідь-чому йому в одну мить згадався спекотний день, скрипучий віз, полковник Жученко на чалому коні й гетьман на столі: вже гетьман і ще не гетьман — з молитовне зведеними вгору руками. Здавалося, Самойлович хоче вознестися на небо й не може. Це він наказав скрутити Сірка сирицею. Чимало часу минуло відтоді. Пам'ять — як дерево: спочатку опадає цвіт, потім — плоди, а за тим вже й листя. А кошовому все стояли в очу, не забувалися молитовне, хрестом зведені вгору руки. То була нещира молитва, молитва за себе, супроти нього, Сірка, і таких, як він. Від самого спомину в жилах клекотіла кров. Немало в Сірка ворогів: турки й татари називають його семиголовим драконом, моляться в костьолах за його смерть ксьондзи, але то вороги відверті, вічні, то діти чужих матерів, чужої вітчизни. У сто крат важче, коли в'яже тебе сирицею твій сусід або й твій брат. І кидав далі:

— А за гречне запрошення йти до вас — спасибі. Побував. Уже боярин Ромодановський, гетьманів друг і порадник, мені один раз одписав на картці милість. Продав за дві тисячі червоних. Скільки кому при дільбі дісталось, я не знаю.

— Хто ж ті червоні заплатив йому? — стулив губи Черняченко і глипнув притамованим поглядом. То був складний погляд. Вже досить знервований, напружений, буцім здивований, а десь у глибині зачаїлися презирство і ненависть. Шляхетні городові козаки оддавна гребували Запорожжям, вони його боялися, але й запобігали перед ним, хотіли б його приборкати і хотіли... знищити. Ба — знищити не просто. Можна поламати власні зуби.

— А хто, помисли собі, маючи до мене милосердя, міг сплатити такі гроші? А тепер гетьман хоче купити нас за каптани. — Ліва брова кошового підвелася вгору, виказуючи його гнів. Отаман був грізний, на його темної бронзи обличчі, як і перше, не здригала жодна риска, але воно пашіло вогнем.

Запала тиша, аж було чути передзвін ковальських молотів та голосне гахкання довбні — хтось забивав палю. На ту мить сонце зайшло за хмару, в світлиці примеркло й стало незатишно.

Злість поймала Сірка. Це була задавлена, як зашкарубла, незагойна рана, злість. Вона не пронизувала наскрізь, як бувало, коли спалахувала раптово, мов порох на полиці, засліплювала в одну мить. Тільки та мить і була для нього важкою і небажаною. Намагався не віддатися на волю гніву, як то трапляється, коли людина пускається берега, розпалює сама себе, яріє, почуває в тому насолоду, — насолоди від того не почував. Він гасив гнів, од того вогню засвічувався інший вогонь — гіркої іронічності, кпину. Опріч того, зараз Сірко подумав, що оця його війна з гетьманом через посла — марниця, й замовк. Погляд кошового промовляв, що має справу з лакеєм. Посол, боячись цього слова, прочитавши його в очах кошового, зіщулився, аж поменшав. Бачив, що зарвався, малів на очах. І крутилася Сіркові на мислі, вируювалася думка, яка заکیلчилася по дорозі до канцелярії: гетьман і Ромодановський — одне, а нарід московський — інше. Січ од віку стояла за поспільство, а поспільство — за союз з Москвою. Старшини ж обома ніздрями ловлять запахи, які несе їм лясський вітер, а тим

часом з воеводами обдирають те ж таки поспільство. Отож і спробуй дійти з ними згоди, домовитися по ширості. А з ким нині можна дійти згоди? Чи є така сила, яка чинить без обману?

Кошовий постояв хвилю й сказав тихо і владно:

— Шкода мені слів, гетьман все одно не впустить їх у своє серце. На замку воно в нього. Йдіть, послі, у ванькир і чекайте нашого рішення.

Побачивши в очах Заволоки панічний жах, додав, опускаючись на лаву:

— Ми люди вольні, послів не зачинаємо, послами не торгуємо. Хоч кинули ви на паші голови немало лихих слів. Просто беремо речинець для розмислу.

Цими словами заспокоював і застерігав воднораз. Намагався перебігти дорогу тому, що могло виплисти з оцих перетрактацій. Його обійняла тривога, дума кружляла, як поранений крук. Подосадував на себе. Не треба було дратуватися. "Але ж і псяюха", — згадав Черняченка й знову скипів гнівом.

Послі виходили у бічні двері, а з сінешніх виткнулася чубата голова Лавріна Перехреста, джура кликав до себе кошового.

— Пане кошовий, — приступив так близько, аж Сіркові залоскотало од його подиху в вусі, — царевич казиться, до послів поривається. Хлопці вже геть ухоркаліїсь, не можуть втримати його... З ножем кидається. Послани мене, аби вас покликав.

— Принесіть послам сирівцю та вина, — гукнув кошовий у прочинені двері, — а я небавом вернуся.

Вартовий козак просив Сірка, аби не заходив до оскаженілого царевича, але кошовий відтрутив його.

Симеон сидів у келії при церкві на оббитому шкірою позолоченому стільці, пом'ятий і пожмаканий, неначе щойно вирвався з кулачного бою. На його вродливому обличчі погасли рум'янці, в очах чорною кип'ячою смолою світилася злість. Обличчя в нього теж пом'яте и трохи спите; хоча кошовий наказував не давати йому горілки, сердобольні запорожці вже ж частували нишком.

Дорогий, лазоревого сукна каптан на Симеонові був розірваний під пахвами, на підлозі келії валялися золоті гудзики й стягнений зі столу шовковий обрус. У правій руці Симеон тримав довгого вузького турецького ножа, якого вихопив у вартового, й через те до келії тепер боялися заходити. Кошовому було шкода дорогої одежини, яку справляли на скарбні гроші, й стало прикро.

Симеон побачив отамана, скочив на ноги. Стояв наструнений, ворохобний, запальний, гарний у гніві, рвійний, як вітер. Ще мить — і кинеться на Сірка, як допіру кидався на охоронців. Царевичу двадцять літ, статурний, гарний лицем, а вдачею гарячий і погордливий.

Покусував нижню губу, метав з очей іскри.

Сірко дивився на Симеона гнівно й трохи насмішкувато. В душі щось кришилося й осідало на дні холодним інеєм. Знав-бо — Симеон на нього не кинеться, тільки" кричатиме й тупотітиме ногами. Так може кричати той Симеон, який видає себе за царевича. А справжній Симеон — самолюбний, скрадливий і лукавий — потерпатиме в

страхові. А може, й кинеться з ножом. Либонь, довів себе до краю. Кошовий ножа не боявся. Нікчемного царевича послала доля, але де ж узяти іншого? Отаман пригадував того Симеона, котрий тільки-но приїхав на Січ і ще не знав, як йому вестиметься тут. Втомленого, настороженого, сумирного й задумливого парубка у старій шапці й телячому, з невичиненої шкіри, кунтушику, він шукав захисту, і кошовий тоді широко пожалів його. Симеон прихилився до нього, як до батька, навіть заплакав розчулено. І Сіркові заболіло серце, було шкода хлопця, знеласкавленого долею. Та й попав Симеон на ту мить, коли Сірко, повернувшись з походу, споминав тих, що погинули, й жалів усіх покривджених, усіх старців, усіх сиріт. У такі хвилини він взагалі ставав розчуленим і наївним, як дитина, соромився себе, намагався сховатись од людських очей, намагався вчинити якомога більше добра. Захистити Симеона — хіба то не богоугодне діло? Але щойно Симеона визнали за царевича, як з того телячого кунтушика почала вилущуватись інша подоба.

Кошовому вже давно не болів цей парубок, просто лишився Симеонів замір, яким хотів покористатися для коша. Десь трішки-трішки ворушився до нього жаль як до людини — скаліченої, невдатної, але й злої.

Симеон ще раз подивився кошовому в очі й дещо упокорився.

У Сіркових очах прочитувалася непохитна воля. Вона висвічувалася в них не часто, але коли в зіницях спалахували синюваті іскри, погасити їх не вдавалося нікому.

Симеон дихав важко, на губах — пухирки піни.

— Чому мене не пускають до послів? — закричав Симеон, і лице його перекривилося у гніві, і то був гнів не простої людини, а людини владної, зарозумілої і пихатої. Симеон вельми довго носив цареву печатку й прийняв стільки поклонів, що вже й сам майже вірив, що він — царевич; все переплуталося в ньому: нахабство, страх, надія на щось велике, в що вірив і не вірив, нудьга і туга й нарешті жадання помсти за оце марудне чекання, а кому — й сам не знав.

Сірко неквапливо зняв шапку, низько, як те й велів закон, вклонився царевичу — од того аж закололо в печінках, помахом руки наказав вийти двом козакам, що стояли при одвірку. Так само повагом сів у фотель по той бік столу.

— Поклади ножа... а то поріжешся, — мовив. — Буде вава. Симеон скажено крутнув чорними зіницями очей.

— І не витріщайся... Ну, заріжеш мене, а далі що? Хто за тебе заступиться? Хто тобі краму на штани дасть?

Симеон неохоче поклав на лаву ножа.

— А тому, Симеоне, не пускаємо, що нерозумний ти еси, — казав далі, зітхнувши. — Та послі розлузають тебе, як плюсклого горіха. Я сам, прости господи, плутаюсь у твоїх повістях, а послі впіймають за хвіст на третьому слові. Ось послухай, які висвідчення привезли вони...

Сірко стелив мову неквапливо й важко, і під вагою його слів Симеонові плечі опускалися нижче й нижче, кулаки розтискалися, і царевич похилився до стіни. Тільки кошовий і мав над ним владу, тільки він і вмів погамувати його гнів. Але по хвилі

оскаженів знову, куснув кулак, очі його стали як дві жарини:

— Про що дізнаються, отамане? Я царевич... Ось напишу батюшці листа, й він сам пришле по мене...

Царевич почервонів — але вже не з гніву. Сталося так, що він мовби порушив мовчазно злагоджену гру. Симеон знав, що Сірко давно про все здогадався, але обоє вдавали, буцім кошований нічого не знає й приймає його за царевича зі щирою вірою. Так було іш людях, залишившись наодинці, вони цієї гри не продовжували, хоч і не зачіпали в розмовах Симеонового минулого. Сіркові те було неважко — розколупати Симеона до найменшого зернятка душі, іноді й кортіло розпитати в парубка про його минуле, про всі злигодні, одначе не дозволяв собі того. Тоді б вони стали маленькими змовниками, мовби крадіями, він би споганив свій великий замисел і споганив власну душу. Симеон був для нього мовби значком, прапором, і не більше. Донині він навіть не дозволяв собі подивитися в його очі значуще, промовисто — мовляв, знаю, хто ти є, те знання тримали обоє в найглибшій глибині і не випускали нагору. Тепер Симеон порушував німу умову гри, але Сірко тільки рукою махнув:

— Вже прислав. З путами. А листа цареві напиши, ми одішлемо його не з московськими, а з нашими послами.

Царевич ще якийсь час кипів панічне, шаленів, але все його шаленство розбивалося об суворий отаманів спокій, як весняні хвилі об морений корч. Врешті безсило опустився на фотель і тільки сопів та шкиргав зубами. І блимав очима, але вже не як вовк, а як маленький загнаний звірик. Зненацька Сіркові стислося з жалю серце, й він подумав, що нічого доброго попереду в цього хлопця немає. Сам завдає себе у неволю свого заміру, своєї хворобливої думки, й нічого зрештою з того не вийде, нічого для себе не здобуде, чимало ж бо отаких самозваних царів та царків уже скінчили своє життя на пласі. Й що його підбурило на те: чиясь намова, чиясь гаряча віра, власні хворобливі марення? Жив би простим козаком, може, зазнав би щастя. Одначе якщо вкльонулася в серце така мрія — щасливим не будеш. Звів на царевича-бранця очі й сказав:

— А може, тікай звідси, Симеоне. Посли поїдуть — і втікай. Кудись на лимани або на правий берег.

Симеон зблід чи то од гніву, чи то од страху.

— Хочеш позбутися мене, отамане!

— Шкодную тебе.

— Не шкодуй, мені бог показав мою путь.

— Все одно подумай. Помолися. Порадься з ним і з собою також.

— Я вже радився, — і зблиснув очима.

— Ну, тоді... — Сірко підвівся. — Поводься хоч, як належить царевичу.

Він розумів, що Симеон втомився від довгого ждання, невизначеності, але розраяти парубка не було чим. Та й не хотів. Нащо вселяти зайву надію, коли сам не знає, чим усе скінчиться.

Покликав козаків і вийшов з келії. В обличчя дихнуло свіжістю. І все — ясний день,

білі хмари, що насували зі сходу, поодинокі холодні сніжинки ніби висвітлили щось у душі, одділили од чогось в'язкого та клейкого чисту і правдиву думку. Ніколи раніше не крутіїствував, не ходив кривими вуличками, либонь, уперше пірнув у колючі нетрі дипломатій та підмов, якими оступали його все життя. Коли б то ці дипломатії принесли користь.

І враз щось чорне змигнуло перед очима, стиснулося серце, й він застогнав крізь нерозтулені губи. Таке з ним бувало. Напливе часом й чорніє день, — та мисль накликала біль, а може, навпаки, може, вони в парі, як воли в одному ярмі, бо інколи таке траплялося і серед ночі. І так йому стало тужно, аж не хотілося жити. Трохи постояв — одпустило. А думки вже плинули старим річищем.

Не принесуть йому користі дипломатії. Не визнають Симеона ні Дорошенко, ні Ханенко, ні Самойлович, кожному з них булава дорожча за муки народу. Не придуть на поміч і донці. Але й відступати нікуди. Треба взяти оцим прибігцем Симеоном, що тільки можна. Принаймні примусити, щоб вислухали в царевих палатах запорозьких послів. Вислухали з увагою.

Десь далеко, не досяжні окові, закричали дикі гуси, що летіли з-за моря на рідну Україну. Зима огризалась відзимками: всі долини та луки залито водою, на вербах і лозах котики, як довгі заморські сережки, та раптом з неба завихрять білі сніжинки — окидь, й весна та зима щепляться в мовчазній борні. Студеною і ворожою стане вода, річки покотять свинцеві води через притолені очерети та верболози, посмутніє на душі од самого погляду на них. Але то тільки на час, пригріє сонце — вода заблищить тепліло, весело затінькають синиці, радісно забулькочуть ручаї, змиваючи в ріки спомини о зимі.

На річках і в заріччях галасувала качва.

Весна. Вона зігріла щось у його душі, з нею починалася якась нова п'ядь його життя, вже, звичайно, не найкраща, а все-таки наповнена доброю тривоною і надією.

Верба випустила довгі сережки, зронила їх аж на сірий камінь.

То камінь на могилі колишнього кошового Зуба. В маленькому палісадничку біля церкви ще кілька таких каменів — на могилах двох ієромонахів та значних козаків. Мабуть, небавом спочине тут і він, нинішній кошовий Січі. Що ж, товариство не кепське і місце гарне: чутиме, як гомонять на раді козаки, як стріляють на водохреща з гармат, не пропустить і того дня, коли здобудуть волю. Якщо, звичайно, той день колись настане. А може, однесуть його на гору, на старе запорозьке кладовище. Місця там теж вистачає. Але спочине ще не скоро. Ще гаряче шугає в жилах кров і в серці достатньо жару. І сили, і переконаності, і впертості також.

Раптом почув клеїт, підвів голову й побачив на гребені куреня бусла. Отаманове серце заплеснула тепла хвиля, й стало воно на мить тремке і беззахисне, ніжне, чуле, і покотилися по ньому вербові котики, й протекли крізь нього несміливі струмки, і попливла в нього весна. "Той чи не той?" Той самий, для якого мостили вони з Лавріном колесо, чи якийсь інший? Хотілося, щоб був той самий, бо ж він і народився і виріс на Запорожжі, ото ж був їхнім родаком. "Весна", — ще раз відмітив думкою, але

вже трохи інакше. Весна — це розкіш для душі, це час найбільших клопотів і найбільших сподівань.

На січових вулицях — роскаль. Сірко пробирався вузькою стежкою попід куренями. Біля Кислякібського куреня його погукали згори — запорожці перекривали курінь, двоє лежало на гребені, ще кількоро — трохи нижче, очерет подавали по драбині з того боку. Побажав козакам бога в поміч і сказав, щоб не лінувалися, бо протікатиме знов.

На голій гілці темної олешини сидів шпак і співав, він нікого не боявся, заливався на все горло. Співав він по-синичому, птаха це така, що по-своєму співати не вміє, а тільки по-чужому, всі ж думають, що він їх передразнює.

На вигінці біля Медведівського куреня отаман побачив Міюського, а з ним ще чотирьох донців. Стояли біля колодязя, вдавали, що п'ють воду. Вони були немов насторожені птахи. Махни рукою — зірвуться й полетять. Либонь, насправді були готові до лету, п'ятеро прийшли сюди, а троє чекають з кіньми біля Кошеіванцівської могили.

Міюський пішов навстріч кошовому, заступив йому шлях. Стежка в цьому місці була вузька, кралася понад тином; козаки, щоб не бабрати в калюжі чоботи, хапалися руками за кілля запрути, обшмульгали його долонями до блиску. Сірко не міг обминати Міюського, не ступивши в багнюку. Не звик до такої поведенції, в грудях йому ворухнулась досада. Але вона одразу ж розтала, подумав:

"Міюський набридає не аби так, важить животом своїм і козаків". Кругле, з великим лобом лице Міюського за ці дні осунулося й потемніло, ніби аж вкрилося лишаями. Раніше він голився чисто, залишав тільки невелику, клинцем, борідку та чепурні вуса, а тепер лице нерівне, кущами, заросло щетиною. В чистих, гарячих очах горіли колючі вогники-запитання. Він не міг погасити їх, приховати покорою, хоч і знав, що тут не має жодної сили, що його можуть скарати за одним помахом пальця кошового. Тепер знову був свавільним розбійним отаманцем з Міюсу, який колись причарував відчайдушним молодецтвом Стеньку й зворохобив на царевицтво Симеона — сина варшавського міщанина, підданця Дмитра Вишневецького. "Скажи, кошовий, — хапав Сірка поглядом за груди, — чим це скінчиться для нас? Ми довірилися тобі. Ми такі ж козаки, як і ти..."

Сірко вернув Міюському його мовлені подумки слова:

— Не дивися бісом, Іване. Ти козак — і я козак. Віри одної і помислів одних.

— Ти послів боярських приймеш, — з тугою в очах сказав Міюський. — Чару дружби питимеш. Ми бачили — вже понесли вино. А за чарою, вістимо... — й не доказав, махнув рукою.

— З ким пити — відаю сам. Маю свій розум.

По хвилі його погляд відтанув.

— Справжня дружба ходить не в соболиних шубах, а в простих кунтушах та свитах. І п'є не срібними, а простими чарками. Хто того не знає: між нами — вічне побратимство. Зблисне шабля на Дону, бачимо її з дніпрових берегів. Скрута настане в нас — донці йдуть на поміч. А хіба може брат видати брата? — Й посміхнувся очима. — Тут ще один Іван набивається в дружбу, але оний Іван — не той.

Міюський слухав і думав щось своє. Він уже не міг думати ні про що інше. І проказав-проспівав свої думки словами давньої запорозької пісні:

В чистім полі криниченька, там холодна вода,

Там дівчина воду брала, дорогу вказала:

"Оце тобі, козаченьку, три дороги видні.

Одна — на Дін, друга — на Крим, а третя — на Запорожжя".

Сірко усміхнувся. Поклав отаманцю на плече руку, й той відступив. Одійшовши кілька кроків, оглянувся.

— Приходь увечері, — сказав. — Чара в мене не срібна, але повна.

Отам проспівав усю пісню.

Повернувшись до канцелярії, по короткій раді малого круга, наказав покликати послів. Ті зайшли — в'ялі, розморені чеканням і вином.

"Не спопели гнівом великої справи", — знову мовив подумки слова, які спливали по дорозі до канцелярії. Бо серце було й далі налите ярим гнівом на царя. За те, що той дався на підмову Самойло-вичу, за Сибір, за те, що й нині дослухається гетьманових порад. Але цар — не вся Москва, не народ російський, з яким заповів жити в дружбі і спілці Хміль. Це розумів, хоч і далі ярів гнівом на царя — його серце не вміло прощати наруги, й треба було виграти час, проти хитрої думки пускати хитру думку й тим оборонити братчиків з Дону.

— Отож, панове послі, — сказав кошовий. — Порадилися ми й порішили ординовати з вами своїх послів. Ми не віримо ні вам, ні вашій грамоті. Нехай наші послі самі про все почують і нехай у Москві нашу грамоту почитають. Бо хочемо, щоб там знали про те, яка буря гряде над нашим краєм, А грамоту свою спочатку прочитаємо на великому крузі. Такий у нас звичай.

Кошовий попрощався з послами й одпустив їх, затим порадився з суддею та писарем про завтрашній круг. Аж потому читали листи з Дону. Їх добували з скрині, яка замикалася на три замки, ключі од яких були: один — у Сірка, другий — у Яковлева, третій — у судді. В ній зберігалася книга реєстру обліку військового скарбу, таємна кореспонденція, а також компути — зшитки курінних реєстрів. Найгірші вісті Сірко завжди залишав на кінець,

"У нас на Дону чутка є, — плямкаючи великими губами, рівним голосом гудів Яковлев, — що государ на нас, холопів своїх, нині по весні наказав послати на Дон послі, щоб нас, холопів його, всіх з Дону збити, по Дону будуть государеві люди городи ставити, і якщо у нас, козаків, ця звістка правдивою учиниться, — а принесли, її вірні люди— то ми одразу з Дону напишемо вам на Запорожжя, щоб прийшли ви на поміч в лічбі тисяч десять і більше, скільки зможете, яко у нас з вами давно приговор такий: запорозькі черкаси донським козакам допомагатимуть, і ми, донські козаки, допомагатимемо запорозьким черкасам, і на Запорогах і в Січі один одного в скруті не полишимо. Й через чутку ту певну послі своєї прислати вам не можемо, й замисл той, який після моря на Великім Лузі творили, сповнити теж не можемо".

Сірко слухав, похиливши голову. Ховав ще одну мрію, ховав, як рідну дитину. Тільки

він та Яковлев знали, що то за замисел, і тепер навіть розповідати про нього не було смислу. А виник він минулого літа, як донці ходили на промисел у море й турки біля гирла засідку поставили, тоді донці по Дніпру пішли на Січ і тут струги лишили, поховавши їх по Великому Лузі, тисяча донців обсілися на зиму по зимівниках, а решта вернулася на Дін, тоді ж Сірко мав потаємну бесіду з донським отаманом, і той виповів усе, що знав, про Симеона, і домовилися вони посадовити оного царевичем на Січі й двигнути разом проти бояр і старшин гетьманських. Велику на те покладали надію, і ось тепер та надія спливала марницею.

Може, хтось із старшин і втямив для себе з того листа щось більше, ніж вчитав Яковлев, одначе нічого не розпитували. Погомоніли, позітхали — життя розставило свої карби, які несла зітерти.

По тому Сіркові довелося ще приймати скаржників, бо наполягали. Помер у Медведівському курені козак Харко Перепел, лишив у скарбниці сімдесят злотих, а тестаменту не залишив, з Мельниківки приїхав син, підпарубчак, і допинався тих грошей, а курінний не оддавав. Сірко наказав одрахувати на поминальні обіди — дев'ятини та сороковини — попам на часточку, щоб записали покійника в синодиках поминальних та голосно, щиро згадували козака, а решту оддати Перепеленкові.

— Сиротину зобиджати гріх, — мовив суворо і сумно. Ще один козак, супроводжуючи до Полтави чумацьку валку, опорочив у селі вшетечно дівку, хоч дівка та була нецнота й козак божився, що вона сама прийшла до нього в комору, наказав висвідчити посторонками, а по тому ще й піддати словесному мордуванню в церкві:

"Чини так, щоб ніхто не знав, а не вмієш — не ганьби Січі". Таким робом покінчив з цією справою. Ще один козак, якому завдавали злодійство, одвівся присягою; отаман його відпустив. А тоді в канцелярію втелющилося двоє дебелих січовиків, і один з них — Саливон Вовчок — довго галасував, завдавав другому — Викусі Сулії — слова ущипливі, а за віщо — Сірко не міг утямити. Викуса низенько вклонявся то Саливону, то кошовому й бубонів одне й те ж: "Лихий попутав. П'яний був — лихий попутав". Врешті Сірко зупинив Саливона й попросив Сулію, щоб той розповів, за що його позиває Вовчок.

— З бісівського наущення все сталося, — опустивши долу очі, мнучи шапку, почав козак. — Випили ми аж по дві кварта в корчмі Червоній і ще пили, а скільки — вже не пам'ятаю. А тоді посварилися. Багато шкоди чинив мені через свою неуважну губу Саливон, тричі називав мене псом смердючим і тричі перепрошував. Не таюся своїх нестатечних вчинків — і я його називав недишкретними словами, пащекував цнотливого чоловіка, як і він мене. Бо ж п'яні були. А як стали підводитися, незнарошне напнулися лобами, і здалося мені, що Викуса цокнув мене навмисне.

— А мені здалося, що з умислу цокнув він, — потвердив Саливон.

— З того ж бісівського наущення вхопив я його за чуба, а він мене. Й попадали ми під стіл, і тузували там один одного, і забрав господь у нас розум, надто в мене, і вчинив я Викусі, побратимові своєму, тілесну шванку.

— Яку саме? — запитав Сірко.

— Вухо відкусив, — тихо прошепотів Викуса.

Аж тепер Саливон Вовчок повернувся лівим боком, і Сірко побачив, що в нього справді немає лівого вуха. Рана вже зажила, червонів тільки шрам. Кошовий подивився на одного козака, на другого, і раптом йому сперло подих, і він аж похилився з реготу. Вовчок спохмурнів, а Викуса розгубився.

— Чого ти, отамане, регочеш? — запитав він.

— Таж давно мав ти таке вчинити, — витер кулаками очі Сірко.

— Чому? — здивувався козак.

— Бо ж дурний. Та ще й Викуса. От і викусив вуха. — І раптом серйозно й суворо: — Бо п'яний.

Саливон Вовчок стояв як хмара. Його величезний, кушкою, ніс почервонів, очі дивилися на отамана неприязно.

— Отамане, а як же мені тепер? — запитав він.

— А що тобі? Викуса тебе перепросив?

— Перепросив. І що мені з того?

— Як то що? Вуха ж він не пришиє? І я теж.

— Не пришиє, — погодився козак. — А як жити мені? На славі моїй дьоготь. Тепер я наче цехований на тілі. Яко ті злодії.

— Всі ж знають... — мовив отаман.

— Знають на Січі...

Сірко замислився. Потер рукою підборіддя, покошлав брови.

Кивнув головою Гукові, котрий аж давився од сміху.

— Пиши.

Писар вмочив у каламар перо.

"Дано цю цидулку козакові Саливону на те, аби його доброї слави не нарікали, що вуха втеряв через виступок Викусин, який, п'яний, йому те вуха відкусив, цей папір свідчить на Січі, на полі, в станах козацьких, у слободах; і як помре, то яко шанованого товариша щоб ховано було — для увірення кожному, хотя чому те знати, сію нашу грамотку показувати".

По тому, як писалася грамотка, Саливон Вовчок яснів лицем, а в кінці аж просльозився. Подякувавши отаманові за такий рішинець, обидва козаки пішли. Отаман підвівся й собі. Чекав, поки писар замкне скриню і оддасть одного ключа. По тому вийшов на вулицю. В кінці вулички хилилися постаті скаржників. Здалися вони кошовому сірими й мізерними. Та так воно було й насправді. Серед тисяч звитяжців траплялися людяні, які прийшли на Січ не землю рідну захищати, а погуляти. Й отако прогайновували життя. Догулювали до старості. Як оці двоє. Немає в них ні роду, ні племені, ні неньки, ні дітей, і самі вже не потрібні нікому, тільки не бачать цього. Сірко зітхнув. Почував утому, немов після важкої дороги. Проте втома не хилила його до спочинку, хотілося кудись іти, оддати клопіт дереву або залізу, розсіяти по водах. Здебільшого сідав у човна та їхав у плавні. Але вони ще стояли холодні, майже безживні, молоде життя ще тільки народжувалося, рвало бруньки й протинало

стрілками товщу води. Зненацька увагу кошового привернули постріли. Вузькою вуличкою вийшов до січової вежі над в'їздом, перейшов місток через рів, у якому текла каламутна вода. За ровом росли осоки, на одному чорніло бусяче гніздо. Вартові стояли біля поручнів, дивилися вгору. Сірко й собі підвів голову — ледве не спала з голови шапка, притримав її рукою. Високо в небі кружляв сиво-крил — ранній гість із заморських країв, одвічний мешканець плавнів, то пришвидшуючи лет, то майже завмирав на місці, ледве-ледве ворушив крильми.

Постріли лунали за крам-базаром, біля кузень. Гемонський птах, він зовсім їх не боявся, може, звук до них, звікувавши біля Січі, а може, оглух на старості. Запорожці стояли півколом на тирлі, де найчастіше вправлялися в ширмуванні, по черзі заходили за присішок, теж вкопаний для вправ, виціляли птаха. А він мовби кепкував над ними, нікуди не втівав і навіть не піднімався вище. Правда, ширяв високо й так, ледве чи був досяжний для куль. Над луками, над горбами галасувало розлякане, наполохане гайвороння, воно то обсідалося на землю, то знову зривалося вгору; одвіку жило на осоках та вербах понад Чортотомком, старі гіллясті дерева обкидані їхніми гніздами, наче козацькими шапками, — мало біля Січі поживу, але й запорожці мали для вправ дармову рухливу ціль. Ніякого іншого птаха, окрім хижого луня та ворон, січовики не чіпали. Надто райським життям насолоджувались горобці, були такі куреня ні, що зимою з дня у день сипали для них на призьби просо. Немало перевів на них пашні і його джура Лаврін, горобці та синиці вертілися біля їхнього прикомірка. Сірко казав, що вони скоро сідатимуть їм на голови.

Збоку гурту, джэнджурісте поставивши на колоду ногу в шагреневім сап'яні, стояв Гук, кривив у глузливій посмішці губи. Різні його очі — темніше і світліше — одверто сміялися, й той їхній насміх був неприємний. І ніхто не міг стерти з тих вузьких губів посмішки, бо лунь і далі плавав у повітрі, а сам підписар поки що не брав до рук рушниці. Й всі знали, якщо він її візьме, то влучить. Не дивина: поміж запорожців ходила чутка, ніби підписар стріляв у хрест. Отож — чортові в заклад душа, а йому — непомильний стріл. Здавалося, нащо йому той стріл? Має іншіє оружжя — перо й каламар! Гук тішив своє самолюбство, а мав його на цілий курінь. І хоч продати чортові в заклад душу справа богопротивна й страшна і ніхто із запорожців наодинці з Гуком не захотів би поїхати в плавні (й то зовсім не через те, що він брехун і хвалько), але шану, до якої домішувалась острашка, підписарю оддавали.

Сірко посміхався в колючого вуса. Вчив підписаря стріляти сам, и добре пам'ятає, як напочатку Гук вбивав шпона, а далі в них закипіла змага, і Гук переводив на порох усі, які вдалося дістати, гроші. Сіркові стало весело. Йому захотілося, аби Гук влучив. Але в цю мить збоку гримнув ще один постріл, і ширококрилого птаха ніби кинуло вгору, далі він швидко-швидко замахав крильми й полетів геть. Видно, куля пройшла попід самі крила, опекла луня гарячим повітрям, перестрашила.

Лаврін Перехрест опустил фузію, з якої курівся димок, вдавано байдуже розглядав насічку на курку.

Запорожці кепкували з невдатного стрільця, а Сірко та Лаврін несамохить

зглянулись між собою, й кошовий зрозумів усе. Ховаючи у вуса посмішку, примружив око й сказав підступно, одначе підступність ту вловив тільки Перехрест:

— А ти, Лавріне, часом не продав нечистому душі? Бо нам небавом доведеться ставити ще один курінь — для чортячого племені.

Козаки засміялися, а Лаврін ображено стріпнув темно-русим чубом з-під сивої шапки, одвернувся. Такий він завжди: стріпне чубом, зіб'є на потилицю шапку й мовчки одвернеться або піде геть. У тій своїй маленькій погорді він особливо гарний: високе чоло, брови врозліт, великі очі, а в них чистота і якась добра таїна, яку хочеться осягнути.

Йй одразу в Сіркових очах погасли вогники, й він навіть пошкодував на свій жарт. Згадав, що має прощатися з Лавріном, це ж перед походом козаки вийшли випробувати зброю, одвернувся. Йй трохи розгнівався на себе: не назавжди їде Лаврін, політає Козацьким Полем, пропахне полинами та димом, набере в груди звитяги — вернеться.

Вони разом пішли обіч розгаслої дороги до брами. Отаман кинув скрадливий погляд на Лавріна, а той дивився вбік, на далее заріччя, сторожові козаки розкладали там багаття. На правобережних горбах теж манячила сторожа. Козаки їхали повільно, так повільно, що, здавалося, залишалися на місці. Отаманові в душі ворухнулася образа, що джура без осмути полишає його, навіть не погомоніли на дорогу. Це була образа старості, самотності серед людей. Теплі слова, котрі лежали на серці, прихололи, й він нахмарив кошлаті брови. Вітер доносив од круч гіркий запах торішніх полинів і вологої землі. Весна йшла навальне.

III

Небу, як і людині, треба виплакаться. Три дні періщив у плавнях дощ і лютував вітер. Шипіла вода в протоках. Здавалося, то сичать велетенські змії, гинуть і пускають бульбашки. Дуби і вільхи над Чортомликом скрипіли й стогнали, кришилося сухе дерево і падало на плеса, й вода од кори стемніла. Сухі, поламані очерети ворушилися, наче живі, вони хотіли втекти, але хвиля знову й знову валяла їх, старі, обсмикані, наче дідівські чуприни-оселедці, мітелки були мокрі й хилиталися жалюгідно. Десь за Микитиним Рогом прогримів грім, і запорожці хрестилися: недобра ознака — грім на нерозвинене дерево. Хвиля вляглася на четвертий день — дала можливість послам вирушити в дорогу. З неба сіялася руда мжичка. Одразу потепліло. Верб та вільхи .понад Чортомликом стояли чорні, мокрі, з них капотіла вода, великі краплі густо плюскотіли по плесу. З верб у воду падали якісь жучки, їх хапала риба.

Біля грецької хати зібралось на проводи чимало запорожців. Прийшов за звичаєм і Сірко. Опріч того, удосвіта до нього прибіг посольський пахолок і сказав, що піддячий приказу Малої Росії Семен Щоголев має до отамана пильну справу. Приймати когось з послів осібно кошовому не велів січовий закон, а погомоніти перед далекою дорогою не боронно нікому.

Годовані вівсом, застояні посольські коні рвали з рук повіддя, харапудились, поривалися куснути один одного.

Дощ припустив знову, люди стали ховатися під дашки торгових комор та шинків.

Сірко вгледів серед запорожців і Міюського, хоч той ховався за спину й шапку насунув на самі очі.

Щоголев вийшов з Грецької хати останнім, наблизився до Сірка. Був у козацькій киреї, величезна кобка падала на лоба. Стали за рогом хати, де начебто дощ був менший. Щоголев довго ковзав пальцями, намагаючись застебнути біля лівого плеча дерев'яного тиблика, але той вислизав. Врешті впіймав, загнуждав мотузкою петлею. З дощем похолоднішало, з ротів струменіла пара, танула під обнизаною краплями стріхою.

— Отамане, — тихо мовив Щоголев, — хлібний і пороховий пропуск я тобі добуду. Цар укаже гетьману, аби пропускав обози з провіантом, ломовими та нарядними ядрами. Про турок я оповім государю. Покладаю надію на бога, що військо на оборону прийде. — Пожував мокрими губами й сказав несподівано жорстко та непривітно: — За самозванця ж милості не сподівайся. Й не покладайся в цьому ні на чие заступництво.

— Я покладаюся тільки на неї, — торкнув рукою шаблю отаман. — Увесь вік. Сподіваннями себе не дурю. Та й на що можу сподіватися, коли ось ти, посол царський, кажеш ме-ні про заповогу таємно, щоб не чув посол гетьманський. Неначе крадене перепродуєш. Азиж Самойлович не спробує повернути все на своє? Прощай, посол, і пам'ятай, що ті ядра полетять на захист не тільки моїх дочок, а й твоїх. Кажуть, у тебе гарні дочки.

Щоголеву здригнулися брови й на мить з лиця сповзла державна суворість, воно стало сумне і добре.

— Мав ще сина, та погинув у бою з супостатами під Азовом, — сказав тихо. — Повір, знаю, як потрібні ті ядра.

Він вклонився й пішов до коня.

"Якщо обози з ядрами прийдуть, — подумав кошовий, — то ми виграли їх Симеоном.

А далі нехай парубок втікає в степи".

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

"Мосцепане Дорошенку, не наш уже Війська Запорозького гетьмане. Як тьма різна є од світла, так зловорожий чоловік од доброго і боголюблячого, і слушно хтось сказав: "Важко взлому і підступному чоловікові добродієства відшукати", — це прислів'я вельми стосовне до вашмосці. Ледве сколегувавши з нами, яко об тім засвідчив обширний ваш лист до нас, ваша мосць, хоч зовсім у тому не малося потреби, почав водитися з басурманами, давніми христа святого і віри святої нашої християнської ворогами, назвавшись їхнім зичливим сином, а нас. Військо Низове Запорозьке, знищував і щирю братію свою православних християн викорінювати і в подарунок басурманам посилати підступно і безсовісно положився; яко лист той через Мазепенка до хана кримського з посилкою в подарунок кільканадцяти чоловік товариства нашого посланий, котрий з ним же, Мазе-пенком, в руки наші попав, ясно свідчить..."

Яковлев читав листа таким басом, що мухи зривалися з стелі й із дзижчанням билися об нерівні, в рябих камінцях, катюжанські шибки. Це про свого кошового

писаря запорожці жартували, що він з басом і народився. Сірко осідлав фотеля на грубих точених ніжках, обіперся підборіддям об гнуту спинку й дивився у вікно. Слухав Яковлева й не слухав: листа обмислили ще вчора, — думав. Справдився його гіркий розгад про турків і татар, про близьку війну. Вона вже маяла крилом понад Козацьким Полем. Третього червня, коли Сірко з компанією чинив малий розвідний промисел за Дністром, напали козаки на дивну тасьму. То була татарська тасьма, але поміж татарських було видно сліди й козацьких коней. Біля Запомниці погналі по тасьмі коней — їй було добре видно, вона стелилася серед високих типчаків, неначе там проплинув потік. Проїхали миль п'ять й біля Вовчого Скоку в байраці знайшли місце привалу того дивного чамбулу: об'їдені кінські кості, що були ще теплі, й шкірка з ковбаси — свинячої ковбаси, сиріч християнського заїдку. Під кущем калини червоніла кров, її гарячі бризки ярили в густій траві. Тут стялася якась бійка чи сутичка. А далі один із січовиків наткнувся на вбчтого козака. В ньому впізнали аргатала з Медведівського курся Демка Лисого.

Тоді осавул поквапив запорожців, і вони далі побігли кіньми по тасьмі. Поблизу Оргієва нагнали малий татарський чамбул, а з ним Дорошенкове посольство в Крим. Старшим у посольстві був ротмістр надвірної хоругви Дорошенка Іван Мазепа. Дев'ятеро кримських татар гнали полоном п'ятнадцять занютованих у кайдани запорозьких аргаталів. Дорошенківці захопили їх на своїх випасах і віддавали ханові в ясир яко свідчення своєї приязні.

Чорне посольство саме стало до переправи, коли його обскочили запорожці. Двоє татар, вив'язавши з очерету плотики, поклавши на них одіж, плили кіньми на той бік, сподіваючись знайти в чагарях рибальський човен. Їх і уздріли запорожці, пустили обох влучними пострілами на дно пасти дністрових раків. Коні ж перепливали на той бік і поволокли плотики в степ. Решта татар причаїлася у верболозі за півтори сотні кроків од того місця, де на горбі просто з коней смалили з мушкетів по плавцях запорожці, їм, може б, і вдалося заховатися — вони позапаковували невільника моти ганчір'ям, але ті почали дзвонити в кайдани. Запорожці зачули передзвони, вдерлися в чагарі, татари кинулися навтьоки, в ярості за занютованих у залізо своїх братів одного ординця зарубали у воді, решту — на березі, хоч басурмани й просили пощади, молитовне попадали на коліна та поскладали на грудях руки. Білий чистий дністерський пісок обагрився сімома кривавими плямами — згарячу перерубали навпіл і одного дорошенківця, порубали б і інших двох, та зупинив осавул, сказавши, що їх треба допитати. Він і пригнав до Сірка поперед себе Івана Мазепу з арканом на шиї. Русявий, блакитноокий ротмістр був блідий, як полотно, язик йому заплітався, він поспішав виповісти кошовому одразу всі таємниці, й Сіркові раз по раз доводилося зупиняти його та починати усе спочатку. Сірко чинив допит у своєму наметі, сам сидів у глибині, а ротмістра посадовив біля порога, щоб бачити його вид.

Ротмістр був гарний з лиця й вельми вчений та хитрий — намагався впевнити кошового, що Дорошенко його послав на ту функцію квалтом, що він давно просився в правобічного гетьмана на тихе життя в свої Мазепинці на Білоцерківщині, там у нього

жінка і батько, але той, сиріч Дорошенко, мовляв, не одпускав і указав: якщо Мазепа не виконає його повеління, скарати родину.

Сірка мало обходила ця балачка, він розпитував про Дорошенка, про його перетрактації з Кримом та Портою. Ротмістр віз цілу торбу листів: до хана Селім-Гірея, візиря ханства Субан Кази, до візиря порти Сулейман Кегая і великого візиря Кепрюлю, до султана Магомета, до свого резидента в Адріанополі Гаврила Лісовського, декотрі з них були написані латиною та по-турецьки, латини в чамбулі не знав ніхто, й Сірко наказав Мазепі прочитати реляції. Мазепа читав, нахилившись до світла, русявий чуб спадав йому на чоло, він одгортав його рукою, раз по раз поглядав на гетьмана. Коли читав за Дорошенка чи ще за кого, то виділяв ті слова, мовби їх промовляв сам Дорошенко, і пояснював те, чого не міг втямити кошовий. Дорошенко оповіщав у листах, що він не став на силі, що під-помічні йому ногаї в усіх битвах з адверсором оголили тил і що він залишився сам проти поляків та Самойловича, що коли султан та хан одкладуть обіцяне рушення до осені, він не встоїть і оддасться на милість ворога.

По тому Мазепа казав, що од хана нещодавно були в Чигирині посли й принесли певну вість на рушення. Йому відомо й те, що біля Цецори споруджують великий табір, либонь, для султана, а хан уже націлився на Реут. Де вони зйдуться, які мають замисли — ротмістр не відав. Сірко бачив, що Мазепі кортіло сказати більше, він ледве стримувався, аби не вигадати чого, проте боявся прогнівити того, в чиї руки оддав його припадок долі. Він не міг усидіти на місці, часто потирав чорний отік од волосяного аркана на шиї, дивився сивому отаманові в очі так, ніби хотів ускочити туди сам. Він не просився — боявся виказати перед суворим кошовим малодушність, а тільки говорив не вмовкаючи. Гарно сказав Мазепа: про кривди Україні од ляхів, про чорну татарську чуму, про покинуту синами неньку й поросле стоколосом поле.

— Боже праведний, — прикладав до грудей руки з рівними, довгими пальцями ротмістр, — ніде нашому братові козакові не можна жити своєю волею. Там турчин, там лях, там ще якийсь дідько, і треба комусь догоджати, бо інакше й дітей малих, і матір продадуть у ясир. Утік я від ляхів, хотів прожити тихо та мирно — де там. А як мені не хотілося їхати з оцим ясиром! Спробував умовити гетьмана, так ви ж знаєте, який він. "Або їдь, або й тебе повезуть..."

Довго слухав його Сірко, й скрушно йому стало, що сини України, вправні в красному слові, латині та філософії, скінчивши школи та академії, волочаться по її степах із занютованими в кайдани братами, чистими серцем та помислом, котрим, може, й зовсім незнані риторика та піїтика. Страшно стало, що ротмістр і два його помічники не порубали на почивку чужинських охоронців і не втекли з бранцями на Запорожжя. Він запитав Мазепу, чи не збирався той вчинити так, і той, пожувавши пересохлими губами, заглянувши кошовому в'очі, ледь чутно сказав, що не збирався, бо "Дорошенко сказав — втоплю в копанці твою малжонку і батька, до десятого коліна вистинаю рід твій". Мазепа вловив настрій кошового, стерігся брехні, якої, знав, той не терпів і за неї міг покарати, намагався не схибити, потрапити тому в стрій. У дикім

страхові оглядався назад, де під вербою стояли запорожці, готові схопити його за руки та ноги, насипати в пазуху піску й шугонути в Дністер.

Мазепі здавалося, тільки вмовкне, одразу оддаленіє од кошового, випаде з його думок, й опиниться він у руках козаків, а тоді... Й він розповідав про свій пополячений край, тамтешні порядки, непомітно перекинувся на двір польського короля, при якому колись служив, ще й шпарко брався по драбині вгору, доки заздрі шляхтичі не врубали щабель, мудро розплутував усі нинішні чвари и замисли, ще й не раз одсилався на подібні замисли держав Візантійської та Римської, знаходив однакове й одмінне. Сірко аж заслухався. "Нинішній султан уявив себе Юлієм Цезарем, але йому до Цезаря, яко хрущеві до орла. Цезар був великим воїном, вів залізні когорти, а цей збирає різномасне військо з усіх країв світу, таке військо гоже до грабунку, але не гоже до волейної потреби. Якщо скупляться всі наші когорти та атакують, як Сагайдачний під Хотином, то й перемога буде такою ж".

Найдужче запало Сіркові в пам'ять оте, як йому здавалося, щире: "наші когорти". Отже, таки наші!

"Як же ти багато знаєш, чоловіче, як мудро міркуєш, — скрушно думав, — і яка мілка проти тих мудростей твоя душа. Й чому то воно так ведеться в світі, що мудрість може вимірковувати собі всілякі облуди й криві стежки. Тако високо цінує сама себе? А яка ж ціна їй?"

Десь закрайками думки йому було шкода гасити такий світильник. Може, він ще колись спалахне во славу вітчизні! А степ пахнув гірко, полинно, й жайвір співав угорі весело та дзвінко. Може, жайвір і врятував Дорошенкового посла?

Сірко кидати в Дністер Мазепу не велів, а наказав відправити його у знятих з невільників кайданах до Батурина як живе свідчення близької татарської та турецької інкурсії. "Нехай спізнає і на все життя запам'ятає, як то носити ті заліза", — мовив, бо ж не терпів ніякого насильства— над людьми.

Кошовий поспішив вернутися на Січ. Тепер мав найпевніші свідчення до великої війни, мусив готуватися до неї. То більше, що опинялися проти адверсора віч-на-віч. Донедавна ще мали якусь надію на Дорошенка: може, схаменеться, —адже прислав їм зичливого, спокутливого листа, — одкинеться од басурман, але тепер то було марне сподівання. Дорошенко слугував ворогу й став ворогом їм, запорожцям. Важко, до болю в скронях думав Сірко над тим що ось вже стільки літ ллється в українських степах українська кров, брат іде проти брата, син проти батька, всі вони стають під корогви з образом Христа, і всім їхні провідці кажуть, що воюють вони за правее діло. Що тому причиною, з чого все почалося і чим скінчиться? Думав над тим раніше, думає й нині... А кров тим часом ллється, і незабаром увесь квітучий край перетвориться в дику пустелю. І все те на користь ворогів України, найперше тих-таки турків і татар.

"А так поневаж всеконечно колишня любов твоя до нас згасла, — гудів Яковлев, — взаєм допіру і наша до тебе гасне і до кончини твоєї вже в серці не загориться".

Гарного респонса уклав Яковлев. Спом'янув про те, як шукав Дорошенко ласки в коша, згадав Хмеля, якому той вірно служив, і з евангелія списав про благого чоловіка.

Одначе кошовому видавалося, що лист той вельми мудраційний, читцеві легко заблукати в словесних хідниках та закомірках, чужоземними словами вони мовби примастили ярість та підсолодили правду.

Так писали у відповідь Самойловичу та його вченим писарям. А тут треба кинути слова важкі, як гирі, колючі, як стріли, кинути не з-за куща, а прямо, відкрито.

— Порви це послання, — мовив, підвівшись з фотеля. — Понакручував ти, як цап на чужому городі. Напишемо інако. По-нашому, по-простому.

Яковлев знизав плечима, почухав за вухом пером.

— Quae scripsi — scripsi [5]. Скажи своє — я допишу. А нащо рвати такого гарного респонса? Всю ніч над ним прів. Та й, либонь, у нас небагато посольського паперу.

— Гарзд, — махнув правицею Сірко. — Бути по-твоему. Пиши отак...

Він говорив повільно, його ліва брова здригалася, глибокі зморшки пролягли на чолі, наче борозни на схилі горба. Важко виколупував кошовий слова, проте вкладав їх надійно, й мурування виходило міцне.

Яковлев поставив велике закрутисте "P. S.", нижче якого на папір лягли рівні, написані розмашистим, із загогулинами і викрутасами почерком рядки.

"Поглянь і розваж, вихровата голово Дорошенку! Яка то є щира приязнь до тебе басурманська, котру у них купуєш за голови й душі християнські, що лишилися, під твоїм реяментом. Чи та ж басурманська до тебе ласка, котру сплачуєш дорогоцінними душами християнськими? Певно, за таку ціну ніхто не докуплявся її ні в кого. І чи довго вона триватиме? Певно, доти, доки люди будуть під твоїм реяментом, а як людей не станс, не стане і їхньої до тебе ласки. Якщо ти не можеш домислитися й пізнати, що виросте з тієї твоєї з басурманами дружби, то ми тобі нагадаємо й скажемо: тільки погибель тобі й вітчизни нашої крайне спустошення, бо відаємо ^.обре, що ти, догоджаючи своїй непостійній вдачі, скоро свою приязнь до басурманів одміниш. А якщо так учиниш, то, певне, роздратуєш їх вельми, сам же від гніву втечеш туди, куди доля кине, а вітчизну нашу залишиш басурманам, тобою роз'ятреним, на цілковитий розор і запустіння, котрого не дай боже. Оте хитророзумство твоє й незгода з нами є початком і привісником лиха вітчизні, котре нехай би на тобі самому окотилося!

Вашмости мосце пану незичливії приятелі Іван Сірко отаман кошовий війська Запорозького з отаманами і всім старшим та меншим товариством".

Додиктував і подумав безрадісно: "От і все. Лишилися проти ворога самі. Та ліпше, — зринула інша думка, — мати попереду певного ворога, ніж позаду непевного друга".

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Самойлович ступив на річкову рінь і зітхнув широко, на повні груди. Прохолодний вітерець обвіяв йому обличчя, поворушив вуса, гетьман вимахнув руками — нестеменне так, як бувало за молодості, коли хотілося стрибати, бігати, борюкатися, хотілося не знати чого. Він любив поранки, любив прогулятися без охорони по своїх володіннях, надто тут, у Седневі, звідки й розпочався як муж, як маєтна людина. До того ж Седнів — один з найгарніших куточків по всій Україні. Гетьманове серце сповнилося гордоців — звичайних, людських, маленьких, й саме через те, що звичайних, людських,

маленьких, — стало йому особливо затишно. Гарно жити серед таких розкошів природи, серед такої краси, тоді й сам мовби стаєш кращий, добріший, чистіший. Видивився він цю місцинку давно, виплекав у серці, летів до неї птахом, повз вужем, продирався диким вепром крізь нетрі, й тепер вона його. Тихо і швидко плинула біля ніг ріка. Плинула широкою зеленою долиною зі сторони північної, й раптом круто повертала під високу гору, й лащилася до неї, й гризла у повінь кручу, яку од верху до низу вкрили вікові дуби та яворини, осокори та клени, а понад самою водою кучерявилися гінкі верболози, а верби мили в прозорих струменях зелені коси, й тисячі живих ключів, що ними промивати очі немовлятам, били з-під могутніх каменів і зі срібним дзвоном вливалися у Снов. А по всій долині — високі копиці, ще не звезені в стоги, й на тих копицях сидять мовчазні шуліки. Його стоги, його шуліки, його річка. Ні, річка не його. Боже, скільки млинів можна поставити на Снові, бистра вода крутила б колеса, та ба... Опираються тому довколишні селяни, й російські купчики, й деякі значні козаки. Мовляв, через ті млини не зможуть плавати по річці більші та менші човни. І він, всевладний гетьман, мусив скоритися, ба — мусив приховувати свої гнів та роздратування. Мусив усміхатися на кпини Івана Домонтовича, судді генерального, чий човни-кораблі возять по Снову сукна та шкіру. Кпини ті запобігливі, одначе... За дві верстви звідси у Снову є невеликий доплив, званий Зеленим, на якому можна б поставити кілька млинів, але він — на луці вдови Хіврі Дігтяренчихи. Клята вдова стала на пень — не продам луку, й квіт. Дігтяренко мав поважні заслуги перед козацьким військом, перед самим Хмелем, і хоч значного військового товариша давно немає, — Хівря прийняла приймака, січовика Викусу, — її пам'ятають по Дігтяренку. Звичайно, міг би турнути уперту бабу, одначе те було б супроти його принципів. Необачних вчинків гетьман не робить. Обачність — штаб його життя і владарювання. Декому здається: гетьман — цісар у своєму краї, а того й не відають, що влада його — як та земля на трьох слонах: цареві та Ромодановському догоди, власну старшину задобри (гримай, банітуй, але й задобри), для челяді будь батьком. Війна розвар'ювала посполитих, і тепер вони сплять і бачать себе верхи на конях з ратищами в руках. А всі веремії, які крутилися по тому, тільки підливали у вогонь олії: кожен гетьман, добігши булави, в боротьбі з супротивним гетьманом обіцяв пуховики, шовком шиті, і волю, більшу за сваволю. Оце, на думку гетьмана, найстрашніше лихо, яке породили незгоди поміж гетьманами. Чим йому нелюбе Запорожжя, так це піснями про те, що там воля ходить, як їй заманеться, в кармазині і полотні й що туди завжди може податися посполитий. Не завжди він туди добіжить, а от спробувати таки може. Принаймні в мислях. Ті мислі... їх не виб'єш ніякою лозиною. Самойловичу на все життя в пам'яті, як збунтувалися селяни в Краснім Колядині. Це було при гетьмані Брюховецькому, він, Самойлович, тоді писарював у Краснім Колядині й писав красно. Саме тоді, року того ж шістдесят шостого, збунтувався полк Переяславський, бунтівники повбивали та прогнали царських воевод і старшин й проголосили усіх вольними козаками. Ту пожежу побачили халупники з Красного Колядина й теж почали носити хмиз на підпал. Місячної ночі пролунав стукіт у вікно одного-другого

халупника, і вже по всьому селу зашемеріли тривожні шепітки, заскрипіли хвіртки, а там десь і криця дзенькнула (коса чи й шабля), а далі бевкнув дзвін. Халупники ходили юрбами, про щось радилися, затим поставили варту на виїздах із села, по тому повалили на подвір'я власника села значного козака Явдокима Сербина. Явдоким Сербии сховався в куми на горищі, і його шукали цілий день, знайшли аж надвечір і потовкли добряче. Й побили-потроцили всі скрині в хаті, всі дзеркала, повивертали всі бодні та кадібки й поставили Сербина на ганку, а його, Самойловича, посадовили поруч. Вельми не хотів іти на ту функцію колядинський писар Іван Самойлович, але йому погрожували кияганами, й мусив сідати на недоламаний фотель, брати в руки перо й писати дарчі листи. Сербии трусився, як облитий в спеку криничною водою пес, і дарував панщину, й дарував халупникам по п'ять десятин поля, й обіцяв, що сіль, тютюн і горілку продаватимуть по такій самій ціні, як у місті, й все те Самойлович списував на папір, а Сербии підписував. Того ж вечора Явдоким Сербии послав Самойловича у полк до брата свого Василя, аби той прийшов на поміч, Самойлович пробрався за село, розпутав на пастівнику коня й погнав по дорозі, але під лісом його перехопили запорожці, які йшли по поміч переяславцям. Івана Самойловича привезли в село й оддали на волю халупникам, які звідкілясь вже знали про його намір, либонь, затовкли б писаря на смерть, але його прикрив святим хрестом піп Одарій. Самойлович не мав власних маєтностей, це також стало йому в пригоді.

З того розбою, з того рейваху чи не найдужче запам'яталися Самойловичу грізні очі Івана Сірка, очі насмішкваті й небезпечні, як і його слова: "Бачу, писарю, твою душу через дві шкури — чорна твоя душа. Злапали тебе на гарячій і поганій вчинку, й маю сумнів, що він останній". Потім запорожці примусили його тричі повторити слова: "Вчинив я непорядно, яко шкодливий пес" — і заприсягтися на животворнім хресті, що більше ніколи не триматиметься панської сторони. Він поклявся й кривавою ненавистю зненавидів запорожців, а надто зухвалого та грізного Сірка. Тієї ненависті не поменшало з роками, замісилася вона на страхові, а зійшла на славі кошового. Гетьман не раз запитував себе: невже тому харцизові так-таки нічого й не треба? Адже хотіли його козаки обрати гетьманом, хотіли. Не взяв до рук гетьманської булави. Чому? Чи справді ота гола воля для нього понад усе? Не може того бути! Та воля, також гординя, солодка гординя зречення, вознесіння над усіма іншими людьми, навіть гетьманами, то схима, пісна і солодка схима. Лише він, попович, відає, якою солодкою вона буває, коли людина обманює себе і бога. Вже кобзарі носять у своїх старцівських торбах пісеньки про кошового, а він, гетьман, давав їм торби новії, у торби клав таляри золотії, які мали б задзвеніти піснями, одначе не задзвеніли. Пече, мучить гетьмана важке запитання: чому так, чому знаходить той, хто не шукає, і не знаходить той, хто шукає?

...Запорожці поїхали з Красного Колядина наступного дня, а за два дні туди ввірвалися сердюки Брюховецького. Спочатку від халупників вимагали лише повернути листи, писані Самойловичем і підписані Сербином, та покоритися, а що вони не покорилися, їх періщили лозою на широкім ганку Сербинової хати. Іван Самойлович стояв біля плоту, жодної участі в тій квестії не брав, і навіть коли його запитали, хто

найдужче вар'ював проти Сербина, сказав, що не відає, але за кожним ударом його серце стрибало від радості й кричало: дужче, дужче бийте харцизяк. Халупники мовчали, бо за ворітьми репетували їхні жінки, очманіло гукали: не піддавайтесь, козаки, не хиліться, ми люди вольнії. Тоді почали хапати і полосувати лозою жінок.

Подих вітру звів розшалілі думки. Гетьман пішов берегом ріки назустріч течії. Зняв шапку. Ноги в м'яких, телячої шкіри, чоботях ступали легко, білий плащ маяв за спиною. Він любив цей плащ, біла габа навівала йому молоді думки. Біля ніг текли голубі струмені, такі голубі й такі білі, що біліших, голубіших не бачив ніде на світі. Вони мовби й не прозорі, але в них відбито кожен листочок, кожну хмаринку і віддзеркалено його постать. Молода постать і молоде обличчя. Несамохіть нагнувся над водою... Пильно придивився, неначе не мав у домі добрих дзеркал. Опасистий, важкий, кругле обличчя ("дівчата колись задивлялися") стесаний назад лоб, густе, кучеряве волосся, дугасті на кінцях брови, короткі вуса, трохи витрішкуваті очі. Колись були просто великі, по-молодому наївні. Гай-гай, коли те було, зараз вони досвідчені й підозріливі. Й не сподіваються чимось подивувати.

Самойлович скупо усміхнувся. Е ні, ще не всі меди спито. Ще не всі скарби зібрано. Й усміхнувся... власній усмішці. Своєму найбільшому скарбові. Гетьман свідомий того, що саме вона вивела його на вершину влади. Коли починав іти, тільки й мав з усього припасу, що її. Вона одна, однакова на все життя. Скупа, нелукава усмішка людини, яка не таїть ні на кого зла, людини простецької, широї, трохи наївної, котру можна навіть обдурити, але то — гріх. Одначе маленькі одміни вона має. Ще як жив у Ходоркові поблизу Попільні, була невиразною, невизначеною, на уряді підписаря в Краснім Колядині прокреслилася чіткіше, трохи окріпла у Веприку на писарськiм уряді, спалахувала цнотливо назустріч своєму благодійникові Степану Гречаному, генеральному писарю гетьмана Брюховецького, зміцнілою він привіз її назад у Красний Колядин, повернувшись на сотенний уряд; світилася тихою вдячністю, яку, однак, ніколи й нічим не окупити, гетьману Многогрішному при пірначі наказного полковника Чернігівського полку; зблиснула новою надією на раді у Новгороді Сіверському, коли Многогрішного було обрано на гетьмана, а його, Самойловича, на генерального суддю. Остаточо вона визначилася на раді в Козачій Діброві при гетьманській булаві.

При всіх тих одмінах завжди залишалася стриманою, щирою, трохи наївною, ніби аж трохи простецькою. У Москві його й нині мають за простецького чоловіка, який любить побуркотіти, потупцюватися, почухатися, одначе сповнить будь-яке веління — хоч і неспішливо, зате старанно. Тепер йому доводиться неухильно триматися того штибу, личини доброго буркотуна, не вилазити з неї, ховати свою освіченість, свою вченість, — вчена людина хитра, — свою проникливість (він і Ромодановського бачить наскрізь), грати, як грають спудеї на базарі. Нинішня його усмішка — скупа і простецька, але й трішки сувора, трохи батьківська. При всьому тому гетьман — людина замкнута, похмура, либонь, за все життя не відкрив нікому ні душі, ні помислів. Любить самотину, навіть чару п'є наодинці. Одначе не напивається. Не любить ніяких забав, ніяких грищ, не знає ніяких пристрастей. Якби мав — дідька лисого зійшов би на

верхівку влади. Все в нього розплановано наперед, все розрихтовано по полицках. На тих полицках — запаси тільки для себе, нема чого підгодовувати інших — можливих суперників. Його серце — льодовня, де остуджуються найгарячіші думки.

Хлюпнула рибка, вода змила усмішку, змила віддзеркалену постать самого гетьмана. Поплинула й понесла ще одну мить його життя. Отак і тече вона, й течуть з нею його літа.

Вода змила усмішку, та не могла змити старої жовчі з дна душі, нелюбові до людей, презирства до них, страху перед ними. І навіяла думки про минущість життя, минущість усього й самої людини. Так, він вийшов на найвищу гору, на яку судилося зійти йому єдиному в його краю. Й тепер усвідомлював, що найкраще почував себе, коли йшов, а не коли дістався вершини. Й не тільки через те, що тут віють пронизливі вітри, що... далі йти нікуди. Почував незавершеність чогось, невтолимість у душі. А що має завершити? Подолати Дорошенка і злучити докупи всі землі? Злучити землі чи згуртувати людей? Отак, як це зробив Хміль. Розумів, що Хміль робив щось інше. Хміль був проводирем усіх отих людей, вони йому вірили, любили його...

Раптом щось срібно зблиснуло у воді, почувся дужий виплеск, і гетьман побачив велику рибину. Вона була недалеко від берега, пливла трохи дивно — півбоком, ще й зяпала ікливою пащекою. Либонь, була приглушена. То була сула, яку течія несла повз нього. Самойлович не стямився, як ступив у воду й схопив рибину під жабра. Та в ту саму мить, як сула вже була в повітрі, його ліва нога ковзнулася, поїхала вниз, і він зачерпнув у халяву води. Вискочив на берег, затанцював на одній нозі. Сула вела свій смертельний танок у траві біля його ніг. Гетьман оглянувся, чи ніхто не бачить, в якому він недишкретному становищі, одначе на лузі не було ні лялечки, тільки шуліки з гілляки мовчазно зоріли в далечінь. Не схопити б застудної хвороби, подумав гетьман. Він рідко коли хворів, тільки любив прикидатись хворим. Тоді всі тупцялися довкола нього, жаліли чи вдавали, що жаліють. Декотрі пов'язували з хворобою гетьмана свої нечестиві плани. А він раптово "одужував" і вганяв їх у переляк та засмугу.

Самойлович роззувся, вилив з чобота воду, зняв штани і викрутив холошу. На суху, товсту бадилину кінського щавлю повісив чобіт, й він одразу запарував. Гетьман засміявся. Сподобався собі дитинністю. А ще сміявся з себе самого, з риболовлі: як же глибоко, подумав, сидить у нас оте давнє, зашкарубле, надбане за нужди та бідності. Чи ж потрібна йому оця сула? Але така рибина в ті давні дні була б набутком неабияким. Він не розкидався своїм статком ніколи. Стягував копійку по копійці, дряпався вгору сам. Його не підсаджував ніхто. Ніхто не вкинув йому в сакви задарма жодного мідяка. Вже потім статок ішов до статку. Але й сьогодні він не любить одщипувати од своєї паляниці кавалки. Одщипни одного, розклюють, як горобці, всю паляницю. Його називають жадібним. Одначе то не жадібність, а ощадливість. І сулу він виловив не від жадібності, просто не міг примиритися, що вона пропливає мимо. Чого має пропливати? А може, то виловив її не він, а виловила його пам'ять? Давно-давно, вперше навідавши ці місця, був зачарований, приголомшений красою річки та луків. Тоді й помислу такого не було, що вони можуть стати його власністю. Помислу

не було, а щось чітко засіло в серці. Якось вони з сотником Мокієвським ловили волоком рибу. І варили на березі юшку. І дим від тієї юшки, і запахи луки навечно осіли у глибинах його пам'яті. Та вечере залишилася бентежною таїною, якимсь чаром, що неначе споріднився з чимось таким, по чому з давніх-давен нудьгувала його душа. А нудьгувала вона по красі, по довершеності, але красі й довершеності не світовій, не божій, а його особистій. Уже сама свідомість володіння такою красою сповнювала б значущістю і смислом його власне буття, смислом простим і високим, який, може, чимось і вступає в суперечність із божим помислом, але без якого людське існування стає пісне і нужденне.

Холоша висохла, висох і чобіт. Вузькою, покрученою стежкою Самойлович піднімався вгору. Переступав струмки і струмочки, що били просто з-під гори живлющою водою, переступав з кореня на корінь, вклонявся калині, що посплітала над стежкою віття. Голову дурманив важкий запах бузини, аж зітхнув, коли вийшов на гору. Звідси відкривався краєвид, кращий за ерусалимський, змальований на іконах. Неозора далечінь, а внизу долина, обрамлена лісом, і синя стрічка ріки на зеленому полі — хочеться розкинути руки й полетіти. І летітиме він не над чужими, а над власними луками! Чимало вже в нього і сіл, і містечок, саме це — найкраще, і любить його гетьман найдужче.

Десь приглушено голосила під молотком на бабці коса, полини над кручею пахли далеким дитинством і молодістю. В густих нетрях вишняка невидимий молодий, гарячий голос кликав: "Галю, Галю", а дівочий, надто спокійний, лінивий та байдужий, відказував: "Чого тобі?" Щось знову зрушилося в Самойловичевому серці. Отако птахом шугонуть туди б! Без булави, без клопотів, без жартів, без цькувань і суплік, фальші і крові — в молоді помисли і гарячий шепіт. І розчинитися там. І відчув, коли б навіть таке було можливе, він би не шугонув. Не поміняв оце на те. Й відчув якусь зверхність над отим шепотом і водночас аж злість на самого себе.

Стежечка виляса в густій дерезі й спадала попід старою дерев'яною церквицею, такою старою, що видавалася аж ніби обгорілого. У Седневі, окрім цієї, дві церкви, цю можна б звеліти розібрати, так в одній із них висить чудотворна ікона, й піде поміж людьми прикрий поголос про гетьмана. Мовляв, грошей на нові церкви шкодує, а старі валяє. Тут він не відкрутиться, церкву доведеться перебудувувати. Врятувався попик чудотворною, примусивши її заплакати з тієї скрухи. Гріх так думати, але в це чудо гетьман не вірить. Та й взагалі він не вельми боїться грішних думок. Сам побував у божих челядниках, бачив усілякі гріхи. Ніби богові нічого робити, а тільки наглядати за всіма своїми рабами і підслуховувати, про що вони шепчуться по кутках. Сам він скоромного не їв, а грішив легенько. Знав одного ігумена, який у великий піст кутуляв ковбасу і тримав у келії дівчину, доки вона не привела дитину. Тоді спровадив її і знайшов собі іншу... Про те дізнався архієпископ, одначе не покарав грішника на смерть, як то годилося б, а одправив у інший монастир. І той живе там і понині — за сімдесят йому — й, мабуть, так само кутуляє ковбасу. Якщо, звичайно, лишилися в роті зуби.

І в думках, і вголос гетьман осуджував таке гріховодство. Воно ще й тим лихе, що позбавляє страху і покори інших. А також побожності і святості. А без святості жити на землі не можна. І любить гетьман церковну регулу, любить гарну півчу і гарні казання, хоч приховує те. Знає-бо — й так прозивають поповичем.

Його вразило убозтво церкви: іконостас побив шашіль, стіни струхіявіли, образи потемніли. Тільки на одній іконі — чудотворній — висій новенький рушник. Є убогі люди, є убогі села, є убогі й церкви. Найчастіше — все те вкупі. Паламар у світі широко читав "Ісусе Христе, ти прийшов на захід сонця..." і переступав босими ногами, й під його підощвами шелестіла пересохла осока, якою було вистелено долівку церкви, а піп в обшмульганому лудановому фелоні дивився в землю — думав щось своє.

Заспівала півча — голоси були жалібні, тоненькі, тремтячі. Самойлович подумав: так співають і на похоронах. Він би хотів, щоб отако по ньому співали. Старцівський спів розм'якшує серця. Жалібний спів і могутнє ревіння гармат — що може бути ліпшого для воїна при його проводах в останню путь. "Треба не забути цього".

...Він любив думати про власний похорон. Не боявся того. Море голів, неголосна півча, плач скрипок. Всенародний плач, всенародна скорбота. Ведуть коня в парадних рондах. Тихо ступають, поопускавши голови, осавули. І чийсь одинокий, розпачливий зойк.

Самойлович зупинився біля дверей, у тіні, і його не помітили. Помітив і впізнав тільки високий довгоший парубок, який стояв біля столика, де продавали свічки. Побачив гетьмана, вклонився, трохи постояв нерішуче, взяв свічку й поніс до чудотворної, де догоряла інша свічка. Він зрозумів, що гетьман об'явитися не хоче, й не сказав попові про з'яву високого гостя. Це сподобалося Самой-ловичу. А хлопець вже повертався, ніс у долоні згарок і не дивився в його бік. Самойлович, навпаки, пильно придивлявся до нього. Видався він йому по знаку. Ще й дуже по знаку... Таке ж чоло, той-таки ніс... Але той хлопець — ліпшої вроди і без таких прищів на лобі та щоках. І не витягує, як гусак, довгу шию. Запах ладану лоскотав ніздрі, вертав у щось давнє, срібliste, тремке. О, коли б йому хоч на кілька хвилин вернути оту дитячу віру й дитячу непорочність, вернути сльози, що стояли в душі... Він тоді був чистий і наївний, і як же йому було гарно. Здається, не мав нічого, його батько був бідний піп, а він має усе. Увесь світ, все найкраще, що сотворив бог. Батько брав за хрещення по чотири гроші і хлібину, за ім'я новонародженому — гріш, за освячення хати — коробку жита, за поминальний сорокоуст — дві коробки і десять крашанок, а йому належать всі жита за цариною з усіма птахами і всіма таємницями, всі луки і всі небеса.

Гетьман постояв ще трохи, а тоді кивнув парубкові і вийшов з церкви. Ступав по стежці й знав, що парубок іде за ним. Зупинився на горбі, заклав за спину руки. Розчулення минуло. Але не треба легковажити власними почуттями. Ще раз оглянув хлопця. Лиха одежина, драні чоботи... Убоге, некрасиве, смиренне створіння, а погляд жадібний, зацікавлений, з вірою. Якщо такого повести за собою — піде в огонь і воду. Вивести в люди — і буде вірний до кінця. Тільки треба запалити те серце, розбудити, кинути в нього іскру. Одне, либонь зрідні цьому, запалив. Підібрав старчення, що пасло

овечки за пришви, й віддав у бурсу. І хоч воно не довчилося, чогось там накоїло й з бурси втекло, сплачує борг і нині. І сплачуватиме довіку, бо гетьман дає йому нові й нові позички. Одні дає, інші обіцяє. Тепер той парубок на Січі. Так. треба брати сиріт.

— Як тебе звати і яке в тебе прізвище? — суворо запитав гетьман.

— Гуком прозивають, а звати Ждан.

— Чому — Ждан? — Дивиться недовірливо.

— Не знаю. Батьки так нарекли.

— І де тепер вони?

— Померли.

— Коли?

— Давно.

— Чого я повинен витягувати з тебе слова, як горіхи з чужої кишені. Розкажуй.

Парубок почервонів, аж зникли прищі на обличчі.

— А що розказувати? Жили ми десь на Репешках. Я вже не знаю й де. Куток тільки пам'ятаю. Батько чумакував. Одного разу прийшли до двору самі воли. Без батька. А тоді підскачів до воріт чорний фургон, вилізли з нього якісь люди в смолі, забрали воли і воза. Матері переказали, буцім чумна була хура і її спалили. А батько, мовляв, помер у дорозі. Одначе люди кажуть, що батька десь прибили, а воли і воза загарбали.

— Хто? — гетьманові очі зблиснули мідно.

— Не знаю. Кажуть так. Тієї ж осені сталася пожежа, од блискавиці згоріло двадцять три хати. І наша також. Корова тільки й залишилася. Ряба була корова, гула, без одного рога. Сидимо ми з братом посеред двору, хати немає, хліва і клуні також, а корова стоїть і нам руки лиже. Оце пам'ятаю.

— Брата Митрофаном звати? В Жданових очах сяйнув подив.

— Ви знаєте Митрофана?

— Я все знаю, — коротко одказав гетьман. — Розкажуй далі.

— Оце і все, — стенив гострими плечима Ждан. — Мене забрала тітка. А в неї самої семеро. Через два роки вона померла — й дядько вигнав мене на вулицю. Я вернувся сюди, пас громадську череду. Теперечки ось найняв мене отець Дементій. Брат — на Січі. Передавав якось уклін через запорожців, кажуть, писарює там. — Останні слова мовив майже хвостовите.

— Я його оддав у науку, — сказав Самойлович. — Тільки він не вельми шанувався. — І вперся прямим, як ратище, поглядом парубкові в груди. — А ти шануватися вмієш?

— Якщо не кривдять, — крутнув шиєю парубок.

— Гордий... — кинув гетьман, але без насмішки. Смиренність і гордість дивно поєднувалися в хлопцеві.

— Я — козацького роду, — і знову почервонів.

— Знаю. Одначе з того тобі хліба не їсти. Хочеш до мене в челядники? Не сюди — в замок. А там — буде видно. В мене ниньки немає свічкаря. Світитимеш свічки, готуватимеш площки, навчишся палити вогні фейерверкові. А звідти й до гарматної стрільби близько. А може, сягнеш якоїсь іншої науки.

Очі хлопця світилися захватом, вдячністю і недовірою.

— Прийдеш у понеділок до управителя, Климентія, скажеш, що я тебе покликав.

Хлопець широко подякував, але руки не поцілував. І це також сподобалося гетьманові.

"Один — на Січі, другий — тут, — відмітив у думці. — Не кепсько". Й похвалив себе. Брав хлопця з потаємною метою, а ще через те, що захотілося йому зробити добре діяння, яке завжди було б перед очима, він мовби спокутував тим діянням гріхи, заспокоював совість. Приємно буде щодня зустрічати людину, яка дивитиметься на тебе захоплено, такі молодики стають віддані душею і тілом, на них можна покластися в найважчу хвилину. А ще цей хлопець чимось нагадав йому власних синів, Семена і Григорія. Вони — ген-ген, аж у північній станиці. Щомиті засвідчують там своїм мешканням гетьманову вірність цареві. Найменший, Яків, поки що біля батька. І обидві дочки також. Дочки — то його розрада, принаймні поки недорослі. Либонь, тільки вони не бояться батька-гетьмана, вловлюють своїми серденьками його приязнь, і те особливо приємно Самойловичу.

Отож робив добре діло й мовби замовляв перед всевишнім слово за синів. Семенові, старшому, віддасть у спадок Седнів. Разом з полями, гаями, конями-зм'ями... і з оцим хлопцем. Гетьман усміхнувся у вуса (бачив, що та усмішка сподобалася хлопцеві), повернувся й пішов. Кроків за двадцять оглянувся. Парубок стояв посеред білого, сизого, чорного мерехтіння. Він годував голубів. М'яв суху проскуру й кришки сипав на землю. А голуби злітали з низенького бабинця, сідали йому на плечі і голову, клювали просто з руки. Нужденна церква стояла за його плечима. "Попик або надто совісливий, або дурний", — несподівано перекинувся думкою на священника. І в ту мить згадав рідного брата, Мартина, протопопа роменського. Мартин... той мудрий. Може, аж занадто. Скарги на нього приходять частіше, ніж привіти од самого Мартина. Маєтностей має більше, ніж лубенський полковник. Попи й дяки в нього продають по базарах тютюн і горілку, у кожній чумацькій валці, яка йде в Крим по сіль, є пара і його сивих, або муругих, або перистих. А цей попик... "А як би він одважився у моїх володіннях..." — засміявся вдоволено.

Гетьманське подвір'я—за високим парканом, врівень з парканом — тесові ворота, біля яких дрімає сердюк з охорони, під'їзд до будинку — півкругом, доріжка обсаджена в'язами. Будинок — на два ґанки, передній низенький і широкий задній, високі, вузькі сходи збігають на галявину, за якою починається ставок. Довкола ставка — розкішний сад, там любить відпочивати гетьман.

В кутку за ворітьми перемовлялося двоє челядників. Гетьман нахмурився: про що вони можуть говорити? Це підозріло. Біля ґанку з шапкою в руках на нього чекав седнівський в'їт Гнат Мирилко, маленький чоловічок з великою, лобатою, клинцюватою головою, хирлявий, але дошпетливий і розумний.

Мирилко довго вклонявся, ходив окалясом, запевняючи, що зроду не одважився б потурбувати гетьмана, коли б не нагальна справа.

— Що там? — обірвав Самойлович, бо й справді не хотів руйнувати елегантного

строю душі, який оповив її після мандрівки до річки та відвідин церквиці, чимось схожої на ту, у якій правив його батько і в якій сам запалював свічки, коли, бувало, нездужав свічкар. — Але одразу ж трохи м'якше: — Щось скоїлося? — Подумав, що вже багато літ урядує високо, а влада робить людину крутою і похмурою. Помічав це за собою, гнуздав власний норов. Завважив і щойно. Війт — людина маленька, але потрібна, справно виконує всі повеління, справно повідає про все, що діється в Седневі і докіл. Осмикнув себе й розгнівався ще дужче: клята звичка, так він і проживе, догоджаючи всім — великим і малим. Та вони мають злизувати порошок з його чобіт, ще й бути вдячними за те...

За хвилину ще раз пересвідчився, що вчинив правильно, приязніше повівшись з війтом. Той міг і не доповідати про лиху притичину, яка скоїлася в містечку, однак оповів, бо справа стосувалася Хіврі Дігтяренчихи, тієї самої вдови, яка не хотіла продавати Самойловичу (самому Самойловичу!) луку із Зеленим Допливом. Щоправда, про його перемови з удовою не знав ніхто, вів їх гетьман з Дігтяренчихою віч-на-віч... Отже, треба зробити два висновки: ще пильніше стежити за будь-якими власними перетрактаціями і приохотити Мирилка, позаяк дійшлий і тонкий розумом.

— Заїздила баба свого приймака, Пилипа, та так заїздила, що той аж загнувся. — Мирилко од перших слів вплітав у свою розповідь певну — темну — барву, і гетьман зрозумів, що той розповідає йому все неспроста. Й махнув рукою, запросивши війта сісти. Вони посідали просто на широкі приступці ганку (метка челядниця в миг ока на гетьманів покив застелила сходинки квітчастим ліжником), і Мирилко повільно, мовби спогадував щось із далеких літ, повів розповідь.

— Пилип хоч і січовик, а чоловік плохенький, сумирний, вона попірала ним гірше, ніж челядником. Бувало, і спати в хату не пускала, і їсти не давала. Він здебільшого з наймитами їв. А спав біля коней. Якось був коросту захопив, то вона: "Стань у дощ під ринву, дощова вода хворобу змиє". А ще ж тільки провесінь, він послухав її, в нього й вступила застудна хвороба. Тоді вона питва якогось дала, він же не випив, а вилив, собака полизав і здох. Хотіла згладити його з світу. Багатство все в неї, а в нього одна пуга у вузликах. Та й вона, траплялося, по ньому ж і ходила. Мокне у зрізі пуга — уже всі знають, що Хівря сердита на Пилипа. Лиха жінка, вона й Дігтяренка загнала на той світ. Так то ж був хазяїн і хоч іноді — все ж учиняв шванку та давав їй здачі. Врешті Пилипові урвалося терпцю, й він сьогодні вдосвіта осідлав коня кріпенько, сам сів гарненько та й потягнув до себе на Січ. А Хівря сочила, не встиг Пилип за ворота виїхати, як вона крикнула на гвалт наймитів. Тільки ж ніхто з них на ті лови не зголосився, один Пархім, удвох з Хіврею вони й застукали сердегу у лозах біля Якимового броду. Що там скоїлося, відає тільки бог, а Пилипові голову провалили, поки довели на возі, він і упокоївся. Тепер Хівря каже, що то Пархім потяв Пилипа каменякою, а Пархім божиться, що тільки стягнув Пилипа з коня. — Війт прокашлявся й докінчив: — Пархіма я завдав у секвестр, а сам оце прийшов до вашої милості.

Гетьман слухав старосту, а сам дивився на пишний квітник, що розкинувся попід низеньким різьбленим штахетником. Червоні й рожеві півонії хилили долу важкі

суцвіття, зблискували пізньою росою сережки ("розбите серце"), і шовкова трава стелилася гетьманові по душі, вже поверх тих неприємних справ, про які доповідав Мирилко. Але саме вона й прошелестіла йому, що справа не така вже неприємна.

— Добре зробив, — врешті мовив гетьман. А думка побігла-побігла, звершила коло й вернулася назад. За одну хвилю Самойлович побував подумки біля Якимового броду, побував на луці, де впадає у Снов Зелений Доплив і погомонів з Дігтяренчихою, він ще не виважив усього до кінця, але план у його голові уклався сам по собі. "Треба не забути війта", — майнуло наостанку. А вголос сказав:

— Приведи їх обох до мене.

Гетьман не одразу пішов до покоїв, якийсь час ще походжав по саду. Сад — молодий, огорожений високим парканом із хвірткою, яка замикалася на гвинтовий замок. Вона вела на господарський двір. Там — корівник, свинарник, пташник — усі криті гонтом, а далі, ще за одним парканом, — хліви і клуні, повітки й стодоли. Гетьман любив споглядати через ліщинове пруття за годівлею птиці: як давляться послідом ненажерливі качки, як поважно йдуть до корму гуси, як отетеріло кидаються на всі боки індики, лопочуть крильми цісарки та кури, як спускаються згори, кружляючи, голуби, а з ними дикі горлиці. Вони теж, хоч літають по лісі, його. Іноді й сам кидав жменю зерна, і голуби вихрили довкола нього, а він стояв серед того маєва. Любив слухати, як хлебчуть бурду (має й тут свою винницю) воли і свині — то ж таки його воли і його свині. І жив на подвір'ї велетенський рябий когут, дуже б'ючий, якого боялися всі челядниці і навіть челядники. Підбігав ззаду непомітно й боляче клював у литку. Його періщили лозиною, аж випадало з крил пір'я, а він налітав і гоготав, а потому переможно кукурикав: "Я його перемі-і-іг". Когута не різали, бо знали — його любить гетьман. Одначе сьогодні не пішов туди. З господарчого двору долітав гомін, дерев'яне калатання, брязкотіння. Там на всю потужність працювала новенька, на п'ять робочих і два загірних казани, винниця (ще вчора стояло сорок бочок молодого солоду) й коптільня, медоварня та пивоварня, там упріває тридцять душ наймитів: солять, коптять, переливають, січуть, ріжуть — готують наїдки та напої для гостей. За кілька днів — престольне храмове свято, приїде вітати гетьмана з світлим празником генеральна старшина, хочеш не хочеш, мусиш садовити за столи — такий звичай.

Але й про те зараз не думав гетьман. І прогнав німця-ескулапа, який крутився перед очима: звечора в гетьмана пекло в боці, й той хотів зробити припарки.

Самойлович снідав і думав-продумував наперед розмову з вдовою. Йому прислужувала одна із челядниць — Палажка, мовчазна й похмура. Їй одній довіряв — не отруїть, — хоча й не вельми охайна і нового панського штибу не знає. На снідання була червона риба, гречаники, смажені в'юни, мнишки з сиру — все те запивав пивом, наливаючи його з білої носатки із позолоченою ручкою. Страви смакували, незгледівся, як ум'яв дві сковороди млинців. Повів оком на Палажку — скільки разів казав, щоб не підкладала. Гетьман повнів, уже й на коня вибирався важко. Витер рушником короткі, густі вуса, примастив їх пивом і пішов до малої світлиці. Та світлиця — для простих прийомів, там дешеві сірі шпалери на стінах, лавки, вкриті рядняними

налавочниками, дубові ослонці, липовий стіл без обруса, з двома каламарями, на божниці ікони в простому обкладі. Балачку вів сам. Навіть вїта не запросив до світлиці. Першим став перед ним Пархім — низенький, схожий на цигана чоловік у сірій свиті і драних чоботях. Він розповів, як покликала його Хівря, як він сів на коня охляп, а Хівря сіла на другого, прихопивши з собою вила-трійчата, як Пархім наздогнав у лозах Пилипа, скочив на землю, хотів притримати Пилипо-вого коня, але Пилип ударив коня під боки, й кінь вирвався, проте Пархім устиг вхопити Пилипа за ногу, й той упав на землю й почав одбиватися, й тоді підоспіла Хівря, й Пилип банітував її, вигукував, що вона відьма, суча дочка, й казав інші ущипливі слова, а Хівря собі байодила Пилипа, а тоді Пилип плюнув у її бік, а Хівря вхопила каменяку, що валялася під ногами, й ударила Пилипа по голові. А він, Пархім, тільки тримав Пилипа за ногу, щоб той не втік.

— І не цілив у Пилипа каменем? — запитав гетьман. В Пархімових очах чорними крильцями змигнув страх, одначе дивився просто в очі гетьманові й дрібно-дрібно хрестився.

— Не ціляв, не бив, ніякої шванки не завдавав, тільки тримав за ногу.

— А якщо доведеться дати вивід на животворнім хресті? — ледь примружив очі Самойлович.

— Дам.

Двоє осавулів вивели Пархіма. Гетьман наказав впустити Дігтяренчиху. До покоїв зайшла літня, огрядна молодиця в зеленій керсетці, картатій плахті, жовтій намітці, червонолиця, із залишками не до кінця облетілої вроди. Її зелені, трикутні очі неспокійно бігали, в них схлюпував страх. Одначе вона задзигоріла, заторохтіла, не давши розтулити рота гетьману.

— Він обікрав мене. Забрав коня, забрав гроші...

— Кажуть, грошей при ньому не знайшли, — все ж втиснувся в її мову Самойлович.

— І сідло, й іншу зброю; і свита, і чоботи, і шапка — все на ньому моє...

— Кажуть, він приїхав до тебе на коні, — з притиском мовив гетьман.

— Який там кінь... Патика. Він здох ще тієї весни. І сам він... Тільки ханьки м'яв...

П'яниця й нецнота.

Гетьман мовчав. Давав препоганій бабі викричатись. Вона галасувала довго, упосліджувала вже мертвого приймака. Галасувала зі страху. Гетьман це добре бачив і, коли нарешті Дігтяренчиха вмовкла, сказав:

— Нехай і так. Але хто має право полишати людину душі?..

— Пилип ударив Пархіма, а Пархім його...

— Чим?

— Каменем.

Гетьман мовчав довго. Так довго, що в Хіврі відхлинула від обличчя кров і посиніли губи.

— І ти складеш об цім присягу на святому хресті? Дігтяренчихою тіпнуло, й аж тепер сіла на ослінець. Просто перед нею на стіні висіли ікони, вона боялася звести на

них очі. Надто ж на картину страшного суду.

Гетьман усміхнувся в думці: ту картину наказав повісити саме тут.

— Складу, — прошепотіла ледь чути.

— А якщо заприсягнеться й Пархім?

Дігтяренчиха зронила руки. Очі їй округлилися, губи затрусилися, і їх перекосило, повело вбік. Хотіла щось вимовити й не могла.

— Такий гожий ранок був сьогодні, — розмірковував уголос гетьман. — Я ходив на луку, на сіна свої дивився. Пройшов аж до Зеленого Допливу. Даремно ти, Хівре Дігтяренчихо, не продала мені його. Там можна поставити добрі млини. Збираєшся покласти гребельку?

— Мені тепер... гребелька на той світ. — По Хівриних щоках текли сльози.

— Чого ж так, — розважливо мовив гетьман. — Не поспішай. Може, той Пилип сам упав на камінь? Він же падав з коня? Пархім його цупив за ногу?

— Падав... — Дігтяренчиха ще нічого не розуміла.

— Ось так... Посидить Пархім у секвестрі, охолоне, пригадає, як діло було. Маємо на те час. А нині я хочу погомоніти про луку твою, яка врізається в мої сіножаті. Одна твоя, єдина...

Хіврині очі засвітилися надією. Зрештою збагнула, яку кладку стеле їй гетьман. Кладку дуже дорогу, одначе таку, по якій можна врятуватися.

— Беріть її, ваша милість. І луку, і доплив...

— Нащо ж так, Хівре, — примружив очі Самойлович. — Я не грабіжник...

— Я... вам... дарую...

— ... І дармівщин не беру. Якщо ваша згода, складемо купчу...

II

Увечері у малій світлиці гетьман переглядав маєтні справи. Перед ним стояли дві дерев'яні різьблені скриньки, наповнені паперами, а збоку ще одна, мідна, з льодяниками, а також карафка з солодким вином. Гетьман любив поласувати, хоч і приховував свою пристрасть. Одначе сьогодні він посолодив душу й без льодяників. Ну що б, здавалося, та нікчемна лука? Скільки їх у нього, скласти до купи — конем не об'їдеш за день. А от стриміла йому колючкою під нігтем, і сьогодні врешті він ту колючку вирвав, виколупав.

Гетьман дістав зі скриньки перев'язану зеленою стрічкою паку паперів, розв'язав, розіклав їх віялом, наче карти, шукав, куди прилаштувати новеньку купчу. Першою картою, козирним тузом у тій колоді була грамота, де чорним по білому написано: "Божою милістю ми, пресвітлий і великий державний государ, цар і великий князь Олексій Михайлович вся Великої, Малої і Білої Русі самодержець (і далі за титулом), пожалували еси у вічне володіння за вірну службу гетьмана Малоросійського Івана Самойловича містечком Седнів з угіддями, урочищами, лісами, луками, річками і черню, яка має чинити пану послуженство, з тим, щоб нам, великому государю, служив многії годи з великим старанням, і стверджуємо цим царським листом в укріплення і утвердження того, що йому дано". Гетьман поторкав руками велику жовту печатку, ще

раз пробіг очима по паперах і врешті прилаштував до місця новеньку купчу. Тепер ці папери можна зв'язати й більше не розв'язувати. Він так і зробив — поклав їх до скриньки, замкнув її маленьким золотим ключиком і поставив до великої скрині, ошпугованої залізом. Вкинув до рота льодяника й підсунув до себе другу маленьку скриньку. Тут лежали дарчі грамоти, писані від його імені. Поклав перед собою одну, мовчки перечитував, смоктав цукерку, та враз скривився й виплюнув її просто під ноги. Цукерка гірчила, як і грамота. "Його імператорської величності Війська Запорозького обох сторін Дніпра гетьман Іван Самойлович. "Ознаймовуємо цим нашим писанням, кому про те відати належить, особливо пану полковникові їхньої царської пресвітлої величності ніжинському, обозному судді, осавулові і всьому старшому і меншому товариству: супліковав до нас поштивий пан бунчуковий товариш Мартин Шило, просячи ласки нашої про надання села Процьки з двома греблями і всіма приналежностями в полку Ніжинському для лат-війшого дому свого виживлення, а також хутора Барсуківки з сіножатями по річці Остер від лісу Припутнянського до могили Тарасихи, а також ліс Припутнянський. Тоді, давши проханню поіменованої особи місце і бачачи його до нас, рейментарів, зичливість і давні у війську заслуги, і до таких же оного заохочуючи в даний час, оддаємо йому село Процьки, а також хутір Барсуки з сіножатями по річці Остер від лісу Припутнянського до могили Тарасихи, а також ліс Припутнянський з ласки нашої рейментарської. Відаючи про таку нашу волю, аби ніхто зі старшин, яко і'чернь, з одбирання означених сіл і урочищ поімснованій особі жодної найменшої перешкоди не чинив, а війт тамтешній з належними тяглими віддавав послушення, сим листом нашим віруємо. Писано в Седневі, року божого 1674 юня, 6 дня".

Чого ж пригирчила гетьманові ця грамота? Хіба мало написав таких? Писано їх у генеральній канцелярії по кілька на день. Всі гетьманові родичі отримали маєтності. Не забував він їх і далі. Родаки — то таки родаки, стоятимуть за тебе до смерті. Одначе доставала такі грамоти й інша старшина. Але ця особлива. Надто пригирчили Самойловичу слова про військові заслуги Шила. А полягають вони ось у чому: минулого року гетьман вперше зважився облягти Чигирин і надійшов туди з військом; одного ранку, коли гетьман ще опочивав на пуховикові у похідному ліжку, наметом раптом двигнуло, аж затріщала велика тичина, а далі пролунав дикий, верескливий голос:

"Гвалт, рятуйтеся, хто в бога вірує, татари". Гетьман так перепудився, що не міг знайти виходу з намету, його вивів звідти і підсадив на коня оцей ось Мартин Шило, якого нанесла на той час світла чи темна сила. Гетьман доскакав до могили, аж там Шило йому подавав одяг. Він один знав про той недишкретний Самойловичів маневр і мовчав, одначе всім своїм виглядом показував, що пам'ятає все. А тим часом засипав гетьмана листами, випрохував усе нові й нові урочища та села. Цьому треба покласти край, подумав гетьман. Але як? Послати його на якусь факцію, з якої немає вороття? Треба все добре обмислити. Спомин про той ранок завдавав гетьманові неймовірного сорому і болю. Гетьман не був таким уже боягузом, те сталося з несподіванки, зі сну. І скільки-то прикроців може завдати людині, — подумав гетьман, — якась випадковість,

спомин про безглуздий вчинок. Здавалося б: забудь, викинь з голови, а він же стримить у пам'яті, як гострий цвях у підошві, й муляє, ятрить. І ятрить, доки не позбудеться злочасного свідка.

Останнім клопотом гетьмана на сьогодні був лист до московського царя про Сірка. Кошовий отаман просив у Олексія для Запорозької Січі слободу Мерефу. Про це Самойловичу доніс вірний чоловік із Запорогів. Таке прохання не на жарт розтривожило гетьмана. Виклопоче Січ одне село, а тоді почнеться — дай друге, дай третє... Здавалося, що там одне село — крапля. Крапля живої води для спраглого велетня. А щоб підказати цареві спосіб до відмови, написав:

"Такого ніколи не було, щоб Січ Запорозька слободами володіла". Обв'язав листа стрічкою і засургучував власноручно. Завтра віддасть його кур'єру. А щоб кур'єр не їхав упорожні, долучив до того листа ще два, в яких просив собі у володіння село Хрущі і містечко Ямпіль. Упоравшись зі справами, довго сидів непорушне, підперши рукою голову. Його втомили клопоти, втомили довгі манівці, якими щойно пройшов. Хотілося шляхів коротших — до серця, хотілося доброї бесіди і приязні. Того давно не знав. Усі мають його за суворого мужа, за строгого гетьмана, й тільки. Ні жінка, ні діти ніколи не запитають, як йому живеться, як мається. Неначе він з каменя, а не з живої плоті. Вже й старшина, з якою кілька років любісінько бенкетував, почувається з ним не на одній нозі. Сам по собі завівся порядок, що вони встають, коли він заходить. Спочатку хотів відмінити той порядок, а потім передумав. І врешті залишився сам. Й чи не вперше так щемко відчув свою самотність, але на те вже розради не мав. Ламати усталений лад не випадало.

III

Ждан зайшов на подвір'я, зупинився. Звідси було видно шмат сірого поля, і зелену смугу лісу, і золотаві копиці хмар над лісом. Сонце просвічувало їх наскрізь, здавалося, там іде дощ. І поле, і ліс, і хмари-копиці вабили до себе, нагадували, що світ широкий, не зійшовся клином на цьому горбі, над цією річкою, хоч які вони чарівливі та гарні.

З глибокого, похмурого колодязя витягнув цебер води. Коли тягнув, старий, горбатий звід скрипів і похитувався, ніби мав ось-ось упасти. А може, і впаде. Тут все у ветхість приходить, все падає. Убога церква й убога хата, одну половину якої займає дяк, а в другій шпихтір для калік і сиріт. Дяк сам убогіший за деяких старців. Ще й ледачий і трохи п'яничка. Зируженими од сонця очима Ждан повільно обвів подвір'я, неначе бачив це все уперше... Рублена хата з сіньми без горища — стіни обмазані глиною, дощі та сльоти глину оббили, й вони світять лозовими ребрами, у сінях ступа і діжка без дна. В хаті таке саме убозтво... Судник, а на ньому три полив'яні миски, жердка, скриня, що водночас править за стіл, піч, на якій кашляє дяк, а йому окселентує в підпіччі порося з одмерзлим хвостом. Найбільше хатне багатство — уламок венеційського дзеркала, яке розбилося в гетьманських палатах, — дяк не пропив той уламок, бо вмазаний у стіну. Біля хати — хлів і погрібник, від двору — стежка до низинного городчика, де зеленіє велетенська грядка цибулі і де жодного разу не зацвів мак.

Ждан прип'яв цебер за дужку до вбитого в цямрину цвяха й випростався. І щось випросталося, рвонулося в ньому самому. "Як же я тут жив?.. Мерщій, мерщій звідси..." І аж засміявся без голосу, й аж притупнув цибатими ногами в полотняних штанях, і подумки вклонився гетьманові. Які ж то добрі крила занесли його до їхньої церкви! Та в ту мить в його голові майнула інша думка, і щось прихоллоло в душі, й помаліла радість. Щось його стривожило, щось прилякало. Проклюнувся здогад про те, що тут нехай і голодна, а все-таки воля... Прокотилася в пам'яті глухою луною чутка про гетьманову неласкавість, захланність... Може, не йти? Може, залишитись тут? Злорадно усміхнулася більмом єдиного вікна дякова половина хати. Зацвірінчали горобці під стріхою і один по одному похуркотіли крізь дірки в сіни. Ждан стрепенувся. Видався сам собі горобцем, який шукає шпарини. А він таки не горобець! Отож мерщій звідси в широкий світ на бурхливу бистринь життя.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Татари рушили на Україну, коли заповіли жита. Кримська орда злучилася з білогородською й, учинивши по малій воді переправу під Джанкерменом через Дніпро, вийшла до Дністра й стала табором під Сороками. Малі ватаги шарпали Поділля, калга-солтан з ногайцями врубався в Польщу, а польське військо і не збиралося заступати йому шлях.

Козакам Тавинського чамбулу — роз'їзду — вдалося добути язика з ханського почту; це був татарин, який носив за ханом пипку з тютюном, а що служба та легка, а пахолкова голова не забита клопотом, у ній трималося багато почутого в ханському наметі. Загубивши пипку, татарин не хотів загубити голову, виповів усі таємниці козакам. Від нього довідалися, що орда наводить під Сороками міст через Дністер, по якому мають пройти султан та візир із турецьким військом, що цього літа вони повоюють Україну та Польщу, перезимують у Києві, а наступної весни рушать далі. Йде турецьке військо од Бендер на Яси, посувається поволеньки, бо має великі тяжари — везуть гармати та інші військові причандали. Це, либонь, уперше доправляють запаси на возах, а не на верблюдах. Татарин повідав: війська в султана стільки, що земна твердь перехиляється на той край, з якого воно йде, там незліченно народів і племен — не вистачить на руках і ногах пальців, щоб усі перелічити. Вони йдуть піші і їдуть на конях, одnogорбих і двогорбих верблюдах, навіть були слони, але вони чомусь поздыхали, вступивши в козацькі степи. Проте в який бік покаже під Сороками перстом султан, татарин, не знав. І ще він сказав, що з Криму пішла не вся орда й що в Очакові чекають на турецький флот із сипаями.

Сірко наказав укласти з татаринського зізнання листа й одправити в Москву. Північну столицю охопила тривога, там готувалися до великої війни, споряджали військо, в містечку Путивлі будували хорони для царя. Звідти він мав повести воєнну кампанію. А тим часом указав Самойловичу й Ромодановському виступити назустріч турецькій армії. Гетьманське та стрілецьке військо підійшло до Дніпра й, довідавшись, що турки та татари далеко, переправилося на правий берег та обложило в Чигирині Дорошенка. Самойловчч сподівався під цю веремію забрати в того булаву й стати

гетьманом обох берегів Дніпра. Бо хоч навесні йому здався ставленик польської сторони Ханенко, а з ним десять правобережних полковників і в Переяславі було скликано раду, на якій Самойловича проголошено гетьманом обох берегів, Дорошенко тієї ради не визнав і булави не оддав. Запорожці теж мали її за нечинну, казали, що гетьмана обирали не за вольностями й правами Війська Запорозького. Сірко вимагав скликати раду в долині Росави, широку її вольну, як за батька Хмеля, аби вона навечно проголосила одного гетьмана для України. На те не схилялися ні Самойлович, ні Дорошенко, як не схилялися раніше Виговський, Брюховецький і Хмельниченко. Коли Сірко починав думати про те, йому в пам'яті спливала притча про батька, який залишив синам хату. Велику та світлу хату — на дві половини. Замість того, щоб порякувати в ній ладком, сини виривали один одному чуби, хапали один одного за горлянки, мовляв, на моїй половині кращі порядки, піддайся мені. І розсипали в бійці жар із печі, хата горить, але вони чубів не випускають.

...Гетьману й старшині — клопоти великі, державні, аби втриматись на високих урядах, аби повоювати один одного; козакам — клопіт дрібний: спорядити від кожних п'яти дворів на війну вояка. Військовий риштунок підскочив у ціні неймовірно, і впали ціни на хліб, полотно та дьоготь. За інших часів частину обладунку брав на себе гетьманський двір, нині ж мали сутужити тільки підпомічники. В городових полках на базарах та ярмарках люди гомоніли, що гетьмана Самойловича їм не треба, бо ж побільшала компанійщина та інші побори, стало гірше, як за Демка Многогрішного; дороженківці ж, де стація, а також млинова й компанійська подать були такі ж високі, як і на лівому березі, воліли піддатися Самойловичу. До того ж їх відлякувала татарська протекція, за якої не завжди знаєш, хто ти: союзник чи бранець, і вабила спілка з єдиновірним російським'людом, при якій, либонь, вдасться оборонитися.

Самойлович порішив: настав час здолати свого останнього ворога. А тоді добере способу заткнути свавільні пельки. Загнуздає Січ, скрутить її в риг баранячий. Візьме в облогу зусібіч — жоден безштанько туди не пробереться, не опереже сухореброго стану шабельтасом.

Взяли в облогу Чигирин, поставили гармати й кидали ядра зі ста гармат. Але вельми міцна Чигиринська фортеця на крутій горі, опоясана трьома рядами ровів, наповнених водою з Тясмину, у ровах списи й стріли, сталеві луки й кілля, а по схилах рогатки, щити та інші смертоносні мудрації. Всі приступи розбивалися об фортецю, як хвилі об камінну забору. Спалили нижній посад, та й потому. А в степу по той бік Тясмину вже кружляли татарські дозори.

Все те було достеменно відомо запорожцям, тільки не мали розгаду, яким шляхом піде султан і для чого в Очакові збирається флот. Певно, то буде друга хвиля, котра підіпре першу. Галери піднімуться Дніпром до порогів, сипаї обкладуть Січ, аби не мати в тилу потужного ворога. Січова рада порішила поки що з Січі не виступати, а тим часом спорядити з полковником Савою загін під Чигирин, аби вчинили розвідку. Наловили "язиків", а також домовились із гетьманцями та стрільцями про сукупні інкурсії на ворога.

З тим загоном од'їздила й зміна Тавинській залозі. Півтори доби йтимуть разом, а далі розділяться, й кожна партія поверне в свою руку.

II

Проминули крам-базар, хату Охріма Капшука за Чортомликом, котрий тримає воли на підкормку, — витягає ними весною та восени па ро.'і аслих лугових тванях вози, що правують на Січ, далі переїхали тирлище, де запорожці розминають коні, стрибають через кущі та ями й об'їжджають лошаків, а також самі вчаться ратної справи, помахали Кирилові, одноокому парубкові, який наймитує в корчмаря Купріяна. Під горою притулилося дві корчми — Купріянова і єврея-вихреста Шийки, тут заночовують ті, хто за дня не добився до січового передмістя або з якоїсь причини боїться туди поткнутися в сутінках.

Коні пішли некрутим узвозом угору. Лаврін Перехрест обіперся об високу, мідну передню луку сідла, звівся в стременах, востаннє оглянувся назад. Лаврін прощався з Січчю. Не мав іншої домівки, не мав іншого роду-племені. Січовий курінь — вся його батьківщина і вся родина. Он він, ледь мріє в мареві. А поруч інші, темніють стріхами, на деяких стріхи взялися мохом, кілька світлих, вкритих минулої осені; чорніють дерев'яні башти і біліють та сіріють корчми й кузні над Чортомликом, Грецька хата та заїжджий двір Семена Кобилки. Корчма, хворостяні та рублені ятки, заїжджі двори обкутані дубами та вербами, яворами і осокорами, там, де осокорів найбільше, — запорозька пристань.

Стислося в тузі серце. Знав — уже ніколи не заграє конем біля могили Мама-Сура, не стрельне на водохреща з церковної дзвіниці з гармати. Ще хлопцем залазив туди, випрохував у гармашів гнота, а по тому походжав серед однолітків, замурзаний у сажу та кіптяву, поважний та гордий. З роками, коли подорослішав, теж ходив до церкви частіше за інших молодиків — послухати півчої. Гарно співала запорозька півча, нею зачудовувались навіть іноземні гості. Онде біліє церковна дзвіниця, мідний хрест поблискує проти сонця, обабіч, трохи нижче, поблискують ще два хрести — на бабинцях, видно навіть чорні очниці вікон-бійниць.

Навпроти церкви — курінь отамана, на його гребені чорніє лелече гніздо. З нього саме знявся лелека, полетів на Задніпря. Сірко сам поклав на гребені поламане колесо польової гармати, й птахи звили на ньому гніздисько. Вони обвиклися, їх навіть не одлякувала стрільба. Лелечі гнізда чорніли ще на кількох куренях.

З цього боку, од поля, сіріло квадратове громаддя дерев'яної башти, обнизаної чотирма рядами грізних бійниць. Далі, по валу, — кілька менших башт, збудованих пізніше. Дві — вже за його молоді пам'яті.

Над плавнями, освітлені знизу сонцем, пливли по небу тугі, схожі на подушки в рожевих напірниках, хмари. Пливли чередою — дві великі, одна менша й ще менша, а вкінці зовсім манюсінька; вони чимось нагадували придане нареченої.

Вся Січ звідси, з кручі, схожа на велетенську круглу порохівницю. А перед Січчю — вітряки, неначе велетні на сторожі. Увесь Великий Луг оком не охопити. Він розкинувся на сімдесят версту довжину і на двадцять п'ять у ширину. Так кажуть старі

козаки. Неначе шовкові стрічки, зблискують у зеленому шумовинні річки Бандура, Домаха, Мірошник. Ріки обснували Січ, як сині жили. Одні з них, як Скарбна, Підпольна, Бугай, Тарас, Ревун, Джуган, Цинбал, одчахуються од Дніпра, розходяться в різні боки, знову зливаються, знову розбігаються, інші, як Чортомлик, Базавлук, течуть з поля, напувають пропахлою чебрецями та дикими маками водою озера Великого Лугу: Кругле, Головате, Лопухове, Савку, і Василеве, і Коровчине, і Рачне — кожне не схоже на сусіднє, кожне інше чимось вабливе й чимось знамените. Скільки тут риби, скільки звіра! Над Лебедевими озерами стоять баштові дуби, високі й старезні, там помости бляхою оковані, з тих помостів козаки подають вогняне гасло. Минулої суботи спалахнув вогонь на'одному дубові, Січ.сполошилася, козаки вже готувалися до бою, та небавом дозорці подали другим гаслом знак — тривога помилна. Вдень вони розказали, що подали їм знак з Синьої Фігури, а ті дозорці буцім забачили вогонь на Сліпій. Одначе потім дознали, що зі Сліпої їм тієї перестороги Сироватка не подавав. Просто хтось палив у степу вогонь, подібний на дозорчий.

Лавріна проймає болем ще одна думка — на нього марно чекає в степу дядько. Обдурив, увів він у оману і його. Втікає од цієї думки, знову й знову вглядається в плавні.

Гарний Великий Луг вліті, гарний він і весною, у неозору повінь.

Спочатку напоять його водою степові ріки, а потім підірнуть горішні води, і він набухне, розіллється, наче синє море. Зеленіють лозами лише окремі острови, стоять серед води, наче велети, вікові дуби й осокори. А вода піниться, вода кипить, несе старі стожарища, вирвані з корінням кущі, пташині гнізда. А десь там, у глибині, на затоплених островах — запорозькі скарби. Так думають ті, хто щойно пройшов на Січ. Насправді там не скарби, а мізерія. Грізний весною Великий Луг, і величний, і молодий. А буває він і старий, недужий, хирлявий. Як вигорять степи, як посохне листя на вершечках дубів, як зацвіте вода в протоках і озерах і потягне від тих проток гнилим смородом, тоді немає спасу на Великому Лузі. Весною верстові стовпи комашні підпирають небо, вліті комарі тучами обсіпають все живе, восени простудні тумани котяться валами по луках та ріках — останній старцівський підсусідок не позаздрить козакові. Тумани тут густі й страшні, туман і плавні — це щось одне неподільне, з плавнів тумани народжуються, за них тримаються, й тільки потужний низинний чорноморець подужає одірвати від очеретів важкі білі клубки й виперти в степ, де пронизливі й гострі, наче списи, підвітри розшарпують їх у клоччя. Коли обсідають плавні осінні тумани, здається, що все в них умирає, блукають тільки старі дуби (а може, вони й справді блукають!), очерети ж і лози, трави й верби, обпившись білого диму, стають важкі й похмурі. Не літають птахи, — в тумані страшно летіти, — хижий звір забивається в нори, хіба що злодійкувато прошмигне хитра лисиця, підбере сонну качку й вернеться по власних слідах, та одинокий прибиш-комишник причаївся з ножем при глухій стежині. Туман — то його брат. Ось яка вона, воля, — гливко хлипає сухотними грудьми холодний туман, це на неї повзе з гнилої Скарбної бобонна чума, це її втопкують, вбивають в болото колючі осінні дощі. Не заздри козакові, нуждепниц

хлопе з теплої печі, ти натіпався гарячого борщу, зарив на печі у гаряче просо ноги й спиш до завтрашнього ранку, поки тебе не пожене осавул на панську роботу. На піч не залітають кулі, і низенька стеля халупи не дозволяє зловорожцю махнути шаблею над твоєю головою. А якщо позаздриш, все одно не йди сюди, тут воля червону кривцю кружляє. Йди сюди, коли життя тобі як понюх табаки, коли люта ненависть роздирає груди згірш од сухот, коли серце розпеклося, неначе гарматне ядро, і злість зсоталася під горлом в тугий клубок, страшніший за чумний бобон. Сто віків ти в неволі, одначе й неволя буває теплою та вільною, а воля холодною і голодною. Може, ти скажеш, що орлам теж холодно у високості, одначе вони не чіпляються черевами за линючі очеретяні мітелиці і не в'ють гнізда по темних печерах! Подумай і примірся, прислухайся: чи ж орлине серце б'ється в твоїх грудях?!

По цих думках у Лавріновій голові з'являється ще одна — полишає Великий Луг не на вік. Ще повернеться сюди. Налюбиться, зів'є гніздо... Сірко теж має своє обійстя і діти. І він по кількох роках плистиме по отих зарічках до сивого Дніпра. Він йому ніби батько.

Дніпро тільки вгадується за яворами та вербами по зеленій піні верболозів, а довкола плавні, як море. Од Дніпра до Січі приступає широкий Павлюк-Дніпрнще, у вербах та осокомах — не широка, але повновода Скарбна, з правого боку січового півострова, схожого на качиний ніс, дримає лінивий Прогній, з лівого розлився озером Чортонлик, котрий несе свої води із степів. Сині річки-протоки поп'ялися по дніпровій долині — то таки мовби жили на натрудженій руці. В тому місці, де Чортонлик обіймається зі Скарбною, з води стримить чорне каміння. Для січових хлопчаків то була небезпечна п захоплююча забавка — проплисти кручією поміж порогів.

В ліву й у праву руку од Січі річки й зарічки, допливи та затоки, плавні та плавні — вся Військова Скарбниця, у якій не добере ладу й болотяний дідько (то ж він плаче на плесах темними ночами), а запорожці таки добирають. Може, не всі, а ті острови Лаврінові теж знані, й він відшукує очима Вільні Води, Білозерський лиман — ганяв по них дуба з отаманом на рибні промисли, на сінокоси, на потаємні острови, де запорожці роблять думбаси та стерни. В цю мить почував, як душа розпросторилась по всій Військовій Скарбниці, ніби одірвалася й полинула, а він лишився мертвий і німий. І хоч допіру в ній витинали веселі бубни, жура огорнула серце. Й почував гострі докори совісті, бо ж обдурив і отамана, і рідного дядька. Сірко послав його, щоби одвідав Мокія Сироватку і або лишився в Тавинські залозі, або вернувся з Сироваткою на Січ. Вволив його давнє бажання погуляти по Дикому Полю, побачити зблизька татарина, походити з командою на Буг.

Козаки оглядалися на січову церкву, знімали шапки, хрестилися, Лаврін також перехрестився щиро, із зітханням, аж запечалилось серце. Смутком віяло і від старого козацького кладовища, яке поминали. Воно лежало на горбі над дніпровною долиною. Хрести стояли високі, опасисті, дубові і ясенові, стемнілі від дощів, чимало поміж них камінних — значним товаришам. На них списані ратні діла покійних.

Лаврін любив бродити по кладовищу, читати посічені дощами написи. Молодості

кортить погратися думкою про смерть, бо здається сама собі безкінечною, і душа відчуває спраг життя, але й може примірятись до чогось вічного, великого. Він же тут більше, не ходитиме.

Ні, Лаврін таки не повернеться на Січ. Ні з дядьком, ні сам. Нехай простить йому товариство і пресвята богородиця, що одкидається отако — потаємно — й прощається з козацтвом. Але ж хіба він винуватий! Серце має свою волю. Все обернулося так незвично, так шалено, він ледве йняв віри, що все це сталося з ним, Лавріном Перехрестом, який сподівався на Січі й вік звікувати, кохався в зелених плавнях, гарних конях, а ще більше в сумовитих вечорових співах над Чортомликом, дзвінких січових музиках, мудрих розповідях кошового отамана. Січ йому була всеньким світом, і тепер ніби виходив із цього світу в інший, і те бентежило, ба навіть лякало.

Стало так сумно, що він трохи не заплакав. Коротким і сумним було його прощання з кошовим. Чи то отаманові провіщало щось серце, чи вчитав щось у Лаврінових очах, покошлав руками чорні, з поодинокими рудими, сторчма, волосинами брови, подивився йому просто в очі.

— У широкі світи їдеш... Інші там мірки і життя інше. Не таке, як на Січі. Живи, хлопче, повним серцем. Чесно живи, але не дрібно. — (Лаврінові здалося, що кошовий щось знає, і він знітився). — Вдивляйся у світ пильно. На всі груди дихай. — Він помовчав і поклав йому на плече руку. — І не барися. Як забарились мої сини.

Незвична була Лаврінові та ласка кошового, хоч давно почував себе мовби Сірковим сином. І те, що отаманові сини погинули, а він їде назустріч своєму щастю, обпікало докорами серце. "Прости, отамане. Але ж ти теж мав синів", — попрощався в мислях — вельми розсудливо, доросло, бо пригадалося йому, що сам кошовий, коли якось повели вони мову про широкий світ, несподівано для Лавріна сказав: "Ти ще визнаєш, що це таке. Ти ще поїдеш туди". Лаврін здивувався, Лаврін засміявся, що аж сльози набігли на очі, й він гаряче заперечив: "Я не поїду. Я буду з тобою завжди". А у відповідь: "Поїдеш. Обов'язково поїдеш. Мусиш їхати. — Помовчав і додав: — Не знаю, чи зрозумієш ти мене... Я сам помилявся... Гірко помилявся, коли думав, що вінець життя нашого — отут. А хто ж посіє жито, хто посадить сад, хто розкаже дітям казку? Правдиву казку... Про козака і турка, про Івасика-Телесика. Нашу казку. Будь-яка інша — буде не така. І жито, і вишня... Навіть увіткнута в найкращу землю шабля, скільки її не поливай, не забрунькує. А земля наша, нарід наш — із жита і вишень. Жито — бо життя. Та й не можна жити тільки однією ненавистю. То страшні люди, які живуть тільки нею. Жити треба любов'ю".

Це було трохи більше року тому, Лаврін тоді не зрозумів з Сіркової мови угодного слова. Себто не прийняв у серце. Аж тепер обізвалися . отаманові слова, й Лаврін здивувався, що Сірко так прозрів його життя. Він тільки не міг прозріти моменту, коли вони проростуть. Власне, Лаврін міг би й сказати отаманові про свій намір і хотів сказати, але промовчав, бо не до кінця вірив у своє щастя, чогось соромився та й взагалі був стриманий у почуттях. І ось тепер туга оповила душу, коли б міг, розрубав би її навпіл, одну половинку залишив тут, а другу взяв із собою.

Ще раз обвів поглядом січовий городок, гамірний крам-базар над Чортомликом, і зір йому заслало прозорим туманцем. Але то вже було, як остання хмаринка над світлим обрієм. Йому й справді враз заяснило в голові, зашумувала в грудях радість близької, жаданої стрічі, він гукнув, свиснув, зірвав коня, й закалатали, заграли під дрібний перестук копит срібні дзвони. Лаврін заграв конем, якому передався радісний настрій господаря, й він тягнув на себе повіддя, покусував блискучі сталеві вудила, лебедем вигинав шию. Рихтіла дорога, стовпом вставала попереду кушпеля од Залози, й була вона золота, а думка давно обігнала загін, помчала туди, куди летів помислами. Вже не помітив, як його кінь знову перейшов на рись, а далі пішов стопою. Уздовж попруги, що в'їлася в коня, проступила біла піна.

Останні дні в очу стояло одне й те ж видиво, хоч береги були різні, щоразу інші, а плин води, смертельна борня — ті самі, й так само гаряче, аж проймала дрож, било серце, й переслідували ті ж самі страх і бентежність.

Там справді були береги і річка. Називалась вона Суха Тьма. І молодий рябий перевізник на човні, й гурт по-святковому вдягнених дівчат. Перевізник правив з них не дорого — по одному поцілунку, тільки жодна не хотіла давати тої плати. Може, що при гурті. Бо Перевізник був хоч і рябий, але гарний. Саме тоді й нагодився Лаврін.

— Гей, котра не забоїться, перевезу задаром, — гукнув і заграв конем на зеленому березі. На серці було вогнисте — світ би перевернув.

Що з ним сталися, де в нього взялася отака сміливість, він і потім не міг сказати. Вирвалася з душі якась гаряча сила, крутонула ним, понесла. То була жарка й соромлива хвиля. Не міг у тому нікому признатися, але йому часто снилися дівчата. Снилися ніжно і сороміт-но, і він качався на лаві й часом до ранку не міг склепити повіки. Не знав, як одвести ту ману, не було з ким порадитися, а молоденький попик, якому відкрився на сповіді, чомусь засміявся і наказав тричі читати на ніч "Богородицю". Читав — не допомагало. А якось приснилася сама богородиця, але так, що потім боявся звести в церкві очі на святу ікону. Тоді спогадував білу поторочу, яку колись здибав УНОЧІ над Дніпром. То блукав у сподньому молодий козак. Доведений парубочим голодом до нестями, шукав русалок. Нехай котрась залоскоче, затягне у вир, але спочатку полюбить. Та звідки тут взятися Русалкам, думав Лаврін. Хіба можуть вони переплисти через пороги. Мабуть, можуть. Бо козак не вернувся в курінь. Чи таки знайшов русалку, чи здибав його болотяний. Парубок той довго увижався Лаврінові.

Дівчата спідлоба зиркали на довговидого, зугарного запорожця, що гарцював на світло-бурому коні, хихотіли. Розгарячений їздою, розпашілий козак був молодий, як барвінок, і вдатний на вроду. Лець засіявся над верхньою губою вус, чисте лице, чисті великі очі, що шукали дівочих і втікали од них. Ще й темно-русий чуб з-під малинової шапки. Й голуба стрічка в комірі сорочки. Ох же й безсоромні ці запорожці... Смалять халяви до кожної дівчини. А залишиться такий з дівчиною наодинці, червоніє й заїкається, не може здобутися на слово. Вабить до них дівчат, хоч і остерігаються поговору. Авжеж, запорожець — то вже поговір. Ліпше триматися од них подалі.

І враз з гурту виступила одна — чорнява, вогнеока, з родимкою над лівою бровою.

Лаврінові чомусь найперше впала в око та родима цятка. А під нею кругла, дугою, брова; а вже потім рішуче стиснені червоні-червоні вуста й викличне випнуте гостреньке підборіддя. Їй чорна, рвійно закинута за плечі коса. Дівчина сміливо подала руку, він попустив ліве стремено, легко підхопив її і посадовив поперед себе. Бачив її смагляву щоку, крайок ніжного вуха, чув її дихання й хвилювався страшенно. Ще ж ніколи не пригортався до дівчини. Здуріти можна!

Лаврін не знав броду, посеред річки вода сягнула коневі по шию, дівчина підтисла ноги, її картата плахта розкрилася, черкала крилом води, й біліла смужка сорочки, й біліли ноги, а Лаврінові страх стискував серце, що зараз вода зіб'є коня й понесе на чорні корчі. Дівчина не кричала, тільки міцно обхопила рукою його руку, але він боявся, що випустить повіддя, бо вони мимоволі натягували їх. Щось гукали дівчата, кинувся перевізник, але кінь виніс їх на берег, і, перш ніж Лаврін опам'ятався, дівчина скочила на траву. Лаврін сидів у сідлі, паленів од своєї сміливості. Вперше у житті обіймав дівчину. Вчинив по-запорозьки, власне, оцей його рішенець і прийшов із розповідей козаків-джигунів, а тепер парубок неначе скам'янів, не знав, що сказати. Тим часом через річку гнав човна з дівчатами рябий перевізник, — Лаврін, мабуть, збив ціну, — і чорнява дівчина побігла їм навстріч.

— Може, підвезти далі, — пробурмотів, хоч і розумів, що каже щось безглузде: яка дівчина захоче, щоб її віз у сідлі додому козак.

Дівчина на мить оглянулася, блиснула очима. Вони були чорно-сині, в них чорніли іскорки сміху:

— Тверде в тебе, козаче, сідло, й не вмієш ти обійматись, якби сама не трималась, упала б у воду.

Він спаленів ще дужче й так і не наважився запитати, як її звати й звідки вона. Їй потім шкодував вельми, адже коли ще попаде в ці краї.

А дівчина запала в серце. Весь день не знаходив собі місця, двічі бігав конем на Суху Тьму, хоч знав, що там її нема; й не міг заснути — ніч перетліла в очах, як мокрий курай. "Тверде в тебе, козаче, сідло, й не вмієш ти обійматися...". Сідло як сідло, ще й з ремінними китицями біля стремен, а от обійматися...

Ворочався на твердому сінникові в прикомірку на заїжджому дворі, де пахло мишами й ремінною збруєю, а десь витинала скрипка та торохтів бубон.

Там танцювали хлопці та дівчата.

Відтак зовсім недалечке прокотився дівочий скрик, він був жаский, грайливий, закличний. Сміх лоскотнув по серцю. Лаврін відчув, як наструнилось його тіло й як затремтіло йому в грудях.

Щось дивне коїлось з ним. Збагнув це, коли вийшов з комори. Бо й ніч була не така, як ті, що знав раніше. Цвіла під коморою вишня, вона була в сріблястій росі й дурманила ніжним пахом голову. Лаврінові ще ніколи не пахнув так цвіт. Їй не лоскотав так серце дівочий сміх. Він аж дратував його. Чомусь не хотів, щоб то сміялася ота дівчина... А сам слухав сміх жадібно, затаєно-гаряче, ніби аж із злістю. Тіло йому ломила дивовижна кволість, він потягся, аж хруснуло в суглобах, дивився на вишню,

дивився на зорі й чудувався, що ніколи ще так не бачив їх. Цвіла вишня, цвів барвінок, цвіли зорі... була б у землі шабля — й вона б зацвіла. В кожній людині настає отой час, коли серце розкривається, як квітка, і вся вона стає спрагла й напружена, тільки не помічає того. Спрагла, як весняна рілля на зерно. Ледве впало в ріллю — і вже проклюнулося. Закрутила його Суха Тьма, й пропав, як би сказали на Січі, козак для товариства на віки вічні.

...У задушливій світличці заїжджого двору, закусивши зубами вишиваний рубчик сорочки, гарячими, чорними очима дивився в пільму.

Лаврін таки зустрів ту дівчину. Другого дня на ярмарку — виходив, вибігав і таки знайшов. Й уже був сміливіший. Сміливості додала йому ніч. Він не пам'ятав, як сталося, що вони з Киліяною загубилися од гурту інших дівчат і пішли вдвох через живий ярмарковий вир. Який то був ярмарок! Він шумів йому в голові. Уперше бачив стільки чужоземного люду, й коней, і краму. Юхтовий ряд, гончарний ряд, житній ряд, тютюн роменський і ніжинський, а також заморський — паками в рогах, збруя оберемками, плуги і борони рядами. А гомону, а галасу, а божби — ніде так часто і щиро, не помічаючи власної брехні, не божаться, як на ярмарку. Ярмарок-ярманок! Ярмарок-шарварок. Дівчина шастала поміж рядів, як ласка, все її цікавило, до всього мала діло. Лаврінові в очу миготіла золота і срібна парча, й сідла, і гнuzдечки, й французькі рушниці, й німецькі сукна, й ковані залізом скрині, й хустки в'язками, а над усім тим — дзвони, дзвони, дзвони. Їх разом із срібним передзвоном продавали молоді русяві дзвонарі з Московщини; загледівши Киліяну, закалатали так, що Лаврінові аж заклало вуха. А в дальніх рядах, куди кілька разів заводила його Киліяна, — фініки, фіги, родзинки, горіхи, сливи, турецький тютюн, грецьке мило, заморські вина. Червоний перець низками, якийсь молодий чорновусий подолянин повісив одну з них Киліяні на шию задарма.

Киліяна, що виростала на хуторі, дивилася на все з якоюсь пожадливою цікавістю, штовхалася поміж людей безбоязно й настирливо, немов була певна, що купці привезли це все показати саме їй. І належати все це мало тільки їй, а він сам, Лаврін, приставлений до неї за пахолка. Її червона, у синю квітку хустка весь час майоріла попереду. Бігала швидко й не втомлювалась. Тільки груди ходили поривно, й тоді на них хвилями перелизалось намисто, а Лаврінові кортіло зібрати його в жменю. Гарне намисто було в Киліяни. І гарні очі. Тільки дуже чорні. І в них горіла пристрасть, про яку не здогадувалися ні він, ні вона. Під ринковою стіною, де рядком стояли шинки та брагарні, а в полотняній ятці продавали розбавлену малиновим соком воду, перепинив їм шлях піснею кобзар у темному од дощів солом'яному брилі. Кобзар був сліпий па одне око, а другим бачив за двоє, воно злодійкувато жевріло під кущистою бровою і захопило Лавріна з Киліяною. І то таки їм заспівав темний линею, одноокий кобзар, та пісня чимось була й любя і не любя Лаврінозі, бо єднала їх з Киліяною, а закінчувалася погано. Одначе всі кобзарські пісні мають нещасливий кінець. Гарно грав кобзар, проникливо, ще й завзято (шинкар підніс йому добру чарку, щоб довше сидів під його яткою), дзвеніла й плакала многострунна, одшуміла вона десь у полі вербою, одгойдала

пташині гнізда, а тепер гойдала гарячі серця:

"Де ж ти, мій милий, виїжджаєш,
Що ж ти мене, молодую, покидаєш".

"По чім же ти мене пізнала,
Що ти мені всю правду сказала?"

"Рано встаєш, коня напуваєш,
Частенько коням обрік даєш,
В сіни ідеш — сіделка шукаєш,
До хати ідеш — дитину колишеш.

Люляй, люляй, дитино мала,
Зосталася мати молодая!

Вернися ж ти, мій миленький, вернися.

Куреної горілки напийся!"

"Не вернися, мила, не вернися —
Я в дорозі сирій нап'юся".

Лаврін кинув на полотняну торбу кілька мідяків і кінець пісні слухав уже зоддалік:

"А хто ж тобі, мій миленький, постільку постеле?"

"В чистім полі травиця шовкова —
То для мене постелька готова".

"А хто ж, мій миленький, могилу тобі оплаче?"

"В чистім полі чорний ворон кряче,
То ж він мені могилку оплаче".

Кіліяна не взяла до серця тієї пісні, вона, здається, й не слухала її, а Лаврінові вона якийсь час каламутила думку ("То він, клятий, отако із заздрості"), і горіла в пам'яті жарина ворохобного ока, а потім жарина погасла і пісня теж. Інші пісні, інші думки затоптали їх.

Лаврін не розлучався з Кіліяною до самого вечора. Вона водила його по базару, а він ходив слідом, її вабили коштовні речі, вабило золото, вона торгувалася, хоч нічого не купляла, а він насторожено позирав, щоб хто не покривдив її. Одначе вона була не з тих, кого можна покривдити. Він милувався дівчиною, її легкою поставою, усмішкою, довгою-предовгою косою, строем. І дивувався, що є на світі отаке чудо. Зодягнена Кіліяна була пишно: керсетка зі штофу, морева запаска, козлові, українським ладом шиті чобітки. Той одяг присмутив козака. За Кіліяною — значний батьківський статок. А в нього, що на плечах, — оце все. Колись не думав про те. Мав ложку на шовковій шворці, мав ніж на металевім ланцюжку — й того було досить. Мав охайне, навіть ошатне, вбрання. Може, воно й завело в оману Кіліяну? Амарантовий жупан, саетові штани, шиті німецьким ладом шеврові чоботи. Продав їх йому Гук, підписар, сподобалися вони Лаврінові мелодійним, захованим у закаблуки подзвоном. Перші дні не міг наслухатися, ховався у прикомірку, ходив і слухав. Поки одного разу не розбудив кошового, що приліг перепочити після обіду, й той пригрозився повідрубувати закаблуки. Ще мав при боці шаблю в золочених піхвах, її торік подарував отаман —

сповнилося двадцять літ. Сам Сірко носив просту шаблю доброї сталі. Й тепер козак пригадав, що заїжджий варшавський купець давав на Січі за оцю шаблю вісім карбованців. Удвічі більше, ніж коштує добрий кінь. Отже, він має пару гарних коней. Ця думка трохи привеслила козака, й він уже не сурмонив брови, майже весело подивився на дядьків, які сиділи під возами, що на них лежали мішки з житом, і підвечіркували салом. Дасть бог, і він колись отак само вивезе на базар власне жито. Назустріч Лаврінові й Киліяні йшли лавою парубки, хотіли взяти в лаву Киліяну, але побачили запорожця — розступилися. Киліяна блиснула на Лавріна чорнющими очима, в яких змигнули вдоволення і маленький захват, а Лаврінові в душі прокотилися солодкі горошинки погорди, й ще дужче посолодив її Киліянин погляд. Одначе друга лава таки взяла їх у полон: на вигоні дітлашня гралась у вовчка — "ходить баба по бору, по бору та рве зілля лободу, лободу", й Киліяна опинилася в колі, а Лаврін мусив перекинутись у вовчка, од чого обоє зовсім розвеселилися й на якийсь час стали дітьми. Одначе по хвилі Лаврінові той веселий настрій розвіявся — чомусь згадалося власне старцівське дитинство, та й побачив дівчинку, яка стояла біля ятки з хустками і стрічками й великими сумними очима дивилася на барвисте маєво. Дівчинка була боса, в лихій сорочині і не могла одвести од стрічок очі. Грудаста крамарка у білій свиті кидала на неї недобрі позирки. Лаврінові стиснулося з болю серце, й він несподівано для себе дістав з кишені маленький тхорик з грішми й купив аж дві стрічки — червону й зелену — і подарував дівчинці. Та засміялася од щастя й підстриба побігла через майдан. Киліянині очі зайнялися ласкавим вогнем. Лаврін у цю мить сподобався їй найдужче. Осмілівивши, він і Киліяні купив у веселого носатого грека атласну стрічку із золотим карбованцем (стратив на неї майже всі гроші, які мав), подав дівчині, й вона почепила її на шию поперек коралового намиста. Й дивилася на нього щиро й трохи лукаво чорно-синіми дикуватими очима, такими темними, аж щем брав Лавріна за душу. Вона знала, що гарна, що чарує Лавріна, і не тільки його. Їй було приємно, що її чари діяли на цього козака. Вона хвилювалася сама й дратувала парубка, втішалася своєю владою над ним, молодістю, дикістю, яку хтось мав перейняти. І неначе казала Лаврінові — переймай.

— А правда, що запорожці на паску христосуються з жабами? — запитувала вдавано наївно й трохи підступно. Він здогадувався, що вона навмисне дратує його, й відповідав улад:

— А чого ж... Якщо жаба чорноброва...

— А правда, що вони дівчат викрадають?

— А ти б як хотіла? — знайшовся він і цього разу...

— Я?.. — Вона на мить розгубилася, а тоді стрельнула довгиміи списами вій. — Я думаю, що буває навпаки, — й сховалася за яткою. І коли він оббіг ятку з другого боку та виглянув з-за рогу, то побачив, що Киліяна стоїть біля стіни і погладжує на грудях подаровану ним стрічку. І так йому стало гарно, так святково на душі, що він аж не повірив у своє щастя. Дивився на дівчину, і йому ясніло на душі, а потім уловив себе на тому й нахмурився.

Настав вечір, і на майдані блимали тисячі свічок. Вонплюлум'яніли на тинах, на рогах волів, на піднятих угору голоблях. Найбільше їх блискотіло на високому крислатому дубі біля ветхої дерев'яної церкви. Парубки брали свічки з рук дівчат, лізли на дуба й приліплювали їх на віття. Весело, легко стало Лаврінові. Й щось розпростувалось у грудях. Огортав очима дівочий стан, а обійнятії не зважувався. Він узяв із її рук товсту-воскову свічку, одчепив і подав дівчині шаблю й поліз на дуба. Брався вище й вище, вже гілка була, як голобля, вже почала гнутись і потріскувати, гарячий лій збігав по лівій руці, а він все ліз і ліз. Подивився вниз, а по всій слободі вогнів-вогнів розсипано. На зводах журавлів, на дишлях, в руках у хлопців і дівчат. Він таки приліпив Киліянину свічку найвище. Дівчина стояла внизу, пишалася тим вогником, що горів над усіма, пишалася коштовною шаблею, яку слобідські хлопці просили подержати в руках.

Та свічка світила їм обом — Киліяні й Лаврінові, вона горіла в його душі другого й третього дня, не погасла й через місяць. Згадував її (і щось засвічувалося в грудях) погордливо стиснуті уста, й білу, вишиту широким квітом сорочку, й золотий карбованець на атласній стрічці. Та свічка освітила їхню любов.

Як верталися до корчми, пристояли під вербами над Сільницею.

Обоє мовчали, чи набалакавшись за день, чи од якоїсь несподіваної тиші, що оступила їх, чи од якоїсь думки. Стояли, поспиравшись на вербу, внизу жебоніла річка, над головами шелестіло листя. Дівчина кидала на Лавріна короткі позирки, відводила очі, й тоді в них спалахувало місячне сяйво. Їх обох забрало в полон тремке хвилювання, й що довше вони отако стояли, то дужче воно наростало. Духмяно пахла ніч — степом, кінською збруєю. Загадковою Січчю пахнув дівці парубок (вона ще не знала запаху парубоцького тіла, вдихала його спрагло і з острахом), а сама пахла любистком, у якому ранком змила коси.

Лаврін почував дивний трепет, він боявся доторкнутися до Киліяни й тільки дивився на неї широко розплющеними очима. Мабуть, так діялося з ними ще й через те, що обоє — не кручені вечорницями, грищами з цілунками, сутінками хати, коли парубки гасять скіпку й потемки ловлять дівчат. Лавріна хвилювали найменші доторки до дівчини. Діткався як до чогось недосяжного і водночас... приступного й жагучого. Лаврін здивувався самому собі, тому, що діялося з ним.. Все сталося дуже швидко. Мабуть, цей ярмарок, ці стрічки, ці вогні освітили серце. Бачив, що й дівчина чувається так само, й це хвилювало подвійно. Ні, він не пускав думку дуже далеко, просто крутилася голова і йшов обертом світ. Раптово простягнув руку, їхні пальці переплелися й були гарячі, і вона висмикнула свої, і пошкодувала на те, й хотіла, щоб він взяв її руку знову. А Лаврін геть осмілів (такого йому й не снилося). І його рука обережно лягла на Киліянин стан. Він повернувся до дівчини грудьми й відчув на своїй щоці її гарячий подих, несамохіть притулився міцніше, пригорнулася й Киліяна, а тоді рвонулася щосили, сказала: — Хочеш знову зі мною брести через річку? Може, ти водяний? Ну, я пішла, — мовила, і Лаврін злякався. Подумав — оце вона піде й він її ніколи не побачить.

— А завтра ти вийдеш?

Вона бачила його хвилювання, відчувала свою владу над ним — владу своєї краси, і то її приємно бентежило.

— Вийду, — сказала якомога спокійніше і в ту мить сама захвилювалася: а що, як він злякається її холодності й не вийде. Поспішливо додала: — Аякже!

Й побігла.

Він залишився сам. Його всього переповнило її сміхом, її голосом, куди не повертав голову, йому з п'ятьми світилися її очі. В грудях йому солодко мліло, тіло стало легке, у ньому бурхала сила, й, не знаючи, куди її подіти, вийняв шаблю, кресонув по довгій гілці, що нависла-над водою, аж зелений вихор знявся. Гілка впала у воду, обкрутилася кілька разів на місці та й попливла за течією.

А десь на Сільниці дужі парубоцькі голоси виводили:

...Там стояла дівчина,

Там стояла дівчина...

Почув Лаврін ту пісню й собі зненацька заспівав, хоч не співав

Цвіт калини ламала,

Цвіт калини ламала...

І вербові сльози тремтіли на кінчику шаблі, яку чомусь і досі не сховав до наділоків.

А потім йому стало шкода покаліченої верби, він аж стенився душею. Й побачив, яка вона гарна, й замилувався молодю вишенькою, Що квітла біля тину, а над нею сходив золоторогий місяць. Ну просто.;. просто бери та малюй. І вербу, й вишеньку і... дівчину Киліану біля них, всі вони вельми-вельми гарні... можна б намалювати й себе, але вже десь далі. Й замлоїло Лаврінові від тої краси серце, й захвилювалося воно, й огорнулося сумовитою журбою.

Через те, що Сірко з Лавріном приїхали, коли ярмарок вже був у розповні і всі малі світлиці в корчмах були зайняті, хазяїн корчми постелив їм у прикомірку, який тримав на крайній випадок. Там стояли дві лави і стіл і висіла ікона, але в кутку лежали мішки з пашнею, и висіло на жердці з десяток вичинених'під хром шкур, які й тхнули, і пахли воднораз. А також стояли дві величезні ковані скрині, а в них — вовна у рунах, сукна й полотна, а може, й гроші — лише кошового одважився пустити господар у те царство. Перед іконою чаділа лампада, вони не гасили її всю ніч. Одначе поснули не одразу. В шинку при корчмі гуляли гості, і хоч шинкарська половина за глухою стіною — гомін звідти долітав добрячий, та й спати не хотілося. Лаврін розглядався по кімнаті-коморі, а сам щось мугикав, а тоді нагнувся до віконця, яке заступила чорна, мов безодня, ніч, і вдавав, що дивиться в неї, а насправді видивлявся своє обличчя, покладене на скло світлом лампади. Сірко сів на лаву, помацав, чи не м'яко вистелене ложе, й сказав, ніби поміж іншим, одначе заломлюючи брову:

— Щось під тобою, Лавріне, земля сміється.

— Як то? — не втямив джура.

— А просто. Так і тьохкає. І пика твоя посміхається у вікні. Чи не капшук з червінцями знайшов?

— Та... — одхитнувся од вікна Лаврін. — Ярмарок гарний.

— А може, щось на ярмарку? Воно й пора. Я в твої роки дівчат лоскотав.

Лаврін почервонів. Про все вони балакали з кошовим, через одне сито пересівали світ, але були зернини, яких в сито досі не кидали. Іноді Сірко й зачепить якимось словом джурине парубкування, покепкує, а той сфрасується та й замовкне. А зараз і Лаврінові мовби ісковзнула з серця крига, там відкрилися плеса чисті й глибокі, веселі й манливі.

— І багатьох залоскотали? — запитав майже нахабно.

Сірко здивувався, аж йому впала брова.

— Та було трохи. А що, — знову скинув бровою, і обличчя його прибрало вигляду мовби й урочистого, а трохи й хитрого. — Справимо тобі жупанок, і повезу я тебе на один хутір. Живе там удова, а в неї є дочка. Дві дочки. Ну, одна мала ще. А старша... Дівка гарна і пишна. Їй-бо. Неначе пава. І роду гарного.

— А я не хочу пави, — задьористо відказав Лаврін.

— Побачиш, то захочеш. — Лаврін і далі не міг розібрати, кепкує отаман чи говорить насправжки. — Я сам женився на вдовиній дочці.

— Тітка Софія удовенчиха?

— Ага. Бігало по сусідству таке сонливе дівча. А я, було, приїду та запитую: чого, мовляв, не ростеш. А собі й не гадки, що то їй було кривдно і що вона нишком закохалася в мене й молилася, щоб мене, дурного, не вбило в якій веремії. Все її за дитину мав. Та якось приїхав, а в хату — ник дівка, чистісінько ласка, жару прийшла позичити. Я й не впізнав її. І довго з того дивував ще й сміявся.

І, сміючись, закохався.

— Бідна чи багата була удова?

— Бідна. У неї ще три отаких яски-ласки бігало, ще й безштаньків четверо. А це удова багата. Я тебе, звичайно, на безвік тій челяді не оддам. Діти з'являтимуться після твоїх наїздів. Це діло нехитре.

Лаврін знову почервонів і труснув чубом.

— Ви так, батьку, наче про цапка...

— Го-го-го-го, — зареготав Сірко. — А хто ж ти такий є? Дурний цапок.

— Ну, батьку...

— Гаразд, не гнівайся, я жартую. Це ще не горить. Та й од своєї долі не втечеш. Я, бач, не втік. Хоч залицявся й до козачок, і до міщанок, і навіть до татарки.

— До поганки?

— Чого ж, була вона дуже гарна. Така гарна... — Сірко ліг на лапу, не скидаючи чобіт, заклав руки під голову. — Їхав я із застави й заблудився в хуртовині. Закрутила вона мене, завела в татарську сторону. Тоді зими були люті. І вже не знаю, чий бог звів нас у тому смертельному безлюдді — мій чи її. Арзи її звали, вона вийшла з юрт за вівцями, яких погнало в степ, і теж заблудилася. Знаєш, як то заблукатися в сніговицю? Можна день крутитися біля своєї хати й не знайти її. Злякалася вона дуже, як виринув я із сніговиці. Упала в замет і богові своєму молиться. А я вже сам хитався, і кінь мій

також. Поклав я у сніг вівці і коня поклав, забрав її під кирею і ліг між конем і вівцями. І нині пам'ятаю: кінь мій важко хропе, а вона тремтить. Як перележали першу хартуну, підвелися, одтер її горілкою і сам розкутурхався, вона й знайшла дорогу до своєї оселі. Сама жила, без чоловіка... Щастило мені, як бачиш, на вдів. Бо вік наш такий — крові та вдів. Смілива була Арзи. То вона тільки в першу мить злякалася. А то ж сама в степу жила, розлаялася з родом-племенем своїм... Горда була Арзи і гарна... Така гарна, більше ніколи такої не бачив, хоч і не нашою красою цвіла. Тільки зуби мала темні, корінням якимось степовим їх стемнила — то в них теж красою вважається.

Лаврін примостився на крайку отаманової постелі, принишк, а Сірко, замріяний і схвилюваний, переживав усе в спомині знову:

— Сама жила. Овечок десятків та стара кобила. Та діток двійко. Вони теж ледь не загинули в ту хурію, з кубел своїх повилазили, матір кликали. Я і їх горілкою повідтирав. А тоді віхола знову знялася, й мело та вило два тижні. Страшно мело. Тепер таких зим немає. Тепер зими сирітські, безсніжні. А тоді позаносило всі долини й балки, можна було з конем провалитися на той світ. І довелося мені чекати, поки сніг стужавіє... Та й не міг я покинути Арзи — занедужала вона. Одпоював чаєм з полином та звіробоем, одхаючував її саму і дітей її. Вкипіла вона в мене... як куля в живе тіло. Чи я в неї...

Сірко зітхнув і замовк. По довгій хвилі мовив:

— Гарна була. І красою, і душею. Може б, я й назавжди залишився там, коли б... Коли б не бог та щоби тирса не текла в рідну сторону. Поклявся ж бо я захищати край свій до скону. Та й жити без нього не міг. Як і вона без свого. Тоді й спізнав: усе можна збити до купи: ні ці, гроші, навіть притулити поле до поля, а дві батьківщини в одну стулити не можна. І двох богів в одного також. То страшно... два боги під одним дахом. Двоє господарів — і то не просто. Страшно і сумно. Але інакше не жити... Дітей їй порятував од вірної смерті. Татарчат двоє. І коня оддав. А сам пішки пішов у свою сторону... Татарчата плакали...

Сірко посміхався, але в його очах стояв глухий смуток. Лаврін зрозумів: він посміхається, щоб приховати ніяковість. І не помилився. Бо в наступну мить Сірко пружно підвівся, тернув долонею щоку.

— А може, й не було нічого. Може, все те мені привиділося... Химерна придибенція й більше нічого. Треба була мені та татарка, як і я їй. Пожартувала доля, пожартували ми та й розійшлися. — Почепив на цвях шабельтас, кинув на лаву кунтуш. — І взагалі нічого в ньому світі немає, крім голоду, холоду й смерті. Вони владарюють, і ми у їхньому законі.

— Але ж... Нужда закон змінює, — примружився Лаврін.

— Змінює... людські закони. А владарює світом... Чортзна-що ним владарює. Іноді — оце. — Грюкнув кулаком по кованій скрині. — А найчастіше любов. З нею спізнаєш усе. І рай, і пекло... Мені й досі пахне свіча у шлюбній кімнаті. І пахне сад... І дитячі голівоньки. Вимиті купай-зіллям дитячі голівоньки... і льолі дитячі. Без цього — людина не людина.

— Та ж січовики...

— Хіба всі ми з добра — січовики. Інший, інший закон людського життя. Вір мені, Лавріне. Я спив його повну чару. Хоч... і одвик я од тепла хатнього.

Вони повкладалися голова до голови, — так стояли лави, — погасили свічку. Горіла тільки лампада. Спочатку кімната провалилась у жовту п'тьму, а потім випливла з неї — набралось світла з лампади. Якийсь час лежали мовчки. Джура думав про кошового, кошовий — про джуру. Гарно йому було про нього думати, гарно усвідомлювати, що має при собі такого вдатного хлопця. В Лаврінові мовби впізнавав себе. Того, колишнього, не розчарованого в житті і друзях, не обпаленого громами. Цієї науки, важкої науки розчарувань, він Лавріна вчити не буде. Бо ж розуміє: без віри, без довіри-немає молодості, немає звитяги, немає життя. Нехай краще він помиляється, але душа його буде ясна. Нехай вірить у людей, вірить у те... в що він сам уже не може повірити.

А Лаврін, мовби у злагоді з тими думками, мовби відгадавши їх, проникнувши у них, запитав:

— На чому, батьку, все-таки стоїть світ: на справедливості чи на несправедливості?

— Стоїть він на несправедливості, — одказав Сірко. — А вірити треба в справедливість.

— Ви вірили?

— Вірив. Бував обдурений, але і вельми втішений. Без віри... немає нічого. А найперше — немає душі. Ти не віриш, і вже вона як висушена грушка-лісівка. Не проклянетесь, не розів'ється, не зацвіте. А як же без цвіту в світі? Світ — він од цвіту, од зав'язі. А зав'язь — то правда. Тримайся її, сину.

...То були віщі слова. Лаврін їх потім згадував часто. Бо життя з тої ночі закрутило його, неначе ярмаркова карусель. Киліяна зазнайомила козака зі своїм батьком, що зупинився в іншій корчмі, займав маленьку світличку (в такі дні корчмар за окрему світличку лупить великі гроші), і не виходив з неї, і в самотині цідив оковиту. У Киліяниного батька Бруса Дороша погляд важкий і гострий, як дев'ятип'ядна коса. Ті очі ніби вгрузли вглиб, над ними горбилися великі, в кулак, дуги і нависли брови стріхами вниз. З носа і з вушей стирчали жмути волосся. На той час Брус вже поярмаркував: продав шість назимків і десять волоних шкур й купив чабака в'яленого сім в'язок, три сувої полотен з глухівських основ — у двох по сорок ліктів та ще в одному тридцять два, а також сім куф горілки й куфу судацького вина.

Побачивші дочку із запорожцем, Брус впав у пересердя, розбив карафу з горілкою, ні за що обізвав Перехреста січовим псом, а коли той, стріпнувши чубом, у гніві оддав Брусові круті слова назад і хотів піти, вхопив за руку, посадовив на лаву поруч себе. "Гордий", — подумав. Це йому подобалося й не подобалося. Гордий — значить, чесний, не покривдить Киліяну. Але може піти наперекір йому.

Проте його дужче вабила Лаврінова чеснота. Може, через те, що не мав того ніколи сам. Покликав корчмаря й наказав йому принести повну карафу й налив собі та Лаврінові по штофу, а Киліяну одіслав у велику світлицю, в якій зараз не було нікого.

(Вночі там люду — як горошин у торбі, зайняті обидва поли і навіть долівка). Він довго розпитував Перехреста про Січ, про нього, а коли Лаврін одмовив, що казати про себе сливе нічого, бо сирота й не знає роду-племені, чомусь прояснів лицем і частував вельми. Вони шинкували до пізньої ночі, й Лаврін добре впився, а таки пам'ятав, що Дорош сватав за нього Киліяну й тільки вимагав, аби Лаврін ішов у прийоми. А куди ще мав повести молоду дружину Перехрест?! Хіба що на Дике Поле. Й було йому весело й чогось трошки страшно. Він почувався перед Брусом, немов роздягненим до душі, почував свою незахищеність, молоду дурість, а од Бруса не міг одщипнути й скіпкії. Був у його руках, як ота ярмаркова лялька, що її смикають за шнурочки. Але чи не вперше це чомусь не ображало. Хотів сподобатися Брусові й не знав як. І чубом стріпував уже лише за звичкою, а не од погорди.

Пробудившись ранком, подумав, що Брус наплів сп'яна кошів, але той налив по похмільній чарці — тільки по одній — і сказав суворо:

— Ти не забув нашої вчорашньої домови? Я свою Киліяну за князя міг би видати. Не хочу! Тебе сподобав. Мине петрівка, приїзди на хутір. Та дивись, не пробалакайся нікому. Бо тоді не бачити тобі Киліяни довіку. А може, й білого світу.

Та дивна засторога трохи збентежила Лавріна. І трохи розгнівило те, що Дорош більше не пустив Киліяну з ним на ярмарок. Зібрався того ж дня й виїхав парою сірих у яблуках огирів на хутір.

А Лаврін вернувся на Січ, аби перечекати петрів і спасів піст. Але серце не хотіло чекати, все було немиле, осоружне. Пости видалися довгими, як сирітська зима. Ходив понад Чортомликом, а бачив Суху Тьму й себе з Киліяною на коні. Ловив на луках бурого й розмовляв з ним, йому здавалося, що й кінь пам'ятає дівчину. Чекання струїло серце. Воно було солодке й гірке водночас. Довгий піст не віддалив, не розмив ніжнього виду, навпаки — мовби освятив, обсипав чистим і ясним сяйвом. Часом Лаврінові здавалося, що Дорош посміявся над ним, а сам примусив дочку подати рушники іншому. Але ж Киліяна не подасть. Нікому, окрім нього. Вона так і сказала на прощання.

Тільки... Тільки чого з ним так повівся Дорош Брус?

Про Киліяну й про все, що з ним сталося, не розповів нікому. Лише... Маркові. Але Марко — це ніби він сам. Надто відтоді, як обмінялися мідними хрестиками й поклялися на шаблях на вічне побратимство. Марко напросився поїхати з ним. Нехай свариться Дорош Брус. Він і так сваритиметься, що не дотримав строку. Мусить же Лаврін мати не весілля свого боярина. Та й Марко, напевне, сподобається Брусові. Однак ного чомусь немає. Обіцяв догнати на узвозі, а вже Старі Могили, а його не видно.

Й саме тоді позаду почувся тупіт. То таки був Марко. Низько пригнувшись до шиї коня, виставивши вперед списа, летів, мовби мав зітнутися з ворогом.

Хоч який замріяний був Лаврін, а, побачивши Марка, обвішаного в'язками бубликів, з нахромленою на ратище паляницею, розреготався.

— Клятий корчмар, — витер Марко шапкою обличчя, — трохи не догнав. Ох і пер. Й

барильце з вином я таки впустив, — удавано скрушно чи справді скрушно (хіба Марка розбереш!) зітхнув. Марків Султан губив шматки піни. Це був високий і красивий араб з тоненькими бабками й маленькою, головою.

А сам Марко Ногаєць — маленький і круглий, як гарбуз. Крутий у плечах, міцний статурою, вертлявий, як дзига. Ніс у нього пиптем, очі вузькі, неначе прорізані різачкою, й веселі та хитрі, часто усміхнені. Веселять його вид і чепурні невеличкі вусики, і ямочка на підборідді, навіть родимка на лівій щоці. Він чимось схожий чи на татарина, чи на цигана, й не тільки виглядом, а й вдачею. Найбільше він любить мінятися — будь що на будь що, любить вертітися там, де торгують кіньми, де зібрався гурт людей. Йому аби була добра бесіда, товариство до якої-небудь картярської гри, а там уже перевершити його не міг ніхто. Так думав Лаврін. Карти мелькали у Маркових руках, як горіхи в білчиних лапах, казали, що він трохи й махлює, але ніколи не ловився. Безжурний і штукарний, кепкував однаково з інших і з себе, й за це йому прощалося більше, ніж будь-кому. Лице у нього веселе, привітне, ніс — готовий щомиті зморщитись од веселого сміху. Тільки в очах поміж веселих іскринок іноді висвічувались якісь інші. Та губи мали звичку не сміятися, а мовби кривитися. Але зараз і вони тріпотіли весело, й лице Маркові пашіло, а в очах — сліпий дощ або метелиця.

Вони потоваришували давно. Власне, це Марко прикипів напочатку до Лавріна душею. Сталося це три роки тому. Хизуючись один перед одним, вони, січові підпарубчаки, перепливали Чортмлик біля самих порогів. І одного разу Марко не зборов течії, вона знесла його, і він завис на рогатому холуєві. Нижче ж стриміли зуби Собачого Каменя. Лаврін підплив до нього й кинув йому мотузок, а сам ледве одвернув од тих зубців, промчав у шумовинні до Скарбної. Ні Лаврін, ні Марко не сказали тоді й потім один одному жодного слова — то було б нижче козацької гідності, але та течія знесла водне їхні душі, їхню приязнь. Відтоді заприятелювали. Як і інші парубчаки, любили вечорами поблукати від куреня до куреня — десь почастиють чаркою, цікавою оповідкою-, а десь замахнуться малахаєм. Лаврін ображався, йшов пріч, а Марко дратувався, доки за ним не гналися з тим-таки малахаєм. Але Марко вмів і обдурити куренян, прикинутись овечкою, підлеститись й несподівано викинути фортеля, од якого в січовиків очі на лоба лізли. Те не подобалось Лаврінові, але Марко і його обещував й трішки брав на глуз. Потім Лаврін прощав те, й вони мирилися. Лаврін сміявся з Маркових дотепів найщиріше, вірив у його билиці-небилиці, й, либонь, через те й Марко уподобав його собі в дружбу дужче, ніж когось іншого з січових молодиків. У нього ж бо друзі — в кожному курені, він уміє ввійти в нове товариство так, що хоч би й назавжди залишався з ним. Але вмів Марко й пустити про кого-небудь турусу, та так, що всі в те повірять, і розповзеться та чутка по Січі, мов короста, налипне на небораку — не одмиєшся. Кілька разів на тому ловився, курінний погрожував одлучити його од людської честі, одначе прощав за веселість і шпетність. Так само прощав і Лаврін.

Марко має свою гординю — Султана. Приїхав на ньому торік з ярмарку, казав — виміняв у циган, але тому ніхто не йняв віри. Бо де б знайшовся такий дурний цигац

що обміняв би стрункого ара-баша на миршавого шевляга Чортика, уземка, котрого Марко ледве вигоїв од корости. Шерсть на ньому й далі росла погано, а весною, коли кінь линяв, на животі в нього проглядала лиса, ніби вибрита, шкіра. А в Султана тонкі, сухі ноги, тонкий храп, чутливі вуха, він так і рве з рук повіддя, так і грає під вершником.

Лаврін помітив, що од того ярмарку щось змінилося в товаришеві, одначе що саме — вловити не міг, а сам Марко нічого не розповідав.

Низенький Ногаєць поглядав зі свого громака на Лавріна згори вниз. Його араб потягнувся до Лаврінового Коршака, але той, норовистий і злий, прищулив вуха, куснув жеребця за холку. Парубки, бач, приятелювали, а їхні коні — ні. Султан пирхнув, затанцював по краю дороги, й Лаврінові довелося торкнути свого коня острогами, щоб не відстати.

Вони наздогнали загін і збочили ліворуч, аби не ковтати руду кушпелю, котра висіла в повітрі. Так їхали якийсь час. Широка дорога понад Дніпром то збігала на пагорби, то спадала вниз, беручись угору, вони бачили зелені плавні й сіро-жовте заріччя. Обіч гостинця — могили й могили, давні, порослі колючими бур'янами, обпалені сонцем. Ніхто не відав, чиїми кістками так густо встелено той шлях. З могил злітали степові орли й, кружляючи, відлітали в степ.

Ой там, в степу, при дорозі,

Шумлять-гудуть дрібні лози.

Ой там молод козак блудить,

Під ним сивий коник нудить, —

виспівував козак Рябуха голосом хоч і не вельми гарним, зате дужим. Спів вплітався в степ, линув над кушпелею, і козаки слухали не перебиваючі. І слухали орли, ширяючи в високості. Степ пахтів торішніми полипами, дроком, волею. Козаки ніколи не говорили між собою, що цей степ може родити пшеницю. Вони відали про те, але й знали, Що плугатарство тут заснуло в далекій далечі пам'яті, навіть не їхньої, а багатьох поколінь. Степ існував для того, щоб доганяти і втікати, заступити справжнє поле, на якому ще виростають пшениці і діти. їхали тюпака і риссю — коней не морили, бо дорога далека.

Аж ось дорога розчахнулась на дві, ширша пластала понад Дніпром далі, на Нижній Перевіз, вужча повертала в степ. Й одразу пропали плавні, в обидві руки слалося Козацьке Поле, вже трохи поруділе од спеки, пустельне о цій полуденній порі. Та пустельність хапала за душу, степ навівав нудьгу й утому. Та не такий Марко Ногаєць, щоб нудьгувати. Позаду всіх, глибоко позасовувавши у великі дерев'яні стремена ноги, важко погойдувався у сідлі козак Кирило Кайдан. З вигляду грізний і сердитий — у півлікта вуса, волосся густе, як верболіз при повній воді, чорні очі в сталевих цятках, — насправді ж добрий і незлобивий, мов дитина. Кайдан — високий і дебелий, і кінь під ним важкий: копита — як чавунці, ще й трохи кумедний, чорно-гнідий, а на череві — біла латка. Опустивши велику голову, кінь теж дрімав. Марко підкрався до рябопузого й в один мент прив'язав до хвоста бублика. Кінь пробудився од дримоти, струшуючи

шкірою на холці, замахав хвостом, і бублик замиготів у повітрі. Кайдан прокинувся од реготу, довго не міг нічого второпати, а коли побачив бублика, обурився й погнався за Марком. Той утікав, ловко правуючи між козаків. Кайдан хотів дістати його ратищем, але тільки збив з Маркової голови шапку, але той упіймав її на лету. Пересміялись і перебалакали, а далі втома знову налягла на плечі. Степ курівся сірою млою, обрій заколихував, і вже дрімав не один Кайдан, а половина команди. Коні йшли ступою. Хуркнула з трави хохітва, прудко замахала крилами, аж зарядило в очах, блиснула чорно-білим намистом на шиї, — то був самець у розпалі шлюбного шалу, — і впала в трави. Шукай — і з собаками не знайдеш. Козаки провели її політ сонними очима.

Дорога розтанула в травах. Це вже була не дорога, а примітна лише козакам звивиста стрічка, якою проїжджали аргатали або проходила козацька партія. Трави не витоптувалися до кореня, тож були густіші, ситіші, одначе приземкуваті, бур'ян ріс рідко, й менше траплялося тут кротовин, байбачих та ховрашиних нір.

Лаврін і Марко знову їхали позаду. Марко пристав до ватаги самочинно, й хоч не в звичаї козаків доправлятися, хто куди їде, одначе краще не мозолити осавулові очей.

Лаврін думав про Кнліяну. Вона десь там чекає на нього. Й усміхався сам до себе. Його обійняла млосна хвиля, він дивився на дівчину у власній уяві, знову й знову бачив її над Сухою Тьмою, й од того спомину горіло тіло й було йому соромно та солодко.

Про Киліяну думав і Марко. Одначе він би й під шибеницею не зізнався в цьому. Просто кортіло йому побачити ту дівчину. Лаврін часто розказував про неї, а він слухав, і вона поставала перед його зором. Лавріноюю рукою брав її за руку, його ж пальцями погладжував чорні дугасті брови. А може, то вже були й не Лаврінові руки? Не Лаврінові пальці? Й не Коршак, а Султан ніс її через Суху Тьму?

Таки Султан. Виносив з чорної, як бездонна криниця, ночі й мчав її та Марка веселим ярмарком.

"Щасний Лаврін", — думав Марко. Бажав товаришеві долі й зі страхом почував, що це йому важко. Маленький чорний шуліка дзьобав йому в самісіньке серце. Невідьчому, адже любив Лавріна. Готовий офірувати йому всім, навіть життям.

Й тоді ж прокрадалася думка: чи ж усім? Раніше сонце світило їм однаково. І він справді був готовий офірувати Лаврінові. Навіть накликав у мислях на Лавріна нещастя, щоб затим мчати на виручку. І тоді Лаврін променив йому сірими очима, дякував. Гордий Лаврін, що й не перед кожним курінним скидав шапку, вклонявся Маркові.

Лаврін — збагненний і незбагненний Маркові. Він ним трохи зачудовувався і трохи підносився над ним у думках. Разом росли. разом тинялися біля погаслих кабиць, ганялися за Шайтаном, в один день стали молодиками — їх записали до куренів і почали навчати бойвої козацької справи. Лаврінові допомагав, скільки міг, дядько, але Перехрест ніколи нічого не споживав сам, ділився з Марком та іншими хлопцями. Потім Лаврінові знову поталанило — взяв його кошовий за джуру. Аби таке йому, Марку, то нічого ліпшого й не треба. Лаврін же навіть трохи гордував тією службою. Й не зажив там надії на який інший уряд. Навіть має серед старшини немало

вороженьків. Марко сам такий: прив'яжи до верби — одгризеться, але ж буває, що не хочеться лягати спати без вечері, треба й схилитися, треба догодити — повеселити курінного, кухаря, затанцювати на батозі чи заспівати по-циганськи. Й тобі дадуть пусту, пустять вишкребти казана.

Десь глибоко в душі Марко відгадував, що та Лаврінова погорда є зовсім не погорда, а відомств за старцівське дитинство і певність, що дійшов, зросту й сили — більше покривдити себе не дасть нікому; він, Марко, такої певності не мав, за неї любив Перехреста й трохи заздрив йому. В усьому іншому Лаврін — неначе дівчина. Його душу легко сполохати бридким словом, він гидливий, і над тим Марко часто кепкував; з сором'язливості й ота Перехрестова погорда. Він зодягався в неї, як у сталеву кольчугу.

Найкраще їм бувало, коли вліті Лаврін одпрошувався у Сірка й вони удвох з Марком брали малого човна та поселялися на кілька днів десь на недалекому острові. Збирали чаїні та качині яйця, ловили малим волочком рибу, купалися. Жили в курені з гілля та очерету, запливали в очеретяні нетрі, вилазили на найвищі дуби. Все те — в доброму змаганні, в щирій приязні. Вночі прокидалися од моторошного реготу сови, вдавали один перед одним байдужість — випробовували себе. І мріяли. Про чати на Козацькому Полі, про походи на Крим. Звісно — в одній команді. Там, серед плавнів, Лаврін та Марко й самі були як молоді звірки, такі ж прудкі й дикі, чіпкі й гінкі — в одну мить могли в-идряпатися на височезне дерево, пірнути в воду й виплисти десь в очереті, пожувати його солодкий корінь чи з'їсти по сирій рибині.

Вони були крихітною часточкою плавнів. Проте Лаврін був трохи іншою, аніж Марко, часточкою. Лаврін жив з ними одним життям і любив їх споглядати. Він любив їхню сумовиту красу — чомусь з усього найсумовитішу. Його тривожив дощ у плавнях, лілеї в затишку, осінні верби, що тихо ронять на плесо схожі на човника листочки. Він милувався летом самотнього ворона, коли той викруглював дивовижні чаклунські кола, й відтавав душею біля диких каченят — малесеньких, пухнастих грудочок, що, смішно хилитаючись, бігли до води. Потайки намагався намалювати (фарби випрохував або купував у монастирського богомаза) й вербу, і каченят, одначе те в нього не дуже виходило, тож не показував своїх малюнків нікому. Бо Марко вже й так підкепковував над ним; задивиться Лаврін на зграю рибок на бистрі або на пружечок сонця, що тане серед очеретяного волоття, а Марко тим часом або хвоста йому хмелевого причепить, або при гурті вимаже сажею вуха чи й просто візьме на висміхи.

Й через те Лаврін пильно приховував той триб СБОЄї душі, стндався його, бо й справді, хіба мусить кортіти козакові малювати півні та ружі? То з руки тільки дівчатам, а якщо вже щось малювати, то коні та думбаси, півонії ж та півники тільки так, для забавки.

Лаврін не помічав, як пролітали дні, він би й зовсім не вертався на Січ, а Марко починав нудьгувати. Лаврін — найближчий Марків товариш, але Марко й з іншими молодиками водив дружбу. Здебільшого Лаврін не міг прожити без Марка й дня. Іноді починав ревнувати. Здавалося б, мало бути навпаки. Лаврін і вродою вдатний, і у військових вправах спритніший, і грамотніший. Ще й увесь на виду, душа, як і кунтуш,

розстебнута на всі застібки, ходять він навпрошки, а коли перечіпається, тільки дивується. Цим трохи схожий на отамана. Той перебрів огненні ріки, а обдурити його в справах домашніх, житейських може й дитина. Потім сам здивується власній наївності й тому, що так легко дався на підмову. Марка ж обвести кругом пальця не вдасться нікому. На дні його душі зачалася жарина недовіри, від якої зайнялася інша жарина — хитрості. Либонь, їх і закинула туди лиха доля, вона котила його з високого горба, через байраки і терни. Лавріна он прикохав сам кошовий отаман, а йому, Маркові, щоб добутися до гуртового казана, доводиться або пролазити попід руками, або хапати через голови. Змушений був і відманювати когось від казана й при тому дивитися чистими очима. І починав ненавидіти тих, хто при казані. А потроху — і всіх інших. І почував маленьку зверхність над ними. Й над Лавріном також. Тонко підмічав людські вади і вмів їх лицедійськи передавати. Багато знав про потаємний світ людської душі й просто про світ, найперше про Січ — що і в якому курені сталося минулого дня, про що говорили значні козаки на крузі, звідкіля прибули послы і хто їх приймав у військовій канцелярії.

Коли вони вдвох, Лавріна мало вабили парубоцькі грища, кінні перегони, всілякі змаги. Серед січових молодиків існувало запекле суперництво — скочити на необ'їждженого коня, переплисти Дніпро на порогах, схопитись "навхрест" або "попідсилу". Марко сам до тих змаг не вдатний, одначе володів неперевершеним умінням звести в герці-задирачці інших, Лаврін волів випробувати себе на тих же порогах наодинці, не любив виставлятися на миру. Так вони й жили, і всі трохи дивувалися їхній дружбі, але їм до того було байдуже. А потім у Лавріновому серці з'явилася Киліяна. Й Марко мовби віддаленів, але тільки ледь-ледь. Затиноючись, червоніючи, Перехрест гаряче й захоплено розповів Маркові про Киліяну. Марко зрадів щастю товариша. А сам прийшов у курінь, і стало йому чомусь сумно.

... Марко кліпнув очима, оглянувся. Хіба він не радий Лавріновому коханню? Щирому і світлому, якого, мабуть, ніколи не матиме сам. Чи ж його, татаркуватого, полюбить така дівчина, як Киліяна?

Донедавна про це не думав. Сам міг осміяти будь-чий ґандж. Коли допікав кого до живого, аж ніби почував радість. Підводив кого під курінного — й щось пощипувало в душі. Знав і те, що ніхто не виплете: зі слів так тонко сильця, як він, не вхопить швидше за нього чужої мислі, не розплутає її на стьожки. Йому часто казали: аби здобув грамоту, мав би поважний писарський уряд. Але казали так немов: на посміх. Бо ж бачили в ньому штукаря, мартопляса. Й тоді в ньому щось піднімалося до важкої образи, яку мусив гамувати. Адже, oprіч усього, отако, штукарем, легше жити. А сам бачив, що не дурніший не тільки за осавула свого куреня, а й за курінного. З порадами ж не поспішав, тримав їх при собі.

Нелегке то було життя, але сподівався на якийсь неймовірний талан, сподівався, що виб'ється нагору, твердо вірив у це. Іноді у замрії уже й дивився з тієї гори на інших. Знав напевне одне: вибившись наверх, допоможе й Лаврінові.

А в Лавріна таки глузду не повен казан. Бо ж хотів покинути кошового, піти в

курінь. Простим козаком. Всі попередні джури — хорунжими, осавулами, декотрі мають свої зимівники. Випросили виморені чи вигублені татариним господарства. Марко гадав, що й Лаврін чогось допне собі. А біля нього, либонь, покористається й він.

Лаврін доп'яз собі кількох недругів, і Марко мусив на людях триматись осторонь од нього, аби не накликати на себе чийого-небудь гніву. Перехрест має заступництво, а він тільки дублену шкуру.

Доля несподівано розіслала перед Лавріном білий сувій, а Марко залишився на чорному тирлі. Й було йому сумно та скрушно. Й хотілося зробити щось таке... Чимось здивувати всіх. Вигадати щось кабешне або й зле. Але нічого не придумувалося. Марко давно знає, що світ — він недобрий і хитрий, що люди не такі, якими виставляють себе, що кожен пряде свою ниточку й намагається захопити для неї якомога більше куделі, а то й присукати до своєї ниточки ниточку сусіда. виплести мережу, якою впіймати все, що трапиться. Неждано-негадано Лаврінові, який нічим для себе не клопотався, доля дала в руки барвисту ниточку, не ниточку, а цілу крайку, Марко ж залишився з порожніми руками. Марко відчув: з тої хвилини, як він дізнався про Лаврінове щастя, щось зрушилося в ньому. Став понурим і дратівливим, все біле й зелене в серці перецвілося в чорне; незлобивий кпин обернувся в насміх, захоплення — в заздрість, заздрість — в обмову. Це помічав сам і не міг нічого з собою вдіяти. Бажання похизуватися, здивувати інших жило в ньому й далі, але й воно одмінилося в барві. Проте нині степ, далека мандрівка і якесь неясне відчуття, якесь сподівання навіяли йому в груди колишньої легкості та веселості.

— Якось у оцьому степу ми з отаманом Мжичкою сполохали дрохву, — почав Марко плести коші. — Вона була завбільшки з коня. Як побігла, аж земля задвигтіла. Під'їхали, а там двадцятєро яець. І кожне завбільшки з цебер...

— Дрохва по двадцятєро яець не несе, — сказав Кайдан.

— Проста не несе, а ця знесла. Запитай у Мжички, коли не віриш. Він ще сказав: от би підсипати, щоб вилупилися дрохвенята. А я йому — давай підсиплемо.

— Ну? — недовірливо скопилів губи Кайдан. — Під кого б то?..

— Так само й Мжичка засумнівавсь. А я йому: під Кайдана Кирила. Спить він без просипу, може, й висидить.

Козаки реготіли, Кайдан також.

Обідали в Рубановій залозі. Всі на Січі знають: смачнішої, як з криниці Рубанової залози, води немає в усьому степу. Вона пахне чебрецем і дикою м'ятою й холодна, аж зуби ломить. Криниця глибока, бо залоза стоїть на горбі. Залоза вельми вкгрунтована, хоч і невелика — сажнів по двадцять у кожен бік. Але рів глибокий, і високий вал, і палісад міцний, дубовий, о дев'яти гарматках і тридцяти бійницях, і ворота подвійні, оббиті залізом. Біля валу — височенна "фігура", а на вершечку вплетений лозовий кіш, з якого зорить у степ козак. Кілька роз'їздів пильнують понад Сірим і Мрячним байраками. Всього в залозі стоять постоем сімдесят два козаки. Залоза затісна для такої кількості людей, — частина з них ночує на другому поверсі куреня (перший, плетений з лози, то конюшня), —через те в стіні валу викопано дві чималі землянки.

Служба на постої нудна, обтяжлива (хоч це й наближчий до Січі постій), тут раді новій людині, дозорці довго не хотіли відпускати пана Амбросія з козаками, частували холодною юшкою з карасів, студеною водою з криниці, аж поки Амбросій рішуче взявся за шапку й наказав своїм козакам сідлати коні. Незабаром залога і "фігура" згинули в сірому мареві. Й знову не тронутий череслом степ обліг з усіх боків. Тут буяли бур'яни і трави, падали й ізтлівали, а по них спиналися нові, і так рік у рік — століття, віки. Той самий жовтий буркун і шорстка тирса, немов вони й не вмирили ніколи, немов цвіли й гойдалися од тих днів, як почало світити сонце. І той самий каня висів над степом, і той самий байбак свистів біля нори.

Нудно козакові в степу. Майнув на обрії табунець сайгаків і розтанув у травах. Віковічні трави котили вдалеч віковічні хвилі, й пахло од них старими медами. Вітер піднімав хмари жовто-зеленого пилку, й тоді затуманювалося сонце, а коні пирхали й збивалися з кроку. Доцвітали дрок, горицвіт, дев'ясил, буркун і медунка, всі вони пахли медами й цвіли жовто—Майже всі квіти в степу величаються тою барвою, тільки катран та га'лючник додають білої, а шавлія — синьо-фіолетової. І від того і в очу в козака жовто, й жовтими здаються небо та далина.

На обрії стояли високі, схожі на козацькі шапки, хмари, ще й кучеряво-білі, козаки їхали на захід, хмари-шапки пливли на схід. Козаки проводжали їх очима.

Любить козак степ! Він і сам того не знає; так любить, що й жити без нього не може, — квітнуть у його серці воронець і грицики, й ширяють там підорлики, і чаєчка в'ється в мислях, спогадає він їх і осягне до кінця свою любов, коли ляже на смертному одрі десь у далекому селі чи слободі (рідко кому з них таке випадає), і затужить його душа, й рвонеться — вже вільна, без тіла — понад долинами і вибалками, квітами і травами, і оселиться десь на високій могилі. Зустрічатиме й проведжатиме козацькі чати, але вже мовчки.

Повернуло на вечір, прогірклий до дна полинами день спадав на землю жовто-сірою імлою. Двоє підорликів по крутій дузі бралися у ще не вичахле небо — облітали перед сном свої володіння.

Ночували козаки в неглибокій балці біля криниці. Примітне, знане місце. Цього літа вони ночували тут, либонь, перші: вода в криниці була чорна, застоюна, нежива. Лаврін розсідлав Коршака, поплескав по шиї долонею, аж бризнула пилюка, —к інь одразу бухнувся на землю й почав качатися, по-собачому підібгавши ноги. Так качався тільки він; Султан — важко перекидався з боку на бік, збиваючи копитами під корінь трави, а потім ще довго лежав, немов роздумуючи, вставати йому чи ні, а Коршак скочив на ноги враз, обтрусився, але якийсь час не йшов пастися, а косував на господаря. Лаврінові коні йдуть до рук. Навіть чужі. Є серед них такі, що нікого, крім господаря, до себе не підпускають, а якщо козак вискочить на хребтину, стягне за ногу й копитом ударить, може забити й на смерть, проте Лаврін легко укоськував найхарапудистішого румака. Козаки казали, що Лаврін знає таке слово, й він того не заперечував, бо почував у своїх руках, в собі самому якусь дивовижну ласкаву силу, ласкаву впевненість, якій легко, хоч і з дрожем, корилися коні.

Все ще не спускаючи господаря з ока. Коршак пішов попаски до табуна, а Лаврін, вичерпавши з козаками до дна воду, чекав, поки натече свіжої. На тріскучому, з кураю, вогнищі гуртом варили куліш й одразу ж по вечері вкладалися спати, аби засвіт продовжити путь.

Тільки Лавріну не спалося. Йому увесь час здавалося, що на нього хтось дивиться, розплющував очі й бачив над головою лампади зір, що мерехтіли в безодні неба. Може, це вони дивилися на нього?

Врешті стягнув з себе кирею, підвівся. Козаки спали, вклавшись кружка довкола кущика лози, під яким поблискувало світле око копаночки.

Копі паслися тут же, в долині, іноді чулося важке гупання — кінь перестрибував стриноженими ногами, пофоркування, нутряне зітхання. На південному схилі балки чорніла постать козака на чатах. Лаврін пішов до нього. То був Кайдан.

— Йди спати, — сказав Лаврін. — Мені однаково не спиться.

— Мед-пиво сниться? — Кайдан тихенько засміявся. — Чи болить щось?

— Нічого не болить.

— Ну, тоді гуляй. Тільки не пускай з балки коні.

Кайдан поспішливо, — боявся, щоб Лаврін не передумав, — почимчикував до стану. А Лаврін порахував коні й побрів з балки нагору. Зупинився. Перед ним мрів степ, неначе приворожений місяцем. Якийсь чар упав на нього, чи сам умів чаруватися — лежав безшелесне й тихо, аж було чути, як наливаються соком трави. Спало все: кожна травиночка, кожна бадилиночка, кожна квітка, тільки зорі не спали, стерегли в травах вічність. І зблискував над обрієм серпик місяця, здавалося, хтось збирається вижати степ і не одважується. Пахло дроком і буркуном, і ще сотні запахів плавали над степом. Лаврін стояв у них, неначе на дні озера або моря. Зорі, й трави, і серпик місяця, і тихий, як подих немовляти, сон.

Одначе спало не все. Майнула проти зір тінь і пропливла біля самих Лаврінових ніг — пролетіла степова сова. Нез'ясненна тривога оповила Лаврінові груди. Він зрозумів: це вона дивилася на нього потайними очима, вона не давала спати. Серце мліло, серце щось віщувало — не тільки омріяну зустріч віщувало воно, а й щось незнане, невідоме. Життя — то і є невідомість.

Спробував виборсатися з тих невидимих тенет, оглянувся довкруги. Одначе думці нікуди було сховатися, ні за що зачепитись. Степ і зорі, зорі, й степ, і сон, який панував тут од першого дня сотворіння світу. Бездонна ніч, і він посеред неї... І світ... Що ж таке світ?.. Який же він дивовижний та гарний. І легкий. Боже, як гарно жити в світі, яку благодать сотворив ти... Ще й дав мені можливість спивати його, як найкращі меди. За віщо ти мені це дав? Хто я такий? Чи зможу бути достойним твого високого дару і твого помислу? Може, до кінця й не зможу, але намагатимусь прожити так, щоб на моїй душі не було жодної брудної п'яти. Не покривджу сиротину, допоможу каліці. Не даватиму попуску собі. Бридуватнму поганим словом. Відчував у собі приплив чогось нового, високого. Ніколи ще не сягав у такі глибини степу і власні глибини. Відчув себе у злагоді з безкінечним степом і небом і подумав, що оця ніч, степ і небо це мовби той

берег, од якого одштовхується і з яким прощається, він прощається з легковажністю і безжурністю, вступає в інше життя, яке йому рішуче не відоме, але яке теж прекрасне. Він уже сам був інший, новий, ніжніший і суворіший, просив у неба благословення, а воно мовчало.

В ту мить йому захотілося покинути все й піти, загубитися в цьому безконечному степу.

Та одразу ж втрутився здоровий глузд: куди й чого? І що це з тобою діється? Наслання? Мана? Чи це зорі зваблюють у солодку й тривожну невідомість? Вони купалися в росяних травах і світили йому в обличчя, їхнє сяйво було живе й неживе, примарне і хистке. І знову тривога забриніла в серці, й він здригнувся, струснув головою, пішов униз. Щось воно віщувало йому: велику радість або велике лихо.

По той бік балки запідпадьомкав перепел. Лаврін зупинився. Чомусь оглянувся назад. І враз у його думці все постало зовсім по-іншому. Широкий степ, широкий світ... А козакові мовби й немає в ньому місця. Раніше про це не думав. Січ — мати... Як у пісні. Вона — його колиска і його хата... Січовий курінь — Лаврінова хата. Іншої домівки не знав... А десть же вона була... Звідкілясь почалося і його життя... і були в нього батько та матч, а може, й брати та сестри, дядьки та тітки... рід, родина... Чи стане йому родиною Брус? І чи то його місце в широкому світі? Задумався парубок. У задумі обличчя його стало сумним. Одинока зоря сльозою скотилася по його лискучій од місячного сяйва щоці. Місяць гойдався над обрієм, наче срібне стремено.

Хоч Лаврін не спав усю ніч, одначе вранці почувався бадьорим, тільки ще самотнішим, їхав занурений у думки, трохи відставши од ватаги Сонце сходило з-за хмари червоним колом, а потім бризнуло косим промінням, і засвітилися в одну мить, степіли роси. Жайвір потянув у небо тонку струну, і вона задзвеніла, наче кобза.

Їхали до полудня, підпасали коні, й знову їхали, і вже трохи притомилися, тож пригасли розмови та жарти. Небо пашіло, як розпечена пательня, і лише за полудень спека почала спадати. Несподівано праворуч заманячив табун коней, і осавул повернув просто туди. Вершники їхали в травах, що сягали стремен, — вони тут були особливо буйні, але й м'які — мітлиця та тонконіг, коні йшли обачно, раз по раз неглибоко провалюючись копитами в ховрашині та байбачі нори, сторожко схропували. Біля табуна закрутилися на конях верхівці, двоє поїхало назустріч. Певно, впізнали запорожців. Один із них, що на сухоребромому темно-гнідому румакові, був хазяїном табуна Гнилкою. Гнилка — похмурий, трохи недовірливий чоловік з побитим: ряботинням обличчям, уїдливою усмішечкою в куточках губів і з вічною насторогою і погрозою в очах, жилавий, худий, з втомленими очима, з великими, робочими, звиклими і до ціпа, й до шаблі руками, ще недавно був не хазяїном, а співволодарем табуна й хутора. Він мав свою частку в таборі і хуторі, а належали вони козаку Носу. Гнилка — хазяїн запопадливий, сміливий і вмільий. Землі тут — скільки кінь копитом відміряє, а таку сягністу ходу, як у Гнилчиного румака, побачиш не часто, звіра — аби стачило куль і пороху, трави — можна викласти стіг до неба. Тільки не лінуйся й не давай лінуватися іншим, і Гнилка не лінувався. Наймити крутилися довкола нього, як

млинки. Здебільшого то були аргатали. Всенький рік, од талих вод до перших снігопадів, вони в степах при табунах.

Восени Гнилка розраховується з аргаталами стригунами й бузівками, сьоголітешніми лошатами й телятами. З року в рік Гнилчина частка в Носа більшала, врешті він відкупив у нього весь табун — двісті п'ятдесят корів і бичків — і хутір.

Кошеві Гнилка платить димове і військове, а також перетримує козаків, які їдуть у дозори або караули. І татарському азі платить дещицю, й ближні татарські коші не вельми його шарпають. У крайньому випадку на коротку відсидку від малочисельної розбійної ватаги має Гнилка біля воріт хати рублену башту на вісім бійничок, а в башті маленьку гарматку.

Запорожці гордують домовитими козаками, називають їх гніздю-ками, сиднями, а в душі не одному розтікається заздрість, коли дивляться на ситі, наче вилиті, корови й прудконогі коні. Корови всі коричневої масті, вони дикіші, ніж ті, які господарі тримають по селах, а коні й геть дикі: побачивши незнайомих вершників, витріщились на них, наче на диво, а тоді буланій, з темною смугою вповдовж спини жеребець коротко заіржав, пирхнув і повів табун у степ, хвилюючи жостір і тирсу. Все це його, Гнилчине! А вигляд має непоказний, і убранство його проти козацького просто-таки нужденне. На ньому полотняна, промаслена од нужі сорочка, шкіряні штани-мешини, ялові чоботи, витерті в травах до червоного, та ще ремінний гаман, а в ньому — креміль і трут, ремінний черес з швайкою і кресалом — все, як і в інших аргаталів. Хіба що рушниця та шабля кращі.

Гнилка знає степ, як свою п'ятірню, всі горби і видолинки, річки та байраки, впаде десь билиночка, і він знає, чого вона впала, хто тут пройшов чи проїхав, і угадає наперед, хто проїде й пройде, на тому тримається, та й січовики чи не найдужче поважають таких людей. Він пройде по степу вночі із зав'язаними очима й не заблукає, в нього слух, як у дикого тарпана, а нюх, як у вовка. Було видно, що Гнилка давно не злавив з коня, виморився, його очі сльозилися й хворобливо блищали.

Гнилка передав табун своєму підпомічникові, а сам із козаками поїхав до хутора. Хутір — чималенький, проте ставлений не міцно: хата, два хліви, стайня на двадцяті коней, дві кошари — все обнесене тином й навіть не обмазане глиною. Над уцвяхованими ворітьми височить башта, впадає в око й вал новенький з невисоким палісадом. Хата — крита очеретом, а поверху очерету — землею, там уже поріс бур'янець.

Проте є в нього й криті сукнами кожухи, й хутра лисиць та кабарги, і смушки, все те поховано в бочках у великій ямі під долівкою — льохові.

Й нині Гнилка найбільше думав про них. І про корови та коні. Він був похмурий і дратівливий. Саме біля нього Лаврін відчув, саме відчув, а не зрозумів, що небезпека татарського рушення повисла над краєм, що вона ходить десь отут, може, приишла в оцих травах, і щомиті за лісяною огорожею зимівника може спалахнути жорстоке татарське "алла", й звідти полетять свистючі татарські стріли. Гнилка казав, що дозорці помітили вже давно, як малі татарські коші потяглися до великих і татарські чамбули

стали заїжджати далі, вони озлішали й посміливішали. Гнилка збирався залишити зимівник й податися кудись на Слобожанщину. Він бачив попереду збитки, а може, й розор, і від того ним заволоділи ще більше похмурість і смуток.

Та й усіх козаків оповив смуток. Здавалося, один Марко не помічав того, баляндрасив, і сміявся, й навіть кепкував з тих, що гомоніли про близьке татарське нашестя. Пого мовби підносило щось, гірке й веселе воднораз, він чомусь почувався, як зайшлий сміливий чоловік на чужій пожежі, ходив околясом, кепкував, піджартовував, спробував подратувати короткошийого, з гострими і довгими, наче штилі, рогами бугая, що ходив у міцній загорожі, той ревнув, недобре подивився на козака, кілька разів кинув широкою, як сковорода, ратицею землю собі на спину, а тоді буцнув крутим лобом з кучериками біля рогів, аж затріщало вір'я, і Марко ушився під регіт козаків. Вечеряли в дворі біля призьби на широкому рядні. В казані парувала юшка з галушками, скупенький поставець кружляв по колу. Гнилка їв неохоче. Клював носом, голова йому хилилася до колін. Раптом вигукнув, неначе уражений гедзем: "Аркань, Прокопе, жеребця, аркань". Побачивши розсміяні очі, закліпав повіками, зняковів, виловлював з казанка галушку, поквапливо жував, а далі очі йому заплющувалися і голова хилилася на груди. І знову: "Варко, Варко, вижени з клуні кури". Лаврін подумав: який то важкий лантух — Гнилчине багатство. Якщо збіжжя не придавить до землі, то висиплеться через дірку. Марко хотів пожартувати над Гнилкою, покласти йому в ложку замість галушки жабу, але Лаврін не дав. Гнилка небавом тут же, біля призьби, й заснув. Уранці Марко таки викинув фортеля, який ледве не обійшовся йому дорогим коштом.

Гнилчиха — дебела, товстонога молодиця — бігла з дійницею до корови, Марко перепинив її й запитав, чого вона не вийшла до нього увечері, як обіцялася.

— То я задурно дав тобі плахту! — Марко казав голосно, аби чув чоловік, котрий обтісував біля хліва новий дишель до котиги — величезної гарби. Гнилка витріщив вирла, збуряковів на рябому виду, з дишлем у руках пішов на жінку й на Марка. Запорожці одняли в Гнилки дишель, але скільки не розраювали, гніздюк не йняв віри, що то був жарт. Сікався до жінки, вигукував, що більше не підпустить до воріт жодного січовика. Прийшов осавул, пан Амбросій, послухав, узяв когось із козаків з рук нагая, але Марко вже потягнув коня за ворота, й осавул тільки встиг покласти басаман на крижі Султану та довго скородив моркву навздогін Маркові. Лаврін наздогнав Ногайця, й вони полишили козацьку залогу, поїхали далі самі. Лаврінові туманила голову досада: вбив шпона Марко, невдатно вив'язав жарт. Марко ж сміявся, але щось заважало йому оддатися душею жартам і веселошам до кінця. Вони були неначе чорна нитка п'блакитному шитві, що прядлась у майбутть і туманила Маркові день.

Проте йому таки вдалося утнути й дошпетну штуковину. Й тим потішити і себе, й Лавріна. Це вже було недалеко од Ладижина. Проїздили вони міст через невеличку річечку Соб, і Марко з коня побачив у очереті якогось чоловіка. Дійшлий Ногаець одразу вгадав, хто то такий: то сидів старшина й рахував вози, верхівців і пішаків, які добувалися по його мосту на той бік. Увечері він звірить свою лічбу з лічбою мостового

і таким робом дізнається, чи обманює його мостовий.

Марко стиснув острогами коня й погнав по греблі, гукаючи: "Татари, татари в степу!" Старшина зопалу стрибнув просто в воду й вбрід добувся на греблю, по якій дядьки саме везли зерно на помол у його ж таки млин. Ох же й регіт стояв на греблі. В одного дядька, котрий низько нахилився над бильцем мосту й витирав кулаками сльози в очах, аж шапка упала в воду. Сміявся мостовий, сміявся Лаврін, що їхав назирці, тільки Марко сидів на коневі незворушно й, здавалося, не помічав нічого, а якщо й помічав, то воно його мало обходило.

Такий штиб його жартів.

II

Дорога кривуляла лісом, з правого боку синіли ялини та сосни, з лівого тягнувся мішаний ліс: дуб, клен, береза, іноді грабина або осичина. В понизов'ях — вільха та верболози. Ліс — мовчазний, глухий. Прокопитили місток — товсті плахи ув'язані лозою, проїхали ще з півсотні сажнів, і Лаврін повернув коня ліворуч, просто в струмок, що плюскотів у траві. Цю путь проїхав сотні разів, нехай тільки в думці, але заблудитись не міг. Дорогу йому розказав Брус, а потім Киліяна.

Ось верба над струмком з п'ятьма короткими товстими гілками, схожими на розчепірені пальці. Тут вони знову взяли в ліву руку. У траві виднілась ледь помітна колія, яку можна було відшукати, тільки знаючи про неї. Дорога бралася вгору, а тоді покривуляла праворуч, обминаючи руїни монастирища. Сумно й страшно сіріли ті руїни. Не було ні стін, ні стовпів, тільки купи каміння, порослого бур'яном, та неглибокі ями. За монастирищем колія вповзла на стару гребельку, насипану між двох ставків, уже замулених, порослих лепехою, очеретом. Відтак поминули нешироку стіну лісу, а далі відкрилася долинка, оточена з усіх боків горбами. По схилі горба праворуч кучерявився сад, за ним жовтіла огорожа з очерету. Хата стояла між лісом і садом, притінена осоками. Вікна обмальовані по білій глині жовтими півоніями та червоними ружами, від того в Лавріновім серці теж зацвіли півонії. Біля хати — клуня, два хліви, дві комори, ще якісь будівельки — мабуть, погрібник і льодовня. Обійстя огорожене воринням, зчорнілим, але ще міцним. Од подвір'я кривуляла в долину стежечка. Пірнала в густий куц калини, а там — до криниці. Мабуть, звідти починався й струмок, його позначала густа, яро-зелена гривка осоки. Запорожці не могли одвести од тої божої краси очей. І водночас обоє подивували, що Дорош Брус оселився в такій глухомані. Та ще й сховав тут красу — Киліяну. А може, через неї й осівся тут?

З подвір'я вибігли дві здоровенні курти — вівчарки з короткими, поодрубуваними для злості хвостами, обпали козаків. Курти були злі як гаспиди, їхні очі з чорними пучками шерсті над ними горіли жаринами, з пашек текла слина. Такі можуть і на смерть загризти. Вони не лементували, а коротко, хрипко погавкували, норовили стрибнути на груди. Запорожці посідали в сідла, коні прями вухами, переступали ногами, а Лаврінів Коршак вищирив зуби й поривався вкусити курту. Він тремтів і дрібно трусив холкою.

— Дунаю, Вовкулако, пішли геть, — нараз пролунало. Козаки оглянулися й

побачили за кущем ліщини Дороша Бруса, що стояв з мушкетом у руках. Дознав, що до нього хтось їде, вийшов назустріч. Привітався ні холодно, ні радо — тільки черкнув по Маркові поглядом. Прикладом мушкета позаганяв собак, зачинив у погрібнику. Тоді повернувся до кущів малини й порічок, що підступали просто до лісу, гукнув:

— Це свої, виходьте!

З лісу вийшло двоє старих — дід та баба, мабуть, челядники, — і Киліяна. Марко, як побачив її, в першу мить розгубився. Вона була зовсім не така, як вималювала уява. Нижча зростом, — то Лаврінові видалася високою, — струнка й гнучка, як лозинка. Личко в Киліяни невелике, з гостреньким підборіддям, смагляве, а очі чорно-сині, але не холодні, в них так і стрибали гарячі іскорки. Туга чорна коса спадала по грудях нижче пояса.

Киліянина краса обпекла Марка. Ще й подивилася дівчина чомусь спершу на нього, а вже тоді на Лавріна. Їй зайнялась рум'янцями, й ледь-ледь усміхнулася кутиками губ. Вони були в неї особливо принадні: темно-вишневі, владні, примхливі й нервові. Навіть недосвідчений у дівочих чарах Марко відчув це, йому неймовірно, до смерті захотілося бодай пальчиком доторкнутися до цих красивих і небезпечних губ. Марко гребонув п'ятірнею чорний, з підлизом з лівого боку чуб, і йому на якийсь час одібрало мову.

Їй нагло, страшно і приголомшливо майнуло в думці, що він міг би вбити Лавріна. Несосвітенна, дурна й дика думка, нав'язана нечистим, Марко аж стенився, аж озирнувся, чи не помітив чого Лаврін, а тоді сплюнув під ноги.

Лаврін теж довго мовчав. В його душі щось затремтіло, спалахнуло яскравим світлом, і він увесь заяснів від щастя. Воно виповнило його всього, що усміхався трохи аж причмелено. І вже по тому рняв шапку, стріпнув чубом і тихо сказав:

— Добридень, Киліяно.

— Добридень, — стримано відказала вона.

Козаки поставили у стайню коней, умилися з дороги; господарі одразу запросили їх до столу. Потрави подавала стара, яку звали Вуцькою, Киліяна розстелила перед козаками рушники та поклала кленові мальовані ложки. Горілкою Дорош гостей не частував і від ставив убік пугар, що його дістав з торок Ногаець, а приніс із льоху барильце березового, настоящего на ячмені соку. Сік був різкий і трохи хмільний. Киліяна сиділа поруч батька, навпроти козаків, ловила скрадливі Лаврінові погляди, і те не могло схватись ні од кого. Їй така була гарна, що Марко не міг одвести од неї очей. На голові вже не коса, а дрібушечки — кілька маленьких кісок, перев'язаних червоними стрічечками, вони їй вельми личили, робили її ще загадковішою, та й вона сама не ховала тієї переміни, промовляла всім своїм виглядом: "Ось я, яка!" Вона була як погода напровесні: мінялась щохвилини.. В очах у дівчини грали блискітки. Вона кидала їх Лавринові. Декілька їх потайки од усіх упіймав Марко. Аби привернути увагу дівчини, спробував покепкувати над старою, що кутуляла гречані вареники з сиром беззубими яснами, але Дорош нахмурився, й він умовк. Киліяна була якась особливо соромлива й притихла, але її очі так і сяяли радістю. А Марко боявся підвести очі: вперше в житті він тратився, вперше в житті почував свою незугарність.

По обіді Брус показував господарство: простору хату на два ґанки з прохідними сіннями, в яких в'язками висіли вовчі та лисячі шкури, вовна в мішках і пряжа, світличку і кімнату, в кімнаті на стінах висіли килими й ведмежі шкури, поверх них зброя — шаблі, кинджали, ятагани, два напівпанцири, списи, мушкети; в світличці стеля була побілена крейдою з чорними мережками по краях, на прикрашеній рушниками внутрішній стіні висіло гніздо ремеза — на щастя. В хаті — прості лави, стіл і дорогі підсвічники, дорога скриня і навіть комод із різьбою. Пробігла Киліяна, на мить зупинилася біля вправленого в мідний обід люстерка, звідти на неї глянула вродлива смаглявка — лишилась задоволена, майнула надвір. Дорош теж повів гостей на подвір'я — показати обійстя. Найбільше він кохався в пасіці, вона стояла в саду на горбі, обнесена очеретом. У саду набирали соку ранні груші, ще зовсім зелені, а вже гнули долу віття. Біля плоту росли мальви, ясна річ — насадила Киліяна, вони дивилися на козаків великими, здивованими, але теплими дівочими очима. Посеред пасіки біліла капличка з образами святих Зосима і Саватія, на багатьох дуплянках теж намальовані образи святих, а на деяких просто картини: козак Мамай, козак у неволі. Картини мальовані погано, й Лаврін подумав, що намалював би краще. Він колись допомагав січовому богомазу і пробував писати по дереву людські парсуни, деякі з них богомаз позстругував, а кілька лишив, трохи підмалювавши. Того Лаврінові кортіло найбільше — навчитися малювати картини, він навіть хотів найнятися до богомаза, але того прогнали з Січі за якусь крадіжку. По тому Лавріна тільки іноді кликали до церкви пофарбувати бокуни та двері, розмалювати держална для хоругов, малювати ж хоругви та ікони замовляли богомазу Самарського Миколаївського монастиря або привозили їх з Києва.

В омшаниках, куди теж завів їх Брус, гуск у липівниках мед. Дорош Брус величався своїм статком, але справжньої радості від того величання, певно, не мав. Був похмурий і весь час ніби дослухався до чогось. Кілька разів повертав мову на татар, розпитував, чи не знають чого нового запорожці. Тут, на Поділлі, все пропахло чутками про них. Чимало людей покинули хутори й подалися на лівий берег.

Лаврін слухав Дороша у піввуха, те й знай оглядався на подвір'я, де Киліяна з Вуцькою розвішували по вір'ю полотно. Коли вернулися і до хати, Марко з Дорошем сіли на призьбі, а Лаврін догнав Киліяну, я що йшла з серпом у берег, забрав серпа і пішов поруч. Не вельми довго вони жали, повсідалися на траві, тихо гомоніли. Киліяна видалася Лаврінові трохи не такою, як на ярмарку. Там вона шастала поміж яток, прицінювалася; примірялася, зажартовувала з крамарями, була вогниста й швидка, а тепер, мовби притихла, принишкла, стала простішою, домашнішою, а від того ще милішою.

Киліяна ж чекала переміни в своєму житті і думала про неї. Про неї, про себе, але не про Лавріна, який він є і яким буде мужем. Буде такий, як вона захоче, це вирішила одразу.

Марко спостерігав за ними обома зоддалік, не знати чому йому стиснуло щимками серце, хотілося підійти до них, а знаючи, що зайвий, не пішов. Потоптався на подвір'ї,

знову сів поруч Бруса, на окорованій дубовій колоді під призьбою. Якийсь час сиділи мовчки, Марко, котрому було мулько од тої мовчанки, запитав Дороша, чи не нудно, не страшно йому жити в оцій глушині. Дорош повів зизим оком, не одказав нічого. Чи тому, що не хотілося говорити, чи й не знав, що одказати. Як не знав уже й того, нудно йому тут чи гарно. Квітнув сад, роїлися бджоли — мир і супокій. Од звіра мав захисток, мав оружжя... Але ж вибирала це місце неволя... Він і зараз обминав велелюддя, на яких міг зустріти свою, позначену грізним карбом, долю. Двадцять снігів стануло відтоді, коли востаннє танцював на запорозькому базарищі. Забув, як воно й ноги ходять у танці. Либонь, ніхто й не пізнав би його. А однак волів не стрічатися з січовиками. Невиконаний присуд ходив слідом усе життя, з роками не віддалився, не стерся. Навпаки, росли статки, він приступав ближче, росла Киліяна, й зростав неспокій. Останні тижні Дорош ходив як потороча. Може, що зустрів запорожця. Ще й засватав за нього дочку. Й сприйняв це як лихий триб долі. Вчиняв Кчліянину волю й разом хотів раз і назавжди прогнати хистку тінь з-за плечей: "Нічого я не боюся, все згинуло, розтануло, поросло лободою".

Думка звивалася, як гад біля босої ноги. Ворухнися — й одразу ввіп'ються отруйні зуби. Сливе вже черкаються ноги. Сьогодні збагнув доконечно: не згинуло, не розтануло, не поросло лободою. Побачив з кушів запорожців, і тенькнуло в грудях; уже й упізнав, а руки тремтіли, ледве подолав спокусу розрядити випалом рушницю. Але хіба розстріляєш минуле!

Дорошеві в грудях заклекотіла злість. Приїхали на його добро, як на своє власне. А відають, якою кров'ю, яким гріхом перед богом воно нажите? Кара за гріхи йому, Дорошеві. А статок тому голоштаньку. Він, Дорош Брус, не хотів тієї крові. Був, як і оцей Лаврін, вольним і гордим козаком. Стояли вони на Маячці малою залогою, і шрамуватий рідкозубий осавулець Кіт підбив їх перестріти та потрусити татарських купців. Усім припав до серця осавулів замір — басурмани, нехристи, діло те угодне богу й корисне собі. А далі були купці. волоські, за ними чумаки з Дону й свої чумаки. Не зогледілись, як стали прибишами. Не сказати, щоб Дорош не карався тим лихим промислом: поклав собі в думці одкинутись тихцем од ватаги, осісти десь на Поділлі. Та небавом їх упіймали, й стали вони перед січовим товариством переконані правом. Осавула присудили до палі, а їх чотирьох посадовили на гармати на три дні. Рік після того Дорош козакував чесно. Аж поки не зникнув на Маячку та не розкопав свій сховок. Він був порожній. І така скруха взяла Дороша, така злість, що трохи не вбив січовика, з яким приїхав туди й чиї гроші лишилися цілі. З ляку той розділив свій набуток навпіл, але грошей була мізерія, й наступної ночі вони вдвох засіли при битій дорозі. Так стали комиш-никами. Хитрий придумали промисел. Засідку вчинили на дні лісового яру, такого крутого, що порох з-під кінських копит падав прямісінько в прірву, понад якою кривуляла дорога. Чумаки спускали вози по одному, заклавши межі спиці дрюччя; Наступного воза пускали тільки тоді, коли передній доповзав до низу. Про те криком сповіщали самі візники.

Обпатравши одного воза, пов'язавши чи порішивши — якщо опиралися — візників.

Брус або його напарник, приклавши до рота долоні, подавали із зеленого мороку знак іншим:

— Гей, пускай!

Часом вдавалося перепустити невеличку, возів у п'ять, валку. Якщо не впорувались тихо, доводилося тікати. Мали для того певну стежку.

Одначе восени самі попали в пастку. Дорошів товариш погинув, а його зв'язали. Гнало Дороша п'ятеро козаків, їхали на конях, а Дорош ішов із зв'язаними руками, з мотузком на шиї, притороченим другим кінцем до сідла хорунжого з Самарської паланки. Дорош волівся по дорозі, вже попрощався зі світом, тільки просив у бога легшої смерті. Перед очима стояв лихий навчитель, шрамкуватий осавулець Кіт, гострим кінцем, оббитим залізом, паля вилізла йому біля шиї; за якийсь час тіло висохло, й коли повівав вітер, крутилося, й кості торохтіли, немов були зсипані до шкіряного мішка. Очі Коту склювали підорли, а рідкі великі зуби щирились на зустрічних, зарікаючи їх на крадіжку. Страшно було Дорошеві тої палі. Пряжило сонце, маленька ватага розтяглася по степу втомленим пташиним ключем. Хорунжий куняв у сідлі. Вони в'їхали в балку, й козацький ключик згинув з очей. Упевнившись, що нікого не видно, Брус щосили потягнув хорунжого за ногу, й той гепнув на сухоземля, затим двічі вдарив його важким чоботом по голові, зубами витягнув з піхов хорунжого шаблю й перепиляв об неї сирицю на своїх руках, перетяв мотузок на шиї. Хорунжий спробував був підвестися, Дорош одтяв йому голову. Кінь у хорунжого був гарний, то Дороша не наздогнали.

З грошей, які приховав у яру, — оця хата на два ганки, й килими, і пасіка, й двоє коней у стайні, дві пари волів та три корови.

За жінку взяв під Баром наймичку з корчми, татарку-вихрестку, котра майже не говорила по-українськи й не могла його виказати. Жінки не любив, бив її тиранськи, доки вона не оддала християнському богу душу. Ото у лісі її могила з маленьким хрестом. Киліяні тоді сповнилось дванадцять років.

З роками розквітла Киліянина краса, пішла дівчина в Брусів, але вгадувались у ній і материні риси. Коли вловлював їх, хмурнів; тоді йому здавалося, що вона якимось чином може розгадати, що саме він загнав на той світ матір, і помститися. Його страх засновувався на тому, що в гніві Киліяна не раз виказувала всю чорноту їхнього життя й намагалася прокрастися думкою в Брусове минуле, але він тримав його під сімома замками. Він її трохи боявся і по-своєму любив.

Киліяні зятя вимріяв давно: сироту, бідного, щоб був працьовитий, поштивий, до скопу вдячний і відданий Дорошу та його дочці. І щоб був навчений бойної справи — умів оборонити хутір. Лаврін підходив під ту мірку цілком. Ото тільки що запорожець. Та Киліяна прив'яже міцно, в цьому був упевнений, а що з перцем — перець з часом викваситься. І все те, що наспівали сліпі співці на Січі — про отчий край, оборону віри — розвіється по цих хащах. Тут матиме вітчизну й свого кошового — його, Дороша, бо й молитиметься до куплених Брусом образів. Так мислив по першій стрічі з Перехрестом. Одначе в останні дні вповзла йому в голову інша гадка. Лячно стало жити в цім краї.

Люди покидали Подолію й переселялися на Лівобережжя. Сюди, на хутір, кожної днини могли заскочити басурмани. Як не ховався Дорош, а про хутір знали. Спродатися б та виїхати куди-інде. Спродатися! Хто купить ошабльоване татарами обійстя! Оно понад дорогами світять чорними очницями пустки. Доведеться просто залишити хату, сад, пасіку.

Тяжко, до розлому в голові розмірковував Дорош. Уперше йому не вистачало власного розуму, власного розмислу. Може, постарів? Стратив колишню впевненість, силу? Тому й поділився своєю скрухою з молодим заїжджим козаком. Хоч і бачив, що Марко не стільки слухає, як пасе очима дочку. Ох, ці січовики, монашаться в плавнях, а тоді з'їдають жіноцтво очима. Ніби й не личило так дивитися на наречену товариша...

— Я сам купив би таке обійстя, — озвався Марко. — Коб не в цьому місці. Як побачу гарне — куплю.

— Маєш гроші? — поцікавився Дорош.

— Маю. Сто золотих, — Марко аж стенився од того, що виповідав свою таємницю, але, диво, стриматися не міг. Він ніби помщався комусь: чийсь радості, чиємусь щастю, впевняв когось і себе, що й він децю має.

— Варуй боже — сто золотих! — гукнув Дорош. — Отців то та неньчин заповіт?

— Мої. Не маю вітця та неньки, — одказав Ногаєць. Його й далі кудись несла важка, каламутна хвиля. Несла на пороги.

— Де ж узяв їх? — все з більшою настирливістю допитувався Брус.

— Божі то гроші. Запалив у лісі дуба — холод морив, звідти й потекли золоті сережки, — брехав Марко. — Якийсь прибиш накрутив свердлом дірок і напхав алтинів.

Марко подумав, якщо Брус розкаже про це Лавріну, він одмовиться, скаже, пожартував. Мало пустив по Січі горобців. Та й, либонь, уже й не побачиться з Лавріном. І що йому Перехрест! До Лавріна доля на всі боки верхом. На Січі кошовий прикохував, тепер ось знайшов Киліяну з багатим тестем. А в Марка тільки й щастя — те золото. Звичайно, про сережки казав обмільне. Захопила запорозька чата польських послів до татар, посадовили їх у секвестр при пушкарні. Марко стояв на варті, підгледів у щілину (вона затикалася кулем), як один шляхтич сховав у жерлі мортири папушу. Коли послів повели на квестію, витяг з жерла мортири туго зав'язаний кисет з алтинами. Потім запорожці облазили всі гармати — видно, шляхтич сказав про гроші, може, для того й ховав, щоб одкупитися, — не знайшли, подумали, лях збрехав.

У Брусовому розпитуванні Марко вловив хижу зацікавленість і йшов їй назустріч. Дибав, немов у в'язке болото, з якого, може, й не вдасться вибратися. Нехай хоч Дорош згадує його, нехай позаздрить на чужі гроші, нехай... зненавидить Лавріна. Він сам не сподівався, що в його душі лежить така гидь. І воднораз така пекельність, така несосвітенна ярість. Почував, що може зважитись на будь-який вчинок. Заздрість роздирала йому груди. В цю мить міг пожбурити в пекло все: Січ, товариство, Лавріна і власне серце. Маленький, хижий, сидів, зчепивши в замок долоні рук. В його очах затаїлися жовті согі'яки, голос із напруги став хрипкий.

В першу мить Марко злякався того, що зав'язувалося у них з Брусом. Йому аж

шпарко стало, й думка заслала чорнотою мозок. А тоді десь зринуло розважливе: ну то й що? Не він почав оцю балачку, а Дорош Брус. А він, Марко, нічим не согрівив на землі, щоб щастя одкинуло його од усіх порогів. Нехай Брус розпитує. Може, опісля розкаже й Киліяні. Разом позаздрять йому. І колись, після сварки з Лавріном чи з досади на нього (не вік же буятиме їхня любов) Киліяна згадає його, Марка. Згадував же її він, думав про неї, ще не бачачи. Лаврін навів її образ, але тоді він був безтілесний, наче марево, але хіба можна закохатися а марево! І ось тепер... Сподобалася йому. А таке, знав, не забувається. Це була мала, зовсім маленька, майже нікчемна втіха — від неї Маркові стало трохи моторошно й трохи злорадно. Більшим було те, манливе й пекуче, що вловлював за словами Бруса, і вловлював теж неясно, як сліпець далекий гомін.

— Я можу позичити, коли вже край, скільки там треба, — сказав і подивився Дорошеві в очі, хоч з-нав, що просто так не позичить і алтина — хотів подратувати.

— Чим же я їх віддячу, — пожадливо й скрушно зітхнув Брус. — Якби твої гроші та до моїх волів та коней... До того добра, що в скринях, до Киліяниного посагу...

Маркові аж схлипнуло в грудях, і він похилив голову. Чорна трута розтікалася по душі, й уже не мав волі зідти її. Вперше ніби збоку поглянув на себе й на Лавріна. Так, їм обом було добре вкупі. Лаврін подобався йому спокоєм душі, щирістю, побратимською відданістю. Тим, чого, почував, мав замало сам. Й то більше кортіло під їхати Лавріна, покепкувати з нього. Але Лаврін на його кпини ображався рідко, тільки всміхався. Лаврін — вельми встидливий, Марко втямив це давно й часом, аби подратувати товариша, підсипав сороміцьких жартів, і тоді вони, траплялося, й сварились. Але по тому, перегнівавшись, Лаврін; знову йшов у курінь до Марка. Кошовий теж любив послухати Маркової мови. Одначе, собі в дружбу взяв не його, а Перехреста. Пригадує, тоді Марка вперше взяла прикрість на Лавріна.

Він би любив побратима, коли б того опосіло горе. Втішав би, намагався допомогти, навіть розділив би горе навпіл. Прощав і вибачав товаришеві все — не міг вибачити щастя. Смутно відчував це, й прокрадалася думка, чому так: горе розділити можна, а щастя — ні. Злива пада рівно на всіх, а сонце тільки на тих, що на галяві. Люди — сіянці, кожен росте сам по собі. Одного витолочить доля, інший вибуває й тягнеться в небо. Зараз сонце світило не йому.

— А може, й справді удатися до тебе? — правив далі Брус. — Ти приїдь після жнив. Сам.

Дорош вів торг, як лютий татарин. У тому торзі не програвав у жоднім разі. Не приїде Марко, не зуміє Брус присилувати Киліяну — лишається Лаврін. Вів безпрограшний торг, вдавав безжурність, а голову дужче й дужче стискав невидимий обруч, і мучила його якась таємниця — либонь, то був неясний спогад, що він через ці ж таки проклятуці гроші вже один раз вчинив страшний злочин, порішив товариша й тепер чинив новий злочин, може, страшніший, ніж той, колишній. Йому аж тріщало в голові, а він і далі вперто й страшно пробивався вперед. Йому майнуло в думці: ще раз, ще один тільки раз перебігти по вербовій кладці — не вломиться ж вона, й замінить ту

кладку міцною, вквунтованою на доброчинності, спокуті й вірі. Не покарав же його бог того разу, не покарає й тепер.

Марко в цю мить ненавидів і подобав Дороша. Вгадував у ньому щось потайне, пожадливе й страхався, що почуває щось подібне у власній душі. Вона розколювалась, як горіх, уже не міг стулити обидві половинки до купи. Та й не вельми намагався. Знову зринула думка про їхнє колишнє з Лавріном товаришування, про Січ, побратимство, але все було не таке, як раніше, пройняте чимось гірким і, як здавалось йому, з Лаврінової вини. Був би не їхав сюди чи принаймні не заманював з собою його, й Марко не знав би нічого. Нащо стільки розказував про Киліяну, нащо розхвалював її?

Обоє, і Марко і Дорош, втомилися від тої розмови. У Дороша з натуги аж роса виступила на чолі. Витер чоло шапкою, підвівся. Йому самому було муляко на душі. Може, мулякіше, ніж тоді, коли одтяв голову хорунжому. Там хоч рятував своє життя... А тут... здобував гроші.

Дивився на долину, а бачив золоті алтини. Земна краса, що на старість зійшла на душу божою благодаттю, не могла потопити пожадливі й думки про сито одкрайний шмат. В ту мить у поле його зору потрапили Лаврін і Киліяна, вони сиділи на горбочку, Киліяна щебетала до парубка. Брус подумав, що ніхто й ніколи не сидів отак поруч нього й не яснів до нього очима. Життя його минає, а він так і не звідав того великого, що робить людину іншою, щасливою, від чого завмирає серце й міняється світ, у нього взагалі не було любові, він прожив життя суворе, сповнене небезпек, страху й боріння. І зненацька в серці старого прибиша ворухнулося щось лагідне, добре до дочки й отого парубка, несамохіть він замилювався гарною парою та побажав їм щастя. А тоді здивувався самому собі: у серце потекла важка, свинцева заздрість, але й вона його ятрила недовго. Брус Дорош зітер все холодним розмислом. Проте тепер не зміг одкараскатись од думки: будує доччине щастя не на добрі. Думка літала, як ластівка біля поруйнованого гнізда. Було маркітно. Почував печію в грудях, захотілось упитись. Хвилю повагавшись, пішов у комору. Повернувся з пузатою карафою. Цідив горілку в чарки тут-таки, на призьбі, дивився на Марка — невдатного на вроду, але хитрого, розколупував його оком, переводив зір на Лавріна, що безжурно лежав на оберемку трави, а в голові текла важка, як пригуслий дьоготь, думка: "Все можна поділити. Горілку, алтини, коней, навіть смерть. Не можна поділити любові". Од того ставало злостиво-радісно, але чомусь і страшно. Й трохи заздрісне. Що не зазнав сам того щастя — любові. Й не відав, що воно таке. Пекуче, як горілка? Солодке, як мед? Не відгадаєш. Йому стало прикро на долю, він плюнув і розтер по зеленій траві важким, наче кованим із заліза, чоботом.

Лаврін, як і Брус, також дивився на долину. Вона вабила його зір, лежала біля їхніх з Киліяною ніг, немов зелена плахта. А по ній синім, безпечно кинути каламаймовим поясом — струмок. По горі — пишній та кучерявий сад, за садом — важкі темні ялини. Йому трохи дивно, що Киліяні байдужа ця краса. І трішки бентежно, й навіть прикро, що в неї тільки й мови, як утекти звідси. Прикро тому, що йому, Лавріпові, досить Киліяни, а їй, виходить, його мало.

Й ще одна думка смоктала Лаврінове серце. Тільки нещодавно, їдучи сюди, подивився на все не безжурними очима, а очима майбутнього господаря, Киліяниного чоловіка, приймака. Адже раніше, на Запорожжі, йому ніколи не клагалися в голову думки про землю та одруження. Гадав: буде запорожцем, та й квит. Він ніколи не ходив біля землі, хоч і не цурався роботи. Вмів косити, трохи знав бондарське ремесло — хлопчаком дві весни допомагав бондареві, любив малярство, хоч спізнати вповні малярської науки й не вдалося. Лавріна не стільки дивувала та непокоїла швидка й несподівана Брусова згода видати за нього Киліяну, скільки те, що йшов до шлюбу майже голий, безгрошовий. Ті думки смутили й пригнічували, вони кружляли по одних і тих же гонах, ні на цятку не посуваючись уперед. Ким він буде на Брусовім господарстві? Наймитом? Челядником? Од того одразу ставало щось дибки в душі й брови збігалися на переніссі в тугу хмарку. В мислях Лаврін порішив: стане чумаком. Продасть шаблю, коня, купить пару волів, ще пару дасть йому Брус, і поїде він нехай і в небезпечну, зате грошовиту дорогу: в Крим по сіль. За двоє-трое літ зачумакує власний статок...

Гарний був у задумі Лаврін. Киліяна тихцем милувалася ним. Дівчину аж гордощі брали, що її покохав отакий парубок. Сміливий, палкий... На мить побачила себе, й чомусь без сорочки, в його обіймах, від тої соромітної, не дівочої думки зашарілася, одначе зору од Лаврінового обличчя не одвела. "Мій", — щось проспівало у серці. Душею почувала, що до всього Лаврін ще й добрий. Тільки трішки гордий. А ще — замисливий. Задивився на далекі верхівки дубів, а про неї мовби забувся. Нічого, вона йому замислюватися не дасть.

А дивитися на ліс то й зовсім нічого. Він обрид їй до знемоги. І оцей хутір. Вона за ними світу не бачила. Хіба тільки краєчок, коли відпускав батько з челядницею, бабою Вуцькою, до Бершаді, де в тієї — дочка в заміжках за бондарем. Сам він туди не їздив жодного разу. Баба Вуцька — то тільки на вигляд сумирна та тиха, а насправді бідова й проворна. Водила її по церквах, по базарах, завозила і в Ладижин, і в Стіну. Вуцька колись, ще до Хмельниччини, служила покоївкою у панів Обидовських, набачилася див. Любила розповідати про те. Про виїзди, про коні, про банкети, де всеньку ніч грали музики й пускали в кінці саду барвисті вогні. Панії — в шовках, сукнях, по низу оторочених хутром, а руки й плечі — голісінькі. Киліяна й сама раз бачила в Бершаді таку кавалькаду. Ой же й грало лицарство кіньми довкола двох карет, у яких сиділи панії. Вуцька казала, що паничі задля дівчини здатні на що хочеш — навіть на смертельний герць. Киліяна певна, що й її Лаврін за неї пішов би на шаблях проти будь-кого, і в думці пишалася цим. Наслухавшись Вуцьки, наблукавшись по місту, Киліяна довго не могла заснути (вони зупинилися у Вустиної знайомся міщанки) й тоді думала про освітлені ста свічками зали, нечувані танці, лоскітливі вусики, дзвінки шпори. Й тоді Киліяну поймало тривожне хвилювання, вона лежала в нужденній світлиці, а її уява малювала і ті зали, й ті свічі, і ті вусики, і ще багато такого, що не привидиться дівчині при світлі дня, вона чекала якогось дива, її всю переповнювали передчуття якоїсь стрічі, котра перемінить все її життя, і вона тривожно завмирала. Вона не мала

все те навіть за мрії, а тільки за казку, але ж ми і літаємо в казках! А от переїхати до містечка, бодай такого, як Бершадь, то вже не казка. (Лаврін теж появився не з казки й не зовсім підходив під ті її мрії, але здоровий глузд підказував Киліяні, що на більше їй сподіватися нічого). Вирватися, вирватися з-під цих густих віт, утекти від цього тоскного шуму. Здавалося б, виросла в лісі, мала б стати його часткою. Не стала. Вона й любила цей зелений шум, і хотіла від нього втекти. Таємні сили довго дримали в ній, тепер вони пробудилися і владно штовхали її в людський гомін, у людський крутіж. Киліяна давно зрозуміла: вона гарна собою — і боялася, що не зуміє взяти того всього, що може заплатити за її красу світ. Ота-ко, — мріяла, — сидітиме вона, як оті панії при відчиненому на вулицю віконці, підклавши під лікті вишиту подушечку, і лузкатиме насіння.

Там, у Бершаді, спогадувала вона, стільки лавок, а в них так і мигтіли парча та срібло. Як одгуляють весілля, Лаврін чумакуватиме. Тільки не в Крим поїде — хай тому Криму цур — а по городах, по ярмарках. Вона, либонь, теж іноді їздитиме з ним. Уже казала про те батькові. Правда, він їй на те: "Один дурак возив на продаж гарбузи, та з ними й голову продав... Он у лісі скільки галяв. Аби руки та плуг, порозорювати їх, позагороджувати од звіроти — можна за п'ять літ забагатіти". Батько насправжки хоче запрягти Лавріна в лісову роботу. То його давня мрія. Бо сам трохи ледачкуватий. Тепер же бере дармового наймита. Киліяні аж моторошно од тої думки. Ті перелогові землі вмент вип'ють Лаврінове здоров'я, їх мало покорчувати, поорати, а ще треба стерегти по ночах з рушницею. Ні, вона оддається не за наймита, а за гречного мужа.

Сподівалася переважити батька. Важкий і понурий, він не знав з нею зладу. Боявся її галасу, сліз, ладен був задобрювати чим тільки міг. Новим намистом, кумачами, мандрюванням на прощу з бабою Вуцькою, хоч і знав, що прощі ті не вельми побожні.

Ні Киліяна, ні Лаврін не відали, що Дорошеві плани перемінилися. Бігли думками вперед, десь там їхні думки спліталися, й обом було гарно та затишно. Лаврінові аж шкода стало Марка, що самотньо (Дорош кудись пішов) сидів на призьбі.

— Марку, йди до нас, — покликав Лаврін.

Марко не почув. Душа його в цю мить злостиво посміхалася, й посміхалася не на радощах, що звершиться його несподіване жадання; вона осягнула, що і в інших душах такі ж чорні холоди, як у його, а може, й гірші: хто йому Киліяна — ніхто, Дорошеві ж — рідна дочка, а він її запродує. Марко не до кінця вірив, що все буде так, як намислили вони з Дорошем, але відчував, що на такому замісі не може зійти і Лаврінове щастя. Першої миті був охопив його душу відчай, але сплив, його витіснив сліпий дощ, який замивав останні сліди.

— Марку, йди до нас, — знову покликав Лаврін. І хоч Марко з його голосу вловив, що кличе він для годиться, підійшов і сів на оберемок зеленої, ледь вологої трави. Він бачив, що перебив розмову, але тепер уже зумисне не збирався швидко йти пріч. А може, перебив не обом, бо здалося йому, що Киліяна посміхається до нього привітно. Мабуть, то була несвідома дівоча гра, а може, їй трішки кортіло подратувати Лавріна. Чи й хто зна, що кипіло в тих чорних зіницях. Перемовляючись з Лавріном, плела вінок

і тепер одягла його собі на голову, повернулася до Марка й запитала, дивлячись на парубка:

— Личить? Гарна я в ньому?

Марко побоювався звести очі й бачив не вінок, а довгу шию і гаптований комірець сорочки, що її облягав.

Запитання спантеличило Марка й навіть розсердило. Він погамував злість, хитнув головою в бік Лавріна;

— Це нехай він признає.

— Він уже признав, — засміялась дівчина.

— А хіба треба, щоб ще хтось?

Тремке, солодке, не знане досі почуття протекло по його серцю, але в солодке домішалися краплі гіркого. Любов гірчила ненавистю. В Маркових очах миттєво зблиснув вогонь, який злякав Киліяну. Лаврін реготав, а вона зняла вінка і розірвала. Запала мовчанка, аж Лаврін перестав сміятися й з жалем дивився то на вінок, то на Киліяну.

А вона зиркнула на Марка й мовила:

— Ти не такий, як про тебе розказував Лаврін. Набурмосений і сердитий. Хоч би посміхнувся.

— Козакам у будні посміхатися заборонено, — здобувся на жарт Марко.

— А в свята?

— В свята й поготів.

— Ви того такі похмурі, що без дівчат, — в одну мить вирішила Киліяна. — Таки ж ніколи-ніколи жіноча нога не ступала на острів?

— Чого ж, приходять, — думаючи щось своє, підтримав жартівливу розмову Марко.— Русалки забігають. Трапляється, і в курінь котрась заникне.

— Й що тоді?

— Всяке буває...

— А я на русалку схожа чи ні? — притулила до голови розірваного вінка.

Марко спохмурнів. Лаврін стракував ту похмурість по-своєму. "Переживає, сумує за нашою дружбою, — подумав. — Може, нам вдасться вмовити Бруса й Марко залишитися з нами". Йому було шкода Марка. А Киліяні було весело. Їй хотілося жирувати, жартувати, вона вирвала травинку й провела нею Лаврінові за вухом, аж Марко відчув той лоскіт, в серці в нього завирувало. А Киліяна враз підхопилася на ноги й показала на гривку осоки посеред долини.

— Ходімте до саджалки, я покажу головнів. Хтозна-де вони взялися. Такі великі. Запливають у струмок, а тільки що, втжають назад до озерця. Я на них загадую собі всяке.

— Я люблю дивитися на них тільки тоді, коли вони на сковороді, — пожартував Марко і пішов до хати. Лаврін і Киліяна, взявшись, як діти, за руки, побігли до саджалки.

Спати гостей Дорош поклав у хліві на сіні, застеленому м'яким пухнастим

ліжником. Лаврінові хотілося погомоніти з Марком, але той мовчав, удавав, що спить. Боявся — заговорить і викаже щось з того недоброго, що сукали з Брусом; важка, кігтиста лапа каяття дряпала йому душу. Одначе не до крові. А була якась незручність, глуха млість у серці, що зродилася в тиші, на подушках, вишитих Киліяниною рукою. І він аж зрадив, коли ця тиша урвалася: заквакали жаби в болітці, і розпугукались пугачі в лісі, здавалося, пугачеве плем'я змагалося з жаб'ячим, хто кого перекричить. "Весела сторононька", — подумав Марко, засинаючи.

Киліяна не спала довго. У маленькій горниці було задушливо, вона підійшла до вікна й спробувала крізь ґрати його відчинити. Воно ніколи не відчинялося, ніби прикипіло, та вона врешті виштовхнула обидві половинки. І здалося їй, що відчинила вікно в інший світ. Він вже був у ній, тремтів і брав у свій полон. Серце солодко щеміло, було радісно, гарно й чомусь тривожно. Пугукали сови — це їй звичне, плив лісом місяць, шелестів у вітті вітер, залітав до горниці, приємно остуджував гарячі перса. Киліяна притулила до них руки й зненацька заплакала.

III

Ранком наступного дня, по сніданку, Дорош закликав у світлицю Лавріна й, напускаючи на себе надмірну заклопотаність та похмурість, сказав, постукуючи по столу пальцями:

— У непевний, лихий нагодився ти час. Не до весілля зараз. Приїжджай, як перемелеться, перетруситься. На різдво приїжджай! — А сам дивився в підлогу важким поглядом.

Лаврінові від тих слів ніби зівало щось у душі. Спершу подумав, що це відплата йому від Бруса за те, що не дотримав умови. Просив, щоб той поміняв своє рішення. Брус був непохитний. "Я ж не відмовляю, просто нехай перевіється, перемелеться. Ниньки й попа не знайдеш, щоб повинчав. А яке вже там весілля!" Лаврін мусив погодитися. А по довгому розмислі, по перемові з Марком навіть визнав слушність Брусових слів. Справді — лихе весілля під шабельний дзвін! Коли їхали сюди, довкола тільки й гомону було про татар. Одначе, з іншого боку, його шабля теж могла стати в пригоді Дорошеві. Раптом Лаврінові осяяла надія.

— Дозволь, пане-батьку, — звів очі, — поки що лишитися за челядника.

Брус махнув рукою:

— Не треба. Не хочу я людського поговору. Весільний кисіль треба варити на чистій воді.

Лаврін мовчки вклонився й вийшов.

Киліяна несподівано вчинила опір батькові, накинулася на нього, як вогнеока рись, але він витримав напад, соромив її ущипливими словами, упокорив.

Козаки подякували господарю за гостинність, посідали коні. Киліяна розпустила червону стрічку, якою прив'язувала куделю, обмотала нею руків'я Лаврінової шаблі.

Дорош і Киліяна провели їх до монастирища. Лаврін і Киліяна йшли попереду. Дорош і Марко відстали на кілька кінських постатей. Лаврінові не хотілося від'їжджати. Чомусь його непокоїла Брусова, нехай і тимчасова, одмова. А надто засмучувала нова

розлука з Киліяною. Киліяна вела за повід Коршака.

— Ну чого він, чого?.. — про батька.

— Не знаю.

Зламала калинову гілку з твердими, ледь почервленим п сонцем ягодами й вплела коневі у гриву.

— Вона швидко зав'яне, — сказав Лаврін.

— Дарма. Я й собі зломлю гілку й почеплю в кімнаті. Хай нагадає про тебе.

— Калина — то смуток, — знову мовив Лаврін. Душу йому огорнула печаль.

Киліяна раптом захотіла викинути калинову гілку, але він не дав.

— Ти зламала її, вона принесе мені щастя.

Узяв дівчину за руку, з вуст злетіло вічне, як світ:

— Ждатимеш?

Киліяна зупинилася, подивилася йому в очі сумно й вірно:

— Ждатиму, допоки й воно ходитиме по небу. — На серці в неї кипіли сльози.

Обоє подивилися на сонце, що пробивалося крізь рване хмар'я червонястою плямою. Чудна й страшна була для Лавріна її відповідь. Він стиснув дівчині руку, сказав тихо:

— Не треба так.

— Ждатиму!

Він не почув того слова, а тільки вловив, як воно побігло по її руці в його руку й далі, до серця.

— І я теж. Щоб там не сталося... Я нікого... Нікого до тебе не знав і не любив. Я і з Січі майже ніколи не виїздив...

Мабуть, цього не треба було казати, він засоромився, почервонів, але Киліяні його слова сподобалися.

— Не барися, — сказала вона.

Їй здалося, що стоїть перед прірвою.

На греблі попрощалися вдруге.

За мить куці ліщини сховали дві постаті: важку — Дороша Бруса, й тонку, легку — Киліяни.

Лаврін не бачив, куди йде кінь, той сам вибирав дорогу. Йому потемнів світ, він їхав уперед, а серце рвалося назад. І така в ньому зсоталася туга, що хотілося плакати. Марко його розраював, він, хоч нічого не чув, схитував головою.

Козаки під'їжджали до дороги, по якій у бідарці гнав чалим конем якийсь чоловік. Він стояв на колінах, однією рукою тримався за плетений кіш, другою періщив лозиною коня. Побачив козаків, щось крикнув, не зупинився, погнав далі. Козаки погукали, Марко навіть хотів наздогнати, а тоді передумав:

— Украв щось чи на пожежу?

Проїхали ще з півверстви й побачили в глибокому рівчаку гарбу. Ліворуч од гарби чорнів місток, він був провалений. Чоловік, либонь, хотів об'їхати його, й гарба засіла по самі осі в твань. Молоденькі волики змісили під собою грязюку, вона сягала їм до

животів. Заляпаний болотом, селянин хрипко собкав, тупо тягнув за налигача й чомусь не бачив, що рябі вже й не лягають у ярмо. Поруч бабралася у твані молодиця, щось підкладала під колеса, а з гарби виглядала ціла низка дитячих голівок.

— Чого тебе холера сюди занесла? — осадив перед самим обличчям чоловіка коня Марко.

Той лупав очима, як сновида, Марко хотів розбудити його нагайкою, але в ту мить заголосила молодиця:

— Ой лишеньки-боженьки, допоможіть. Не дайте погинути. Татари, татари!

— Де? — крутнувся конем Марко.

— Скрізь. Он наша слобода горить, наше село, — показала брудною рукою.

Над лісом справді тяглися пасма диму.

— А куди ж ви їдете? — запитав Лаврін.

— У Ладижин. У фортецю. Всі тікають туди, — оговтався чоловік. Лаврін зліз із коня, прив'язав його до вербички — кінь крутив головою, гриз деревце, — закасав рукава, вступив блискучими, з подзвоном чобітьми в твань. Занурив у багно руки, намагаючи спицю. По невдалій спробі підпхнути воза руками Лаврін і Марко витягли з містка вузьку мостину, підклали під заднє колесо, загейкали, засобкали; вигинаючи короткі ситі шиї, волики налягли, гарба заскрипіла, погойдуючись, впливла на сухе. Чоловік, хоч був забейканий у багно з ніг до голови, поїхав — навіть забув подякувати, тільки діти махали козакам рученятами з коша і лепетали: "Козаки, козаки", та долітало розпачливе жінчине голосіння: "А краще б вже зразу свята присипала". Лаврін та Марко помилися в струмку й стали радитися. Порішили їхати в Ладижин і собі. Лаврінові зривалася думка вернутися назад, але він притомив її. Ще наведе татар. Та й, либонь, Брус має в лісі надійний сховок. Всі, хто живе в отаких нетрях, мають його. Чим менше люду, тим легше сховатися в сховку.

Він ще роздумував, а Марко вже сидів на коневі, у якого скапувала з вудил зелена піна (скуб траву не розгнзуданий), чекав. Лаврін одв'язав од вербички Коршака.

По дорозі до Ладижина поминули чимало біженських підвід, і цілі валки, й піших утікачів. Декотрі везли на возах припас — пшоно і борошно, за возами, натягуючи налигачі, чалапали корови, інші втікачі вихопилися в чому були. Мчали, бігли, поспішали під захист фортечних мурів. Села й хутори стояли порожні, там ніби пролетів смерч, з деяких димарів, правда, курівся дим, але людей у тих хатах не було. Тільки на далекому пагорбі за ярмом махали крильми два вітряки, видно, там не знали ще про татарський набіг, мололи собі лихо. Лавріном і Марком заволоділа тривога, а воднораз їх пойняла грізна врочистість, понапускали на себе суворого вигляду — адже й справді могли зіткнутися з ворогом, їхали швидко, з-під попруг у коней повиступала піна.

Ладижин зринув раптово, неначе хто кинув його козакам під ноги. Лежав у глибокій та розлогій долині, освітлений сонцем, звідси було видно кожну вуличку, кожен будинок. Сонце грало на червоній черепиці дахів, на блискучих банях церков; тільки фортеця сіріла в іжкими мурами, вона одразу ж навела на думку про війну, про

можливі близькі бойовища. Дах на гострих вежах у кількох місцях був попровалюваний, сонячне проміння ламалося в дірах, здавалося, там хтось ховається.

Лаврінові гарячий суховій обпалив серце: он Слобода Ладижинська, там ходили по ярмарку з Киліяною, он дерев'яна церквця, в якій слухали разом вечірню. В той вечір їхня любов мовби освятилася. Вони виповіли її комусь третьому, кого боялися одурити навіть у помислі. А он і дуб, на який він дряпався зі свічкою, що її дала Киліяна. Запалали вогонь, і він горить у його грудях. І все стало так близько, аж йому защеміло в серці. Бачив себе, бачив Киліяну під дубом, світло грало на її дукачах, на коралях, в її очах, і йому було в тих вогнях тепло і хороше.

Слободу Ладижинську одділяли од Ладижина очеретяні хащі То річка Сільниця. Місто розкинулося на невисоких горбах посеред долини, із заходу його обмивав Буг, зі сходу і півдня — Сільниця, котра мовби охоплювала Ладижин синьою крайкою.

В зручнім до оборони місці змуровано Ладижин. До нього можна підступити тільки з півночі, але там — високий земляний вал із земляними бастіонами й частоколом, попід валом — рів, що одним кінцем упирається в Буг, другим — у Сільницю.

Тому й збиралося сюди стільки втікачів.

Довгим похилим узвозом спустилися донизу. А там — гам, лемент; котилися згори вози, налітали один на одній, рвалися постромки, трішало позакладуване в колеса дрюччя, ламалися спиці, а над усім тим — жіночий та дитячий плач, посвист батогів і чийсь гострий та довгий, мов колійський ніж, зойк:

— Ой лю-у-удоньки. Вони його живцем у вогонь... Ой лю-у-удоньки!

Лаврінові од того крику обсипало морозом шкіру. Уява намалювала високого, худющого чоловіка, — чомусь саме високого й худого, — якого кидали у вогняне пекло. Козак несамохіть натягнув повіддя, кінь форкнув, спіткнувся, й Марко злякано зиркнув на товариша.

— Перехрестися... Кажуть, не на добро.

Лаврін перехрестився, а подумав чогось про Киліяну. "Було б вернутися на хутір". Його охопило хвилювання, почувався Киліяниним захисником, оборонцем, душа жадала звитяги і подвигу. Попереду Лавріна і Марка повільно посувалася підвода, на возі хтось лежав, вкритий рядниною з головою, а правив піп у підряснику, підперезаному козацьким чересом.

Узбіччям промчало вгору на змилених конях з десяток козаків, на Лаврінів та Марків помах не спинилися, погнали далі. На греблі перед Бершадськими ворітьми — стовписько. А міст чомусь піднято, задні натискали, дишель переднього воза висунувся далеко-далеко, кремезний хуторянин збивав назад воли, а його син періщив батогом з воза тих, які натискали ззаду, — людей і коней. Загуркотіли ланцюги, міст упав і одразу піднявся вгору знову. Вищали коліщата блоків, але те вищання не могло заглушити лементу, що стояв по той бік воріт. Там кипіла баталія. В тісний пролаз воріт було видно спину якихось людей, на них, мабуть, натискали, а вони одбивалися, навіть виблиснула шабля. А на греблі чуток, гомону, нещастя — Лаврін і Марко брели в них по самі вуха, й собі пробиваючись до мосту. Через якийсь час його опустили, й живий вир

заклекотів у вузьких воротях. Стогнали мостини, брязкали ланцюги, воротні не могли нічого вдіяти, стояли над водою по той бік ланцюгів і держалнами одштовхували ти, хто напивав. Дерев'яні мостові підпори гойдалися й скрипіли, загрожували повалитися. На якомусь возі вирвався з клітки чорний півень, полетів по головах, упав у воду. Іншим разом це викликало б регіт, нині ніхто й не оглянувся.

— Може, не їдьмо сюди? — нахилився до Лавріна Марко. — Коні в нас добрі...

— А наші! Що кошовому скажемо? — заперечив Лаврін, і Марко мусив погодитись.

У фортеці Лаврін і Марко довідалися достеменно про все. Може, вперше чутки, яких наслухалися по дорозі, були куціші за правду. Турецьке й татарське військо всім огромом посунуло на Поділля. З ним — султан і візир, кримський хан з усіма мурзами та беями. Вони під Баром і Кам'янець-Подільським. Стіна й Кошиця вже під копитами басурманських коней. Кошиця — зруйнована дощенту. Сзмойлович і Ромодановський, незважаючи на суворий наказ із Москви, одсичної потреби давати не одважилися, відступили із Чігирина до Черкас. Козаки гомоніли, що Самойлович не придатний до польового гетьманства, а князя Ромодановського син попав у полон до турчина, й той погрожує прислати батькові набиту сіном голову отрока, якщо батько-князь і далі ставитиме перед султаном тарчі. Боярин в страхіві за життя сина переклав увесь військовий провід на грізного в палатах і лякливого та буркітливого в полі гетьмана. Тепер не знали, чи Самойлович двигне назустріч турчину своє військо, чи відступатиме далі. Татари уже доскочили аж до Черкас. Козацьке військо, яке застав на Правобережжі лихий припадок, розбіглося по містах: у Ладижині замкнулося дві тисячі лівобережних козаків з наказним полковником Мурашком, з них половина комонних і половина серденят піхоти, сімдесят комонників ротмістра Анастаса Дмитрієва, запорозька команда в двісті чоловік із полковником Савою, переяславський полковник Войца Сербин з почтом, донський отаман Амбросій, а з ним шістнадцять козаків. Міщан у Ладижині двадцять тисяч, з них бойових людей чотири тисячі.

Сподівалися, що, може, султан і обмине Ладижин, піде прямо під Умань або й на Київ, а од малого війська одіб'ються. Бо ж торгового люду в Ладижині не багато, церкви бідні — куций султану ясир з містечка. Проте досвідчені воїни казали, що це не так. Не можуть турки поминути Ладижин, лежить він на битім шляху, звідси легко перетнути всі під'їзди з тилу, а також ударити в спину, війська-бо тут чимало, й можуть підійти нові партії. Сама доля поставила його ниньки перед вістрям меча, і або той меч розітне його з маху, або вломиться. В останнє, звичайно, вірили мало. Всіх тримала віра в те, що гетьман та князь відступили тільки тимчасово, аби ліпше приготуватися до великої волейної потреби, й ось-ось почнуть наступати на турчина. Не можуть же вони лишити на поталу таке місто, як Ладижин, і увесь християнський люд у цілім краї. То вочевидь хитрий військовий маневр, яким гетьман і князь підітнуть ворога під корінь.

Спочатку Лаврін і Марко хотіли відшукати своїх, але вже вечоріло, місто набите людом, як кадіб зерном жнивної пори, були раді притулитися будь-де. Ледве впросилися до якогось дядька, коней поставили в городчику, просто на грядки, — довге вузьке подвір'я захрясло возами, — сідла й тороки поклали в садочку.

Якийсь час ще поштовхалися біля воріт, вернулися назад. Потраву з собою мали — Дорош вклав у тороки сала й барильце меду, — повечеряли, понасипали коням на киреї вівса й обляглися під шовковицею. Але ще довго не спали, місто гомоніло, тривога ходила по їхніх грудях, як рись по краю яруги. Десь голосно заверещала свиня й захлинулася власним вереском. Либонь, пішла варитись у козацький казан, а може, то господар вирішив заколоти та приховати солонину, бо ж стільки наїхало оружного голодного люду, все одно заберуть. Лаврін почав дрімати, та нараз його розбудив тонкий посвист. Здавалося, над головою закружляла шабля.

— Що це? — запитав, протираючи очі.

— Качки, — відказав Марко. — А то що?

— Нічого, — й натягнув на голову попону. Але тепер довго не давав заснути Марко.

— Що будемо робити завтра? — запитав вдавано байдуже, а в голосі — тривога.

— Знайдемо своїх. Що всім, те й нам, — одказав, бо мало думав про те, пересівав у пам'яті день, що минув, спогадував Киліянині слова, волів, аби вона єдино лишилася з ним. Киліянина посмішка провела його в сон. А потім з темної кручі сну до нього впливло обличчя турка з білим оширом зубів, турок ганявся за ним, а він утікав. Бігали довкола якоїсь стодоли, неначе гуляли в квача. Тільки для Лавріна та гулянка була страшна. Турок був озброєний, а Лаврін пусторуч.

Прокинувся Лаврін не то від зойку, не то від стогону. Звідки той зринув, не міг розібратися, пошукав очима Марка, але на тому місці, де спав товариш, лежала тільки жужма кирея, Лаврін ще не вибрів до кінця зі сну, думка поверталася повільно, але вона сповнена тривоги. Її зродив крик. Перехрест знову оглянувся: де ж Марко? Той стояв за кущем. Лаврін не бачив його обличчя, а тільки руку, по якій збігали на землю червоні краплі. Лаврін стенувся, але в наступну мить збагнув, що то не кров, а сік порічок, котрі Марко чавив, сам того не помічаючи.

— Татари, — страшно прошепотів Марко, і його зчервонена рука тіпнулася, неначе по ній вдарила куля. Лаврін зірвався на ноги. Подивився на зелений пруг, за яким займався схід, і побачив низку кінних постатей, що ледь помітно ворушилися. Здавалося, то обсідається гайвороння. Вершники нависли над містом, розглядали його згори, як близьку здобич. А тоді полетіли, помчали на обози, що не втовпилися в місто, на окремі вози і гарби, розпорошені по долині. Дужий вітер віяв з Ладижина, і крику не було чути, тільки метлялися білі, чорні, сірі постаті, вибухало під шаблями пір'я й летіло барвистими хмарками, спліталися в клубки тіла — діти обпадали матерів — і татари розтягували їх. Було видно, як вони чубилися за здобич, як татарські ватаги молотили бранців по головах нагайками, як ординці в'язали їх у довгі вервечки. Лише в кількох місцях їм дали опір — козаки боронилися з-за возів, але їх швидко зім'яли. Якийсь велет крутив довкола себе голоблею, не підпускав ворогів. А вони сунули скопом, хотіли взяти його живцем, і вже кілька повзали окарач з потрощеними ребрами, інші ціляли арканами й чомусь не могли вцілити. Та враз козак похитнувся, мабуть, таки влучили арканом, і зник під купою тіл. То було страхіття — полювали на людей.

Татари вже летіли кіньми далі — вниз, до воріт, але що робилося там, Маркові та Лаврінові за муром не було видно.

Раптом над Ладижином знагла голосно вдарив дзвін Святохресто-воздвиженської церкви Слободи Ладижинської, зойкнули дзвони соборної церкви, роздерли на шмаття тишу, а далі невгавно били по ній, не пускаючи на землю.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Вогонь пригасав, згортався в клубок, неначе лис на спання. Та він уже був непотрібний Сироватці — куліш закипів, а з-за похилих верб по той бік болота викотився місяць, по кущах, по воді заструменіло світло, ясна доріжка впала по росяній траві аж до ніг. Ходи, козаче, по килиму, не шкодуй — завтра простелеться новий. Та чи простелеться: місяць дрібно трусився — на дощ. Плеснула риба, розбризкала по плесу зорі, й долинув од Стрі-ляй-могили тоскний, протяжний крик. Дозорці кажуть, що то стогне в тісній могилі козак. Сироватка на те не зважав, бо стогне він і не в могилі, хто зна, де йому гірше.

Сюрчали в траві коники, тахкав у болоті селезень. Сироватка не чув усього того — звикся з ним, це були буденні згуки його життя. Тільки згуки наглі, несподівані, що випадали з усталеного ладу, привертали його увагу.

Мокій кинув на жар кілька сайгачиних кізків — для диму, од комарів, їдкий, але приємний димок залоскотав йому ніздрі, потім нагнувся до ями-погрібця, дістав звідти дві в'ялені рибини, обдмухав з усіх боків, — солі не було, зберігав рибу в попелі, — заходився чистити. Ще раз поглянув на небо. Золотою пшеницею сіяли зорі, і кривий серп місяця вижинав їх од обрію. Тут, у степу, зорі були ясніші, ніж деінде, він сягав їх думкою й, здавалося, міг дістати рукою. Вони були такі ж самотні, як і він. Горів Волосожар, поблискували Чепіги, на які ніколи не лягали нічий руки, хіба що божі. Курівся зоряною імлю Чумацький Шлях. Тут, у степу, здавалося, що він проліг зовсім близько. Одначе звідки впливав і куди вів — не відав ніхто.

"А от би дознати, — подумав Сироватка. — Щоб відкрилося те тільки мені. І що то розсипане на ньому? Попіл, сіль?.. Якщо це Чумацькій Шлях — либонь, сіль..."

Сироватці бачились половії із позолоченими рогами, котрі ступали по дорозі. Великі, як гори. І віз був теж великий, колеса крутилися в зоряній імлі, й сяйний порох осідав на узбіччі. Гойдалася дубова мазниця, скрипіли колеса. Воли ремигали на ходу. І йшов біля них козак Сироватка, погейкував. Батіжком помахував тільки так, для годиться. І був такий великий, такий дужий, що почував: не страшні йому ніякі супостати. Всіх міг перемолоти колесами в порох. Зоряна дорога простелилася в безмежжя, вільна дорога, на якій його не могли перестріти ні турок, ні татарин, ні лях. Нехай сідають, він підвезе всіх, тільки добром...

Повіяв сухий донський вітер, зашелестів в'язовник, і Сироватка пробудився. Не мав ніколи полових, власне, ніяких — скрушно зітхнув. А ще зітхнув, бо прочахла кулеша. Довелося підігрівати на жару. Сироватка повечеряв, дістав люльку. Смачна вона була після кулеші. Та ще козаки привезли доброго тютюну. Тільки чого не приїхав Лаврін? Адже, казали. Сірко спорядив його з ними. Десь відстав дорогою. Може, заявиться

завтра або позавтра? Сироватка відчув, як йому тепло кольнуло біля серця, та одразу там ніби проструменів холодок. Кольнула надія, прострумсіла холодком невіра. Що йому, молодому, далекий, малознаний дядько. Коли там, на Січі, товариство, веселі грища, музики, змаги. А тут — порожній степ, болото, тісна куга-землянка. Оковита — в копанці, товариство — бурий степовий ведмідь, що живе в балці по той бік Волошки, музики — два жовтобрюхи, триаршинні змії, котрі пересвистуються щовечора край болота. Та ще безноса, з білим од пташиного посліду тім'ям, кам'яна баба на невисокій, що її ледве можна добачити, могилі по той бік болітця. Замість носа у баби дірка, і коли віє кримчак, звідти лине посвист. Баба темно-бура, посічена дощами, злизана вітрами — людська подоба, а може, кпин з неї. Сироватка хотів її перекинути й прикопати — пожалів. Отаке його товариство!

— Зате й не стоїть ніхто над головою. Немає ні осавула, ні хорунжого... Сам собі гетьман!

Сироватка помітив, що розмовляє вголос, замовк. Він часто розмовляв сам із собою. А ще — зі степом, із зорями, з жовтобрюхами. Навіть із сіроманцями. Він не боявся їх. Сіроманці та рисі часто приходили до куги, але не чіпали нічого. Й він не чіпав їх. Мабуть, вони відчували його безбоязність і силу й жодного разу не посягнули на козаке життя. Влітку вони зникали назовсім, взимку навідувалися часто. Вийде ранком Сироватка із землянки, а сніг довкола помережаний вовчими лапами, і погаслі голівешки люто розгребані. Майне понад болотом сіра тінь. Сироватка закладе у рота кілечком пальця, різоне свистом по осоках і очеретах... А наступної ночі спалить півжмені пороху й порозвішує вузлики по бур'янах довкола бурдюга. Кілька днів, доки порох не вивітриться, сіроманці обходять бурдюг стороною. Сироватка не боявся навіть того, що сидить у болоті. Це — Сироватчине болото, то, виходило, й дідько — його. Нечистий звук до Сироватки, а Сироватка до того, що той сидить у його болоті. Мокій ніколи його не бачив, але знав — він маленький, худенький, з гостренькою мордою й хитренькими очицями. Не злими, а таки хитренькими. Це не з тих чортиськ, з бугая завбільшки, з іклами и копитищами, що сидять у кручіях, в опарях, з яких і взимку димить пара, по плавнях та на лиманах. Серед чортів, як і серед худобини, є різні: той — громак, той — салотряс, а є й уземки-шевляги та патики. Правда, кілька разів і Сироватчин болотяний учиняв над ним жарти, якось поповодив у степу на одному місці, іншим випадком украв човна, але на більше не важився, бо Сироватка знав такі замовлення, що, вдайся до них, самого дідька покорчило б. Але він до страшних заклять не вдавався про всяк випадок — краще жити в мирі навіть і з рогатим. Справжню дружбу Мокій водить з мишкою. Щоправда, це не така мишка, які бігають у хаті. З вигляду вона, як ласка. Чорна смужка на спині, довга, вузька мордочка. Створіння чисте, делікатне й розумне. Вона поглядає на нього, неначе щось знає. А й знає. Він кладе їй крихти, сипле пшінце. Навіть у найлютіший голод. Уділяє від своїх припасів усім, кому може. І синицям, і мищі, й посмітюсі. Сироватка не любить тільки людей. Не те що не любить, а не довіряє їм. За вік так і не навчився розпізнавати, чого од кого можна сподіватися. Зобиджали вони його увесь вік: і в панському селі

Драбинівці, і на рибальських гардах, і скрізь, куди тільки закидала доля. Найчастіше зобиджали багаті, а бідні не заступалися. Може,, що самі слабосилі? Й несе він на людей оскаргу, й не кортить йому бачити їх, впускати будь-кого у власну душу. А хочеться доторкнутися душею до неба, до зізд. До оцього куща лозового. До в'язовника, на якому двоє гніздечок. Як стане Мокієві геть сумно, як скруха зіжмакає серце, наче порожній капшук, прихилиться він до куща, і той пригорне його. Сього ніхто не побачить і через те не позаздрить.

Сироватка вріс у ці лози, у цей степ, у ці ковили й очерети, пропах ними наскрізь, був їхньою часткою, а вони — його. Він любив степ. Своєю безбережністю, безмірністю степ навівав думки про волю, а неволі зазнав стільки, що не міг розвіяти навіть по цих просторах. Спочатку ніс свою самотність, як покуту й як погорду: погину — хто пожаліє, ви там укупі, а я сам; а далі оббувся, обзвичаївся й не мислив себе поза цією могилою та бурдюгом. Одвик од людей, од їхньої мови, навіть трохи губився в гурті, не знав, де стати, яке сказати слово.

Його серце не налилося од самоти ні холодністю, ні ненавистю. Й не тому, що знав про життя більше, ніж інші, а через те, що жадав від нього дуже мало й ніколи не збирався відняти бодай якусь мізерію в інших. Тут, у степу, звук обходитися найменшою малістю, і якщо доля посилала на якусь крихту більше, дякував, але на ще одну крихту не посягав. Десь там, на Січі, братчики п'ють оковиту й навіть нагріте заморське вино з перцем й смалять турецькі тютюни, ну й на здоров'я їм. Приїде на Січ — і він теж перехилить келишок-другий (і дай боже, аби ще й на дурницю) й полежить на печі на кухарській половині — погріє намерзлі в степу кості. Може, про життя Сироватка знав навіть менше, ніж інші січові товариші. А от про степ — більше. Знав, як викочується з м'яких ковил сонце в жаданні освітити всіх однаково (і не його вина, що одним під його промінням тепло, іншим— холодно), знав, як розтікається по степу холодний вітер і теж не однаково дошкуляє всім. Бог відміряв і тепло, й холод на всіх людей, він гадав, що вони й користатимуть тим рівно, але серед людей виявилось чимало надто спритних, а то й підступних, і обдурили бога. Нехай він з ними й розбирається сам, а Сироватка перед ним увесь на видноті. Як перед Сироваткою степ. От про степ Сироватка знав дуже багато. Бачив він і люті бурі, коли руда піщуга застилала увесь виднокіл, коли вітер виривав з корінням ковилу й типчак, бачив снігові бурани, які запаковували степ, аж олені не могли пробити в ньому стежки, бачив, як гризе з голоду синю кригу вовк і як підкрадається до білих куріпок червона лисиця. Одного разу голодна лисиця напала на орла, й той злетів з нею в повітря. І довго над Мокієвою головою вихрив червоно-бурий клубок, а тоді червоне одірвалося од бурого й довго падало в білий сніг. Умів він і сам непомітно підкрастися до звіра, умів виплести з кінського волосу сильце, що його не порве й дрохва, з одного погляду визначає — свіжі перепелині яйця чи насидки, він забирає те, що, вважає, належить йому, але зайвого не чіпає і намагається не ставати на путі ні звіроті, ні птахам, ні потаємним силам. І бачить він, як прокльовується із землі тюльпан, як зацвітають козельці й первоцвіт і як зацвітає ковила — вона ніжна й ласкава (нікчемний остюкуватий бур'ян, якщо

дивитися хазяйським оком), ніжнішого за неї, здається, нема нічого в світі, вона дружить із вітром, вигинається, стелиться, гойдається, наче жива, а пучки старої стримлять, як обтіпане батіжжя. Все на землі починається ніжно, а кінчається отако! Степ ніколи не буває однаковий, він міняється на очах: зараз він жовто-білий, за тиждень стане лілово-синій, далі — темно-брунатний. Він міняється щогодини, а то й щохвилини; набігла хмарка, освітило сонце — ранкове, полуденне, вечірне — кожна квіточка, кожна травинка знає свій час і поспішає вхопити своє. Вранці трави і квіти стоять обнизані холодними росами, та ось виглянуло сонце, й вони засвітилися, заграли, засяяли, з холодних стали теплими, з похмурих — веселими. Щоправда, Сироватка не знає, що вся ця краса і в ньому, в кожній його жилочці, в кожній волосиночці, либонь, те знає його душа, але не признається, а сам він знає лишень, якої трави цього літа буде більше і яка смаковитіша коням, а яка краща на підпал. Ще він здогадується: життя безконечне в оцих ковилах і квітах, вони народжені богом і чомусь полишені на власну волю й підкоряються якомусь одному великому закону, в який входить і він, бо залежить від оцих злив і трав, звірів і риб, а вони від нього.

Він пішов у цю самотину, бо тяжко стало зносити товариство — з його гонором, буйними бенкетами, грищами. Це не був виклик якимось вищим силам, він не ставав з ними на герць, та й не одважився б стати. Просто нічого йому так не кортіло останнім часом, як залишитись наодинці, для нього тягарем було будь-яке товариство, чужі радощі й навіть біди. Бажання самоти й повело його в степ, до Сліпої. Тут йому було добре, тут ніщо не неволило його думку, не гнітило душу, а постійне відчуття небезпеки поставило її на якийсь інший, вищий, трохи жертковий пруг і надало життю нового смислу. В ньому, почував, починало, хоч і помалу, оживати і щось старе. То не була спрага радощів життя (власне, він ніколи й не оддавав себе у схиму) чи самокатування, що проґавив їх, а просто радів з того, що потроху вертався думками до людей, їхніх клопотів. Правда, йому все менше й менше хотілося вертатися на кіш, мислилося інше життя, десь на слободі, при землі; десь там і криється отой вищий смисл, задля якого людина приходить у цей світ. Він почував неясність своєї думки й невідповідність нового бажання тому, у що вріс і що донедавна вважав єдино праведним. Насамперед все те залежало тепер не стільки од нього, скільки од Лавріна, од тієї розмови, яка незабаром сплине поміж них. Він боявся її ще й через те, що не знав, який тепер Лаврін. Думалося, що хлопець міцно приріс до Запорожжя й од нього його не одірвати. А в тому ж, либонь, немало був винуватий сам. Найперше оцим сидінням біля Волошки, якої йому й тепер шкода покидати. Бо такі оці роки були чи не найсправжнішими в його житті. Тут він знайшов для себе щось значне, немарне. Тут він, маленький і сіренький, як горобчик, переборов страх і набрався відваги, тут зрозумів себе і світ. Козаки часом питають: не здичавів, Мокію, з нудьги та самотини? А чого дичавіти? Коли все довкола живе, дихає, гомонить. А згори дивляться тисячі очей. Кожного із колишніх порубаних побратимів, батькові та материні. Маврині... Маврині — ото посеред неба. Через неї, мабуть, і покута, й життя отут. Чи й не через неї... Через пана Казана. Чи то пак Казановського.

Онисько Казан переіменився на Казановського, коли розбагатів на броварстві. Гроші йшли до грошей, статок до статку: спочатку купив Драні Хутори, далі став володарем сільця Драбинівки, а по тому цілого містечка Карасі. Жив у палаці, їздив у ридвані, а вечорами катався по широченному ставу на мальованому під лебедя човні. Правдивіше сказати, пахолки тягали човна довгими мотузками од берега до берега. Казановський бридував холопами, не хотів, щоб веслярі сиділи в одному човні з ним. Од них смерділо стайнею.

Смерділо, либонь, нею все минуле Казановського, й, аби забити той дух, одступився од благочестя й перебіг у католицтво. Йому видалося мало й того, наказав викопати на драбинівському кладовищі батькові та материні кістки, вимити і теж висвятити в католики. Так став уродзоним католиком і шляхтичем. Єдине, чим не бридував з хлопства, так це працею хлопів і їхньою землею. Умів він примусити хлопів працювати, умів забрати в них останнє, що мали. Щоправда, в самого Сирватки й забирати було нічого, але через нього й спричинилося лихо іншій людині. А почалося все з дрібної і навіть веселої пригоди.

Послала його мати на хутір де двоюрідної тітки косити сіно. Косили далеко, на Гнилій луці, край лісу. Мокій косив, тітка гребла скошене раніше. Були вони тільки вдвох, тітка ще молода, — та й яка вона йому тітка, сьома вода на вчорашньому киселі, — їй років тридцять п'ять, а на вигляд то й двадцять п'ять, гінка й вродлива, чорноброва, дебела станом і грудаста, вдовувала третій рік — чоловік поїхав зимою в хуру й не вернувся. Дітей у них не було. Тітка — вільна козачка, ще її батько викупився в пана. Може, через те така весела й жартівлива, бо вільна й сама собі господиня. Й пройняла своїми жартами Мокія до серця. Він і не одмагався, тільки посміхався ніяково, а вона його раз по раз запитувала, чого це він так запарубкувався, чи не хоче ніяка дівка за нього йти, чи такий несміливий. "Ти, Мокію, може, ще й не пристоював ні з якою під вербою?" — реготалася.

"Не пристоював", — одказував правду, а самому чомусь ставало на серці тривожно. На лісовій галявині вони були одні-однісінькі. Ліс позаду й попереду, десь там за кущами попід мокрим лугом дорога, по якій проїхали на гала інші косарі й вертатимуться аж увечері. Посідали вони обідати під копицею. Мавра застелила поміж ними чистий рушник і розв'язала вузлик з хлібом і салом, кров'яною ковбасою і пиріжками, він почав мастити салом окрайця й просто перед собою побачив білі, стрункі жіночі ноги — спідниця й сорочка закотилися високо. Це вперше він побачив так жіночі ноги, його аж тіпнуло, він утік очима, а думкою втекти не міг. "Тобі що, часник в очі зайшов?" — запитала вона. "Еге", — відказав Мокій. А коли вони встали з під копиці й Мокій почав підбивати розбите сіно. Мавра послизнулася й ненароком штовхнула потютькуватого парубка грудьми. Сирватка спаленів і чомусь подумав, що то, може й не ненароком. Ті груди, недокохані, великі й білі, він побачив надвечір. Пішов у ліс вирізати граблище, вертався понад копаночкою й трохи не наштовхнувся на вдову, яка милася до пояса. Мавра зойкнула, й прикривала руками голі груди, й не могла прикрити. А ввій оторопів і не міг одвести очей. "Ну, чого дивишся? — гукнула

Мавра. — Одвернися".

Назад їхали вже в сутіні, сиділи поруч, Мокій правив кіньми й своїм плечем почував туге Маврине плече й палав, як у горні. Маврине плече було гаряче, вона вже не жартувала до нього, й Мокій розумів чому: вона теж розпалася й думкою переступила в гріх. Потім, пізніше, він зрозумів, що Мавра не хотіла гріха, просто надто шумувала в ній кров, просто хотілося їй жартувати, хотілося погамувати бодай грою жіночу жагу, не сподівалася допустити себе до крайної межі. Але вже там, на возі, їх палив один вогонь, два вогні з'єдналися в один, і той вогонь потьмарював розум обом. Ще був у нього рятунок — піти додому, хоч мати сказала, аби він ночував на хуторі, до села неблизький світ — цілих п'ять верст, а завтра ж косити знову.

Мавра постелила йому на лежанці, а сама лягла на полу. Обоє не спали. Місячний промінь упав з вікна на кінчик скатерті і на підлогу, мовби шукав їх. Мокій чув гаряче Маврине дихання і сам дихав, неначе загнаний кінь. В голові йому шуміло й гуло, серце гупало, наче дзвін. Він сам не пам'ятав, як йому зірвалося з язика:

"Тьотю, можна до вас?"

"Яка там я тобі тьотя. Лежи ото".

"Мавро?.."

"Чого тобі?"

"Я тільки просто полежу".

"Ну, хіба просто полежиш..."

Тоді ще вони обоє думали, що погамують свій шал, присплять його. А приспали самі себе.

Три дні косовиці, три шалених, солодких тривожних дні.

А далі страх. Який не випускав його ні на мить. Через тиждень він знайшов привід і поїхав до Маври на хутір подивитися, чи не росте в неї живіт. За тиждень поїхав знову й придивлявся-придивлявся, аж те помітила Мавра.

"Чого ти так дивишся?"

"Та... я боюся".

"Чого?"

"Чи не буде дитини".

Мавра реготала, аж виляски йшли по хаті. "Ой, не можу. Він дивиться, чи через два тижні не виріс живіт. Дурний ти, Мокію, як дубовий стовп. — І докінчила без сміху. — Не бійся, од таких, як ти, парубків, що ще не знали перелюбу, дітей не буде довго. Та й од Тихона я не понесла, хоч прожила з ним цілих вісім років". Він заспокоївся, а коли через три місяці мати знову послала за чимось на хутір, усміху на Мавриному обличчі Мокій не побачив. Навпаки, угледівши Мокія, Мавра зблідла і в неї злякано забриніли губи.

В селі втаїти не можна нічого. Од самої косовиці парубки піджартовували над Сироваткою, відтак загуло-загомніло все село. А потім до Мокія прийшов управитель і сказав, щоб Сироватка йшов до папа. Казан-Казановський спочатку довго кепкував над Мокієм, а по тому наказав вдову брати. І то не гаючись.

Мокієві за пановим наказом неначе розпечена жарина впала на серце. Він уже й так не знав, що йому робити, куди подітися, ходив, наче неприкаяний. А тепер і тому його життю настав кінець. Просто од пана Сироватка пішов до Маври і об'явив їй панську волю. Зачувши те, Мавра закричала й заголосила так страшно, що Мокій і зовсім розгубився. "Ой лишенько. Та це ж я за ті три прожиті ночі повічна рабиня. Та це ж я вже не побачу білого світу, щоб ти не побачив його з цієї хвилини". Вона чомусь найдужче проклінала його й поривалася до криниці (діло було у дворі), а він заступив криницю. Мокій і сам розумів, що життя його пропаще, — передусім і ганьби вистачить на все життя, а ще вдова старша на десять років, а ще отако проклінає його й проклинатиме увесь вік за те, що з вільної козачки стає панщинною. А вона раптом перестала кричати, перестала труситися й сказала тихо і стримано: "А дитя, Мокію? Воно теж стане хлопським? Ти подумав про це?" — "Та хіба ж я тоді думав", — одмагався Сироватка. "Втікай кудись, тебе не буде, а я всю вину зверну на тебе, — порадила вдова. — Скажу, він мене кгвалтом узяв". — "Отакої, — сказав Мокій. — Куди я втечу?"

Він тричі ходив до пана, за другим разом його не допустили, а за третім разом таврували у стайні п'яти і спину розпеченим залізним пруттям. І він поніс ті криваві знаки до вдови. Тепер уже й він умовляв її, аби виходила за нього, а вона й слухати не хотіла, кричала на весь двір: "Ти мав таке на мислі од самого початку. Так знай же, хіба я з тобою одним спала? І з Микитою також, і з Федором. Він мені возив сіно, а не ти".

То були слова, які доконали Сироватку остаточно. А ще дужче доконало його розпечене пруття та панова погроза здерти з нього живого шкуру. І він прокляв пана, прокляв Мавру і втік уночі з села.

Проминуло скільки літ, вже на Мавриній могилі виросла вишня, а він, коли пригадає, й досі нуртує душею, адже не знає, чи мав право проклинати Мавру. А може, треба-таки було умовити її вийти за нього, адже вчинили гріх перед богом.

Мокій утік, а за рік Кривоносові козаки втопили в ставу Казановського й спалили його маєток. Мавра жила сама, ростила сина, Лавріна, хиріла й ниділа, аж поки не оддала богові душу.

Незадовго перед смертю осліпла. Тоді ж прислала йому на Січ з подорожнім гінцем хрестика, на якому поклялася, що Лаврін — Мокіїв син.

Ще два роки обминав Мокій Драбнівку. Та не обминала її думка.

І пропікав груди маленький мідний хрестик на шовковій шворці. Хотів закинути й не зважувався. І тоді поїхав, знайшов коростяве старчення, у якого на шиї на одній сировій нитці теліпався вовчий зуб, а на другій — химерний хрестик, та привіз на Січ. Сказав, що то сестринець, а сестру вбили татари.

Вовчий зуб Мокій закопав за куренем і довго розглядав хрестика, а тоді показав товаришам куреня, й вони сказали, що хрестик той — ласький, ще й порадили Сироватці про всяк випадок вихрестити сестринця в січовій церкві. Гуртом повели малого до попа, гуртом пропили Мокієві гроші, гуртом нарекли хлопця Перехрестом. Але ніхто не дорікнув Мокієві зайвим ротом. Мокій аргатував понад Самарою, тягав

волоки по лиманах — не цурався ніякої роботи. Лаврін, звичайно, того не знав, ріс чужий та далекий, ходив пустипаши, як і інші січові замурзяки. Що вище підводився од землі, то дужче ставав схожий на батька. Це вже помічали й зовсім сторонні люди. Може, через те, коли дивився на нього, Мокієві тепліло в серці й десь на самім вершечку думки крутилися м'які, ласкаві слова. Він так ніколи й не відважився сказати їх синові. Або ж попестити хлопця, посадовити собі на коліна. А так хотілося. Признатися ж, що Лаврін йому син, ніяк не міг. Навіть боявся, що той втече від нього. Та й як сказати про те? Розповісти все про матір? Й перекаламутити Лаврінові душу... Мати в його пам'яті лишалася доброю, хворою, він згадував її не інакше, як із сердечною тугою. Собі на подив, Мокій зараз не почував ні гніву, ні образи на Мавру. Іноді думав про те, як зустрінеться з Маврою там... де зустрічаються всі. Спершу має зустрітись з матір'ю. Це буде світла, ясна стріча. Він пам'ятає її молодую, міцною, в білому очіпку. Мати тіпала в ставку коноплі, застудилася й за три дні згоріла в пропасниці.

І з Маврою він зустрінеться... І розкаже все, що тоді коїлося в його серці. Він давно простив її, але не знав, чи простила його вона. Хіба ж її вина, що так сталося? Ковтнула з чужої руки ложку солодоців й мала до кінця життя пити отруту. Сироватка вдячний, що лишила йому Лавріна, й він, нехай поки що, хоч думкою, не самотній. Проте, як об'явитися Лаврінові, не знав. Ті думки тривожили його щодалі дужче й дужче. Не казати Лаврінові нічого?.. Назватися батьком — і квит. Тоді чого не навідався жодного разу? Який же, сказати по правді, ти в дідька батько? Й Сироватка вирішив дочекатися, поки Лаврін виросте, а тоді вже якось об'явиться...

Син тягнувся до товариства; до отамана, який полюбив його щиро, брав із собою в Чигирин, Черкаси. Сироватці скніло серце ревністю, але супроти не ставав. Нехай, зважив розумом, набирається од кошового житейської й військової мудрості. А щоб коли не схибити, щоб одірвати од себе ті болісні мордування, поїхав сюди, в зелену пустелю. "Біда біду перебуде", — сказав сам собі. Диво, не одірвав. З роками, в самотині, вони ніби взялися струпом. Почував свою самотність, як ніхто в світі. То так: є товариство, є курені, є військо, одначе насправді кожна людина самотня, як тополя в степу. Лягає під ту тополю козак і не лишає по собі нічого. Може, спом'януть, коли ділитимуть нужденний скарб або при чарці. Молодий думає, що він — золота нитка в шитві. Витягни її — й шитво розпадеться. То зовсім не так. Кожна людина — піщина у високій горі. Забери одну — на горі не позначиться.

Тепер часто думав: він у світі не самотній. Картав себе, що так довго не одкрився Лаврінові. Далі не критиметься. Ось зустрине й скаже.

Йому якось дивно, щемко потеплішало в серці, і він розчулився. А тоді майнула думка: чи не буде Лаврін соромитися такого батька? А чого йому соромитися? Що не в кармазині та кабарзі? Зате в шані. Мокія і таких, як Мокій, товариство шанує. Ну, в корчмі братчики трохи підкепковують ("це ті, що на Великдень христосуються вареними раками"), зате в курені Мокій сидить поруч курінного, а в церкві стоїть біля самого кліросу.

Він усоте чи в тисячне переповідав у думці своє зізнання Лаврінові. І щоразу додавав якісь нові слова. Й почував, як вони усе м'якшають, теплішають. Він їх трохи соромився, але й не міг од них відмовитись. Вони тримали його на світі. Звичайно, з Лаоріном у них буде козацька розмова. Він скаже суворо й просто. Отак сталося. Отак мусимо матися. (Сироватка розумів, що звикання буде для обох, надто для Лавріна, довгим і непростим. І вірив, що справжня приязнь, а може, й любов, до сина прийде з часом). А тепер вони сядуть удвох та поміркують над Лавріною долею. Аби не була такою її синові, як йому. Гралася ним увесь вік, мов вітер пір'їною, кидала то в багно, то в сніг, то під палюче сонце.

Може, нехай їде на лівий берег? А то звікує свій вік бурлакою. Можна б на башлівці попросити в товариства землі, але яка то земля, вона не твоя, а січова, кожного року проси нового ярлика, та й така вона, як гаряча сковорідка. Сьогодні засіяв поле, а завтра ординці столочили його кіньми, а твою голову настромили на кілок у плоті. У Сироватки у військовій скарбниці заховано сорок телярів. Настарав за життя. Що ж, для початку вистачить. А там молоді прироблять. Та й Мокій не сидітиме склавши руки. "Я, сину, за двох робитиму". Й це несподіване, проказане в думці слово "сину" озивається в серці гарячим трепетом. Він довго не може заспокоїтись, те "сину" ходить у ньому мукою. Врешті Мокій знову вертається думкою до вимріяного обійстя. Й бачив сина заможним господарем, а себе щасливим, обсіпаним онуками дідом. Виходять вони з Лавріном на лан, а лан той — їхній. Жито ще не дозріло, але вже вибуяло, стоїть прозелене, високе. Сивіє на овиді хмара, вітер студить з-під неї, й біжать по полю круті, аж чорні, хвилі. У хвилях, у житі якась таїна, глибока бентежність — здається, під хвилями щось ховається, здається, в них зачалася вся земна сила. А хазяїнові неважко прикинути, що прикотять йому на жнива ті хвилі. Земля! Боже, скільки її перед ним, мабуть, оце і є найбільше в світі поле — козацьке. Нема йому кінця-краю, не знало воно ніколи плуга, а могло б прогодувати тисячі тисяч таких, як він. А йому небагато й треба, кілька десятин поля та ще город, щоб отут — латка проса, отут — мак і щоб мак не по всьому городу, а плисом, а попід межею — соняшники. Щоб пройшов межею, і вони вклонилися.

Аж сльози приступили Сироватці до очей. Та нараз чомусь знову сплив на думку недовірок Казановськнй, і похмарніло на душі. Того Казановського нема, але є інші. Лиха не поменшало. А цього літа його намоталося тугий клубок. З Криму орда, з моря султан обложили Україну сарановою тучею. Достоту од такої тучі в давні дні погинули Мокієві батько, два брати й сестра. Обчухрали вороги рід, як буря зелений молодий ліс. Він — останній його пагін. Щастя, що є Лаврін. Важкі рубці запеклися на Мокієвій душі, щеміли на бойовиська. По них і пам'ятав минуле. І Драбинівку, й Казановського, й Мавру. Так, пам'ятав і її. Давно перебродила кров, переказилася плоть, але всі жінки, які приходили до нього в снах, були Маврами. Мав же він на своєму віку ще один перелюб, і була та вдова, Хівря, й станом вдатна, й тілом гаряча, а от в пам'ять приходила тільки Мавра. Немов кара господня, немов покута за якісь гріхи.

Зненацька по той бік болота пролунав гучно тупіт диких коней, окреслив у п'їтмі

дугу, подаленів у бік Дніпра. Тупіт обірвав Сироватчині думки. Сироватка підвівся од погаслого багаття, прочинив у землянку очеретяні двері, став на коліна, щоб сотворити вечірню молитву. Свічки не світив, бо мав тільки невеликий огарок на свято, однак бачив лик богородиці й так, пам'яттю. Та він, либонь, у пам'яті тільки й зберігся, бо зчорнів і став, як земля. Сироватка тому не дивувався: звісно — богородиця, вічна тружениця. Та ще цілий кіш запорозький прийняла в заступництво.

"Вірую в єдиного бога Ісуса Христа, сина божого, отверзи очі твоя, боже наш, і внемли молящомуся тобі. Вірую в тебе і припадаю до стоп твоїх, заступнице наша, пресвята богородице, — шепотів Сироватка слова молитви. — Сповідую тобі всі гріхи мої, очисти душу мою од гріхів давніх і нинішніх і од тих, яких ще не содіяв. Не обділи своєю ласкою, пресвята богородице, пошли сина на повиданіє і наповни його серце синівською любов'ю. Не полишай довжників наших, бо вони не полишають нас і норовлять пожаковать, де тільки можна. З високої могили гукаю до тебе, богородице, почуй голос мій! На тебе вповаю, спаси люд мій від ворогів, бо піднялися вони, загострили меча і хочуть понищити синів твоїх. Встань у гніві своєму, вознесись проти них, щоб повернули вони назад і, спіткнувшись, погинули перед лицем твоїм. Веди мене, богородице, правдою своєю супроти ворогів роду христіанського, заслони від страху серце моє, щоб не боявся і тисяч ворогів, коли постануть перед зором моїм. Суди правду сиротині і бідному, тому, хто сіє хліб і шаблею боронить його та віру святу".

Сироватка, хоч плував слова святого письма з власними вимислами, творив молитву щиро й врочисто, в цю мить він почував за своїми плечима Дике Поле, і Великий Луг, і всю Україну. Вона розпросталась могутніми крилами — лівим і правим берегами — й підносила його, аж ставало терпко й безсмертне на душі. За неї, за своїх тата й матір, за Лавріна гибів у цій безстінній тюрмі, за неї щодень і щогодини важив життям. Пощо воно без неї?! Ситий кусень і солодка чарка — то тільки таким, як Казан-Казановський. Бо ж зроду не встав на світанні й не послухав жайворонка, не викопав у лузі криниці. Йому не обсипала цвітом голову вишня й не запах уві сні канупер. Жайворонків бачив на сковороді, вишні — на тарелі, замість води солодив душу вином. "Чого таким і ходити по нашій землі, — шепотів далі Мокій Сироватка, — й толочити наш чистий ряст! Избави нас од них, пресвята богородице, покрий своїм святим покровом чесні голови козачі. На небесах, на землі трори волю свою, заступи нас од кривди панської, лясської, ханської, султанської і всякої іншої. А я допоможу тобі своєю шаблею..."

Молитву перетнув голосний тупіт. Табун вертався од лиману. На мить тупіт притих, а тоді зафоркали коні, зачавкотіло болото, заплюскотіла вода. Сироватка хотів творити молитву далі, але кінські копита розтинали думку. "Чому коні не пили на лимані? — враз майнула нова. — Чому прийшли сюди, на болото? І вчора, й позавчора... Що їх відлякує там? Ведмідь, рись? О цій порі тарпани їх не бояться. Та й лиман великий... Качки та гуси теж не сідають на лиман... Вчора кружляли весь день, залітали аж сюди..."

Так і не скінчивши молитви, потягнув у кугу. Ліг на очеретяну примостку, накрився кожухом. Не спалося. В темфяві тонко дзвенів комар. Сироватка чекав, поки той сяде йому на обличчя, щоб накрити його долонею. Спробував знову думати про Лавріна — не думалося. Він міг лежати отако годинами — без жодної мислі, в тихому спокої, і степ повільно перепливав через нього. А може, він через степ. Думка знову закружляла довкола табуна тарпанів. Скільки разів подавали вони йому знак! Помчали дикі коні од Кам'яного Затона, певне, наполохали їх ординці. Од вовка, од ведмедя вони не втікають далеко. Чому коні не пили в лимані? Ця думка скрутила мозок, мов тугою удавкою. Почував — тут щось крилося. Либонь, значне. Не розкриє, то шкодуватиме весь вік. Сперся на лікті. Рішення сплинуло враз: йти до лиману. Отак просто встати й піти. Навпрошки — зовсім недалеко. Верст вісім-десять. До світанку вернеться.

Озброївшись кривим турецьким кинджалом і пістолем, вирушив у путь. Рушниці не брав — завелика. Звірину можна одлякати випалом з пістоля. Йшов на козацькі лампади — Стожари, пильнуючи, аби вони весь час світили з правої руки. Темінь стояла довкола м'яка, духмяна од вечірніх трав, він провалювався в неї, немов у вистелену сіном яму. Сичала попід руками тирса, потріскувало сухе галуззя, розсипало Сироватці по тілу терпкі, моторошні іскри. Фуркнула з-під ніг якась птаха, закричала пронизливо, аж серце захололо, впала в трави. Часом Сироватці здавалося, що він ось-ось наткнеться на щось м'яке й волохате, що воно розчепірить пазурі й увіп'ється йому в ребра. Він не боявся степу, вдень прозиравав його з могили до дна, бувало, доводилося ходити по ньому і вночі, але ще ніколи степ не огортав його так задушливо й підступно-м'яко. Мокій не одводив очей од зір, і не через те, що боявся заблудитися, а тому, що в їхньому мерехтінні почував якесь заспокоєння. Вони вже перегоріли за ніч, вичахли, білили в небесній імлі, неначе жарини в попелі. Місяць і далі блукав понад обрієм, його заступили хмари.

Провалювався ногами в кротовиння, натикався на купиння, плив у травах, неначе в хвилях ріки. Плив і плив, і небо розгойдувалося від тієї плавби, й зорі зривалися з небозводу, падали в темні типчаки.

Терпко пах пастернак (Сироватка знав, що зайшов у долинку), типчак здіблювався, як шерсть на вовчій шиї. Темними кучугурами вставали попереду зарості заячого холодку. А потім в обличчя бив запах козельців (Сироватка знав, що виходить на горб), смолокіс змією шипів під ногами. Шелестів татарський шабельник, слався м'яко та піняво лисохвіст — Мокій зрозумів, що наближається до лиману.

Опівночі оминав давнє городище, пробирався попід руїнами валу Се було страшне місце. Тут найчастіше ділили між собою полон татари, звідси правили викуп. Обложені невеликими залогами, вони завжди могли оборонятися за старим валом. І мали дві втечі — степом та водою.

На валах було порожньо. На руїнах городища не чулося жодного згуку. Тільки глухо попугикував сич, ніби дмухав у гниле дупло. Люблять це місце орли й пугачі. Недарма так густо засліджені при версі білим пометом чорні стіни. Мокій зараз бачив їх проти серпика місяця, що вплив з-за ріденьких хмар. Моторошно біля цих руїн

козакові. Душа наче кригою взялася, торкнуся — задзвенить од страху. Сам приніс шкуру на турецьке базарище, бери, басурмане, натягай на барабан. Але цілою з нього її не стягнуть. Басурмана він боїться менше, ніж нечистого. На цій стіні того бачать дуже часто. У різній він буває подобі — то kota, то собаки, а то й татарина з шаблею при боці і зі списом на плечі. Походжає, зирить у степ. А перехрести його праведною рукою — враз обернеться в крука й полетить з крекотом понад лиманом.

Про всяк випадок Сироватка перехрестив місце, звідки пугикав сич (самого його не бачив), й потягнув далі. Нарешті добувся до води й зачався в кущах. Вихекував у кулак довгу путь і ляк, що обійняв біля городища. Роззирався на всі боки. Темінь стояла й чорне безгоміння. На притемненій воді виблискували зорі, але їхнє світло не сягало вглиб, а мовби одбивалося од поверхні. Вода була тепла — Сироватка почував те лицем. Тут і там на ній з'являлися маленькі кола — розходилися тихо, без сплеску — риба ловила мітлицю, що сідала на плесо. Найбільше тих кіл — у ліву од Сироватки руку, під ситнягами, що стали стіною біля берега. Проплив попід кугою вуж, його не було видно, тільки по воді пролягла темна змійка, просвистіли над головою качині крила, і почувся сплеск і майже водночас голосне, сполохане "ках". Не випускав з уваги жодного сплеску, жодного повіу вітру. Дозорець мусить бути пильним і завбачливим. Пригадалося, як років шість тому толочили козаки траву понад Дністром; Сірко заїхав у очерет і побачив купу колод. Ясна річ, колоди — для мосту, для великої переправи, бо незначні річки татари переходять бродом. Отак було викрито басурманський намір на широко задуману війну.

Мокій Сироватка сидів на невеликому мисику під вербами, що розбрелися по березі од нього в правий бік, приглядався до темних, схожих на скирти, обкучерявлених верболозами та осоками островів. На плесах і далі лежала тиша. Тнули комарі. Сироватка терпів і вже шкодував, що причвалав сюди. Ну що він тут побачить! Татарського шайтана на городищі! Як той витанцьовує халяндри. Та коли й свій вибулькне з води, Мокію мало радості. Тут, на водних глибинах, їх гибель. Кажуть, що вони часом сходяться з отими, з городища, татарськими, й б'ються навкулачки. Може, з того пішла й примовка — чорти навкулачки б'ються. А ще січові діди розповідають: ховався якось в озері, в очереті, від татарви козак, а неподалік від нього вплив з-під води нечистий, пройняло його холодом у ямі — й чхнув на все плесо. "На здоров'я!" — сказав козак, і тоді рогатий побачив його, вхопив за чуба й поволік за собою до сомів. Підвела козака власна делікатність. Підводить увесь вік. Те Мокій затямив гаразд. І через те сидить над темною водою тихо, безшелесне. Все-таки невідомо, який дідько мотається в цих очеретяних нетрях.

І через те страшно Мокієві. Можуть і русалки знайти його між оцього каряччя, вже напевне подумують, що підглядає за ними. Для русалок, правда, він застарий, а там — нечистий їх знає. Принесла ж його лиха година сюди. Спав би оце в курені, де комарів видавив завидна, де прохолода, де вистелене свіжою травою ложе.

І враз Сироватка почув тихий сплеск. Пригнувся до води й побачив чорну тінь, яка швидко посувалася од однієї темної купи до другої. В наступну мить тінь трапила в

розруб між вербами, й Мокій розпізнав чіткі обриси галери. Вона пливла по темній воді в ліву руку, пливла так тихо, що, здавалося, сунула по ній чаром. Коли порівнялася з довгим островом, там щось сяйнуло, либонь, вибили іскри кресалом. Сироватка трохи не скрикнув, скубнув себе за вуса, пригнувся ще нижче до води. Тільки тепер помітив, що острів значно довший, ніж був раніше. Й кущі ліворуч теж вельми далеко забрели в воду.

Одлетіли останні сумніви: в лимані ховалася турецька ескадра.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Страх мчав натовпом, мов наляканий олень лісом. Шелеснуло тут, шелеснуло там, охнуло аж з того краю.

— Дивіться, дивіться, намети ставлять!

— Ще одного бунчука ввіткнули. А то що над наметом? Якісь ганчірки.

— Крила орлячі. Щоб, значця, нас накрить. І над верхівцями також.

— Ой людоньки, що ж воно буде!

На вал вийшло кілька відчайдушних молодичь, попереду довговида смаглява дняконша у квітчастій хустці, йшла сміливо, моторно, мабуть, щоб додати бадьорості козакам, подивилася з-під тонкої білої руки й помертвіла. Вершники з орлиними крилами пролетіли крізь неї, і осипався веселий цвіт з серця дяконші, й стало воно, як грудка льоду. Та й як не помертвіти! Турки і татари стояли за якихось двісті сажнів, витріщилися на жінок, загаласували, залементували. Допіру татари бавилися — стріляли з луків гусей на Сіль-ниці, хоч не могли їх дістати (козаки туди сягали рушничним боем), забави не полишали, хижо ширились, пружно опускали тятиви. Гуси гел'готіли, літали, їм не було куди вирватися із смертельного кільця. Лише двоє білих, б'ючи крилами по воді, полетіли в бік болота, татари стяли сірого гусака, а гуска впала в очерет. Тримаючи в руках луки, татари дивилися на жінок. Білі плями облич, чорні вирви очей.

Якийсь татарин заверещав тонко, як недорізане поросся, дяконша вхопилася однією рукою за серце, другою за частокіл, мабуть, вона вже бачила, як тягнулись до неї гаччя рук, як вони зривали одіж. Хто захистить, хто встоїть перед такою силою, увесь басурманський світ повис над їхнім Ладижином, над купкою оборонців; ойкнула, похитнулася, її підтримали інші молодичі. А з турецько-татарського натовпу виступив натоптуватий татарин з широким лицем, приставив до рота дудкою руки, кричав:

— Козаки, складайте оружжя, виходьте всі у степ. Великий візир обіцяє усім свободу.

— Візир — віслюк, — гукнув у відповідь тонкошії, вирлоокій козак Макуха, городовий козак, — і слово його осяче.

— А інакше скураємо і голови понабиваємо соломою, — страхав татарин, спинаючись на вербовий пеньок.

— Твоя вже й так соломою набита.

— І жінок ваших... Оту он пишну...

Молодиці, підтримуючи одна одну, мертво переступаючи ногами, пішли з валу.

Назустріч їм з широкої вулиці за церквою вибігло з десяток козаків з фузіями та списами в руках, потиснули людей, заволали:

— Одступіть! Дайте дорогу!

— З дороги, з дороги геть!

Слідом за ними з вулиці рядами повалили комонні козаки. В густій тісняві коні задирали морди, басували копитами, дзвеніли стремена, миготіли червоні, сині шлики шапок. Списи стояли, як ліс. Вершники дивилися тільки вперед — щоб не зіткнутись, не зачепитись, їхні обличчя були суворі й чимось схожі одне на одне. Здалося, хтось невидимий поклав на них однаковісінький карб. Передні вливалися в широку, що вела до Бершадської брами, вулицю,, задні натискали, передні — стримували натовп. Те, що вони дивилися тільки вперед і під ноги, налякало міщан.

— Вони лишають нас, а самі втікають, — закричав хтось з середини натовпу тонким голосом.

Йому відповів старий, у прим'ятій сукняній шапці козак, з тих, що прокладали кінноті дорогу:

— Вони їдуть захищати твоє життя, дурню.

Те, що козаки були без тороків, саквів, трохи заспокоїло, але зродило іншу тривогу: чи відіб'ють супостата? Часом перший бій важить найбільше — наляканий ворог може одступити назовсім.

— Дивися, й наші там, — гукнув до Марка Лаврін. Він рвонувся, щоб пробитися до своїх, та одразу й укляк, бо ж збагнув: що може вдіяти піший, та ще й майже голіруч. Їхні коні лишилися далеко, та й не протолочаться вони крізь натовп. Заледве вирвалися з людського виру, пробігли з півсотні сажнів вузькою вуличкою й, тримаючись за яблуньку, вилізли на тин, з тину — на хлів й знову побачили горб, а на ньому сині та червоні намети й татарву біля них. Козацька кіннота просувалася по вибалках, від ворога її приховували пагорби.

Гарно їхали козаки, Лаврін аж замилювався ними, на мент забувши про те, заради чого їх несли туди коні.

— Кайдан, Кайдан ондечки, — чомусь пошепки мовив Ногаєць. Справді, узвозом, трохи збоку од інших, мчав Кайданів важкий кінь з білою плямою на животі. Дорога бралася вгору, коні ухоркалися, переходили на рись, а то й на крок. Однак передні вершники вже сягнули половини гори, сховалися за ліском, що посів схил зж до верху.

Лаврін і Марко не бачили, звідки козаки заскочили басурманів, — якийсь час вершників зовсім не було видно, — а тільки заметушилися й стали кудись пропадати турки і татари — неначе провалювалися під землю. А ще за хвилю поселеному пружі горба промчав козак, він вимахував шаблею, і хоч звідси вона здавалася срібною соломиною, одначе з-під неї падали зрубані бунчуки. А потім і сам якось дивно хитнувся на правий бік, повалився на землю. З горба сипонули татари, вони втікали вниз, у хащі, козаки стріляли з коней, інші спішувалися й теж котилися по схилу навздогінці. Падали підрубані намети, осідали, мов дивовижні птиці, до землі. Оддалеку все це скидалося на гру, на іграшковий бій, який показують у вертепі, де турки й

татари падають, як снопи, а козаки гуляють на баских конях. Сюди, в місто, не долітав запах крові й не відчувалося маєва крил смерті, серце ловило звитягу та перемогу, наливалось радістю й хоробрістю.

— От шкода, що нам не вдалося, — сказав Марко й торкнувся гілки з яблуками-зеленцями.

З бою козаки верталися на змилених конях, розгарячілі, розпашілі. Попереду на сірому в яблуках дончаківі їхав полковник Мурашко, на його худому, з випнутими вилицями обличчі застигла гримаса болю. Він загубив шапку, чи її збили в сутичці, чорне крило чуба спадало на чоло, по скроні стікала тоненька цівочка крові. За ним везли сім захоплених у ворога прапорів, далі гнали полон — кілька десятків турків та татар, що були змушені бігти, аби не наколотися на наставлені іззаду списи. Вони скидалися на овечу отару. Тільки двоє йшло збоку, літній турок в епанчі та зовсім молодий татарин у дорогому вбранні. Татарин дивився відверто ворожим поглядом чорних, як морок, очей, голову тримав високо, мовби йшов не в полоні, а сам гнав полоном усіх цих людей.

Ладижчан опанувала радість. Вона була п'янка без вина, а багаті міщани, шинкарі викотили з підвалів бочки з оковитою, вибили днища: пийте, козаки, наші заступники, кріпите побіду міцним трунком.

Січовиків здоровив штофом наказний полковник Мурашко. Високий, худий, вузькоплечий, ходив поміж запорожців, був з усіма запанібрата. Очі йому блищали, ліва щока сіпалася, й права рука нервово стискала штофа, поки не посипалися скалки. Мурашка підносила звитяга й гнітила відвічальність: з усіх гетьманських полків тільки його лишився на Правобережжі, він один стримував могутню навалу ворога. Посланий гетьманом на розвідний промисел, тепер не мав од нього ніякого ордонанса й мусив чинити все на власний розмисел. Ну, звичайно ж, десь там, під Черкасами, гетьман і боярин кують побідного меча, плетуть хитрі сіті, аби одразу виловити все велике і мале риб'я. Готувалися ж до війни і на війну йшли. І царське веління було — перейняти ворога. Вражий турчин веде війну поза будь-якими законами, палить міста і села, бере в полон малі діти. Мурашкова душа горіла ненавистю.

Просто з майдану пішов до надворітньої брами, де тримали полонених. Вирішив дознати, для кого ставили намети: для калги-солтана, для хана чи самого султана, скільки в султана війська й куди воно йде. Серед полонених було двоє значних: один — мурза Ісмаїл — трохи пом'ятий і посічений у бою, в нього на щоці, нижче вуха, висів клапоть шкіри, й скрапувала на світло-жовтий бухарський шовк темно-вишнева кров, права рука висіла, як пліть, — про другого ж поки що достеменно нічого не знали, одначе всі казали, що то ханський син. Надто розкішний одяг, золота звізда на чалмі, два персні ка лівій руці — татарин роду високого й мусить знати багато.

Козацтво гуляло, клялося міщанам заступити Ладижин од самого шайтана. Міщани не шкодували солодких медів і солодких слів.

— Ти, полковнику, входиш в гісторію, — белькотів Мурашкові п'яний осавул з бильмами на очах. — Я сам впищу тебе в неї.

Мурашко трохи бридився п'яного, але слухав.

Славно пили захисники Ладижина.

Одначе похмілля було гірке. Ранком по місту поповзли чутки, що вчора увечері на суворій квестії хмільний полковник Мурашко обухом сокири забив ханського сина. Той не хотів давати о собі жодного виводу, обізвав Мурашка коростявим собакою, мерзенним рабом; погрожуючи великою карою, наказував скоритись, поки не пізно, зустріти падишаха на колінах та просити прощення. Мурашко в запалі сягнув його обухом сокири. А вранці хміль розвіявся, прийшов тверезий розмисел, страх, і полковник порішив утекти з міста. Сховався в замкових палатах, нікого до себе не пускав, вимірковував шлях до втечі. То молився, то проклинав долю, що закинула його сюди. Порожня палата — тільки камінна лава та дубова скриня — відлунювала його кроки, і Мурашко щулився, немов з холоду, до болю стискав сплетені за спиною в міцний замок руки. У вікна-бійниці було видно Буг, татарські дозори на горбі, табуни коней, що паслися на долині. З цього боку інкурсій можна було не боятися, але й до втечі звідси шлях був негожий. Схлюпувала, мов схлипувала, у темному кам'яному колодязі вода, чмокала простудними губами й вимагала жертви. Казали, що колишній комендант фортеці чинив у цій залі допити, трупи кидали в колодязь, і Буг ніс їх до моря.

Мурашко розумів — убієнних буде багато. "Треба прорубуватися на волю". Чорним кажаном майнула думка: гетьман може й не прийти на виручку. Що йому той маленький, ще й чужий — правобічний — Ладижин у його великій війні. Кинув їх, як принаду... І чекає, поки турки скупляться геть-чисто всі біля міста, й тоді він ударить. Але пої;а вдарить, турки можуть скурати місто. І ханенка йому не подарують. Тягнутимуть жили із живого. Кров холонула від тої думки.

Серед запорожців теж пройшло збурення, одні вимагали йти з гетьманцями, інші — лишитися в Ладижині. В гетьмана вони і не вірили. Ходили од двору до двору по своїх Гіюстоях-консистенціях, вже Доходило до сварки й кулаків. Хилилося на те, що пан Сава дасть усім вольний розмисел: хто хоче — нехай лишається, хто не хоче — йде.

Лаврінові довелося вперше виважувати в серці власну долю. Хоч який малий мав досвід, але й він підказував: йдеться до важкої бойної потреби. Й буде це бій ластівки з вороном.

Одначе й ластівці не випадає втікати з-під своєї стріхи... А потім до тих думок долучилася думка про Киліяну, тільки й вона була немов стулена з двох: залишиться в місті — буде ближче до Киліяни (хоч яка то близькість, коли поміж ним і нею — вороги), але може погинути; вернеться на Запорожжя, а чужинці тим часом посядуть все Поділля...

Він почував, то не може виважити сам. Спробував порадитися з богом, але бог мовчав. Марко ж стояв на одному: їхати з гетьманцями. Й саме тоді, коли Марко вже майже переважив на свою думку, Лаврінові спом'янувся кошовий, запальний і правдивий ватаг.

"Як би ти вчинив, батьку?" — запитав і став мислено перед його очі.

"Це наша земля..."

"Козацьке Поле — теж наша земля".

"Тут жінки, діти... Ви їли хліб, гостинно краєний господарями. Ви приїхали яко їхні захисники. Нас у Січі теж ніхто не неволить. Покладемо оружжя й опинимось всі в неволі".

Лаврін мислив не гарячим од страху розумом, а холодним, ставши перед людиною, яку поважав і по якій міряв свої вчинки. Отож приїдуть вони, й кошовий запитає: "Ну, як там було?" Й що він скаже? "Була втеча. Не я один утік, а й такий-то, й такий..." — "А Кайдан, а Кремень, а Шабалда?.." Може, нічого того й не запитає Сірко, проте подумає про Лавріна погано. Як же тоді матиметься він, Лаврін? Він так гарно розмузикував біля кошового про звитягу і честь. Не появиться кошовому на очі зовсім? Заховається десь до осені й приїде на Брусів хутір?

Але то — негаразд. Ницо й гидко.

— Я нікуди не поїду, — стріпнувши чубом, сказав Лаврін Маркові, що вже лаштувався в дорогу.

Марко якусь мить тримав у руках тороки, відтак кинув під кущ.

— Погинемо обоє, як собаки!

Одначе з Ладижина не виїхав ніхто. Міщани не випустили гетьманців. Озброєна варта стала біля обох брам, зустріла козаків чорними цівками рушниць.

— Як зробив, так і одбувай, — гукали ладижинці Мурашку. — Хто тебе неволив лишати живота татарського царевича? Ми не хочемо розплачуватися своїми шкурами за твоє безумство. А з боків лементували жінки, обзивали козаків боягузами і ланцями. Міщани стояли, як стіна. Так стоятимуть вони і в бою. Їм відступати нікуди. Тут їхні жінки, їхні діти, їхня вітцівщина. Людина вельми сильна вітцівщиною.

Гетьманці мусили повернути назад, чекати разом з усіма, яким боком повернеться до них круговерть долі. Десь по обіді радились єдинокупно в ратуші — ладижинськнй уряд, Мурашко, переяславський полковник Войца Сербии, ротмістр Анастас Дмитрієв, полковник Сава, донський осаул Амбросій. Вирішили взяти оборону й стояти, доки не підійде на поміч Самойлович. Не полишить гетьмані на загибель дві тисячі своїх козаків, не оддасть на криваве розтерзання християнське місто й увесь край. Ачей, запевняв Самойлович їх у тому, обіцявся на раді в Переяславі прийняти в оборону всі полки, які схилили під його булаву прапори. Гетьман і воевода чекають підмоги, аби дати генеральну битву.

Ладижинці спорядили за Дніпро посланців, наказали їм боршій вести на поміч гетьманське військо, розказати там, як легко збили козаки передові ворожі залоги, які певні ладижинці перемоги.

Мурашко знову злетів духом: ходив по валах, по фортеці, оглядав місто на оборону, вимахував замашною палицею-сажнем, замашно лаявся; од нього не одставав Анастас Дмитрієв — воїн хоробрий і досвідчений, сповнений якоїсь важкої рішучості й віри. Колишній лисянський мешканець, одружений на лисянській міщанці, Дмитрієв був грек родом, перейняв тутешні мову й звичаї, доскочив у військо Самойловича

ротмістрського чину. Невеликий, чорнявий, верткий, крутився, мов чорна дзиґа, заглядав у всі щілини, лазив по таких закомаринах, де вже й павутина перетліла. Вилазив для ладижинців невітшні вісті, сумний докір: місто кепсько приготоване до оборони.

Та це, либонь, вони знали й самі. Щоправда, вал мали міцний. Засіяний просом та очеретом, він ніде не осунувся, але рів був не очищений і в кількох місцях засипаний сміттям. Потрухла покрівля в фортеці, посипалися обломи й тераси, обвалився тайник. З вигляду — фортеця грізна, мурована на скелі: дві круглі вежі і одна квадратова — найвища, чорні бійниці, червоні зубці понад муром, але скільки вона вмістить людей, та й чи довго всидиш у ній без провіанту. В місті — всього одна гармата, та й та поламана, хоч порошу чимало й шроту корит тридцять, мали кілька затинних пищалей, з десятків шмаговниць, три дев'ятиствольні ожиги, в достатку рушниць і мушкетів.

Мурашко лаявся чорно, наказав вигнати всіх міщан розчищати рів та ремонтувати палісад; козаки теж побрали до рук лопати та кайла і полізли на вал. Підправляли укуси, плели тури з лози та набивали їх глиною. В одному місці виявилися трухляві палі, й Мурашко наказав розвалити крайню від валу хату — її розібрали. Жовта курява стояла на тому місці, тягли новеньке дерево на вал; жалібно, тонко голосила господиня й проклинала полковника та козаків, а чоловік сидів мовчки на дровітні й дивився в землю. Запорожці, яко великі мастаки на всілякі військові мудрації, готували на оборону підступи до валу. На щастя, ворог поки що стояв далеченько і великої перешкоди в тому захисникам не чинив. Сипонула було татарська команда, але її відігнали рушничним вогнем. Власне, загроза штурму падала з півночі, од поля, з півдня місто взагалі було неприступне: драглисті бабла за Сільницею стояли тому на заваді, із заходу — Буг, зі сходу — Сільниця, там лише зачистили вал, аби він спадав просто в воду. На полі ж за Барською брамою копали конці, розкидали "часник" для калічення коней, старі колеса, верхівки дерев, стромляли в землю шпиці та рогачки. До вечора пустили воду в рів. Хотіли ще укріпити бастіони, — їх було два, обидва од поля, — одначе не встигли.

По валу ходив протопоп з двома дяками, кропив на перемогу святою водою вал, частокіл і тури, кропив козаків, закликаючи їх на хоробрість, а в самого сіпалася ліва щока і неспокійно бігали очі, їх то приковував, то одштовхував ворожий табір. Молитву він скінчив поспішливо, подався кропити мури фортеці, які здавалися йому надійнішими.

Настала ніч, а на ранок попід містом вже густо скакали татарські роз'їзди. Вороже військо облягло Ладижин з усіх боків. Стояли на горах і долах, за Бугом і за Сільницею, й не було їм лічби, на зеленому прюзі горба знову забовваніли схожі на вежі намети, дикі ногайці приступили зовсім близько. З валу було видно їхні обличчя, й одяг, і зброю, вони купилися на віддалі рушничного пострілу, щось гукали, махали важкими залізними й кизиловими булавами. Козаки й міщани стояли на валу, татари й турки — перед валом, вони галасували, оборонці мовчали, приголомшені силою, котру вздріли перед собою. Частокіл на валу сягав гостряками обоонцям по плечі — стріляти з-за

нього ліпше, ніж через бійниці, й скидати з драбин ворогів палицями, й стинати бичами та шаблями. Проте й ворогу такий частокіл доступніший, хоча він на дуже великій висоті й міцно вгрунтований в землю.

— Багатенько поганського люду зібрав султан проти мене, — мовив Кайдан. — Начуваний про мої доблесті.

Ніхто не засміявся. Тисячі нещадних очей — їх не видно, тільки чорні вирви на плямах облич, вони пропікали до кісток. Страшно отак зблизька дивитися на лютого борога, який жадає твоєї погібелі, твоєї муки і якого не зласкавлять ніякі сили світу. Здригає в страхові душа, моторошна відвага наливає її, рука сама тягнеться до шаблі. А десь за спиною бринять, нсаче з холоду, чиїсь губи: "Що то буде. Ой, що воно буде — така сила!" Й козак лячно оглядається назад, аби не зустрітися очима з т'г.і, хто шепоче сі моторошні слова. кісток. Страшно

Над містом повисло безгоміння, й ворожі крики долітали до найдальших вуличок. Широченна долина була запруджена військом, а воно сунуло й сунуло, сипалося з-за гори, мов комашня, й тут же на очах ті комашини виростали в жуків, далі — в горобців, ще далі — в круків, аж поки не сягали людського зросту. Були там чорні єгиптяни, сірійці в білому вбранні, араби на гарячих конях, румелійці, греки, арнаути й безліч інших купліпих грішми або приневолених мечем. Йшли піхотинці з рушницями та алебардами, їхали вершники на конях по мастях, і довгі вимпели звивалися пат, їхніми головами, як зелені змії, та волочилися по землі, миготіли бунчуки, прапори, кричали верблюди, турки били в причеплені до горбів бубни й кричали теж; зовсім близько, майже попід самим ровом, промчали вершники, що мали дикий, пекельницькпй вигляд — і кінь, і людина обвішані лев'ячими й патерячими шкурами, а на шоломі, на плечах, на списі — орлині та совині крила. Содом і Гоморра, вселенський потоп на маленьке містечко Ладижин. Ще попід лісом ставили гамети, ще військо безщадно сунуло в усі боки, займало горби й пагорби, а тут і там, просто на очах в обложених, почали рости бурти землі, їх насипали команди, либонь ще раніше призначені на те. Сливе й котки, й мотуззя було заготоване заздальгідь, вйокаючи, тюлюлюкаючи, шестериками, восьмериками устяж турки потягли на бастіони гармати. Козаки нарахували вісімдесят гармат і мортир.

Крута година настала для Ладижина. Не було в місті гармат, щоб ударити по бастіонах, — на розкатах стояли колоди. Турки ту хитрісгь розгадали, кинули до фортеці стрілою цидулу знущальну. Страх і смуток обійняли оборонців, котрі стояли на валу. А коли на землю опустилася ніч і вся долина запалала вогнями — тисячі багать, тисячі кострищ, коли загорілася Слобода Ладижинська, тривога налила серця відчаєм по вінця.

Проте дерево згоряє, мідь плавиться, криця гартується. Чимало душ та ніч вигартувала до одчайної рішучості. До самого ранку палив на валу люльку полковник Сава. Анастас Дмитрієв за ніч перегомонів з усіма своїми козаками. Кілька чоловік одправив у фортецю, буцім мурувати якийсь пролом, насправді ж спроваджував боягузів. Мурашко розплановував, скільки куди поставити козаків, де напасти набої й

оборонне спорядження — колоди, казани для смоли, барила та відра, каміння. Сотники і десяцькі роздавали торби з кулями та порохом.

Коли турки почали облягати місто, Лаврін і Марко стояли на валу біля лівого бастіону. Трималися за руки, як малі діти, самі не помічаючи того. Вони навіть свої торби з набоями повісили на один, вбитий у палю, цвях. Лаврін дивився на турків і татар з цікавістю, перемішаною зі страхом. Вперше бачив ворогів так близько.

— Будемо разом, — прошепотів Марко. — Скрізь. Присягаюся смертним часом — не полишу тебе ні в якій біді.

Його обличчя пашіло вогнем; гарячою, пронизливою довірою і жертівністю горіло серце.

— Я люблю тебе, як брата. В мене немає більше нікого. Давно тобі хотів сказати це, тільки стидався.

Лаврін зникнув від тих слів, і хоч його серце не оплавалося такою мірою (надто грізною була година, не можна себе вельми розніжувати), однак йому теж затепліло в грудях — нарешті товариш признався в істинній любові й побратимстві.

— Присягаюсь! — прошепотів, дивлячись на охоплену полум'ям баню церкви, довкола якої згоряли на лету голуби. Й щось тріпотіло, горіло в його душі: адже зовсім недавно слухали з Киліяною у цій церкві службу й удвох засвічували одну свічку, щоб приліпити її на вершечку дуба.

І Лаврін, і Марко вірили, що довіку, до останньої смертної хвилі будуть разом, віддадуть один за одного життя. Прекрасна мить, тільки дуже коротка.

Думка про Киліяну не полишала Лавріна. Шкодував, що не мав про неї ніякої згадки, окрім недозрілого калинового кетяга. Тихо вивільнив, руку, дістав з кишені зів'ялу гілку, обірвав з неї тверді калинові ягоди й всипав у кисет. Зав'язав кисет і поклав знову до кишені. Тепер його могли в нього взяти лише після смерті.

— Якщо зі мною щось станеться — одвезеш Киліяні кисета, він у мене осьдечки, — приклав до грудей руку.. — Скажеш їй...

А що може сказати товариш за нього, мертвого, не знав. Через те й замовк.

— Не кажи лихого. Цур йому. Може, я погину перший. А дасть бог — обоє залишимося живі.

А десь на вістрі думки вертілося, що тепер і Лаврін не побачить Киліяни. Він жахнувся, гостро осудив себе й зрозумів: подумав так тільки через те, що Лаврін не захотів виїхати з міста й вони обоє залишились тут.

З сільницького болота на фортечну вежу тягнув лелека. Спочатку лелеки були сполошилися, кружеляли над містом, як біле горе, як страх, але швидко обзвичаїлися й вже торували стару путь од вежі до болота. Марко провів птаха тужливим, заздрісним поглядом, зітхнув:

— Він полетить, коли схоче. Йому що.

— Про що шепочетесь, Яремо та Хомо? — помітив їхню товчю Кайдан.

Він називав їх Яремою та Хомою по пісні, котру співали сліпі лірники.

Що Ярема та Хома — немов рідні браття,

Побралися за рученьки та й пішли по шмаття...

— Хто з нас Ярема, а хто Хома? — запитав Марко.

— Немає одміни, — одказав Кайдан, вдивляючись у пітьму, що облягала долину.

Одначе сам одміну знав добре. Він немало дивував їхній дружбі, а також тому, що Лаврін завше із захватом дивиться на Марка й не бачить хитровинки, котра причаїлася в Ногайцеві. Дрібна та хитрість й захована глибоко. Марко вдачі веселої, але й ту веселість часом користає свідомо. І жарт його не йде вище приступця, на котрому стоїть хтось можніший і владніший. Його жарт має мірку, а відтак не раз — розрахунок. Терло їх з Лавріном життя обох, але обтерло не на одне.

Й саме через те Кайданові не сподобалось їхнє таємниче шепотіння окрай небезпеки. Проте допитуватися не став. Шаблю, душею і тілом відданий товариству, Кайдан нікого, навіть бога, ніколи не обтяжував ніякими проханнями та розпитуваннями. Ніколи нікому не докучав і сам не любив клопітливих докучливих людей. Хоч всі обов'язки сповняв рвійно і покластися на нього можна було в усьому.

II

Ніч проминула в тривозі. На валу горіли смолоскипи, дозорці міняли їх — остерігалися нічного нападу. З валу було чути, як у ворожому таборі перегукуються вартові, біля багать ворушилися волохаті, побільшені темінню постаті.

Двое попів з протопопами служили в Успенській церкві заутреню. Протопоп був блідий як смерть, голос йому зривався, й молитва згоряла на пошерхлих устах. Страшно стало козакам тої молитви, здавалося, що й святі одвертають свої лики, дивляться сумно й приречено. Тоді полковник Сава вийняв шаблю й підійшов не до протопопа, а до молодого попа, котрому ляк не спотворив виду.

— Благословіть, отче, стати на супостата в оборону святої трійці й матері-вітчизни.

— Благословляю, — сказав піп. — І йду разом з вами. Тут же, біля церкви, козаки одягали чисті сорочки, оглядали зброю, прощали один одному гріхи. Ще звечора кожній сотні було призначено місце: міське ополчення теж розбили на сотні та десятки, біля церкви лишали збройний резерв.

Темні лицями, купою стояли в церковному саду під грушею старці, стиха про щось радилися. Потягнулися вервечкою до воріт, чогось загаласували, вернулися назад, лишивши біля воріт двох сліпців, що стукали патерицями і розгублено крутили головами.

...Із-за зеленої щітки лісу викотилося червоне сонце, турки й татари попадали ниць, творили молитву перемоги. Одразу по молитві почали метати в місто ядра, що летіли зі свистом, тягнули за собою димні хвости. Оборонці від них втрат майже не мали — жінки й діти ховалися по льохах, козаків на валу захищав частокіл, але грізний гарматний гуркіт немов притлумив щось у серцях.

А тоді з північного боку вимчала хмара татарської кінноти, полетіла на Ладижин. Коні витягували худі морди, стелилися в швидкому бігу, здавалося, вершники сподіваються розігнати їх до такого шалу, що перелетять вал. Та ось передні почали летіти шкереберть, орда стала забирати праворуч, татари виметнули тьму стріл. На

кожну тятиву було почеплено їх по кілька, вершник одпускав завертку й, вже не оглядаючись, гнав коня пріч. На деяких стрілах метлялося палаюче клоччя. Нападники намагалися підпалити місто і залякати оборонців.

Але ще до того, як татари одпустили тятиви, гугняво, з жалібним проголосом заграли на бастіонах труби, й козаки попадали на вал. Чорна туча стріл промчала над головами, немало їх ввіткнулося в частокіл. Одну з них Кайдан перерубав на льоту шаблею. Ті козаки, котрі стояли біля частоколу, вдарили з рушниць та гаківниць, і кілька десятків татар повалилося з коней. Чимало падало їх на "часниках" та рогатках... Декотрі намагались повзти, їх добивали з мушкетів влучні стрільці. Лаврін теж стріляв з фузії, цілячись у татарина, що сховався за вбитим конем. По ньому стріляло одразу кілька чоловік, було видно, як від куль здригає труп чорного коня. Врешті татарин не витримав, підхопився й помчав до своїх. Лаврін стрельнув — осічка. Поруч стрельнув ще хтось, і враз татарин крутнувся на місці, зірвав з себе волохатого, вовною нагору, кожуха, — мабуть, уже в смертельнім тумані, — впав.

Більше кіннота до валу не підступала. Турки копали шанці. Плели лозові коші, обкручували їх насмиканими з городів зеленими коноплями та льоном, обливали смолою, знову льоном, знову смолою, ставили на гарби. Декотрі коші насипали землею, декотрі закидали зеленим гіллям і травою. Спочатку вони посунули їх тільки лівим краєм, понад Бугом. Козаки довго не могли втямити, чого вони їх туди пруть, та ще так щільно, стіною, аж поки гарби не зупинилися за два сажні од рову. В рів густо посипалася земля. Турки перекривали рів, хотіли одвести воду. Козаки відкрили рушничну стрільбу, але кулі липли в смолу. Спробували кидати запалене клоччя, проте воно не долітало. Загорілась одна гарба, але турки штовхнули її в рів і ще швидше замелькали лопати. Запорожці казали, що треба робити гранати, принесли порох, смолу, клоччя, проте було пізно — рів було загачено. Вода спадала просто на очах, втікала У Сільницю. А турки тим часом почали приступ всіма гарбами.

Це був перший піший приступ: важкий, повільний, навальний. Турки котили гарби й співали суру з корану, за їхніми спинами ревли труби, й гримали гармати, й ревла татарва на конях.

Козаки й міщани мовчали, готувалися до оборони. Котили на вал колоди, гріли смолу в чорних, прокопчених казанах, п'ятнадцятеро запорожців укручували смолою та клоччям начинені порохом та сіркою гранати. Замурзані в смолу та порох, були схожі на чортів, котрі повилазили з пекла. Поскидавши кунтуші, у виломи частоколу ставали дужі козаки брали в руки гранати. Гарби хилиталися на копцях та рогачках, часом перекидалися, сунули помалу, п'ядь за п'яддю, турки втомилися їх перти, декотрі вигулькували й тоді падали, підтяті кулями. Червоно гримали гармати, дзизкотіла, торохтіла по палісаду вивергнута фальконетами шрапнель, підтинаючи козаків. Та ось, викреслюючи вогієсині дуги, в гарби полетіли гранати — смола на смолу, гарби палали, мов смолоскипи. Дув сухий південний вітер, чорний дим стелився просто на голови нападників. Вози обернулися для турків у пекло. Вони котили їх вперед, як власну погибель. Й згоряли в ньому, й не могли пробитися до валу та бастіонів. А гранати

летіли й летіли вже через гарби, бризкали вогненным порохом, і гриміли постріли, й чорний пороховий дим домішувався до смоляного, вкривав кіптявою бойовисько.

Ті гранати розметали першу хвилю нападників, вони одступили, хоч в густому диму цього й не було видно; просто гарби перестали гойдатись й ущух рушничний вогонь по валу.

Кілька козаків спустилися по линвах, підпалили гарби, що вціліли. Гарби згоріли вщент.

Радість першої перемоги потьмарила неймовірна звістка з південного валу: з міста втік полковник Войца Сербии з почтом. Утік на очах оборонців — кількох сот міщан і козаків. Отак просто спустилися з валу, перепливли Сільницю й гайнули в очерети, а далі в лози, мабуть, домовилися заздалегідь. З цього боку турки не приступали, тільки на горбах од Слободи Ладижинської стояли заслони, але всі дивилися на північний вал, де палав бій. Міщани та козаки з люті та розпачу хотіли, аби Войцу Сербина викрили, зняли леменг і стрільбу, проте татари так нічого й не побачили. Войца Сербии утік, і тепер кожен думав про те, що вони опипилися в безвиході, бо досвідчений воїн Войца Сербии має оборону за марну. Й що є якийсь хідник на волю. Не сьогодні-завтра ту дірку затулять...

— Вночі повтікає багато, — витер з обличчя полою кунтуша кіптяву Марко й глипнув на Лавріна. Перехресту здалося, ніби Марко підштовхує його до якоїсь думки, до якогось рішення.

— Не повтікають. Анастас тільки-но сказав: тепер пильнуватимемо, поставимо варту.

Самому ж той лаз на волю теж світився в думці. Адже ще міг добутися до Киліяни. Що йому це чуже місто, чужі болі, чуже добро, в нього своя надія... Й бачив Киліянину посмішку, сміливі й жартівливі вогники в очах. Та враз пригадалися інші очі — жінок, дітей, коли ті проводжали їх на вал. Господиня двору, в якому стояли постоем, провела їх за ворота, тримала в руці маленьку доньчину руцю й махала нею. "Перехрести, Катрусю, дядів. Перехрести своєю безгрішною руцею..."

Дві думки схрестились, як дві шаблі. Ще ніколи йому не мислилося так круто й так широко. Ще ніколи не обіймав думкою всієї України. Й себе самого в ній. Ні. Ніхто не принесе Сіркові ганебної вісті про козака Перехреста! І він круто нахмурих брови.

— Нечестивий той шлях...

І знову Марко мусив погодитись. Диво, як усе перемінилося. На Січі перед вів він. А тут сталося якось так, що мимоволі ступав у Лаврінові сліди, Лаврінове "треба" звучало якось так, що вже було мовлене неначе й не ним, а кимось значнішим, мудрішим, хто знає божий і людський промисел, керується міркуваннями вищими, отож на нього — хочеш не хочеш — доводиться покладатися.

Коли вщухла стрілянина й трохи влігся дим, найсміливіші молодичі принесли козакам переобідок і те, чим його закропити. Козаки брали в руки горнята й вузлики, куштували, піджартовували, аби збадьорити жіноцтво. Жінки зиркали в поле, де диміли головешки, валялися трупи, хрестилися.

Лаврінові не дісталася гарячої страви, з ним поділився своїм зажитком Марко. Сиділи на горішній призьбі валу, їли сало з цибулею, дивилися на ворожий стан. Кайдан свою міру горілки оддав Макусі.

— Не відчую смаку, — сказав.

— А скільки треба, щоб відчув? — запитав Марко.

— Не знаю...

Кайдан — дужий, як лут. Якось засперечалися з одним гніздюком, і він долонею поперевербував усі жердини довкола його подвір'я. Гніздюк трохи не плакав. Бочки з свинцем він переставляє як молодиця горщики.

— А ти коли-небудь був п'яний? — допитував далі Марко.

— Де б то стільки взяти горілки, — щиро потиснув плечима. Він поклав сало на хліб, різав його на брусочки великим кривим ножом і ножом посилав брусочки в рота. Жував замислено, дивився на гору, де бовваніли намети.

— І що воно султан їсть? — мовив з таким виглядом, неначе, не дізнавши того, й на світ дивитися не міг. А нащо тобі? — запитав Лаврін.

— Таж цікаво. Ну... сала вони не їдять.

— Я чув, султан їсть тільки солов'їні кібчики, — сказав Марко.

— Та ну? Скільки ж це треба солов'їв... А чим запиває?

— Пінною.

— Бре. А хто знає, що п'є цар?

Того не знав ніхто.

— Ну, а якби перед ним поставити горілку, мед і вино, що б він пив?

— Смолу, — одказав сивовусий носатий козак з шрамом над бровою. — Розпатякався.

Кайдан знизав плечима.

— Ну чого ти сердися? Таж цікаво. Попоївши, помолився й ліг під палісадом спати. Він спить за будь-якої нагоди, навіть гарматні випали його не будять.

— Збудите, коли турки будуть приступати, — тільки й мовив.

Дізнавшись, що обложені не мають гармат, турки й татари ходили близько, вимахували луками та шаблями. Іноді хтось з них клав на тятиву стрілу, пробігав кілька кроків і метав її. Здебільшого стріли не долітали. Он і зараз курдупель-татарин, голий до пояса, перехрещений по грудях якоюсь червоною шматиною, підбіг до валу, пустив стрілу, вона застрягла в частоколі, він вихопив з сагайдака і хотів покласти другу. Тоді Марко підвівся й пожбурих у його бік недогризену цибулину. Татарин сахнувся, сіпнувся ткати і впав. І так перестрашено, кумедно — на чотирьох — утік до свого стану, що козаки реготали до гикавки.

По тому з березового гайка вимчало троє бедуїнів на баских конях, не доскакавши до стін на віддаль рушничного пострілу, повернули коней і кроком поїхали вдовж стін по ладжинських городах. Тонконогі арабаші грузли в чорноземі майже по бабки, бедуїни часто зупиняли їх, повертали задами до стін, один навіть задер коневі хвоста, вимахували довгими списами — викликали на герць, їхні коні тяглися до молодого

проса, що було під копитами, бедуїни смикали за повіддя, від того погрозлива урочистість втрачалася.

Козаки стискували зуби, тамуючи гнів. Не одному кипіла кров, немало тут стояло звитяжців, що не раз самі накликали ворогів, але зараз, приголомшені несосвітенною силою, не мали веселого задьору, без котрого герць — не герць, нікому не йде до мислі легка, хоч і небезпечна, ба смертельна, втіха, та й не випустила б нікого за ворота варта, аби не вломилися до фортеці вороги. Похмуро дивилися на три білі прояви з довгими списами, стискали кулаки. Тільки Кайдан, котрий таки не заснув, заклав у рота пальці і свиснув так, що аж затанцювали під вершниками сполохані коні. А коли бедуїни оглянулися, повернувся до них задом і покрутив рукою, немов піднімав хвоста. Козаки зареготали, бедуїни розпалилися, дужче замахали списами, повернули коней, під'їхали ближче. Ще кричали по-своєму, а Кайдан надимав щоки й кукурікав по-півнячи. Бедуїни підводились у стременах, гарячили коней, та враз на валу пролунав одинокий постріл, і середній вершник підскочив у сідлі, підкинув угору руки й каменем упав на стоптане просо. Двоє інших рвонули коней і немовби злетіли з місця, помчали до ліска. Козаки оглянулися й побачили Лавріна. Він стояв з фузією в руках, блідий, як полотно. По губах йому пробіг дроз. Широко розтуленими очима дивився на зелене просо, в якому лежав бедуїн. Це був перший ворог, якого забив він, напевне він, і навіть не в бою, а коли тої сповняв на коні образливий для нього танок. Лаврінові стугоніло серце й тіло обсипало жаром. Він не міг взяти до тями, як те сталося, що обірвав життя в отому, завиненому в біле, тілі. Адже не сподівався, що дострільить туди. Він чомусь аж злякався свого пострілу й, аби не дивитися на вбитого, одвернувся. Як то просто, думав, убити людину, й як, нехай йому всячина, важко. Десь же той чоловік жив, щось робив, приїхав сюди... А чого приїхав? По його, Лаврінове, життя? Чи по життя отих жінок і дітей, що позабивалися по норах? Зринула думка — як про це розкаже Киліяні. Він тепер майже все розказував їй у думці.

І ще почував: білий саван ходитиме за ним довго. Стоятиме за плечима, гарцюватиме на коні, вимахуватиме руками.

Воднораз у голові спиналася інша думка: запорожці можуть розгадати, що з ним коїться. Того не хотів, легурно, діловито підвів рушницю, почав продмухувати полицю, далі зняв з теча торбину й заходився рахувати кулі.

— Не кепський постріл, — мовив хтось із заздрістю.

— Хіба то він, то я стріляв, — пожартував Кайдан, і кузаки засміялися.

Зненацька турки — все військо — попадали на коліна. Саме настав час третьої молитви. Діставали з-за пазух священні камінці, клали шаблі і творили молитву. Торкалися пальцями камінців, торкалися щабель і шепотіли слова молитви так тихо, що їх чув лише вітер і той, кому вони призначалися. Руки клали на коліна й дивилися вгору. Були лагідні, покірні вищій силі і, здавалося, просили в аллаха не крові, а добра і злагоди всім людям на землі. Козаки примовкли. Та гуртова молитва згнітила їхні серця дужче, ніж гарматні випали. Вона свідчила про єдинодушність ворога, а також про те, що на світі є інший бог, який допомагає ворогові. Нечутно шелестіли вуста, німо

зводилися вгору сотні тисяч рук, вимагаючи смерті тим, що стояли на валу. Шаблі в турків лежали на колінах.

Далеко на горі біля наметового містечка іржали коні. Там теж стояли на колінах турки й молилися. Звідси вони були схожі на барвистих птахів, які щось дзьобають на землі. Либонь, то молилися високі турецькі воєначальники. Чотири найбільших, схожих на хліви, намети стояли збоку. Два однакових, один трохи менший, і один найменший. Ті намети давно тривожили Маркову уяву, і він запитав про них.

— То намети султанові, — пояснив Кайдан.

— Султанові? — не повірив Марко. — Аж чотири? Для чого йому стільки?

— Отой маленький — нужник, — показав рушницею Кайдан. Козаки зареготали.

— Чого зуби показуєте? — обурився Кайдан. — У кущі султан бігати боїться. Та й не звик, там піддуває.

Козаки хоч і сміялися, але вірили. Кайдан їх трохи розвеселив.

Опівдні турецькі піхотинці — секбани — знову приступали північний вал. Йшли густими рядами, над якими майоріли розгорнуті прапори, були нещадні й люті, співали фатіху — першу суру корану, глухо гриміли барабани й пронизливо верещали сурми. На валу теж заспівали сурми. Козаки та ополченці стали за частокіл.

Кричали й ті, й ті — одні, щоб залякати, інші, щоб збадьоритися, погрозливі погуки і музика линули в небо, в безхмарне високе небо, й були звернуті кожна до свого бога, проте боги були німі й байдужі, зайняті своїми небесними справами.

Секбани несли драбини, котили вози з гноєм та мокрою соломою — засипали рів. Кілька чоловік на валу не витримали й дочасно почали стрільбу. Анастас Дмитрієв підніс угору шаблю, й стрільба вщухла. Сам він дивився у вузький пролом, його ліва рука була стиснута в кулак, губи беззвучно щось шепотіли. Мабуть, ротмістр рахував кроки. Тоді враз вимахнув шаблею, гримнули затинні пищалі, рушниці, й мовби ураган промчав по передніх рядах турків. Упало кілька прапорів, секбани розладнали стрій і, переступаючи через мертвих, побігли до валу. Бралися по соломі та гноївці, грузли в муляці, кидали вгору мотузки і витягували один одного — цілими вервечками — під самий вал.

Лаврін дивився вниз у якомусь подиві чи заціпенінні. Хололо серце. Вперше бачив так близько ворогів. Турки йшли з поля рядами — у довгих синіх каптанах із заткнутими за пояси полами, білих шапках, на яких щось поблискувало (пізніше довідався — дзеркальця), швидше й швидше, миготіли взуті в червоні та жовті черевики ноги, грізніше й грізніше зводилися шаблі, сокири, алебарди. Стояв дзвін, ляскіт, миготіли обличчя — сотні, тисячі облич; він не міг зупинитись на жодному і вже не почував страху, тільки якусь сторопілість. Турки копалися діловито, навчено, одні падали на коліна, інші сунули драбини по їхніх спинах, ще інші підпирали драбини рогачиками. Їх розділяло п'ятдесят чи, може, трохи більше косових сажнів...

Турки дивилися вгору — білі плями облич і чорні цівки очей, вони дивилися на нього, щоб сягнути його... щоб убити. Серце наливалося ненавистю, Лаврін відчув, як воно поважчало й як поважчала рука, але разом з ненавистю народжувалося відчуття

небезпеки, всередині мовби щось натяглася, тремтіло, застерігало. Кинув оком ліворуч — запорожці діловито зводили рушниці, вицілювали, стріляли. Лаврінові стало соромно, адже й він тримав рушницю, ще й був гарним стрільцем, але замість того, щоб стріляти, виважував щось у своєму серці.

Козаки насамперед вицілювали тих, що перли нагору драбини. Лаврін стріляв без підсипки й встиг зробити три випали, поки драбини лягли на вал. Бачив, як, ухопившись за живіт, тицьнувся в землю високий пничар, і йому самому чомусь гаряче запекло в животі, ніби туди влучила гаряча куля. Небагато драбин сягнуло вершини валу, висота якого була сорок аршинів (та ще рів глибиною десять аршинів), але турки обліпили їх, як мурашня. В ровах вибухали порохові міни, на голови нападників падали труби з нафтою, змочене в нафті палаюче ганчір'я, але секбани дерлися угору, мов саранча, лізли у вогонь. Біля Лавріна до стіни прилипло дві драбини, одна ліворуч, куціша, друга праворуч — довга-предовга, вистромила свіжоструганими, на яких закипілась живиця, шаблями за палі. Поки що тільки четверо чи п'ятеро турків долізли до половини драбини — їх змітали фланговим вогнем із земляного бастіону. Але зненацька вогонь правого бастіону вщух — запорожці, що обороняли його, самі взялися за шаблі, по драбинах до них полізли секбани. А тут, де оборонявся Лаврін, просто перед ним над гостряками паль уже біліла шапка із золотою парчевою смугою, білим тюрбаном і сліпучим мідним чи й золотим значком — якийсь турецький начальник брався все вище й вище, поруч нього дряпався інший — маленький турок в жовтій убранні. По лівій драбині теж піднімалося кілька чоловік, гримали в руках і зубах оголені шаблі та ятагани. Піднімалися легко — навчені братися по драбинах.

— Гей, берись! — пролунало позаду в Лавріна. Він оглянувся — козак Кайдан підважив плечем один кінець колоди, кликав на поміч. Одразу метнулося кілька чоловік, понесли колоду до частоколу. Вони довго не могли завдати її через частокіл. Тим часом на драбині праворуч турок вихопив із зубів шаблю й зіп'явся на повен зріст. Та козаки врешті перепхнули обидва кінці колоди, і вона загуркотіла, збиваючи секбанів одразу з обох драбин. Там захурчало, почувся крик, вереск, одначе двоє турків з правої драбини встигли скочити на вал: той, що в шапці з султаном, рубонув на льоту молодого козака по сивій смушевій шапці, замірився на Кайдана, коли він був нагнувся за іншою колодою, та йому просто в потилицю стрельнув Марко. Турчин у жовтих штанях лежав, приплішований до землі, розрубаний шаблею майже навпіл. То був чийсь страшний удар — не врятувала й приторочена ззаду до шапки захисна матерчана епанча.

Обіч нього лежали мертві козаки. На мить Лаврінові здалося, що отой маленький — Марко. Він підбіг, нагнувся, легко перекинув тіло з боку на спину (страшно хитнулася голова), з внутрішнім тремтінням відсмикнув руку: "Не Марко". Поруч лежав дебелий козак, йому відірвало ядром ногу, кров цебеніла зі страшної рани, а він припав до фляжки, пив горілку. Переборовшії страх і нудотну млість, Лаврін присів, щоб перев'язати козакові рану, але той рішуче хитнув головою: мовляв, то вже не допоможе, не заважай. Він знав, що зараз сп'яніє і спливе кров'ю, засне й не

прокинеться.

А по драбинах бігли нові нападники. То там, то там перехоплювалися через частокіл, безстрашно кидалися на запорозькі шаблі. Тому, хто перший проб'ється в козацький стан і укріпиться там, обіцяно сто золотих екю і десять бранок.

Люто боронилися запорожці. Вже поліг козак Шабалда, а козак Кремень сидів, тримаючись руками за голий жиавіт, з якого булькала кров, у Падалки в руках розірвалися одразу дві гранати, вибили з грудей серце, й воно диміло на чорній землі, стискалося й розтискалося. Криваво димляче й пульсуюче серце найдужче запам'яталося Лаврінові з того бою.

— Не дивися, снитиметься вночі, — на ходу застережливо пораяв йому Кайдан, несучи на плечах величезні ночви зі свинцем.

Лаврін на мить зупинився, приголомшений, втомлений. Зненацька йому в мозок пробився якийсь незвичний звук. Здавалося, хтось дотикався чимось прохолодним, зеленим, тонким. Що звук незвичайний, те ухопив свідомістю одразу, але звідки він і що то таке, збагнути не міг. Та зненацька заморока спала, й він почув, що ген у лузі, далеко-далеко, кує зозуля. Чи вона не чула бою, чи вже звикла до нього в цих краях, чи була якась навіжена — хто зна, але кувала, й спів її був чистий та прозорий. Кому вона кувала, Лаврін навіть не встиг здумати, бо поруч, схопившись обома руками за груди, впав козак ("не йому!"), а мимо бігли запорожці та городовики, й Лаврін подався за ними праворуч, де на вал прорвалося одразу кілька нападників, їх рубали бердишами ладижинці. Кайдан вискочив на палісад і шмагав бичем, мов молотник ціпом. Велика, чорна, їжаста куля свистіла й гула, и турки летіли вниз, мов снопи околоту. "Хрясь, хрясь" — лунало на валу, й чулися стогони, вигуки, зойки, хрипіння. Кайданові на живіт зсунувся порохований ріг, що висів на тонкому ремінному перев'язі, заважав, Кайдан рвонув перев'язь, пожбурих порохівницю вниз і молотив знову. Його обличчя спотворили гнів і запал. Воно було страшне.

Либонь, то Кайданові звитяги додалося Лаврінові в груди. Він вихопив з мертвих рук ладижинця бердиш й собі виліз на частокіл, правою ногою вперся в палю, лівою став на шабель драбини й сягнув по чорній, круто зігнутій спині турка. Там щось хряснуло, в швидкому, вже конвульсивному замаху зметнулася рука з шаблею, але шабля випорснула ворогу з пальців і, блиснувши на сонці, полетіла в рів. Турок позадкував по драбині, дивився вгору круглими, безтямними очима, в яких крутився світ, відтак і сам крутнувся й шугнув головою вниз.

Несамовита відвага охопила Лавріна. Минуло заціпеніння й зійшло на душу озоріння, що страх минув і він уже нічого не боїться й не боїтиметься ніколи. Він цього не думав — думати не було коли, тільки почував у душі відвагу, пив її, як повітря; страх смерті розвіявся, йому здавалося, буцім витає в бою, понад боем. Відвага засвітила йому лице й налила силою м'язи. Бердиш свистів у руках, як хворостина. Лавріна мовби щось несло. Якби зараз з'явився дванадцятиголовий дракон, він би і його не злякався. Зненацька щось джикнуло в Лавріна біля вуха, він оглянувся й враз відчув, що права нога втратила опору. Кинув на вал бердиш, хитнувся назад, щоб ухопитись за частокіл,

але зірвався з драбини. Метнулася кудись убік земля, рвонулося вгору серце, щось стислось усередині й розсипалось на червоні та сині скалки. Ще раз сяйнуло й затріщало в голові. Цей тріск — останнє, що пам'ятав.

Прийшов до тями од чийогось доторку. В одну мить повернулося все, — тільки чомусь не пам'ятав падіння, — страх обсіпав холодом тіло. "Турки. Полон". Розплющив очі й побачив над собою закіптюжене, від того ще грізніше, ніж завжди, обличчя Кайдана.

— Живий! — не стільки почув (у голові стояв дзвін), як відгадав з поруху губів Кайдана Лаврін. Він ще раз заплющив і розплющив очі, сів.

— Неначе живий.

— Турки тобі підмостили постіль, — повів рукою Кайдан. Тільки тепер Лаврін побачив, що лежить на купі гною. Поруч нього з-під уламків воза стриміли ноги в м'яких шкіряних чоботях — то обвис мертвий турок, а далі трупи чорніли купами.

— Одбилися ми, — підвів голову Кайдан. — Ти рачкувати зможеш? Ціле все? — Й, не чекаючи відповіді, смикнув Лавріна спочатку за одну, а далі за другу ногу:— Не болить? Руками чеберяєш? Ану скрути дулю. Та не мені, а туркам! Тобі таки просто подиявольському пощастило. Не на воза, не на землю впав... Мабуть, змалку виливки пив... Бачиш оту драбину? Біжи до неї собакою риссю і вмах — на вал. Поки її наші не скинули й поки турки не очухалися.

Кайдан казав, що треба вибратися вмах, а сам ліз по драбині, як ведмідь.

— Нехай турки надивляються на онеє місце, — сказав, коли Лаврін спробував поквипити. — Може, подумують, що і в нас є гармати.

Марко обійняв Лавріна й одвернувся, аби ніхто не побачив сліз, що набігли в кутики очей. Але на них ніхто й не дивився. Всі погляди були звернені на бойовище.

Поле перед валом, де ладижинці тримали городи, згарцьоване до чорного, вкрите трупом. На валу теж лежало немало трупів, козаки й турки — впереміж. Турків кидали до рову, своїх зносили вниз, до хат поблизу валу, й клали рядком під чиїмось новісіньким — ще не прив'яла лоза — тином. Там уже голосили жінки — впізнавали своїх чоловіків. І не вгавав на соборній церкві дзвін, бив і бив на сполох. Врешті Анастасу Дмитрієву урвався терпець, і він підкликав козака з міського ополчення та наказав:

— Скажи дзвонареві, нехай перестане бемкати. Не додає він бойного духу, а одбирає.

Незабаром церковні дзвони замовкли.

А в турецькому таборі вчинилася метушня — до спагіїв [6] під'їхали вищі воєначальники, а може, й сам візир — довга варяниця вершників на білих конях прозміїла через табір, покрутилась на одному місці і вже тіснішим гуртом од'їхала геть. Й знову загримали гармати, козаки вже звикли до них, майже не підводили голів на свист ядер. Та й не всі вони долітали до валу. А тоді гармати враз умовкли, й проти північно-східного рогу фортеці турки викотили на горбок два вози. На них клали дошки, вцвяховували до драбин; а тим часом підійшла ціла валка сурмачів і тимпанників з

велетенськими, мов казан, тимпанами, сурмачі засурмили, довбиші вдарили в тимпани. Вони вочевидь намагалися привернути увагу обложених. Потім з ліска вийшло дві шеренги яничар, оточили вози, оголили шаблі. Дрібно, з короткими перервами загуркотіли тимпани. Козаки з валу намагалися розгадати, що то буде. Одні казали — поставлять на поміст велику, ще ніколи не бачену гармату, інші — промовлятиме звідти якийсь паша, а може, й сам султан.

І враз тимпани замовкли, четверо турків у зелених— ковпаках та жовтих сорочках привели й поставили на поміст двох зв'язаних спи ною до спини дідів у білих сорочках. Тоді звідкілясь узявся голий до половини, підперезаний червоним поясом турок, скочив на поміст, щось закричав і, махнувши в повітрі величезною прямою шаблею, одним ударом одтяв голови одразу обом дідам. Турки закричали, заревіли в захваті, знову загуркотіли тимпани, і четверо катових поплічників витягли на поміст хлопця та дівчину. На валу зашепотіли, що то брат і сестра. Дівчина голосила, рвалася з рук турчинів, а парубок дивився на вал і щось гукав. Але за лементом турків козаки не могли розібрати його слів, одначе було видно — кликав не до покори.

Знову голий до пояса містр вимахнув мечем, парубок ступив до нього крок, кат поспішливо вдарив, влучив у плече, хлопець хитнувся усім тілом, й кат вдарив удруге. Дівчина знепритомніла, кат відтинав їй голову на помості. Він зіпхнув униз тіла, й тоді яничари, що до цього стояли чіткими шеренгами, повихоплювали шаблі й кинулися кромсати мертвих. Вони аж вили од захвату й люті, закривавлені шаблі миготіли на сонці, то вже були не вояки, а тічка сп'янілих од крові звірів.

Турки хотіли зрубати відвагу захисників фортеці, намагалися залякати їх. Й справді, жажними були їхні діяння. Коли катові помічники заволокли на поміст ще двох хлопчиків і двоє дівчаток і кат, не поспішаючи, заходився гострити брусом шаблю, на валу запала могильна тиша. Вона була, як похоронний дзвін. І тільки важке, з dna душі, зітхання та болісний стогін порушували її. Й вже невідомо, чи то когось пекла рана, чи рвала груди мста. Руки потяглися до шаблі, старий січовик похилив голову, ще хтось прикрив очі рукою.

— Пане Саво, пане Мурашку, вдаримо на супостатів, — прошепотів Кайдан благальне, а очі йому стали каламутні, гейби божевільні, й губи зсудомило, перекосило.

— Вдаримо, пане отаман, — просили козаки.

— А що, пане полковнику, — обізвався Сава. — Вони не сподіваються нашої налоги. Гадають, ми поламані приступом.

— Можемо полягти даремно, — в непевності сказав Мурашко. Він стояв спиною до турецьких езекуторів, його ліва щока сіпалася.

— Я посадовлю своїх на коней, і наскочимо з брами, — запропонував Анастас Дмитрієв. — А ви — з валу. По драбинах, по колодах... Вмить добіжите. Вони ж он майже всі покинули шанці.

— Пане Анастасе, на вашу голову, — застеріг Мурашко.

— Що там уже наші голови, — махнув рукою Дмитрієв і крутою стежкою швидко

пішов з валу. Його шабля метлялася на довгій перев'язі і гнула-збивала бур'ян.

— Ти вже знаєш дорогу, показуй, як швидше добутися вниз, — мовив до Лавріна Кайдан, коли Сава пройшов поза козачими спинами й наказав, аби приготувалися до випору. До ніг, під частокіл, клали довгі тичини, принесли з дзвіниці й ратуші драбини і позв'язували по дві та по три.

Знак, що Дмитрієв з комонниками вже стоїть біля воріт, подав з осокора ладижинський міщанин на прізвисько Цуцик. Ледве він вимахнув шапкою, всі заворушилися, шугонули по драбинах та тичинах униз, декотрі просто стрибали на купи гною та соломи, насипані турками в рів.

Сутичка була коротка: з шанців їх зустріли ріденькою стрільбою, випалило кілька гармат — гармаші та секбани кинулися навтьоки. Одначе, побоюючись можливого козацького випору, турки ще раніше поприковували ланцюгами до стовпів усі гармати. Козаки рвали гармати бал емез та колонборни й трохи менші — шахане, але нічого не могли вдіяти. Тільки в одного січовика був з собою молоток та свинець, він збив кілька метників-прицілів та заклепав три колонборни, в решту жерл понабивали землі, а тим часом інші шарпали лозову заплітку шанців, руйнували вал. Треба було поспішати, бо з хвили на хвилю могла налетіти татарська кіннота й одітнути їх од міста. Похапали кинуті турками прапори — їх було не мало, аж тридцять сім, зібрали зброю, декілька чоловік котили бочки з порохом, тягли дві гармати шахане, які їм вдалося вирвати зі стовпами, подалися до валу.

Пізно ввечері ховали перших убитих. Накрапав дощик, в попа на лисині поблискували краплі, він читав молитву швидко, дивився кудись угору. Нефарбовані труни двома рядами білили перед ним;

Лаврін і Марко стояли по той бік могили. Лаврін теж дивився кудись угору, а Марко пожадливо вдивлявся в обличчя убитих, неначе вони могли відкрити йому щось таке, не знане досі, й мінився на виду. Важкі віка сховали їх од нього, він повернувся й пішов у темну сутінь вулички.

Лаврін ледве наздогнав його. Перехреста теж вразив похорон — на Січі здебільшого ховали старих дідів, він їх майже не знав, і були ті люди для нього десь там, за далекою межею, за глухою стіною, просто вони вже оджили своє (сам же почувався майже безсмертним), а тут падали поруч такі ж, як і сам, молоді парубки та чоловіки. Й невідомо, хто поляже завтра.

Короткий випал посмертного салюту вдарив у спину, вони несамохіть, уже вдруге за день, взялися за руки й побрели, неначе покривджені діти, під густе шатрище в'язовника в темну каламуть вулички.

III

Султан копнув ногою, й легенький горіховий столик на низеньких ніжках полетів шкереберть. Забряжчали золоті таці, й на жовтий китайський килим посипалося мускатне печиво, пахучі жолуді, персики в меду, солодоші з амброю, пиріжки з фіалками та гіацинтом.

Нечестиві собаки! Вони хочуть зацукрити його душу, підсовують чаші з мускатним

вином, а вісім тисяч його кращих воїв уже осушили чашу смерті. З кожного вийшла кров і душа, душа полетіла за морські надра в рідні краї, а кров угноїла чужу землю. Він витрачає силу біля цього нікчемного містечка; ще тиждень облоги, й йому вже не буде з ким іти на Київ і далі, на північну столицю. Він стає посміховиськом в очах усього світу. А стамбульські кравці вже шиють тріумфальний каптан з відкидними рукавами для цілування. Так, султан уже давно збагнув, що похід не буде тріумфальний, як те пророкував візир Мустафа. "Одкладемо, — сказав той, — розор Римської держави до іншого часу. Вона зараз не така погибельна для нас". Одначе воювати королівства Римської держави почесно й вигідно для скарбниці, а воювати оці Ладижини, про які не чули в жодній столиці світу, важко й принизливо для великого падишаха. Це остання підмова, на яку дався султан. Далі візир нехай воює з чорними джинами на острові Родос, куди його повезе галера одразу по закінченні цієї війни.

Султан прибув з-під Кам'янця учора ввечері. Приступало ж козацькі міста військо під рукою сердара [7] Мустафи-паші. Магомет вручив йому командування не тому, що покладався на його великий бойн'й досвід, а тому, що так нараїв великий візир — Ахмед-паша. Зараз султан ще раз упевнився в мудрості великого візира Кеprüлю, який радив йому й зовсім не переходити дністрових вод. Зупинитися у повойованій Молдові, де мають багато палаців, котрі, може, й поступаються стамбульським, але теж гарні. Звідти до козацьких міст — палицею кинути, він завжди може приїхати на тріумф.

Зринала думка — чи таки не вернутись у Фракію. Але водночас в душі запалала злість. Сім днів згаяв Мустафа під цією нікчемною фортецею. Султан далі не міг всидіти в Кам'янці.

Три служки в синіх халатах, чашнігіри, тихі й непомітні, немов летючі миші, збирали розкидані солодощі.

Всі наче змовилися ("вони й справді у змові!"), намагаються відвернути його погляди від міста. Позавчора під Кам'янцем влаштували полювання, і він гасав поміж жовтоголових соняхів, арабаш зламав ногу, а він вполював... порося. Повелитель правовірних, великий мисливець вполював гидотне порося! Хіба для таких ловів приїхав сюди він, Магомет Четвертий, охоронець віри й воїн, що має несхибний удар і хоробре серце! Он лежать його меч і лук, повсякчас нагадуючи, що він мужній воїн і великий полководець. У той же час з гіркотою, навіть з огидою зізнавався собі, що похід утомив його, що, позбавлений розкошів і втіх палацу: мудрих бесід високих учених — мудерів (адже вельми любить поміркувати про вади та дивацтва інших народів), заспокійливого співу фонтанів, магічних танців єгипетських танцівниць, — втрачає звичну рівновагу, що невдачі війська під Кошицею й Бершаддю похитнули його віру. Злісний голос нашіптував з-поза спини: "Ти — кепський воїн, ти звівся на своїх полководців, аби потім всю провину скласти на них". Ні, він хотів кермувати військом сам, а вони відвертали його від того... Це вони затримали його в Кам'янці.

Лють тугою сирицею скручувала серце Магомета Четвертого. Він покладе цьому край, погромить варварське місто, хоч як міцно воно сидить на скелі і страшенно важке для здобуття, й піде далі, і звістка про його перемоги струсне світ. Цей похід він

обмислив з усіх боків. Ось-ось має підійти йому на поміч нова, свіжа хвиля. Військо припливе на галерах по Дніпру, воно добре озброєне, має хороше спорядження. Воїни не втомлені довгою сухопутною дорогою, він поставить їх наперед, і тутешні простори скоряться їм.

Треба тільки швидше зламати це місто. Падишах більше не буде звірятися на свого сердара; віддасть повеління на штурм сам. На один переможний штурм, а тоді вернеться в Кам'янець. Секбанбашам [8] сьогодні вже послані накази, на яких відтиснуто печать брильянтовою тугрою, аби завтра були готові виступити в похід далі. Сьогодні Ладижин впаде попелом в ріку Аксу — Вода Буг. Й тоді він вернеться в Адріанополь — Едірне. Й там йому справлять тріумф. Подібний до тих, які справляли римським цезарям, коли ті повойовували варварів. У мечетях мулли прославлять його ім'я. Поети складуть на його честь оди. Він знудьгував за ними. Нашмагані батогами, вони співали про його безсмертя, щастя жити в імперії Османів, тепер же, мабуть, співають про очі коханої і схід сонця, якого ніколи не бачать, бо пізно встають. Він навчить їх співати про Марсове поле!

Низько зігнувшись, ввійшов начальник похідних султанських покоїв і доповів, що ага Гаси — начальник яничарського корпусу — чекає милостивого падишахового дозволу ввійти в намет.

Султан ворухнув пальцем, чашнігіри зникли, немов їх і не було, охорона відступила на крок під чорний шовк запони, задки вплив і начальник покоїв. Майже одразу по тому до намету вступив яничарський ага. Вже не молодий, аскетичної статури, вузьколобий, вилицюватий, улесливий і непокірний воднораз. Та непокірність примазана лестивістю, мов Солячка медом. Яничари — найвірніші й найнепевніші падишахові слуги. Бо відають — трон стоїть на їхніх плечах. Тяжко без них, тяжко й з ними. Надто багато вони забрали собі волі.

Яничарський ага опустився на коліна, одначе в очах страху не мав.

— Повелителю мій, нехай буде непереможна твоя боротьба за віру. Хвала аллалу, що перед тим, як померти, мені довелося ще раз побачити падишаха.

— Аллах премудрий і всюдисущий, він оберігає правовірних синів своїх. Але звідки ти, яничаре агаси, знаєш, що він кличе тебе на Марсове поле?

— Бо хто ж, окрім хоробрих яничарів, може розгризти цього горіха? — запитав, дивлячись просто в обличчя падишахові. Магомет скипів од такого зухвальства, його очі позлішали, тонкі губи міцно зціпилися.

— Ти нюхаєш фіміам, який ще не воскурили.

Яничар відверто глузливими очима подивився в протилежний бік намету, де з срібної, у вигляді пави з розпущеним хвостом, курильниці струменів тонкий аромат. Легкий синій димок вився і вдень, і вночі, султан намагався загасити ладаном, миррою бдилі запахи цього краю, степу, кінської збуї і спігнілих у бою тіл. Вдавав із себе воїна, а сам не виходив із наметів, набитих шовковими подушками і золотими цяцьками. Справжній же воїн, нехай він і монаршого достоїнства, однаково легко ловить запахи і мирта, і полину. Юлій Цезар, коли воював варварів, жив, як простий воїн.

Легкі сірі птиці пролетіли в очах яничарського аги. Магомет помітив і перейняв їх. Гнів переповнив його серце, воно кам'яніло злобою. Ага Гаси забув, де випустив своїх птиць. Тут, у чужоземній стороні, юточені ордою, спяхіями, воїнами джебеліх [9] та малоазійською кіннотою, яничари не страшні султану. Він підвівся, важким поглядом притиснув агу до килима.

— Вітер перемоги віє в наш бік. Горе тобі, якщо не вловиш його. Твоя душа полетить доганяти той вітер у полі. А вловиш — вибереш найкоштовнішу шаблю з мого арсеналу.

Яничар поблід, стиснув зуби, аби не видати дрожу, що враз почав ним тіпати. Мозок закипав ненавистю, серце — страхом, й від того йому стало зимно. Зрозумів, що життя його повисло на кінчику меча.

— Рокою всіх невірних переможному мечу, — мовив, упершись поглядом у килим. — Ми скинемо їхні тіла з просторів всесвіту. Я полечу попереду сам, наче птиця саламандра, — і підвів голову. — Накажи, о великий, нагодувати яничарів. Ми вже більше тижня не маємо ніякої здобичі. Воїни охляли на пшоні.

— Я повелю зварити їм овечий кебаб. А всіх алай-беїв дарую яствами зі свого столу, — сказав, ворухнув пальцем і в цю мить наштовхнувся на сповнені вовчої ненависті, глибокі пам'яттю очі яничара.

"Якщо він повернеться з цього бою живий, — подумав, — то буде звинувачений у зраді".

— Щедрість падишаха не має меж, — вклонився ага Гаси і вийшов з намету.

Йшов нетвердою ходою, падишахова погроза стриміла в серці, мов ніж, вгрузаючи з кожним кроком все глибше. Яничарський ага зупинився за другим кільцем алай-чаушів — збройної охорони султана — й оглянувся на велетенський голубий намет з довгим трикутним зеленим прапором зверху. "Клянусь аллахом, — прошепотів, — якщо я здобуду перемогу і залишусь живий, цей намет накриє твоє тіло".

Тільки за третім разом утрапив ногою в стремено. Тонконогий кінь китайської породи, що бігав, мов стрибунець, тільки скоком, рвонувся й, осаджений незвично міцним притиском, закрутився на місці.

...Падишах спостерігав атаку яничарів у розсувну підзорну трубу. Бачив, як вони шикувалися по ортах та алаях — загонах і полках, як вийшли вперед алай-беї, як воїни творили молитву.

Тисячі маленьких комашок, що мають пріїнести нектар слави в його вулик. Ця думка на мить заволоділа Магометом, він розчулився і вибачив яничарам їхні свавільства.

Ага Гаси стояв на чолі першого алаю. Ледве скінчилася молитва, ступив крок уперед і скинув одяг. Залишився в білій шовковій талісманній сорочці, списаній од верху до низу суворими мудростями з корану. Яничари розляглися до голого тіла. Зняли сині, фессалійсько-го сукна, каптани, білі повстяні шапки, сорочки, штани, залишилися в білих полотняних панчохах та черевиках. Алай-беї взяли з рук служників металеві опанчі, одягли їх на голі рамена. Заграли дев'я-титрубні яничарські оркестри,

тримаючи чіткого строю, що навіть довгі драбини не ламали його, навпаки, ще більше окреслювали алаї по краях, полки рушили на приступ. Попереду байрактири — прапороносці — несли знамена. З півдороги алай-беї відступили, сховалися посеред воїнів, — не відступав лише а: а Гаси, — наперед вийшли воїни-велетні з палицями, в довгих кол, чугах, зімкнули передню лаву. їм поставлять драбини, вони кинуться перші.

Якийсь квадранс яничари йшли моьчки, а далі закричали, заволали, й крики ті злітали до трьох небесних сфер. Кяфіри мали б умерти від того крику, як умирали й падали зі стін оборонці Відня, Семиграда, Нейхейзеля, Брюна, Ольмюца. Проте вони не падали, метушилися на валу, за їхніми спинами куріли чорні дими, над головами майоріли білі знамена з червоними хрестами.

То був пекельний приступ. Голі, чорні яничари лізли, як чорти з пекла, зблискували на сонці шаблі, зблискували голі, пітні тіла, на місце одного вбитого одразу ставало трое живих. Звіддалік вони скидалися на вервечки мурашок, що бралися по патичках угору. Порскали з валу чорні цівки смоли, падало колоддя, каміння, горщики з нафтою, вимахували келепи й бойові палиці. Султан то дивився в трубу, то кидав погляд на великий круглий дзигар, що стояв біля ніг. Вже півтори години грав Марсів кривавий танець, уже не одна сотня добірних султанових воїв спила нектар з чаші смерті. "О великий володарю небесних сил, — прошепотів Магомет до аллаха, — якщо ти не допомагаєш нам, то хоч не допомагай нашим ворогам".

Саме тоді яничарам вдалося зачепитися за лівий бастіон, осідлати вал до Бугу. Замайоріли їхні знамена та криваві алеми — значки полків, й почали яничари метати з валу в місто гук, од якого знялися голуби й закружляли над мечетями невірних. Аж сюди, на горб, долітали ті переможні погуки, а також гуркіт тулумбасів і вищання флейт, вони мали паралізувати невірних, вибити з їхніх рук зброю. Так бувало завжди. Та враз гук пригас, перейшов у глухе ревисько. Там знову заклекотів бій. Знову ангел смерті Азраїл збирав свій кривавий урожай. Козаки ударили зліва, й прийшла їм підмога з міста. Магомет бачив, як козаки гуртами бігли через майдан. Вони збили яничарів з валу, й ще густіше полилася смола, змочені в нафті віхті горіли на голих іілах чорним вогнем. Марно галасували чауші, вимахували шаблями алай-беї, марно переривалися під стінами оркестри — яничари відступали.

Останнім залишив поле бою ага Гаси, він ішов з низько опущеною головою, не ховався од куль, — диво, чому жодна не зачепила? Може, його оберігали написані на сорочці слова пророка?

Яничарського агу скарали на тому ж помості, де вчора рубали голови невірним, щоб залякані обложених, тільки перенесли поміст у ліс і заслали дорогим перським килимом.

IV

Наступного дня вранці турки міста не приступали. Спантеличені, дивилися на вал, де на північно-західному земляному бастіоні височіла зелена короґва з образом пресвятої богородиці, а в обидва боки од неї полоскалося на вітрі вісім різнобарвних прапорів та значків із хрестами. Вчора ні короґви, ні значків не було. Покликали

козаків Могилізьського полку полковника Гоголя, який передався басурманам і ходив у султановому обозі, й ті сказали, що то маєва — запорозькі. Вони впізнали корогву, називали по значках курені, котрі виставили їх на виклик ворогові, тільки не могли дійти розгаду, яким способом прорвалися в місто нові запорозькі загони. Деякі доходили думки, що частина куренів просто була приховалася, а тепер стала до бою.

Так чи інак, а тільки в таборі обложників ті запорозькі стяги викликали чимале замішання. Їх споглядав хан, споглядав сераскер візир Мустафа, видивлявся в трубу султан, вони довго радилися й поклали: перш ніж розпочинати новий приступ, провести пильну розвідку та дознати доконечно, через які ворота чи потаємний хід ввійшли до фортеці запорожці.

Січовики теж видивлялися нові прапори. Вони ходили по валу юрмами, й від того здавалося, що їх справді побільшало. Поміж них штовхався й Лаврін з Ногайцем та Кайданом. Лаврін удавав байдужість, а груди йому розпирала радість, і зухвалість, і трішки навіть гордість — адже це майоріли стяги, намальовані його рукою. Вигадка та була не його: Кайданова чи Маркова — зараз уже й не пам'ятає достеменно чия, але образ богородиці, й гармати, і стріли, й хрести у зірках малював у притворі церкви він. Списав їх з пам'яті, й запорожці казали, що його богородиця достотно така, як на справдешній хоругві в січовій церкві. І в зірках, у стрілах не помилився ані разу. Допомогали йому Марко та Кайдан, Марко фарбував камкові полотнища, а Кайдан стругав держална. Сею маленькою фантазією обложені здобули півдня перепочинку. Заладнали прорву у правому бастіоні, поставили нові палі замість обвалених, наносили колоддя та каміння. Його лупали ковальськими молотами у величезному розломі в саду за церквою — камінні пласти тут випирали із землі, підступали до самого чорнозему, на них стояла фортеця, церква й інші будівлі. Камінні брили лежали на валу купами. Їхні гострі грані поблискували, як леза сокир. Намальовані Лавріном прапори піднесли бойній дух. У стомлених серцях оборонців— заплум'яніла віра, що їх на поталу не віддадуть. Зіркіше вглядалися у північний бік, прислухалися: чи не гуде козацькою ясою небо, не летять по мастях коней гетьманські полки, не гойдається степ од ходи сердюків? Та дорога з опівнічного боку була пустельна.

Турки грали сурмами приступ аж надвечір, і знову відступили до шанців. Вночі вони спробували вчинити два підкопи, але оборонці їхній задум розгадали. Козаки задалегідь розставили попід валом тимпани, насипали на них проса, що від ударів сокирянок під землею осипалося, вказувало на небезпеку. В тих місцях провели контрміни й вигребли порох з підкопів.

Проте не менш небезпечним ворогом стали приступи з середини міста. Цей ворог був незримий, але так само страшний. Одвічний супутник обложених, хапав за горло одразу всіх. Місто не мало запасів, прохарчувати дві тисячі війська та кілька тисяч біженців не могло. Вижали на городах жито, варили із стеблом, та і його вистачило ненадовго. Вижали траву, пообчухували листя — дерева стояли голі, немов ранньої осені. Останньої ночі було кимось покрадено просо з барабанів. Почалися грабунки в місті. Виламано вікна в кількох крамничках біля базару, але нічого їстівного там не

знайшли. Обивателі замикали ворота не тільки на ніч, а й удень, але й усидіти не могли — страх заповзав в усі шпарки, хотілося знати, що ж там за взятими на шпуги віконницями. Біля колодязів стояли величезні черги, вночі воду носили з Бугу.

Дні були жаркі, в місті стояв сморід. Вулички вражали пустельністю, вряди-годи по них прошмигував чернець у довгій рясі — біг кудись прочитати канон на ісход чиеїс душі.

За голодом прийшов інший незримий ворог, проти якого теж не мали зброї. Той ворог — чутки, лихі віщування. Являлися чорні знамення, віщі знаки, й все те клалося на одне: гетьманове військо на поміч не прийде. Вони забоялися, одступилися за Дніпро. Ладижинці ж, чим довше оборонятимуться, дужче роздратують супостата, й на їхні голови впадуть страхітливі кари. На те показували прикмети: зірка впала у вир на Бузі, і вишня зацвіла посеред літа. Кайдан намагався всіх запевнити, що вишня зацвіла од пожеж — перегрілася земля, але йому не йняли віри. Піп двічі окропив її свяченою водою, проте цвіт не обсипався.

...У війтовій хаті зібралася на раду козацька та городова старшина. Хата у віта багата, на сім світлиць і покоїв; у чотирьох світлицях— печі із зелених кахель, два поставці, лави, обкладені зеленим сукном, килими, покривала, шовкові завіски. Старий віт дивився на все відсутнім поглядом — дочка із зятем жили в Переяславі, власне життя добігало краю; весь статок уже був ніби не його, ні за чим не шкодував і ні од чого не мав радості. Проте обов'язок перед громадою спонукав скликати через лавників на цей сумний круг старшин. Схилився на кістляву руку, жував сухими, поморщеними губами, ніби хотів щось сказати, але якщо й казав, то тільки самому собі.

Городова старшина загомніла, тільки-но сіли за довгий липовий стіл, видно, що прийшла сюди з одною думкою: боротися до кінця.

— Дасть бог, і одіб'ємось, — сказав бурмістр, рудобородий дядько у венетійському зеленому каптані, оперезанім козацькою шаблею.

Усі погляди звернені на Мурашка, котрий сидів край столу, зігнувшись. Обличчя Мурашкове вкрили зморшки, був геть сивий, рот йому кривився. Полковник хорував шлунком, а ще дужче катували його хмарні думи, тиснув тягар, що завдав собі на плечі. Гаряча відвага, звитяга, з якими недавно козакував у степу, шарпав татарські таші, перегоріли на попіл і чорною осугою осіли на душу. В ній усе двоїлося, не сходилося докупи, витиналося гострими шпичаками, що росли день од дня й шматували її все дужче. Страшна відповідальність гнула до землі. Не був боягузом і міг сам піти на ворожі списи й померти, але не міг бачити страждених, спрямованих на нього поглядів жінок та дітей. Вони вірили в нього, як у спасителя. А він уже не вірив ні в що і найперше — в гетьмана. Якби збирався дати ворогові бій під Ладижином, уже прийшов би, принаймні подав би якимсь чином звістку. Ночами полковника мучили змори, жахався у сні, а ось уже третю добу зовсім не міг skleпити повіки. Був бридкий сам собі. Йому здавалося, криваві потоки, що червонять Сільницю та Буг, течуть через його нерозважливість. У місті лютував голод, хати біля валу були переповнені пораненими, які мерли, мов мухи. За кілька днів ладижинський цвинтар виріс удвоє.

Приймав усе те, як покуту за якісь гріхи й боявся більшого лиха. Серце провіщало біду од самого початку, він тоді хотів од'їхати звідси, даремно ладижинці не випустили його. Він би забрав з собою провину за вбивство ханського фа-мільянта, басурмани не помщалися б за це Ладижину. А тепер міщани прирікають своєю затятістю на смерть і себе, й своїх жінок та дітей, і його козаків.

Кожній людині відведена міра страждань, покути за вчинки — його переповнилася вщерть.

— Ми затягуємо зашморг на власній шиї, — підвів полковник голову, й очі йому заблищали, — та й нема в нас чим боронитися. Свинцю лишилося двоє корит, пороху теж обмаль. Султан обіцяв милосердя — приймімо його жадання, поки не пізно.

— Хіба ти не знаєш султанового милосердя! — суворо грюкнув об підлогу шаблею Сава. В його карих, косуватих очах горіли осуд і гнів. — І коли б хто з нас важився до тої згоди... — нервово вийняв з-за пояса похідній пірнач, поклав на стіл і одразу ж прийняв його.

— Я важуся, я, — закричав Мурашко, — і пошлю зараз до султана козака...

— Ти не можеш послати без нашої згоди, — обізвався Анастас Дмитрієв. — І мислиш зараз, як зайда. — Анастасові втома обійняла синіми колами очі, темне обличчя почорніло ще дужче, ніс загострився і став, як дзюбка.

— А ти прибіглець... Хто ти такий? — Мурашко був схожий на загнаного вовка. Оглядався на всі боки, нізвідки не чекаючи допомоги, очі йому микуляли й бігали. Одвернувся до вікна. Бачив, як попід будинком, злодійкувато оглядаючись, двоє козаків несли щось у мішку. Мабуть, одбатовали шмат конятини або доп'яли якусь іншу живність. То було заборонено, і щось рвонулося в полковникові, аби гримнути на козаків, та й зів'яло. Здалеку долітало гудіння, що, здавалося, вгвинчувалось у вуха (так гудуть шершні в гнізді), — турецький табір не замовкав і на мить.

— Я людина цієї сторони. За неї складу живота свого, — блиснув чорним вогнем очей Анастас. — Пане полковнику, тебе настановило товариство, ти мусиш сповнити його волю. — І став поруч Сави. Той, високий і важкий, як гора, плечима підпирив стелю, цей був маленький, чорний, як запечений корж, — затятий.

— Я... не можу більше, — тихо й страшно сказав полковник і подивився на всіх примерклим поглядом. — Я подаю в абшид. Але допоможу вам усім...

Мурашко підвівся з обшитого шкірою стільця й повільно пішов до дверей. Ніхто не одважився зупинити його. Ніхто не зрозумів Мурашка, з чого потім сталося велике лихо.

На вікнах світлиці були міцні ґрати, у рамах — товсте віденське скло, проте Мурашкові слова якимось чином одразу проникли на майдан. Вони звар'ювали козаків, і ті важилися вбити полковника. Одначе на дверях будиночка, в якому мешкав Мурашко, став Анастас Дмитрієв; поки усовіщав призвідців, полковникові вдалося зтекти через вікно й сховатися у протопіпа.

Цієї ночі Лаврін і Марко по черзі вартували на валу од Слободи Ладижинської яко смолоскипники. Біля палісаду стояло відро з нафтою, лежало кілька полін і купа

клоччя. Смолоскип горів, ввіткнутий в трухляве дупло в палі, над ним літав кажан, ледве не черкаючи крильми. Ніч стояла холодна, імлиста. Небо затягло сірою повстю хмар, рідко-рідко, неначе прискалене око, зблимувала в холодній таловині зірка. Важко спало місто, спав ворожий стан. Уже не галасував, як перше, вже не грала увечері зурна — втома й смерть притлумили дикий запал. Зрідка, мовби знехотя, перегукувалися дозорці. Їхні гортанні оклики черкали, як залізо по каменю.

Лаврін спав, щільно закутавшись у кирею. Десь здалеку, з міста, долітала пісня, її вели два голоси, мабуть, співали такі самі дозорці, як Марко та Лаврін.

Ой вийду я на могилу
Та погляну у долину,
У долині огонь горить,
Коло огню турок сидить.
Коня держить за поводи,
За поводи шовкови,
Біля його дівка сидить,
Дівка сидить, слізно плаче,
Слізно плаче, турка просе:
"Пусти мене. турчиночку,
Побачити родиночку,
Ще й рідну Україночку".

Гарно співали козаки, славні мали голоси, і Марко подумав: шкода буде, як погинуть. А далі Марко чомусь озлився на співаків, мабуть, через те, що нагнали на нього тугу, а йому й так було страшно, здавалося — ніч сповила його густою чорною сіттю. Почував небезпеку чолом, потилицею, скронями, боявся одійти од Лавріна й боявся, аби через вал не скралися ворожі вивідачі та не зашморгнули на шиї аркан. Минулої ночі витягли городского козака, й він захлинувся, вони покинули його на лузі.

Десь у глибині душі Ногаєць почував, що страх має над ним більшу, ніж над деякими іншими козаками, силу. Проте не один він такий. На хоробрість бог чомусь скупий, а страх сіє щедро. Всі на землі чогось бояться: одні більше, інші менше. Якщо не шаблі та полону, то старших над собою або чуми. Ні, шабля й аркан лячні всім, то тільки декому вдається схопити власну душу в кулак і стиснути до отерлу. Життя не дороге тільки причинним або таким, як Салій. Хворий на пранці, він шукав смерті, ліз на ратища та шаблі, але залізо його не брало. Вороги втікали, забачивши гнилоносого бойчака, й втікала смерть, аж поки не змилосердилася та штовхнула п'яного з валу.

Звичайно, є й серед простих козаків такі, що вибігають під кулі, викликають на герць супротивника. Аби возвеличитись над іншими, аби доскочити чинів і шани в товариства. За ними, стративши голову, кидаються інші. Але ті люди либонь, не наділені великою мудрістю. Чи заховано хоч в одного сто талярів, чи ходив хтось із них мрією біля справжнього щастя, чи мав хист і розум до справжнього жаргу, чи... закохався в гарну-гарну дівчину?! То все просмерділі порохом і тютюном зарізяки, що, опріч коня та шаблі, не знають нічого.

Йому було трохи соромно за ці думки, здебільшого він гнуждав їх, не давав волі. Але зараз стояла глупа ніч, і туск, і літав кажан над смолоскипом — вони не мали стриму! А попереду ніч, як море, а перед очима курить пільмою чорна долина, встелена сонними тілами турків та татар. Вони сплять купами, садинокі вогнища догорають по схилу. Деся там причаїлась і його смерть.

"І чого я поїхав з Лавріном? — тоскно думав. — Сидів би оце на Січі..."

У серці ворухнувся докір Лаврінові. Справді, чого Перехрест не послухався, чого не вдався до втечі? Навіть сьогодні, коли Марко спробував заговорити про це, подивився на нього, як аркана кинув. А який примус тримає їх тут? Вони не правобічні козаки й не гетьманці, котрі служать за гроші, й місто це чуже їм. Лаврін хоче приїхати до своєї кралі звитяжцем. А чого має гібити отут він, Марко? Складати Лаврінові славу й обороняти його щастя? Думка повзла покрадьки, як злодій поза городами. Він розумів це, але не міг з собою нічого вдіяти. Страх виїв душу до дна. Страх, ніч і смолоскип, що миготів зловісно. І чорні нетрі вишняка, що підступали од міста до валу. І хрипке квиління, яке долітає з-за валу з городів, — стогне поранений, не підібраний своїми турок.

Смолоскип пригасав, горів уже не яскраво-білим, а червоним вогнем, густо чадів, і Марко пішов, щоб замінити його. Він присів біля відра, почав намотувати на палицю клоччя. Й враз побачив, як стежкою од замкової вулиці піднімається кільканадцять постатей. Спочатку подумав, що то старшина перевіряє варту. Йшли швидко, але якось дивно — згинці, не роззираючись по боках, була якась скрадливість у їхній ході. Й надто багато їх прошкувало — чоловік двадцять. Хотів окликнути, але щось перехопило подих, і думка повернулася, як ніж у рані. Ще не вхопив її і почував біль, страх, якусь важку моторошність. Нехай ідуть. Він не зупинить. Він нічого не бачив. Сьогодні вдосвіта вони будуть на волі. А він залишиться тут, рокований на смерть.

Ні, він мусить зупинити їх... Адже ранком можуть довідатися, що саме тут пройшли втікачі. Треба збудити Лавріна... Спершу крикне...

Крикне, й вони зарубають його.

Передній втікач обома руками торсонув палю, зачепив за неї кінець мотуза, кинув мотузяне кільце в рів. І в цю мить Ногаєць упізнав його. Це був Мурашко.

"Йдуть по "язика". Ця нова думка ще не встигла злетіти, як впала, збита іншою. Та, друга, зродилась од спомину про те, що сталося сьогодні вдень на раді, про що гомоніли козаки. Полковник утікав. Усі оборонці міста — приречені.

Марко відчув, що закалатало серце, а в животі прокотився твердий холодок. У горлі стояв крик, він ковтав його, наче давучу отраву. Так, він загине. Залишиться тут і загине. Й лежатимуть у землі його гроші. Що гроші... Для чого вони йому? — Жити... Аргаталом, поденщиком... Он вони — житимуть. А його вб'ють або полонять. Страшно... Завтра турки знову підуть на приступ. Полізуть на оці стіни. Він сьогодні великою силою стримав себе, аби не побігти... Побігти? Куди? Там, у місті, глум, або й смерть. "Нащо я приїхав сюди?! З волі... О божечки!"

Пригускло текла думка про те, який він самотній. Загине — ніхто й не помітить у

цілому світі. Ну хіба що Лаврін... Але й він незабаром полишить його й одійде до Киліяни. Якщо, звичайно, вони залишаться живі.

Але де там! З цієї верші їм уже не вибратися. Лаврін не побачить Киліяни... І він теж... І ніякої іншої дівчини. Й нікого-нікого. Хоч нащо вони йому всі, він згоден жити сам на все Козацьке Поле, аби тільки вирватися з цієї проклятої вовківні.

Майже несамохіть оглянувся. Сонне, оточене ворогом місто справді видалося чорною ямою. Втеча Мурашка — це присуд усім. Маркові стало так страшно, аж почали дрібно цокотіти зуби. Він мовби роздвоювався, розривався навпіл. Одна половина душі летіла в очеретяні, хащі, друга поривалася до Лавріна. Тремтячими руками для чогось і далі намотував клоччя, смолоскип уже був, як солом'яний куль, хоч щось Ногайцеві підказувало, що він йому вже не знадобиться. Враз Марко похолов від цієї нечестивої думки, яка в одну мить підкорила його.

У турецькому таборі заспівав півень, і враз Маркові всі думки відлетіли, й він підхопився, підбіг до тієї палі, де щойно товпилися втікачі. Мотузок ще погойдувався, він падав у ніч, на волю. Марко оглянувся: Лаврін спав під палісадом. Оглянувся ще раз, зупинився, і думка пропливла холодно, в'язко: "Він не піде. Й не пустить мене".

Ногаєць підтягнувся на руках, пересягнув частокіл. Видряпавшись з рову, побіг навздогінці й небавом почув талапання попереду. Одначе вирішив не злучатися з мурашківцями, бо хто зна, що вони зроблять з ним. Ліпше тихцем пройти за ними, либонь, Мурашко знає певний лаз на волю. Хтось його веде, показує шлях. Мурашко з козаками йшли понад ровом до болота. Чавкотіло болото, тріщав очерет, Ногаєць аж стенався душею од такої необережності. Хотілося наздогнати й сказати, аби йшли тихіше. Втягував голову в плечі, ступав тихо — коли б міг, полетів би понад землю, як сова.

Очерет і кущі оступили Марка з усіх боків, йому здавалося, що утопився в них. Разів зо два чи зо три провалювався в глибокі ковбані, навіть майнула страхітлива думка: аби не засмоктало драглисте бабло. Й весь час переслідувало відчуття, що хтось скрадається позаду, він часто озирався, від того заточувався, нашттовхувався на кущі. І враз йому здалося, ніби попереду почало рожевіти. Зупинився, присів, приглянувся пильніше і з жахом побачив на горбі велике багаття. Мурашко та козаки йшли просто на вогонь.

Це було так нагло, так моторошно, що він рвонувся вбік і наосліп кинувся в очерет. Біг і біг, доки зовсім не стратив сили. Тоді сів на купині, затулив обличчя руками, горло йому здавили тверді дужі пальці, й він несподівано відчув, що його руки мокрі. Він плакав, боявся свого плачу, а плач булькав у горлі гарячими спазмами. Йому було неймовірно шкода себе, і в той жаль всмокталося все: вічне сирітство, поневіряння на Січі, Лаврінова любов, припадок долі, що закинув їх сюди. Все його життя вкрите чорними стрічками.

Він блукав до самого ранку й щоразу натикався на турецькі й татарські залоги. Дозорці стояли довкола болота так щільно, що могли доторкнутись один до одного списами. Двічі зачували його талапання, перегукувалися тривожно й погрозово, раз

приступили до болота, й він утікав знову. Розпач заволодів Марком, він знесилів до краю й згубив надію. Десь перед світанком знайшов серед кущів верболозу сухий, засиджений крячками горбик і примостився на ньому. Мокра одежа липла до тіла, його бив студений дріж, і, аби хоч трохи зігрітися, згорнувся клубочком і ліг. Зринала думка про повернення, зринало в душі каяття, було шкода Лавріна й себе. Ну що бачив у житті? Ні роду, ні племені, тільки січове товариство... А над тим усім слалася інша думка: чим зможе допомогти Лаврінові? А себе загубить. Ліпше переднювати тут, видивитися зручне для втечі місце...

На чорній, неначе обсмаленій, купині тінькала плиска, трусила обведеним білою крайкою хвостом, поглядала на нього зизим оком. Вона не боялася його, й те чомусь заспокоювало.

Зійшло сонце, він трохи зігрівся й уже почав дрімати, колії почув чи то крик, чи якесь шемрання. Розгорнув кущ і побачив довгий ключ татар, що спускалися до болота. Над ними літали чайки, кричали жалібно, й той крик стогоном висів над болотом. Крайні з лівого боку татари зупинилися, поспиралися на списи — здавалося, то косарі зайняли собі гони і зараз рушать уперед — середина й правий край заходили, вирівнювали ланцюг. Тут не було іншого здогаду — йшли промацувати болото.

Він утікав плазом, поміж купинням, провалювався руками, занурювався головою, різючка рвала лице, дряпала шию, повз і повз, скиглив зі страху безголосо й нічого не бачив попереду. В голові ясно горіла одна думка: треба братися ближче до валу, татари не зважаться підійти туди. Крізь волоття очеретів бачив гостряки частоколу, намагався не спускати їх з ока. Отако, плазуючи, нашттовхнувся на жінку з дитиною. Це було несподіванкою для них обох, і обоє злякалися до нестями. Жінка стояла посеред куща ситнягу, як поранена чапля. Вона, мабуть, була ще молода, хоч зараз вік її ледве вгадувався — обличчя запухло від комариних укусів, губи потріскалися, очі спотворив жах. Була без очіпка, без плахти, в довгій сорочці, пригортала до грудей замотане в полотняну шматину дитя, а сама не зводила з Марка божевільних очей. Звідки вона взялася: втекла з татарського табору, ховалася десь у льоху Слободи Ладнжинської і мусила перебраться звідти сюди? Маркові ті запитання не стояли в голові. Він вимахував руками, показував на мигах, що треба ховатися, та жінка, видно, бачила те й сама. Місце для сховку видалося Маркові непоганим: очерет ріс густо, й вода стояла глибока, їх можна помітити тільки наткнувшись ненароком. А вже далі до валу — лише осока, коли б вони спробували втікати під захист валу, татари постинали б їх з лука. Татари йшли, як гучки, що гонять звіра на мисливців. Йшли знехотя, ліниво перемовлялися; лівий край ключа не сягав очеретів, де ховалися Марко та жінка з дитям.

Вони б, мабуть, врятувалися, коли б не заплакало дитя. Переляк зсудомив обличчя молодиці, спалахнув полум'ям у очах, вона тицяла дитяті тітьку, а дитя чеберяло рученятами, не брало грудей. Може, в неї перегоріло молоко, може, йому боліло щось, але воно кричало все голосніше й голосніше. До Марка та жінки долітав плескіт води, обоє розуміли: татари ось-ось почують їх. Марко стинав молодицю поглядом, закликав,

а тоді зламав очеретяну мітлу й замахав нею перед зморщеним личком немовляти. Від того воно зайшлося плачем ще дужче, плач поплив понад очеретом, татари загелготіли голосніше, й жінка у відчаї занурила дитину у воду. Занурила тільки на мить... На одну коротку хвилю. Але коли вона вихопила з води білий згорточок, він і не ворухнувся.

Страшний зойк рвонувся їй з грудей, звідкілясь зірвалися крячки, шугнули вгору, вони були стрімкі й сиві, як той крик. Татари зламали стрій і всі гуртом кинулися до жінки та Марка.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Музики шкварили джінджируху.

Та на Січі бувало рідко, щоб зібрався увесь цех, всі двісті п'ятдесят чоловік. Здебільшого блукали малими ватагами по зимівниках, по ярмарках, невідлучні були тільки литаврник, сурмачі й трубачі. А зараз обнизали чотири ряди колод, і сиділи просто на землі, й стояли під куренем. Попереду, на нижній, найдовшій, колоді, — кобзарі й бандуристи, трохи вище — лірники, сопілкарі, скрипалі, а вже далі — волинкарі, трубачі й всі інші, яким Сірко й назви не знав. Піввіку звікував на Запорозжжі, не одні підосви стоптав на цьому майдані, а й зараз йому вдивовижу, яким робом потрапляють у лад всі оці свистілки, баси, кози, дрімби, тимпани та бубни. Бо, опріч усього, сливе половина музикантів — сліпці. Цимбаліст був молодий, вибивав шпарко, і плечима підкидав, і бровами підморгував, і троє молодих скрипалів стояли плече в плече, довгі чуби повибивались їм з-під шапок, обличчя мали непроникні, смичками водили, наче шаблями!

Ось разом загули труби, залилися сріблом, різонули, неначе гострими бритвами, сурми й вмовкли враз, відтак заторохтіли тимпани, розсипали по майдану невидимі горіхи, аж кортіло нагнутися, назбирати їх, і теж примовкли, гудів тільки найбільший тулумбас — зі шкури тура, у котрій било одразу восьмеро довбишів, та ще пузаніст надимав щоки, й басова труба гухала, ніби Сурський поріг. А цех-містр стояв до музик боком, мовби й не дивився ні на кого, тільки водив по струнах смичком, але так тихо, що його, либонь, ніхто не чув.

Цехмістр — трохи чудний чоловік: зимою й літом ходить у світі, пошитій з двох різних шматків сукна — білого й чорного, у ремінних постолах, кожуха й чобіт не одягає ніколи. "Світ з білого й чорного, ото ж і одіж у мене така", — пояснює він. Іноді, здебільшого тоді, коли музики виводять канта або якої іншої церковної пісні, його заступає регент із Самарського монастиря — він приїздить на ці дні на Січ. Тулумбасам тоді мало волі, перед ведуть скрипки й сопілки, і яка то музика — сумна і мрійна, золота й оксамитова, ніжна й прекрасна, як сам світ. Не по одній шкарубкій, геть у шабельних шрамах козацькій душі проплине тоді сльоза, не одна мозільна рука потайки змете її з щоки. Козаки — як діти, розчулити їх співом нічого не варто, козак може заплакати з спочуття і до наймолодшого з трьох братів, які втікають із турецької неволі, і до старої неньки, що споряджає в далеку дорогу сина, і проїнятих мукою вдовиці, яка в самотині оре свою ниву. Козака неважко й розгнівати, і підняти піснею до найвищої звитяги, а також розсмішити й повести в одчайдушний, вогнистий танок.

Були б тільки музики!

В отамана теж музики біля самого серця, прикохує їх, заграють — здається, воно само сміється і плаче. Це його клопоти збирають їх на Січ.

Музиканти обливалися потом незгірш, ніж косарі на толоці, а танцюрист лишився один — чіпкий і маленький, коли йшов навприсядки, замітав полами майдан, шестеро чи п'ятеро лежали на землі, повідкидавши руки й ноги. Забачивши отамана, музики гримнули, як на водохреще після останнього пострілу, а танцюрист зірвав з голови червоноверху шапку й вдарив нею об землю біля отаманових ніг. А сам пішов чортом, пішов змієм, і очі йому горіли, як у змія, й вуса миготіли, як дві шаблі, і поли жупанини злітали, наче крила. Ще й приспівував зі свистом:

Ой посіяв козак гречку
На дубові на вершечку.

І все велетенське коло затупотіло ногами, заторохтіло влад порохівницями й ложками:

Сам п'ю, сам гуляю,
Сам стелюся, сам лягаю.

— Йдіть геть, бісові діти, — відмахувався Сірко. — Он ваш танцюриста. Якраз до вашої музики і до вашого чину.

Серединою майдану, не зважаючи на танцюристів, ішов козак. Голий-голісінкий, тільки довкола стегон на ремінному орчику теліпалося піврушника. Але сива шапка — задерта гордовито: мовляв, своє прогуляв, на чуже не заздрюся, й вигляд у козака поважний. Пропити шапку — то ганьба для запорожця, ніхто не оддасть тобі добридню. А що штанів, чобіт нема — то марниця. Он і святі на картинах геть усі без штанів і чобіт.

— Отамане, не погордуй! — блиснув очима танцюрист. І враз Сірко відчув, як від того зблиску мовби щось загорілося в грудях. І підняло, й понесло, й стало йому легко та терпко. Гомін юрби, її сміх лоскотали, вогники в примружених очах дратували ("де там йому, поважним паном став, та й підтоптався"), цілив на них з-під присурмленої брови, немов з пістоля, але ж хіба одіб'ешся од усіх! Й це дратувало ще дужче, й дратували музики, які загаджи-кали голосніше, викличне — під'юджували отамана. Годилося б піти— оважно, спокійно (такий і мав намір), та враз його мовби підхопило щось, і він теж зірвав шапку, зірвав шабельтас і, натискаючи на п'яти, пішов на запеклого танцюриста. А той вже мчав пріч, уприсядку, згинці, майже дістаючи обличчям колін. Сірко теж пішов навприсядки, з розтяжкою вниз, — летів у бистрій погоні, спинаючись на стременах, дістаючи шаблею ворога, що утікав, — хотів догнати навсправжки. А той домчав до цимбалістів і враз — помах, злет, стрімкий яструбиний злет, і вже — втікай, втікай, чорний вороне. Й ворон утікав, волочив одне крило, то підлітав, то падав, то дріботів по землі, шукаючи сховку.

"Ах ти ж, чортів син".

Проте за кілька хвилин Сірко лежав на голоземлі серед інших невдах-танцюристів, витирав полою обличчя та шию. В грудях горіло полум'я, подих сперло, руки й ноги

тремтіли, та ще на додачу до всього — підвернув ногу. А затятий танцюриста стрибав біля нього, мов цап, посмикував себе за розтріпані вуса, витинав дивовижні третяки. Сірко, не знати чого, враз озлився на свою поведенцію, на оце дратівливе вихляння зеленими потертими сап'янцями перед його носом, підхопився, щоб потягнути глумливця наділками шаблі по спині, але той вчасно вловив у отаманових очах гнів і собачою риссю рвонув через майдан. З розбігу налетів на тулумбаса, й довбиш пригостив його півпудовим, обтягненим шкірою биллом. Козаки реготілися. Реготав і Сірко. Кращого сміху, як у нього, не було на всій Україні. Витирав кулаками сльози в очах і похлинався сміхом. Отаке нікчемне, отака патика загнала його до знемоги!

Пересміявшись, отаман підвівся, обтрусив пилюку, кинув козакові півкопи одчпного й пішов до нижніх куренів. Ще гаряче шугала в жилах кров, ще пружно, в лад музикам, ступали ноги, а душу враз опалив безпричинний смуток. Таке з кошовим бувало часто — в розпал веселощів обіймала серце туга, й вже не міг її прогнати. Радість доторкалася до чогось приспаного, й воно прокидалося. Тяжкі лиха, смерті й рани не захмарили Сіркові навічно-похмурістю душі, не випили неї життєвої снаги, одначе переплутали в ній струни. До того ж було трохи маркітно, що дався на підмову танцюристові й музикам. Прикро, з якого боку не поглянь. Ще хтось подумає, що запобігає таким робом у товариства приязні, кат його візьми! Ні в кого ніколи нічого не запобігав. Усім бог відміряв рівно, тільки декотрі прихопили чужого. А він свого не віддасть. Та й чого має віддавати, чого має гнутися перед кимось — нехай то буде гетьман чи навіть цар. Вони такі ж самі люди, як і інші, їдять, і п'ють, і норовлять пожаковати, де тільки можна. Всі на Січі знали — отамана голіруч не взяти. Його й страшно братії, страшно зачепити неправим словом. Нерозумне слово вибачить, а кривдне, підступне не пробачить зроду-віку.

Назустріч пройшов товариш куреня Васюрпського Дерикоза. Його потаємний ворог. Може, найбільший з ворогів. І то за віщо? Не обирають кошовим. Пнеться до булави увесь вік, а її йому не дають. Може, через те й не дають, що пнеться. Го-го — бери її. Заслужи й бери. Дерикоза вже не може володіти собою. Безпричинно гнівиться, на кожній раді виступає проти кошового. Кошовий рідко коли відповідає йому. І всі те розуміють: біда чоловікові, кортить влади, а до неї не допускають.

Дерикоза пройшов мовчки. Важкий погляд, важке обличчя, ледве торкнувся рукою шапки.

І ще один чоловік не привітався до отамана, та й не міг привітатися: стояв прив'язаний до стовпа. Одвернув змарнілий, із засмоктаним чусом писок, похилив голову — боявся, що отаман підійде до купи лози, що в нього за спиною. Покрав свічкари Слинько свічки, продав їх, а гроші передав двом племінницям-старчихам, і судили його мирським судом (так звелів ієромонах), прив'язали до палі посеред майдану і поклали жмут різок, цв'юхких, але тоненьких, бо й дячок тоненький, хирлявий тілом. Одначе й та лоза лишилася не обхвостаною, і ківшика, що висів на кленовому відерці з оковитою, ніхто не здіймав — Слинько все-таки господній слуга, та й крадіжку свічок не мали за справжню. Тиждень тому біля стовпа стояв прив'язаний Харко Туз, велетенської

статури козак, і, хоч чоловік він лютий-прелютый, і такий, що вночі краще з ним не зустрічатися, ще й до-кожного, хто брав у руки ківшика, сичав: "Уб'ю, не прошу зроду", лозу обхвостали до білого. Бо Туз — збродня і виродок, подавився риб'ячою кісткою і прибив кухарчука трохи не до смерті. Отож і не жаліли запорожці лози. А до Слинька підійшов тільки Кайдан, довго стояв біля стовпа, довго мовчки дзьобав гарбузове насіння, а тоді занурив корячок, випив оковиту і тричі шмагонув сам себе по спині (щоб не сказали, що пив на дурничку), почовгав не оглядаючись. А там, де він стояв, лишилося означене гарбузовою лугою місце.

Сірко похитав головою — чи то в докір Слинькові, чи на ту неохайність Кайданову, підкликав осавула і наказав: "Одв'яжіть".

Сірко прошкував горішньою вулицею поміж розстелених попон, на яких сушився перемелений порох, поміж багать, де на залізних пруттях кухарі смажили турів і сайгаків. Це — в дорогу. Кухарям, котрі лишалися в Січі, ніколи в небо глянути. Й заздро їм на козаків, котрі юрбами блукали од куреня до куреня, часом хтось із них зупинявся й одбатовував шмат сайгачини, кухарі сварилися, але не вельми. Сірко теж узяв у кухаря довгого, вузького ножа, різонув смужку м'яса з лопатки. А смачно, кат його візьми. "Не перепаліть", — мовив. Уже в кінці вулички кошовому зустрівся запорожець з папугою на плечі, мабуть, вони були сп'янілі обоє — чоловік і птиця, бо й белькотіли обоє щось зовсім незрозуміле. Одначе дорогу кошовому січовик уступив, а папуга — подивився синім оком і прорік: "...ще й вина".

Біля новідчиняних комор купами лежало всіляке начиння — шкіряні мішки, барила, сідла, череси, осавули перебирали його, ціле відкладали, попсоване віддавали лагодити. Біля них крутилися дітлахи з церковної півчої, мацали зброю, сідали в сідла. Двоє з них хотіли загнuzдати Шайтана, один уже сів верхи, старий пес не огризався, стояв, похиливши голову. Сірко гримнув на хлопчаків, вони хуркнули, як горобці, а Шайтан повиляв хвостом, ніби з вдячності. І пошкандибав за ним. Він кульгав на праву ногу, дригав нею, ніби хотів з неї щось ізтрусити. Ступить і дригне, ступить і дригне. Навіть пси тут покалічені, подумав отаман.

На крам-базарі люду, як у Києві в ярмарковий день. Спритні перекупники вертілися поміж козаками, цокали язиками, видирали один в одного з рук кунтуші, свити, черкески, чоботи.

Побачивши отамана, принишкали, а деякі поспішали шаснути за ятки. Перекупників не любив, у їхніх суперечках з козаками тримав руку січовиків.

Пахло свіжим борошном, олією, копченою рибою. Особливо духмяніла олія. Видно, недавно набили, хотілося відламати окраєць і вмочити в миску з олією. Ще гостріше пахло брагою. Запах сивухи забивав усі інші запахи.

Січ клекотіла. Січ шаленіла. Комусь, либонь, ця гулянка — остання на цьому світі, й спробуй зупини його. Та й нащо зупиняти?! Не-хафі гуляють. Сірко сам любить веселе товариство і веселе застілля. Та ще щоб слово так мовилося до ладу й було красиве і розумне. От тільки деякі не знають стриму й спину, од того гублять людський чин. Напоїли паламаря, й він три дні не може прочунятись у корчмі, продере очі, а йому —

пугар якогось запашного пійла під вуса — 4іраицузького мускату з перцем, грітого угорського, — й пішла паламареві корчма млиновим колесом; впоїли дяконів і посварили між собою — засперечалися, котрий з них мудріший. Одначе потім і помирили чаркою, прийшовши до згоди, що молодший дякон бреше так само, як і старший, а обох разом і пес не перебреше.

Раніше б його власна душа літала по цьому вировиську на крилах. І літала, і впивалася радістю та волею. Нині ж, почував, його таки менше кортить людський тлум. І навіть загадки інших душ мало і'юго хвилюють. Може, вже наситився там доста? Либонь, і знає, пильно знає — не має права ні на чарку, ні на гульбу. Ще й мусить стримувати од того інших старшин. Інакше хто пильнуватиме ладу, хто стане в приклад?

Під оцю веремію сьогодні вранці гультяї вчинили розгромисько на крам-базарі. Там сталася справжнісінька баталія. Крамовий базарний люд теж не в потилицю битий — брагарники, калашники сталі; з дрюччям та кіллям, сіромашня наперла од воріт, декотрі взялися за шаблі, й не одній буйній голові похмілля вихаркувалося кров'ю. Зголоднів січовий люд і обтіпався, давно запорожці не глають нізвідки захистку, а обози й далі перепиняє гетьманська варта. Послали осавулів до сиднів, але ті одказали: сплатили комонне й обозне, й не дали нічого.

Кошовому доводиться супроти власного серця пильнувати, аби нетяги таки не обпатрали гніздюків. Потрусять сьогодні — завтра ніхто не схоче селитися на січових землях. Невеликий з них прибуток, а все ж щось капає у військову скарбницю од димів, од млинів, вііннць і рибних промислів.

І погнав на крам-базар осавулів. Воно-то правда, до Січі присмоктується чимало і лихого люду. Спочатку покірні та запобігливі, а коли вже прнсмоктався, п'є руду, як п'явка. Вернуться з походу січовики й сіють таляри на всі боки. А по тому ходить запорожець в боргах, як рябко в реп'яхах, доки не зворохобиться. Тоді хапає поліняку й біжить громити ятки та шинки. А погромить — з чим залишиться, хто йому позичить хоч отой ламаний гріш? Через те — знову ж таки супроти серця — дав таке повеління. А в своїх повеліннях кошовий що кремій. Зіпхнути його з думки, якщо певний, Що вона правдива, не зможе й сто чоловік. Не похитнеться й під рушничною цівкою. І ще одне повеління оддав кошовий перед походом. Повеління про тишу. Вельми розгулялися запорожці, неслухне чинять серед ночі галаси, й ремствують січові діди та й непитущі козаки також, кажуть, що хочуть виспатись перед походом. А то ж як... Виспатись треба. Може, комусь судилося заснути навіки.

Од буйного танцю до чорних дум, мовби з весілля на поминки. За тиждень — похід... Ліпше перебрати в пам'яті, чи не забули чого, чи не схибили в чім.

Незлецький козак Сироватка, вилушив ханський-горіх з шкаралущі. Як він дознав, що галери ховаються в лимані? Ледве не схибили: сподівалися на них пізніше... Треба перестрігти галери до Кизикермена.

З тими думками вийшов за січові ворота. Чорними круками під самими чортотлицькими вербами сиділо на довгій колоді троє кобзарів. Вони пророкували,

застерігали, намагалися вибити з чубатих голів хміль:

Ой три літа й три неділі
Минулося на Україні,
Як козака турки вбили,
Під явором положили.
Під явором зелененьким
Лежав козак молоденький.
Його тіло почорніло,
А од вітру пострупіло.
Над ним коник зажурився,
По коліна в землю вбився.

Їх обминали, в їхній бік спльовували, боягузливіші — хрестилися. Ниньки цих не шанували. Хоч їхні слова й справді западали в думки засторогою: виваж усе, якщо боїшся — не йди, а йдеш, знай, що на тебе чекає.

Туман поле покриває.
Де козак той проїжджає,
Ой виїхав край могили,
Край могили-верховини.
"Ти, могило-верховино,
Чом ти рано не горіла?"
"Бо я кров'ю окипіла".
"Ой якою?" — "Козацькою,
Половина із лядською".
Ой йдуть ляхи на три шляхи,
А козаки на чотири,
А татари поле вкрили...

На містку через рів, попускавши до води босі ноги, сиділа варта. Вода в протоках уже зацвітала, не текла ні в той, ні в той бік; тут, на осонні, у затишку дух стояв важкий, гнилявий, вартові звикли до нього, змагали його міцним тютюновим пахом півліктювих люльок. Дивилися понад дорогу, на тирло. А на тирлі, як і тоді, коли збирався від'їжджати Лаврін, лунали постріли. Козаки не бачили, як підійшов отаман, — стояли спинами до нього, — вицілювали камінці, покладені на вкопану в землю брилу. Більші, менші, ще менші, вони лежали рядком, за четверть один від одного. Цілитись у менший можна було тільки після того, коли влучав у більший. Зараз цілився саме крайній з правого боку козак — гостра, зсутулена спина в обтіпаній чумарці, по-осиному тонкий, перетягнутий тонким ремінним чересом стан, насунута на лоба шапка — цілився недовго, стрілив, і середній камінець бризнув увсібіч гранітними скалками. Козак обернувся — він ніби почував спиною, що хтось стоїть позаду, а може, запримітив кошового ще раніше. Це був Іван Міюський. Без борідки, із запорозькими вусами — не схожий сам на себе. Тільки очі вогнисті та задьористі. Кошовий його давно не бачив і ледве впізнав. Він схуд і почорнів, черкеска йому була розстібнута й сорочка

теж.

— Ну що, батьку отамане, береш мене на свого думбаса? — підійшов до кошового, не міг стримати похвальби самому собі.

— Хіба ми їдемо гусей полювати? — примружив ліве око отаман. — Я ще не знаю, який з тебе весляр.

— Я можу не тільки на веслах. А й біля стерна... Чи біля загребного... Водив ладї... не менші, ніж твої, — мовив майже з викликом.

— Я й забув, — знову примружив око Сірко, — ти ж Стеньчині струги ганяв. І Стенька був задоволений?

— Авжеж, — знову з викликом мовив Міюський.

— А його царська милість... Олексій Михайлович?

— Що його царська милість?

— Вдоволений з того чи ні?

Міюський несамохіть стелюся, здивовано скосив очі на отамана. Вони були вдвох, йшли до Чортомлицького озера, на березі якого трое голих запорожців— мішали тичинами в казані смолу, а ще трое довгими квачами смолили дуба. Пахло смолою і свіжими стружками. Два коршаки, один у небі, другий у воді, пильнували щось своє.

— Ну, гаразд, то я так, — стер з лица посмішку Сірко. — А хто ж царевича стерегтиме? Симеона?

— Куди йому втікати? — чи то сумно, чи то скрушно сказав Міюський. — Сидітиме, яко заморська птаха в клітці. Візьми, батьку, з собою, — зненацька запросився широко... — Не хочу я лишатися тут...

— Страшно? — пронизав поглядом донського отаманця кошовий.

— І страшно, — зізнався Міюський. — Страшніше, ніж там... А я, їй-богу, вправний на воді.

— А ось ми зараз побачимо, — враз знову змінив важку бесіду на легку, жартівливу отаман. — Поїдемо глянемо ще раз на стерни. Провезеш мене в дубі через Карачаєві холуї. Тільки затям, я в одежі купатися не люблю.

— Провезу, отамане, — весело одказав Міюський. — Жодна бризка не впаде тобі в око.

— Ну, очі, приміром, я вмію заплющувати, — мовив отаман, пересягаючи ногою борт легкої дубівки.

У човні терпко пахло лепехою і рогозом — на дні валялося кілька прив'ялих лепешин і розчавлена рогозяна качалочка, але обидва запахи забивав сморід стухлої риби — рибина стухла десь під дощатим містком. Міюський підняв одну дошку, другу — знайшов чималу плотвицю і викинув у воду. Сполоснув руки, взяв весло. Сірко сів на прову, Міюський — на гуз. Він одіпхнувся од берега, легка, як пір'їна, дубівка захиталася, здавалося, вона ось-ось зачерпне води, але Міюський повів веслом од корми до носа, й човен вирівнявся, став незрушно, здавалося, він вмерз у кригу. Чортомлик, котрий напірав із поля, біля Січі розливався озерцем, а там, де зливався із Скарбною, береги сходилися знову, і у вузькій горловині стриміло кілька каменів.

Весною і в дощі вода притоплювала їх, запорозькі човни та й іноземні торгові кораблі підходили до старого причалу з північно-західного боку, зараз вода впала, камені оголилися, вода клекотіла й пінилася, ринула до Скарбно́ї водоспадом. Міюський легко повів веслом, човен тихо рушив в обхід січового півострова до холуїв, щомиті пришвидшуючи плин. Тож отаманець поставив весло руба, надержував його й воднораз направляв у лівий рукав. Обличчя Міюського посіріло з натуги, він закусив лівий вус, од чого одкрився правий кутик рота й виблискували невеликі білі зуби. Малий, вузький у кості, але мав силу, тримав човна міцно, неначе на припоні. Враз отаманець вимахнув веслом, ударив ним з лівого боку, відтак з правого, й човен стрілою полетів у кручію. Це була мить коротка й шалена, — Сірко їх любив у житті, — щось хльоснуло по днищу човна, заgrimів на дні дерев'яний сполик для води, ревнув з правого боку запінений вир, і вже дубівка тихо плинула по біловоддю. Кошовий увесь цей час спостерігав за Міюським, крякнув вдоволено, але не сказав нічого. Далі пливли Скарбною, вже другою — їх на урочищі три й кілька Підпільних — тих, що підпирають поле. Сірко вказав пальцем ліворуч, і вони через вузьеньку протоку вийшли на широке плесо. Довкола нього густою, зеленою стіною стояв очерет, і Міюський далі не бачив жодної протоки, прогною чи ерика. Сірко знову показав пальцем, одначе навіть звиклий до болотяних нетрів Міюський цього разу нічого не завважив. І, тільки підпливши впритул до густих заростей чакану, побачив над самою водою чорну дірку. То був потяг — прорізаний повинню вузьенький рівчак, звідти перла вода, й весляру довелося щосили пхатися, аби посувати дубівку г,г;еред. Кілька разів заганяв човна носом у очерет, і тоді кошовий одпихався руками, двічі довелося лягати на дно — низько переплівся верболіз. Він бачив, як тріпотіли проти течії краснопері рибки, як бистрець тріпотів зіллям, нагинав пруття, він і весляра зігнув та напружинив. А кошовий мовби й не помічав нічого, дивився вперед, ще й ліолюку посмоктував. Цвюхнув голий вербовий прут, і сіра, побита, міллю шапка Міюського впала у воду. Він бовтнув руками — не схопив, бистрець поніс її, й за мить вона згинула з очей. Міюський не знав, що йому чинити, тримався руками за верболіз, оглядався назад, аж поки обіззався Сірко:

— Не доженеш. Буде лискама на гніздо. На той рік забереш з качатами.

Міюському стало шкода шапки, хоч була стара, й він стратив веселий стрій душі, гріб не так шпарко. Тепер скидався на покривдженого хлопчака. Надто коли опускав голову і рудий чуб падав на чоло. Хащі розступилися враз, і дубівка вискочила на озеро ще більше, ніж поминули нещодавно. З шумом вибухнув перед самим носом човна табун бакланів, помчав понад очеретами, торкаючись чорними крильми білих, м'яких мітелок. Качки бігли по воді, кумедно перебираючи лапами, але в повітря не зривалися, норці теж правцювали в зелені хащі, вони, здавалось, сиділи незрушно, лише косували назад очима, одначе під водою прудко працювали лапами — позаду вставали пінні сліди. Життя тут кипіло, вирувало. В чорнім очеретянім пралісі ячали, тахкали, крукали, диркали, квилили, сичали пташині голоси, висвистували малі очеретянки та пастушки. Мила у воді довгі коси верба. Плесо довкола неї було тихе й сонне. Гостро пахло лепехою та чаполочем, тягліїся з дна до світла жовті "глечики",

гойдалися на товстунах білі лілії, либонь, марили уві сні. І раптом — вибух. То вирнула з-під віття велетенська шука, вхопила свою жертву. Міюський подумав: кожен, у кого міцні зуби, прагне, щоб вони марно не гуляли. Поминули дерев'яну башточку на острівці — вона глипнула чорними очима бійниць — і одразу ж сховалися за вербами: таких башточок тут чимало, в час небезпеки вони прикривають підступи до Січі, нині гармати поховані десь по островах, у дуплах і печерах, у кучах-землянках, і схований там всілякий інший військовий припас — на те й Військова Скарбниця. Міюський на хвильку поклав весло, занурив у воду ківшиком долоню, одпив кілька ковтків. На чолі йому густо виступила роса, чуприна розвихрилася, очі блищали. Сірко оглянувся, осміхнувся.

— Потяг отой називається — Чологрій, — сказав аж тепер. Міюський помітив, що посмішка в отамана — щира, майже дитинна. В нього посміхається все: очі — світлокарі, променисті, з зеленавим блиском, зморшки довкола них, брови — ліва заломлюється вгору, права — вниз. Так само вони заломлюються в нього і в гніві, але тоді стають мовби дві хмари, а зараз — гейби м'які сніпки сухої трави. Ще й по одному стріпку з кожного пучка посередині — вгору, неначе маленькі крильця в леті. Отаман мовчав, смоктав порожню люльку. Був скупий на слова, стареча балакливість обминула його; на неї хворіють люди марнославні, які хочуть укласти про себе вигідну думку, він тим не опікувався, ще й сам не любив говірливих людей.

Прошуміли в повітрі білі крячки, ширнули праворуч понад неширокою протокою. Міюський спрямував чорну смоляну дубівку слідом за ними. Він тепер здогадувався: вони йдуть направці й мають вийти або на широкий дніпровий рукав, або на Дніпро, одначе чи далеко кінець мандрівки, вгадати не міг. В обидва боки, скільки сягало око, слалася безмежна Військова Скарбниця — плавні, очеретяні та верболозові хащі, острови та півострови, на яких росли чорні та білі тополі, вільхи, берести, чорноклен, а поміж них кущі бересклету, терну, крушини. По деревах вився хміль, на ньому вже закипіли блідо-зеленаві султани, висли вниз, може, від того осокори та клени погойдували верхів'ями, гейби п'яні. Під ними росли ситі трави, здавалося, тільки доторкнися — з них так і бризне зелена юшка. Над плавнями кружляли орли та підорли, їхні гнізда чорніли на вершечках вікових дубів. Ночами на тих дубах гули пугачі, вони гніздилися по дуплах. Туркотіла над головою горлиця, десь далеко шкварчала сиворакша. Птаства тут — гибіль і звіра теж, тільки в цих нетрях важко його добувати. На самому вершечку дуба на сухій гілці сидів орел. Він був старий, такий старий, що майже не міг стиснути кігтями гілку й боявся впасти. Й злітав уже не пружно, а намагався вхопити крильми вітер та полинати на його потоках. Тоді, розпростерти на струменях крила, здавався могутнім і грізним, й качині та гусячі зграї, вабачивши його, шугали в очерет. А насправді він був кволий, і боліли йому всі кістки, й боліли рани. Найдужче допікають дві, — одна від посланого людиною вогню, а друга від вовчих зубів — добивав на снігу вовка, й той у передсмертній агонії вгородив йому в бік ікло.

Повіки самі напливали орлові на очі, й охоплював примарний, старечий сон. Йому

то плив перед зором осінній вигорілий степ, то змигувала в хмарі блискавиця, то синьою стрічкою перетинав шлях Дніпро. Орлові ячали лебеді, але він не полював їх уже навіть уві сні. Видива з лебедями — сніговиця білого пір'я і гаряча кров — бачив уже ніби чужими очима, й хтось інший тримав у лапах гнучку лебедину шию. Сам він уже давно полював маленьких, кволих козенят, жирних лисок, не гребував і дохлятиною.

Крізь липкі жовтаві щілини очей орел бачив унизу човна і двох людей у ньому, один з них дивився на нього. Орел поворушив крильми, хотів злетіти, але важко йому було зриватися з вершечка дуба, і він залишився на місці. Якимось притупленим чуттям вловив, що ця людина не завдасть йому шкоди.

Сірко справді приклав до губів пальця, не дозволивши Міюському пугукнути і злякати орла. Човен тихо проплинув попід дубом.

Зненацька закучерявлена з обох боків вербами протока круто повернула праворуч, вони випливли на довге озеро. Пішли краєм озера, понад очеретом. Він стояв молодий, дужий, з нього аж скрапувала жива сила. Десь у темних його нетрях голосно квоктала чомга, хрипіли лиски — в очереті їх видавали білі носики, попискували курочки. Вони не дуже боялися, то та, то інша перебігала од куща до куща, навіть гребли по лататтю лапами, зовсім як їхні домашні родичі. Десь далеко, либонь на сусідньому плесі, загелготіли гуси, попереду щось гухнуло, здавалося, на острові впало дерево, на мить птаство вмовкло, а потім розгомонилося знову. Високо над плавнями бусол ніс у дзьобі змію. Вона звивалася, а він дужо і радісно махав крильми, бо ж був гарним батьком — роздобув своїм бусленятам вечерю.

Вже почувався свіжий подих Дніпра, його білих вод, що перекипіли на порогах, далі вони течуть вільно й тихо, розливаються по річкових заплавах і рукавах, миють шовкові трави й очерети. Вода — як сльоза: вертаючись із далеких походів, козаки п'ють її пригорщами, хмілюють, змивають з чола і з пам'яті все лихе, наповнюються новою снагою.

Сірко й далі сидів незрушно, але тепер Міюський гаразд бачив, що то зовсім не байдужість, його обличчя одмінилося, стало тонше, чутливіше. Лець розширились ніздрі прямого, з невеликою горбинкою носа, крізь бронзову засмагу на щоках проступили рум'янці, очі стали гостріші. Певно, вони схоплювали кожен помах крил, кожен сплеск води. Проте Міюський не міг розгадати, чи отаман дивиться тільки на плавні, чи крізь них ще на щось. Зненацька Сірко ворухнувся, склав трубочкою губи, і з них злетів тихий переливчатий свист, дуже схожий на квоктання чомги. Очерет аж загудів — відгукнулися десятки голосів, а одна птаха навіть виплила на чистоводдя, та, забачивши човна, шаснула назад. А Сірко вже свистів по-куличиному, далі проквилев чачкою, — його обличчя світилося хлоп'ячим завзятт'ям, очі сяяли задьористо й радісно. Він ще раз прокричав чачкою, а тоді стулив губи, й над плесом пролунав грізний поклик кібця. Плавні шелеснули і вмовкли.

— Го-го-го-го, — засміявся отаман і чомусь зніжковів, насунув на лоба шапку, махнув рукою, мовляв, гребі, чого став.

Міюський наліг на весла.

Отаман був Міюському загадкою, котру хотів розгадати, але не для того, щоб покористатись, а стати в добрій пригоді. Та й не просто було покористатися отамановою приязню, це вже знав достеменно. Бачив: запорожці люблять Сірка, як не любили жодного іншого отамана. За що люблять? Адже норову крутого, не потурає нікому... Трясе їх, як чорт суху грушу. Але й собі — також... Безкорисливий і справедливий. Не зажив на своєму уряді жодної копійки. Ще й не журиться тим. Ота його крута дума, ота нахмареність — то дума не за себе. Він, може, й радий би позбутися тих думок, та не може. Душа кошового присохла струпами, але під тією шкарубкістю лежала така любов, доброта та щирість, що тому, хто до неї добувався, вистачало її на все життя. І упертості, і життєвої снаги там теж вистачає.

Міюський збагнув усе це недавно. Й не з того, що кошовий не видав його царським посланцям, ще й звелів до літа внести за нього з кошової скарбниці плату за їжу в курінь, а з того, як той клопотався за простих козаків, з того, як слухав увечері, сидячи на призьбі, кобзаря, як зараз щиро, майже дитинно вдивлявся у плавні.

Отаман справді любив плавні. Тут розкошувала його душа. Любив мандрувати по річках, безконечних протоках і ериках, ніхто краще за нього не знав їх. Здебільшого мандрував сам, йому подобалося запливати в зелену глухомань, віднаходити нові, раніше не бачені куточки. Був непосидючий, в курені та канцелярії нудьгував, намагався якомога швидше вирватися звідти. В отамановій голові завжди крутилися всілякі химерії. Він часто наштотувався на усталені звичаї, які хоч і поважав, але часом проламувався й крізь них. Загадував плести велетенські, котрі б порятували Січ од голоду, сіті, ставити на човнах не по одній, а по дві щогли, навіть був вигадав з ковалями човен, на якому можна було потай підпливати до ланцюгів, якими турки перегороджували Дніпро, й розклепувати їх. Той човен робили з двох, покладених один на одного, міцно припасованих і засмолених, знизу чіпляли мішки з піском, човен весь ховався під водою, зверху стриміло тільки жлукто, в яке виглядав дозорець. От тільки гребти на такому човні було важко.

Човни на два стерна — теж його придумка, проте не теперішня — давня. Скільки тих справ переробив за вік! Скільки січ перейшов! Клопотався запорозькими справами, а життя, всі його радощі і присмаки залишав на потім. І ось воно проминуло, як ота біла квітка в потічку. Проминуло не почавшись? Зберуться увечері в курені козаки, й почнуть деякі вихвалитися, скільки зачерпнули жменями зерен із золотого засіву життя, майне і йому в голові чорна думка, але й щезне одразу. Хіба в тому суть твого, чоловіче, буття? Хіба його можна виміряти цеберками медів, які спив, казанами каші, м'якими пуховиками і пухкими молодицями? Не понесемо на той світ із собою медів і не поволочимо пуховиків. Правду каже ієромонах — щастя в тобі. Воно в божій красі, в оцих плавнях, високому небі, гострому помаху шаблі, в голубій ясі перемоги. В думці про те, що прожив чесно, звершив для товариства, для рідного краю все, що міг.

А хіба звершив усе? Хіба на таке сподівався? Але цур йому. Тим ще матиме час каратися. Новий клопіт сушить голову. Отамана непокоїло, чи скінчили телсі роботу,

думка про те перебила всі інші, він став нетерпеливитись, Міюський завважив це й погнав дубівку швидше. Широкою й глибокою протокою увійшли в озеро, з другого кінця якого білів широкий доплив. Понад лівим краєм озера стіною стояв очерет, а понад правим тягнувся високий, сухий острів. Вподовж усього острова стояли прип'яті до вкопаних у землю колод човни — прудкі стерни й ще більші, з крутими, вигнутими боками та невисокими щоглами — думбаси. Їх було багато й здебільшого нові — білили свіжоструганим деревом та поблискували смолою. Міюський почав рахувати, та збився на третьому десятку. З того боку в озеро саме заходив один такий човен — опачини дружно лягали на воду, він плив швидко, та враз всі опачини, що були по лівому боці, впали в воду, а ті, що з правого, зависли у повітрі — човен крутнувся на місці й кормою посунув до очерету. Запорожці опробовували човен на хід. Коли думбас підійшов ближче, Міюський налічив на ньому двадцять чотири веслярі. На думбасі сиділо два керманічі — на гузі та на прові, той, що на гузі, — головний, він кермував деменом, а той, що на прові, — довгим загібним веслом. Запорожці на думбасі помітили отамана, вирішили привітати його — розігнали човен, пройшли, піднявши вгору весла, повз маленьку дубівку, й вона загойдалася на високій хвилі.

А на березі теж юрмилися запорожці, здебільшого голі до пояса, обкурені димом, замазюкані в смолу, й лунав стукіт сокир та довбешок, дзвеніло залізо, й тріщало дерево.

Міюський знайшов щілину між двох стернів і спрямував дубівку до причалу — високої лісної запрути у воді, на яку од берега були покладені важкі липові верхняки.

Отаман вітався з майстровими та гребцями, щось розпитував, а Міюський пішов берегом. Повсюди горами білили тріски, валялися важкі дубові бруси, необтесані й необкоровані колоди, теслиці, чорніли якісь рогачики та важкі, обплетені лозою "кобили". Од них до води падали гінкі сосни — тут і там лежали потерті, мовби погризені зубами, соснові кругляки та всіляке дрюччя. Либонь, на тих "кобилах" і майстрували човни. В самому кінці на передостанній із них ще стояв недобудований думбас, його, мабуть, і не збиралися добудовувати — не видно було ні загнаних у дерево сокир, ні свіжих дощок — либонь, облишили, побачивши, що однак не встигають спустити на воду до походу, а може, щось там не так змайстрували й просто покинули.

Донського отаманця змагала цікавість, — сам майстрував на Міюсі човни, тільки менші, — заліз на думбас, обдивлявся. Малий, легкий, стрибав з ребра на ребро, як білка. Помостів на кормі та носі не було, й добре видко все черево корабля: важке, суцільне, з липи дно, нижні обкладки з дубових дощок, верхні — із соснових, і дубові ребра, й дубовий брус — з двох деревин, скріплених посередині, біля щогли. Пахло свіжими стружками, смолою, гірким людським потом. Міюський лазив довго: додивлявся, як щитовано дошки, куди вправлено кочетки, намагався відгадати, що то за залізні гаки вподовж бортів, бо розпитати не було кого. Всі корабели зібралися по той бік причалу довкола отамана біля купи велетенських кітвиць, які стояли стійма. Там точилася якась розмова, вельми голосна і, як видалося Міюському, гаряча. Гомін наростав з хвилі на хвилю, й злітали важкі, мов удари келепа, окрики, вже й отаман

вимахував правицею, як шаблею, й це занепокоїло Міюського. "Що воно може бути? — подумав. — Адже то не мирна балачка",

Набачився на Дону й на Січі отаких кгвалтових кругів, де розривають на грудях кунтуші, де в поміч слову стають кулаки, а то й шаблі та сокири. Міюський пішов до гурту, котрий фуріював, — там зібралося кілька сот пар личаків та чобіт і тепер важко тупотіли, перемішували із землею давно витолочену траву. Одначе вар'ювали не всі запорожці, чимало їх, здебільшого ті, що стояли за спиною в отамана, дивилися в землю, декотрі тихенько відходили до човнів, поралися біля них. Колотилися здебільшого майстровики, нетяги, голоколінчики, ті, хто став до праці за плату, хто не йшов у похід. Не всім вистачало на човнах місця, не всі й воліли нести свої голови під кулі.

Міюський давно збагнув, що й на Січі, як і скрізь, хоч тут і більше волі, біда біду доганяє. Тому, в кого десять пар волів, сюди втікати нічого, він не покине свої десятини, оратиме до сьомого поту, адже втікає безземельна сірома, всілякий ремісничий люд, що розорився. Але їдуть сюди й броварники, крамарі — ставлять ятки над Чортотомником, часом оббирають козаків до нитки, на тому багатіють. Чимало скипається всіляких веремій, заколотів, але такої, як оце, колотнечі Міюський ще не бачив, стояв спантеличений і приголомшений. Й не тому, що боявся, — задьористий вдачею, першим кидався на чужі кулаки, туди, де пила мед весела відвага, але тут злидні пили сирівець, і те було сумно.

— Плати, отамане, як обіцяв, — гукнув через голови Явдоким Верша, довговидий, чубатий запорожець. — Бо ж не випустимо звідси.

Сірко стояв, заклавши праву руку за пояс, намагався уговтати січовиків поглядом.

— Я не кую гроші. Військова Скарбниця порожня.

— За що ж годували отут комарів? За що хекали сокирами од зорі до зорі! За твоє ласкаве "дякую"? Але ним ми не прокормимось, — юртували козаки.

— Повернемося з походу — сплатимо сповна.

— А як не повернетесь? — вигукнув Верша. Сірко, либонь, тільки й чекав на ті слова. Очі йому спалахнули, ліва брова круто зломилася, й він пірвав козака за сорочку.

— То ти, кручий сину, з мене мертвого хочеш наперед взяти платню? То ти погрожуєш порубати мені думбаси та стерни? А тоді прийдуть турки й порубають твою дурну голову!.. Якщо не скручу її я.

Він одіпхнув од себе невдатного запорожця, хотів пройти далі, але січовики не розступалися. Вони трохи притихли, але гули, як школярі, коли хочуть явити непослух дячкові. Й тоді Сірко, зметикувавши, що так просто йому не викрутитись, метнув зором по натовпі й, нашивши оком одного горлопана, котрого сливе знав, ступив до нього.

— Не маєте встиду... Відаєте самі, куди важимося. За море, в грабські землі, до турецької столиці. Ось ти, Феодосію, підеш на першого стерна — розривати ланцюги під Кизикерменом? Йди, там місця стане. Й на розвідних човнах теж!

Козак лупав білими, майже безбарвними повіками. Знав, бідолаха, що то таке —

рвати ланцюги, котрими перегороджено Дніпро. Там кожен сажень води під прицілом гармати, турки стріляють наосліп й разять геть-чисто всіх. Рідко коли вдається розклепати ланцюги й цілими прослизнути далі.

— Чого лупаєш вирлами? — не давав січовикові отямитись отаман. — Язык у тебе гострий, як шабля, а шабля — як язык. Чи тут усі такі? Гей, хто охочий на першого стерна, одходьте до того дуба...

Поки запорожці, обамбурені, приголомшені словами кошового, м'яли ханьки, Сірко пішов просто на Явдокима Вершу, й той відступив, за ним розступилась решта. Але затятий запорожець враз звинувся, схопив рушницю, яка стояла тут же, біля дерева, й звів курок.

— Не підходь, отамане, не підходь! — закричав несамовито, і білки його очей виверталися, й було видно, що ладний на все. — Уб'ю!

— Убивай, убивай, гаде, — скипів і собі Сірко й пішов просто на Вершу, на чорну цівку рушниці, що ледь погойдувалась у руках козака.

— Не підходь, уб'ю! — ще раз закричав Верша й якомсь дивно верескнув, відскочив убік, в очерет. Сам ховався в зелених хащах, звідтам стриміло тільки довге коване дуло.

— Не дурій, Явдокиме, — суворо, але вже трохи спокійніше сказав Сірко. — Ну ж бо, не дурій. Я не боюся твого стрілу, ось моє серце. Але ж за тиждень похід. І хто поведе козаків, ти? Отакий дурний і варйований? Отож-бо виходь.

А що Верша не виходив, він гримнув:

— Виходь. Бо ти, боягузе, стрельнути забоїшся, а я як стрельну, то й іскри з твоїх очей посиплються. — І він просто за дуло рушниці потягнув Вершу з очерету. Дуло гойдалося навпроти Сіркових грудей. Явдоким тремтів, наче в пропасниці, і покірно йшов за кошовим. Сірко виволік його на берег, Явдокимові руки розтулилися самі, й він випустив рушницю. Сірко поставив її до дерева.

Всі знічено мовчали.

— Отож воно й є... — мовив отаман скоріше сумно, ніж переможно. Допіру в його очах тріпотіло щось схоже до кпину, але, прогірклий наскрізь, кпин згас, й одразу згас запал боротьби, натомість у душу напливли сором, досада і злість — уже хтозна на кого.

У похмурій мовчанці, в супроводі одного лише цехмістра корабельних майстрів Сірко простував уподовж берега. Він недовго оглядав човни, наказав веслярам переганяти їх до Січі. По тому сидів на березі, біля самої води, обхопивши руками коліна. Гнів одлетів, лишилися досада й сум. Не раз йому доводилося ставати супроти козаків, навіть завертати їх під час втечі на бойове поле, погрожувати смертю, однак й тоді почував за собою правду. Він не боявся людського тлуму, не боявся лихих слів, але боявся неправди. А зараз зачерпнув її ковшем з чорного казана. Й пригадалося йому, як три роки тому майстрував з козаками морські човни. То було не майстрування, а добра музика. Вганялися один за одним в роботі, а по тому закручували веселі грища, й полохали птаство дружним співом, і пили оковиту, й реготілися донесхочу. Сокири тяли, як тулумбаси, а пилки, як скрипки. Й забандюрилася тоді Сіркові химерія —

збудувати човен потайний, щоб плавав він під водою, а над водою стриміло тільки жлукто, крізь яке спостерігав би дозорець. Над тим довго потішалися, реготали, а далі пішло на суперечку, молоді козаки звалили два дуби, обтесали, приладнали один на другий, приправили дубове жлукто-лаз. А щоб човен не виринав, знизу прив'язали мішки з піском. Весла вставили в дірки й запакували щілини змащеним жиром клоччям. Човен спустили на озеро, туди сіли козаки... Він перекинувся донизу жлуктом за другою спробою. Козаки над силу витягли дубове доробало, обрізавши косою мішки з піском. Одначе тоді ніхто не сердився, не поклав осуги на отамана. А його придумка пізніше сповнилася по-іншому. Вони просто перекидали човна й притоплювали його грузилами. Дихаючи тим повітрям, що в човні, йшли по груди у воді. А потім враз виринали перед носом турків. Так розклепували ланцюги, якими погани перетинали Дніпро біля Кизикермена, так знімали сторожу біля фортець понад річками.

Хтось сів у траві поруч Сірка. Отаман скосив очі. То був Верша. Козак помонявся трохи й дістав кисет. Вдався до звичайного козацького способу примирення, тільки вельми незугарне й наївно погойдував кисетом козак. Сірко трохи поморив Вершу, а тоді набив люльку з його кисета. Клацнуло по кременю кругле, із завивинами кресало. Солодко зачадів трут. Посиділи, покурили, підвелися.

— Брате мій, брате, — мовив Сірко — чи ж моя вина, що немає в нас талану?

Помахом руки Сірко підкликав Міюського, той підігнав дубівку до крайнього, не викінченого думбаса, й там отаман ступив у неї.

Він сидів як хмара. Не дивився на січовиків, що, злі й присоромлені, мовчки стояли на березі, не дивився й на Міюського. Дубівка швидко йшла по річці, лишаючи за собою пінявий слід. Отаман мовчав. А тоді вийняв люльку, постукав нею об ніс човна, почав натоптувати тютюном.

— Добре тому чортові в дудку грати, сидячи в очереті, — мовив чи то до Міюського, чи сам до себе і покошлав брову. — Одну зламає — другу виріже.

Міюський нічого не збагнув, а Сірко не розтовкмачував. Показував, куди правувати, розцмакував люльку. Вони верталися кружним шляхом — по великих річках, течія тут була млява, й Міюський швидко гнав дубівку.

Сірко сидів нахмарений, Міюському видалося, що отаман одразу постарів літ на десять. Допіру перед корабелами стояв палкий та дужий козак, що йому руки грали м'язами, очі жахтіли рішучістю, а зараз плечі зсутулились, зір пригас, глибше прокреслились риски на чолі та щоках. Перед Міюським сидів сливе старий чоловік, згноблений життям, обкладений клопотами. Йому аж шкода стало отамана.

— З лиха, мабуть, вони... — наважився обізватись.

— Ліпше було б, якби із розкошів, — зітхнув кошовий. І зажурився насправжки, знав-бо гаразд: найбільший його статок на цьому світі — справедливість. І знав також: не богом вона дана, не в колісці наспівана — пильнував того людського закону давно. Жити правдою, не покривити душею, що б тобі не загрожувало і які б ваби перед тобою не поставали. Здається, просто — ох не просто. Іноді душа аж стенається, так хочеться їй пірнути в якусь щілинку. Бодай на мить. Надто в дрібному. "Це ж для тебе, для тебе,

— нашіптує вона. — Для твоїх гараздів. Забудь про все. Спочинь".

І доводиться проганяти ту ману. Весь вік проганяти. І ось щойно він переступив той невидимий пружок. То він гримав не на Вершу, а на власну совість.

Трохи розхмарився, коли зустріли рибалок. Ті саме тягли невід, двоє йшло попід берегом, по груди у воді, троє вели друге крило невода човном: двоє гребли, один тримав сіть. Там же, на березі, й солили рибу саламуром із липового цебра, складали в низенькі, широкі дубові бочки.

Міюський бачив, як у крило біля берега зблиснула білим животом величезна рибина, як похитнулися рибалки, котрі брели у воді, як затремтіла сіть. Либонь, те бачив і отаман, бо подав знак. Рибалки на човні щосили запрацювали веслами, однак він ледве посувався, Сіркові й Міюському довелося чекати довго. Всіх чекало розчарування — в матні тіпали хвостами золотаві лящі, великі, як вагани, тріпотіло всіляке інше риб'я, зіпало ротами кілька щук, одна — двохаршинна, а тієї рибини — білуги чи, може, севрюги — не було, встигла втекти.

— Тепер вона вам знакомита — впізнаєте, — спробував пожартувати Міюський. — Взяток і без неї чималенький.

— З таким взятком заробимо на волоки до постолів, — сказав маленький одноокий дідок, ціляючи важким товкачем по голові найбільшу щуку. Вода йому збігала з мокрої одежі, дідок вибивав халяндри.

Міюський втямив: у тутешніх рибалок ті ж клопоти, що й у них на Дону: сіль пожирає увесь зарібок. А ще ж, мабуть, треба заплатити за мережу і десятинне в кошову скарбницю... "Недарма кажуть: добре там, де нас немає".

— Чий човен і мережа? — запитав Сірко.

— Гукові, — похмуро кинув рудобровий, коротконогий дядько, викручуючи штани.

"До лиха спритний канцелярист цей Гук, — подумав Сірко. — Швидко зіб'є статок. А з вигляду — баляндрас, ферт".

Сірко з Міюським повернулися, коли сонце вже скотилося за далекі горби по той бік долини. В сірому небі густо в'южило вороння, летіло на острови на ночівлю. Всі птахи вмовкли, з гущавини долітала тільки меланхолійна пісня дрозда.

Човна прип'яли на Скарбній., навпроти прорубаних у палісаді хвіртки од нижніх куренів. Січ ще гуляла, толочила гомоном вечір, сюди, до річки, той гомін спадав приглушеними сплесками. Кошовий зняв з голови важку, оторочену по низу кабаргою шапку, подав Міюському.

— На. Заслужив. Гарно провіз. Наче графа.

— Дорогувата плата, — зам'явся Міюський.

— Нічого. Носи на здоров'я. У мене є інша.

Шапка була гарна, але великувата. "Підкладу вербового прутика, вимощу вовною", — подумав Міюський. Він подякував і пішов. Ступав легко, здавалося, йшов не по піску, а по мощеній колодами вулиці. У хвіртці на мить затримався, поправив на голові шапку, зник. Сіркові чомусь здалося, ніби Міюський хотів вернутися й щось сказати, та передумав. А що він міг сказати? Ще раз попроситися в похід? Однак, хоч

отаман йому нічого не обіцяв, обоє знали, що на думбаса Сірко його візьме. Отаман розумів: рішенець його не простий і може завдати немало клопоту. Адже в боярських грамотах Міюський записаний "вором", приказні люди вимагали видати його, а він натомість вписує його в запорожці. Допіру Міюський був просто зайшлим чоловіком, а тепер стає козаком Війська Запорозького. Бажання Міюського отаманові зрозуміле: він врешті хоче прибитися до твердого берега, хоч водночас, як і сам кошовий, не бажає розголошувати те. Й сподівається, що залишиться невпізнаний. Недарма зголив бороду й голову, залишивши оселедця. Його й справді нелегко впізнати. Сіркові Міюський подобався прямою, нелукавством, хоробрістю та розумом. Проте він ще не вирішив, куди вписати колишнього донського прибульця. По від'їзді Лавріна отаман ще й досі не мав джури. Щоправда, Міюський не підходив на джуру не тільки віком, а й через те, що не випадало йому вертатися перед очима заїжджого люду. Краще нехай іде в курінь або в зимівник.

Мимовільна згадка про Лавріна ще дужче засмутила отамана. Він уже знав, що Лаврін не поїхав до дядька — про те доповів посланець з Тавинської чати, а куди подівся, не міг допитатись ні в кого. Найпевніше — пристав до козаків Сави й залишився в Ладижині. Там зараз — пекло. Шкодував, що відпустив джуру. Тепер бачив, що в поспішливім і раптовім від'їзді Лавріна щось крилося. Лаврін останнім часом був якийсь метушливий. Щось Сіркові натякав про Лавріна й невисокий, чорнявий козак з Медведівського куреня, якого не раз бачив з Лавріном. Того вечора він приходив до Перехреста й, не заставши, — отаман послав Лавріна дубом на острів, — присів біля кошового на призьбі. І все ходив словесними околясами довкола Лавріна, котрому "пороблено, тільки не на зле, а на добре, а може, й на зле, пороблено чарами, од яких нема одвороту", все ждав, що отаман кине йому кладку, а він перебіжить по ній. Отаман знав таких людей, які мимовільно, а може, й не мимовільно поспішають звільнити душу од таємниць, котрі їм — немов зайвий тягар, хоч, може, той тягар напросилися нести самі. Їм легшає од того, вони ніби прислуговуються тому, кому переповідають чужу таємницю. Не любив того отаман і прогнав козака. А тепер шкодував. Принаймні знав би, де джура й що з ним. Шукав того козака в Медведівському курені, але не знайшов, він теж щез. Може, поїхав з Лавріном?

Отаман почувався самотнім. Серед тисяч людей — тільки погукай — кожен охоче прийде викурити з кошовим люльку. Є серед них і скоробрехи, й хитробрехи, а є й поважні, такі, що побували за морями та океанами, на горах і в долах, а може, і в самому пеклі, їх цікаво послухати, з ними цікаво погомоніти. Й однак жоден з них не годен замінити йому Лавріна. Щирий і допитливий, як дитина, джура не раз змушував і кошового лазити п'ятірнею до потилиці в пошуках нехибної думки, пояснення вчинку, якого, здавалося б, і пояснювати не треба. Дивлячись на нього, переповідаючи йому свої круті гори, по-іншому бачив їх сам, й здавалися вони йому не такими осоружними та крутими. Він немовби розпочинав з ним друге життя. Одначе якими дорогами не ходили вдвох, Сірко рідко коли завертав на ту, що вела до рідної Мерефи, власної молодості, залицання, одруження, родинного життя. Й не через те, що на Запорозжжі

те не дуже шанувалося. Просто жалів Лаврінове сирітство. Гартував з нього воїна, бо рідному краєві потрібні не тільки хлібороби, але й воїни. А тепер часто думав, що саме в тому не мав правди. Чи ж то вищий смисл, що вони боронитимуть Україну тільки звідси, із Запорогів, а не повсюдно, не з кожного кутка її. З Мерефи, Ладижина, Ніжина. І не тільки вони, а й діти, внуки, правнуки їхні. Ось де та причина, що їхня земля увесь вік не може захиститися од ворога. Ця думка спала отаманові зовсім недавно, не дає йому жити. Йому її вистачить на весь вік, що лишився.

Але зараз отаман клопотався іншим.

Чому не наблизив Лавріна до свого серця настільки, аби той одкрився йому у всьому? І в останньому своєму замірі. Хоч який може бути замір у Лавріна, парубійка, котрий, oprіч цеберки з водою, сирна в курені та канцелярської призьби, не знав нічого? Яку міг мати таїну? Й що несосвітнішими видавалися йому такі запитання, то більше турбувався Лавріновою долею. І знову думав про те, що вельми схожий Лаврін на його молодшого сина, на Романа. Часом дивився на Лавріна, а бачив Романа: та ж довірлива ясність очей, таке ж гордовите чоло, та ж відкритість душі й готовність прислужитися товариству. Сірко не тільки не натішився сином, він жодного разу не прихилив його голову до своїх грудей, адже був і другий син і було щось інше, більше, в ім'я чого вважав, не мав права на ніжність. На неї мало право серце, це він зрозумів потім, вже коли Романа не стало. І ось тепер все оживало в Лаврінові. Оживало, й тривожилася душа, бо пам'ятав: в любові до Романа було і якесь гірке передбачення. Йому щось мовби підказувало, що син буде з ним недовго. Це саме відчуття, ця сама сива пасмуга лежала на душі, коли нещодавно дивився на Лавріна. Він відхрещувався од неї, намагався не вірити своїм передчуттям і не міг одкараскатися. Він тоді думав ще й про те; що всі вони стоять на такому прюзі, на таких життєвих валу, де можуть погинути щомиті, через те в його голову завіюються такі думки, а серце йому підказувало — не про всіх так боляче і так віщо думає. І тепер він не тільки нудьгував за Лавріном, я й страждав.

Спогадав джуру, й не хотілося нікуди йти. Його ніби виштовхувало щось з гомону, криків, подзвону чарок. Не цурався зовсім чарки, — його срібного, з позолотою келишка, сім літ тому придбаного у Козлові, не заснувало павутиння: часом запече під серцем, запалає вогонь у грудях — сама рука потягнеться до нього, — просто хотілося тиші, хотілося на самоті попрощатися з тим, чого не треба виносити на люди, що приросло до серця. Й треба ще раз перебрести думкою річки, які потім долати човнами. Січовики п'ють, хто гірко, хто солодко, і для кожного з них визначені дні походу, мовби вже кимось приміряні, обмислені. Він знав, чому запорожці почувуються так, та інакше й не могло бути — на те й отаман, щоб мислити за всіх. А в його голові думки вибухають, як порохіві міни: й те не так, і те треба перемінити. Вислати дозори берегом чи водою? Йти човнам усім разом чи розділитися на кілька партій?

Промайнув кажан, як чорна думка, сховався в тіні башти. Ніч стояла тепла, ясна, небо ніби засіяне золотими вухналями, понад Дніприщем сивіли верби, з-за яких сходив місяць. Місячна доріжка прослалася в турецьку сторону. Старі січовики кажуть,

що опівночі, коли всі сплять, тією доріжкою ходить чорт. Од крам-базару долітало ледь чутне дудоніння — то б'є в барабан запорожець Вус. Він гвалтує тишу денно і нічно, барабан замовкає тільки тоді, коли навіжений Вус спить. По той бік Скарбної й понад Чортомлнком верби зводились, як чорні кучугури. Там заливалися солов'ї. Водилося їх у зелених прибережних нетрях гибіль.

Сірко пройшов ліворуч — за крайньою хвірткою під палісадом лежала купа колод, привезених, щоб лагодити причал, там можна було присісти, але почув приглушений гомін, зупинився. Запорожці прийшли послухати солов'їв. То були здебільшого літні люди, упокорені долі й богові. А солов'ї співали. Ох і витинали вони сеї ночі! Вже й весна минула, а вони все не вгамовуються.

"Тихо-цить, тихо-цить", — розпочинав один і одразу ж швидко-швидко, аж ледве можна було вловити паузи: "фіть-фіть-фіть", а тоді ніби оддалеки-далеки: "Тьох. Тьох. Тьох".

Другий, дзвінкий, високоголосий, мовби у тонкі тривожні литаври бив: "тьох-тьох-тьох-дінь, тьох-дінь", а дець поряд обзивався третій — млосно, розніжено: "ті-ох, ті-ох, ті-ох".

"Тіур, тіур, тіур — лясь-лясь-лясь", — намагався перекричати їх молодий, запальний, недосвідчений.

— Твій — зовсім наче бурсак-п'яничка, — сказав козак, і Сірко по голосу впізнав, що то Загубиколесо.

— Зате голосний, — заперечив хтось, а хто — отаман розпізнати не зміг. — А твій — як проханий панич...

— Зате ж ну тобі цехмістр. За всіх уміє. А "дячок" і оцих трьох колін не вхопив: і козак швидко засвистів. Загубиколесо вмів передражнявати "чужих" солов'їв, та так вдало, що ті, спантеличені чи ображені, замовкали. Коли ж усі співи зливалися водне — в тріск і свист, ляскіт і дзенькіт й починало наморочитись у голові, Загубиколесо спиняв їх лютим розбійним посвистом. Солов'ї вщухали, а затим розпочинали знову. Вступав завжди отой молодий, ляскітливий. Обманювався своїм співом, гадав, він приємний солов'їхам. Будив їх од солодкої дрімоти, дратував. Й тоді, обурений, встиджений за весь солов'їний рід, вступав старий, досвідчений співак: "йох-йох-йох — фюїть-фюїть, сюрр, тінь-тінь-тінь".

По ньому настроювались на спів інші.

Сірко подумав, що це слухають солов'їв ті, хто не дослухав їх за молодості. Або й зовсім ніколи не чули того співу. Хіба чує коли солов'я наймит — загнаний у борозну хлоп, захвойданий у росах чабан? Солов'ї — то кохання. Чимало запорожців його не знали. Отако й звіковували — не палені солодкою пристрастю, не обціловані, не миловані. Лихо прогнало з дому, а тут уже нікому було пробудити серця. І все ж Сірко, будши коханим колись і сам палко кохаючи, дивував тому. Безглуздим видавалося, що те незапалене паливо так і залишилось й згорить уже в могилі. Може, через те на запорозькому кладовищі цвітуть такі буйні червоні маки? Ту таїну знав лише бог. Козаки про кохання говорити не любили. Рідко вдавалося й кошовому добутися під

броню безжурності та кпину. На все життя запам'яталося, як страшно водив у сні рукою по білявих дитячих голівках старий нешлюбний козак Суд, як пестив своїх дітей, котрих ніколи не мав. Він так і помер, не почувши слова "тату". Самі козаки знали одну матір — вітчизну і одну колиску — стругані на острові думбаси та стерни, яких ще називають чайками. Ї то неправда, що всі вони — женоненависники, потурмаки. Сняться їм весною голубі сні, сняться білі руки та високі перса, буває, жага доводить козака до сказу, й кидає він Січ, товариство та йде в слободу, хоч і знає, що чекає там на нього сириця, кийове карання й вічна неволя. Може, й Лаврінові приснився голубий сон? — зненацька подумав отаман.

Гарно співали солов'ї. Мабуть, ніде не було таких співаків, як на Запорозжжі. Тут дзвеніли шаблі, тут гуляла воля, і все те перейняли в свої хорали мастакуваті птахи.

Аби не заважати козакам. Сірко не пішов до них, сів просто на ще не вичахлий пісок. Срібно зблискувала проти місяця вода, вона була м'яка і тепла — це відчувалося на відстані. Річки текли вспак, несли свої темні води повільно й тихо, місяць купався у воді, вечір був м'який і лагідний. Такий, як і вчора. Всі вечори інші, хоч і здаються однаковими; просто ми однакові у тих вечорах. Схилився на лікоть, розпростав ноги — відпочивав. Йому болів лівий бік, болів давно, часом затерпав так, що не відчував його зовсім. Дивився, як сходить за Дніпром місяць, слухав солов'їв чи й не слухав, бо думки пішли кудись, як піхота на приступ. Спочатку вернулися до того, що сталося ниньки на острові. Не мав на майстрових козаків образи, почувався винуватим сам, хоч і не міг нічим зарадити ні їм, ні собі.

Й втік од тих думок до походу. Кого послати наперед та де зупинитися на першу ночівлю? А далі думка перебігла: де зустрінуть турків і що робитимуть, скуравши ворога на воді, — попливуть назад чи підуть на Буг? Мабуть, підуть на Буг. Спалять мости під Сороками... Мости треба спалити ще до бою. От коли б Самойлович ударив на той час. Кіш послав йому респонс, в якому розкриває свої заміри. А може, заміри коша співпадають із замірами гетьмана? Може, через те й одступив од Ладижина, аби приготуватися до великої волейної потреби? Одначе ж... лишив під басурманином цілий край. Лишив міста і села на поталу ворогові.

В Ладижині застряв і Сава. Не вирватися вже запорожцям із Ладижина. І немає в Сірка сили, щоб стати в полі проти турка. Нема кого послати на підмогу. Та й не можуть запорожці піти під Ладижину: коли по Дніпру пливе до Січі ворожа ескадра. Спочатку треба зустріти її. А тоді зайти ворогові в спину.

Може, й Лаврін поїхав із Савою? — знову зринає думка. Адже виїжджав із Савиною командою. А в Тавинській залозі його не бачили.

Од згадки про Лавріна Сіркові мовби гарячий струмінець пробіг під серцем. Пішов хлопець, поніс з собою часточку його. Сіркової, радості. Чи не останню?

Погинули рідні сини, лишилася в роду тільки біла челядь, й нікому передати шаблю. І шаблю, і самопали, і люльку. Що він може передати в спадок дочкам? Хіба що ненависть... Ненависть до ворогів отчого краю і любов до цієї стражденної землі. Це єдине, що може передати їм... І вони збережуть їх. Дочки вміють берегти спадок

батьків. Незгірш, ніж сини. Якщо вони справжні дочки своїх батьків. І передадуть у спадок своїм дітям. З чорними бровами й карими очима. Допоки ходитимуть по цій землі чорноброві й кароокі парубки та дівчата, ніякими кіньми, ніякими возами не столочити її шовкової трави. Йому запахи волі передав батько. А батькові — дід з бабою, котрі втекли од пана в степи й осілися над річкою Мжею. Випалили у степу бур'ян, викопали землянку, не побоялися ні звіра, ні злого татарина. Волю вони цінували дужче, ніж власне життя. Перед вела баба.

А може, все це облуда? Адже небагато тих чистих трав лишилося в отчому краї. Потоптали, згодували чужинці своїми кіньми, розтягли по своїх стодолах. Може, й він дурить себе весь вік?

Тоді для чого оця фортеця, оті налаштовані в дорогу думбаси та стерни? Для чого весь вік міряв веслами Дніпро, кінськими копитами Дике Поле? Чиїм велінням сорок літ не випускав з рук шаблі? Був пронизаний всіма вітрами, шмаганий дощами, стріляний — рубаний по всіх сторонах... Що здобув? Склали голови сини, посивіла од горя їхня мати, в страхові за батька живуть дочки. Повів за собою братів, зятів, односельців, кликав усіх, кого міг. Для чого?

Вже сиві тумани обклали голову, старість стоїть за плечима, як старець із торбою... Боже праведний, чому не любиш її, як я... Мою нещасну сторону! Чим вона завинила перед тобою? Чи перед іншими племенами? Хіба люд мій не робочий, чи мало пролив крові на свої поля?! А може, мало? Мало тобі, рідне поле, крові моїх синів?. Може, тобі ще треба моєї крові? То скажи, як пролити її, щоб уже довіку було вільне? Я готовий, боже, битися шаблею і з твоїми апостолами, аби це була остання битва на цьому полі!

Моя душа хоче супокою, тіло спочинку. Але, мабуть, вона не матиме його й на тому світі, пориватиметься сюди.

Сірко важко похилив, голову. З літами її все частіше захмарювало тими думками. Вони — мов кулі у зраненому тілі. Не міг через них знайти спокою, тихого життя. Оце: нащо жив, що содіяв, — усе частіше ставало перед ним. Бо ж оддавна розмислював своє життя не як споживання пшона і обшмульгання кармазинових, у п'ятнадцять ліктів, шароварів. Давно, ще коли був живий Хміль, зароїлися йому в голову тривожні думки й уже не одступалися. Якби жив для кармазинів, міг наскладати їх повну клуню, упокорився б, догоджав якомусь володареві, оддав би йому в услугування душу й шаблю. За такий удар споконвіку платять дорого! Заморськими винами, пампушками в меду, солодкими жінками. Бери все, оддай нам тільки солю! І оддають, і сплять у пуховиках, і чорноброві челядниці стелять постелі. І обертають вільних козаків у наймитів. І гребуть під себе, і багатіють. За багатство можуть продати душу.

А він виступав проти всіх державців, проти Самойловича й Дорошенка й сам згоряв у тій кип'ячці. Й через те не мав спокою ніде. Раніше, бувало, поривався душею до бога, хотів і його звар'ювати своїми гарячими молитвами, запитував, чому це інші народи можуть жити самі по собі, обробляти рідне поле, а його люд не може орати свого поля для себе, одначе розради не мав. Бог жив своїм промыслом і велів йому жити своїм. Сірко кидався то в один бік, то в інший, шукав правди, та не собі, а для

всіх. Наслухався слів хитрих, облесливих, а ще слів мовби й відвертих, у які вірив і той, хто їх зроняв, та водночас той чолов'яга знав, що одні слова — для одних, інші — для інших, а часом обдурював і сам себе. Бачив правду на годину і правду до крутого моменту, бачив правду поділену й подрібнену, а єдиної не знайшов. Йї стала йому єдиним опертям у житті шабля, вона одна давала відповідь певно, лише на неї звірявся. На неї покладався. Це була важка розрада — не-страхом, що колись випустить її з рук, а тим, що нею можна сягнути не вельми далеко. Треба дуже багато шабель, і щоб рубали водне. Бо навіть тут, на Січі, є люди пронозливі та хитрі, користолюбиві й нишкові. Щоправда, їх небагато. На Січі нікуди заховатися й нема де заховати крадене. Все тут на виду. І сакви, і зброя, і Душа.

Великий, важкий, кований міддю місяць, що був сховався у вербах, викотився на небесну оболонь, його жовто-зелене світло залляло Січ, річку, висвітлило постаті козаків на колодах. Йї одинокую незрушну постать кошового на березі Скарбної.

Отаман не побачив, як зійшов місяць. Сидів, заплющивши очі, і йому чомусь здалося, що плавні перед ним лежать чорні, вигорілі. Страшне видиво явилось кошовому. Вогонь, вогонь по долині, і в тому вогні метаються обгорілі козаки. Болісний зойк вирвався кошовому з грудей, він здригнувся й розплющив очі.

Залиті срібним місячним сяйвом, плавні спали. Йї примовкли солов'ї, а з далекої далини линула пісня:

Гей, щоб наша червона китайка,
Гей, гей, червоніла,
А щоб наша козацька слава,
Гей, гей, не змарніла!

Це співали козаки, що лишилися по той бік протоки вартувати човни. Їм вторили січовики, котрі сиділи на колодах:

Гей, у лузі червона калина,
Гей, гей, похилилася;
Чогось наша славна Україна,
Гей, гей, засмутилася.

Пісня обпиралася одним крилом на Дніприще, другим на Скарбну, набирала сили, линула понад Дніпром.

II

Річки текли вспак, несли свої темні води повільно і тихо. Йї так само вспак текли отаманові думки. Не спалося.

Пам'ять, неначе червоною прошвою, прошита січами, походами, смертями, морськими побоїськами. Деякі нитки вже почали висмикуватися, іноді два кінчики не сходилися. Лежав з приплющеними очима, йї через них, через мозок і серце котилася його то темна, то просвітлена до дна ріка життя. Найчастіше плавба починалася од видимих пристаней — перебирав у думці останні подробиці приготування, раду, на якій намагалися передбачити майбутні події, виповідалися ймовірні і неймовірні плани — і тоді вертався на дум-баси та стерни, на яких проплив, які вже перетрухли на порох або

ж згоріли до останньої лавиці, вдруге, втретє штурмував фортеці, що їх штурмував раніше й здобував або не здобував: Очаків, Козлов, Кафу, Перекоп, Дюнкерк... То вже неначе сон. Неначе все те було не з ним, а з кимось іншим. Буря біля Гібралтару, яка трохи не потопила їхні кораблі, бастіони і солоні канали Дюнкерка, щоб добутися до бастіонів, перепливали канали, прикриваючись човнами, висока могила на пустельній дюні, в якій похований сотник Атлант з козаками, коротка служба під командою маршала принца Конде і довге голодне стояння в Парижі... Сон чи не сон? Вечірні бесіди з французьким послом графом де Брежі, лінкуватим чепуруном у білому жабо та жовтих рукавичках, котрий вважав себе знавцем козаччини й набридав Сіркові розпитуваннями та повчаннями, парад на честь перемоги, на якому бачив кардинала Мазаріні, а королеви Анни не розгледів, надто багато стояло навколо неї пишної двірні, і жартівливий герць з королевичем Людовіком. Шестилітній забіяка з довгим, позакручуванним у кілечка волоссям теж прийшов подивитися на козаків, вимахував манюньою шабелькою, і козаки випхнули з гурту Сірка, яко одного з наймолодших та найвеселіших з-поміж себе, й він удавано серйозно став до герцю, й за третім чи четвертим побрязком дозволив Людовикові "вибити" з рук важку домаху, яка зблиснула й вгрузла в землю за кілька кроків, і панії в схожих на піну мереживах заплескали в долоньки — чи то королевичу, чи то козакові. Сірко тоді став на одне коліно й схилив голову, просячи в переможця пощади. З Франції привіз срібну тютюницю, кілька ліктів білого сукна та кілька десятків французьких слів. По тому, бувало, в курені, випо́зіхуючи довгу осінню ніч, сидючи на низенькому стільчику, кидав Захаркові, хлопчаків, який прислужував літнім козакам: "А подай-но, Захарку, мої пітїботи", й Захарко тягнув од груби величезні чоботиська, й запорожці реготіли. Або: "А теперки закуримо пипе", — й набивав тютюном ("табак а фром") свою носогрійку. Оце все, що надбав. Всю ж решту, кілька сот тисяч золотих франків, одержав король Владислав, який найняв кардиналові Мазаріні козаків для штурму неприступної фортеці Дюнкерка. Тоді Сірко мало про те думав. Й нинішній Сірко дивується з того. З себе колишнього й з інших козаків, чию кров один всевладний лиходій продав іншому, вони порахували гроші, порахували власні вигоди, а козаки з того содомського походу собі жодних вигод не мали. Чому так сталося? Що призвело до того? Й призводило до подібної торговиці ще багато разів. Сірко й нині не знає, скільки франків отримав за його власну кров Владислав. Його не поранили в бою, вже по тому в нього вистрілив з-за рогу якийсь іспанець, помщався козакам за невідпорну налогу. Залишив на все життя позначку на лівому Сірковому плечі трохи вище серця.

Гай-гай — то не одна позначка, отримана Сірком не на полі битви. Ще одну вхопив у татарській корчмі, чи як там вона називається, нині вже й забувся, хоч татарську мову трохи знає, принаймні може порозумітися з татариним без товмача. Тинявся по Кафі, куди приїхав із запорозьким посольством, і занесло його до того шинку. Він бачив, що в низенькій двері під ліхтарем із кольоровими скельцями зайшло двоє венетійських купців, зайшов і собі. Там справді була світличка, в якій стояли столи й сиділо кілька німців та поляків (венетійці поділися невідь-куди), але саме з ним чомусь

зав'язали сварку п'яні татарські матроси, котрі бенкетували в сусідній залі, і йому довелося одбиватися ослінцями, столами, залізною чаплією, й вже в дверях хтось з матросів черкнув його ножем по шиї.

Сірко й далі дивується собі колишньому, отакому безтурботному й веселому, а трохи й шкодує за тим. То був чудовий час. Не тільки безтурботний, безжурний був у ту пору. Хотілося йому багато побачити, багато зрозуміти, упевнитися, утвердитись в собі самому, чогось досягти, зробити щось поважне й значиме. Тоді води в оцих ріках для нього були всі молоді, вони молоді й солодкі тут, на ріках, і старі та солоні в морі. Таке й життя людське — спочатку солодке, а потім солоне. Але сьогодні він не хотів про те думати. От зачепився пам'яттю за герць з королевичем, і пам'ять перенесла його в зовсім інше місце, в інше герцівне коло. І вже стояв на герці, теж несправжньому, навчальному, з сином кальницького полковника Куцого Тимком. Правував Сірко на Січ, заночував на полковницькому хуторі, й Федір Куций попросив молодого козака повчити військової науки свого сина. Полковником Куций став зненацька, тепер сподівався й сина вивести в старшинське звання (раніше хотів зробити з нього купця), отож треба було навчити його тримати в руці шаблю й мушкет. Тимко деякий досвід мав (вправлявся в ширмуванні на шаблях з конюхом Грицьком), та де йому зрівнятися з Сірком, котрий вже обкрутився в кількох походах та битвах. Обое — і Тимко, і Йван — хлопці молоді, обое запальні, одначе Сірко — тонкий у стані і в'юнкий, і обличчя його поблискувало від степової засмаги, наче бронза, і очі грали веселою безжурністю. Тимко ж — білий, наче сметаною облитий, ще й трохи заплив лоєм. Білий в нього чуб, білі брови, а вус темний, обличчя повне, але гарне, просте й відкрите. На обох — білі сорочки (в одного вишита по ковніру голубим квітом, у другого — червоним), поверх сорочок — легкі кольчуги, на головах — легкі сталеві місюрки. Ширмували в саду на галявині, саме біло квітли вишні й засипали молодих герцівників білим цвітом. І яблуні вже викинули рожевий цвіт, він пробився крізь молоденьке листя й пахнув дурманно. Яблуні були дужі, крилаті, вони вкутали сад од поля, а вишеньки цвіли несміливо, наївно, сором'язливо. Сірко обставив галявину новими липівниками для меду, кілька кадібців розставив і на галявині. Тимко налягав, Іван відступав, повільно, ніби знехотя відбивав удари, Тимко вже добряче втомився, на носі, на білих бровах, на вусах у нього зблискували крапельки поту, він розчервонівся, важко дихав, але не вчахав, йому здавалося, що ось-ось сягне супротивника тупою шаблею — зі сточеним на точилі лезом. Саме на той момент і нагодилилася молода Тимкова дружина Оленка. Вийшла в сад за каменем для золива та й зупинилася. Тонка в стані, високогруда, довговида, з плисовими бровами, з ніжними кілечками волосся, що вибилося на шиї з-під очіпка, смаглява (рум'янці грали на тій смаглявості) — надзвичайно гарна, ще й з якимось бісівськи-непокореним вогником у очах. Може, не вистачило в Тимка снаги впокорити той вогник, може, вона просто жартувала, але блиснула зелено-сірим усміхом у Сірків бік, і йому під серцем пробігла лоскітлива хвилька, а обличчя спалахнуло жаром. Він і сьогодні не знає, що хотіла висловити тим усміхом молодичка — підбадьорити (адже він одступав), трошки поглузувати, просто викликати усміх на усміх, але та мить

круто повернула його життя. Сіркові сперло подих, і почув на своїх грудях та шиї доторк її білих довгих пальців (це ж вона вишивала сорочки), і голубий туман покотився в його голову. Побачив Оленку й Тимко, замахав шаблею ще одчайдушніше, й тоді Сірко, вдавши, буцім хоче закластися, блискавично вдарив по Тимковій шаблі біля самого руків'я, й жалібно дзвякнула поганенька сталь, зброя випорснула з Тимкової руки; Тимко не встиг отямитися, він навіть не зрозумів, що сталося, стояв і оглядався розгублено. Стояв, похиливши голову, і Сірко. Хвилясте волосся чорніло до білої сорочки, і шабля поблискувала під сонцем. Оленка засміялася (мабуть, вдягнений у вишиту її руками сорочку чужий козак на мить дуже близько опинився біля її серця), взяла камінь і пішла до хати. Її тонкий стан ледь помітно розгойдувався в лад ході, й гойдався вишитий поділ сорочки, й гойдалося, хиталося на гарячій колісці Іванове серце.

Сірко був тоді молодий і неймовірно чистий. Його тіло було гріховне, він знав це, воно кричало про гріх, а він гасив той жар, проганяв пріч пекельні думки, часом навіть накладав на себе епітимію — спав на голій землі і їв пісну страву, і все одно од кінчика чуприни й до кінчиків нігтів його проймала, пронизувала жага життя, кохання. Гаряча, чиста кров бурунила в жилах, це було й гарно, і трохи страшно, і встидно.

Іван Сірко довго не міг заснути тієї ночі (як і цієї, перед походом, тільки ж надто різні були причини безсоння), лежав у повітці на сіні, й проткав його до кісток той Оленчин усміх, і дратував її сміх. Й водночас було йому бентежно на душі, почував сором і в чомусь розкаювався. Здавалося, мовби нічого й не було, адже не дав приводу ні до яких прикрих думок про себе, а щось йому підказувало, що повівся не достойно козачого звання. Він устав ще до світу, осідлав коня й поїхав з хутора, їхав луговою дрогою, пилюка на якій ще була пририта ранковою росою, десь у траві підпадьомкав перепел, й на серці було легко та хороше. Він подобався собі і, хоч Оленка не сплила остаточно з мислі, міг думати про неї просто так, без неслави для Тимка, як про невідомо чію малжонку. Й бив у груди перепел, і легко гарцював кінь, і молодо грала кров, і вірив, що ще спізнає повною мірою карого чи зеленавого усміху, спізнає кохання, й буде воно справжнім та великим. А Тимко нехай розкошує з своєю красунею, він їх обох просто викине з голови. Одначе од Тимка, на власне його безголов'я, одкараскатися не вдалося. Тимко наздогнав його за вітряками й сказав, що теж хоче їхати на Січ. Тепер Сірко вже по-справжньому пошкодував на той Оленчин усміх. Зрозумів, якою важкою була для Тимка минула ніч. Зрозумів, що в того коїться на серці, а що не міг відмовити в такому проханні, поставив вимогу вернутися на хутір та запитати дозволу в Тимкового батька. Адже Тимко поїхав без його благословення. Федір Куций трохи поохкав, та, либонь, і його кортіла думка побачити на своєму подвір'ї Тимка загартованим воїном, який пройшов запорозький вишкіл, похизуватися перед сусідами, в полку, та й на якийсь уряд тоді підіпхнути сина буде легше. Домовилися, що Тимко побуде на Січі до осені. Збирали їх у дорогу обачливо й довго, понакладали в сакви сала, ковбас, всілякого іншого припасу, щоб було чим погамувати голод і закропити душу, й кілька пучечків трави од простуди всунула внукові в сакви

баба Оришка, а Оленка поклала кожному по двоє червоних яблук, які долежали у вівшанику до весни. Яблука, що їх поклала Сіркові, були червоніші. Сірко стояв суворий, споважнілий, на Оленку не дивився і яблук Оленчиних потім не їв. Та й усім тим припасом вони покористалися мало. Через три дні вже досягли степу й побачили перші маревні стовпи на овиді й перших орлів. Вони злетіли з невисокої могили, де в торішньому бур'яні лежали людський череп і кісті. Чого вони сиділи біля вимитого дощами черепа та почорнілих кісток, чого так довго кружляли над козаками в небі — хтозна, одначе Сірко визнав те поганим провіщенням, хоч Тимкові й не сказав нічого, за мить і їхні коні злетіли з тієї могили, неначе птиці. Та лихе провіщення справдилося наступного вечора: розіклали козаки в байраці біля вивернутої з корінням вільхи невеличке вогнище, прилаштували над ним невеличкого казаночка з пшоном та салом, але не встигла закипіти в ньому вода, як був він перекинутий, а вогонь затоптаний важкими чобітьми. На козаків налетів ляцький дозір, який пильнував, аби не втікали на Січ посполиті, їх обох пов'язали й потягли кудись у пільму. А потім їм просто в вічі тицяли смолоскипом, і вусатий вузьколобий шляхтич гукав:

— На сосну здрайців, на найтовщу гілку лайдаків! Тимко жебонів, що він син реєстрового полковника Куцога й що батько послав його на Січ покликати додому старшого сина (здобувся на вигадку), але їх не слухали, тицяли руків'ями шабель у зуби і під очі й далі погрожували повісити або посадити на палі. "Знаю я того брата, там їх сто тисяч тих братів, ви запорозькі вивідники, ось ви хто".

Потім їх обчухрали, як молоді, деревця, й кинули до вузької, глибокої ями — вовківні. Тимко колінкував по дну ями й скиглив, як молодий пес, що попав у вовчий капкан ("що буде", "що буде, нас порішать..."), а Сірко гнівався, бо не займався обтертий трут і він не міг запалити люльку. ("Та не штовхай хоч ти під бока, й так не горить"). А потім, коли галас нагорі затих, він сказав Тимкові, що, поки ночі, треба вибиратися з вовківні. Наказав Тимкові підсадити його, але Тимко скиглив: "Ти втечеш, мене покинеш", тоді спробував підсадити його, одначе він боявся вилазити з ями перший. Сірко сів і ще раз натоптав тютюном люльку, а коли викурив її, цитькнув на Тимка й ще раз прослухав ніч і сказав, що ляхів немає — вони поїхали. Справді, коли вилізли нагору, там нікого не було. Видно, чата справді повірила, що Тимко — син полковника, що це не вивідники й не збродні, завдавати їм смерть не важилися, а вдовольнилися кіньми, саквами та сріблом із Тимкового череса. Сірко на свої три таляри, завбачливо зашиті в онучу, купив у рибалок довбаночку, й нею правувалися до Січі. Над берегом зависла сторожка тиша, ніде не було видно ні лялечки, й Сірко сказав, що тиша та небезпечна й що їм потрібно десь причаїтися та зачекати великого дуба або іншого човна, який ітимає вниз. Але тепер почав насміхатися над Сірком Тимко, він бравував, казав, що в човні безпечно, що їх там ніхто не сягне й що Сірко боїться не за нього, а за себе. Сказати по правді, вони обоє півникували один перед одним, і причиною тому була Оленка, отой її необачний сміх. Так вони попливли далі. Трималися ближче до правого, козачого, берега, але якось, вже недалеко від порогів, зі степу налетіли ординці, й заалакали, й стали кидати на козаків стріли, але жодна не

влучила, хоч стріляли зблизька, й Сірко збагнув ту хитрість — їх гнали до лівого берега, де причаїлася засідка. Й він уперто правував серединою річки, хоч стріли свистіли над головою раз по раз, й трое чи четверо татар спустилися до самої води, і їхали за два кидки палиці, й страшно оциряли роти, й вимахували кизиловими гирлигами. Було видно їхні обличчя і луки в руках. Тимко впав на дно човна, а Сірко наліг на весла, й човен шалено летів серединою річки. Татари на конях ярилися й почали ціляти точніше, довелося кермувати ближче до лівого берега, низинного, піщаного, де жовтіли пересипи, на яких сиділи білі чайки. За пів-верстви нижче за течією в правий берег врізалася зелена плавня, в тих очеретяних нетрях і сподівався схватися Сірко. Вершники з піщаної одмітини були змушені з'їхати на гору — круча там приступала до самої води, й Сірко знову повернув човна до правого берега. Й тоді Тимко, що стояв навколішки на дні довбанки, заволав:

"Ти куди... Назад... Треба сюди". Даремно Сірко намагався йому пояснити, що там може бути засідка, що то тільки на позір берег пустельний, він навіть скреготів зубами й лаявся чорно, але Тимко не послухався, схопився й стрибнув у воду. Трохи не перекинув човна, Сірко йому гукав, щоб вернувся, намагався втримати човна на місці, але Тимко брів до берега, а човен, хоч і повільно, несло за течією. На кручі алакакали татари (вои не могли їхати далі, шлях їм перетинало болото.) і стріляли уже навсправжки, намагалися влучити в Сірка, але стріли не долітали, падали у воду. Він налягав на весла, що аж вода сичала під дубівкою, і вломився лівий кочет. Даді загрибоводним веслом Іван оглядався да татар, що купчилися на кручі, оглядався й на лівий берег, де неначе з-під землі вирости татарські вершники — помчали до Тимка. Вони навіть не кидали аркана, він сам біг у їхній полон. А Сірко пересунув довбаночку через піщану косу, що цієї пори відокремлювала Дніпро від луки, й, плутаючись у лепешняку, потягнув її далі, а потім втікав біловоддям у очерети, де татари не могли його сягнути.

На Січі він часто згадував Тимка і його дружину Оленку, й кортіло йому приїхати до неї на хутір та розказати, як добиралися вони до Січі і як татари полонили її мужа, а І ще щось манило його на хутір, й серце відгадувало, що Оленка зраділа б його приїздові. Але він не поїхав. Тільки переказав через чумаків Федору Куцому, що його син у полоні в берегових татар, — Сірко розпізнав їх по шапках.

Не раз і не двічі по тому згадував Сірко Оленку й чомусь згадав ось тепер, і спогад той похвилював його. Давно вже немає Куцого, може, немає й Оленки або вже вона стара баба, не знає він, чи живий Тимко, чи викупив його батько, а може, білочубий козак тяжко сутужив на галерах, може, прийняв чужинську віру й одружився вдруге, по-чужинському закону — на татарці. Невідомі путі господні і людські теж.

...А річки й далі котили свої води то в один, то в другий бік, і напливали спогади, й плив він сам, і шуміла під вікном старезна липа, хилила і не могла схилити його до сну.

III

Сірко стояв посередині думбаса, поставивши ногу на барильце зі свинцем, обіпершись рукою об щоглу, на вершечку якої майоріла синя короговка з образом

Христа. Десь далеко в степу, вище порогів, вночі пройшов дощ, Скарбна набрала сили, могутній човен рвало з припону, ялиновий поміст під ногами погойдувався й скрипів. Сіркове обличчя було суворе й ніби осяяне невидимим світлом. Чоло й щоки зблискували, мов на стальниках бронза, очі — змружені, в них горіли невеликі, але дужі вогники. І в праву, і в ліву руку од отаманового човна — уподовж усього східного й південного берега Січі, на Скарбній, на Павлюку-Дніприщі, на Прогної, — стояли такі самі думбаси та стерни. На них густо цвіли козацькі шапки. Вже й керманічі сиділи на своїх місцях, біля кормиг — по двоє з кожного борту, а на носах, біля загібних весел — підотамани. Тільки на Сірковому думбасі керманічеве місце не зайняте — кошовий сам кермуватиме човном; загібним на носі, збивши на потилицю синю, в кабарзі, шапку, сидів Міюський, пильнував отаманового поруху. І всі двадцять четверо веслярів також. І біле вітрило лежало на помості, готове по тому ж таки порухові звинутися вгору й забрати в свої широкі груди всі вітри Великого Лугу. На неширокій піщаній смузі берега з'юрмилися козаки — ті, що лишалися в Січі. Й валили через усі вісім хвірток, визирали через частокіл, позалазили на містки для стрільби, перегукувалися з тими, що в човнах, перекидалися шапками та люльками. Біля самої води скупчилася півча — досугі діди, кілька хлопчаків, два дякони, піп у святковій ризі з хрестом у руках. Кошовий оглянувся на сизо-рожевий пружок на сході, глянув на небо, підвівся. Стягнув з голови шапку. Луговий вітерець покуйовдив йому оселедця.

— Панове молодці, — мовби й неголосно мовив отаман, одначе його почули всі, — не наша в тому вина, що маємо гибіль ворогів. Не наша в тому вина, що мусимо не поле скородити, а ворожі ребра. Не наша в тому вина, що не гойдаємо на своїх колінах дітей, а нас гойдає хвиля дніпрова. Тяжка наша путь, але праведна. Понищили нашу волю ляхи, а басурмани забирають діти наші, доруйнують рід наш. Подивіться навкруг: орда сплундрувала наші домівки, наші церкви, нашими жінками і дітьми заповнила свої кочовища. А скільки вона нашого брата запродала на галери і скільки його порубала: ще не було ніколи на нашій землі стільки вдів і сиріт. Сам бог наказує нам іти на ворога й помститися за наругу і зневагу ймення Христового, за спалені церкви, за дітей і матерів наших. Сам бог наказує визволити з неволі братів наших. Отож з богом, братове, з богом! — Помовчав мить і додав: — Хто боїться, зійдіть з човнів, бо ваш страх може перекинутися ще на декого. — З човнів ніхто не сховався, і Сірко спроквола махнув рукою. Й одразу ж на носі отаманового думбаса звилася корогва. Заспівала півча, всі, хто сидів на човнах і стояв на березі, познімали шапки. Сумно погойдувалася корогва на отамановому човні, скорбно співала півча, журливо лизала берег зеленава хвиля. Смуток огорнув берег і плавні, заткав простір до самісінького обрію. Надивлялися на тих, з ким прожили поруч не один місяць і не одне літо, хто, може, не раз заступав побратима грудьми од кулі чи ворожої шаблі, а з ким, може, ввійшли в гнів та чвари і тепер прощали гріхи. Пощо гріхи, коли несуть свої життя на бранне поле за найбільшу святість, за рідну землю та віру. Щиро молилися, приносили присяги перед куренями на вірність товариству і безкорисливість: "Скарай мене, боже, тепер і потім, якщо я покину в біді товариша і кинуся до втечі, щоб урятувати власну

душу... Присягаю господу-богу перед святим евангелієм, що, будучи в нинішньому поході з кошовим отаманом Сіркою та іншими старшинами, полковниками та осавулами походними при побитті ворога і де трапиться, здобичі військової не приховаю, купно з усіма стоятиму в бою і купно вернуся на Чортотлик".

Розжалобилися братчики, в когось уже й зрадлива сльоза покотилася по щоці. Бо ж не всі повернуться, не всі. На велику війну йдуть. Не всі шапки квітнутимуть, коли човни приставатимуть до цього берега. А деякі й не пристануть, згорять у батальному вогні або потонуть. А в кожному човні — знайомі обличчя, знайомі очі, знайомі усмішки. Сірко відчув, що і йому стислося серце, загупотіло десь вище, ніж раніше. "Може, не вернемося", — пропливла сумовита думка. "Дурниці. Старію", — прогнав її. Ще не скінчила співати півча. Сірко вийняв з-за червоного китайкового пояса булаву, махнув нею в ліву і праву руку. Бризнув з валу вогонь, ще раз і ще, й покотилися плавнями гарматні луни. Знялося гайвороння над крам-базаром, закружляло в повітрі. Гарматні стріли заглушили брязкіт ланцюгів та стукіт гаків. Злетіли весла, важко, з хлюпотом разом упали в воду, вона завирувала, світлими, в білих пупирках струменями попливла вподовж бортів. Короговка на отаманській щоглі нагнулася, прощально замаєла крилом і то хилилися, то випростувалися у човнах козаки, долаючи течію Скарбної, прямуючи до широкого Дніприща, на бистрій воді, під високе небо.

Прощавай, Січ-мати, нехай тебе охороняє пресвята богородиця. Шапки полетіли вгору, — там, у човнах, і тут, на березі, — то останнє прощання. А чиясь червоноверха, з крайнього човна, впала на воду, загойдалася й попливла, мов багряна квітка. Скарбна підхопила її, обкрутила кілька разів на місці й понесла в протилежний од човнів бік, що швидко линули Дніприщем, залишаючи за собою піняві сліди. Над Дніпром плив довгий журавлиний ключ.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Не спалила ладизинцям крила Мурашкова втеча.

Хоч у першу годину й була та звістка як градова хмара. Похмурі, зі згніченими серцями, сходилися оборонці на радне коло. З церкви вийшли Анастас Дмитрієв, полковник Сава, бурмістр, молодий піп Сильвестр, оперезаний поверх рясина козацькою шаблею, про щось тихо радилися. На страх і подив усіх отець Сильвестр підняв замість хреста шаблю й прорік:

— Козаки, ми очистились од скверни; однині серед нас нема збродні, нема зрадників. — Він гнівно, тільки губами, всміхнувся, і та усмішка відбилася на лезі шаблі. — Станемо всі приборно до оборони, й господь-бог допоможе нам. Скоро вже прийдуть нам на поміч лівобережці. А що протопоп передався султанові, то його вже давно навідував нечистий.

І всі ще раз піднеслися духом і поклялися загинути, але не здаватися басурману, і в усіх очах полум'янів один звитяжний вогонь, і туг, у гурті, смерть здавалася не страшною. Лаврін стояв у центрі натовпу, дивився в очі побратимів, бачив, як звитяга розпирала їм груди. А потім вийт запропонував обрати собі полковника.

Козаки й ладизинці обрали полковником Анастаса Дмитрієва. З ним за три валечні

дні оборонці одбили ще чотири ворожі налоги. Другого дня по Мурашківій втечі просто до Бершадської брами підскакав на гнідому коні турок і кинув стрілою через стіну листа. Поки козаки опам'яталися, турок був далеко. Листа складав могилівський полковник Гоголь, той, що піддався султанові й ходив у його обозі. Було видно, що басурманський полковник писав ту чорну цидулу при султановому оці: страхав незліченними силами, погрожував карами, прихилив усіх здаватися, обіцяв помилювання, а Анастасу ще й милості — зробити начальним чоловіком та тримати в достатку. Дмитрієв порішив тих ворожих спокус не являти нікому, листа порвав, а Гоголю одписав: "Воля ваша, гріхи ваші на ваших головах. Надію маю на бога, й виручка нам іде, а ти, Гоголю, басурману, диявольському догіднику піддався, йому і служи!"

Цей респонс поніс у ворожий стан старий козак Снітка — Анастас сподівався, що йому вдасться бодай щось розвідати там.

Снітка не вернувся, натомість турки прислали свого посланця, сиріч вивідача, з котрим прийшов і Мурашків челядник. Челядника вбили, турка дали на спитки, оскільки челядник перед смертю сказав, що Сніткові турки завдавали найлютішої муки. Одначе й турок жодного виводу о собі не дав.

Потому боронилися ще чотири дні. В місті палали пожежі — їх уже ніхто не гасив, вогонь пожирав вулицю за вулицею — лютували голод і смерть. У цьому людському стовпиську мала багату поживу хвороба, яка косила людей, не була схожа на чуму, одначе — морова, починалася з живота, найперше валила того, хто ходив біля хворого. Найбільше помирало дітей. Вже не ставало й дощок на труни, покійників ховали без відправи, закутуючи в рядна.

Гарматна стрілянина не вщухала ні на годину, жінки та діти тулилися в льохах і ямах, вилазили звідти, тільки щоб погребти померлих. Старшинська біла челядь юрмилася в замку. Козаки воліли лишатися на валу, дивитися в очі вогневій та шабельній смерті було легше, ніж голодній і моровій. Туск і зневіра стояли в їхніх очах. Якщо й оглядалися в північний бік, то в безнадії.

У ровах загнивалися трупи, коли повівав західний вітер, сморід стояв — не продихнути, козаки боронилися од нього полином, канупером та м'ятою. З живих дерев обдирали кору, товкли в ступах, варили з кінськими кістками, виловили всіх голубів біля церкви, а також горобців і ластівок. В місті об'явилися грабіжники, вбивали людей за коробець борошна, і впіймати їх не могли. Бо й не вельми ловили. Одна була втіха, одна надія, що й ворог доїдає рештки запасів.

Анастас Дмитрієв виміркував комонну вилазку через Бершадську браму — з того боку турки майже перестали пильнувати, але міщани їх не пустили. "Йдіть піші, — сказали, — а на конях ви втечете". А піша вилазка — не вилазка, треба було промчати од брами до лісу в одну мить.

Пізнього вечора з п'ятниці на суботу ладижинці знову бачили лихе знамення: по небу біг вогняний кінь без вершника, а за ним тягнувся кривавий слід. Ранком те знамення справдилося: турки кинули стрілою перехопленого листа сотника Падалки до

свого тестя в Бар, у котрому той писав, аби тесть не сподівався на захист гетьманських військ та втікав на лівий берег: гетьман одступив аж за Дніпро. Сотник Падалка родом із Ладижина, торік разом із Тетерею передався Самойловичу, руку впізнали писар і війт. Городова старшина враз стратила віру, поклала одчинити туркам браму.

II

Голубий, на дві половини, шовковий гетьманський намет стояв під дикою яблунею. Яблучка були ще зелені, не яблучка — бубочки. В гушавині гніздилися пліски, які вже насиджували яйця. Птахів розполохали гомоном, а потім вони вернулися, сіли на гніздо, але пташата, либонь, вже не виведуться — яйця захололи. Навет стояв у невеличкій долинці, перед наметом височів пагорб, з якого видно в обидва боки лівий дніпровський берег, а також берег протилежний, правий — високий, гористий зі стрімкими кручами, зі схожими на могили горбами, місцями лисими на маківках, а подекуди порослими лісом. На горбах іноді з'являлися верхівці, маленькі, наче шахові фігурки на дошці, й зникали. "Не птахи, не перелетять", — думав гетьман. Одного разу трое вершників на низеньких, буланої масті конях спустилися до самої води, прогарцювали під кручею, пустили по стрілі і зникли. Стріли не долетіли й до половини Дніпра. Либонь, вершники й самі знали, що стріли не долетять до табору — в такий спосіб виявляли зненависть і зневагу. Табір розкинувся в ліву сторону од гетьманського намету — сердюки, гармаші, далі все інше вісько, а ще далі — стрільці князя Ромодановського, донці і калмики. Під берегом стояли більші й менші човни — їх зібрали по Дніпру. На них три дні тому переправилося на цей берег військо. Ромодановський радив вквгунтуватися на горбах по той бік, аби в слухну годину можна було рушити в похід, Самойлович його ледве переважив. "Послухайся дурня, й сам станеш дурнем. А дурнів, як відомо, б'ють", — буркотів гетьман під ніс, але так, щоб ніхто не чув. Тепер був спокійний. Спробують турки переправитись — переб'ють їх по частинах. Роз'їзди пильнують по Дніпру на кілька миль угору і вниз.

Самойлович лежав на пагорбі на купі попон, накритих килимом. Йому нездужалося. Горностаєвої, з павиними перами шапки не знімав. Кашлюк напав дуже до речі. Попив джерельної води, й той напосівся. В присутності московитів, та й перед своєю старшиною, гетьман особливо напружував легені. Якщо покличуть до одвіту — хо-рував, не мав сили віддати всі належні розпорядження! Він і раніше часто вдавав хворого. Боявся заздрощів і через те крізь і всюди казав, що йому ведеться погано, що його обсіли болячки: коле під серцем, не дає дихати, крутить ноги, болить голова. "Всі думають: щасливий чоловік Іван Самойлович. Яке там щастя! Жінка хвора, ледве ноги волочить, в самого ядуха... ще й кольки в животі. Ні випити, ні з'їсти... Оце випив з вами, а тепер всю ніч скиглитиму, як собака". Йому співчували, його пропускали нагору. Ще й підсаджували. "Нехай лізе, йому недовго". О, то не проста наука. Йй віддано половину життя. Осягати її почав давно. Ще хлопчиком стояв якось у церкві, гаряче молився богу, і раптом спалахнув у ньому вогонь, зринула впевненість, що сягне високих порогів. Просив їх у бога, а той послухався. Бог був з ним. Але й він не сидів склавши руки. Він уже тоді знав: у будь-якій грі виграє той, хто грає упевнено. Є гравці

вдатніші, дужчі, але виграють ті, які спрямували себе на виграш. Досягти його будь-якою ціною. І — досягають. Хоч, якщо сказати правду, тоді він ще не знав, чого досягне. Просто мета його життя — вгору і вгору. Він не жив. Інші жили, а він ліз по шаблях. Кожен з них — видивлений і вивірений, гетьман завжди сягає наперед оком і розумом. Знає гаразд, кому яке треба сказати слово, з ким і скільки випити, де удавати простака, а де покривдженого мудреця. Здебільшого вдавав простака. Простаків не бояться, їх люблять, їм співчують...

Тепер вже бояться і його. Ті, що під ним. А в самого віра у власну непомильність і мудрість з роками почала переростати в самоповагу й пиху. Проте в глибині душі став побоюватись нескінченних удач. То таки страшно: до рук іде тільки масть. Якби не йшла, катувався б, рвав розпукою серце, а завжди йде — страшно. Не був сліпцем: досягнув верхніх шаблів не особистою хоробрістю і не воєнним талантом: битв не вигравав, фортець не брав, за море на байдаках не ходив. Йшла масть, її треба вміти вибрати з колоди... То вже інша справа. Він вибирав. Тепер у нього на руках усі козири. Одначе справжньої радості немає. А чому немає? Адже — на вершині. А клопотів не поменшало, навпаки — побільшало. Хоч би оця війна... Забандюрилося цареві — йди на війну. Пішов... Здавалося б, тільки тепер і пожити. Досягнув того, чого й не сподівався. А що воно йому дає, оце верховіття? Для чого так шалено і страшно напружувався? Може, щастя й полягає тільки в отому — братися нагору. Братися! Але ж яке то щастя... Жодної хвилини перепочинку — не встиг відхекатись, а очі пасуть наступний щабель. І жодної насолоди: думки тільки про те, щоби хтось не обігнав, не підпиляв шабля у драбині, не стягнув за полу. Дозволити собі якісь насолоди — боронь боже, треба бути взірцевим. Що ж він має в кінцевому рахунку? Нічого. Щоправда... Мудрі кажуть: чим вище ти зійшов, тим ширший виднокіл і більше можна зробити для людей. Зробити більше... Гм, гм... Ті мудреці бачать не далі власного пупа. Ось і він, гетьман, — увесь у шорах обставин і може зробити стільки, скільки вони дозволяють. Його думки перетяв неголосний окрик:

— Ваша вельможносте, князь!

Від березового гайка, що ріс на крутосхилі, йшов Ромодановський. Високий, висхлий, з довгою жовтою бородою, довгими руками, у довгім каптані — схожий на жердину, на яку повісили сушити дорогий святковий одяг. Його супроводжували два стрільці. Князь ворухнув рукою, стрільці залишилися біля гетьманського намету. Покректуючи, покашлюючи, Самойлович почав підводитись. Легеньким натиском на плече боярин посадив його знову. Сів і сам. Простягнув ревматичні ноги. На його чоботях жовтів пилок з трав, що саме квітували.

— Харку, Ждане, — гукнув Самойлович. — Соку боярину і мені.

За хвилю підійшли челядники Харко і Ждан, принесли дубове барильце і два корячки. Сік треба пити з корячків. Вони привезли його вчора з Батурина разом з кореспонденцією, похідними стільцями, складаними шкуратяними канапами та килимами для намету і всіляким іншим начинням — чотири парокінні вози. Харко та Ждан вточили соку й відійшли вбік. Березовий, настояний на липовому меду сік

приємно заломлював зуби.

— То як, покращало тобі трохи? — одпиваючи маленькими ковтками терпкий напій, запитав Ромодановський. Очі в боярина втомлені і досвідчені, вельми досвідчені, і гетьман боїться, чи не розгадають його. Не вірить він тим очам, як і всім іншим. Й через те відказує:

— Трохи покращало.

А через те, що втомлені, йому здебільшого вдається переважати боярина на свій бік. Самойловичу здається, князь розуміє все, тільки вдає, буцім чогось не дотямковує, буцім йому не відомі всі складності тутешнього життя, тутешніх стосунків, звичаїв, і через це, мовляв, покладається на гетьманову мудрість. В свою чергу Самойлович розуміє: так краще, так вигідно обом. Бувши боярином, Ромодановський за двадцять років уже переміряв ці степи вздовж і впоперек. На раді в Переяславі стояв перед народом на ґанку за плечима московського попа, на раді в Ніжині підносив Брюховецькому булаву, підсаджував на високий східець Многогрішного й зсадовив також... У Москві йому вірять і багато чого йому прощають. Дасть бог, простять і цього разу. Та, власне, й прощати нічого. Ніякого проступку вони не зробили, ніякого злого вчинку теж.

Мовби у відповідь на ті гетьманові думки Ромодановський розімкнув уста.

— Не можу, гетьмане, витягти з серця того шпичака, не можу. Із зазубнем він... І кров сочиться.

Ромодановський натякав на посланця з Ладижина, який прибився до них минулої ночі. Троє їх перехопилося через ладижинську стіну, троє скрадалися болотом понад Сільницю, двоє загинуло, а один проповз поміж татарськими дозорами, турецькими наметами і вибрався на волю. Двічі втікав і втік од ногайських ватаг, які грабували Поділля, допався коня і мчав під Черкаси, а звідти сюди, до Канева. Й трохи не втопився у Дніпрі, сторожові козаки кинулися в пільмі човном на волання і виловили його з води. Вихаркуючи воду, вицокуючи зубами, ладижинський посланець Пархім Губа сказав, що цидула, яку віз, розмокла у воді й загубилася, але всі ладижинці, й козаки гетьманські, і січові, і донські волають допомоги. Кулі й порох кінчаються, в місті лютує голод, тримаються вони з останніх сил. І ще багато інших страхіть розказував Губа, й гетьман, вислухавши його, наказав узяти Губу під варту, щоби нікому нічого не розповідав, не підривав бойній дух війська.

Гетьман мовчав, і боярин казав далі:

— Неправильно ми вчинили, одступивши аж сюди. Не таку, як треба, війну ведемо.

Він казав "ми" й жодного разу не обмовився, що здався на гетьманів план, що опирався тому планові з самого початку. Одначе опирався не вельми. Міг би стати на своєму...

Не міг. Морщиться, стенається з болю бояринова душа, утримує його від рішучого кроку. Вже мовби мала взятися струпом... Взялася, проте не зовсім. Понад сім літ мучиться в турецькому полоні бояринів син Андрій. Кожного разу, коли турки вирушають у похід проти Росії, беруть його з собою. Знають, що супротивним військом

кермуватиме Андріїв батько, знають, що увижатиметься боярину нахромлена на спис синова голова — утримуватиметься від рішучих дій. "Хоч би вже якийсь кінець, тільки швидше", — іноді думає боярин і лякається тієї думки.

Про все те відає гетьман. Проте жодного разу навіть натяком не дитнувся князеві болячки, і Ромодановський цінує ту тактовність.

— Князю, Григорію Григоровичу, не край свого серця. Вчинили ми мудро й правильно. Не мали ми влучного моменту, не мали щасливого припадку. Всі небесні сили і сили земні були на боці адвер-сора. Та й власні його сили... Надто вони великі й потужні. А що було б, якби потерпіли поразку? А то й погром! Хто б нам те пробачив? А так — військо з нами, все військо. Приспіє час... Вір мені — приспіє. Виснажитьесь султан під Ладижином, стратить віру і впевненість, а ми тоді й наляжемо.

— А вигубить супостат увесь край? — мовив Ромодановський.

— А піде він на Київ, на Москву? Адже такі недишкретні плани леліє. Ми поставимо йому тарчу, не пустимо його. А Ладижин... Не сила наша. Чимось треба й поступитися.

— Не знаємо ми, як розглядатимуть нашу воєнну кампанію в Москві, — слабо опирався князь.

Все, що говорили допіру, перетерли в мислях і в розмовах багато разів, на новий рішенець жоден з них не був готовий, розмова добігала краю мляво. Гетьман говорив і дивився широко, князь не до кінця вірив у ту щирість, і все ж почувався певніше, як вона була. Та й таки ж його правда — про найближчі заміри адверсора вони нічого не знають. Козаки були впіймали в степу двох кінних татар, учинили їм допит, але ті твердили, що вони — мирні люди, їхали в Умань за викупом, що його призначив за сина купець Дудка, й показували цидулу Дудчину, але їм не вірили, бо знайшли іншу цидулу од калги невідомо кому, вони й про ту цидулу казали, буцім велено оддати її Дудці — так і не дознали козаки од них правди. А що то татарські воєнні вивідники — сумніву не мали.

— Військо ми не розгубили. Воно все з нами, — мовив гетьман. Військо, якому нічого не загрожувало, розкошувало на березі великої і могутньої ріки. Козаки купали коней, купалися самі, ловили рибу і варили юшку зі смачних дніпровських судаків та лящів. Саме в цей момент понад берегом пливло велике зелене дерево (вода підмила корінь, і воно впало із кручі), й козаки обнизали його, й бавилися, неначе діти. А на березі, на невисокій кручі, стояв Ждан і дивився на ті грища. Витягував довгу шию, нервово переступав з ноги на ногу. Вільний дніпровий вітер навів йому в груди звитяги, й він мріяв про те, як приступиться до гетьмана й попросить взяти його на війну, і гетьман дозволить, вони перейдуть на правий берег, і підуть громити осоружного турчина й драпіжного татарина, і в'їжджатимуть у адіста і села жаданими визволителями, й гнатимуть харцизяк через усе Дике Поле, і в тих битвах, у тих утарчках гетьманський челядник козацького роду Гук Ждан покрийє себе звитягою і славою.

III

Вузьким, звивистим кам'яним лазом Лаврін і Кайдан вилізли на наріжну башту.

Перелізли на уступ стіни й розпласталися на теплому, нагрітому за день сонцем камінні. Гнані вітром, в небі пливли рвані хмари, схожий на розжарене велике чавунне ядро місяць то ховався за них, то виринав знову. На голих горбах по той бік Бугу горіли вартові багаття, праворуч, по цей бік річки, вниз по течії палало Підгір'я — дальній куток Ладижина, й на воду падали багряні відсвіти. Вони сягали аж сюди, до фортеці, де шаленіла кручія і вода червоніла, як кров. Темнішим був лівий бік Бугу — попід берегом росли густі кущі, кидали на воду волохаті тіні.

Вибрали цей шлях до втечі, бо знали: тут найменше ворожих дозорів. Проте чигали інші небезпеки. За багато літ вода підмила берег, стіна фортеці спадала просто в Буг, трохи нижче, на вигині, клетотів вир. По тому березі стояли орди. Їхній стан розкинувся аж до Чортового Горла, де вода шаленіла й стрибала по гострих камінних зубах. Хто відважиться кинутися чортові на зуби!

Вони відважились. Лежали голі на ще теплій стіні, обмацували руками камінь, шукали зазубня, за який можна було зачепити мотузок. Його не стачило до води, доточили скручені вдвоє віжки, ремінні й мотузяні.

— Знайшов, — прошепотів Кайдан і почав прив'язувати мотузок. — Спускайся перший. Ти легший...

Нелукавий і щирий Кайдан пропускав Лавріна наперед, бо сам був майже вдвічі важчий, боявся, аби віжки не обірвались й він плескотом, своєю смертю не перетяв шлях до волі Лаврінові.

— Віщує мені серце — не впливу я, — пошепки мовив Кайдан, повертаючи до Лавріна обличчя. В цю мить зблиснув між хмар місяць освітив його чубату, вусату голову, лискучу щоку.

— Якщо щиро молився — не утопишся, — непевно мовив Лаврін.

— Я не боюся.

Перехрест ще раз поглянув зі стіни вниз. Чомусь подумалось: отак само по мотузку спускався з валу Марко. Од тої думки стиснулося серце. Марко не збудив його, не сказав, що втікає. Коли ж Лаврін ранком упевнився в Марковій втечі, йому здалося, що білий світ став чорним. Ще тиждень тому він гаряче клявся, що будуть разом до кінця — в житті і смерті. В Лавріна на шиї — Марків хрестик, ще й зараз не знав, що з ним робити. Зняти й покласти отут, на стіні? Вкинути в Буг? Але ж хрест — боже благословення. Та й, може, Марко не втік, а Мурашко повів його неволею? Боявся, що зніме бучу, пригрозили й змусили спуститися вниз. Хотілося в таке вірити й не вірилося: чому Марко не закричав, не збудив його, не боронився — він би пробудився від найменших згуків борні.

— Поспішай, поки місяць сховався, — прошепотів Кайдан. Здавалося, мотузок падає на той світ. На мить наплинув страх. Темне небо, прямовисна стіна й чорна прірва. Неначе в пекло. Лаврін набрав повні груди повітря, зітхнув. Помацав руками мотузок, звів униз ноги, посунався, боляче тернувшись животом і грудьми об камінь. "Прощавай, Киліяно", — прошепотів, хоч ця путь мала привести до неї. Через Киліяну й оцей ризик. З неволі його міг викупити кіш, могли обміняти на полонених турків, міг

виторгувати їх у султана Дорошенко, а з чорного дна Бугу вже не викупить ніхто. В цю мить згадав, що не попросився з Кайданом: не потис йому руки, не сказав добрих і вдячних слів, — аж рвонувся, але вже було пізно. Велика Кайданова голова непорушне чорніла над виступом, а під ногами в Перехреста тихо схлипувала безвість. Намагався якомога щільніше прикипати до стіни, але вона випорскувала з-під колін, обкручувався й бачив то чорний потрісканий камінь, то вогнища на березі Бугу. Біля них не видно було жодної тіні, татари спали; здавалося, багаття горять самі. "Бачать чи не бачать?" Моторошно почував свою наготу, від того здавався ще беззахиснішим. Мотузок був новий, не обшмульганий, "костриця впивалася в шкіру, потріскувала на долонях. Пересягнув вузол, ремінні віжки заміїли в долонях, аж долоні схопилися вогнем, пригальмував лише на другому вузлі. Майнув пояс бійниць, майнула чорна вирва нижче них, і він плюснув у воду. Холодна студінь обпекла шкіру, тіло струснуло дрожем, мить ще тримався за віжки, одначе почував — його зносить на береговий камінь, випустив їх. Одразу помітив на воді зловісний відблиск, пірнув, не захопивши повітря. Стиснуло груди, загуділо у вухах, йому здавалося, що опускається на дно, жах опанував ним, та він зусиллям волі вимахнув руками, і його понесло вгору, закрутило, а світла не побачив. Вода заламувала ноги кудись униз, він плив боком, загрибаючи од живота, намагався вирватися з виру. Вода ходила по тілу залізними потоками струменів, вони були холодні, а вся вода тепла, а може, то тільки так здавалося. Ще раз вимахнув руками, й перед очима блиснув жовтавий відсвіт, він знову пірнув, але пізно, треба було раніше, — якщо хтось із дозорців дивився на воду, то побачив його неодмінно. Він не стямився, коли його винесло на поверхню, оглянувся й помітив, що таки пливе під лівим берегом. Гребнув ще кілька разів, повернувся грудьми до течії, вхопився правою рукою за кущ, що нависав над водою, одчахнув гілку й знову поплив. Лежав на спині, віддавшись на волю течії, гілку тримав зубами. Замаскуватися так порадив Кайдан. Де він, уже у воді чи ще на стіні? — майнуло в голові, й одразу помітив, що пливе не попід кущами, а біловоддям, і почав гарячкове, але безшумно братися до берега. Не почував втоми, а тільки ламку важкість у руках та ногах, дзвін у голові. То дзвонила напруга, осторога. А може, просто плюскотіла у вухах вода, співала одвічну пісню, їй однаково, кому співати: веселому козакові, що купається при місяці, чи втікачеві, потопельникові. Почало зводити судомою ліву ногу, вщипнув її кілька разів і відчув утому. Тіло стало важке, мовби в жили налили свинцю, й сперло віддих. Обабіч пливли темні береги, але він уже мало що бачив. Страшно було козакові: він вже й не знав, на тому чи на цьому він світі. Хоч водночас якимись невідомими раніше чуттями все чув і вловлював. Й нараз у вухах знову задзвеніло, але той дзвін був інший, глухіший і басовитіший. Здавалося, то дзвонить мідний казан, в якому закипає вода. Тяжким зусиллям повернувся на бік, насторожено прислухався. Попереду справді клекотіло й дзвеніло. Щось стукало в пам'ять, проте вона була, як темна ніч. Втома й напруга вичавили з неї геть усе, тільки іноді, мов з глибокої криниці, сколихувалося до нього обличчя Киліяни й пропадало. І враз неначе блискавиця вдарила в мозок. То клекотіло Чортове Горло.

Рвонувся думкою до бога, але не пам'ятав жодної молитви.

IV

Марко сидів під дикою грушею, прив'язаний до стовбура волосяним арканом, із занютованими в колодку ногами. Біля шиї аркан затягнуто мертвим вузлом, його розрубають лише в Стамбулі чи Бахчисараї. Інших полонених одвели до глибокого байраку за лісом, а його чомусь тримали тут. Дознали, що запорожець, допитували про Січ. Багато там війська, де зараз Сірко, чи готуються запорожці до походу, скільки мають дубів та чайок, які посольства приймали й чи збираються злучатись із гетьманцями та стрільцями? А звідки все те знати Маркові? Дуби та чайки поховано по зарічках, не кожен курінний відає, скільки їх. Військо розбрелося по луках та лиманах, а на ради з послами його не запрошували. Звичайно, гомоніли запорожці всяке... Розказав про отамана, про Саву, про Симеона та московське і гетьманське посольство. Нібито не ліпляться в один корж кошовий та лівобережний гетьман. Те краще знати Мурашкові, сам похвалявся, що обідав за широким гетьманським столом.

Столочив, випалив Маркові душу візирів товмач. Тільки раз ударив палицею, та й то не боляче, одначе погрози його були страшніші за батогове карання. Він їх виказував тонким елейним голосом, нахилившись уперед, посміхаючись в очі, погладжуючи довгу роздвоєну бороду. Коли б хто побачив його збоку і не чув слів, то подумав би, що він зізнається в дружбі та приязні, умовляє прийняти якісь дарунки.

— Жили ми тягнемо довгими, тонкими обценьками. Я візьму в містра і покажу їх. О, то ціла наука, побачиш сам. Щоб зрізати на живій голові шкіру, теж треба чимало вміння. Ріжуть її пасами. Ось тут, а далі отако, — прокреслював пальцем по Марковій голові, — а ковпачок зверху залишають. Викрутити буравом очі також не просто. Буравлять не зразу, а потроху. Ну, ти розумієш сам, усе це роблять тим, хто бреше, не каже всієї правди.

Сам сидів на міндері — сінничкові, в тіні. Марка неодмінно садовив на сонці, збоку стояв височенний турок з голою шаблею в руці й незмигну дивився на Ногайця. Очі в турка, наче велетенські сливи, булькаті й чорні, в них дрімав колючий туман. Накажи такому перепиляти людину надвоє — перепиляє, не повівши бровою.

І Марко так заговорив, що вже не міг загнuzдати свій язик. Намагався догодити товмачеві, вгадував наперед, що тому кортить знати. Його губи посміхалися, а в очах світилася щирість майже собача. Товмач посміхався частіше й частіше, тепер Марко почував не тільки страх, а ніби навіть незручність, коли не знав чогось із того, що турок запитував. Йому хотілося впевнити товмача, що він опинився серед оборонців міста випадково, що запорожець з нього кепський і що йому подобаються турки. Яюсь, коли розповідав про обманні прапори, виставлені на валу, ледве стримався, щоб не сказати, що й він допомагав їх малювати. А тоді збагнув: це ж може впасти лихом на власну голову — і жахнувся. Потім, коли товмач ішов відпочивати, йому ставало соромно. Бо ж хіба думав коли-небудь, що такий слабкодушій. Навпаки, осміював за хлипкість інших. Того ж Лавріна, який ніколи не наважувався отак просто підійти й сісти до чужої кулеші, червонів од солоного жарту і жодного разу не ходив дивитися на батіжне

карання. Але й сором той не був пекучий. Хто вже знатиме, як він тримався перед товмачем і що йому казав.

Шелестіло над головою віття, спрагло дихала з півдня гаряча юга, падали долучимось попсовані дочасно поживклі грушки. Це була звичайна польова груша з густою колючою кроною, під нею, либонь, часто зупинялися орачі та женці, вішали на неї торби, відпочивали в густій тіні, а цього літа — пастухи, бо земля толокувала.

Марко теж кочував разом із тінню — то накручував на стовбур аркан, то розкручував, а вночі гибів з холоду. З голоду чи од грушок пекло в животі, він боявся захворіти й сконати отуто під грушею. Першого дня полону, хоч який був зляканий, душу заливало злістю й образою за оце собаче сидіння, мав його за посміх над собою. Ті, хто проходили мимо, стьобали батурами просто так, знічев'я. Він не здогадувався, що посаджено його тут навмисне, аби налякати й розв'язати язика, адже ага нашилив його оком одразу й відгадав, що душа в цьому тілі теліпається маленька й крихка.

Перші дні до грушки часто літало двоє дроздів (мабуть, суха гіллячка біля вершка була їхнім улюбленим сідлиськом), а тоді перестали.

Щодалі менше й менше тинялося в полі турків та татар — вони спустилися в долину. Толока була згарцьована ще до Маркового полону, й ординці коней випасали аж ген під лісом, а тоді табуни щезли, й звідти, мабуть, їх погнали ще далі.

Зрідка неподалік проїжджали на верблюдах або мулах з притороченими з обох боків шкіряними мішками турки-водовози, доправляли в табір чисту криничну воду з виярка лівобічного. Один, маленький і кривоногий, майже щоразу зупиняв навпроти Марка мулів і біг, щоб тусоннути його під боки або хвицнути пугою по обличчю, — нікчемний сам, втішався чужою мукою, беззахисністю і страхом. Рот у нього був наче куряча гузка, а зуби криві й чорні, він ошчиряв їх, неначе збирався вкусити. Іноді набирав у жменю води й бризкав Маркові в обличчя, але напитися не дав жодного разу. І обірвав з його пояса ложку в шкіряному чохлаку. Маркові не так було шкода ложки, як самого себе, бо дужче згнітила думка, що вона йому вже не знадобиться.

Марка палила спрага — пити йому давали раз на день, та й то не завжди, він бачив, як крапала з мішків на сухоземлю холодна вода, і мізки йому обсипало жаром. Там, під грушею, дивлячись на вільних дроздів, на заховане в густій кроні біля стовбура маленьке гніздечко, думав про те, що нещасливий випадок, сліпа круговерть долі за один день перемінили все його життя, поламали, розчавили, з вільного чоловіка обернули на раба. Чого було їхати на хутір до Бруса? Або сюди, в Ладижин? Обмини його, проклятого, й їдь далі, на Черкаси, на той бік — нічого не сталося б. Ще пожив би на Запорожжі, далі викопав би гроші й поїхав кудись на Київщину чи Чернігівщину. Поставив би хату, накупив би худоби... Найкраща дівка пішла б на той статок...

Думка про щастя, яке тримав у руках і втратив, ятрила душу, мов рана. Якби не колодка на ногах, замкнена на гвинтовий замок, зубами перегриз би мотузок і втік. А так — куди втечеш? Ноги ламає півпудовий тягар, а довкола — ворожий стан.

Головний турецький табір розташувався нижче по долині, ближче до дороги, — в березовому ліску й доокіл нього. Там стояли велетенські намети і юрмився люд,

метушилися піші та кінні турки.

Одного дня Марка одв'язали, зняли колодку й повели до того наметового містечка. Його поставили перед очі візиря. Там зустрів Мурашка. Ледве впізнав його — людська подоба, шкура та кості, живий шкелет; обличчя — жовте, запалі щоки позаростали щетиною, опукле чоло — пооране зморшками, а над чолом, у різні боки — мичка сірого, як осіння тирса, волосся, сивина спалила його за кілька днів. Стояв, зчепивши за спиною руки, дивився в землю, як у могилу. Його не водили на аркані, як Марка, навіть руки мав вільні. Ногайця, щойно підвели до великого, як попівська хата, намету, двоє турків ухопили за руки, третій приставив до спини ножа, ще двоє стали попереду з голими шаблями, хоч біля візиревих ніг лежали два велетенські чорні пси, що розірвали б на шмаття, якби він зробив хоч порух у бік їхнього володаря. Візир — маленький сухенький турок з кучерявою бородою — тільки й запитав, скільки козаків прийшло у Ладижин. Марко сказав, і тоді Мурашко підвів голову, подивився на нього гострим, як турецький ніж, поглядом. Маркові похолело в животі й застрибали в думці якісь слова, котрі довго не міг зібрати до купи. "Сам оддався доброю волею, а буравить мене, схопленого квалтом. Через тебе я опинився тут". Не спам'ятався, як зірвалися вони з язика. Либонь, винесла нагору гіркота, змора, злість. На того ж Мурашка, за котрим поліз по линві. Котрий убив ханового сина, а тепер ходить на волі. Він згубив їх усіх. Може б, султан і не йшов на Ладижин. А хан, либонь, ще не знає, що содіяв Мурашко. Треба сказати візиреві.

Проте не сказав. Слова застряли в горлі, мисль пхала їх назад, підказувала, що може накликати на свою голову ще більше лихо.

Одначе таки через Мурашка на нього впав смертний присуд. Полковник не хотів одкривати таємниць оборони, а також таємниць гетьманського та стрілецького війська. "Прийшов своєю волею, — казав, — на зраду мене не підіб'є ніхто". Він ішов у ворожий стан не для того, щоб порятувати власне життя, а щоб поменшити султанів гнів, дійти якоїсь угоди, не до кінця лихої для ладижинців, прислужитися оборонцям. Але Ладижин не приймав його послуг. Він боронився далі. Султан і візир воліли бачити в полковникові "язика", в кращому випадку — свого вивідача, а не воїна, який почесне склав зброю. Його та двадцятіро інших козаків, що прийшли з ним, тримали як аманатів-заложників Ладижина, й перший же султанів гнів, ще одна невдача під стінами могли впасти на них катівським мечем. Мурашко знову сів не в той човен. Викидаючись з фортеці, не мислив себе рабом, а тільки полоненим, який за законами війни буде обмінаний; сподівався зробити щось для ладижинців і підносився в думках над ними. Рятувався сам, а їм хотів полегшити муки. Тепер двадцятіро його козаків сидять у сириці (мають свого полковника за здрайцю, зрадника), турки вдень водять його на волі (воля під рушничним дулом), а на ніч вкидають у погріб на хуторищі. На його голову посипалися найчорніші погрози. Мурашкова душа розчахнулася, він прокляв себе й ту годину, коли зважився на нерозсудливий вчинок. Полковник впав у сатанинський гнів, обзивав візиря адріанопольським щуром, реготів у лице, декому здавалося, що він збожеволів, проте У тому чаду не виповів жодної таємниці. Двічі

одсилав його на страту Мустафа-паша, двічі посилав гінця, щоб завернув назад, двічі зустрічали полковника сухим гарчанням чорні пси. За третім разом гінця вслід не послав, ще й наказав стягти голови всім аманатам та виставити їх на списках перед валом.

До Марка підбігло трое турків у жовтих смугастих сорочках, один зняв колоду, другий перерубав шаблею аркан, вони вхопили його попідруки й потягли. В першу мить Ногаєць не зрозумів, куди його провадять, одначе думка про те, що турки не одв'язали, а перерубали аркан, кинула в ляк. Жодного разу не хапали так — торсали, тусали, кілька разів він падав, підхоплювався знову, підштрикуваний шаблею турка, що спотикався позаду. Турки були злі чи роздратовані, гаркали, гиркали, поблискували білками очей, аж Маркові ходив по спині холод. Минули клинець стоптаного жита, збігли на пагорб, перед ними відкрився широкий луговий видолинок. Марко ще нічого не розумів, стривожений, озирався довкола; мимо нього у видолинок поспішали татари і турки, мордували його лютими поглядами. Марко подивився їм услід і побачив велику спилянну березу, високий пеня, а на ньому турка у жовтій сорочці, у зеленому ковпакові та капцях на босоніж. На перев'язі в нього висів ніж завширшки в півтори долоні. Той ніж прикував Марків погляд, йому помліло всередині, а коліна стали м'які, неначе були з вати. І все ж він помітив по обидва боки білого березового стовбура якихось пов'язаних людей. Але погляд не встиг затриматися й на них, турок, що досі стояв на пні до нього спиною, повернувся, й Ногаєць побачив просто перед собою білий ощир посмішки під тонкими, врозліт, тарганячими вусами, чорний блиск очей з-під збритих брів. Й інший ощир — синіх, конвульсивно стиснених вуст та заплющені очі. Тарганистий містр тримав у руках голову Мурашка.

Маркові чуб поспинався корчами, його охопив жах, вичавив з тіла силу, в горлі тільки булькало, він обвис на руках турків, і ті потягли його волоком. А потім мовби тонке жало пройняло Марка од живота до мозку, він закричав, почав вириватися, одбиватися руками й ногами. Де взялася сила — невисокий, але кремезний, міцний у плечах, вперся, й турки не могли зрушити з місця, і тоді один із них, який чвалав позаду, вдарив його шаблею плазом по голові. Ногаєць тіпнувся, випорснув з катівських рук, рачки поповз убік, у натовпі зареготали, затиджикали по-своєму, по-басурманськи.

Зненацька серед десятків хижих облич Ногаєць побачив одне, теж ощирене, проте знайоме, з довгою роздвоєною бородою й, може, через те не таке страшне; з краю натовпу, засунувши за пояс, що оперізував чималенький живіт, руки, стояв візирів товмач. Марко вхопився за те обличчя поглядом, відчайдушна надія спалахнула в ньому. Дивився на товмача знизу вгору собачими очима, просив, квилев, понівечені стогоном слова падали йому з вуст, як подерте клоччя паперу. Товмач ковзнув байдужим, лінивим поглядом і одвернувся. Турки волокли Марка за ноги, він хапався за траву, по землі простелилися дві чорно-зелені борозни.

— Я син... полковника... дадуть великий викуп... Гроші... Таляри, в мене є таляри. Багато золотих талярів... Слугуватиму до гроба... Пане товмач, таляри...

І вже коли стратив рештки надії й завив по-вовчому, товмач ступив уперед, подав

туркам знак.

— Де в тебе таляри?

Ногаець лежав, скулившись, тихо підвивав і схлипував.

— У Скарбниці... у Військовій Скарбниці... Закопані на острові, — забелькотів.

Товмач махнув рукою: ті гроші — все одно, що в зубах у шайтана. Та й, мабуть, бреше клятий кяфір.

Катові помічники знову вхопили Марка, і в цю мить у його голові згасаючою іскрою зблиснуло: Киліяна. Чому зблиснула та іскра в ту мить, що її покликало? А може, тому й зринула, що часто думав про неї. Була вона нині для нього як сонце в хмарах осінньої пори. Киліяна — то останні дні волі, не знаної ніколи бентеги, болю, заздрості. Вона жде Перехреста, й він прийде до неї. Лаврін прoderеться до своєї любові крізь пекло. Вони спізнають щастя... А він... О боже, порятуй, подай сили... За що він гине отут?!

Тихо, гарячкове молився, линув до бога думкою і серцем, вперше творив свою молитву, таку щирю, аж кров'ю спливала душа, і враз з жахом збагнув: бог його не чує, одгорнув од себе, не бачить його, не хоче бачити... Все це — в одну мить, думка про бога змигнула, як біла блискавиця, й згасла чорно, а думка про Киліяну вже не погасала, нею, останньою, ще жив.

— Пане товмачу... Дівчина... Ти ще не бачив такої... Ось тут, за горою... На хуторі в лісі. Гарнішої нема на світі. То сонце... То мак у полі...

Де бралися такі слова, чиєю сатанинською підказкою сплівся такий замір?

Товмач нахмурих ріденькі чорно-руді брови. Щось йому свідчило, що невірний цього разу каже правду.

— Мислиш, що тебе порятує брехня? — Приступив ближче. — Пройдеш через усі муки пекла. Поріжемо на стьожки язик... Випечемо залізом очі... Молитимеш о смерті, а її не буде. Ліпше помри зараз...

— Не брешу я. Ми їхали на весілля. — Ногаець стояв на колінах, обпаленими смертю очима чіпко тримався за товмача. — Товариш мій хотів женитися. Батько одклав весілля до зими. Чиста вона й непорочна, як весняна вода.

— Весняна вода не буває чистою.

А сам думав про те, що, може, й справді послати служників на хутір з цим козаком. Голову йому одрубують потім. А він матиме квітку в гаремі. Бо візир щедрий тільки на обіцянки. Сластолюбець і скнара, позавчора подарував йому таку жабу, що всі беї лускали зо сміху. Ще й мусив цілувати гороб'яче коліно добродійника.

Він ненавидів візиря. Той зробив з нього блазня, потішався над ним за кожної нагоди. Над тим, що любить поспати та поїсти, над його не військовою статурою, над пузцем й тим дав привід іншим — своїм і султановим слугам, усім його чашним, стремінним, наметовим, сластолюбішим за товмача в сто крат і дурним та тупим, як безроге бидло невірних, — кепкувати з нього... Учора ввечері, коли товмач сидів у темному наметі, спочивав після вечері, хтось відхилив поліг і кинув йому щось на коліна. Він помацав руками, спочатку заплутався пальцями в м'якій куделі, далі ковзнув долонею по чомусь холодному, горбкуватому, наткнувся на дві виямки й з

жахом та огидою зрозумів, що то — людська голова. Звичайно, він не боявся мертвих невірних, але то було несподівано, гидко, й до того ж голова забруднила йому кров'ю одяг. Він вибіг з темного намету й побачив силяхуара-агу [10] та двох татарських беїв, вони захлиналися зо сміху, але вдавали, що не бачать його. Товмачеві наморочилось од люті в голові, але що міг вдіяти! Що ж, подумав, нехай ті дурні потішаються. А він нині добуде собі збройне красуню. Він приховає її в обозі й покаже пізніше, коли всі наберуть собі вдосталь полонянок.

На саму думку про красиву полонянку товмача пойняла солодка хтивість. Уже багато днів не мав жінки. Похід може затягнутись хтозна на скільки. Біля нікчемного містечка вони товчуться два тижні. Де ті багаті полони, де та швидка вікторія, якими так похвалявся візир!

Товмач напустив на себе державну заклопотаність, сказав суворо та владно:

— Кяфір знає великі таємниці. Їх треба витягти з нього. Одведіть назад.

Турки поволокли Марка на пагорб.

V

Лаврін пробирався лісом. Коли б його зараз спіткав хто із запорожців, не впізнав би нізащо. Обличчя й губи йому пошерхли, попухли від комариної трути, очі позападали, і в них горіла дика осторога, босі ноги кривавились. Зодягнений був у довгу полотняну сорочку, яка подерлася й висіла шматтям, за плечима висіли лук і сагайдак на тонкому ремінці.

Відтоді, як полишив Ладижин, минула доба. Доля була милостива до нього. Заткала небо хмарами, не потопила в хвилях, не розбила на каменях Чортового Горла, винесла на білу косу. Вода спила силу, розпластаний, він лежав на березі, серце гупало в землю, й він чув його стукіт. Не почував ні ніг, ні рук, вони мовби подерев'яніли, й гуділо в голові. Здавалося, там усе ще клекоче водоспад.

Земля поволі знову наливала його силою. Вертала те, що забрала. Воно все її було й буде колись. Невдовзі одтерпли руки й ноги, він підвівся. Щиро помолвився богу й пішов косарською стежкою берегом. Знав, що вона перетне дорогу до Брусового хутора. Не пішов, а побіг, щоб нагрітись, аж поки зійшло сонце й од води потягнувся теплий туманець. Принаймні здавалося, що він теплий. Незабаром наштовхнувся на піщаній косі на труп татарина, певно, його убито під Ладижином й вода знесла аж сюди. Лаврін погидував одежею, взяв тільки лук і сагайдак. Шаблі при туркові не було. Не пройшов і півверсти, як запримітив у виярку погромлений біженський обоз — дві перекинуті гарби й воза. Довкола валялися діжечки, корці, всіляке начиння, поблискували у траві мальовані ложки, на кущі горішини висів батіг. І йому вчувся останній поцв'юх погонича. Далі знайшов сорочку — довгу, до колін, мабуть, дідівську, зняв з кнutoвища батіг і підперезався.

Дорога від Бугу в'юнила лісом, пішов обіч неї. Пильнував, аби не згубити її, не заблудитися. Одного разу ледве не наскочив на татар, що гнали полон. Це сталося в яру: вийшов до дороги, хотів перетнути її, — ще з горба помітив, що вона на протилежному схилі забирала праворуч, — і почув тупіт. Ледве устиг скочити за куц

жостеру й присісти. Ліс тут був рідкий, лихий для втечі. Розпластався в траві, очима пас дорогу.

Татар було душ десять, їхали один за одним — низькорослі мишасті коні махали головами. Попереду погойдувався в сідлі ватаг — усі інші у вивернутих вовною догори кожухах, у повстяних шапках, а він у каптані й легкій червоній шапці з пером, мабуть, поцупив усе те десь у фільварку. Й полон його був найбільший. Позаду сиділа дівчина, коса розсипалася їй по грудях, сорочка була розірвана, й біліло плече, з нею — на інших конях — довговусий, голий до пояса дядько та хлопець-підліток, жінка й ще менший хлопець. Усі з пов'язаними назад руками, мабуть, одна родина. Попереду татарський ватаг гнав п'ять пар волів, три чи чотири корови та гурт овечок. З усім вправлявся сам, стежив зірко, батіг у правиці то злітав угору, то звивався в порохні, як змія. Інші везли по одному, по двоє бранців, в останнього з притороченого до сідла шкіряного мішка виглядали дві біляві голівки. Старша дівчинка плакала, друга була зовсім мала, нічого не розуміла й тільки водила великими, довірливими оченятами.

Хоч повстяна шапка була насунута татаринові майже на очі й на обличчя падала тінь, Лаврін помітив, що той посміхається.

Перехресту здалося, ніби із землі, на якій лежав, виткнувся гострий ніж, пройняв йому груди — й там запекло вогнем, тугий клубок зсотався під горлом, аж стало важко дихати. Й пахла, гірко пахла дрібнолиста, пожухла на вершечках трава. Він рвав її з корінням, не помічаючи того. Ледве тямив, що робить. Хруснула в суглобі рука, хруснули пальці, тятива ляснула й завила, татарин упав коневі на гриву. Лаврін не бачив, куди влучив, але знав — увігнав стрілу по пір'я. Небагато на Січі таких стрільців з лука, як він. Міг одразу натягнути два луки й пустити з них дві стріли, міг стріляти на скаку по летючій цілі. Отаман учив його на острові тієї стрільби.

Мчав лісом, мов гнаний вовками олень. Думка теж летіла, як стріла, вказувала шлях — угору, по крутосхилу — тут важче коням, тут може змилити погоню. Але ліс по схилу був зовсім рідкий; дубки та берізки, а поміж них галявини, просвітлені сонцем до дна. Коли б татари погналися, вони впіймали б його.

Татари не погналися. Боялися, що розбіжиться полон.

Лаврін передихнув аж за горбом.

Утома важко налягала на ноги, проте перемиг себе, пішов далі — гнала вперед тривога. Він мовби й не думав про Киліяну. Вона була з ним повсякчас. Лаврін знав: загине, якщо не побачить її Серце билося тільки для неї, і якщо не знайде Киліяни — воно зупиниться. Неначе в тумані проступали й зникали обличчя Марка, Мурашка, Кайдана. Потім, потім думатиме про них. Все життя думатиме.

Скрадався, неначе звір, сам ставав звіром.

Проминув місце, де треба було брати ліворуч, вернувся — не впізнав струмка: наче він, наче й не він. Потім, скрадаючись, дійшов до дороги, побачив знайомий місток і впевнено побрів по струмку вгору. З душі ніби щось спливало, навіть перестали густо ноги, прибуло сили. На мислі стояло — вирвався з пекла: тільки тепер оглянувся назад, аж не вірилося, що все те було з ним. Й що оце він, живий та здоровий, іде по річищі

струмка, а над головою тихо-тихо шумить ліс і десь туркоче горлиця. Її туркіт на мить переніс його в плавні — саме отак на островах у лісі туркочуть горлиці в час сінокоосу. Він осміхався, і коли б його отакого зараз хто побачив, мав би за божевільного.

Струмок співав під ногами, злизував з них кров, його холодні доторки були приємні й трішки болючі. Лаврін думав про Киліяну, про те, як ось зараз заявиться на хутір; усе, що сталося з ним, злущило з душі колишню торопкість перед Брусом, він почував свою відповідальність і перед ним, і перед його дочкою, але вже інакше — як муж і оборонець. Він поспішав до них.

Зненацька Лаврін спіткнувся на корчику, подивився вниз і відсахнувся, здавалося, наткнувся на хитро замаскованого капкана. На березі струмка чорніли вирви од кінських копит. Не побачив їх раніше, мабуть, через те, що надто віддався радості, а може, вершники спочатку проїхали лісом, а тоді повернули до струмка. Думки кружляли, як круки над побоїськом: хто проїхав, куди? Чому сліди тільки в один бік?

Він пригнувся, розгортав траву, придивлявся пильно, як того навчали козаки на залагах. Свіжі! В деякі ще не натекла вода. Й глевтяки багна на траві. Це пройшли не козачі коні: козаки своїх коней кують бодай на передні ноги. Коли кінь розкується весною, то й літо бігає не кований, але ж тут аж шість слідів. У селянських — копита великі, розвиті... Та й чого їхати сюди селянам? Брус їздить возом тим краєм, через гору, по твердоземлі.

Що більше Лаврін роззирався, то все дужче обіймала його тривога. Вироювалася страшна думка. Вона зблискувала, як гостре лезо. Навіть околишні селяни не знають, де живе Брус Дорош, звідки про те довідалися турки або татари?

Відчуття близької небезпеки студенило серце. Йшов сторожко, готовий зустріти чужинців. Ось верба з п'ятьма зведеними вгору, немов у судомі, гілками-конарами, звідси до монастирища пролягає довга вузька галявина. Колись тут була дорога. Сліди повертали в той бік, губилися в траві. Лаврін зупинився. Ще жевріла надія, що хтось поїхав до монастирища. Тільки що йому треба біля порослих бур'яном каменів?

У цю мить почув тріск. Майже несамохіть ступив за вербу, за той її край, де од землі гнало пагіння. Серце стукало гулко, одлетіли геть всі думки, лишилась одна, котрою намагався розірвати чорну запону невідомості. Цінькала вгорі синиця — десть тут було її гніздо, й те цінькання билось об важку Лаврінову напругу, дзвеніло на ній, як далекий поклик на оголеній шаблі.

Спершу побачив тільки тіні. Принаймні так видалося. Згори падало призахідне проміння, переломлювалося в листі, змінювало обриси всіх предметів. А далі тіні немовби полетіли кудись убік, в листяній сутіні загострилися, вигранилися постаті коней і людей. Одна, друга, третя. Перша — якась незграбна. Щось обвисало з сідла в обидва боки.

І враз... Світ помертвів Лаврінові в очах. Ще не вхопив усе до кінця зором — бачив тільки чорнобородого турка на коні й перекинутий через коня сувій, а думкою, тривогами, серцем відгадав усе. Киліяна! Турки везуть Киліяну.

На мить думка розтеклася, а далі мислив гаряче, але розважливо. "Рятувати.

Стрілити турка. Й другого... Їх троє... Троє... Слідів — шість?"

Пильнуючи, аби не зачепити яку галузку, дозирався вперед. Перший і третій — турки. Третій щось тримав перед грудьми. Неначе дитину. Він гойдав закутану в білий шмат руку, заколисував біль. Притримував її другою рукою. Очевидно, був поранений. Третій — не страшний. А другий...

Лаврінові обпекло груди. В очі бурхнула червона хвиля, він ледве йняв собі віри — другий був Марко. Його товариш. Чий хрестик носить на шиї. Віддихнув важко, в серці закипів гнів, але не було коли розбиратися зі своїми думками та почуттями. Лаврін видобув із сагайдака стрілу. Ще встиг помітити — стріла важка, з широкими площиками. Точніший буде політ. Біле, як сніг, мабуть лебедине, пір'я на стрілі з одного боку забарвлене в червоне. Та стріла вже побувала в чийось грудях. Майнула думка — не влучити б у Киліяну. "Не влучу", — вже крайком мислі. Перехрест підпустив турків сажнів на десять. Уже бачив обличчя першого турка, ніби сплеснуте згори й знизу, чорне, в глибоких зморшках. Турок щось жував. Задирав угору голову, сипав потраву в рот. Мак чи просо.

Цілився в бороду туркові, трохи нижче, трохи лівіше, відтягував тятиву, пальцями почував її силу. Лет стріли був короткий, він навіть почув удар. Турок здивовано вирячив очі, вхопився руками за груди, хотів закричати, але в роті йому тільки зашипіло, по бороді потік з піною червоний мак, вершник гойднувся вперед, потім — назад, знову вперед і посунувся з коня. Глухо гупнуло тіло, кінь сахнувся, задом, крижами налазив на кущ, метнувся у другий бік, і Киліяна теж сповзла з сідла. Лежала на траві, розкинувши руки, й Лаврінові страх брийонув по серцю — нежива. Його думка мовби розщепилася на дві: одна летіла до Киліяни, друга штовхала ще по одну стрілу. З того й забарився. Турок з пораненою рукою утікав. Гнав коня через кущі, біла шматина метлялася, як птиця. Лаврін натягнув тятиву, хапав оком ціль і не міг ухопити. Врешті впіймав і в ту мить, коли опускав тятиву, послизнувся на мокрій приболотній траві. Мабуть, через те не влучив, а може, стріла по дорозі влучила в гілку й змінила напрям польоту. Сіра постать ще раз майнула між кущів, Лаврін пробіг кілька кроків і зупинився. Турок щез. Гойдалося віття, тріщало галуззя, панічно кричали над головою сороки. Кинувся до Киліяни, підвів голову, вона гойднулася, як нежива. Проте уста горіли, вони були болісно розтулені, на них закарбувався жах.

Лаврін в непам'яті зчепив руки, підвів угору очі, шукаючи рятунку, й неначе крізь туман побачив Марка. Той сидів у сідлі, ноги його були зв'язані під животом коня сирицею.

Нараз почув такий знайомий, котрий видався незнайомим, голос:

— Вона жива. Турки влили їй щось у рота, щоб не кричала.

Туман сплив з-перед Лаврінових очей, тепер Марка бачив добре. На неголенім, майже квадратнім обличчі Ногайця проступали вилиці, губи поїнялися синявою, в очах стояли сірі риси. Дві сірі риси — дві зради. Обоє розуміли це. Дві зради. Надто страшна друга. Чим би не була спонукана. Тяжким катуванням, неминучою смертю. Лаврін подумав, що через нього ледве не втратив навіки Киліяну. З нею втрачав світ.

Зараз він був суддею Маркові. Маркові, з яким разом ганялися за січовим псом Шайтаном. Спали в одному курені. Стояли на стінах Ладижина... Він не міг одділити того Марка від цього. Душа квилала з болю. Й шматував її страх за Киліяну. Але той страх поволі відступав. Киліяна жива. Вона житиме! Він знайшов її!

І враз Лавріна опанувала радість, аж забув про все, що думав допіру. Киліяна жива! Вона скоро прокинеться. Він врятувався сам і врятував її. Та що там все на світі! Все склалося щасливо. Боже, гарно як... Марко... Дурний боягуз Марко! А може, він зовсім не винуватий? Може, його схопили на хуторі, куди він утік з Ладижина?..

Осліплений радістю, в ту мить прощав те, чого, либонь, не прощало й залізо. Вихопив з піхов мертвого турка шаблю, перерізав сирицю, котрою були спутані Маркові ноги.

— Злазь, Марку.

Холодний скрип шаблі по сириці прокраяв у свідомості хідник для давнішої думки. "Турків було п'ятеро".

— Мурашківці мене повели силою, — похлинаючись гарячою слиною, забелькотів Марко. — Заткнули рота... Лаврін перепинив його.

— Де решта? — показав на вбитого, що лежав у траві. Марко зліз з коня, понуро дивився під ноги.

— Двох Дорош... Сохірем, третього окропом... дід-челядник.

— Як окропом? — запитав Лаврін, не випускаючи зі своєї руки Киліянині пальці. Вони були холодні, безживні.

— Ніс бабі на золиво... Витяг з печі, ступив до дверей, а той саме на поріг.

— А Дорош, дід і баба? — запитав, хоч уже здогадався й так.

— Порубали, — ледве шелеснув губами. Ті смерті теж лежали на його душі. Він пригадав усе й мимоволі зажмурився. Почував себе страждальцем, мучеником на цій землі. За віщо йому таке? Доля гралася ним, як кіт мишею. Одпускала, а тоді знову накривала кігтистою лапою. Пригадав, як порятувався від катівського меча, як повів на Брусів хутір зграю. Страх і далі не випускав з кігтів його душу. Він здогадувався, що, навіть передавши Киліяну в руки туркам, ледве чи порятується. Сподівався, що Брус заче наїзд і зустріне їх кулями. Зброї в нього повна комора, він може вистинати із засідки всіх. Але ж Брус може стрілити і його? Не помилує він Марка й тоді, коли понищить турків. А не станеться так: Брус і Киліяна з челядниками сховаються в лісі? Тоді його звинуватять в облуді й віддадуть у руки катові. Краще вже, коли застануть всіх на хуторі.

Вони застали їх удома, й то зненацька. Навіть курти не зустріли їх гавкотом. Десь бігали в лісі, не почули кінського тупоту. Турки кинулися в двір, стрибали з коней через вір'є, четверо налетіли на Бруса, що саме виносив із хліва гній, двоє кинулись у хату. Одного Дорош Брус деменув важким дерев'яним сохірем у груди, вибив душу, другого з розмаху вдарив по голові, й сохір розлетівся на цурпалля. У запалі схопився рукою за голу шаблю, й пальці розсипались по траві. Турки одрубали йому голову, а тоді довго кромсали шаблями тіло, виміщаючи гнів і страх.

Киліяну схопили в світлиці. Всю худобу й свої коні зачинили в хліві, щоб забрати потім, — турків лишилося двоє, та й один з них поранений, боялися, що не справляться, посідали на Брусових коней і поїхали. Один он лежить під кущем з Лавріною стрілою в грудях, а другий утік. Він швидко повернеться з підмогою. Треба втікати звідси.

Зненацька інша думка шпигає Маркові мозок. Втікати з Лавріном і стати перед січовими суддями? Чи тільки перед Перехрестом? Впасти на коліна й молити, щоб не віддав його на пагубу, не розказував нікому нічого. Лаврін може й простити його. Адже — звияжець! Одружиться на Киліяні!.. Спливе хмара, вернеться на хутір.

Він подивився на Лавріна із ненавистю, сірі вогники в його очах розжеврілися до червоного. Лаврін, помітивши ті вогники, сприйняв їх по-іншому. Бо й сам думав про небезпеку.

— Треба поспішати. Турок може вискочити на дорогу й надибати своїх.

Він оглянувся, шукаючи коня. Сірий, в яблуках жеребець — Дорошів — попаски йшов до хутора. Лаврін ступив, щоб підняти повід, жеребець форкнув і побіг, але далі нагнувся до паші. Лаврін погнався за ним, жеребець знову труснув головою й одбіг сажнів на двадцять.

— Косю-косю-косю, — сердився й намагався улестити сірого Лаврін, — на ось, — удав, ніби несе щось у жмені. Жеребець скопив лазурове око й бокаса пішов попід ліском. Ремінний повід зміїв у траві. Лаврін рвав траву, листя з дерев — жеребець не давався. Видно, мав норів, а може, його схарапудили чужинці. Врешті вже аж за монастирищем, майже біля хутора, Лаврінові вдалося перейняти його. Спересердя рвонув вудила, скочив у сідло й, низько пригнувшись, помчав до струмка. З розбігу кінь трохи не наскочив на мертвого турка, захропів, схарапудився, й Лаврін ледве вгамував його. В ту мить очі вхопили якусь порожнечу, мозок ще не осягнув її, але душу обвіяв страх. Перехрест оглянувся й з жахом побачив, що біля верби немає нікого. Ні Киліяни, ні Марка, ні коня. Червоні й чорні іскри замерехтіли перед очима, груди щось стисло, аж похилився з сідла. Ще раз обвів очима галявину: під кущем бересклету кособочився мертвий турок, за кілька кроків від нього в траві лежала шабля. Крізь листяний намет пробився червоний промінь, загравав кривавими одсвітами на блискучій криці клинка.

VI

Султан сидів на коні, дивився, як його вої грабують місто. Сніжно-білий тюрбан одсвічував проти сонця самоцвітами. Хоч ладизинці винесли на шовковій подушці ключі й одчинили обидві брами, наказав брати місто шаблею. Турки й татари ввірвалися у беззбройне місто, розсипалися по вулицях. Обурені такою злою підступністю, деякі міщани й козаки боронилися. Турки рубали збройних і беззбройних, шаблями робили мітки-значки на спинах (кожен свою), мчали далі. Декотрі козаки стрибали в Буг, але з протилежного берега кидалися кіньми в воду татари, хапали їх за чуби, тягли на пісок. У льохи, в яких ховалися жінки та діти, кидали соломку, підпалювали; тих, хто рятувався втечею, підтинали стрілами.

Султан на поруйнування міста дав півдня. Завтра ранком воїни Магомета вирушать далі. Й уже потяглися чорні ключі турків з людськими головами в мішках, кидали

голови на купу; паша, що сидів на барвистому килимку, платив по п'ять злотих за кожну. Полоном брали тільки молодих дівчат, їх, пов'язаних вервечками до палиць, гнали на гору, і тут, у прохолодній тіні беріз, султанський євнух зривав одержу, обмацував холодно й діловито, водив руками по стегнах, по грудях, смикав за коси—одбирав: кращих — в Адріанополь, гірших — в улуси. Крики та зойки розбивалися об його серце, як морська піна о камінь.

Великий розшук учинили турки в місті по Анастасу Дмитрієву, але відшукати його не змогли. Двоє міщан, що бачили ротмістра останні, сказали на допиті, що Анастас перевдягнувся в селянське вбрання і видовбав собі схрон у валу. Поїхали туди, куди вказували міщани, справді, знайшли вимощену соломною нору, але Дмитрієва в ній не було. Візир лютував, наказав насипати в капшук та почепити перед шатром п'ятсот червонних, щоб віддати тому, хто принесе голову Анастаса. Вишитий білим квітом капшук гойдався на палиці до вечора, його зняли, аби ніхто не вкрав уночі.

Од міста прискакав хан, під'їхав до візиря. Зійшли з коней, заплакали за звичаєм, поцілувалися. Візир пов'язав голову хана коштовним шахським тюрбаном, але хан не прояснів од тої милості, був похмурий, злий. Його гнівило, що султан наказав рубати бранців, у Бахчисараї давно не мали нових рабів, а хто не знає, що нові раби — найкращі, ще не зіпсовані, не хитрі, сильні. Задля цього й пішов у похід, а не заради честолюбних султанових замірів.

— Яничарські шаблі вже обпилися крові, — показав він рукою на гору закривавлених голів. — Воїни степу просять султана впустити їх у місто.

Мустафа зітхнув, розвів руками: падишах твердий у своїх повеліннях, до того ж він зараз гнівний. Хан дивився на візиря невідпорним поглядом, в його змружених очах світилися хижі вогники. Візир вагався, кований і гнучий за довгі роки розум йому підказував: хановим проханням, легковажити не можна. Й не лише через те, що найкращих бранців всі вельможі в Едірне і особисто він, візир, зажди мають з Бахчисарая. Хан може затамувати злобу й іншого разу не підняти орди в похід, відіпреться мором, голодом, падежем коней — знайде якусь одмову. Орда — це вітер, а вітру в покорі не втримаєш. Він воює в цих степах не перший рік, й здебільшого татарськими шаблями. А не підуть вони з ним, султан знову ж таки звинуватить його, Мустафу, то мусив іти до падишаха.

Падишах сидів на білому коні й мов заворожений дивився на трикляте місто, що палало з усіх чотирьох кінців. Навіть звідси, з горба, було чути, як тріщить черепиця й жахає вогонь, султан бачив розтріпаних червоних птиць, що злітали вгору — в місті було немало будівель під солом'яними покрівлями, вогняні вихори несли кулі — дим і чорний попіл слалися уподовж долини. Хижа посмішка ощирила султанові зуби, візир ледве одважчвся потурбувати його.

— О великий падишах, — схилився темним лицем в низькому покіоні, — дозволь прилинути своїм лицем до стремен твоїх.

Магомет невдоволено вигнув брови, ворухнув рукою, що лежала на золотій луці сідла.

Проте візир не встиг нічого сказати. В цю мить пролунав наглий тупіт, вершник мчав з гори прямісінько до султана, летів так швидко, що, здавалося, ось-ось покотиться шкереберть по схилу разом із конем. Той тупіт прокотився по перших візирових словах, сполохав їх. Так може дозволити собі мчати до султана гонець із найважливішою звісткою. Навіть Магомет повернув голову. Гонець підлетів, як птиця, скочив з коня, на крутих боках якого, надто попід попругами, повиступало мило, впав на коліна, хотів говорити й не міг. Нахапався вітру чи перехопив йому подих страх. В куточках його рога запеклася червона слина. Тремтячою рукою дістав з пазухи згорнутий у трубку папір, подав візиріві.

— Що таке? — запитав султан, і по його білому, що лущилося од вітрів і спеки, обличчю майнула тінь.

Візир зламав печатку, розгорнув сувій. Пробіг перші рядки й поблід, папір застрибав у його руках.

— Аллах... Аллах... — прошепотів. — Шайтан Сірко розгромив нашу ескадру. Потопив усі кораблі. Він уже на Бузі, палить переправи.

Гонець лежав, чекаючи смерті. Її вже не відвернути ніякими силами світу. Знав про це, коли їхав сюди: виконував гірку волю аллаха і вже передав йому свою душу. Вона з його живого тіла уже летіла в райські сади. На його витягнутій шиї конвульсивно пульсувала темна жилка. Тінь-тінь-тінь.

Але цього разу сталося несподіване. Султан не лютував, не наказав убити чорного вісника, а сидів на коневі, як потороча, дивився на темну цятку в небі. То був ворон, що непорушне завис над полем. По тому султан зійшов з коня й, обвівши мертвим поглядом палаюче місто, зсутулився, мовчки пішов у намет. Волік ноги, наче столітній дід.

Підмога, що на неї сподівався Магомет, не прийшла. Порубаних і постріляних турків зносило в Чорне море. В те саме море, на яке — так запевняли султана кизакерменські аги — й птах чужий не сяде, а не те що по ньому пропливуть козацькі човни. З усієї ескадри вцілів і втік у море лише один турецький вітрильник. Один!

З тим військом, яке лишилося, маючи на п'ятах запорозькі курені, що били, гамселили, клювали в потилицю, то наскакуючи, то викочуючись у степи, султан не одважився йти на Київ. Опріч усього, почали бунтувати яничари. Вони погрожували мстою за смерть аги Гаси й вимагали відшкодування великою платою. Магомет Четвертий полишив військо й від'їхав у Фракію. Сердаром над військом залишався й далі візир Мустафа-паша, султан сподівався скласти на нього в Едірне всю провину за невдалий похід. Шовковий зашморг уже чекає на невдачу-сердара.

Султанове військо повернуло на захід і, вибравши ясир в Уманському та Ладжинському повітах хлопцями й дівчатами і тим задовольнивши свій афект, повертало від Умані через волоську землю до Дунаю і далі потягло до своїх зміїних язвин на зимівлю. Так оповів про це літописець. І скінчив свою оповідь гіркими словами:

"По такій плачевній і невіджалованій українській руїні і запустінні, відходячи од

Умані додому, турчин повидирав і розорив міста тамтешні Тростянець, Бершадь, Маньківку, Тульчин, Попонне Мале і інших сім, яких не згадалося, а решта народу в містах і повітах тамтешніх, не зачеплених турчином, оглядаючись на свою долю і ні від кого згоди, жодної милості і оборони собі не сподіваючись, а перестерігаючись щорічного ясиру людьми і дітьми, подібно до того, що сталося того літа, великими гуртами і таборами зо всіх повітів збирались і болісними серцями і слізоточними очима зі своїми чудовими тамтешніми селами і угіддями навечно попрощалися, якнайшвидше на сю сторону Дніпра перебиралися".

Виплеканий у безсонні ночі султаном, великий похід скінчився безславно. Турецьке військо відступало у Фракію, орди кинулися грабувати Поділля, Брацлавщину, Волинь.

Для дніпрового правого берега наставав тяжкий час Великої Руїни.

VII

"Вельможний мосціпане гетьмане тогобічний український малоросійський, Іване Самойловичу.

По кончині славнопам'ятного Богдана Хмельницького, доброго гетьмана нашого і ласкаво зичливого отчизні своїй малоросійській сина, коли почали наставати часті і непостійні гетьмани, та розкроєння (що ясно показується з договорів Андрусівських, року 1667 постановлених) через незичливі сусідніх монархів факції на двоє єдиної Малої Росії, отчизни нашої бідної, спершу на два гетьманства, почавши від Пушкаря Полтавського і від Сомка Переяславського, потім і на третє, через Ханенка Уманського гетьманство розділилися, і через міжусобиці постійні, за приводом їх, брані кровію братів наших достатньо очервонилися; тоді ми. Військо Низове Запорозьке, зараз перспективою розуму нашого здалеку побачили і пізнали, що наступає для отчизни нашої малоросійської занепад і всеконечне запустіння; що сталося з ласки вашої гетьманської і попередників ваших гетьманів тогобічних.

Поглядаючи здалеку на той близький занепад отчизни оком розуму нашого, ніколи не могли без жалю сердечного вкусити хліба і по трудах денних спокійно зажити відпочинку; оскільки безперестанно те муляло й долягало, що за незгодою і неприязню гетьманів обох боків Дніпра доведеться нам пустельну й мертву Малу Росію, матір нашу, повними сліз оглядати очима і бачити, як чудові житла батьків і прабатьків наших стають лігвиськом диких звірів. Тому по силі нашій запобігаючи, либонь, до сьогобічних гетьманів листи наші військові засилали, і викривали, і радили, аби для загального добра отчизного всі незгоди і неприязні свої відкинули, залишалися в приязні і згоді з тогобічними гетьманами, попередниками вашими, і до лясських обманливих намов і обітниць зовсім не прихилилися; однак тії перестороги малий успіх мали, і, навпаки, чим далі, тим дужче між ними, гетьманами нашими, що сидять по обидва боки Дніпра, злоба і ворожнеча зростала, і через міжусобні їхні битви братію нашу до кореня витинали. І хоча всі оті колишні гетьмани вдавали себе щиро зичливими вітчизни нашої будівничими і оборонцями; однак таємно і безсовісно, з немалим отчизні ущербком і власного народу свого християнського вигубленням, для властолюбства власного і ненаситних афектів більше на свої потоки води всяк із них забрати

намагався, і доти таким неспасенним ремеслом свою дури́в ГОЛОВУ, поки її разом зі своїм урядом стратив, з немалим для отчизни лихом.

Не подивуй ото́ж, ваша вельможність, на нас. Військо Низове Запорозьке, що по причині нинішнього розорення турчином Чигирина, Канева і всіх інших цьогобічних міст і сіл українських малоросійських довелось нам і тебе записати в реєстр нещиро зичливих отчизні нашій гетьманів; бо коли зважити, яку на слізній ладижинців, уманців і інших міст і повітів тамошніх суплікації показав щирість і якуюда́в оборону від турецького нападу, то інакше не можна сказати про вашу милість, — милостивий пане, тільки так, як і вище згадано. Оскільки з походу тодішнього військового і обіцяної ладижинцям і уманцям оборони, старанно назад од Лисянки повернувши, замість своєї щирості запхнув дірку Мурашкою, єдиним братом нашим, добрим і відважним рицарем, котрій за здоровіє отчизни і Ладжина живіт там свій згубили, а сам як журавель, що стоїть на купині, здалеку через Дніпро на Ладжин і Умань дивився, що там діятиметься, обгородився наметами для захисту свого, якби туди кулю яку вітром не занесло і тобі в розніжених перинах, як паві в краснопістрявім пір'ї, не зашкодила. Про нещирість вашу до Чигирина ми вже й не пишемо, це вже не тільки ми, Військо Низове Запорозьке, а й увесь світ великоросійський і малоросійський ясно бачать і може бути, що через нещирість і незичливість вашу з князем Ромодановським мусив Чигирин із іншими містами і селами українськими од турчина пропасти і кінчити навік неоплаканим запустінням з величезним крові християнської пролиттям і щирих братів наших вигубленням; та яка там могла бути до Чигирина ваша приязнь, коли давно до нього злоба більшу мала силу... Що тобі до сторони цієї запустілої? Якого собі з неї сподіваєшся пожитку і збагачення? — розглянься... Так власний ти є погубитель... сьогобічної України... А з часом, через розумне посередництво, могла б і вся цьогобічна Україна од влади турецької і без такого кровопролиття (під високу Руку монарха православного) з Дорошенком прихилитися і з тобою разом єдиного пастиря знати, але ти так озлобився на Дорошенка і на всю Україну цьогобічну, що й трохи не хотів почекати такого Щасливого часу. Ото́ж і дочекався крайнього упадку і запустіння отчизни нашої! І вже тепер пісеньки, Дорошенку зложені, суть і тебе стосовні, бо ж за тебе, Самойленка-гетьмана, врешту пуста сьогобічна Україна стала, за що сам перед усевидащим богом відповідати будеш. Один чоловік, князя Ромодановського син, розумові твоєму видався кращим, аніж тисяча братів наших, християн православних великоросійських і малоросійських, за недбальством твоїм, на погубу басурманам без допомоги від тебе належної, в Чигирині, Каневі та в інших місцях залишених. Хто тут сліпоті розуму твого не здивується? Хто тільки, жорстокосердя твоє побачивши, може до тебе прихилитися за приязню і зичливістю? І якщо єдиного праведного Авеля кров волала од землі до бога про помсту Каїнові, то що гадаєш, скількох і скількох братів наших, православних християн, пролиту́ю по твоїй причині кров не буде на тебе скаржитися і в господа-творця свого, судії праведного, просити справедливості? Відай напевне, що незабаром спіткає тебе, об чім не мислиш; за кров братів наших власною своєю або ча́д своїх заплатиш кров'ю, за погублений багатьох братів наших на дім твій

найде пагуба; багатства твої, котрі зібрав і які зібрати мислиш, в день гніву божого не допоможуть тобі, бо тільки правда заступає мужа од смерті, вони дістануться тим, хто й не клопотався, щоб їх зібрати, а ти всього того будеш позбавлений і як по твоїй вині вітчизна наша малоросійська сьогобічна стала спорожніла, так розквітлий дім твій стане порожній, і в житлах твоїх живущого не буде; якою мірою міряв, такою й тобі буде одміряно, за належним словом евангельським. І, нарешті, замість благополуччя, віншуємо тобі, з жалю сердечного нинішнього і крайнього упаду України, отчизни нашої малоросійської сьогобічної, бажаючи, аби, дивлячись на той упадок, ти схаменувся і, остерігаючись упадку власного, пошукав для вічного життя і добра милості божої, яка щиро подається всім, чого і собі щиро зичимо.

Залишаємося

вашої вельможності зичливі приятелі і брати, Іван Сірко, отаман кошовий, зі всім товариством Війська Низового Запорозького" [11].

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

Маленькі слюдяні віконця в золочених рамах були відчинені, шовкові фіраночки відтулені, жовтий вітер з жовтого поля залітав просто до карети, солодко студив гетьманові ледь прибиті сивиною вуса. Ситі коні бігли прудко (гетьман любив, щоб коні були гладкі), карета — добра, нова, з позолотою і різьбою, на залізному ході, однак вельми вибоїста дорога з Чернігова до Седнева гетьмана так загицала, що мусив наказати статечному, в білій свиті і сивій шапці форейторові повернути з дороги в лісок. Свічка Ждан Гук повигрібав під дубом з трави жолуді і дрібне паліччя, інший челядник розстелив ведмежу шкуру, й кривоногий, кухарчук (за каретою їхав маленький обозець в п'ять підвід) покраяв велику диню. Гетьман дуже любив дині. Дубівка пахла медом і дозрілим літом. Самойлович взяв одну скибку й сказав писареві, або той читав листа. Старий, хитрий і мудрий писар читав тихо, декотрі місця перебігав скоромовкою, розводячи при тому руками — однією з листом, другою — порожньою, мовляв, це не має ваги. Насправді ж перебубнював місця, недишкретні для гетьмана. І стояв боком до гетьмана: Самойлович не любить, коли дивлягься, як він їсть, — "заглядають у рота". Він і в маєтку обідає сам, рідко коли допускає навіть когось із старшин.

Самойлович схитував головою. Сьогодні його майже не дратували запорозькі гаки — та й не мусили дратувати, вертався з Чернігова, з прощі, де архієпископ Лазар Баранович відпустив усі гріхи, содіяні й несодіяні, — кидали запорожці навздогін шапкою.

Обачність і розважливість стали гетьманові в пригоді й цього разу. Послухався б царського указу, пішов під Ладизин, поклав би там своє військо, і той же цар затуманів би до нього немилістю. А можна ж було не тільки військо згубити, а й власну голову. А так усе оббулося. Турчин повернувся за море, цар оголосив гетьману через стольника князя Волконського подяку, запорожці знекровіли і обшарпалися ще дужче. Царю ж він догодив вельми, й недорогим коштом. Аби вернути забраний Лжесимеоном спокій (спершу сам поятрив, написавши, що Сірко тримає у себе самозванця-разінця і хоче

йти на ті ж міста, котрі руйнував злодій і боговідступник Стенька), зачинив у гратованому льосі двоє запорозьких посольств: Ярему Квашу, Грицька Оглоблю, Процика Золотаря, Тоцького Трохима, писаря Перепелицю і багатьох інших значкових товаришів, кого вдалося нахапати. А це наказав завдати в фортецю Сіркових зятів та жінку й одписати на казну їхні маєтності. На те цар веління не дав, але, Самойловичу доповіли його оплачені вуха й очі в Москві, всіма іншими клопотами цар Олексій був задоволений. Полишений у Січі наказним Брекало побрикався та й змушений був видати Лжесимеона любісінько в руки Самойловичу. В столицю самозванця привезли в залізній, кованій гетьманськими ковалями клітці. Псяюха ж Сірко має вигоду зі своїх походів: Магомета не досяг, Симеона втрагив. Голоштаньком був, голоштаньком і зостався. Й скликає до себе знову всіх голоштаньків. По гетьманських полках і зараз нишком читають його листи, аби йшли козаки на Низ, де, мовляв, може, й не в'їжно, зате воля гуляє з шаблею й ніхто ні перед ким шапки не скидає. Попусти їй, то вона гулятиме, і нікому буде поле орати та махати ціпом. Січовики звинувачують його в розорі правобічного українського краю. Обзивають незичливцем, потурнаком, сліпцем. Щоб послухався їх, то, може, й справді лежав би досі з порожніми очницями. Заклинають на втрату маєтностей, влади й родинного спокою. Хочуть нажахати, розтруїти, звар'ювати. Ні, він не пустить у душу тієї їді. Не діждуть січові гультаї, аби отруїв їхньою трутизною серце. Звичайно, йти з ними в повний розруб не можна. Простолюд і військо осудять його. Та й небезпечно ставати із Запорожжям у відверто ворожі стосунки. То згряя. Їх треба виловлювати по одному. Обкласти з усіх боків лігвисько, розставити капкани. Й душити, душити... А було, було... Колись і сам марив Запорожжям. Затуманили голову дурні сліпці з бандурами. Тьху на вас, сліпі очима і розумом. Тьху на тебе, Великий Луже! Ті сліпці й нині виспівують про волю. Про ті дні, коли гуляла вона з оголеною шаблею по Україні, стинала панські голови, підпалювала фільварки. Про Хмельницького співають. І ще довго співатимуть. Хміль вступив у голови і ось вже двадцять літ макітрить їх. Хмелевим ім'ям голота борониться од старшини, лякає її ним, пророкує нового Хмеля. А вже ж і того досить. Дух Хмельницького витає над правим і над лівим дніпровими берегами, іноді варто комусь назвати це ім'я, і вже задзвеніли шаблі, заблискотіли коси та вила. Не хоче голота коритися, не хоче. Свого часу Самойлович і собі набрав у груди того своєвольного духу. Та й випустив потихеньку. Цур йому. Тепер знає, що це таке. А посполиті марять новою Хмельниччиною. Ледве попусти, забудуть послух, випустять з рук чепіги, потягнуться до шаблі.

Не потягнуться. Не допустить!

У серці набрякала похмура злоба, гетьман відчув те, притлумив думку, перехрестився. Боявся, що розвіється благодать, котра зійшла на душу в соборній церкві у Чернігові. Хотів довести її до Батурина. Самойлович любив урочисті церковні відправи, запах ладану, високу соборну тишу. Вони вертали його до дитинства, в край радості та солодких мрій. Він ріс щирою та побожною дитиною, йому й зараз у пам'яті вечори перед сповіддю, коли ставало страшно до запаморочення, коли холод обвівав

голову й ворушився чуб. Щоразу йшов на сповідь, немов на голгофу. Виходив звідти оновлений, сльози обливали душу, хотілося зробити щось хороше, принести комусь радість. Благодать, яка зійшла на душу нині, була інша. Тієї, колишньої, досягти не вдавалося. Раніше, кілька років тому, він міг замружитись і прикликати її. Тільки треба було пригадати щось певне, якусь рисочку, якийсь момент — хто стояв позаду, коли виходив із церкви, коли подавав старцям, де зустрів сусідську дівчину Василю і що вона сказала. Тоді відчував не тільки ту, колишню, благодать, а й мовби виривав щось звідти, з тих днів, і клав у душу. З роками все те притерлося. Може, що часто користав з того? А може, надто багато розмірковував, дивився на себе колишнього й теперішнього збоку. Він не величався собою нинішнім. Не раз помічав власну буркитливість — на радах, за столом, навіть у церкві на сповіді, обіцяв собі бути стриманішим, як те й годиться гетьману, а минав час, забувався знову. Помічав і дріб'язкову суєтність, намагання повчати всіх довкола себе. В молодості тіло живе мовби само по собі, власними втіхами, воюю прagne руху, боротьби, на старість нічого того не лишається. На старість нагору вилазить пихате й бундючне "я": "я сказав", "я вирішив", "я знаю". Ті слова як осінні листя — без віри, без певності. Це було як наслання. Він гнуздав те "я" щосили. Не міг не поцінувати й власної обережності, уміння обрати певнішу стежку. Змалечку замірився на високе. І от — досяг. Тепер перед ним хиляться полки. Над ним нема нікого в усьому краї. Й хто справді може дорівнятися до нього розумом, умінням виважити події, вичекати? Завжди і всюди треба приходити вчасно. В тому сенс життя. Вчасно. Він це осягнув давно. І прийшов. "Я бачу їх усіх наскрізь. Я тримаю їх у кулаці. Бо я мудріший".

Гетьман усміхнувся. Пробіг пальцями по невеликих, густих вусах, струсив з них жовте, блискуче насіння. Він всміхався власним споминам, думкам. Але вузьке, ніби стесане назад чоло, од якого швидко, по-осінньому одступало волосся, лишалося набриженим, і очі івилися не на осяяну сонцем дорогу, не на розлогий кущ калини, а кудись назад, углиб, і маленькі, відстовбурчені вуха теж, здавалося, дослухались до чогось позаду. Челядник приніс маленьке дубове фарбоване барильце, одіткнув чопочок. Мускусним, пахучим милом гетьман вимив руки, плеснув водою в обличчя, відчув себе бадьоріше. Одначе похмурого настрою змити до кінця не зміг. Запорозькі гаки таки ввійшли під ребра.

II

Вони сиділи на березі Сейму, на перевернутому догори дном новенькому човні, проконопаченому, але ще не просмоленому. Під ногами валялися стружки, зелений щирець був витоптаний, далі, аж до води, білів пісок; у цьому місці Сейм розливався на два потоки, посередині вже намив острівцець, торував собі шлях по той бік острівця, а по цей бік течія ліниво горнулася до берега, незабаром вона упокориться зовсім, тут буде стариця. "Так завжди, — думав Митрофан Гук, — щось занепадає, а щось народжується, одні струмені гаснуть, інші набирають сили, і дуже важливо наперед угадати тоту суть. Бо' можна помчати далі, а можна й залишитися на стариці".

Підписар січовий Митрофан Гук приїхав з малим посольством у гетьманську

столицю й оце зустрівся зі своїм молодшим братом Жданом. їхні життєві дороги розбіглися давно, ще відтоді, як чума забрала батька, а мати померла з горя й вони залишилися сиротами та пішли в світ, доля була до них ласкава, не згладила зі світу, не позакочувала їх, як горошини, в темні щілини життя, обоє виходили в люди, старший, Митрофан, уже був січовим підписарем, ходив під рукою самого Яковлева, Ждан світив і гасив свічки в гетьманських покоях та тримав гетьманську свічку в церкві і теж потроху вчився писарської грамоти. Брати були не схожі між собою: Митрофан — білолиций, чорновусий, ставний, дженджуристий, можна сказати, січовий ферт, просто-таки красень (тільки зелені очі — одне темніше, друге світліше — трохи псували ту красу, а може, робили її загадковішою, таємничішою, дівчата під тим поглядом ніяковіли і розгублювалися); Ждан — високий, як жердина, довгоший, прищуватий, маслакуватий, ще й вирлоокій, негарний на взір, зате чуприна буйна, ще й кучерями. Він і головою крутив, як гусак, тоді на довгій шиї випиналися вузлуваті жили. Приглянувшись пильно, можна було вловити в братах глибоко приховану схожість: однаковий розліт брів, однаковий прищур очей, ще й по малесенькій родимій цяточці при лівому вусі. Брати не відчували один до одного сердечної приязні — просто були байдужі, бо й не знали один одного, донедавна не родичалися, оце чи не вперше Митрофан прихилив до свого плеча Ждана, пообідали в корчмі й пішли понад берегом.

Митрофан раз по раз непомітно зиркав на брата, мовби вивіряв його, мовби виважував щось у мислі. А Ждан хоч і не дивився на Митрофана, але теж думав про нього, його очі дивно мінилися, здавалося, в глибині їхній вихрила метелиця чи й завія. То була завія заздрості до брата-запорожця, маленькі гордощі, тоненький, ніжний пагінець любові почав проростати в ньому. Такий у ньому гарний, такий вчений, такий удатний брат! Двоє їх на всьому широкому світі, дві рідні душі, як же не радіти цій стрічі! І Ждан не стримався, переборюючи ніяковість, сказав:

— Я про тебе дуже багато думав, намалював тебе, як картину. Навіть... дві картини.

— Ну і як же ти намалював? — усміхнувся Митрофан. — В якому офарбленні?

— Веселому. І сам ти веселий і на коневі. І летиш, наче вітер. А турки розлітаються од тебе, як горобці. Митрофан усміхнувся.

— Може б, хоч як шпаки. А друга картина?

— Друга — ти з пером у руці. Про ваші послання до гетьмана багато говорять. І мені дещо влітає у вуха. Я мовчу, а сам радію: це Митрофан писав.

— Ну... Є там і мої придумки, — мовив трохи погордливо, а сам примружив очі й пильніше глянув на Ждана.

Далі погомоніли про те, хто як живе. Митрофан про себе розповідав мало, розпитував Ждана, й свердлився кудись думкою, добувався до чогось і не міг добутись. Постукав по днищу човна, й воно задзвеніло, неначе залізне.

— Добрий човен, — сказав.

— Для гетьмана, на гуляння, — пояснив Ждан. — Гетьман не любить води, але іноді плаває з гостями. — Помовчав і для чогось додав: — Він боїться води.

— Так добре знаєш гетьманову вдачу? — прискалив ліве око Митрофан.

Ждан мовчки стеновав плечима.

— Сподіваюся, свої розсліди не виповідаєш іншим? Ждан знову знизав плечима. У Митрофана ворухнулася брова, підвелася вгору, але по хвилі опустилася.

— Шануйся, Ждане, удостоєний ти високої честі...

— Наймита, — пхикнув Ждан і повів довгою шиєю.

— Наймит у палатах. Це багато. Тобі довіряють... Треба тільки вміти... І сам доскочиш честі... Світиш свічки самому гетьманові. При тому світлі чимало видно. Світиш і слухаєш.

— Мені хочеться гасити свічки, а не світити.

— Чому це? — невдоволено буркнув Митрофан і погойдав носком чобота із срібним подзвоном.

— Я наслухався і набачився в покоях стільки...

— Розумні люди завжди вміють все повернути собі на користь. А ти ось навіть мені не розповів. Брати ж все-таки... Біля влади ти, а влада — це сила...

— Чорна сила...

— Вона, дурню, од бога... Свої веління він має передавати чиймись устами.

— Вустами нашого гетьмана?

— А чом би й ні?

Ждан підвів голову й подивився Митрофанові в очі. Чимось йому не подобалася їхня розмова. Не такою бачив у вимрях оцю стрічу. Щоправда, мрії теж були неясні — звідки взятися ясності, коли за все життя ніхто жодного разу не прихилив його до серця, йому тільки бачтеся: поведе брата до знайомих, сядуть вони поруч на лаві, і всі зачудуються Митрофаном, а той розпочне мудру, статечну розмову, й усі слухатимуть його, як слухають у церкві попа. Митрофан же чомусь до Жданових приятелів йти не захотів, а повів його сюди, на пустельний о цій порі берег річки.

— Йому брешуть усі, — сказав. — Кажуть, який він мудрий, який сміливий. А я не чув жодної мудрості.

— А дурість?

Ждан здивувався, а тоді задумався.

— І дурості не чув. Потайний він і підозріливий дуже.

— Отож. Такі вони — сильні світу. Мудрагель ламає дров не менше, ніж дурень. А коли помаленьку та потихеньку...

— Так він уже вірить, що мудрий!

Митрофан посміхнувся.

— Ну, це ще нічого. А щодо гетьмана... Він був мудріший. Ну, не вельми. Але мудріший за інших. І був сміливий.

— Чому ж став такий боягузливий? Чому обставився вартою? Митрофан зітхнув.

— Такий закон.

— Чого?

— Життя. А ти не вельми суши собі тим голову. Мовчи та мак товчи.

— А коли... кипить мені. Коли гидке мені все?

— Зціп зуби і... посміхайся.

— Увесь вік посміхатися?

Митрофана дратували не тільки Жданові слова, а й оцей його упертий локив головою, довгою шиєю. Дивився на брата як на якусь тупицю. Як у таку молоду голову, під такі кучері натовклося стільки непевних думок? Де набрався свавільства? Либонь, ріс у злиднях і покорі, доскочив добра. А з вигляду сумирний. Ще й червоніє, як дівчина. І що ж тоді діється у світі, коли при самому гетьманському дворі в молодих довбешках народжуються такі мислі? А він думав... Ге, не тільки думав. Тут править страх. Недарма всі славлять чимось схожого на жабу, брезклого гетьмана. Бо ворухне пальцем — і погасла твоя свічка. Скільки свавільців, занютованих у залізо, навіки щезло в темних ямах-кам'яницях. Старшини біля нього безсловесні й тільки такають на його мову. А скільки серед них звитяжців, котрі побували в сотнях битв і мають на раменах по кілька шрамів! Не боялися ні турка, ні чорта... Якимось чином гетьман перевідмував їх з барсів на баранів. Тепер тільки поміж собою стукаються рогами. Любить гетьман зводити за столом у лютому словесному герці своїх підпомічників, і ті часом втрачають глузд і ширмують словами наосліп, а гетьман усе те мотає на вус. Любить гетьман дивитися, як б'ються у дворі навкулачки пахолки. Чужі синці гріють йому душу, чужі болячки веселять зір. Але в кожного з отих убієнних, занютованих у залізо є побратим, брат, батько. Те — гетьману в страх. У чужі мізки не залізеш, хто зна, що там роїться — теж страх чи й мста? Всі голови з плечей не зітнеш, усіх у Сибір не поженеш. І ходить гетьман остережливо по алеях власного парку, і повзають йому колючі мурахи поза шкірою... Легко жити тому, хто не заподіяв жодної кривди. Гетьман теж спочатку не збирався жити кривдою. Але така природа влади. Ти — або тебе. Всім сущим на землі кермує страх. Лев теж когось боїться. Найперше — іншого лева. Й зовсім він не безстрашний...

А з іншого боку — гетьман і справді до ката розумний особливим розумом. Тихо та непомітно досягнув найвищого уряду й урядує помірно та розважливо. Гетьман в усьому має міру, вона — його найбільша мудрість.

Але те, що говорив Ждан, плутало Митрофанові думки, й через те він починав яріти злістю.

— Усміхайся і кажи, — вже майже без надії повчав молодшого брата, — що гетьман розумний. Скрізь і всім. Тільки тоді доскочиш чогось.

— Чого?

— Статку. Влади.

— І яка то влада весь вік почувати на шиї мотуз?

— Зате і в твоїх руках теж аркан на чийсь шиї.

— Добра мені насолода. І так завжди жити?

— Скільки й віку.

— Тоді для чого живемо?

— Щоб хліб жувати.

— А якби розкрити очі людям?

— Вони й так усе знають. Знайшовся розумник. Таких було вже немало. І їм голови рубали.

— Краще жити із заплющеними очима?

— Нащо ж... Живи, як усі. Треба бути, як усі. Тих, що мислять, не люблять. І правильно роблять. Ті, що мислять, до чогось домислюються.

Ждан витягнув довгу шию та так і заляк.

— А як те, що в біблії? У святому письмі? Ці слова спантеличили Митрофана. Він довго мовчав, а тоді мовив тихо:

— І того, хто святе письмо сотворив, спочатку проганяли. Навіть Ісуса розіп'яли.

— Але ж його правда свята.

Митрофан ударив кулаком по днищу, аж воно загуло.

— Його — свята. А твоя — богохульна. Бог сам любить лад і владу.

— Того в писанні немає.

— Чого ж, є: хай упокориться менший більшому, молодший — старшому.

Ждан похнюпив голову.

— А я думав... хоч на Січі... — нараз мовив він.

— Що думав? Там воля без штанів бігає?.. Скуштував би киюганів...

— А ти куштував? — непримирливо подивився братові в очі Ждан.

— Я — ні. Проте хочу сказати, що й січовий хліб... він теж з остюком. Й невічний він.

— На Січі отаман славетний. Кобзарі про нього пісні складають. І для всіх нас він... ну, яко стяг побідний.

Митрофан мовчав.

Ждан підвів голову і твердим, відкритим поглядом подивився просто в очі Митрофанові.

— Тоді скажи, куди твоя дорога? — запитав гаряче.

— Не розумію, — знизав плечима Митрофан, хоч зрозумів усе, й здивувався, і трохи образився.

— Ну, чого ти хочеш? Уряду власного? Хутора? Чи чесно скласти во славу козацтва кості? Митрофан помовчав.

— Кості, вони... їх багато валяється в Дикому Полі. І нащо робити щось для чиеїсь слави? Треба жити. Просто жити. Щось здобути. Тих, котрі мають, поважають усі. Так?

— Не завжди.

— Завжди і скрізь, — сказав переконано, — ось ти намалював у думці картини... Насправді ж усе там не так. Там смерть, і нужда, і голод. Та холод. І не життя то. Я, мабуть, теж сюди перебиратимусь.

— Мо', поміняємося? — швидко сказав Ждан.

— Ну, свічкогасом я не хочу, — вдавано засміявся Митрофан.

— Бач, уже й зневажив. Та я не ображаюся. Скажи, чого тобі сюди кортить? Тут воля ходить на припоні, як коза на вигоні...

— Зате не голодна, — буркнув Митрофан.

— Звісно, панська — ні. Ще й яка укохана. Заморськими винами, наїдками. Вчора гетьман дав маслак управителеві й сказав, щоб привезли йому з-за моря отаких маслаків цілу бочку. Стридіями, каже, називаються ці черепашки заморські. Устриці по-тамтешньому. Куштував у Москві в німецькій слободі, але був п'яний і не добрав смаку. Соком лимонним їх кроплять, і під аглицьку горілку...

— Бач, запам'ятав, ще й можеш розказати комусь. А при розумі й підказати якомусь генеральному старшині...

— Я запам'ятав, бо це ж які гроші коштує! Гнати корабель по маслаки за море! Проби!

— Кому що на роду написано. Одному — карасі з болота, іншому — стридії з-за моря. А красно п'ють і гуляють за гетьманським столом?

— Не красно, а чорно. Гетьман п'є мало, але любить, щоб інші пили. Впивалися. Їх потім... челядники виносять, і жарти гетьман любить.

— Які?

— Підкладуть кому-небудь під сідницю кавуна квашеного або перцю в солодке вино насиплють. Регочуть. Якось загадав мені, щоб я осавулові Скороику вуса підпалив.

— І ти?.. — Ждан наперед відгадав відповідь.

— Не підпалив.

— А що, тобі шкода чужого вуса?

— Осавул — хороший чоловік.

— Ех, Ждане, Ждане, — несподівано скрушно зітхнув Митрофан і підвівся. — Присмутив ти мені серце. А я сподівався... Приїдеш до мене в гості на Січ. Вісточку привезеш звідси мені. Од мене — сюди.

— Яку звістку? Од кого? — насторожився Ждан.

— Та це я так, до слова. Печально мені, що ходиш ти по життю пустопаш, що не осягнув, де трави справжні, шовковії, а де суха мітлиця і ковила. Ковила — вона красива, але ж наїдку з неї ніякого. То гарно, толочити траву. Але за потолочене, за потраву вимагають крутої відплати. Хіба забув, як ревли в холодній хаті і кутя, яку дядина передала, замерзла? Сам ти, Ждане, сам у світі. Запам'ятай це. Ніхто не почує ні крику твого, ні квиління, хоч упави посеред дороги, обійдуть і не глянуть. Бачу, ти мудрий, а мудрість — це нещастя. Стань дурнішим — і легше житимеш у світі, і вище підіймешся, й лихо обійде тебе.

— Спасибі за науку. Ти для того й приїздив? — посміхнувся криво.

— Я приїхав, бо хочу... Хочу, щоб ти вибився в люди, добра тобі зичу.

Ждан спалахнув, його обличчя залила барва, одначе подивився на Митрофана невідпорним поглядом.

— Ти зовсім... ти ніскілечки не думав про добро мені. Та й не знаєш ти мене. Ти іншого хотів. То кажи вже..

Митрофан розізлився, проте пригасив гнів і мовив майже спо-кііно:

— Хотів, щоб була вигода обом. Тобі й мені.

— Від чого?

— Якийсь ти... Наче з дуба впав. Я до тебе з чистим серцем. Мусив би мені довіритися.

— Я зовсім тебе не знаю, — тихо і вперто сказав Ждан.

Не знали, про що говорити далі. Не сподобалися брати один одному, не таким сподівався знайти Ждана Митрофан, не таку хотів повести балачку молодший брат із старшим. Здавалося, різні матері їх народили або явилися з інших світів. І обое почували, що треба б погомоніти по-іншому, по-братньому, двоє їх на світі, а світ широкий, безкрай, і нікому вони в ньому не потрібні. Черствіє серце в самотині, а воно ж таки живе, хоче любові. А розум застерігає: не такий це чоловік, щоб його любити, не добра, а лиха можна сподіватися від нього. Хоч і брат.

Ще раз зітхнув Митрофан. Йому хотілося теж мати брата, щоб ним опікуватися (тільки не вельми), щоб всі бачили його опікування і його любов. Одначе зараз у серці не було жодної іскри того почуття. Намагався запалити її силоміць — не міг.

Ждан нахмурився, подивився кудись удалечінь, за Сейм, і сказав:

— Я не такий дурень, як ти думаєш. Знаю, ми — маленькі люди... Нас мовби й легко звіяти зі світу. Одначе...

— Лови вітер... Вітер — легіт. Не вельми сильний, але й не слабкий.

— Твою казку я вже чув, — рішуче відрубав братові Ждан. — Кажу, розумію все. А от жити твоєю наукою важко. Ох як важко.

III

Увечері Митрофана приймав у маленькій горниці осавул Черняченко. Він саме повернувся з вечірні й був святобливий, не схожий на того осавула, якого звикли бачити в гетьманській канцелярії.

Гук увійшов маленькими кроками (його непокоїли подзвоном власні чоботи), поштиво вклонився, сказав не сідаючи:

— Я приходив удень...

— Усякому клопоту свій час і всякому ділу своя пора, — відказав словами зі святого письма Черняченко. — Сідай. — Мерзлякувато зіщулився, кутаючи плечі в лисяче хутро. "До світа почувеш, господи, мій голос, до світа стану перед тобою і дождатиму... Веди мене, господи, правдою твоєю задля ворогів моїх, рівняй переді мною дорогу твою".

Чи то він молився, чи покаже вав Гукові свою вченість, як показували вони всі святобливість гетьманові, колишньому поповичу, котрий і нині вельми кохався в псалмах.

— Уповаю вашмосці, — обережно почав Гук, — я згадав: кошовий наказав робити нові думбаси і стерни лічбою сорок.

— "Видав я все, що робиться під сонцем. Що ж? Усе марнота й томління духа".

— А всі свої реляції я склав у канцелярії в усному слові. Не хочу, щоб лишалася моя рука.

— "У мудрого очі в голові, а дурний ходить потемки..." Митрофан у подиві повів головою, і його очі одмінилися, одне пропускало світло, друге затримувало.

Черняченко помітив те, йому на мить стало незатишно. Митрофан також усе збагнув, відвернувся. Він таки не впізнавав Черняченка — безстрашного гетьманського посіпаку, вдатного до шаблі, до крутого, з лайкою, слова. Чи ж не диво — отак переродився чоловік. Блазнює чи справді носить дві душі в одній шкурі? Ще й живуть ці душі ладком, одна на будень, інша на свято.

— А от брата мого Ждана на Січ не присилайте...

— Чому? — запитав Черняченко й закрив евангеліє. І враз мовби одмінився.

— Молодий він ще. — Микульнув очима, таки не хотілося йому виповідати правду про брата, бо в такий спосіб мовби кидав тінь на самого себе. — Дівок дуже любить, а ви самі знаєте: де дівки, там таємниці немає.

— То таки правда, — погодився Черняченко. — Знайдемо тобі іншого підпомічника.

— Й посміхнувся широко та приязно.

IV

Гетьман слухав Черняченка й водночас думав про нього. Чи все доповідає, чи нічого не приховує? Неначе нічого. Відданий йому од вух до п'ят. Не вельми розумний, зате вірний. Розумні, вони здебільшого самі по собі. А цей... А ці... І приглянуть за ким треба, й листа доносного напишуть за твоїм натяком. З випадкових вервечок вив'яжуть таку сіть... Варто лишень повести в чий-небудь бік бровою — зітруть на порошок. І їм він не довіряє до кінця. Не довіряє нікому. Такий триб його душі. Якось підслухав: хвороба його душі. Мовляв, почуття підозріливості, недовіри підкорили гетьмана геть усього, накладаються на всі його діяння і вчинки, як шапка на голову. Нехай натякають. Бо ж таки довіряти не можна нікому. Треба тільки робити вигляд, що довіряєш, довіряєш безмежно. Варто ж гетьману хоч трохи засумніватись у когось, вловити на найменшій неправді щодо себе (тільки щодо себе!) — й кінець довірі і тому, хто її втратив. Чимало їх скигнуть на обочині гетьманського гостинця.

Щось йому сьогодні не подобалось в голосі Черняченка. Щось той приховує од нього. Чи не має на Січі свого власного вивідника? Треба перевірити.

— Спасибі, — сказав уголос, — тобі Максиме, за вірну службу Пильнуй і далі. —

Й обняв осавула за гострі плечі.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ

Спека. Ще більше тижня до Петра і Павла, а хліба вже дозріли й просяться під серп. Вони починаються одразу за селом і великими та малими латками жовтіють по горі аж до могили Біла Грудь. За могилою — мирська толока, на ній донедавна паслися табуни та отари не тільки з Татусів, а й з Гаків, Кобок, далеких і близьких хугорів. Чумаки також перепасали там свої волики. Толока велика, на п'ятнадцять верст уподовж понад річкою Мрячкою. Одначе з цієї весни за попас доводиться платити — толоку посів гетьманів брат Григорій. Село також належить Григорію Дорофійовичу Дорошенку; хоч татусівці й далі вважають себе людьми вольними, одначе змушені платити і за випас, і за перевози, й оддавати третій сніп з власного поля та четверту копицю з луки. Велетенські, неначе стодоли, стоги обсілися на леваді з обох боків ріки

А далі за левадою — ліс, яворовий і осоковий, веселий ліс — яворове і осокове
листя мерехтить біло, одсвічує проти сонця, й здається, що вся далечінь заткана
срібними струнами. Гарна левада, гарне село, надто отакої пори. Спека — жнивна,
веселить серце. Над полями в голубих маревних струменях дзвенять жайворонки.

На подвір'ї сільського багатія Маландія Куцого на високій призьбі під мальованими
віконницями змагається з дрімотою Омелько, хлопчик літ шести, він стереже курей,
щоб не йшли в городи. Надто багато йому клопоту з квочками, їх аж три, дві рябі і одна
чорна, вони, як і всі квочки світу, вреднючі й люті. Омелько боїться їх і ледве погамовує
довгою лозиною. Зараз вони кубляться під кущеМ порічок, курчата вилазять їм на
спину, клюкають зелені листочки. Але он уже ряба струснула з себе курчат, пригнула
голову, вдаючи, що пасеться на спориші, подалася до одгородженого від подвір'я
городу. Омелько того не бачить, а у вікні хати біліє обличчя господині, вона люта не
менше, ніж квочка, і Лаврін голосно кахикає:

— Акиш, ряба.

Квочка здивовано зупиняється, Омелько підхоплюється на ноги. Лаврін стоїть біля
рубленої комірки, підставивши обличчя і розхристані груди під сонячне проміння.
Відчуває, як гаряче проміння входить йому просто в кров, нагріває її, жене по жилах.
Почуває в усьому тілі млявість, але та млявість хороша, радісна — млявість одужання.
Більше трьох тижнів провалявся він у гарячці й оце вдруге вийшов на подвір'я. Хвороба
запопала його зненацька, звалила отуто, в корчмі, що на краю села Татусі, кілька днів
пролежав у непам'яті в комірчині для хліба, куди його винесли, аби не займав місця в
хаті, не одлякував заїжджих, а прийшовши до тям, ще довго трусився в лихоманці, не
мав сили поворухнути ні рукою, ні ногою.

Корчма належала двом господилям: Улиті Тоцькій та її неодруженій сестрі Христі,
котра віддала Тоцьким батьківський статок і проживала з ними. Семена Тоцького,
чоловіка Улити, три роки тому забив грім — віз із поля снопи, сидів зверху, й
блискавиця влучила прямісінько в нього, воднораз вона влучила і в усе господарство
Тоцьких — відтоді воно почало занепадати. Сестри були й ошадливі, і працювиті, але
господарство їм не велося. До корчми, та ще в такому місці, та ще в такий час, треба
чоловічих рук. А, може, саме через те, що Семен Тоцький не жмикрутував, давав у
борг, йому й велося. Улита ж і Христя так і пантрували за кожним постояльцем, так і
висіли над ним чорними галками. Вони й самі схожі на галок: в чорних запасках і
чорних керсетках, в чорних, поналускуваних на самі очі хустках, з яких виглядають
тільки кінчики гострих носів. Цілісінький день снують з кутка в куток, муляють людям
очі, перебивають добру бесіду, відбивають в людей охоту посидіти в шинку. Семен
Тоцький мав також сінокіс та кілька десятин поля, й туди особливо потрібно чоловічих
рук. А руки, які мали б тримати чепіги та косу, були як паточки. Захарко Тоцький,
Семенів син, хлопець чотирнадцяти літ, з одинадцяти слабував на груди, свічечка його
життя не горіла, а чаділа. Он він і зараз стоїть у кожусі біля тину, тримається за груди,
час від часу увесь здригається від кашлю. Йому важко стояти, але він боїться йти до
хати, хлопцеві здається, що він там помре, та й вабить, тривожить його своїм гомоном

життя. Поки Лаврін лежав, прикутий до підлоги, Захарко часто навідував його, сідав на високому, наче перелаз, порозі й мовчки вдивлявся в загострене, спніле, обрамлене чорним волоссям вродливе обличчя хворого. Вдивлявся з хижуватою, жаскою цікавістю, либонь, сподівався, що Лаврін помре. Мабуть, його бадьорила думка, що на світі є люди, які стоять до могили ближче, ніж він, а може, йому здавалося, що заступиться чужою смертю од власної, так чи ні, але відтоді, як Лаврін почав одужувати, Захарко жодного разу не навідався, не обізвався до нього. Зиркав з-під лоба, і в тому погляді зеленкувато-водянистих очей Лаврін вловлював неприязнь. А Лаврін почував, що і в його серці жевріє надто маленький вогник співчуття Захаркові, — десь-то він розсипав той великий жар, розхлюпав той великий вогонь, який змагав його на Січі, коли дивився на старців і калік. Стільки смертей пролетіло за короткий час крізь його серце, стільки молодих, дужих козаків склали голови на його очах, аж узялося серце струпом.

Либонь, у темряві цієї тісної, просмерділої мишоїдом комірки, темряві двох жіночих і однієї хлопчачої душ Лаврін і сам міг заскніти й згаснути, якби не зблискував йому золотистий промінець — сонячний зайчик. Тим промінцем була усмішка Хотини, Улитиної дочки. Це Хотина відпоювала його узваром з кислиць, це вона тричі кропила його свяченою водою, це вона годувала риб'ячою юшкою та путрею. Він соромився її і був їй безмежно вдячний і несамохіть постійно чекав на неї. А вона то продзвенить сміхом у корчмі, то пролетить піснею в городах і знову майне рудими косами в комірчині та удавано суворо насвариться пальчиком за невипитий настій із трав, але на її обличчі та суворість довго затриматись не може. Личко в неї кругле, губи повні, носик трохи кирпатий, ще й припорошений ластовинням, — не красуня, але гарна з себе, ще й весела вдачею і складає собі ціну, може, навіть трохи більшу, ніж мають насправді рівенькі брівки і припухлі губки. А може, то давно вироблена осторога — адже через корчму перепливає безліч усякого люду, й з усіма вона привітна, ласкава, але щойно проїжджий козак чи купчик перейде жартами межу, як одразу ж буде одпроваджений назад — брівки сходяться в темно-руду хмарку, а зеленово-карі очі стають темно-карими.

Лаврін, звичайно, навіть коли вже почав одужувати, не те що не дозволяв собі обізватися до неї жартом, а не одважувався подивитися в її очі — соромився свого хворого виду, своєї кволості й немічності, та й видавалася вона йому дівчиною незвичайною. Тільки коли думав про неї, тепліло в грудях і ставало затишно на серці. Він і зараз подумав про неї й усміхнувся.

Гарно Лаврінові ловити губами сонячні промені, гарно слухати перепела, що підпадьомкає за хатою в підрешітку, гарно дивитися на рудого кота, який пантрує на горобців, а на Лавріна позирає насмішкуватими, застережливими очима, мовляв, не заважай, не втручайся не в свою справу. Тільки на Захарка Лаврінові дивитися важко — в голові невідступне роїться думка, що хлопець вже недовго житиме на цьому світі. Так вважають усі, хто бачить Захарка. Кажуть, що це йому за гріх — ріс кабешним, свавільним хлопцем, не мав ні втриму, ні спину. Десь закиркав півень і закрутився

посеред двору з переламаними ногами, вибігла з хати господиня, а в городі тільки коноплі ходять хвилею, й не з лиха здогаду, за ким вони гойдаються. Обтрушені яблука, покрадені кавуни, розполохані коні — все то Захаркова робота. Нічого він не боявся, ніякі погрози не могли вгамувати його. Хвороба враз притишила Захарка, він став понурим, і боязким, і колючим, як потолочений бур'ян.

Лаврін оглядається по двору. Подвір'я широке, згарцьоване кіньми, тільки попід тином зеленіє віхтями трава та попід самими вікнами прослався зелений килимок споришу. Корчма в кінці довгого двору схожа на всі інші корчми: в лівій половині покій і комірчина для приїжджих, в правій — шинок з бідненьким шинквасом і великою піччю, яка гріє і в хаті, де живуть сестри (на печі спить Захарко, лаз на піч звідти ж, з кімнати господарів), посередині — повітка для коней. З лівого боку двору — хлів і рублена комірча, в якій зараз замешкав Лаврін, з правого — клуня. За хатою — сад, і город, і чималий лужок, по якому тече невелика річечка, що впадає в Мрячку. Понад річечкою — верби, й осоки, й кущі калини. Маленький рай, нині він оповитий дрімотною та спекотною млостью. Навіть моріжок в кінці двору порудів.

Лаврін ще раз усміхається сонцеві, своєму одужанню і повільно рушає з двору. Йому хочеться випробувати себе, відчутти себе здоровим, аби вирушити далі в путь. Ступає босими ногами по попеченій сонцем стежці й відчуває, як тисячі голочок пошпигують у підшви. Пошпигують тонко, приємно.

Село придрімало, село перечікує спеку, але воно живе, і Лаврін жадібно вглядається в його життя. До того ж він стільки довідався про нього, хворіючи (порозказувала Хотина, вона не тільки весела, а й балакуча), що зараз його поймає гостра цікавість. Оце ось подвір'я Маландія Куцого. Маландій — чоловік важкий, понурий, підозріливий, ні з ким не водить компанії, не родичається навіть з найближчою ріднею, не любить, коли до нього приходять по позички, і взагалі не любить людей. Він і сам якийсь невдатний, квадратний, неначе випиляний з одного каменя або вирубаний з куба, — плечі широкі, тулуб короткий, руки товсті й чіпкі (таким його намалювала Хотина, таким його побачив Лаврін). Щоправда, обійстя ще не зовсім Маландієве. Живий іще Маландіїв батько Улас, він глухий, покорчений простудними хворобами і майже не злазить з печі. Одначе старечі сині пальці ще тримають кінчики родинних віжок. Маландій давно б видер з покорчених пальців віжки, та ба... Улас десь приховав торбину з грішми, а де, не знає ніхто. А сам Улас не каже, відає — ледве признається, Маландій йому і їсти не дасть. Маландій сто разів перемацав батькову постіль, облазив комору, попроштрикував колійським ножом всі стріпки на горищі, в клуні, в хліві і сажі — усе марно. Приступав до Уласа круто, погрожував заморити голодом, але Улас затявся: "Я скажу перед смертю". — "А як не встигнете?" — "Встигну. А ні, наведе на слід бог". Не менш круто приступав до Уласа Маландіїв син, Харитон. Харитон — викапаний батько. Такий же натоптуватий, такий же рукатий, така ж темна пляма на підборідді, й такий же глухий серцем і крутий вдачею. Немовби в жарт, а насправді боляче крутив дідові пальці й мовби ненавмисне висипав на кожух жар з люльки й погрожував той жар роздмухати, якщо Улас не

признається. І теж вилазив усі стропила і обстукав усі плахи в хлівах і коморі. Власне, Лаврін і думає про все це через Харитона. Бо ж вельми часто зникає він на подвір'я Тоцьких, товчється там уранці і ввечері і, як давно здогадався Лаврін, неспроста. Вдає, що забігає по-сусідськи, а крутиться біля Хотини. А вона при його з'яві щоразу хмурить брівки і одвертається. Кілька разів Харитон зникавав і до Лавріна. Сідав на тому ж високому порозі й запитував: "Ще кашляєш?" І кривив великі, вивернуті, червоні губи. Лаврін розумів, що то жарт, і відказував: "Кашляю". — "І всі на тих ваших Запорогах такі здохляки?" — знову запитував Харитон. "Є ще гірші, — відказував Лаврін. — Але перерубують навпіл і отаких костистих, як ти". Харитон прискалює зизе око. "І не підвереджуються?" — "Ні. А є серед них і такі спритники, що одним помахом відрубують язики, якщо ті дуже гострі. Ледве висунеться з рота..." — "Ти ж того не вмієш?" — "Не вмію". Так вони зав'язують балачку. А далі Харитон, як і всі інші парубки, починає розпитувати про Січ, про Великий Луг, про козаків. Скрізь, де тільки заявиться запорожець, його розпитують про Січ. Всю надію покладають на неї, адже на її річках і зарічках, по її шовкових травах гуляє воля, там немає пана, не свистить над чубатою головою наган і не грузнуть порепані ноги в панськiм чорноземі. Щоправда, Харитон тією волею не вельми переймається, його ноги в ялових чоботях і міряють свої гони, але й він, розказуючи про держателя села пана Григорія, оглядається на двері.

— Зустрічали ми його хлібом-сіллю на вишиваному рушникові, щоб уберегтися від його лютості, щоб щадиміший був. Хліб тримав дід Тодось та недогледів, з-за його спини ухопив той хліб зубами сотницький кiнь, Григорій розсердився й так уперіщив старого ручкою нагайки, що той і кавкнув посеред дороги...

Харитон прискалює око, буравить червонястими зіницями Лавріна. Перехрест бачить гаразд, що він чомусь недолюблює його.

Але чому?

Небавом Лаврін дійшов до церкви. Вона нова, дерев'яна, з дерев'яною дзвіницею, чимось навіть схожа на січову. І — на замку. "Запечатана". Бо піп у кожнім казанні проклинав турків і вельми негречно відгукувався про гетьмана. Тепер хрестить, вінчає та відпускає гріхи потайки у себе в хаті.

Від церкви Лаврін вернувся до корчми. Навіть не дуже захекався. Можна, подумав, лаштуватися в дорогу. Але одразу ж подумав і про те, що отак одразу поїхати не зможе. Довге лежання мусить одробити в корчмі. На це кілька разів натякала Улита. Настають жнива, а в них у дворі немає чоловіка. Жнива ж тепер важкі й короткі, треба зібрати все за кілька днів, разом з усіма, щоб не запопали татари. Бо хоч державець їхнього села Григорій Дорофійович Дорошенко — приятель самого хана, і мають вони грамоту, по-татарськи писану, й заказано татарам кривдити селян, але ж хіба закажеш те усім ватагам. Розбійні татарські ватаги гуляють під самим боком, багате село Татусі їм, як голодному псові, що на прив'язі, шмат ковбаси. Незглянешся, як обірве ретязь. І ще з однієї причини не поспішав Лаврін: корчма — при битій дорозі, чимало люду обертається в ній, може, хто чував про татаркуватого парубка та чорняву дівчину.

Жнива й справді були поспішливі, важкі і не схожі на всі інші жнива по Україні. Не

в плахтах, не в намітках виходили жінки та дівчата, а в чорних запасках і чорних хустках. Тільки Хотина одягла червону керсетку з червоними китичками, нашитими на ній, жовту запаску, квітчасту плахту, дві товсті, пов'язані синьою та червоною стрічками, коси покрила жовтою хусткою, через що від матері та тітки на неї посипалася злива докорів.

Жінки підганяли Лавріна, підганяли Хотину. А дівчина мовби й не чула їхніх докорів, обкрутила першу горстку довкола руки й заткнула за пояс. "Господи, допоможи нам узяти в руки цей хліб святий і схорони од хвороби, поки обіжнемося... І на потім теж". — І чомусь подивилася на Лавріна. Не було по тому й гучних обжинків — не одягали дівчата вінків, не несли снопа, либонь, знову ж таки одна Хотина закрутила останню горстку "святому Петру на бороду" й пов'язала стрічкою. Й за те знову ж мала од матері: "Святий Петро цього разу обійдеться й так". Улита сварила дочку, а сама знай поглядала на могилу Біла Грудь, на якій стояв хлопець з віхою, щоб подати знак, як забачить татарську ватагу. Рушниці й шаблі в косарів лежали на возах. І одного разу взялися косарі за рушниці та шаблі, але потім виявилось, що попід горою проїхали козаки — правували із Запорожжя в Чигирин.

Могила Біла Грудь — понад самою нивою Тоцьких. Хотина розповіла, що могила ця знаменита на весь край, а нива, що обіч їхньої, — заклята. Орав її колись господар на Великдень й за той гріх провалився під землю з плугом, волами і рябим песиком. Якщо на це місце прийти на Великдень та прикласти вухо до землі, то можна почути, як гейкає десь унизу на воли плугатар і як бреше рябий песик. Щоправда, хто одважиться на те слухання!

Жито Лаврін стяв косою. Вперше він косив з грабками, спочатку не міг прилаштуватися, знай зачіпався крайнім зубом грабків за стебла, аж поки не підтягнув зуби, не приловчився й не почав класти жито в рівний покis. Улита, Христя і Хотина в'язали. Улита і Христя — похапливо, мовби аж злодійкувато, а Хотина весело і легко. Ще й погукувала на Лавріна: "Жвавiше, косарю", але то — жартома. Вона присмагла на обличчі, від чого поменшало ластовиння, на ледь кирпатому носику блищала крапелька поту, й запальне, весело блищали зеленаві Хотинині очі. То була краса, яка світилася зсередини, Лаврін добре розумів, що то світилася добра дівоча душа. І щось мовби підносило її — над житами і могилою Біла Грудь, над небезпекою, над буднями життя. Вона й далі піджартовувала над Лавріном; коли він пив з барильця воду, приставила пальчика й забризкала йому все обличчя, потім наклала в шапку колосся, й та шапка на його голові стриміла, як бовдур. Лаврін намагався веселитися разом з Хотиною, радіти її радістю й не міг. Почував — усередині в нього ніби вигоріло все, а в ту порожнечу натекло холодної води, що не прогрівається чужим сміхом. Й дивувався — чому б то! Так його випалив Ладижин, так його випалила Маркова зрада і зникнення Киліяни? І він подумав, що його вже ніколи не розвеселить чужий сміх і вже ніколи його серце не відгукнеться на радість іншого серця. Надто дівочого. Лаврін придивлявся до Хотини, придивлявся й до інших дівчат та хлопців, жадібно занурювався у селянське життя, починав розуміти, яке воно складне і як вкручує в свій

вир людину. Щоб виїхати йому на цей лан, спершу довелося зробити до воза люшню, й перемонтувати грабки, і наклепати косу... А далі — жнива, й треба мерщій вихопити з поля копи... На Січі теж була робота, але там працювали не так. Здебільшого — гуртом, мовби завиграшки, з перепочинком. Там робота — неначе свято, а тут — схожі один на одного будні, Й думав: отако б жили й вони з Киліяною. Либонь, на початку було б важко, а потім звик би. В людей Лаврін вдивлявся пильно. Й щось йому одкривалося в них і в самому собі. Аж тепер дізнався, що в світі є інші мірки, відмінні від тих, якими міряють на Січі. Там здебільшого одна мірка — шабля, а тепер бачив, що людську душу можна виміряти й стиглим колоссям, і ласкою, і лагідним усміхом. Раніше вважав, що в світі можна жити тільки так, як жив на Січі, а тепер задумався й засумлівався. Лагодив косу, а сам роззирався доокіл. Незвично виглядало поле там, де було зголено хліба. Недавнечко котилися удалеч жовті хвилі, нескошені лани ховали якусь таїну, а тепер земля була образливо оголена, суха, в ряботинні стерні. Босі ноги давили сухі грудочки, стерня поколювала, колело крізь сорочку остюччя, було спекотно, незатишно, шорстко на душі. Скрізь по горбу білили людські постаті, подзвонювали мантачки, шаркали коси, деякі ниви вже було впорано, господарі звозили з поля копи.

По жнивах у Тоцьких ще день жнивував він у вдови Гапки Срібної, чия нивка так само жовтіла біля Білої Груді. Першого дня вдова поїхала з Тоцьким, на їхньому возі, й нажала копу, а другого не вийшла, і Улита послала Лавріна поквапити її. Зайшов Лаврін у вдовину хату, а Гапка сидить на лаві зронивши руки й не підводить голови. На полу покотом сплять хлопчики, їх четверо, вони такі гарні, тільки худі і в дранті, їхнього батька квалтом забрали до гетьманського війська, він пішов і не вернувся. Старшенький, Омелько, вже наймитує в Маландія Куцога — пасе гуси, ганяє горобців з проса, трое інших зовсім малі. Вчора Гапка сварила за розбитий черепок найменшого, Філона, казала, що віддасть його водити старців, і Філон плакав і просився, щоб мати його не оддавала водити старців, а сьогодні в нього палає голівонька, а руки холодні, неначе дві маленькі крижинки, і Гапці розривається серце, їй здається, що хвороба впала на Філона в покару за її сварку. Вона розповіла про це Лаврінові й сказала, що на поле поїхати не зможе. Лаврінові стислося серце, стало до болю шкода хлопчиків і їхньої матері. Він, хоч і квапився (на вулиці чекала підвода), сів на темну лаву й вперся руками в коліна. Лихові, яке бачив, не міг зарадити, не міг і перейняти його: бо чим зарадиш нужді, яка панувала в хатині?! Й зненацька із світлих глибин його ще молодій пам'яті виплила інша хата й інші діти. І постали перед ним так чітко, так ясно, що він бачив усе до останньої рисочки, він сприйняв це немов якийсь натяк.

Це було... позаторік, під другу покрову, удвох з Сірком вони їхали аж у Корсунь, до полковника корсунського. Була пізня осінь, але дерева ще стояли в зеленому шумовинні, знову повертало на сирітську зиму. По селах бушували весілля, бо вже ж недалеко до Дмитра ("До Дмитра дівка хитра, а після Дмитра — хоч кошика нею витри"), їх неодноразово запрошували в гостину, але вони поспішали й ставали на перепочинок тільки пізньої ночі. Двадцять другого жовтня застала їх серед битого шляху страшна буря. Обабіч старого шляху росли старі верби, і вітер їх гнув і крутив,

трошив гілляччя й обривав листя, а в одному місці, лишень вони зупинилися за могутнім стовбуром, щоб дати перепочити коням, над ними затріщало, й одна половина верби, яка перевисала віттям через дорогу й прихищала їх од хартуни, почала хилитися. Вони ледве встигли вирватися кіньми, як вона шелехнула на шлях, покривши тріском ревисько грози. Молодий сиво-мишастий кінь по тому мовби сказився від страху, й стримувати його доводилося над силу. А вітер і далі ревів, і дощ періщив їх по плечах, і понамокали киреї, стали неймовірно важкі, й потомилися коні, й валувала од них пара. Й не бачили козаки світу, бо дощ стояв стіною, ще й накочувався хвилями, й скрізь по дорозі валялося повідчахуване з верб віття, а коні брели по коліна в пінявій каламутній воді. За тією дощовою стіною вони не побачили села (село називалося Вовчий Камінь), а тільки убогу хатину край шляху, подумали, що то хутір. Ледве впхнули в лісяний хлівчик із зірваною стріхою і коней й ледве втиснулися в хатину самі, сповнивши її убогий простір; запахами дощу та кінської збуї. Киреї полишили в сінцях, і вони стояли, неначе людські постаті, закуті в панцирі. Там же полишили й важкі, в пудових ковтюхах багаюки чоботи, а самі сиділи на лаві, витирали рукавами обличчя, розчісували зіпрілі, мокрі чуприни. До вечора ще було далеко, але в хаті стояла сутінь, бо ж небо облягли важкі хмари, а хатина дивилася у широкий світ одним-єдиним трикутним віконцем. Та ще горів вогонь у печі, червоні відблиски падали на образи, боги з потрісканими ликами понуро дивилися згори. В кутку над богами проступала мокра пляма, важкі, руді од глини і краплі падали просто на святого Миколу, а також на матір божу.

Біля печі гнулася молодиця — варила куліш на вечерю, а на печі, неначе маківки, поблискувало з півдесятка голівок замурзаних дітлахів, а поміж них одне доросле обличчя, чимось схоже на котячу морду. Бо ж кругле, і вуса урозтіч, й волосся на щоках не стрижене, і теж кружалом увсібіч, а серед того волосся величезна люлька, що пахкотіла димом. Чоловік смалив люльку й крізь дим дивився на козаків примруженими очима.

— Хо-хо, — видихнув він клубок диму, — в таку погоду ліпше сидіти на печі та їсти калачі.

Тими словами, котячим обличчям, ще чимось господар вельми не сподобався отаманові, й той відповів гнівно:

— Не всім же на черені животи парити.

— Тоді чого б ото місити багнюку по шляху?

— Треба, то й місимо, — кинув Сірко.

— Здебільшого місять її без діла, — так само задумливо, врозтяг, мовив господар. — Або з якого лихого вчинку. Сірко сердито зирконув на піч, його діва брова ледь зломилася, — Ти ото, чоловіче, аніж розмузикувати, ліпше б підлатав стрійки, щоб не капало на голови богам.

— Таж очерету немає, — спокійно відповів чоловік, і той спокій дратував найдужче. Лежить собі отакий котяра на печі, діти світять голодними очима, жінка змиває, либонь, останнє щінце на куліш, а йому все до холери.

— Вкоси.

— Коса затупилася.

— Нагостри.

— Гострило вкрали, — і щирив зуби.

— Тоді — язиком. Він у тебе дуже гострив, — з серцем кинув Сірко, й Лаврінові, хоч і сам почував роздратування й виглядав у вікно, чи не вщух дощ, стало трохи незручно за ту балачку-суперечку, вона виникла з нічого, та й таки ж вони з отаманом гості в чужій хаті, і не випадало отако ширмувати словами з господарем. А дощ не вщухав, стих тільки вітер, й лило наче з відра. Розкололися небесні ночви, й нікому було їх залатати. Доводилося ночувати в непривітній, тісній, вологій хатині. Господиня зварила куліш і насипала дві миски: більшу — своїй сім'ї, меншу — гостям; Сірко розв'язав шкіряного мішка й дістав ковбасу, сало та книші, яких їм накидали на якомусь весіллі, а також гранчасту пляшку з оковитою. Діти світили на ті наїдки голодними очима, витягували шиї. Сірко спершу запросив дітей, покраяв паляницю й розіклав уздовж тесового, без обруса, столу товсті лусты, понакладав на них ковбаси та сала, а тоді відіткнув корок у пляшці й покликав до столу господаря:

— Йди й ти, вона мізки проміє.

— Вони в мене чисті, — мовив чоловік і заворушився. Тоді до нього скочив найстаршенький, літ дванадцяти, хлопчик і допоміг батькові зсунутися з печі. Виявилось, у нього немає лівої руки та правої ноги. Вражені, козаки поклали ложки. Розгледіли також, що чоловік тільки здалеку був схожий на kota, насправді ж йому щоки позападали, і довга шия була худа, по ній перекочувалася темна грудка борлака. Він спокійно вмовстився на лаві і взяв правицею чарку.

— За дощ, що загнав до мене гостей.

Запорожці випили мовчки, і Сірко, який не любив ходити околясом, запитав:

— Де це тебе?

Господар кутуляв ковбасу, його очі, промиті горілкою, засвітилися.

— Дорошенко потяв ляхів, а ляхи — мене. І ще зі сто таких, як я.

— В бою вони тебе захопили?

— Та де там, у обозі. Ще й туди мене квалтом погнали.

— Коли б не ховалися по обозах... — мовив Сірко, і Лаврінові чи не вперше в житті стало незручно за отамана.

Невесела була та вечеря й лихим спання у вологій одежі, на розперзаному кулі соломи. Обсушитися було ніде, заміни не мали, і господарі не мали нічого, аби дати їм для переміни. П'яний господар співав уві сні й гомонів щось, і Лаврін не міг заснути майже до ранку. Десь у запіллі шкреблася миша, й цвіркуни немудро музичили під піччю, одначе так голосно, що здавалося, цвіркає щось у голові, й кльокали зі стелі в ночви краплі. Козаки не чекали сніданку, посіддали коні й поїхали.

Вони їхали до самого вечора, а коли стали в корчмі на постій, Сірко не знайшов у кишені капшука з грішми. Лаврін гаразд знав того капшука: на ньому вишиті два півні, що б'ються. Отаман ляпав себе по холошах штанів, роззувся, повивертав усі кишені —

капшук пропав, і довелося йому віддати за ночівлю шитий сріблом пояс. І далі їхня путь була важкою, спродали все, що мали, й добувалися назад на охлялих конях, голодні та зачучверілі. Звичайно, Сірко міг вдатися до когось із заможних козаків за позичкою, але позичок не любив.

Всю ту притичину Лаврін забув одразу по приїзді, й звіялася б вона з його пам'яті назавжди, коли б... коли б наступної весни не прибився до Січі ченчик з Вовчого Каменя та не розповів про чудо, яке сталося в їхньому селі торік на другу пречисту в хаті значеного ляхами козака Сокирки. Полягли господарі в хурію спати, прокинулися вранці, а під образом богородиці лежить капшук, повнісінький золотих талярів. Лаврін знав, що ченчики вельми люблять розповідати про чуда, іноді самі їх вигадують, отож не полінувався й сходяв до нього й запитав, який був той капшук; Ченчик сказав—зелений, шовковий, а на ньому два червоні півники, що б'ються. Виходило, ченчик мовив правду. Ото тільки талярів там було не стільки, як казав чернець, більше мідних чехів і срібних алтинів, але були й таляри. Лаврін сміявся подумки, пригадуючи, як щиро ляпав себе по кишнях Сірко і як щиро бідкався за пропажею. Сам, бач, залишив, а його дурив, як маленького. Все те в одну мить сплило в Лавріновій пам'яті, якийсь час він роздумував над тим, а що не мав капшука з талярами, то підвівся й сказав.

— За жито не турбуйтеся, тітко. Викошу вашу ниву, — пообіцяв і ледь почервонів, бо назвав Гапку тіткою, хоч вона ж була ще зовсім молода, тільки змарніла на лиці.

Сів на воза й дивився в землю, а Хотина думала, що то він дивиться на її ноги, і підгинала їх під воза.

А коли оджнивували у Тоцьких, набив косу й пішов до Білої Груді. Улита і Христя відмовляли його, навіть трохи сварили, але за нього заступилася Хотина, ще й спорядила Лаврінові торбу. Гапка пішла з Лавріном — в'язати (хлопчик, дякувати богові, одужав), а під обід на поле прибігла Хотина, і вони втрюх до вечора впорали нивку. Верталися вже при місяці, тепла порохня лоскотала Лаврінові та Хотині босі ноги (Гапка тривожилася за дітей, побігла попереду), й тепло було на серці од впораної нивки, й Хотина діткалася тугим плечем його плеча, й щедро світили на небосхилі зорі, й десь скрикувала птиця-нічниця. Лаврінові було й гарно од тих дотиків, і трохи тривожно, і щось зупиняло його думку.

Обжинків село не справляло, біля корчми зібралися тільки хлопці та дівчата. Молодість — то таки молодість, за всіх влад і лихоліть вона минає, і молоде серце чує те спрагло та поспішає взяти, що може. Купили на парубоцькі гроші горілки, купили дві паляниці, в'язку тарані — розстелили в кінці саду під вербами хустку, поклали все це на неї, винесли ослінець для музик і гуляли. Музик — тільки двоє, бас і скрипка, й танцювали дівчата мало, а співали багато. Здебільшого сумовито. Біля садового перелазу розіп'явся на двох кілках Захарко, за жнива він подався ще дужче й кашляв хрипко, натужно, здавалося, в нього в грудях ось-ось щось обірветься. Він дивився на хлопців і дівчат, і не було вже в його очах жадібною цікавості, заздрості та ненависті, а тільки туга й покора перед чимось неминучим, що нависло над ним. Він мовби

прощався з світом. Перехрест теж сидів збоку під молоденькою яблунькою, не частувався, хоч парубки й припрошували його. Лаврін не частувався, бо ж не вкладав своєї частки, та й не вельми йому кортіли ті чужі, на які потрапив випадково, веселощі. Хоч, дивлячись на барвисте маєво дівочих хусток і плахт, слухаючи спів, подумав, що втратив щось у житті й тепер його ніколи не вернути. Нині воно — як гроші в чужих руках. До нього підійшла й присіла в траві Хотина, тримала в зубах бадилину й була задумана і дуже мила.

— А ти чого не співаєш? — запитав у неї Лаврін. Хотина подивилася на нього тривожним поглядом зеленавих очей.

— Бо не співаєш ти.

Лаврінові стрепенулося серце, щось у ньому відгукнулося, а щось глухо запротестувало, й він сказав:

— Я вже своє одспівав.

— Так рано? Хто ж це тебе одучив співати? — І майже без всякого зв'язку додала: — А до мене Харитон в'язне.

— Ну... він хлопець хазяйновитий. І багатий.

— А ти знаєш, який він захланний? У старця кусень одніме. А який злий? І як сопе, коли щось не по його. Та я його... Я його бачити не хочу.

І Лаврінові, хоч нічого не мав до Хотини, чомусь стало хороше на серці.

— Так хто ж тебе одучив співати? — направці йшла Хотина, а Лаврін подумав трохи зі скрухою, що це вже друга дівчина йде до нього такими стежками й, мабуть, саме через те, що він — безмаєтний, харпак. І помаліла йому в думці січова слава. І сама Січ мовби потьмарилася, мовби повилася сизою хмаркою, й чомусь од того оповив його смуток.

— У тебе є дівчина? — На цьому запитанні в Хотини затремтів голос, вона опустила очі, а Лаврінові стало їй жаль, і він вирішив розповісти їй усе про себе та Киліяну, а також про Марка й про те, чого опинився тут, й отак покласти край отій невизначеності, яка почала залягати поміж ним і цією щирою дівчиною. І він розказав. Хотина страшенно розхвилювалася, навіть витерла сльози, а тоді раптом сказала:

— А, може, їй буде краще з тим твоїм Марком.

Такий несподіваний поворот Хотининої думки спантеличив Лавріна, він довго мовчав, а потім мовив:

— Не знаю, того не знає ніхто. Може, й тобі буде добре з Харитоном, а ти от не хочеш. Я ж мушу сповнити клятву, яку давав їй, мушу знайти її. Без того... мені не жити.

Холодний вітрець прошелестів яблуневим садом, і впало з гілки важке яблуко; ні Лаврін, ні Хотина не підняли його. А підняв те яблуко Харитон і вгородив у нього великі, як у коня, міцні зуби. Важкий, мов із свинцю литий, розхитувався на підборах шеврових, із зібганими у складки халявами чобіт, габова свита висіла на його лівому плечі.

— Хотино, ходи до дівчат, — наказав він. — Мені треба погомоніти з цим... гм,

мандрівником.

Хотина хвилину вагалася, а тоді в її очах змайнули зеленаві вогники й вона підвелася. Підвівся й Лаврін.

— Слухай, дяде, мандрував би ти звідси далі.

Харитон був вовкодухий і дивився в землю; не знаючи, чим дошкулити, назвав Лавріна дяком.

— Ось одроблю й поїду, — спокійно відказав Перехрест.

— Я заплачу за тебе.

— Заставщини не беру, маю руки, щоб заробити.

— Але я можу їх трохи пом'яти, й вони, злидню, стануть непригодні до діла.

Лаврін почав дратуватись, але стримував себе.

— Послухай, парубче, — примирливо мовив він. — Не затівай сварки. Ні мені, ні тобі вона не потрібна. Дороги я тобі переходити не збираюся. Втямив? Ось добуду строку й поїду.

Така поступливість ще дужче розколихала Харитона. Він зірвав з голови шапку і вдарив нею об землю.

— А я хочу, щоб ти виїхав сьогодні.

— А я хочу стати турецьким султаном, — влад йому відказав Лаврін.

Парубки та дівчата перестали співати, наблизилися до них, але не розбороняли. Стояли півколом, перешіптувалися. Харитон хоч і бурмило, але свій, а це — зайда, богові видніше, на чиему боці правда. Не стала поміж ними й Хотина. Либонь, думала щось своє, на щось сподівалася від цієї бійки. Лаврін думав, що Харитон шкилюватиме далі, зачіпатиме тільки словами, а той раптом замахнувся й щосили вдарив його у вухо. Удар кинув Перехреста на яблуньку, якби не вхопився за її стовбурець, упав би. В очах потемніло — від болю і гніву, з вуха потекла сукровиця. Одначе думка працювала, від другого удару Лаврін ухилився — знадобився запорозький вишкіл, адже січовики вправлялися й на шаблях, і навулачки. Не маючи іншого виходу, деменував Харитона в плече, й той заточився. Але теж встояв на ногах, його широке, з важкою щелепою обличчя збуряковіло, в очах завирувала каламуть, і він сліпо кинувся на Перехреста. Лаврін перехопив його руку, рвонув на себе й відпустив. Харитон зарився носом у траву. Одначе враз підхопився й знову пішов на Лавріна. І знову Лаврін ухилився, вхопив супротивника попідруки й кинув об землю. Харитон застогнав, хотів підвестися, й Лаврін рішуче ступив до нього.

— Посидь. Бо за третім разом... За третім разом не встанеш.

Харитон повірив. Сидів на траві, понуро дивився в землю. Лаврін хотів виїхати з Татусів наступного дня, але саме того дня, надвечір, помер Захарко. Тихо відійшов на печі, його знайшли вже захололим. Захаркова смерть не привела ні матір, ні сестру, ні тітку до великого розпачу, всі знали, що він не жалець на цьому світі, і все ж нове нещастя вкинуло родину Тоцьких в осмуту. Лаврін розумів, що не може покинути їх в такий час. Тим самим возом, яким цього дня возив сіно, відвіз він Захарка на цвинтар, піп одспівав хлопця на леваді. А ще через день почався дощ, який перейшов у зливу.

Буря поламала крила у вітряка за селом, потрощила кілька дерев над дорогою, розчахнула стару грушу в саду у Тоцьких і зірвала стріху шопи в кінці двору. В горобину ніч, коли блискавиці снували між небом і землею, неначе горючі татарські стріли, коли небо тріщало, а здавалося, що то тріщить старий, різьблений сволок у корчмі, Тоцькі світили страсну свічку й всі троє стояли навколішках перед образом святого Миколи, молили його, аби загнуждав стихію, аби забрав блискавиці і грім. Микола на них не дивився, творив своє, і тоді всі троє звернули погляди на Лавріна, який сидів на лаві й іноді осіняв себе неквапливим хрестом. Його погляд заспокоював жіноцтво дужче, ніж погляд святого, і слова його теж були заспокійливі, розважливі.

В розкритій шопі замочило збіжжя — пшениця і ячмінь, довелося виносити та сушити снопи. Лаврін не міг поїхати, не скінчивши цієї роботи.

Снопи сушилися на тину, і на призьбі, й просто посеред двору, Лаврін за ними наглядав, Улита і Христя поралися в городі, Хотина місила діжу — Лаврін бачив її через прочинені двері. Діжа стояла на ослоні, ходила ходуном, маленькі дівочі кулачки мелькали швидко-швидко.

— Лавріне, потримай діжу, — покликала вона його. Перехрест присів на долівці, обома руками вхопив біля середнього обруча важку кленову діжу. Тепер Хотинине обличчя нависло над самим його чолом, голову йому дурманив запах тіста й запах вимитих у любистку кіс, одне руденьке пасемце вибілося з них і лоскотнуло йому щоку. Хотина шпарко дихала, її груди високо здіймалися, і Лаврін відвів затуманені очі. І в ту мить у його голові майнуло щось таке — знадливе, житейське, аж він стенився і, мовби сперечаючись з кимось, покрутив головою: "Ні, ні".

— Що таке? — запитала Хотина і дивилася на нього такими лагідними очима, аж йому затремтіло в серці.

Він зрозумів: Хотина ще на щось сподівається, намагається затримати його. І щось у ньому піддається їй.

Надвечір того самого дня на заїжджий двір завітало троє: двоє козаків і ще один чоловік, татарин чи турок, а може, волох, з червоним, ніби обвареним окропом, обличчям, з вузькими очицями, лисою, перекресленою шрамом головою. Хто він такий, вгадати було важко, чимало всілякого непевного люду ліпилося нині біля правобережного гетьмана, чимало тинялося його й по дорогах, здебільшого вони не об'являлися ні іменнями, ні званнями, й запитувати про те їх ніхто не наважувався. Червонощокій чоловік був ще молодий, років тридцяти, обоє козаки — старші і теж якісь, неначе приїхали з ночі, темні й похмурі, і слухалися червонолицього.

Вони приїхали у куцому, засланому кінською шкурою візку, наказали Лаврінові засипати коням вівса, а собі попросили горілки та чогось переїсти. Коли Лаврін, перечекавши, доки приїжджі потамають голод, зайшов до шинкової хати (він не поминав нагоди розпитати новоприбулих про Киліяну та Марка), козаки доїдали свинячий холодець з миски, а червонолиций смоктав хвіст оселедця. Він кинув недогризок просто під ноги й налив із зеленої карафи у кухоль пива, але не пив, а тільки мочив губи, а сам скоса позирав на Хотину, яка поралася біля печі.

— Так з чим будуть пироги? — запитав і підморгнув одному з козаків.

Не сподобалося Лаврінові те підморгування, а ще дужче не сподобалися слова, мовлені по тому, як Хотина відказала, що пироги будуть з вишнями і порічками:

— А що, хлопці, залишимося на пироги.

Лаврін знав, що прибульці кудись квапилися, вони навіть не дали йому завести під повітку коней, мали намір дати їм тільки перепочити, а тепер ось міняють своє рішення. Чому? Сонце ще стоїть високо, могли б проїхати верст двадцять. Ох, беззахисний нині у цьому краї люд, і надто багато вештається пройдисвітів. Укоїть щось, а тоді тікає в іншу сторону, під руку іншого гетьмана. А коли його сила, то и зовсім не втікає. І є серед тих лиходумців такі... Є, Лаврін чував про них... Вони — найстрашніші. Торгують живим товаром, християнською кров'ю. Хапають дівчат, дітей, якийсь час переховують у шелюгах, у ямах, а тоді продають турчинам. Справа вигідна, хоч можна через неї і повиснути на гілляці.

Лаврін розмірковував про все це, сидючи під рундучком комірки під вінками цибулі і пучками маку, пов'язаного барвистими валовими нитками. Головки маку були схожі на відтяти людські голови. Майнула думка: що йому до того, до всіх цих людей, їхніх намірів, їхніх клопотів, у нього вистачає свого лиха, своїх клопотів, але він рубонув її, наче коршака, що завис над подвір'ям з курчатами. Довго вагався: чи казати про свої здогади Улиті та Хотині, й таки вирішив Улиті не казати нічого — може, подумав, прихимерилося йому все це, й виставить себе на посміх, а натякнув лише Хотині, запитав у неї:

— Засуви у твоєму ванькирчику міцні?

Він знав: коли у корчмі мало приїжджих, Хотина спить у покої для багатших гостей поруч з великою кімнатою, де сплять всі інші постояльці. Нині постояльців було лише троє.

Хотина трохи спантеличилася, але відказала жартівливо:

— Для доброго козака — засуви не завада.

— Коли б то йшлося про козаків, — пробурмотів Лаврін. — Замикайся добре. А ліпше лягай з матір'ю.

Хотина мить подумала, а потім усміхнулася й знизала плечима:

— Ну й козаки тепер пішли. Самі відсилають дівчат до матерів. Лягаючи спати, Лаврін поклав біля себе два пістолі й ножа. Пістолі перевірів, підсипав свіжого пороху. Двері комірчини зачинив не зовсім, залишив щілину. Лежав на сіні, слухав, як засинає село. Десь ліниво перебріхувалися собаки, десь не знати чого кукурікнув півень, у стрісі комірчини вовтузилися горобці. Щось їм заважало спати. У верхньому кутку щілини миготіла зеленава зірка, здавалося, то шипить на ковадлі й порскає окалиною розжарений вухналь. Лаврін виглянув у двері — і в корчмі, й на подвір'ї було тихо. Над хатою червонів місяць, він був на ущербі й скидався на паляницю з відтятим крайцем. І ще кілька разів виглядав з комірчини Лаврін, а тоді задумався — знову ж таки про все тутешнє: про жнива, про Хотину, про Захарка — та й незчувся, як задрімав.

Прокинувся не знати від чого. Здалося, що його вкололи чимось тонким і гострим.

Розчумався й зрозумів, що його вколола не гостра спиця, а голос. Тонкий голос — скрик. Він повторився, і Лаврін намацав у темряві ножа та пістолі. Ножа заткнув за пояс, пістолі взяв у руки. Обережно прочинив двері й сторопів. Посеред двору стояв запряжений паровицею віз. Як же він, Лаврін, міцно спав. Місяць вже сховався за верби, але зорі густо всипали небо, їхнього світла вистачало, аби побачити постать, яка припала до гнuzдечки, а також прочинені двері кімнати для проїжджих. Гаятися було годі. Ступаючи босими ногами по холодному спорищу, Лаврін нечутно підкрався до постаті, яка тримала коні, притулив до спини пістоля й сказав:

— Не ворущися. Ворухнешся — вб'ю. Пусту гнuzдечки і йди до комори.

Якусь мить тривала тиша, далі дзвелькнули кільця на гнuzдечках, той опустив руки.

— Йди!

Цівкою пістоля чув крізь жупан, як тремтить зловороже тіло. Пістолем він запхав козака до комори й засунув у прибор залізну притику. По тому швидко пішов до корчми. Звідти долітали глухі удари, скрип і скрики. Лаврін знав — ні Хотина, ні її скрики не годні вирватись з ванькирчика. Вікна там, як і в інших кімнатах, міцні, дубові. Лиховісники ламали двері або намагалися скинути їх із завіс. Лаврін ступив у чорний отвір дверей. В цей час знову почувся іржавий скрип, далі — короткий передих, сопіння і лайка крізь стиснуті зуби, й знову скрип, і Хотинин лемент за дверима.

— Зрушилися, — мовив запалений задухою голос. — Підваж ще раз.

В кімнаті смерділо прокислим пивом і потом, у вікно сліпо билася потривожена муха-дзизуха.

Лаврін став так, щоб на нього не падало світло з вікна, і голосно мовив:

— Стій на місці!

Біля дверей вуркнуло — вуркнув з несподіванки котрийсь із нападників, відтак упала глуха, сповнена смертельної загрози тиша.

— Йдіть пріч. Інакше — стрілятиму, — гукнув Лаврін і переступив крок праворуч. Гаряче повітря колихнулося біля самих його грудей. Сокира ввігналася в стіну. Лаврін уже призвичаївся до темряви і стрельнув у одну з тіней, цілився трохи вниз. Почувся скрик, стогін і лайка, якесь шамрання, якесь вовтузіння і знову скрик, схожий на вовче виття. Лаврін присів у запіллі.

— Вдруге влучу в голову, — пообіцяв він. — Не промахнуся. Загупотіли кроки, один з нападників кинувся у двір. За ним, стогнучи, лаючись і погрожуючи, потягся другий. Лаврін пішов одразу за ним, аби не дати лиходіям приготуватися до відсічі.

— Негайно виїжджайте з двору, — не давав їм опам'ятатися. — Інакше постріляю.

Одна постать вже чорніла на возі, друга, зі стогоном і хрипом, дряпалася на віз, то був червонолиций. Лаврін влучив йому в ногу.

— Ти, собако, запам'ятаєш нас... — погрожував він. — Повішу за ноги. Втоплю в багні... Степане, де ти?

— Їдьте, їдьте, — наказав Лаврін. — Степан дожене вас за селом.

Огріті ремінними віжками, коні захропли, віз заторохтів, рушив з місця. У воротях він зачепився — пролунав пронизливий зойк, очевидно, пораненому черконуло ногу.

Лаврін побачив тільки, як дві кінські голови майнули поза високим тином. Затим випустив Степана й пішов зачиняти ворота, які лиходії прочинили заздалегідь. До самого ранку побивалися Улита та Христя й тремтіла, неначе в пропасниці, Хотина. Лаврін заспокоював їх усіх як міг. На світанку Хотина таки заснула, а Лаврін почав збиратися в дорогу. Він і так загаявся, та й не випадало йому залишатися далі в цьому місці. Це розумів не тільки він, а й Улита та Христя, хоч остання й сказала:

— Ідеш! А як же ми тепер?

— Найміть на якийсь час козаків. Є такі в містечку. Звичайно, вони ледачкуваті, але для сторожі згодяться.

— Я сьогодні ж заручу Хотину з Харитоном, — по-іншому вирішила Улита.

"От для кого я вирятував Хотину", — скрушно і навіть з болем подумав Лаврін, але іншої ради скласти не міг. Він вивів коня, кріпенько його осідлав, поправив ронди. Улита щедро спорядила його в дорогу: поклала дві великі паляниці, два шматки сала, піввінка цибулі. Жінки провели його за ворота, благословили. Лаврін оглянувся вже в полі: біля воріт чорніли дві постаті, схожі на дві чорні галки. Одна з них махнула на прощання кінцем чорної хустки.

II

У кінці місяця серпня, коли листя на чорнокленах прибрало кольору темної вишні, а степ пожовтів і задзвенів сухими бур'янами і вже давно одцвівся татарський шабельник — важкі бубки задиміли білим пушком, козакам Тавинської залоги прийшла заміна. Вони радо збиралися в дорогу — важка, небезпечна й пісна служба на степових чатах гірша, ніж на водяних караулах, не власною волею йдуть на неї козаки, й здебільшого вертається їх менше, ніж прибуває. А часом лягає трупом і вся залога — коли татари підчальяться зненацька або нападуть у великій силі. В маленькій, схожій на зимівник, залозі протриматися довго козакам рідко коли вдається. Щоправда, й татари не часто б'ють на залоги, — вельми невігідний то промисел, — у залозі і вал, і частокіл, ще й добряча башта, за одного козака лягає кілька, а то й кільканадцяттеро татар. Заживку з них ніякого, в полон же козаки не здаються. Частіше дозорці гинули в степу, на курганах і біля фігур, захоплені зненацька.

Цього разу з шістдесяти восьми козаків, що приїхали сюди, в степу лишилося навіки сімнадцять. Решта верталася на Січ. Разом з ними від'їжджав і Сироватка. Все нужденне майно прикопав над Волошкою, кугу забив, човна затопив у березі. Забрав свого коня на залозі, світло-бурого Савура, й вирушив у путь. Одначе дорога йому лягала не на Запорожжя. Од козаків, що приїхали на заміну, дізнався, що Лавріна на Січі немає, — поїхав з партією, яка пішла під Ладижин, і не вернувся. Козаки оповіли про тяжкі утарчки під Ладижином, страшну налогу турчина, гибіль та полон його захисників. Проте хтось пригадав, що чув од когось, а той ще од когось, здається, од козака Кайдана, нібито Лаврін з того пекла вирвався. Але чого не приїхав у Січ, козак сказати не міг. Мокій весь вечір просидів у самотині в степу під валом форпосту, а тоді вирішив податися в розшуки Лавріна. Й хоч як його розраювали запорожці, не здався. Сироватка вже коли щось вимірковував, од того не одступався й замірів своїх не міняв.

Шлях йому випав довгий і важкий. Поминувши Дике Поле, їхав розруйнованим краєм, сплюндрованим турками й татарами, біда чигала на нього звідусюди, й тільки Мокієва сторожкість, звичка ходити по краю небезпеки, вміння заховатися, а ще, може, нужденність рятували його од татарського аркана та розбійницького ножа. Прошбишацьких ватаг по лісах та яругах на той час блукало не менше, ніж татарських. Сироватку вжахнув поруйнований Ладижин, у щирій смуток вкинув вигляд спалених слобід та сіл. Біліли на згарищах димарі, чорніли пожухлі сади, сивий попіл замітав подвір'я, застеляв колись веселі вигони, дороги. Сироватці здавалося, що й на його душі осівся той попід. Ще більша туга огортала козака від того, що не міг одшукати бодай найменшого Лаврінового сліду. Жодної чутки, жодної звістки. Та й те ще: людей йому стрічалось мало — ховалися по лісах та глинищах, вони здебільшого самі розшукували своїх братів, сестер, батьків та дружин. Тільки й дознав, що всіх, кого турки та татари тут запопали, гнали на Стіну, а вже там розшеретовували: кого в Стамбул, кого в Бахчисарай, кого на галери.

Сироватка добувся до Стіни — неподалік од старовинного містечка Сороки, що по той бік Дністра, звідки турчин розпочинав свої походи в українські та лясські землі. Сироватчин кінь підбився, погубив підкови, розбив копита, а сам Сироватка стомився тілом і духом. Одяг його пошарпався й геть розпалися чоботи. На лівому тріснув задник і відпав закаблук, а на правому — вся підошва, на нозі теліпався тільки ошматок низької халявки та того, що колись було передком. Сімнадцять літ проносив чоботи козак, латка лягала на латку, а поверх тих — ще латка з шевра, хрому, юхти, так що вже цілий табун товару слугував його ногам. Мокій би й зараз сам полагодив чоботи, але не мав чим — усе прикопав у ямі над Волошкою. Їхати далі було нікуди, Сироватка напився у посаді біля Стіни шевця і впросився до нього на два тижні. За ремонт чобіт (брався полагодити їх сам), сякий-такий харч та корм для Савура мав скосити нежар у долині, змолотити півтори копи жита й допомагати по чоботарству. Мокій сподівався тим часом поїздити по ближніх селах та розпитати про Лавріна. Якщо не погинув, десь же він має бути. Бо чого прибився в Ладижин, коли його туди не послали? Кайдан розповідав, що Лаврін увесь час кудись поривався.

Стіна і вся волость поплундровані менше, ніж сусідні. Вони перебували під владою Дорошенка, той тримався спілки з турчином, і місто приступом не брали. Правда, турчин трохи поруйнував його минулого літа, коли плундрував Кам'янець; розгніваний відважною обороною, наказав вимостити вулиці Кам'янця іконами та хоругвами й проїхав по них конем до церкви. По тому наказав брати приступом Стіну, яка ще раніше здалася на його милість.

Хата шевця Омеляна Шкути, сумирного клишоногого чоловічка в порваному єврейському лейбику, з довгими-предовгими рукавами та підіткнутими під мотузаний пасок лапами, стояла на самому кінці посаду — друга од краю, при битій дорозі. Сироватка просився до нього ще й тому, щоб бачити проїжджий люд: од дороги її оступав тільки низенький, трухлявий тинок. Видно було з-за тину, видно було й через тин. Господарство в шевця — нужденне, як і сам швець. Стара хата з перекошеними

віконницями, повітка, плетений лісяний хлів — увесь Шкутин статок. Під повіткою — віз, коня забрали татари. У хліві — телиця й дві курки. Телиця — надія всієї родини. А родина величенька: стара мати, жінка, четверо дітей, найстаршій дівчинці — дванадцять років. Вони ховали рябу телицю за просяною соломою й вельми потерпали, аби її не забрали татари. Щоправда, їхній гетьман — ханів приятель — обіцяв усім мирне й негибільне життя, одначе вельми ненадійною була та обіцянка. Міський уряд, до якого зверталися зі скаргами на татар стінчани та околишні селяни, тримався їхньої сторони, проте нічим не міг зарадити. Старости тільки вдавали, що розшукують кривдників. Не завжди допомагали навіть турецькі охоронні ярлики. Отож швець та його жінка (як і всі інші люди) поклалися на свій сховок, а не на стоптане копитами татарських коней право.

Мокій допомагав шевцеві, а також навідувався в Стіну, тинявся по базару, розшукував тих, хто обороняв Ладижин і хто його оступав, найпаче — запорожців. Але їх у цьому краї не стрічалось. А тим часом приглядався до міських порядків, до ворожого війська — знадобиться, коли повернеться на Січ. Проїжджають татари. Гордовиті, поважні — адже під копитами їхніх коней чужа скорена земля. Чимось не схожі на татар — коні високі, й на декому українські кожухи. Несамохіть стискається серце, щось напружується в грудях. Проходять яничари — веселі, напідпитку. Горланять пісень, обіймаються за плечі, наче українські парубки. Може, серед них є й українці... Себто немає. Це вже не серби, не болгары, не поляки, не росіяни, не українці, не молдаване, а турки. Всі разом — турки. Хоч і не зовсім турки. Але їм вселили в серце Туреччину. Людина з чужою батьківщиною в серці — це вже не людина. Нехай якою вона не буде грізною. Так само, як і людина, котра підкорила собі іншу людину. То — потороча, злодій, вона гадає, що залишається сама собою, а насправді розчиняється в інших, завойованих, обікрадених нею, людях. Ще пильніше приглядався Сироватка до свого люду. Сам худий і нужденний, дивувався змінам, які бачив у них. Неначе це були зовсім інші люди. Ті й не ті. Куди поділися горда постава, сміливий блиск очей, веселий сміх. Кудись ішли, щось робили. Те ж саме, що й раніше. Он з млина їде дядько, на возі рівенько, гузир до гузиря, складені мішки, на мішках махає рученятами дівчинка, позаду спирається на ключицю молодиця. Везуть мливу. Всі вони... везуть своє-чуже мливо. Все ніби так, як і колись, але й не так. Так, бо ж таки не підданці, а союзники. В грамотах написано: рівні, збратані гетьманом та султаном в одну сім'ю. Мають рівні права, можуть займати високі уряди. Полковник полковнику пише по-нашому листи і реляції, а вище — тільки по-турецьки. Не зрозуміють! Того, що написано, і тих, що написали. І до татар треба писати по-турецьки. У школах ті самі дяки навчають тих самих наук. Але мусять казати дітям, що вони завдячують турецькому султанові. Отож всі роблять те, що хочуть... тільки на турецький кшталт. Лише банкетують по-своєму. П'ють оковиту, п'ють меду, які гірчать, п'ють ромелійські вина. Першу чарку — за славу Туреччину, а вже по тому можна випити й за щось інше, своє. І навіть упитися. А чого ж, це добре, коли якийсь козак уп'ється. Може щось виляпати. Тих, які п'ють, не страшно. Страшно тих, які сидять по

кутках і думають своє. Ти їм кілок на голові теши, а вони думають. Можуть до чогось додуматися. Хоча б до сорому, до того, ким були і ким стали. Пригадують дідівську славу, дідівську гордість, пригадають, чиї вони діти і внуки. Стережіться тих, які думають! І стережуться. Переодягнені вивідники так і шастають по місту. Отака вона — Стіна. Це вже не Стіна, а дірка в Стіні. Дірка в серці люду християнського, українського, через яку пливуть чужі накази, чужі вісті, чужі звичаї, чужі війська. Хотів Дорошенко скористатися міжусобицями трьох держав, скупити всі землі, хотів вигородити людові обору, а вигородив тюрму. І тепер карається, бушує у власних покоях, а за покоями — зась. А був же валечний муж, ще й онук давнього гетьмана, Михайла Дорошенка. Той теж шукав викруту і дружби, але вже з іншим паном — польським королем. І допинався з шляхтичами рівних прав, і таки доп'яв, але тільки собі, а посполиті як орали панам землю до нього, так само орали її й при ньому. Петро Дорофійович не зважив на лихий досвід діда. І он у що перекинулася його спілка з невірними — подану знизу вгору руку приймають, але того, хто її простер, поруч із собою не садовлять. Бо поганин, то таки поганин. Він міркує, що стоїть вище за всіх інших людей. Навіть татари з улусів вважають себе благороднішими од гяурів-християн. А може, шепоче собі Сироватка, біда біду якось перебуде.

Цього року осінь забарилася, літнє тепло трималося довго, а потім пішов дощ, і в один день світ перемінився, стало холодно, сади, ліси осмутніли, і осмутніла вся земля, а з нею і людська душа.

За півтора тижня Сироватка не тільки викосив долину, зцяпав на точку, просто неба, жито, а й виплів новий тинок, переставив ворота та насукав Шкуті дратви до кінця року. А тоді сів за свої чоботи.

Він устиг полагодити тільки правий, бо зі Стіни прийшло двоє понурих городових козаків з одноруким сердитим хорунжим і повели його з собою. Вони не казали, за віщо зацуркували Мокія ("Там довідаєшся, — похмуро кинув хорунжий, поправляючи правицею перев'язь до шаблі), а він не поривався із розпитами — для чого наперед знати те, чого, може, краще не знати зовсім. Вирішив за ліпше поцікавитися, як хорунжий дістає з наділок однією рукою шаблю, але той так бликнув на Мокія водянисто-синіми очима, що йому заціпило. У фортеці козаки запитали хорунжого, куди подіти цього миршавого цапа, вкинути до гурту чи одвести в графські покої, і хорунжий наказав замкнути Сироватку в Графській вежі.

Графською козаки назвали вежу, мабуть, через те, що перед цим там тримали якогось графа, насправді ж це була звичайна порохова вежа з високими глухими стінами о шести гранях, важкими залізними дверима й кам'яною підлогою. На підлозі, ближче до західного кута, стояло велике дерев'яне ліжко та ослінець, либонь, попередній в'язень був значним вельможею, бо на дошках лежали сінник, ряднина й навіть полотняне простираadlo. Справжня шляхетська постіль. Сироватка повалився на неї й проспав до пізнього ранку наступного дня. Вранці у вежу прийшли хорунжий та двоє козаків, уже інші, не ті, що вели Мокія од шевця, а з ними високий одноокий татарин у бобровій шапці та купецькому, отороченому лисицею каптані.

Хорунжий запитав Сироватку, чий він вивідник та ким надісланий, порадив казати щиру правду та показав товстого, вже добряче обхвицьканого ремінного канчука. Сироватка сидів на ліжку, чухав нога об ногу і в такому щирому подиві кліпав на хорунжого ріденькими повіками, що, здавалося, у те кліпання, а заодно і в його повість повірив би й камінний ідол. Проте, на своє лихо. Сироватка двічі сказав не водне, кого шукає: один раз — сестринця, вдруге — сина. Окрім того, ті побачили, що в доносі дано про нього неправильний вивід — Сироватку мали за значну птицю. Тепер же небораку поклали на долівку, хорунжий сів на голову, один козак на ноги, а другий почав випитувати з нього правду канчуком. Козак бив і за кожним разом хекав, неначе рубав дрова, і спльовував через раз убік. Сироватка божився, що ні з чим не таїться, й божіння його було щире. Він прикликав у свідки стільки святих — либонь, у башті стояло їх стовписько, й, може, через те хорунжий попустив йому голову, а козак стьобав не боляче, тільки голосно хекав. Прецінь басурманин християнським святим віри не йняв, забрав у козака нагайку і чотири рази вчистив Сироватку по худій спині так, аж той несамовито зайойкав і спом'янув бога басурманського, одначе вже так, що тому, мабуть, і в носі закрутило. За п'ятим разом татарин, котрий бив, стиснувши рідкі й великі, як у лошака, зуби, промахнувся (у вежі стояла півтемрява) й вшкварив по руках козака, що тримав Сироватку за ноги, той заверещав і випустив Мокія. Козак хотів заїхати татарині в зуби, й той кинув нагая і вибіг з вежі. За ним пішли хорунжий і обидва козаки. А Мокій, постогнуючи, виліз на ліжку й вмоствився там. Спину йому пекло вогнем, він обережно перекинувся на правий бік, притулився до стіни й чипів.

Так лежав три дні. Злазив до цебра з водою біля дверей та раз на день, вранці, до щербатого корця з ячмінною затіркою, її приносив зодягнений у замицьканий, що аж вилискував, кунтуш потютькуватий козак, з глибоким, що робив з одного підборіддя двоє, шрамом, і ставив біля порога. Либонь, він правив обов'язки тюремника. Сидячи навпочіпки з того боку дверей, чекав, коли Сироватка поїсть, раз по раз заглядав у щілину. Перша, що зринула в Сироватчиній голові, думка була: повалити тюремника, вдарити його корцем або дерев'яним відром по голові й тікати. Проте поки що не важився на таке: хтозна, що там далі, в дворі. То більше, порохова вежа — не крайня, скочиш, а там гурт сторожі. Шукати ж шляхів до втечі треба було конче. В цьому впевнився другого дня, після того, як його одвідав хорунжий, вже сам, без лихого почту. Він сів на ослінчик і сказав, що не має проти Сироватки ніякого зла й взагалі той йому без діла, одначе татари його не випустять. Вони вважають, що Сироватка — запорозький старшина, кожен запорожець для них — пекельний ворог, та ще потай пробрався до їхнього стану. Ким же може Сироватка бути, як не вивідником! Нині старшого татарина покликали в Бершадь, він вернеться за кілька днів і вчинить нові спитки. Отож, якщо запорожець хоче уникнути катівських мук, нехай зізнається у всьому йому, хорунжому. Мокій знову одказав, що зізнаватися йому немає в чому, й попросив хорунжого, аби той його відпустив. Хорунжий сказав, що того не може: у нього тут жінка й діти, всі вони в одвіті за Сироватку перед татариним. Він виявився

зовсім не злим і не лютим, просто в нього ще з літа боліли зуби й мусив ревно справляти службу. Мокієві вдалося погомоніти з ним ладком, розпитати про недавню чорну турецьку налогу і особливо про полон, який гнали татари та турки. Хорунжий сказав, що стовписько тут стояло страшенне, одначе всіх запорожців тримали окремо, в підземеллі замку, і він їх усіх бачив.

— А не було поміж ними такого... з високим чолом, з чубом хвилястим, гордовитого вигляду, — отерпаючи душею, запитав Мокій.

— Всі вони горді, поки не накинуть їм на шию аркана, — розважливо одказав хорунжий.

Сироватка перерахував усі Лаврінові прикмети, але не бачив такого козака хорунжий.

— А може, він переодягнувся в чуже, може, не зізнався, що запорожець і його завдали в іншу валку? — з надією подивився в сіре, горбоносе обличчя хорунжого Сироватка.

— Може, — погодився той, але одразу й заперечив: — Тільки навряд. Пересівали їх на десять сит... Вивідців підсилали.

Далі він розказав, що Сироватку виказав швець, бо вельми потерпав за телицю, боявся, що її заберуть. Шевцеві пообіцяли не чіпати телицю й оддали Сироватчиного коня — татари по зубах полічили йому роки.

Сироватка подумав, що вчинив дурницю: розказав шевцеві, хто він і звідки їде. А той ще й побільшив його в чині. Швець здавався йому вельми сумирним чоловіком, засмиканим нуждою та наляканим турками й татарами. Й діти його зайшли з Сироваткою в приятнь, надто старший хлопчик-білявець, який допомагав сукати дратву, знайшов підошву на правий чобіт і нащепав з березової цурки цвяхів. Ще Сироватка подумав, що іноді нужда, прилякана лихом, обіймається з підлотою й разом важаться на злі вчинки.

— Це ж і ти, добродію, басурманам служиш, — спробував закинути гака.

— Пани наші служать, то й ми, — хорунжий одводив очі.

— Пани полізуть в ополонку...

— І ми, — погодився хорунжий. — А куди подінешся! Увесь рід тут. Дітей — як маку.

— Нащо ж наплодив стільки? Ще ж молодий.

— А хіба я знаю? Кров у мене така.

"Яка там у тобі кров", — подумав Мокій, але вголос не сказав.

Хорунжий був справді сумирний і, може, навіть добрий чоловік, воєнну службу сцравляв, бо за неї платили гроші. Звикся з неволею, шляхів на волю не бачив і не шукав.

— Ми християни, — шукав приступу Сироватка.

— Всі кругом християни.

— Не всі. Кому ти служиш?

— Полковнику Прудирису.

— А полковник?

— Гетьману.

— А гетьман?

— Ну, гетьман...

— Султану. — Запорозький вольний дух на мить підніс Сироватку, й він не міг стриматися. — А мав би рідній землі. Вона нам мати. Слугувати чужій матері — останнє діло.

— Ми люди маленькі, — не знати до чого приплів хорунжий.

— Правильно. Ті, хто найвище, й служать найревніше та найпідліше. Бо мають за це ласий шмат.

— Ти таки, мабуть, справді запорожець? — сказав хорунжий.

— Який я, к лихій годині, запорожець! Хіба вам повилазило? — схаменувся Сироватка. — Сестринця шукаю.

— Такі, як ти, жилаві. Очі в тебе лагідні, але лукаві. Одначе викруту тобі немає, — сказав розсудливо, мовби йшлося про когось третього, а не про Сироватку. — Наче й не схожий ти на значного козака. Проте хто його знає. Хіба у вас не буває такого: нужда в кабарзі та кармазині пишається, а достаток світить голим тілом. Може, ти сам кошовий чи який значковий...

Хорунжий пострахом Сироватці душу не ламав, одначе на прощання сказав, що чекає його важка квестія. А вирватися звідси, мовив уже од дверей, подзвонюючи кулаком єдиної руки по важких металевих штабах, не вдавалося з простого люду нікому. Кажуть, утік лише один, літ п'ять тому, але був він характерник, бо щез, мов здимів, не лишилося після нього ні пролому, ні підкопу, ні жодної мітки.

Сироватці здалося, хорунжий йому на щось натякає. А може, той кепкував. Либонь, на те не схоже. Мокієві його слова застряли в голові. Одначе вирватися звідси справді можна було, тільки перекинувшись у птаха. Та й то не в гайстра чи журавля, а в синицю чи горобця. Двері в башті такі, що їх не проломити й металевим тараном, долівка — камінна, та й, мабуть, стіни сягають у землю на сажень, вгорі двоє вузьких, довгих віконечок, у які не пролізе й кіт. Обое — аж під стелею, одне з північного, друге зі східного боку. Вранці, тільки-но сходило сонце, воно заглядало в східне віконечко-проріз, освітлювало шматок стелі й крайок стіни, а тоді щезало на всенький день, світило іншим, у веселі, не в'язничні вікна. Башту ж до вечора окутував брудно-сірий морок. Він розвіювався ще на мент, коли сонце торкалося вечірнього пруга, тоді воно заглядало в проріз у стіні з північного боку й знову лизало променями дошки стелі. Здавалося, воно заглядало для того, щоб привітати в'язня й попрощатися з ним, нагадати про світ, просторі луки, зелені ліси — поятрити душу волею, по якій мандрувала. Може, то навмисне хтось наказав прорізати віконця саме в тих стінах?

Так чи так, але сонце заглядало до Сироватки двічі на день, віталося й прощалося, освітлювало тільки горішню частину стін та стелею. Вона була вистелена важкими дошками, котрі з роками позсихалися й потріскалися, чорніли затьоками й білили грибковими плямами. Найбільше затьоків і плям — з північної сторони, серед них

немало свіжих — недавно йшли дощі. Коли б дістатися до стелі... — думав Сироватка. Але до неї — три чи чотири сажні. Ні, той в'язень, що втік, мабуть, справді був характерником. Намалював коня або птаха та й виїхав чи вилетів на ньому крізь стіну, як козак Мамай. Або ж продав душу нечистому, й той вицупив його за чуприну в одну з отих двох дірок.

Сироватка на характерництві не знався й нечистому душі не продавав. Проте очей од стелі не одводив, вона манила його й вабила; дивився на неї, і йому ткалися думки про волю. Мокій ніколи не хоронив надії, нехай би вона була маленька, як макове зерно. Звичайно, розумів і те — становище його злецьке. Краще, якби справді мав якусь провину. Найважче заперечити наклеп. Скажуть, що хотів одрізати султанові бороду, й спробуй довести, що ти навіть не знав, чи є в султана борода! Не знав? Бреше. Викручується. В султана борода є. А нащо, скажи, носив такого гострого ножика? Ні, цього разу Мокієві не одкрутитися. Недарма посадили самого, та ще й за такі стіни. Він розумів, що такі башти замислюють при будівництві як порохові і тюремні воднораз. Коли наступає ворог — вони порохові, а коли на кордонах тихо, можновладці виловлюють і кидають до них всіляких небезпечних для них людей. Бог, розмірковував Сироватка, дав людині поле — безмежжя, а вона придумала стіни. Бог дав сонце, світло, а вона запроторює ближнього в морок. Бог дав квітку, яблуню, а людина вигадала залізо — меч і кулю. От і вважай, що вона розумна. Але ж бог дав їй і розум... Нащо тоді він дав їй його?

Сироватка починав плутатись і хутенько втікав од тих розмірковувань. Та й було йому зараз не до того.

Закинули в цюпу Сироватку в понеділок, а в четвер вивели й погнали на роботу — в фортеці чистили колодязь, і не вистачало рук для живого ланцюжка, по якому передавали відро. Колодязь — в західній чотирикутній вежі, до нього вели чотири зломи слизьких пощерблених сходів і прямовисна залізна драбина. Мокія, яко великого злочинця, запроторили на найнижчий злом, нижче від нього на металевій драбині висіло тільки двоє людей. Хто вже були ті — вбивці, богоосквернителі? Він бачив тільки круті плечі й поголену, без шапки, голову того, що теліпався ближче, підтримував відро, котре набирив той, що висів під ним. Внизу, в колодязі, горів олійний ліхтар, а сходи тонули в мороці, відро передавали з рук у руки навпомацки Слабенькі відсвіти падали на Сироватку та на ноги того, що стояв вище од нього. Ті ноги були взуті в тупоносі чоботи, не нові, але посоюжені, добре вшиті, підбиті товстими підметками з волової шкіри. Вони часто ковзали — надто правий, бо залита водою й заляпана болотом сходинка була вищерблена. Мокій боявся, що тупоносі чоботи ось-ось сколупнуться й заgrimлять разом з їхнім володарем на дно. Сходинка під Сироватчиними ногами теж була поруйнована, розбита, але так, що він стояв у ямці й мав гарне опертя

Намацавши під ногами чималий плаский камінчик, Мокій підняв його й підклав під посоюжений чобіт над своєю головою. Його старання миттю поцінували, згори впало басовите, гречне "дякую".

Володар посоюжених чобіт часто перемовлявся з тим, що стояв вище од нього, мабуть, вони були приятелями або сиділи в одній цюпі

Коли в'язні вичерпали воду, робота пішла повільніше: ті, в колодязі, визбирували на дні та вкидали у відра каміння, вигрібали глей. Можна було б і присісти, але зі східців скрапувала вода: по тому одежа пристане до тіла й закоцюбнеш зовсім. А ті, що були вище за нього, поприсідали. Мокій вже призвичаївся до темряви й трохи бачив їх. Вони згадували якогось Кирика, якогось воза, обіцяли, якщо їх випустять звідси, побити на Кирикових ребрах усі спиці, а тоді той, що в посоюжених чоботях, прогудів:

— Ну й робота, Василю, випала нам сьогодні. Це гірше, ніж дах на вежах латати.

На що Василь одгукнувся тихим, простудженим голосом:

— Там теж... Того й сподівайся — зірвешся та хряснеш о камінь.

— Однаково там краще, — заперечив Сироватчин сусіда.

— А порохову... не будете перекривати? — Мокій намагався вкласти в свій голос якомога більше байдужості, однак відчув, ідо голос йому затремтів.

— Мали сьогодні. Значся, тепер завтра, — сказав Василь. Знову засмикали за мотузок, і Сироватка потягнув відро. Коли воно поминуло перші марші сходів, Мокій знову задер угору обличчя й запитав якомога тихіше:

— А який вам дають струмент?

— Який належить, — здивовано одказав сусіда. — Молоток, долото, свердло.

Відро промандрувало ще тричі, поки Сироватка одважився на прохання:

— Слухайте, хлопці... Розцвяхуйте крайню од західної стіни дошку. Відро, що саме спускалося вниз, брязнуло об стіну, й так само брязнув зверху голос:

— Тю на тебе, чоловіче. Та нам за це...

— Ніхто того не знатиме... В тій вежі тільки я... там темно... Я її назад покладу. А вам... осьдечки...

Сироватка нагнувся й вправним рухом одпоров під коліном латку. Там лежали приховані на найкрутіший випадок два золотих алтини. Мокій поторсав за ногу сусіда, намацав у темряві його руку й вклав у неї гроші:

— Оце всі... Мав би більше, хрест святий, не пожалів би. Зверху довго мовчали. Може, через те, що відро стало важче, та й всі вже добряче притомилися. Сироватці боліли руки й стріляло в попереці — там засіла давня простуда.

— Хто ж ти такий, чоловіче? — нарешті несміливо запитав Василь.

Сироватка вже давно зрозумів, що його побратими по лихові такі собі посполиті, мабуть, потрапили сюди випадково. Може, не давали татарину худобини, може, посварилися з кимось, з тим-таки нелестиво згадуваним Кнриком.

— Такий же, як ви, гречкосій. Та ще й погорілець. Хата згорілії й клуня — геть усе. Їхав до брата в Берщадь, сподівався допомогтися чим-небудь і вскочив у халепу. Показав якимось городовикам неправильно дорогу, а вони вернулися й зацуркували. От, хрестібог, не забродня я, не убійник і не злодій. Нехай мене скарає пресвята богородиця, нехай я кип'янки нап'юся, нехай коростявим собакою стану, якщо мене причинили за який злий вчинок.

Мокій не казав — "якщо не брешу", він остерігався божитися обмільне.

Дядьки, мабуть, вірили, бо зітхали. Погорільцям люди співчують завжди й допомагають, чим можуть. Але не обтяжи нічого, мовчали; проте грошей йому назад не вернули. Сироватка сподівався на їхню розважливість і доброту. Селянинові вернути гроші дуже важко, вони самі прилипають до долоні. Посполиті ще довго радитимуться між собою, мугикатимуть, охкатимуть і аж тоді стануть на якомусь рішенці. Люди воно роботящі, задарма брати гроші не звикли.

Коли їх вивели нагору, Сироватка також не дармував часу — розглядався по подвір'ю. Воно було довге, вузче на захід і ширше на схід, обнесене з усіх боків стінами, на кожному розі — гостроверхі, криті черепицею башти. В одній стіні, що від півдня, був пролом, мабуть, турки зробили минулого року, а тепер замурували: там лежали купи жорстви й цегли. Порохова вежа, в якій тримають його, зі східного боку, біля неї — дві чималі будівлі, теж криті черепицею. Невелика церквися й кілька менших будівель — в північно-східному кутку двору. Далі Мокій не встиг роздивитися, бо його погнало до цюпи.

Наступного дня над головою в Сироватки справді гупотіли кроки, там щось шкрябало, брязкотіло, то затихало, то починало гупати знову. Сироватці кортіло обізватися, запитати, ті це покрівельники чи інші, але боявся, що там може бути вартовий, він здогадається про його замір і викаже всіх. Сироватка не метушився, не спинався на ослінчика, лежав мовчки, слухав. Навіть не знав, розцвяховували дядьки дошку чи ні, бо шкряботіло довго й потеруха сипалася щоразу, коли вони спускалися з даху на стелю. Десь опівдні все затихло, й Сироватка лишився в повній тиші. Він дочекався вечора, коли сонце заглянуло на мить у північний проріз, і тоді став на ослінчика: щілина між крайньою і сусідньою з нею дошкою була більша, ніж уранці — він запам'ятав добре.

Сироватці хотілося сповнити свій замір уже цієї ночі. Але вона була тиха і сторожка, як церковні хори, він навіть чув кроки вартових, коли ті проходили повз двері, і їхню розмову, й переклик півнів у посаді. Покладався на розповідь хорунжого, мав ще два дні. Стояла осінь, погода мінялася кожні два-три дні, сподівався на її злам, на дощ з громовицею чи хоча б на мжичку.

Мабуть, бог зглянувся на його молитви. Загриміло ще в суботу зранку, опівдні зрушився дощ, а надвечір перейшов у зливу. Небо клекотіло, гуркотіло, здавалося, там падають небесні вежі, ламаються стіни, шкиргає камінь по каменю. Раз по раз спалахували вікна-прорізи, здавалося, то спалахує порох на панівці, а далі гримав постріл з небесної вежі. Сироватка стояв біля північної стіни, він не молився, пошепки накликав диявольські сили — громи й блискавиці, навіть хугу. Його маленька, але вільна душа танцювала й співала безголосо, тіпалася й підносилася. Правою рукою при коротких вогняних спалахах малював по стіні знайденим у кутку уламком розм'яклої червоної цегли коня. Він не знав, навіщо малює. Просто спиналося в душі щось ворохобне, хотів, якщо все оббудеться, трохи покепкувати над сторожею. По тому, послухавши біля дверей, заліз під ліжку й підняв один його кінець, поставив на стіну

цапки, нижньою спинкою на підлогу, короткими ніжками до стіни. Видивився й випробував його гаразд — дарма що поточене шашелем, воно було міцне. Знявши з ліжка найтовщу дошку, приставив її до стіни, заліз на ослінця й подерся на верхню спинку. Побачивши, що не видряпається, поскидав чоботи й поліз босий. Шкода було — які вже вони не є — чобіт, одначе що мав робити? Видряпавшись на спинку, взяв дошку, впер її кінцем у стелю, яку мали розцвяхувати дядьки, натиснув.

Стеля не піддавалася, а ліжка під ногами загрозово поскрипувало. Зачекавши спалаху блискавиці, Мокій пересунув свою дошку до самого краю стелі, натиснув плечем. Затріщало, він натиснув ще, і його дошка шурхнула в порожнечу. Далі нею розширив отвір. Потім він опустив її на спинку ліжка, одначе вперти не було в що, й Сироватка не мав способу добратися до лазу, до якого ще лишалося аршинів зо два. Поміркувавши, зліз униз. Він і далі не поспішав, робив усе неквапливо, ніби мав у запасі хтозна-скільки часу. Розламавши ослінчика, розідрав навпіл простираadlo, скрутив джгутом та прив'язав одним кінцем до виламаної ніжки. Знову видряпався на спинку ліжка й почав чекати, коли спалахне блискавиця. Вона різонула таким білим світлом, що Сироватка аж очі заплющив й не потрапив ніжкою в лаз. Не вцілив і за другим, і за третім спалахом, аж за четвертим вдалося йому засунути ніжку так, що вона, повернувшись, лягла впоперек дірки. Підтягуючись руками, впираючись ногами в стіну, Мокій доліз до отвору й вхопився руками за дошки. Просунув голову — плечі не пролазили; вихлявся то одним, то другим плечем, але не подавався вперед ні на цяту. Чеберяв ногами, шукав пальцями у стіні якого виступу чи виямки, відчував, як мліють руки, як втрачає силу, — ось-ось розімкне пальці й громохкне вниз. Намацавши великим пальцем правої ноги якусь виямку, зібрав усю силу, — аж вигнулось дугою до краю напружене тіло, — рвонувся й просунув угору плечі, проліз — залишив на гострій грані шматки кунтуша й обдер шкіру на правому плечі. Розчепіривши руки, перепочив мить, підтиснувся ще трохи й упав обличчям у порох, що за довгі роки осів на стелі вежі. Лежав довго. Поки не відчув, що знову натекло в руки та ноги трохи сили. Тим часом встиг оглянути дах. У ньому навіть після ремонту зяло чимало дірок. Мокій намітив одну, із західного боку, поповз до неї. Але спочатку посунав на місце дошку, запечатав лаз.

Дощ хльоскав йому в обличчя, він не здавався Сироватці холодним, груди ходили ходуном, і лице пашіло од напруги. Мокій вихитав і поклав собі під ноги кілька черепиць, просунув у дірку голову. В ту мить змінив намір.. Коли його виводили у двір, розгледів, що з східного боку до вежі тулиться якась будівля, на неї спочатку й сподівався сповзти. Вернувся до пролому, забрав ніжку з прив'язаним простираadlo. Одв'язавши його та передерши ще раз надвоє, посточував кінці й прив'язав знову. Ніжку заклав між лати, виліз на дах і потихеньку посунав униз. Дощ прав його, немов підвішену ганчір'яну ляльку, вітер шмагав і вертів, ніби закручував на самов'язнім мотузку. Коли небо зламала блискавиця, Сироватка зіщулився під дашком башти, мов мокрий горобець, а тільки-но згасла, швиденько поповз далі. Мотузок не досягав землі; Сироватка не знав, чи далеко до неї, чекати було страшно, він одважився й випустив

простирадло з рук. Йому різонуло в ноги, він упав, закрутився на чотирьох, трохи не завив з болю. І в ту саму мить праворуч залунали кроки. Для Сироватки це було як нагла куля з-за рогу. Він не клав собі в голову, що такої ночі в фортеці може пильнувати сторожа. Інакше б вицахлив її з дірки на даху, пропустив і спустився по тому. А тепер стояв перед нею на чотирьох — понівечений, кволий, не гожий ні до відсічі, ні до втечі. А вони, двоє вартових, йшли просто на нього. Сироватка сидів при землі й бачив їх. Закутані у важкі киреї, одверталися від дощу та вітру, обходили вежу. Сироватці стріпнуло в гудях і затремтіло дрібно-дрібно — так тремтить крильцями конаюча пташка. Й розсипалася, розлетілася іскрами якась думка, що було зринула, але він не встиг її вхопити.

А може, таки вхопив з неї одну іскорку, одначе схилив до самої землі голову, а рукою чимдуж заталапав по калюжі. Він навіть завуркотів потихеньку.

— Пшов, — тупнув ногою вартовий, а другий потягнув з-під пахви рушницю.

— Ось я його...

Сироватка на чотирьох притьма подався за риг. Позад себе ще встиг почути:

— Не треба, побудиш усіх на гвалт. Нехай біжить.

— Розвелосся їх...

Сироватка перечекав, доки варта погупотіла чобітьми за великий цегляний будинок, а тоді скрадливо рушив до вилому в південній стіні. Він боляче забився, коли стрибав, намок, змерз, стільки стратив сили, що уже ледве несли ноги. І крізь страх, крізь біль йому вперше подумалося, який же він нещасний. Але треба було втікати, треба було жити. І пробирався крізь темінь і сльоту до хати шевця Шкути. Всю дорогу біг підтюпця й таки зігрівся, ногами холоду не почував, хоч і збивав ранкову росу босими підошвами. "Біда біду перебуде", — сказав собі,

Спершу хотів розбудити шевця та оддухопелити, а тоді згадав його недужу жінку, згадав дітей, перехрестився й пішов до хліва. Не висаджував дверей, не ламав ліси, просунув у дірку між одвірком і тином руку й патичком розчинив двері. Савур впізнав його, заіржав, і Сироватка поклав йому мокру руку на теплий тремкий храп, легенько, але владно потиснув, а другою почухав за вухом. Кінь ткнувся йому мордою під пахву й зафуркотів та почав тертися, як умів фуркотіти й тертися тільки він.

Знайомий запах кінського поту та кізків остаточно заспокоїв Мокія, він помітив, що кінь позбивав під ноги сіно, несамохіть нагнувся, підібрав його і запхнув за драбину. А вже тоді подумав, що це ні до чого, одв'язав Савура і вивів з хліва.

Коли вранці тюремник приніс Сироватці їсти, то побачив порожню башту, а на протилежній од дверей стіні, куди падала світла пляма, червоного, буйногривого коня. Козак покликав варту, хорунжого й коменданта, всі вони спантеличено дивилися то на стіну, де басував червоногривий румак, то на старе ліжко. Його викинув комендант зі своїх покоїв, а тоді наказав затягти в порохову вежу, до якої було на кілька днів посаджено захопленого в полон і гнаного татарами до Бахчисарая на викуп графа Калиновського. Ліжко теж було здиблене й, здавалося, приготувалося до стрибка. Хорунжий перехрестився й тихо сказав:

— Характерник. Я одразу по очах запримітив, що він якийсь не такий, як усі люди. Очі ніби й покірні, а в них — вовкулаки.

Тим, либонь, хотів скинути провину і з себе, і з варти. Всі й далі з острахом дивилися на червоного коня на стіні.

Старий, з тугими, немов скручені вервечки, вусами комендант поклав на груди широкого хреста. За ним перехрестилася вся сторожа.

III

Лаврін під'їхав до невеликого озерця, біля якого пастухи напували коней. Зашмалені, босі, стадники стояли на невисокій плескатій могилі, й довжелезні батоги зміями звивалися біля їхніх ніг. Пастівник — великий, простягнувся ген до синьої смужки лісу, а по ньому — болота й озерця, стариці річки, яка понесла свої води іншою стороною, попід лісом. Пастухів було п'ятеро — найстаршому років двадцять, найменшому — п'ятнадцять. Лаврін вирішив заночувати біля них. Стадники радо прийняли його до гурту — все-таки новий чоловік, запорожець, щось розкаже, розважить, та й безпечніше з ним у степу. А зараз стало тут кепсько, розвелось багато вовків, і знахабніли вони вкрай, нападають на коней, надто на лошат, а в стадників тільки й зброї, що шабля та старий самопал. Про це й гомоніли, обсівшись біля вогнища, яке розпалили в долині біля іншого, не обтирлованого, чистого, озерця з порослими осокою та ситнягом берегами. З озера набрали води на кашу, Лаврін вкинув у казанок четвертинку сала та кілька цибулин — куліш удався на славу. Стадники розповіли йому, як позаминулої ночі зворохобився табун, як бігли вони з головешками, і галасували, й гатили в мідний казанок, свистіли і стріляли з самопала. Ніхто з них не бачив вовків, і коні залишилися всі цілі, одначе вранці помітили, що в одного стригуна розірване плече і прокушена холка. Лаврін розповів їм про ями-вовківні, які влаштовують у плавнях запорожці, й разом пошкодували, що не можна викопати такі ями тут. Гомоніли допізна. Ущербний місяць посвітив трохи, скотився за могилу, а зорі світили ясно, й срібний пилوک сипався згори на шість чубатих голів, що посихлялися біля казанка. І ще одну постать обвівало тим срібним пилком, й чипіла та постать на могилі, вглядалася в багаття та людей, які сиділи довкола нього. То був Мокій Сироватка. Йому здавалося, що він чує запах кулеші, й ніздрі його пиптюватого носа роздувалися, й голодна слина виповнила рота, і вже він збирався підійти до пастухів, та раптом крайня з лівого боку постать біля вагню ворухнулася, підвелася, відступила трохи вбік. Навіть крізь нічну імлу Сироватка побачив, що то не пастух, а збройний козак, і вже не був певний, хто ті інші люди. Може, вони з Стіни, впізнають його й занютують в сирицю. І хоч як вабило його, втомленого, нужденного, до себе багаття, хоч як лоскотав йому ніздрі запах гарячої кулеші, він, повагавшись мить, скрушно зітхнув і посунув з могили. За кілька сот сажнів пасся його Савур, кінь звик не іржати й мовчки йшов на тихий посвист господаря.

Саме так, мовчки, поскубуючи траву, й підійшов він до Сироватки і цього разу.

IV

Над плавнями трублять лебеді. Сито іржуть на луках коні, ходять, вигинаючи шиї,

колами, неначе прип'яті на довгих мотузках, лошаки гасають, немов подурілі. Пастухи відганяють коней від стогів довгими канчуками, гріються біля вогнищ. Над стогами, над плавнями тягнуться на південь безкінечні журавлині ключі, перелітні гуси та качки сідають у плавнях, річки та озера кишать птицею, вночі плавні дзвенять, неначе там тисяча скарбників лічать золоті червінці. Орли кружляють високо-високо, рідко коли спускаються до землі — ситі-бо їм вигулюють молодих.

Самотній лебідь плаває по плесу попід густою стіною іржавого очерегу, він все кричить, тривожно витягує довгу шию і вдивляється в сіро-жовтий морок, що панує в глибині очеретяних нетрів. Може, їм правдиві байки про лебедину вірність? Погинула в очереті подруга — лисиця її вистежила чи орел ударив з високості, а лебідь не вірить у її смерть — ячить, виглядає. Його серце розривається од тужних лебединих погуків із підхмар'я, легке їм гаряче, налите споконвічним жаром далеких країв, воно поривається в небо, до зграї, але, обезкровлене втратою, падає в очерети. Лебідь без кохання злетіти не може,

Все частіше наповзають на плавні важкі тумани. Вони течуть, як ріки, чіпляються за очерети, окутують їх і дрімають до пізнього ранку. Аж поки пригріє сонце і повіє від Дніпра вітер, тоді вони починають диміти, ворущаться, як живі, непомітно щезають, тільки де-не-де затримається білий струмінець, мовби там козак щойно викурив люльку. Вода набирає з неба холоду, парує, оддає йому літнє тепло. Нічні тумани холодні їм тугі, хоч нагортай їх лопатою, людські голоси набрякають од них і глухнуть. Найдосвідченіші козаки, досугі січові діди, які вік звікували в плавнях, заблукають у них на човнах і потім кажуть, що їх водила мана. Іноді, коли згори наляжуть хмари, туман не розвіюється цілісінький день. Буває таке і в безхмарну погоду. Опівденне сонце тоді не сяє, ніби знекровлене, не пробивається промінням, біліє, неначе кружало сиру. Його видно, мов крізь розведене водою молоко. Під ранок такі тумани скрапують густими росами чи їм дощем.

Вночі попід січовим городком блукає самотній вовк, його тонке, тужне виття зависає на самому кінчику дзвіниці їм бринить на вітрі. Молоді козаки ходили його полювати — не вполювали. Один з них не вернувся — чи його загриз вовк, чи провалився в бездонний опар. Січові діди кажуть, що вовк той — перевертень.

З неділі почався дощ. Шумить у плавнях, вкутає хмарами пагорби, наклав півсвіту. У плавнях він шумить особливо однотонно, шорстко, очерети, верби, вільхи стоять чорні та мокрі, роняють у воду важкі краплі. Деревя ще зелені, але вже занурені в зимові думи. Дрібні птахи поховалися в дупла, гуси, качки, лебеді позбивалися в табуни, поховали голови в пір'я, передрімують негоду, їм сняться далекі заморські краї, сняться моря їм океани, через які доведеться летіти.

В таку погоду козаки-зимівничани шаткують капусту, луцять квасолю та товчуть ячмінь на кутю. Запорожці ж тирлюються по куренях: вшивають сідла, латають одяг, шують чоботи, в кого є гроші, тиняються по шинках.

Отаман сидить в світличці-келії на лаві, слухає дощ. Слухає їм не слухає, курить люльку, думає а чи спогадує щось. Спогадує інші дощі, які вже одшуміли їм сплинули по

ріках у море. У кругле віконечко дряпає карякуватою мокрою гілкою липа — просить, щоб впустили до хати. Їй тоскно і страшно самій, бо надто стара, уже всохла половина гілок, та й дощ періщить, заливає її коріння. Цій липі — літ двісті, одначе ще кожного літа зацвітає, наповнюючи світличку медянистим запахом і бджолиним гулом. Вона ніби росте в самій світличці, отаман звик до неї, а вона до нього, він і сам по весні сповнюється солодким гулом, а ночами таємничими шумами, а зараз відчуває, як січуть стару, порепану кору холодні струмені, і йому теж стає холодно. Він розуміє стару липу і, якби було можна, залюбки впустив би її до хати. Примітна Сіркові липа і чорним глибоким дуплом. Те дупло — від пожежі. Загорівся курінь, його погасили, але згоріла найбільша гілка, й поступово утворилося дупло. Підпалив курінь молодий козак Семен Гурко. Того року Сірка вперше обрали кошовим. Козаки тримали раду — дати шляхті бій у степу чи піти походом на Брацлавщину. Сірко схиляв раду на похід. Тричі зачинав кошовий мову, й тричі його перебивав гарячий молодик, Сірко скипів і наказав осавулам прогнати молодика втришия. А опівночі загорівся отаманський курінь. Гарзд, що недавно пройшли дощі й зрізи біля куренів були повні води. Гурко сховався на острівцеві по той бік Чортотлика, захопивши з собою дві рушниці та кілька лядунок з порохом. Осавули хотіли піти на острівець налогою, але кошовий не пустив їх. "Нехай посидить на болоті, молода дурість сама з голови вийде", — сказав. Чотири дні сидів козак на низинному острівцеві, охляв і закоцюбив, і почала його трясти лихоманка, й виліз він з очерету, й пришкандибав на майдан, заїкався й цокотів зубами, й не дивився кошовому в очі. "Прийшов, палюка?" — запитав отаман. "Прийшов", — сказав козак. Запеклий і велечний козак Семен Гурко-Палій і думу вироїв одну — на все життя. Торік приїжджав на Запорожжя, й сиділи вони вдвох у цьому прикомірку, й плакав Палій без сліз, і розповідав про руїну, яка настала на правому березі Дніпра, і думали вони одну важку думу, й зелено шуміла липа, і чорно світилося дупло, але вони не згадували про нього і про той далекий вогонь, бо горіла душа, а у вичахле дупло студили чужі вітри.

...Смокче отаман погаслу люльку, а туга смокче його серце. Відлетіло ще одне літо, а з ним відлетіла часточка серця; надія, яка почала завітчуватись, прив'яла й засохла без плоду. Погинуло чимало товариства, чимало козаків лежить по шпиталях, ворог столочив землю, і хоч вдалося відтрутити його — й далі висить біля моря чорною хмарою, і не мають запорожці змоги допомогти правобережному люду, й не вдалося привести до одностайності невірних гетьманів, стулити водне пошматовану землю, провістити рідному краєві золотий великдень на многії літа. Все лишилося так, як і рік, і десять років тому. Копита ворожих коней толочать лани й сіножаті, і від смердючих трутів ворожих палають хати.

Поменшало в кошового за цей рік друзів і збільшилося ворогів. Десь повіявся а чи погинув у цім лихолітті його гордий джура, й вірний вартівничий степу, непомітний, але чіпкий, як перекотиполе, Сироватка не вернувся з останньої чати. Кого ж йому поставити на ті чати, де знайти вартівничого, щоб зорив в усі сторони й перестрівав біду за тисячу верст од рідного дому? З ким він далі стане в оборону отчого краю? І чи настануть коли-небудь такі часи, що оця липа, оці осокори і дуби зашумлять на волі, й

Дике Поле стане не диким, а добрим і лагідним, і прихилиться воно до всієї вільної України, й гостре чересло перекрає його від обрію до обрію, і там, де тепер шумить ковила, зашумлять жита. Тими житами можна нагодувати півсвіту, але для того треба, аби лани були вільні. А думка про джуру й далі не дає Сіркові спокою. І чомусь спливає з сивої мряки молоде, мужнє, трохи хиже обличчя... Це було... Так, це було, коли вони гнали Виговського. Козаки спочивали у вишневому саду, вишні ще тільки почали наливатися соком, козаки смоктали холодні люльки, й молоде дівча принесло їм відро звареної в печі кулеші. Зварила мати, а принесла вона... Він уже й ім'я її забув. Вони їли, і всі дивилися на дівча, і кожний мав його за своє, але тільки на одну мить. Лише хорунжому Сойці заманулося більшого, він перестрів її в ліщині, та його виказав брязкіт порожнього відра. Сірко зарубав Сойку шаблею, попередньо наказавши йому захищатися, а дівча того вечора все одно повісилося в клуні. Хто зна, чого вплигло з мряки те ніжне, ніби намальоване гарним богомазом личко, а також вродливе обличчя Сойки. Може, через те... Ні, його Лаврін не здатен на щось подібне. Ніякий злочин не може прилипнути до його серця. Це дощ навів йому лихе, далеко видиво.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

Випав перший сніг. Ще звечора смутило око чорне, мерзле груддя, а на ранок земля мовби перемінилася: білий степ, білі дерева, білий хутір і — тиша. По такому снігу люблять ходити мисливці-лисичники.

Мартин Драпак обійшов зимівник, обтупав стоги, вимережав нерівний клишнястий слід аж на плескатий горбок, де колись стояла кам'яна баба, яку повалив і прикопав ще в перший рік свого панування на острові, чимось вона не подобалася й просто заважала. Ліва Мартинова нога ступала прямо, а права, в дитинстві потрошена колодою, загірбала, й від того такий химерний — хрестиком — слід. Мартин посміхався. За один ранок облущилася з душі тривога, що лежала шкарубким панциром усю довгу осінь. Сніги цього року забарились, а морози стояли тріскучі, скували землю і водні надра, спалили холодом очерети і тирсу. Степ зсірів, стало оддалеки видно кожен горбок, кожен ожеред, а що вже казати про хутір. Від лютих вітрів і морозів облетіло листя навіть на дубах-нелинях. Увесь зимівник — хата, хлів, дві комори, стайня, клуні, хижа для наймитів — розташовані по колу в глибокій долині; всі будівлі, навіть клуні — приземкуваті, наполовину загнані в землю. Вхід до обійстя один — у сніжні зими інакше не доб'єшся до худоби.

Ці дзвінки, як тулумбаси, безсніжні осені найнебезпечніші Драпакові. Влітку його хутір бачать хіба що орли. А добутися до нього не можна ні пішо, ні кінно. На всі сторони розлилося іржаве море: болота й драглі, а також — на перший погляд — зелені лужки, насправді ж в'язкі бабла; до острова можна добутися тільки по довгому, скритому очеретами пагорбу, але й та путь переривається у двох місцях. Там у Мартина лежать загати з колод, які, переїхавши на острів, затягує кіньми в лози. Це була перша справжня зима по кількох роках. Всі попередні зими були сирітськими ("Сироті не треба кожушини"), плакали дощами, хлипали сльотами, з ними хлипала й душа, люди боялися такої переміни в природі, казали, що це боже наслання. Та Мартин

Драпак не поділяв такої думки: сирітська зима надійно захищала його од татар — ріки не замерзали, степи й дороги розкисали, по них ні пройти, ні проїхати. Якби не такі зими, чи й втримався б на острові. Тяжко, ох як тяжко господарювати на цій землі.

Сливе на самому вістрі татарської шаблі. Нижче від Драпакового немає жодного зимівника. Тільки об'їзні команди та бекети, а татарва снує в степу, як щупаки в необловленому озері. Кожної хвилі може статися таке, що із заможного господаря, котрий має п'ятеро, а влітку то й десятеро челядників, сам опинишся в слугуванні якомусь чорнопузому татарину, а то й на галері. Правда, тримає Драпак про всяк лихий випадок і викуп у брата в Чигирині, але то справа малонадійна. І через те... Так, так, уміючи можна жити скрізь. Січі він платить димове. Січ його захищає, ага татарський так само отримує од нього дещицю. На випадок чого ага одведе від нього басурманську руку. Жити можна. Бо такі великими щедротами платить цей край Драпакові за щоденний страх. Годує Драпак Січ і сам багатіє. Цієї осені прикопав під березовим пеньком друге горня із золотими. І всякого іншого добра в нього немало: і сукон німецьких та турецьких, і смушків вичинених, і кругів воску, і два мідні плуги, і всякого іншого реманенту на двадцять наймитів. Вийде звідси, купить землиці в Слобожанщині — розгорнеться, й кругової повістки — на війну — його синові не випаде ніколи. Землі тут не міряно, на одному острові можна наскородити загінок п'ятнадцять. А звіра, а риби, а птаства! Кинь наосліп шапку — накриєш куріпку. Вдар палицею по воді — приглушиш щуку.

Він справді ходив по ясенцю з довбнею та сокирою, наглушив два кошелі щук. Рибини стояли біля самого льоду — зелено-рябі, півторааршинні, від удару довбнею по кризі виверталися біло-черево. Жито родить із року в рік, худоба множитья, влітку вже й десять челядників не впоруються. На цю весну доведеться шукати ще кількоро. Але те йому не в клопіт. Коштують челядники дешево. Бо ж утікачі, один аж з Пінська, з клеймом на лівій щоці й вирваними ніздрями — такому й на Січі нелегко заховатися, його силою не випхнеш з острова. Він і без клейма примітний. Надто очима. Дивні вони в нього. Драпак більше ні в кого не стрічав таких очей. Вони білі, на перший взір здається, що очні яблука разом із зіницями позатягали більма, його навіть часто сприймають за сліпого. Насправді ж Денис — так звати челядника — погляд має зіркий, як яструб, а трохи ще і як сова — адже і вночі бачить. В його очі неприємно дивитися, бо здається, що дивишся на видючого, який прикидається сліпцем. Але трапляється, що й справді доводиться втікати очима від тих біляків. Це — коли Денис гнівається. Тоді його зіниці темнішають, довкола них розжеврюються червоні обідки, вони, здається, свердлять твої очі. Мартин трохи боїться Дениса. Бо той завжди мовчить і з'являється якось... тьху, як оце зараз.

Денис несподівано виступив з-за обмережаного заячими слідами стогу, здавалося, вийшов з нього або чатував за ним, щоб налякати хазяїна. В сірій заячій шапці, баранячому, по-татарськи шитому — вовною нагору — кожусі, підперезаному пасом з вовчої шкури. Ніс у руді зайця. Ходив перевіряти пастки. Вчора приніс живого вовка. Мабуть, навмисне не забив у капкані, а загнуждав дерев'яною цуркою й прив'язав за

лапи до тичини. Поклав його під хлівом, і лежав звір там до обіду, звиваючись і блискаючи на всіх розпачливо-хижими очима, й ніхто не зважувався його забити — боялися Дениса. Собаки позабігали в лози, коні в стайні харапудилися, рвали недогнуздки, а Денис пиряв рептухом сіно з стіжка в долинці й мовби нічого не помічав. Аж поки сам Драпак не взяв сокиру та не хряснув вовка по голові. Денис нічого не сказав хазяїнові, але в очах у нього зажеврились оті червоні обідки.

Він пройшов мовчки, не оддавши добридня, бо таку має звичку — не вітатися. Драпак провів Дениса довгим поглядом і подумав, що цього наймита треба якось позбутися. Бо ж хто зна, що в того на думці. Правда, це зробити нелегко — добром Денис з хутора не піде, та й наймит з нього путній. Ще й майже дармовий. "Даси, хазяїне, скільки не шкода", — сказав, коли наймався. "Мабуть, доведеться..." — і недоказав, бо було шкода. Не людини шкода, а вправного челядника. Драпак просто так нікого з світу не звів і не лютий він серцем, але коли потрібно звершити якусь справу, нехай і найтяжчу, звершить не кліпнувши оком. "Треба". На челядників Драпакові поки що щастило. Оці двоє теж не заїкаються за плату. Дівці все байдуже, а парубок давно здогадався, що Драпак розкусив його, працює'як проклятий. Он як молотять ціпами з самого досвітку.

І в ту мить завважив, що цівів не чути. Зійшов з горба, постояв біля стогів, тиша стояла така, що її можна було набрати в жмені і вмитися нею. "Що б то могло означати? — подумав. — Треба піти до клуні, послухати з того боку". Й поза кущами верболозу потягнув кульгавий слід до клуні.

II

Просо порскало цівками вусібіч і рясним дощем знову опадало на тік. З трьох боків тік закладений копами кулів і околоту, з четвертого — заставлений снопами. Поки Киліяна в'язала солому в куль і одгортала лопатою просо в засторонок, Марко сколочував два снопи й розперізував їх. Далі вдвох періщили бичами по вологій соломі. Просо було з бур'янцем, на току гостро пахло лободою й осотом (перекидаючи снопа, Марко щоразу виймав з долонь малесенькі колючки), й пахло в клуні мишами, а над головами цвірінькали під стріхою горобці, й великий, чорний, розбійний котяра стежив за ними з прикладка соломи гострим оком.

Марко перебивав ципильном просянку, а сам скрадливо поглядав на Киліяну. Сьогодні вона була якась не така, як завжди: сувора, рвійна в роботі — тією рвійністю, здогадувався, намагалася одго-родитися од нього, вони обое працювали як скажені, мовби намагалися втекти чужою роботою від чогось лячного, недоброго. Драпак тільки посміхався на те. А сьогодні спала з її лица суворість, і Марко не відав, на краще то для нього чи на гірше. Багато разів просила його покинути зимівник і вернутися в рідні краї. Хоч і знала, що немає в живих батька, що й хутір, мабуть, сплюндровано, але рвалася звідси, мов птаха з сильця. Сказати б, нудьгувала, так зросла ж на хуторі. Але Марко поклав якийсь час пересидіти тут. Та й, сподівався, в цій вольній неволі легше буде прихилити Киліяну до себе. Тоді й спливла на думку вигадка, буцім уся Україна лягла під турка й татарина. Киліяна спочатку не повірила, але те потвердив Мартин

Драпак: "Усі під турком, дочко, усі. Оце тільки ми й zostалися. Та, мо', ще який зимівник". — "А Запорожжя?" — запитала Киліяна. "Хто лишився живий, — казав Мартин, ховаючи посмішку під острішки брів, — подався на Дін".

За одне лише докоряв собі в думці Ногаєць — не доміркувався на самому початку сказати Киліяні, буцім у бою під Ладижином погинув Лаврін. Так добре уклалося все в його розповіді Киліяні: як рвався до неї з Ладижина, як нагодився в той час, коли турки сплюндрували хутір і взяли в брані її, як побив їх і втікав з нею сам, а от щодо Лавріна вбив шпона. Вже й не пам'ятав, як те сталося: не захотів брати гріха за живу Лаврінову душу, сподівався покористати на тому ("Лаврін замкнувся в Ладижині, а я вирвався до тебе із пекла"), — важко сказати. Проте Лаврін залишився в Киліяниному серці. І хоч далі вже й Драпак, погомонівши з чумаками, що везли на Слобожанщину сушену рибу, розповів, як страшно розорили турки Ладижин, як вистинали там усе живе, на щось сподівалася. Й ту надію Марко не міг погасити. Не вистачало сили, певності, кудись поділися колишня дошпетність, придумливість — не міг вигадати переконливої повісті. Й розколювалося надвоє серце, двоївся сам. Тиснулись у голову всілякі думки — про себе, про власну нечестиву путь, шукав виправдань і почував, що їх знайти неможливо. Тоді розглядав себе ніби збоку, неначе сторонню людину, але коли й осуджував, десь у свідомості жило: це ж таки він, іншого життя не дано, любить свої вчинки чи не любить, а відректися од самого себе незмога. І ставало шкода себе, й любив себе такого — нещасного.

Закрайками думки давно уже вловлював у собі нечестивість. Веселість, дотепність єдналися в душі із заздрістю, з хитрістю. Ота дрібненька, маленька хитрість... Усім догодити в очі, усім полестити — іноді й покепкувати над тими, над ким сміються інші, дужчі. "Ласкаве телятко двох маток ссе", — те ніколи не випадало з мислі.

І враз спалахувало в мізках, обриваючи думку: а хіба не так? Хіба не завдяки розуму, хитрощам вирвався з тої пожежі? Коли б не хитрував, не крутився, як горобець під яструбом, досі гнив би, як собака, в ладижинському рові або в отій долині, де одтяли голову Мурашкові. Он, вже в приморозки, бив у піску яму на збіжжя й викинув череп та кості. В черепі стріла татарська площикова — деревко вже згнило, і в кістці ноги теж. Згадує хтось того козака? А, видно ж, погинув у бою... Й він би теж не побачив ні цього неба, ні цієї зими, ні Киліяни. Й що з того, що хтось згадав би його добрим словом. Та й хто б згадав? Кому він треба? А так — живе, вдихає запах хліба, милується Киліяною.

Й буйна радість захурделила йому в душі. Марко подумки молився до ікони, що висіла на товстій блискучій сошині. Вимолював у бога прощення, гаряче каювся перед ним у гріхах, щоправда, приховував деякі помисли, й те було страшно. Але він уже інакше не міг. Кажуть, бог знає все, що буде з людиною. А Марко таївся од бога, сподівався, що той, заклопотаний іншими справами, не дослухається пильно до його молитви. І, мабуть, таки обдурив самого бога й посміхався хитро. А потім знову щось на нього накочувалося, й починав гаряче молитися богу, й приходили тоді до нього видіння, буцім він зустрічається з Лавріном і стає перед ним навколішки, розкаюється і

плаче, а Лаврін його обіймає й притискає до серця, й вони плачуть обоє, й тоді Марко вивідає Лаврінові все й з'єднує Лаврінову руку з Киліяниною, як побратим, як брат, як батько. І дістає зі сховку гроші, й купує на них зимівник, й вони всі троє оселяються там... Щоправда, думка про гроші та зимівник майнула тільки раз чи двічі, й що дивно, жодного разу не зринуло в його душі бажання вистговідатися Киліяні, навпаки, щойно бачив її, в серці спалахувала інша жага, ще й перемішана зі злістю, а все те, що бачив допіру, щезало без сліду, й знав напевно: не для того пішов на таке страшне запроданство, щоб віддати її комусь, легше переживе її смерть і навіть свою власну смерть, аніж те, що вона дістанеться Лаврінові. Він ненавидів світ. Ненавидів Лавріна, Драпака, січове товариство — усіх людей. Й не міг зненавидіти себе. Знав, що десь там, у глибині його серця, — лиха чорнота й поливав її солодкими сльозами жалю до себе. Зринала оскарга навіть на бога — злякано проганяв її. Намагався ні з ким не знатися, окрім Киліяни і хазяїна. За те його не любили інші наймити, одначе й трохи остерігалися — вгадували в ньому щось таке, що вже зрушилося й не має впину. Своїм думкам давав волю тільки пізно увечері, вклавшись у запілля на соломі й накрившись кожухом з головою. Тоді він мріяв про те, як залюбить у себе Киліяну, як вони поженяться й поїдуть кудись, де зможуть жити щасливо. І їхав... — у снах, але йому завжди снилося, що за ним хтось женеться і що кінць скидає його з себе. Ці думки останнім часом зморили його до краю, і він часто думав, що має з тим покінчити.

Киліяна ж ходила неначе боса по снігу. В гордовитій, гострій Киліяні мовби надломилася щось, вона весь час почувалася неначе на дні велетенської ями, з якої хотіла вилізти й не могла. Світ приголомшив її своєю жорстокістю і невмолимістю. Виросла в лісі, й почувалася серед розкошів природи маленькою королівною, і бачила себе у вимріях веселою молодницею, на яку заглядаються чорновусі парубки та молоді господарі (те було у великий стид, але ж то не насправжки, хіба не можна погратися мислями), тепер всі ті неясні жадання розкішного життя і любощів розвіялися в порох. Вона більше ні на що не сподівалася і ні в що не вірила. Хіба що в Марка, який помалу витягував її з ями тонкими, обережними дотепами. Своїми розмовами про світ намагався повернути на її вуста усмішку, вчив цінувати злидений будень і радіти тому, що вони живі. "Ми живі, Киліяно. Ми врятувалися. А могли б лежати отам, у лісі, і трава б проросла крізь нас". Киліяна була йому вдячна за все, то більше, що, як їй здавалося, він робить це безкорисливо, од доброго серця. Щоправда, вловлювала в його погляді особливу проникливість, особливу теплінь, але якій дівчині не приємно, коли на неї дивляться з ласкою та обожнюванням. І тільки раз, оглянувшись зненацька, злякалася. Маркові очі жахтіли хтивим вогнем, вони спалювали її, забирали в себе, не питаючи в неї згоди. В її голові майнула думка, що Марко не просто милується нею, що своєю любов'ю він може запропастити її. Але в наступну мить Марко знітився, покірно опустив очі, пробурмотів щось ласкаве і вибачливе. Подібного погляду вона в нього більше не завважувала. Був поступливий, добрий, намагався переробити і її роботу, найсолодші шматочки (хоч які там солодощі в наймах, та ще таких) підсовував їй. Вона заспокоїлася, проте не зовсім. І почала тишком стежити за ним.

Киліяна прихилилася до сохи, на якій висів запошений образок, що з нього годі було розпізнати, котрий саме святий допомагав молотникам, сказала замріяно й печально:

— Тато завжди по першому снігу запрягали глабці, У кучому козушку з опушкою, в ладних чобітках (уже заробила на те убрання) була особливо принадна.

— А хіба ви на своєму хуторі не сиділи, як ми отуто, — спробував заперечити Марко.

Киліяна вперто похитала головою:

— І однак по першому снігу ми безпремінно їхали в Ладижин. Глабці в нас — кленові, ковані під полоззям залізом... Ми їздили з тіткою Вуцькою на зимовий ярмарок. Правда, тато запрягали плохеньку кобилу — Квочку...

В куточках чорних Киліяниних очей блищало по росинці. Й в одну мить Маркові стало страшенно шкода тих росинок, каяття рвонуло йому груди, й він сказав у якійсь тужній замрії:

— Киліяно... Будуть у нас глабці... Голубі, мальовані... — І зненацька гаряче, майже безпам'ятне: — Давай повінчаємося, Киліяно... Є в мене гроші... Кохатимемося в розкошах.

Він, як стояв на колінах на розперезанім снопу, так і поколінкував до неї, простерши руки, яко сліпець. Маленький, висхий, зі зморщеним од страждання обличчям, був схожий на карлика.

— Давай повінчаємось, Киліяно, — щепотів. — Я не можу далі... Якби ти знала... Що мені зробити ще для тебе?.. Я в пекло піду. Заподію щось собі...

— Де повінчаємося? — одвела від іконки вже не печальний, а приховано гострий погляд дівчина.

— У Жовтих Водах... Або в Полтаві... Поїдемо на Слобожанщину... В мене є гроші... Заховані на Запорожжі.

— Я... Марку... — Її погляд став ласкавий, теплий, тільки та ласкавість промінилась мовби крізь крижані скельця, та Марко не помітив того... — Ти добрий... Ти все зробив для мене... І я твоя душею... Тільки я... Ми поклялися з Лавріном перед іконою, що коли хто з нас погине, інший не шлюбуватиме довіку. Піде в монастир. Ви з дядьком Мартином кажете, всі, хто лишився в Ладижині, погинули? — і дивилася на нього широко та ніжно. Він мало вірив у ту ніжність, але ловився щоразу. Ловилося серце. Киліяна вміла прикинутися доброю кицькою, і тоді воно тануло, як внесена з морозу в хату грудка масла. — Звичайно, Лаврін не дружив би з поганим козаком. Я це зрозуміла. І ти сподобав мене з першого погляду.

— З першого. — Й затремтів од власного признання. Далі випитала, про що Марко говорив з Брусом.

— Он, Марку, який ти славний і розумний. Ну хто б ще міг доп'ясти такого статку. Правда ж, коли ти признався в ньому таткові, він стурбувався?

— Правда.

Не втримався й цього разу, дався на підмову. Хоч йому тріскало в мозкові, щось

подавало знак — зціп вуста, дурню! Але ж хіба не на його користь свідчило те, що він тут, а Лаврін хтозна-де, повівся десь, а Марко привіз Киліяну в безпечне місце й клопотався про неї. Хіба за таке не можна полюбити чи бодай офірувати все життя. Та й сама Киліяна так щиро дивилася на нього, так багато обіцяла поглядом.

— Лаврін погинув у Ладижині?

— Він вирвався звідти, я бачив його...

Останні слова застрягли Ногайцеві в горлі. Чи то помітив, як страшно, немов у глибоких кручіях вода, завирувала в Киліяниних очах темінь, чи самі слова, очищені розумом, повернулися гостряками, але йому перехопило подих і він, відаючи, що з наступними Киліяниними словами впаде на нього щось страшне, затрусив піднесеними вгору худими, оголеними до ліктів руками із скарлюченими, схожими на лапи шуліки, пальцями.

— Киліяно... Киліяно...

Киліянине лице пашіло вогнем. Вона вся натяглася, мов тятива, стиснула руки в кулаки. Очі її горіли, й сама була схожа хоч і на красиву, але хижу, безпощадну вовчицю.

— Ти юда! Слизький, нікчемний. Я давно здогадалася, що ви з Драпаком продаєте мене. А це розпиталася... Ти бридкий... Я швидше повинчаюся з татариним, ніж з тобою. Ненавиджу!

Вона справді зненавиділа його. За оцю каторжну працю, за схоже на сидіння в монастирі життя й ще за віщось — не знала сама. Може, за те, що врятував? Либонь. Але не тому, що врятував. Киліяна з жахом споминала напад яничар, загибель батька — на одну згадку про його смерть хололо серце, але, може, це й гріх перед батьком, не збиралася йти за ним. Боже правий, так гарно на цьому ясному світі! Так хочеться когось любити. Тільки не оцього Марка; він хоче, щоб вона віддала йому свою молодість за те, що вирвав з басурманських лабет, а сам обдурює, таїться в чомусь, це почувала серцем, а в чому саме, до вчора здогадатися не могла. Вона стільки мріяла в себе на хуторі (о сором!) про кохання, про ясного парубка на гарному коні, подібного до отих шляхтичів, що скакали за паніями обіч карет. Думала про те, як він полюбить її й повезе з хутора кудись у місто чи принаймні у велике село й вони житимуть щасно та весело. Гостюватимуться. У неї буде багато гарного вбрання, і їм, молодим, заздритимуть сусіди.

А тепер — Марко. Вона пам'ятала його веселим, дошпетним, хоч одразу ж вловила і якусь зачаєність, а тепер та дотепність була принаймні жалюгідною. Натомість лишилася зачаєність й недовірливість. А хитрість лежала на виду — плюгава й нікчемна. Хух, який він бридкий. З отаким цілуватися?!

І все частіше думала про Лавріна, чесного, відкритого, готового через неправду нахромитися грудьми на спис. Серце віщувало їй — він не погинув. І ось тепер вона вивідала це.

Марко схопився за ноги. Лице його зморщилося, немов з болю, очі блищали шаленством.

— Зі мною. Повінчаєшся зі мною. Я... Ти... На той світ підемо, але разом! — ступив до Киліяни.

Між ними в прикладку житньої соломи стриміли вила. Їхні руки водночас упали на навильник. Вони не виривали гостряки з соломи, Киліяна намагалася притиснути навильник до себе, Марко — відняти. Мабуть, обоє не розуміли, для чого це роблять. Зненацька трійчаки випорснули з соломи й зависли в повітрі навпроти Маркового живота.

В ту мить у клуню вступив Драпак.

— Що то воно молодята. Все жирують, — сказав. — Ну, покажуйте, скільки утяли. Та підемо снідати.

А очі були неначе дві щілинки.

"Любов — це казка, — думав, пробираючись стежкою, пробитою в глибокому снігу. — Це вигадка, де одне мають за інше. І рідко буває, коли дві казки збігаються в одну. Але й тоді вона обов'язково кінчається. Тут — тільки одна казка. Це й добре. Одна казка... а мені — бубликів в'язка". І засміявся хижо, обтупуючи біля порога міцні, великі ялові чоботи. На карякуватому, білому од інею в'язі біля хати вовтузилися горобці. З гілок сипався срібний пилок.

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ

Обсипане зоряним світлом, припорошене снігами, спало село. Високий вал довкола нього здавався сніговим заметом, на частоколі виступив іній, цукристо блищав у місячнім сяйві. Тьмяно зблискували проти місяця незаплющеними очима маленьких віконець хати (так сплять немовлята!), порозправляли натруджені попереки колодязні журавлі, навіть пси притомилися сторожувати ніч й позасинали в своїх видовбаних у гної будах.

Давно побрели од левади й вернулися назад музики: десь спали цимбали, спала скрипка; притулившись до теплового комина одм'яким за вечір боком, дрімав бубон. Тиша огорнула село. Проте була не легка, прозора, а якась в'язка, ніби придушена згори. Може, що в повітрі стояла імла, й кружляли поодинокі сніжинки, й зорі в кущів'ї хмар тремтіли на хуртовину, а може, що десь неподалік у степу причаїлась біда.

І враз її брийнуло тонким, гострим вістрям і краяло далі, вістря повзло вгору і вгору, аж поки не вломилося десь у зоряній імлі. Той звук входив просто в кров, минаючи вуха. Собаки ціпеніли в будах, не одважуючись подати голосу.

Вовчиця сиділа на горбі, тягла морду до зір, в її розтулену пащу залітали сніжинки, танули на червоному язиці. Й тоді завила вся згряя, закружляла довкола куща кураю, витоптуючи пазуристими лапами молодий сніг. Вовкам було голодно. Й вони були злі на місяць, на село, на людей.

Та враз велетенський, з коротким, ніби роздвоєним лівим вухом вовк, що саме обходив кущ, насторожено здригнув на загрив'ї шкірою, тихо загарчав. Тоді примовкла вся згряя, вовчиця нашорошила вуха, повернула гостру морду в степ. Вона ще слухала степ, а велетенський, із рваним вухом вовк тихо вискнув і, вигинаючи спину, ковзнув по схилу горба униз. Згряя майнула за ним.

Лаврін Перехрест ішов засніженим степом. Вітер все дужчав і дужчав, бив у лице, пара холола просто на губах — вуса йому вкрилися інеем, блищали проти зір. Мороз хапав за душу. Лаврін одвертав од вітру лице, потирав рука об руку, бо не мав сили вдарити так, щоб кров шугонула в пальці, вигнала зашпори. Козак охляв, стратив сили. Одяг йому зветшав, чоботи поруділи од води і снігу, й носки в них позадиралися. В голові пульсувала одна думка — дотягнути б до села. Другий тиждень пробивався степами. Здох у дорозі кінь. З'їв увесь запас харчів, що їх виміняв за зняті з коня ронди, і торбу закинув у бур'ян. А тепер ось геть виснажився, борсався в снігах, ледве волік ноги. Одначе до села, здається, вже недалеко.

Степи тут такі безкраї і пустельні, що душа мимоволі маліє до конопляного зерняти. Лячні вони, над снігами лежить безгоміння, все тут спить, і кров починає текти в жилах повільніше, влад із зимовим сном степів.

Думки теж позамерзали, жила тільки одна, немов останній потічок у скованому кригою джерельці: йти, дійти до села, бо інакше кінець. Навіть та, найбільша, єдина, якою жив, думка вперше потонула на дні його серця. Тепер Лаврін не зовсім ясно бачив Киліяну, отой манливий образ над Сухою Тьмою втратив тілесні риси, козак — уже не почував тих гарячих доторків, які обпікали його раніше, тепер перед ним тремтів неясний силует, схожий на силует божої матері на старій іконі. Така ікона висіла в церкві на Січі.

Він побачив зненацька сині тіні й одразу зрозумів, що то таке. Про те, що його можуть здибати в степу вовки, думав не раз і навіть готувався до відсічі. Проте зараз втома зморила й думку, й насторогу. Вони дрімали, приспані морозом. Рушниця висіла за плечима, пістоль лишився один — за поясом під кожухом, другий загубив, сам не відав де. Втома приборкала всі думки, всі чуття, через те й побачив вовків, коли вони вже перетяли дорогу вдруге, зовсім близько од нього. Згряя викруглила півколо й повернула на дорогу. Вона була величенька, звірів п'ятнадцять-двадцять. Вовки посідали на дорозі й, здавалося, чекали на нього — зовсім як степові вівчарки на господаря, коли він іде до них. Кілька, — мабуть, переярки, — крутилися позаду, тупцювали, підскакували, одбігали назад і знову верталися до зграї.

Лавріна обсипало жаром, він уже не почував холоду, втоми. Щось рвонулося в ньому до втечі, але погасив цей порух. Одразу ж подумав про те, що зачіпати тічку вельми небезпечно, ліпше прогнати її якось або обійти. Адже розказують, що коли згряя не голодна, вона мовби бавиться з пішаницею, а потім відстане біля села.

Так чи так, але що робити? Хоч і уповільнив крок, ішов уперед, просто на зграю, а та не відступала. По спині, по крутій ямці повз до потилиці тремкий холодок. Вже видно ощирені морди, чути погрозливе, схоже на похрипи, гарчання. Ні, згряя втікати не збиралася. Лаврін зупинився й скинув з плеча рушницю. Помітив, як зграєю пройшла ламка хвиля, кілька вовків відскочило, кілька одповзло назад. На притрушеній снігом дорозі лишилося двоє звірів: великий, вже готовий до стрибка вовк і другий — довгий, в'юнкий, котрий незрушно лежав на снігу. Лаврін здогадався, що то — вовчиця.

Спочатку вирішив стріляти в неї, проте швидко змінив думку: а що, коли згряя

кинетесь на нього? Адже чував не раз: чіпати вовчицю не можна. Забити того великого вовка? А чи просто стрільнути вгору, розігнати зграю? Скупчаться знову, підуть назирці. Стрельне ще... Лаврін направив дуло вище вовків і, чомусь завмираючи в передчутті пострілу, натиснув пальцем на собачку. Курок сухо клацнув, і від того вовчиця схопилася на ноги, а здоровенний вовк скинувся на задніх лапах, як схарапуджений кінь. Лаврінові похолело в грудях. Уже поспішаючи, засунув руку під кожух, намацав на перев'язі ладунку й потягнув до себе. Не зводив очей з вовків, він мовби тримав їх на відстані напруженим поглядом, а сам вийняв зубами затичку, густо сипонув на полицю пороху. Й отако, затиснувши в одній руці порохівницю, другою підніс над головою рушницю, пружно натиснув курок. Й знову тишу проклянув металевий клац. Й від тоги, що чекав пострілу — грому, сплеску вогню, тиша здалася смертельно холодною. Він відчув на горлі її похлип. Випустив порохівницю, перехопив рушницю обома руками, ще кілька разів, звів і спустив курок. Й тоді зрозумів — порох відсирів. За останню надію хапався, як потопаючий за перетрухлий мотуз. Тихо вийняв з-за пояса пістоль, тихо спрямував дуло в зграю, коротко натиснув вказівним пальцем на отеплений кожухом метал. І так само не почув нічого. Либонь, од напруження, з яким чекав пострілу, клац не пробився до свідомості. Натиснув ще раз і безвільно опустив руки. Порох і тут відволожів.

Вовки спостерігали за людиною, не наближаючись і не відступаючи. Здавалося, їх зацікавили її рухи, помаху. Стихло навіть хиже гарчання. Тільки очі світилися проти зір, та то тут, то там коротко поблискували ікла. Страх, хоч який великий, не затуманив Лаврінові мозок, він вихопив шаблю. Взяв її не в праву руку, а в ліву — вовки ще не нападали, а руки починали клякнуту. Швидко оглянувся й пішов назад. Спочатку наперед спиною, а що зграя не насідала, повернувся, тільки тримав її в оці.

Він ішов до верб, що чорніли за півтори сотні сажнів. Дорога стара, й верби старі, поламані вітрами, попалені грозами — дупло на дуплі, зате на ті корчі неважко видряпатися. Чи хоч стати спиною в дупло й відбиватися.

Вовки якусь мить лишалися на місці — з тічки вирвалося двоє чи троє, понюхали розсипаний порох, рушницю, відскочили з гарчанням, потім найбільший з них стрибнув праворуч і побіг. Ще мить зграя вирувала між вовком і вовчицею, далі помчала за ним. Вовки бігли сажнів за п'ятдесят від Лавріна, викружляли півколо й опинилися попереду біля крайньої верби чи того, що лишилося од неї після останньої пожежі — обгорілого пнища в два людських зрости.

Й знову посідали та полягали на дорозі.

Лаврін зрозумів: піде він назад, вони обкружляють знову й звужуватимуть коло, поки не кинуться на нього. Або сам, зморений і заляклий, упаде на дорогу. Вони почувають: він — їхня здобич і вже не втече. Холодні мурахи побігли Лаврінові по спині, вище, вище, по шиї, вже ворушилися на голові, й чуб спинався корчами. Але це були не тільки мурахи страху, а й злості, відчаю останньої боротьби. Він ішов просто на вовків. Ступав коротко, спершу виставляв ліву ногу, приставляв праву, вихрив шаблею сніг перед вовчими пащеками, й звірі поволі відступали, підібгавши хвости. Їхні очі

горіли люттю й страхом — перед людиною, її відвагою, натиском.

Так він добився до вербового пнища, на яке не міг вилізти і яке ледве прикривало ззаду, й стратив запал та сили, й бачив, що вовки не відступлять далі. Роз'ятрені, вони гарчали, й вили, й стрибали, й спиналися на задні лапи, в ярості покусували один одного, і тільки гаряче лезо шаблі втримувало їх од останнього стрибка. Попереду всіх повз на череві вовчий ватаг, величезний звір з густою шерстю на шиї, із розірваним вухом. Він свердлив Лавріна прямим звіриним поглядом, їв його, живого, очима.

Козак відчув це усім еством, і лють потекла йому в грудях, він відчув у руці таку силу, такий запал, що вже не стримався, ступнув уперед, нахилився й щосили махнув шаблею. Зграя відринула, завила, збилася до купи, затим розсипалася і знову збилася, закружляла й заплубочила. А на снігу лишилася велика чорна лапа й кривава стрічка аж до вовчого клубка.

Лавріну стало так тужно й немічно, що аж затемріло в очах. Зрозумів, що за хвилю буде розірваний на шмаття. Та нараз у ту темряву, у вже ніби небуття, щось вдарило, сьайнуло, спалахнула думка. У нього на грудях манюсінський вузлик з порохом. Кожен козак чи чумак, що йде в степи, зав'язує собі такий вузлик. На той випадок, коли не зможе розвести вогню. Либонь, через те, що цей порох для вогнища, а не для стрільби, й не згадав про нього одразу. "Тільки б встигнути", — майнуло в голові. Він обірвав на шиї шворку, зубами розірвав вузлик. Вийняв пістоля, звів курок, але в цю мить вузлик випав на сніг. Перехрест нахилився й, вже бачачи, як од зграї відокремилася довга сіра тіль, вхопив пучку висушеного тілом пороху, сипонув на полицю. Йому перед очима спалахнув вогонь, а вовк перекинувся через голову й розпластався на снігу. Зграя сипонула врозтіч. На тому місці, де вона вирувала, лишилася кривава пляма й вибитий до чорноти сніг.

Лаврін затис у жмені вузлик з порохом, підібрав рушницю й пішов до села. Вовки більше не облягали його. Ще він бачив, як тічка збігалася до верб'я й клубочила там. Мабуть, пожирала забитого ним триногого ватага.

Він добився до села, високі дубові ворота під баштою були не замкнені, й не було сторожа, додбав до першої хати, довго грюкав У важкі дубові ворота — подвір'я там обнесене парканом, схоже на фортецю, — йому ніхто не відчинив, він побрів до інших воріт, а потім ще далі, думав, що вже впаде й замерзне на вулиці, аж таки в якійсь хаті відгукнулися і впустили. Ще пам'ятав, як дивувалися, що його не спинила сторожа біля воріт ("нема там ніякої сторожі"), сказали, що на квалт їх піднімають пострілами, розпитували, хто він і звідки, Лаврін щось одказував, а що вже сидів на витягненім із підпідччя й розперезанім житнім кулі, повалився на солому й заснув мертвецьки. Уже з сонного з нього зняли чоботи й накрили киреєю.

II

Пробудився од неголосного гупання. В хаті ще стояла темрява, сірувато-сива, зимова, одсвічена снігами, в ній ворушилися постаті. Двоє козаків взувалися біля полу, встеляли в чоботи, що позсихалися за ніч, устілки, притупували, знову перевзувалися — на цілий день, потім постягали з жердки кожухи, повдягалися, посунули з хати.

Мабуть, пішли порати худобу. А на полу ще хтось спав і на печі також — чулося сопіння й тихе шемрання. Під піччю сокоріли кури — пообморожували лапи та гребені, і господарі забрали їх до хати.

Лаврін знову склепив повіки. Одначе заснути не міг. Крутило ноги, щеміли пальці на лівій руці — мабуть, приморозив, і все тіло було сповнене якоїсь ламкої млості, налите холодом, втомою, аж боявся, що зовсім занедужає, не встане. В тупому болю стискалося серце. Згадував минулу ніч уже без того моторошного страху, що обнімав його біля села, згадував інші дні і ночі, які перебрів, мов чорні ріки, й жахався. Дослухався до свого тіла, наче до поламаної скрипки. Сили й надії було на денці. Скільки пройшов доріг, скільки поминув сіл, розпитуючи всіх "про татаркуватого козака та чорняву дівчину на сірому коні" — хлопець, мовляв, дуже схожий на татарина, а в дівчини над лівою бровою родима цяточка, — що та путь не вкладалася в його пам'яті. Спочатку був напад на слід — в якомсь селі під Уманню їх таки бачили. Це було до нашестя турків і татар на Умань, а далі в тім краї чорна буря перемішала все од верху до низу, замела всі сліди. Там уже ніхто нічого не пам'ятав, окрім власного горя. Лаврін сам кільканадцять разів був на краю загибелі, адже блукав поміж татарських грабіжницьких ватаг, натикався на них, рятувався прудким конем. В одній втечі загнав коня, довелося кинути. Став пішани-цею. Тоді в сто крат подовшали дороги, й скрізь чатувало лихо. Два рази нападали грабіжники, потопав у Білозерському лимані, коли в холодній осінній воді тягав сітки отаману Гирі (треба було за щось жити, якимось коштом мандрувати далі), сітка зачепилася під водою за холуй, пірнув, щоб одчепити, й заплутався сам. Добре, що рибалки вирвали та одкачали. В Охматові його хотіли силою вписати в надвірну варту, й знову довелося втікати, уже просто з-під рушниць. Потім в долині біля дороги підібрав чийогось коня. Мабуть, його покинули татари. Був безклубий і сліпий на обоє очей. Либонь, осліп недавно, бо йшов без остороги, куди направляли. Лаврін одпасав сліпого коня кілька днів у лісі й далі поїхав верхи. Замість сідла підстелив мішок з соломою, стремена приробив мотузяні. Саме тоді намислив податися в степи. Все йому вказувало, що Маркова путь прослалася туди.

Коли Лавріна поторсали за ногу, він зрозумів, що заснув удруге. Його будили до сніданку. Лаврін поміняв у збучавілих чоботях (стояли в печі за заслінкою) устілки, взувся. Ледве понатягував їх на ноги, так вони позсихалися. На столі парували в казані кулеша, дебела господиня в червоному очіпку насипала її у велику дерев'яну миску, видовбану просто в товстому брусі стола. За столом зібралася вся родина: господар, господиня, двоє синів і, певно, невістка — дружина старшого сина. Господар, господиня і сини — всі люди кремезні, огрядні, тільки невістка маленька, щебетлива, як ластівка.

Обоє синів вельми схожі на батька — лобаті, з важкими підборіддями, з широко поставленими очима — і такі ж дужі, як батько, втрюх могли б завдати на плечі рублену комору і винести її за село. Тільки такі люди й втримувались на цьому важкому полі.

За сніданком Лаврін оповів свої пригоди ("На тому тижні вовки загризли коня під

хорунжим, а самого хорунжого не зачепили", — зауважив господар, а господиня тричі перехрестилася), розказав, куди йде і кого шукає. Перехрест не приховував своєї біди, тільки казав, що Киліяна — його сестра. Похитувала головою господиня, тихенько йойкала невістка, господар почісував густу чорну бороду, в його очах світилися співчуття й насміх (є такі люди, чужа біда мовби трохи гріє їх: "Ге-ге, зі мною такого не станеться"), такі ж чорняві, як батько, сини перебирали всіх нових поселенців, нових наймитів у селі та по хуторах доокіл. Це їм було як забавка. Змагалися, хто згадає більше. Та нараз старший син, що виліз із-за столу й гострив брусом сокиру, — збирались у байрак по дрова, — повернувся до Лавріна й сказав, важко брижачи чоло:

— А не ті це двоє, що прибилися до Драпака? Достеменно такі, як ти кажеш.

— Це той Драпак, що в Рудих болотах? — підвів голову господар.

— Еге ж. Мартин Драпак. Коня в нього Остап виміняв за восьмеро овечок.

— Може бути, — знову пошкріб бороду господар, але вже зовсім по-іншому. — Далебі, вельми схожі. Я їх сам бачив.

Лаврін відчув, як йому тривожно закалатало серце. Щось підказувало, що його страдницькі мандри сягають кінця. Зараз його змагала тільки одна думка: як знайти Киліяну та Марка. Думав спокійно і втомлено. Ті гарячкові заміри, ті жахні плани на помсту Ногайцеві, котрі кував у перші дні гонитви, перегоріли, перетліли, тепер мав звершити кару за зраду, викликати Марка на герць або просто пристрілити з рушниці. Якщо ж він одружився з Киліяною... Такий розмисел теж виникав, тоді розради не знаходив. Тоді, мабуть, Марка судитиме уряд.

Про Киліяну думав щодня, щогодини, одначе почував — від того думання вона не приблизилася до нього й на цятку. Бачив її ніби крізь прозору тканину, за яку сам не мав права ступати. Може, через те, що дуже мало знав її. Найчастіше чомусь згадував, як сиділи на траві в Брусовому дворі, в Киліяни розплелася коса, трішки, на самому кінчику, а він нишком розплів її всю, й було те приємне йому: Киліяна вдавала, буцім не чує. Розплетена коса лежала на його руці, це була його коса, тільки в ту мить він посправжньому зрозумів, як шалено кохає дівчину. Але тепер того спомину було замало. У серці висіла туга; він знав: погасить її тільки тоді, коли побачить Киліяну.

Лаврін помолився одразу всім святим, які ще дрімали в ранковому теплі на широкій божниці, почав збиратися в дорогу. Господарі відмовляли: до хутора більше п'ятдесяти верст, та й повертає на хуртовину. Вони навіть по дрова не поїдуть. Радили дочекатися запорозького чамбула, котрий добиратиметься до застави й прихопить із собою Перехреста. Але чамбула можна чекати й тиждень, і два, а за цей час багато чого могло перемінитися. У Лавріна на таке чекання не було снаги. Він пересушив під комином порох, оглянув і зарядив рушницю та пістоль. Подякував господарям за ночівлю, за сало та хліб, які дали в дорогу, а парубкові ще за тютюн, вклонився хаті з порозвішуваними по стінах рушниками і зброєю, вклонився на порозі господині, на мить затримався поглядом на теплих червоних півнях, що ними був розписаний комин, зітхнув, зодягнув шапку, вийшов на подвір'я. По селу скрипіли колодязні журавлі, помукували коровії, інколи іржали коні — козаки напували худобу, й таким миром віяло

од того гомону, що він аж завагався. А тоді рішуче стріпнув головою і пішов. Нежонатий хазяїнів син провів його за село, ще раз, спробував відмовити. Он і горобці понадувалися на хвищу, й вітер по небу розвозить хмари. А далі по дорозі — жодної хати. Їхнє село — крайнє в степу. Обкопане валом, обнесене високим, міцним частоколом, воно то оборонялося од татар, то одкуплялося од них. Частіше одкуплялося, татарські купецькі обози теж передньовують тут, для них за селом збудовано караван-сарай і виділено окреме пасовисько й водопій. За те мали од самого хана ординанс на захист від степових і берегових татар.

Хлопець був жалісливий і, мабуть, просив Лавріна залишитися щиро. Лаврін почав вагатися, а тоді знову подумав про Киліяну, й думка та була, як свинець у рані (а що, коли потім увесь вік шкодуватиме за згаяний день?!), ще раз розпитав дорогу, ще раз попрощався й пішов.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Султану крізь сон гупотіли копита. Хан Селім-Гірей од того гупотіння давно оглух, не помічав його. Сорок тисяч татар і п'ятнадцять тисяч яничар мчали засніженим степом. Це не був звичайний набіг, коли орди йдуть широкою рікою, розливаються на менші ріки і потоки, коли ординці хапають здобич, бранців і поспішають вернутися назад, до головного коша. Тут самовільне відлучення на сто сажнів каралося смертю. Вже третій день летіли вони в бік північного вітру, зупиняючись тільки на короткі перепочинки, аби погодувати коней та поводити по колу, щоб випорожнилися перед бігом. Уся орда мчала велетенською колоною по п'ятнадцять коней у ряд, коні пов'язані ремінням за гнuzдечки, а мотуззям за ріпиці хвостів, — підтягували тих, які відставали. Хто падав з коня, того копита перемелювали в криваве тісто. В голові колони, одразу за прапором пророка, якого віз у стремені емір, та двома зеленими значками з боків, зігнувшись у дугу, аж черкав гостроверхою шапкою закучерявленої інеєм гриви, скакав нуреддин-солтан, за ним — п'ятнадцять отаг і ханська гвардія — полк сейменів. Сніги попереду орди білили чистою скатертиною, а позаду лежали чорні, переорані копитами, парували кінськими кізяками — здавалося, там протекла брудна й каламутна річка. Туди зліталось зі степу гайвороння, кружеляло, падало, скльовувало послід.

Великий хан великої орди і престолу Селім-Гірей скакав збоку, Щоб не затоптали коні. Йому торували путь десятеро вершників особистої охорони — капі-куллу. Хан несамохіть стискував коліна, стьобав коня нагайкою й за мить стискував знову, й від того він біг, ніби спутаний. Хан зціпив зуби, сльози виступали йому з очей, скочувалися по щоках, і гострий, як ніж, вітер зрізував їх. Нелюдський біль народжувався в нозі й розтікався по всьому тілу, нанизував Селім-Гірея на велетенського списа. Хану здавалося, ніби у правий чобіт хтось насипав жару, ногу пекло й крутило, а в п'яту штрикало, неначе туди ввійшла зазубрена стріла й хтось силкувався висмикнути її. То болів звичайнісінький чиряк. Ногу почало пекти ще в Бахчисараї, а за два дні чиряк дозрів, шкіра на п'яті натяглася й стала біла та лискуча. Невчасно випав ханові цей похід. Але хіба міг не скоритися фірманові [12], "котрий дає щастя" й прибув од

Високого Порога. Разом з указом Порту прислала почесну шубу, шаблю і соколину шапку. Один тільки раз спробував не одягнути таку шапку його антецесор [13] Аадиль-Гірей — і його кістки орли порозносили по найвищих кручах Понтійських гір, — над ним звершився грізний закон Фатіха. Селім-Гірей любив Порту і ненавидів її. Вона дала йому владу, але скувала волю й поставила за його спиною на чати смерть. Він ненавидів султана і любив великого візиря. Кеprüлю-заде Гірей зобов'язаний усім. Втративши батька, гнаний ханськими псами, багато років ховався у горах Черкесії та Румелії, аж поки про те не довідався Кеprüлю й наказав привезти молодого агу Селіма до себе. Селім їхав під шибеницю, а опинився під ханським бунчуком.

Думка про цей похід зродилася не в Гіреєвій голові. Однак хан відає гаразд, що за невдачу доведеться розплачуватись йому, і, либонь, тоді з ним поведуть бесіди не султан і Кеprüлю, а райські гурії. Проте, здається, невдача загубила їхніц слід. На початку зими Селім-Гірей бігав швидким сандалом під чорними вітрилами в Адріанополь до Високого Стремена, й там вони разом з Кеprüлю промацали очима розуму всі можливі несподіванки. Вони таки скинуть проклятих гяурів, козаків, з просторів всесвіту й відкриють собі шлях до тих країв. Мудрий, вельми мудрий Кеprüлю-заде, він намислив видушити шершнів у їхньому гнізді. Нинішній візир уміє робити велике з малого: маленькі, поховані по кишенях правовірних акче спливаються до купи й утворюють велику державну казну, несміливі думки і думоч-ки сплітаються до купи й стають великою державною мислю. Багато в нього мудрих радників, і тепер ось один з них, паша Сулейман Кегай, радник особливої ради при султанові — куббе-алти — виле-ліяв чорну квітку смерті гяурам-козакам. "Там, де не пробіжить ведмідь, пробіжить лисиця", — вже давно твердить він. Ведмедеві, щоправда, не вдалося пообігти, він загруз під Ладижином. Й тоді вдалися до лисиці. Бо ж повелитель правовірних наказав винищити запорозьке кодро будь-якою ціною.

Мудрий радник Сулейман Кегай вивідав, що першого січня всі козаки збираються до купи, другого — обирають нову старшину й тоді п'ють чорно. Кеprüлю, зачувши те, сказав: "Це день, посланий нам аллахом. Треба непомітно, птахами пролетіти степ, вистинати сторожу, оточити Січ, щоб звідти не вилетіло й духу, і віддати п'яних гяурів суворому й безпощадному мечу". Кеprüлю наказав не скуплювати всі орди, а взяти найкращих воїнів гір і степу, а яничарів для походу одбирав сам. Все врахував великий візир, все виважив, одначе і йому невідомі божі помисли та забаганки: сім минулих зим степи дзвеніли, як пересохлі бубни, й несподівано їх укрили глибокі сніги. Аллах стелив під ноги правовірних непорочний, але важкий килим, посилав їм ще одне випробування. А може, завалив снігами степи бог невірних? Але немає таких перепон, яких би не здолали правовірні під прапором пророка!

Все складалося так, як намислили Кеprüлю і Сулейман Кегай і як напроорокував знаменитий астролог Галіб-бей. От тільки клятий чиряк. Ще б два дні... Лікарі б привезли з моря свіжих морських трав, котрі розм'якшують шкіру й висмоктують гній. Але гидотна болячка не хотіла чекати кінця великого походу.

Другим чиряком у цьому набігу для хана, тільки вже не на нозі, а на душі, були

яничари. Таки треба було вмовити Кепрюлю, щоб залишив їх у Едірне. Посаджені на коні, вони волочаться за ордою, як поламані кантари за небесними колісницями. Але ж Едірне послало їх, аби потім татари не сказали, що самі випили келих звитяги.

Селім-Гірся морозило. Ногу пекло вогнем, кожен удар кінських копит віддавався болем у п'яті, а по тілу повзали крижані пальці холоду. Хоч на ханові — тафтяний кафтан і теплий джіупех на хутрі, а поверх ще вовчий кожух, й повстяні рукавиці, і шапка з хутра рудих лисиць, на котрій поблискували алмази. З кінських ніздрій виривалися білі хмарки пару, груди коня — геть в інеї, в інеї й грива, і кінчики вух, а сидельна лука набрала холоду стільки, що він чув його крізь рукавицю. Холодом віяло звідусіль.

Хан із заздрістю поглянув на ближчу колону, над якою клубочи-лись важкі випари. Там, в гущі коней, розігрітої крові, поту й гарячої сечі тепло. Кінські морди пообростали інеєм, із ніздрів валувала пара. Густіша, тугіша з ніздрів тих коней, що йдуть під вершниками, й рідша, прозоріша над тими, які зараз біжать упорожні. Важкий, але теплий дух висить над колоною. Оддалекя здається, що то горить під кінськими копитами степ. Іноді зривається на іржання якийсь кінь, і тоді татарин періщить його короткою нагайкою по кістлявій горбоносій морді, а далі знову тупіт копит, шерех снігу, скрип сідел. Дзвякоту зброї не чути, в татарина все припасовано міцно.

Праворуч від хана зашелестів бур'ян, з ханським вороним румаком порівнявся гнідою кобилою калга-солтан, що вів у поході орду й то відставав, то знову наздоганяв прапор пророка. Дзямбет-Гірей, швидкий на думку, не кепський воїн, хоч трохи заніжений у дитинстві в Стамбулі, прагне показати себе воїном суворим, витривалим, не підвладним утомі. Мабуть, калга переборює самого себе. У Селім-Гірея, що виріс на коні в безперестанних утечах та погонях, ноги стерпли й болять у колінах. Здається, до них попідвішувано гирі. А як то воно Дзямбету, котрий до своїх двадцяти літ вилежувався па м'яких стамбульських подушках, подорожував на власному вітрильнику по Венеціях та Іспаніях. Проте ханові не шкода калги. Йому нікого не шкода. Він не знає, хто з найближчих підданців його друзі, а хто — вороги. Кому звелено наглядати за ним і потай доносити в Кафу, де стоїть на вічних чатах могутня султанова залога, готова по першому знаку падишаха виступити й кинути його, хана, в найглибшу ущелину. Так, хан не вірить навіть Дзямбету, наступнику престолу, бо й він став калгою за повелінням з Адріанополя. Та й вислужується він вельми. Правда, зараз цена добро — комусь треба вести колони и давати лад всьому війську.

Калга одягнений, як звичайний юзбаші, тільки зброя в нього коштовніша та на голові, поверх шапки, — дуван. Калга слабує на простудні хвороби й боїться вітру.

Хан злостиво подумав, що після цього походу калзі доведеться довго випарювати боки: зараз уже обличчя Дзямбет-Гірея обросло інеєм і схожий він на їжака, а що буде далі?!

Дзямбет-Гірей вигнувся в сідлі, припав головою до гриви, щоб заглянути ханові в очі, з чорної дірки рота, обнизаної крижаними бурульками, вилетіло разом з парою:

— Яничари падають... Засинають... Треба зупинитися на перепочинок.

Посинілі від холоду серед білої ворси інею губи калги ворушилися, наче дві п'явки.

"Знову яничари", — скипів злістю хан, але водночас відчув якусь полегкість: віддасть веління на зупинку не з огляду на'власний біль і втому, а на прохання калги. Він мріяв про перепочинок давно, сподівався, що хоч трохи вщухне біль. І вже, як про щось зовсім недосяжне й жадане, вперше в житті подумав про теплий будинок, нехай би це була навіть хата гяурів, аби тільки там міг роззутися та ще аби лікар-коновал розрізав кинджалом чиряк. Але для того потрібна гаряча вода й вогнище, та й просто він не може роззутися на тріскучому морозі. Десь там, позаду, везуть у тороках намет, але його не нагрієш багаттям, а закип'ятити воду то й зовсім ні в чому.

Од однієї згадки про вогонь ханові гостро запахо кавою, теплом, і він майже з ненавистю подивився на довколишній світ — на білі, в колючому інеї бур'яни і трави, над якими гнав поземку вітер, на низькі хмари, на калгу-солтана.

— Знайдіть велику балку, — вичавив крізь неслухняні уста. — Пошли когось до акинджі, — кинув погляд уперед, де серед високих бур'янів, врозсип, беш-беш синіли глибокі сліди від кінських копит. Там пройшов передовий розвідувальний загін ногайців з племені чобана. Сліди пропадали в снігах, що слалися до обрію, затканого синюватою млою. В повітрі кружляли волохаті сніжинки. Все віщувало хуртовину.

Просто на хана вітер гнав велике кругле перекотиполе, воно було схоже на живу істоту і котилося біля кінських ніг. Далі кінь перетнув глибокий вовчий слід і сліди олениці та оленяти.

— Я наздожену їх сам! — гукнув Дзямбет-Гірей і, збиваючи снігову куряву, спрямував кобилу по слідах. Якийсь час він манячив попереду, мов чорна птиця на білом снігу, й враз щез. Селім-Гірей спочатку подумав, що калга-солтан провалився разом із конем у вовківню або в якусь іншу яму, а потім придвигся пильніше й побачив у сніговій каші сіру кулю, котра мовби котилася вниз. То калга-солтан спускався конем у балку.

II

Мокій Сироватка мав вигляд людини, що перехворіла на чуму. Він був схожий на болотяного птаха — маленького сірого куличка, який зарано прилетів на рідну луку й тепер терпів од стужі та безкорм'я.

Насправді ж рідна запорозька лука зустріла свого дозорця теплом і привітом. Він уже одіспався й варенухи попив, і навіть у капшущі побрязкувало — січова казна заплатила за чотири роки добровільної сторож п'ятнадцять золотих талярів. На все зле щодо себе Сироватка не пам'ятливий, він не згадував скрут і лих, яких натерпівся на березі Волошки, забув би й про недавню тяжку мандрівку під Ладижин, коли б вона не в'язалася в одне з Лавріновою долею. Думка про Лавріна морила його незгірш за пекельну хворобу — вітряницю. Почував перед Лавріном провину, що не відкрився йому, може б, тоді й Лаврінове життя склалося інакше, й не поїхав би він невідь-куди. А що, коли він уже ніколи не вернеться й Мокій не побачить його більше? Не скаже слів, які вимріяв у самотині над Волошкою, отих простих гарячих слів, що гоїли його власну

душу. Вони вже мовби прикипіли йому до серця. З ними верталось все згаєне. Боже ж милий, то його рідний син, рідна плоть! Обійняти дорогі рамена, занурити долоню в русяву чуприну, а тоді можна й померти. Якою ж він був холодною колодою, яким сліпцем! Хотів содіяти на краще! Оберегти од пересудів, од кпинів. А не вберіг од чогось гіршого.

Ніхто й далі не знав, куди Лаврін подівся, ніхто не бачив його від самого спаса. Кошовому отаману, коли прийшов до нього, гірко впала ліва брова й чорні тіні пропливли в очах. Він теж мовби почував якусь провину, обняв Мокія, посадовив поруч і сидів мовчки. Мокієві навіть здалося — кошовий почав щось здогадуватися про нього й Лавріна, одначе не обмовився й про те. Сироватку провів на ґанок писар Яковлев, він розповів, що кошовий вже посилав на Правобережжя розшук, запитував через товмача в татар, проте Лаврінового сліду не знайшли. Хлопець неначе у воду канув.

Тілистий, важкий Яковлев скрушно зітхнув і ще сказав, що йому також вельми шкода такого гарного джуру, без нього кошовий став дратівливий і аж трохи кульгає на пам'ять, бо часто задумується. І порадив старому дозорцю шукати хлопця, пообіцяв од себе два золотих.

А може, й справді не вплив Лаврін з бузьких хвиль, — думав Сироватка. Останній, хто його бачив, — Кайдан, Сироватка розшукав його і розпитував пильно. Але Кайдан знав небагато. Правда, він запевняв, що втонути Лаврін не міг, що татарські дозори не підстрелили козака. Кайдан лежав на стіні, доки Перехрест не одплив на півверстви вниз по річці.

— Рвався кудись Лаврін, — сказав Кайдан, розчісуючи саморуч випиляним з кістки гребінцем важку, мов кінський хвіст, чуприну, — не лише од турецького аркана втікав. Просив його, щоб почекав за Кам'яним Горлом, одказав: "Не чекатиму". Щось його кануло й манило. Мо', де золото назнав?

— Хіба б не поділився з тобою? — з образою в голосі сказав Сироватка.

Кайдан поглянув на нього здивованими, довірливими, як у дитини, очима, мить подумав і ствердно хитнув головою:

— Правда. Поділився б безпремінно. Тоді хто зна, куди він поривався. Мо', комусь слово дав?

Ця розмова трохи одм'якшила Сироватці душу, він аж спробував підвеселити себе звичним: "Біда біду..." — та не підвеселив. Ох, не минула вона й, мабуть, не мине. Не добро вело Лавріна, не може воно так страшно заарканити чоловіка. Хотів було піти до ворожбита, нехай би видивився Лаврінів слід у чорній воді або в розтопленому олові, нехай би зняв з нього приворот, але не пішов. Не йняв віри нинішнім ворожбитам. Вельми багато їх розвелось, курять вонючим зіллям, палять собачу шерсть, обмовляють один одного, а власної долі не розгадав жоден. Останній справжній ворожбит — Свічкарь — помер літ двадцять тому. Жив не в курені й не біля базарища, а в кузі на острівці Ігрень, плати за своє ворожбитство не брав, а путь людську прочитував безпомильно. Не було в нього ні старого цапа, ні сови, ні прирученого ужаки, бо "що може знати, — казав Свічкарь, — про людину нікчемна тварюка?" Він все вичитував із

зір, з очей прибульця та з чистої води. Він і собі провістив смерть на клечальну неділю, на клечальній неділі й помер. Звичайно, є й серед нинішніх такі, котрі не стільки ворожать, скільки знахарюють, і знахарюють добре, знаються на хворобах, на всіляких травах і коріннях, але на долях — зась. Доля, вона... Може, й бог не завжди знає, що чекає чоловіка на його путі. Бо ж часом йому таке вироїтсья, так його закрутить, що вкоїть, чого й сам не сподівався. Та цур, краще не думати про те.

З цими думами Мокій послав руку в кишеню шароварів, намацав капшук з грішми, посунув у бік базарища.

На Січ саме валом валили запорожці. Завтра різдво — найбільший годовий празник, і башлівка — розподіл усіх січових угідь, і вибори старшини, тут і останнє ледащо не влечить на печі в зимівнику. Йшли партіями — з форпостів, залог, добиралися гуртами, валками — од далеких зимівників, поверталися з городових полків, із Слобожанщини, поверталися й ті, які їздили до родаків чи пригрілися біля жалісливих удовиць. Йшли лугарі, степовики, заволоки, статкові й нетяги, багаті й голоколінчики, кобзарі й лірники, старшини і прості, старці і каліки, їхали розвальнями, глабцями, штильовими саньми з козирками, з підрізами й без підрізів, простими і схожими на заморські кораблики, ще й вистеленими килимами, їхали верхи й вели коней під юками, — прямували з усіх боків, втоптали, в'їздили дороги, аж вони блищали, наче дзеркало, співав і скрипів під полоззям сніг, зміюки-коні викрещували з намерзлого на дорозі льодку іскри, у повітрі витало передчуття великого, довгого, ситого свята, обличчя ясніли зосередженістю і усміхом, очі променіли, серця розкривалися для дружби і добра і дуже рідко для давніх поррахунків. Приволоклися навіть ті, що майже ніколи не вилазили з боліт, з риболовецьких куг, — мокрогузи, про котрих кажуть, що вони на паску христосуються між собою вареними раками. Це ж про них співають сліпці, буцім вони, заздівши чаплю і подумавши, що то дівка, почали залицятися до неї. Прибула гостьова партія з Дону — двісті чоловік, привезли поклін від козачого донського круга, два вози тарані та кілька барил пінної. Вони розповіли, що біля дніпрових порогів бачили предивне диво: крижаний припай нижче дніпрових порогів укрили тисячі тисяч ворон, криги не видно за ними, злетілися, либонь, з усього світу й летять далі, зграями й по одній, й усі падають на кригу, тільки деякі перед цим перекидаються у повітрі, а далі стрімко йдуть униз. Хто їм подає знак, звідки їм відомо про той склик? Такого ніколи не бачили ні донці, ні запорожці, довго гомоніли-гадали, до чого б це чорне знамення, й стали думкою: не на добро. Одначе швидко про те забули. За донцями приїхали гості з Межигір'я, але й за ними слід не запав: козаки звідусіль валом валили на Запорожжя. А що вже юрмилося біля церкви старців, а що вже шнипало по вуличках і завулках усяких волоцюг, пройдисвітів — не приведи боже! Мокію вперше сплигло на думку, скільки-то всякого народу годується біля Січі. Кожен норовить пожаковати на дурничку, щось потягнути з неї. З найдалших монастирів їдуть голими драбиняками чорноклобучники, гнутьсья, побираються, над ними збиткуються, кепкують, часом і потовчуть, але вертають ті у свої монастирі з повними возами добра й туго набитими калитками.

Поміж усім тим різноликим і обідраним людом статечно походжають козакимівничани. Ті, котрі посіли хутори, або тримають власний рибний промисел, або курять горілку й приїхали сюди глабцями, засланими килимами. Ходять по двоє, по троє, купи тримаються. Цих видно оддалеку. Рясні китаєві й камчеві каптани, білі, лавочного сукна свити, підперезані перськими шовковими або козацькими шкіряними, з пряжками, поясами, поверх каптанів або свит — тонкі, макової та червоної барви, сукняні, з позументом жупани. Ще й які жупани — гаптовані, з заковрашами, широкими вильотами, руки козаким висувають у роздери, а довгі рукави позав'язувані ззаду й висять, неначе крила; штани на козаках теж рясні, "в достатку", з-під них метляються китиці на халявах, а самі чоботи 'гостроносі, сап'янові — червоні та сині, шапки на зимівничанах високі, сукняні, в хутрі — горностаї та кабарзі, на шабельтасах і лядунках срібло — все так і мигтить, так і грає барвами. Й хто, спитайте, справжні козаким — оці чи оті, що по куренях, у декого з куренян нічим прикрити грішне тіло, ні в чому добіги до крам-базару, так і барложаться всеньку зиму на голих дошках полів чи гнуться біля теплих груб, виляскують засмальцьованими картами. А що в жодного за душею немає ламаного шеляга, то ріжуться в чуприндули, за зиму повисмикують один одному оселедці — під весну ті висять, мов обтіпані мички.

Сироватці в серці замлоїла заздрість. Отаким статечним, в сукні й кабарзі хотілося бачити Лавріна. Щоб мав свій статок, щоб на свято приїздили до нього на молоді меди в мальованих глабцях гості, щоб сидів він, Мокій Сироватка, на покуті та вітав гостей повною чаркою, а русява невістка метушилася біля печі, червоніла й пишалася. А на коліна лізли онуки, і він удавано (перед гостями) сердився, проганяв їх. Про онуків думав у своїй зеленій пустелі дуже часто, повимріював собі кілька повістей.

Саме так проведуть різдво оці гніздюки, сидні, як бридливо називають їх на Січі козаким.

А голота нап'ється, порозквашує один одному носи, повибиває вікна в шинках, однесе на лід кілька пивних комор, а після свят ще и одшкодовуватиме збитки. Пивниці, ятки, шинки, корчми вже приготувалися до свого найбільшого річного генделя. їх тут, за січовими валами, безліч. Є "чисті", де стіни пофарбовані світлою фарбою, а по них ще й картини — високі ружі під вікнами, козак та дівчина над річкою, батько Хміль на коні; там високі вербові лави, вкриті нала-вошниками, а столи застелені шльонськими скатертями, сволоки та стіни білі, помальовані квітами. Шинквас фарбований, на полицях чудернацькі пляшки з горілками аглицькою, німецькою, руською, французькою та з усілякими винами, — а є й такі, куди можна ввійти лише згинці і де стеля та стіни чорні, як у дьогтярні, а за столи правлять дубові окоренки, порубані ножами та ятаганамим. То п'яниці, аби шинкар не завдав їм своєї лічби, помічають випиті кварта. Там шинкар за шинквасом схожий на убійника з великої дороги, він уміє скрутити руки, що й не писнеш, і вигребти з кишені пропите, а то й стягнути чумарку. Горілка в тих шинках жовта, з пригарою, настояна на тютюні, од неї спирає подих і іскри сиплються з очей. Проте в шинках та корчмах показніших можна скуштувати трунків, які тільки є на земній тверді. Ще й кожен шинок славиться

якимсь особливим напоєм, здебільшого горілкою, настояною на травах. Є серед шинкарів чимало дотепників, над шинквасом та по стінах у них понаписувані примовки, як-то: "Нам гори нема, тільки рівно", "Пий за своє й за кумове", "Хто її засмакує, радість відчує", "Літом не кисне, зимою не мерзне, перед обідом не сушить, після обіду не душить", і картини веселі на дверях: хмільний запорожець зачепився за колоду й лається: "Чого, п'янюго, розлігся на дорозі" або два п'яні куми на одній кобилі — один передом, другий задом. Здебільшого починає січовик пити, дивлячись на ружі та козака з дівчиною, а кінчає, важко схилившись над зарубками. Як воно водиться завжди і скрізь, до шинків навідуються не всі люди, а лишень затяті дудлії, пиятики, хоча не поминають їх і люди поважні — з якоїсь нагоди чи подорожні.

Різдвяні свята славляться врочистостями. Як вийдуть комонні козаки в повнім бойовім риштунку — з ратищами, пищачами, як попруть лавами піші — стануть по куренях, так і зацвітуть шапками: кожен курінь має свою барву, замайорять значки і бунчуки, і вдарять тулумбаси, й гук піде по долині, й підніметься до хмар золота яса, і підуть через міст на майдан — курінь за куренем, лава за лавою, суворі й урочисті, горді й валечні, готові на смерть за господнє слово, за пресвяту богородицю і свою матір-вітчизну, й гармаші витягнуть з льохів гармати та поставлять жерлами в ті сторони, де вороги, завмирає козацька душа і прагне звитяги та слави. Свята скінчаться грищами: кінськими перегонами по дорозі або по снігу, вогнистою і луковою стрільбою, перетягуванням за мотузок на льоду через проруб. А як попруть лусом навкулачки курінь на курінь або наляжуть усі нижні курені на верхні, не одному пустять з носа криваву юшку, не один не дорахується зубів. А одірваних гапликів, а кожу-шиння, а втоптаних у сніг шапок — лопатою загібай.

Звичайно ж, гніздюки до тих грищ не вступають. То люди статечні, розсудливі вони на той час уже сидять на своїх теплих зимівниках і розговляються різдвяною ковбасою.

Але водночас при зустрічі із зимівничанами і якесь інше почуття ворухнулося в Сироватчиному серці. Й він розправив худенькі плечі, підвів голову й не вступив дороги двом гніздюкам, що перли вузьким протоптом попід коморою, з якої нависав козилок снігу, просто на нього. А чого має вступати? Чи ж він, Мокій Сироватка, менше за них прислужився товариству? Чи вони випили хоч наперсток того лиха, якого вихилив пугар? Ось піде до церкви, і йому поступляться місцем біля самої богородиці, і в курені за святковим столом отаман першого привітає чаркою його, й на січовому майдані під час виборів він стане в першій лаві. Тож зійдіть з чесної козацької дороги, чортові сидні! Зійшли. І стало веселіше на душі козацькому дозорцеві. Й поширшав день. І навіть йому відкрилася на мить божа краса. Дуби над Чортомликом стояли в срібному інеї, вітер зривав з гілок білий пилок і трусив на червоні верхи козацьких шапок, на сині кунтуші, іскрив на сонці. З самого краю — високий нелінь, його листя відсвічувало міддю; на сухому вершечку примостився ворон, витягував довгу шию, шипів — мабуть, вдавився кісткою. Грізно хмурились фортечні стіни, весело тусали один одного вартові козаки на містку — грілися, поглядали на сонце, чи скоро заміна. І ще одному січовику не вступив дороги Сироватка. Високо, неначе норовистий кінь, кидаючи вгору коліна,

назустріч Сироватці ломився січовий гультяй, прибий;олова Назар Вовкогон. Найхоробріший, найзавзятіший на Січі козак — лице геть у шрамах, щоправда, ті шрами не попсували його, воно гарне, але й гордовите, пихате та нахабне. Назар сміливий, як чорт, і забіякуватий, як п'яний шляхтич. Перший лізе на борт турецької галери, перший врізається в татарське стовписько, перший одскочить набік і приховає венетійські таляри. А потім нишком забере їх, ходить по Січі гоголем, а за ним тупотить гурт гульвіс, а він заломлює шапку, а він дивиться козирем, ще й потішається над якимсь неборакою, голоколінчиком. Бешкетує, гуляє Вовкогон тижнів зо два, далі зникає на кілька місяців — подається на Полтавщину чи Слобожанщину. Задурює голови дівчатам, зводить з розуму молодиць. О, там він показати себе вміє! Там земля вгинається під його ногами. Бояться його старости, нишком спльовують услід поважні хуторяни, похитують головами батюшки. А йому тільки того й треба, йому ті покиви душу гріють. Не раз і не двічі перестрівали його сільські парубки, били тяжко, й приходили позови на Січ, і прив'язували Назара до стовпа, але завжди знаходився козак, який сплачував за нього викуп. Тільки раз довелося протанцювати на прив'язі халяндри цілу добу, й били його кияганами гніздюки по ребрах і по зігнутій спині (голову затуляв руками), через те тепер у нього одне плече вище за інше. Але постава така ж горда и шапка заломлена на ліве вухо.

Слава богу, подумав Сироватка, що Лаврін не такий. Гордовитий, але поштивий і цнотливий, стоїть на людській честі. А це таке стерво... Та ще й небезпечне.

Сироватка уступив Вовкогону на півноги. І Вовкогон, либонь, збагнув усе, блиснув білими зубами (кляцнув, неначе вовк) і теж став однією ногою в сніг. Спочатку хотів деменути плечем, щоб одлетів упертюх за третій замет, а тоді упізнав дозорця, торкнувся правицею сивої шапки.

Другого дня світлої неділі Сироватка встав рано, почистив жупачок, причепурився, повивертавши кишені та повисипавши з них тютюн, пішов до церкви, одстояв утреню, таки сподобився честі стояти навпроти пресвятої богородиці, а коли півча заспівала канта і всі запорожці вийняли до половини з піхов шаблі, Сироватці аж мороз пішов поза спиною, й він оголив кривого сталевого клинка й відчув, що боронитиме рідну вітчизну до загину. Доспівали канта, ще раз брязнула криця, розсіявши по церкві міріади синіх та червоних іскор. І розчулив, розчулив суворому козакові серце дитячий хор, хлопчики співали так щиро, так гарно, аж Сироватці сльоза загірчила в очу. По тому Мокій роздав по копійці старцям — виловлював оком тихих, сумирних, обминав настирливих, котрі лізли в очі, намагалися втиснути в руку маленькі, як горіхи, й тверді, як шріт, проскури, пішов до свого Васюринського куреня снідати.

Мерехтіли іскрами натерті до блиску позолочені панікадила на стінах, і лампади горіли яро, по-святковому. На лавах — нові нала-вошники, зметено порох з образів, навіть сволок натерто віхтем до жовтого полиску. Люду набилося — не протовпитися, виринали курінь, аж пара диміла з рота. На всіх обличчях — смиренність, статечність, урочистість, щоправда, ця врочистість трохи розтала за сир-ном: чимало козаків непоштиво казало про кошового, бо наклав заборону в цей день на продаж горілки.

Бігали на крам-базар, але там усі корчми, всі рундуки та ятки стояли замкнені, а поміж них походжали осавули, пильнуючи наказу кошового. Кілька чоловік навіть вигукували, що кошовому оділлється сьогодні на виборах, що він нап'ється чорної, то більше, перед самим сніданком у курінь увалився гурт січовиків, од котрих пахло до ката смачно, вони були веселі й говірки й одразу ж завзято запрацювали ложками. Вони зізналися, що ходили на ралець до військового судді й він пригощав чистою, без пригари, горілкою, й французькою горілкою, і навіть грітим мускатом з перцем. "От кого нам на кошового кричати, — казали вони. — От хто почаствує нас після башлівки".

Мав суддя на посаді свій двір, а в ньому винокурню з трьома казанами, курив з челядниками горілку на продаж, варив мед і пиво; останніми днями, кажуть, куріло, аж зайнявся димар. Інші брагар-ники платили чинш у Військову Скарбницю, суддя не платив нічого. Не платив він і за олійницю дубом, і за гончарну піч.

— За куфу смердючки ви готові цілувати під хвоста болотяного дідька, — суворо сказав курінний, і горлопани трохи примовкли. — Немає у вас встиду й лицарської честі.

І коли кухар виклав на вагани варених у солоному, пахучому саламурі з десяти приправ варених судаків та осетрів, курінний розділив рибу між товариством, а крикунам наказав віддати хвости. Ті закліпали очима, але ставати проти отамана не насліділися. Слово його тверде аж до нових виборів, і рука в нього важка.

По сніданку січовики чистили одяг, зброю, ваксували чоботи, кілька чоловік підфарбовували вуса. Під ногами крутився п'яничка Жук, він уже десь виклянчив штани й чоботи і тепер випрохував кунтуша або свиту. На покуті сидів кіт — умивався. Здоровенний котяра з товстою мордою і обмороженими вухами.

Хоч і чекали всі того гарматного пострілу, все ж він ударив зненацька. Забряжчали круглі, неначе тарілки, шибки, курінний перехрестився на образи й пішов до січової канцелярії, де збиралася старшина. А на майдані вже дрібно торохтіли литаври, политаврщик вибивав "склик". Одначе запорожці не вельми поспішали. Нехай їх почекають ті, кого мають вшанувати. Вже у литаврщика впріла чуприна, вже паламарі винесли з церковного притвору та поставили на сніг маленького горіхового столика, накрили його килимком, уже бунчужний уткнув у замета під церквою стяг — зелена камка затріпотіла, й затріпотів на ній образ архістратига Михаїла, який погрожував мечем усім ворогам віри христової. А сніг на майдані лежав чистий, невтоптаний. На майдан потяглися перші гурти січовиків.

А що й далі сходилися повільно, по куренях метнулися осавули, підганяли забарних кулаками. Ставали по куренях, шапки грали одним квітом. Але по якомусь часові козаків з'юрмилося — не повернути плечем. Курінь напірав на курінь, мішалися барви, гомін стояв, як на великодньому ярмарку. Декотрі, кому не вистачало місця, видряпувалися на високі призьби, на купи колод, ще інші намагалися вилізти на курені. Ріг покрівлі Кущівського куреня осіддало кілька чоловік, вони пообдирали стріху, й кущівський курінний лаявся чорно, стягував нахаб за ноги. Якийсь козак виліз аж на колодязний звід, і двоє січовиків з реготом то опускали цебер у колодязь, то

швидко витяг, вали його, й січовик літав, мов на гойдалці. З нього уже спав лівий чобіг, але той не просився. Попереду натовпу стояли січові діди, ті, що в битви вже не ходять, а тільки дають поради, на них найкращий одяг (повитягали зі скринь пересипані махоркою шиті золотим галуном кунтуші і боброві шапки, шеврові чоботи), вони були поважні й урочисті, бо їм залежало од них найбільше. Щоправда, не все.

Вже понад два тижні молосося на Січі виборне борошно, козаки радилися по куренях і в шинках, вишіптували та вигукували най-достойніші імена, які натовп або сприймав схвальним гомоном, або забивав у пельки кулаками, потроху залишалися найдостойніші, вони обростали, наче бджолині матки на вітті, новими прихильниками, інші ж одпадали, їм обцурковували крила.

Окремим гуртом утоптували сніг донці — прийшли й собі подивитися на вибори, гомоніли між собою, зачіпали запорожців. Їх вибори не обходили, трималися вільно, їм просто було цікаво.

Сироватку, котрий напочатку стояв попереду, одтіснили, розлучили з кумом Шевчиком, і тепер він змушений був заглядати наперед через голови. Майдан аж двигтів, гомонів приглушеним гомоном. Січовики радилися кілька днів по куренях, курінь з куренем, щодо деяких старшин згоди дійшли, а щодо інших — ні. Ї починали доходити тепер. Подекуди згода йшла на згоду, а подекуди — на незгоду. Поки що не виймали з кишень кулаків, але деінде слова летіли, як розпечені ядра. На церковному карнизі, попідбиравши лапки, сиділи голуби, зизими намистинами очей позирали вниз, здавалося, їм теж було цікаво. Один голуб зірвався, облетів навколо бані, знову сів на карниз.

— Припікає, — тер вуха миршавий рябий козачок і моргав посрібленими віями.

Хіба це мороз, — посміхався літній червонопикий, з бородавкою на верхній губі козак у кабарзі, в довгому кожусі, критому синім сукном, і у великих, добре напоених дьогтем чоботях. — Ось колись були морози.

— Тоді морози були добрі й кожухи також, — вищиряючи прокурені зуби, кинув рябий козачок.

— Хто ж тобі не дає купити такий зараз...

— Купило притупило.

— Гараздуй як слід, то й вигостриться.

— За такими, як ти, нагараздуєш.

Вдарила на Чортотлику крига, тонковидий, з плескати́м носом козак Снігур — донець, разінець (по разінщині на Січ прибилося чимало донців, змішалися із запорожцями, бояри допиналися їхньої видачі, але їх не видавали, через це ті ще косіше дивилися на Січ) — хитнув головою:

— Наче з гармати. Нечистий гримає.

— А старшина бариться, — хукаючи на пальці, сказав Снігур.

— А чого їм — у теплі сидять, — зі злістю кинув рябий козачок. — Люльки курять.

— Які люльки, дурню. Вони — в ієромонаха, — розважливо сказав козак у синьому кожусі. — Тобі аби, наче дурні, з гори бігли.

— Бігли не бігли, а козаки ждуть.

— Подождеш, невеликий пан.

— Ми їх обираємо, — правив своєї рябий козачок. — Ось візьму й скажу...

— А тобі казало підітнуть.

— А що, вже й на Січі не можна мовити слова правди?

— Воно то можна, — почухав під шапкою чуприну козак з темним, посіченим глибокими зморшками обличчям. — А тільки...

— Що тільки?.. Що тільки? — сікався рябий козачок, вар'ював з холоду і злості. — Ось крикну Чиргикала на суддю...

— Так в Чиргикала очкур з валу.

— Очкур, може, й з валу, а хто перший на турецьку каторгу виліз?

— Того не бачив. А як упав у воду й очкур йому розв'язався — бачив.

— Ми ось на твоєму череві розв'яжемо очкура.

— Тихіше, уже йдуть, — хтось збоку.

Од верхніх куренів, де стояла січова канцелярія, потяглася старшина — кошовий, суддя, писар, осавул, вони пробиралися черідкою попід стіною церкви та купкою хрестів і капличок, поставлених на пам'ять кошовим отаманам. Вся старшина у святковому одязі, нових чоботях, при зброї. Дивилися в землю, а що думали — один бог знає, мабуть, кожен своє. Уже в колі кошовий випростався, вийняв з-за пояса булаву. Литаврщик, маленький, верткий чоловічок, схожий на мавпу, яких іноді привозили заморські купці, двічі хвацько вибив дріб на честь старшини, увіткнув палички в сніг, хукав на посинілі пальці. Зиркав веселими очима знизу вгору на кошового. Мовляв, ну, як я втнув?! Кошовий підморгнув йому ледь помітним покивом брови. З церкви винесли корогву і хрест із дашком, вийшов ієромонах у камчатих ризах, дяки, півча, розпочали молебінь. Їх ледве чи й слухали, чийсь захриплий бас позаду те й знай вигукував: "Та його головою тільки клинці забивать", мабуть, у такий спосіб одкидав чийогось кандидата, а темний лицем, наче древня іконка, старий ієромонах кривився, немов од зубного болю, зло косував сльозливим, в червоних прожилках оком. Широким рукавом змітав з євангелія сніг, що танув на теплій, щойно винесеній з церкви срібній оправі, читав молитву швидко, рота розтуляв не широко — боявся застудити горло.

Молебінь скінчили швидко, ієромонах і обидва дяки сховалися в церкві, а півча лишилася, бо теж була з січовиків. Тепер старшина опинилася мовби в тісному кільці. В груди судді вперся важким поглядом гармаш Дем'ян Топтуха, і всі знали, чого він пронизує того очима: дав суддя гармаша на спитки за вкрадені гроші, а тоді ті гроші знайшлися. Колишній осавул, а тепер зимівчанин Іван Гапочка нетерпляче переминався з ноги на ногу: несправедливо посадили на ораних ним ґрунтах Гриця Колоса. І ще кількоро запорожців дивилося на суддю зизом. "Викажуть, викажуть усе, — думав суддя. — Невже кошовий не заступиться?"

Обличчя кошового не виявляло ні страху, ні занепокоєння. Він обвів поглядом запорожців, сказав:

— Нині, панове молодці, у нас новий рік, треба нам, за звичаєм, розділити річки,

озера, урочища. Розпочинай, писарю.

Яковлев зняв з голови величезну шапку з хутра чорних лисиць, пересипав туди з кишені заздалегідь написані ярлики, поклав шапку на столик. Пхукав у пишні вуса, неначе по важкій роботі. Курінні по одному, за сонцем, підходили до шапки, тягли папірці. Одні йшли до своїх куреня радісні, інші чухали потилиці, а отаман Батуринаського куреня аж шапкою об землю вдарив.

— Чи ж не напасть: третій рік Сухий Луг випадає.

— Пороблено, пороблено! — гомоніли батуринці.— Хтось напустив ману на нашого курінного.

Але що вдієш: перебашльовувати не випадало. Треба б поміняти курінного, але теж шкода — дбайливий хазяїн, майстер на всі руки й герцівник на шаблях найкращий на всю Січ.

Тихо розібрали з шапки підписаря ярлики на нові зимівники ті, хто поодружувався минулого року й ще на мав ґрунтів. Товариство давало їм на нове господарство поради, од яких почервоніла б і піч.

Кошовий дивився убік, мовби все те його не обходило зовсім. А може, й справді не вельми обходило? Все йшло заведеним порядком, все тут знало своє місце й чин, і йому, власне, робити було нічого. Так велося одвіку, тут не доступи й не переступи — січові діди пильнували закону суворо, вимагали виконувати його до цяти.

У Сірка сьогодні був гарний стрій душі. Хоч і одкарбувало щось У думці, що минув ще один рік, що він ще трохи наблизився до того чорного порога, за яким погасне день, і почорніє сніг, і стануть німими голоси. Але ж поки що йому дніє, й чує він дзвін литаврів, і козаки променяють очима. Він не боявся їх. Не боявся, що хтось викаже якусь кривду, хтось вилає. Ну, вилаяти... Й у душі ворухнулося щось гостре, гаряче. Нехай одважиться! А найперше, думав, того не буде, бо не чинив по несправедливості. Намагався жити не за примхами, а за велінням совісті. Проте він не підлецувався й не жив христовою заповіддю.

Й не намагався так жити. Є люди добрі, які хочуть бути добрими. Хочуть, щоб про них ходила слава як про добродіїв, вони гасять у душі злі пориви, прихиляють до себе м'якістю й тихістю. Влещують усіх чисто, лагідні до правих і неправих, бо зробили влещення і доброту собі промислом заради того, аби обійняти високі посади. З часом у багатьох це стає другою душею. То, мабуть, і справді на добро, якщо стає душею. Проте отаман ніколи не нахилив себе на те. Зло й добро ловив серцем і розумом, але частіше чинив за велінням серця, за добро платив добром, а за зло відмірював злом. Може, ще й через те, що не боявся. Не боявся зла. О, він і сам бував гнівний. Щоправда, швидко одходив, але той, на кого впав його гнів, пам'ятав довго. Він зумисне не догоджав ні окремим людям, ні цілому світові. Він не був їхнім бранцем і не хотів ним бути. Схоче — покине все, збере ватагу й піде за Буг або на Кубань. Як колись пішов од гетьмана. Та й потім таке бувало не раз. Звичайно, літа поклали свої карби й на його душу. Він помічав, що вже не такий, як був колись. Не такі і гнів його, і доброта, й щирість. Ці зміни помітив у собі давно, неначе бачив себе збоку, неначе розглядав у комусь

чужому. Колись, за молодості, та й довго по тому, він був занадто щирий, непослідовно щирий і довірливий. Міг легко купитися на дзвінке слово й гарячий блиск очей, міг розчулитися трохи не до сліз, а потім розчаруватися й повірити в щось інше. З роками душа загрубіла, оцієї наївної щирості вже не мав. Він навчився розумітися на людях, промацувати їх думкою, вивіряти на вчинках. Проте це зовсім не означало, що він змінився геть до решти, що він уже ніколи не вірив у блиск розгарячених очей, у порив і слово. В людині не переминяється доконечно ніщо, тільки гартується або розгартується, твердішає чи розм'якшується. Його й зараз могли збурити і слово, й пісня, зате встигав і обмислити, що буде, як усе скінчиться. Слимакам, хитрим людяцям приліпитися до нього не вдавалося. Він їх розпізнавав і тоді ставав нещадний, й мусили вони втікати з-перед його очей. Кошев'я на Січі правити важко. Люду тут багато, і люд усілякий. Є козаки сумирні, працьовиті, є чесні звитяжці, а є й харцизяки-зарізяки, є такі, які вар'юють проти всіх, навіть проти самого бога, вар'ювання — то і є їхнє життя, а є такі, що по кілька разів на день мастять елеєм душу, а по тому нашіптують по куточках лихі слова. Одні хочуть вознестися над товариством славою, інші — доп'ясти пірнача чи хоч осавульської палички. Є жмикрути, є п'янички, є непитущі, є повні безсрібляники. Переважна більшість — просто козаки, які втекли від пана, чесно й віддано служать товариству та вітчизні. До когось Сірко леліє серцем, когось зневажає, але при кошев'ї не має ні улюбленців, ні ворогів, ні синів, ні пасинків, намагається ставитись до всіх однаково, навіть до своїх зловорожців, адже розумів: репрезентує владою навіть їх, і ні в кого іншого вони правди знайти не зможуть. Таке ставлення до людей зробив неухильним законом і впевнився, що воно — єдино правильне. Думав над тим давно й довго і гнуздає сирицею крутий норів і гаряче серце. Буває, хоч і рідко, сириця обривається. За тим шкодує.

А через те, що не крутійствував, не чинив ні проти кого підступів, й не боявся нині нікого. Дивився у натовп, не одводив погляду. Може, хтось і має на нього зло, напевне, є такі, адже не можна вволити волю всіх, та він і не збирався догоджати будь-кому, жив власним розмислом, жив турботами коша, — нехай кажуть, він зустріне їхні слова з відкритими очима. Знайде своє слово. Дасть одвіт усім. Він не заховав до власної кишені жодного шеляга. Не послав на смерть, як те роблять гетьмани, жодного чоловіка задля своєї вигоди. А якщо він їм чимось не до серця, нехай обирають собі іншого. Йому вже добряче остирався цей хоч і поважний, але й клопітний для його літ уряд.

Поволі гомін вщухав. Потім, пізніше, по куренях довго снуватимуться балачки довкола нових урочищ і будуть сварки та радощі, а зараз усі мовби забули про ярлики. Кошовий обвів товариство довгим поглядом, ступив крок уперед, зняв з голови шапку, вклонився на всі сторони й поклав булаву на покритий килимком столик. Його чисте, з високим чолом, ледь кібцюватим носом обличчя було незворушне. Навіть сніжинки не танули на ньому, тільки налипли в куцїв'ї брів та додали трохи білості в оселедець, а од чисто виголоної голови одскакували.

— Братія моя, отамани-молодці, славне Військо Запорозьке, — сказав дзвінком на морозі голосом. — Дякую за честь, котрою були удостоїли. Важке випало літо, й не всі,

хто вручав мені сю булаву, стоять сьогодні отут, на майдані. Деякі дивляться на неї з Капулівських горбів, декому випив ворон очі під Ладижином, або в гирлі Корабельної, або на Бузі. За них дам одвіт перед богом. А перед вами — за ті негаразди, які маємо в січовому домі. Ви знаєте їх. Виповідайте ваші кривди й виберіть собі нового кошового по достоїнству своєму і за звичаєм козацьким.

Сірко одступив од столика назад, у гурт старшини. Над майданом запала тиша. Була чиста й прозора, як перша крига на Дніприщі. Ледь-ледь поскрипував під ногами сніг та десь побрязкувала об шаблю лядунка. Той звук теж був чистий, срібний. Над плавнями тужавів вітер, закручував на гребенях куренів колючий сніг, сипав важкою крупою на шапки, ворушив сиву чуприну на голові кошового, туті сніжинки били йому просто в обличчя. Сірко, вже не кошовий, а звичайний, хоч і значний, козак, стояв непорушне. Про що думав? Про напасті й лиха минулого року, про ще більші біди, котрі ніс новий, тисяча шістсот сімдесят п'ятий рік, — потерпав: виберуть чи не виберуть на нове кошев'я?

Про таке не подобало думати. Булави не прагнув. Те бачив бог і відав він, пробувши кошовим уже сім літ. Далєбі, заприкріє, коли оддадуть шанобу комусь іншому. ("Клята гординя, — скрутив одну думку іншою, — уже звик до високої честі за сім літ, стримить у душі гострий шпичак. Але хіба ще не зламав його, як ішов сюди?") Звичайно, якщо не виберуть, буде трохи кривдно, значить, змалів у очах коша, значить, є кращі. "А бий тебе сила божа, яка ж бо капосна людська душа". І вже інакше: "Вознесися, вознесися над суетністю світу, розтопчи нікчемну гординю, стань великим у малому". І вознісся, й опустився на грішну землю простим козаком. Простим і без гордині. І вже дивився на булаву як на звичайну палицю, міркував про найвищий уряд на Січі тверезо й розважливо.

Непевна, а часом і лиха влада кошового. Один нерозважливий крок, і тобі вже не буде прощення довіку. Двічі на рік на великому крузі кожен може виповісти всі твої недосконалість і лукаві вчинки. А тим часом, коли ти йшов попереду батової, того можуть і не побачити. Крий тебе сила божа з твоєю владою! Солодка вона, як і всяка інша. Надто тоді, коли перебродив у душі молодий хміль, коли вже не тривожить жаский дівочий сміх, за який можна віддати все на світі. Сім літ кошовим! Такого не сягав жоден січовик, Яковлев перебрав усі, зовсім старі, пергамени й знайшов лише одного козака, якого вибирали на кошев'я шість разів. Узяти в руки булаву — це ж насамперед битися з самим собою, пильнувати кожен свій крок, жити без послабки й радості в постійній тривозі.

І він майже вороже поглянув на булаву. Сніжинки ковзали по ній, не затримувались на срібних гранях; кована золотом, всипана самоцвітами, вона мерехтіла в сніговій завії. Їй здавалася загубленою або покинутою. Вона й справді зараз була нічиєю. Їй від того кожному здавалося: простягни руку — й ти вже володар її. Це було облудне враження. Один-єдиний мент, мить, що наближала до влади всіх. Бо в наступну кожен усвідомлював, що насправді вона далеко-далеко, далі, ніж коли б була у когось у руці. Звідти її принаймні можна видерти чи навіть одтягти з рукою. А тут вона

— нічия й через те не твоя. А коли не твоя, то треба, аби дісталася достойному, аби не шкодував потім цілий рік. Хіба не знали намов і підкупу, хіба не опинялася вона в руках людей негідних, хитрих, хіба не слугувала користі й зискові! Скільки намоталося довкола неї облесних слів, обіцянок, навіть кривавих, скільки сердець згоріло в гонитві за нею.

І враз майдан, ніби змовившись, вибухнув одним голосним криком:

— Візьми булаву, батьку! Пануй ще!

— Пануй ще! — гукав Сироватка, і в грудях йому розливалось тепло, мовби це не Сіркові, а йому самому оддавали найбільшу шану. Мала Січ достойного з найдостойніших мужа, й те сповнювало радістю і навіть гордістю. Чи ж може похвалитися ще яке військо таким провідником? Он він, немов сивий орел! Валечний і простий, приступний кожному, нещадний до ворогів, добрий до козаків — своїх дітей. Таки ж добрий серцем, хоч воно й обкипіло кров'ю. Таки ж справедливий і безкорисливий. Кому ж тоді правити ними? На ту мить йому навіть відступила ревність за Лавріна; Сироватка розправив плечі, став мовби вищий на зріст, дужчий, хоробріший і до ката гордий.

— Пануй, батьку!

— Будь здоровий та гладкий! — гукали кошовому дотепники.

— Та не скупий, — додавали інші.

— Веди нас на турка!

— Віримо твоїй шаблі і честі твоїй!

Всі раділи тією одностайністю, перепочивали перед незгодвми, які, почували, не утрусять і кулаками! Двоє значних козаків — Ніс та Гиря — вступили в коло, урочисто зачерпнули по жмені снігу й висипали на голову кошовому. Сніжинки припорошили оселедця, обліпили брови, вуса, тепер Сірко мав вигляд кумедний. Козаки реготали. Та тої ж миті загриміли литаври — вже на честь кошового. Сірко витер долонею брови, вуса, одягнув шапку. Стояв суворий і строгий. Взяв булаву. Підніс її вгору. Враз урвався сміх. Полетіли шапки. Всі, як один, козаки дивилися в землю. Гримнула на дзвіниці гармата, чорна намітка диму осіла на заметі лівого бабинця. Дзвони вдарили шпарко, забемкотіли — аж козакам на мить потепліло. Дзвонар калатав і калатав — довше, ніж того велів звичай; грівся, а може, й з іншої причини. Вже дяк задер вгору голову, помахав рукою, дзвін затихав повільно й неохоче.

Запорожці обрали кошового. Він мовчки вклонився їй, залишаючи на щойно наметеному снігу чіткий слід, пішов до церкви, у свій боцун — одгороджене пофарбованим у зелене палісадом місце навпроти лівого криласа. Звичай не велів йому лишатися на майдані, аби не тиснув владою на подальші вибори. Зелені, облуплені з одного боку двері проскрипіли, сховали постать кошового.

А на килимок, уже добряче присипаний сніговою порошею, поклав пірнача суддя. Й знову запала тиша. Але вже не прозора, легка, а важка, в'язка, сповнена прихованої погрози. Суддя біга отима по обличчях, адже сподівався принаймні на тих, кого спював останні дні. Але, вдихнувши сеї тиші, вони сьогодні теж не одважувались

розтулити роти. Кожного лякала тверда тиша, що запала над майда ном. Чубаті голови хилилися нижче й нижче, очі щось шукали в снігу Тиша осідала судді на плечі, сутулила їх, в душу напливала холодна студінь, крижанила серце. Його по-конячому довге, з вивернутими губами, перекраєне шрамом обличчя налилося червінню сорому і страху, а очі й далі бігали по передніх рядах, і в них світилося благання. А далі по обличчю перейшла судомна хвиля, очі зблиснули ярою злістю, але він погасив її, похилив голову в удаваній покорі, хоч у грудях йому клекотіло. Суддя так і поніс ту тишу на широких, зсутулених плечах у свій курінь. І коли вже завертав у завулок, вдарило в спину, мов каменяюкою:

— Наївся військового хліба!

— Вже й черес не сходиться.

Суддя пішов швидше, підбори чобіт глибоко вгрузали в сніг.

А вже на майдані тут і там лунали голоси:

— Носа суддею!

— Брекала! Дошпетний козак.

І враз, десь зліва, цілим куренем:

— Білого, Степана Білого!

Й тоді заворушився весь майдан:

— Білого. Воліємо Білого на суддю! Було видно, що за суддю курені домовились задалегідь. Степан Білий, теж огрядний, як і попередній суддя, чоловік у чорній важкій киреї, застебнутій на грудях срібною пряжкою, крутив на всі боки круглою, як казан, головою: вдавав, що здивований, чи був здивований справді. Його високі, дугасті брови вигнулися ще дужче, довгі вуса обвисли. А що його ймення гукали все голосніше, вибрався з людського тлуму й почовгав до свого куреня. Не мусив лишатися тут, аби не забоявся хто виказати про нього лихе. Одначе з натовпу вибігло кілька чоловік, перейняли й попідруки повели назад. Він орав ногами втоптаний сніг, упирався, й теж не розібрати: вдавано, за звичаєм, чи насправжки. А його штовхали в плечі, штурхали в потилицю примовляючи:

— Йди, йди, будеш нам паном!

Чорна кирея на Білому злітала, як приламані крила ворона.

— Шануйся, сучий сину, — гукали січовики.

Вони розвеселилися, смикали Білого за поли, обірвали пряжку, сипали на голову сніг — аби шанувався, аби знав, кому зобов'язаний владою. Але цього їм видалося замало, кілька чоловік вхопили нового суддю за руки та за ноги й поставили сторчма в замет. Суддя важко видряпався із замету — був геть у білій порохі, одфоркувався, мов загнаний битюг, покусував вуса, тамуючи лють, потамував, гадав — усе скінчилося, та зненацька збоку вихопився молодий, схожий обличчям на тхорика, козак у синім жупані з позументом, ліпонував Білого просто в обличчя сніговою грудкою. Суддя похитнувся, копнув ногою кривдника, аж той заорав носом.

— Щоб тобі, скурвому синові, так хотілося дихати, як мені над тобою панувать, — плюнував у його бік Білий, утираючись шапкою, яку підняв зі снігу. Його м'язистий ніс

почервонів, вирлуваті очі горіли гнівом. — Й над вами теж. Не діждете. Шукайте дурнішого.

Білий рішуче закрокував із майдану. Його перепинили, потягли назад, він упирався, тепер уже насправжки, одбивався, і йому скрутили руки.

— Пануй, шануйся, а то поламаємо ребра, — юртували запорожці, й було видно, що погроза їхня не порожня. Це тямив і Білий, він узяв пірнач, але й далі, поки литаврщик вибивав дріб на його честь, був вовкодухий, витирав шапкою розчервоніле, мокре обличчя, не дивився на запорожців. З рота йому клубочіла біла пара — ухоркався. Відтак потягнув у церкву. На порозі зупинився, постояв, махнув рукою — мовляв, пропадай усе пропадом, зник за важкими дверима.

— А мене, хлопці, нехай би й довбнею вдарили, — сказав хтось за Сироватчиною спиною. — Я витерпів би.

— В тебе самого голова як довбня. З такою головою не обирають. Палі нею забивати можна.

— А якби головою в г...? — допитувався череватий, веселий запорожець. — Згодився б?

Козаки зареготали, на них зацитькали.

Писаря обрали швидко, Яковлев не встиг покласти на стіл срібного, на ланцюжку, каламаря, як його знову втиснули йому в руки.

— Пиши мудро, по справедливості.

По м'якому обличчю кошового писаря розповзалися плями. Довіра козаків лестила.

Незрима, наструнена до краю линва, що висіла над майданом од самого початку, лопнула, коли стали обирати осавула. Не дійшли курені за осавула згоди ні позавчора, ні вчора. Половина верхніх і три нижніх кричали Єнченка, решта — Ворону, їх обох тягли в круг, за мить старшину — курінних, хорунжого, обозного, довбиша — притисли до церковної стіни, натовп перекинув столика, перекинув литаври, сунув до дверей церкви. Хтось підхопив корогу, щоб не втоптали в сніг, вона літала над головами. Крайні, котрі не могли дотовпитись, зчепилися між собою, нижні й верхні курені перемішалися, кілька чоловік, не довівши словами переваги, кинулися руйнувати Медведівський курінь, з якого був Ворона, там уже летіла солома, медведівці стали в оборону, й уже замелькали шаблі. А в дверях церкви зчинилася справжня утарчка, осавульську паличку давно затоптали в сніг, і тепер кожна партія поспішала проперти свого обранця в осавульський бокун. Так колотилися довго. Першого ввіпхали в двері Єнченка, але його тримали за поли медведівці, кунтуш тріщав, напинався на спині, на товстій його шиї повипиналися жили, й хтось черконув Єнченка чимось гострим по щоці, й кров закапала на церковний поріг. Ворону тримали так само і тусали під ребра, — маленький, з хлопчачою статурою, з дитячою шнею, він крутив на всі боки патлатою головою, радий би був утекти — не вдавалося. Кмітливий од природи, не останній у бою, розгубився вкрай. Іеромонах, що вже й так був злодухий на січовиків, замажав хрестом, наказав старості замкнути церкву. "Осквернили, осквернили. На святий поріг кров пролили". І застрашливе вирячив великі, з об'їденими якоюсь хворобою повіками,

очі. Диякони вже гасили свічки, коли зі свого бокуна вийшов Сірко.

— Пане превелебний, знай свою справу, — кресонув очима по ієромонахові, і той знітився, а тоді підійшов до дверей і розчепив руки тих, котрі тримали за поли Єнченка.

— Стань біля мене. Впустіть сюди й Ворону, — сказав. — Обидва се козаки достойні.

Єнченко й Ворона швиденько сховалися за спиною кошового, вже не раді всім урядам на світі. Єнченко сопів, аж було чути в кінці майдану.

— Вийдіть усі з церкви, — провадив далі кошовий, — і скличте малий круг. По трое козаків з кожного куреня. Нехай вони оберуть осавула.

Малий круг — це заслужені козаки, січові діди. Повсідавшись просто на снігу, вони довго радилися. Малий круг гойдався то в один, то в другий бік і обрав осавулом Єнченка. Козаки вже добряче потомилися, й на великому крузі Ворону майже ніхто не обстоював, й він тихцем-тихцем зашився в натовп.

А над Січчю гуляла віхола. Стріхи курілися білим димом, колюча крупа сікла обличчя й руки, а запорожці поспішали до церкви, в тепло. Й забулися недавні незгоди, й усі щиро та праведно хрестили лоби, навіть ті, котрі недавно зривалися хреститися шаблями. Десь і зачаїлася злоба, але в божому домі, при загальній злагоді і єдинодушії, вона не одважувалася явити свій вид. Козаки гомоніли, й піп довго не міг перекричати їх. І гнівався, бубонів за своєю конторкою підпаламар — ніхто не купував свічок. Святі теж невдоволено хмурилися, але на них не дивилися. Всміхалася тільки богородиця: запорожці — її діти, вона одна розуміла їх. А потім заспівала півча, гарно заспівала, уроча мелодія опустилася на душі й змусила зімкнутися грішні уста. Лагідна, оточена рум'янощокими пузатенькими янгольчиками божа матір тепер уже дивилася з ікони на запорожців сумовитими, воістину материнськими очима; в неї під ногами, на тій же іконі, стояв інший гурт січовиків, в одного з них із рота випадала паперова стрічка, на якій було написано: "Покрий нас. Пресвята Богородице, своїм чесним покровом". Ікона була давня, але старі січові діди ще впізнавали в тому гурті під ногами в Марії своїх полеглих у битвах побратимів, адже богомаз малював її на Січі.

Після довгої служби розійшлися по куренях, де чекав празниковий, коштом Військової Скарбниці, обід. Вибивали днища в бочках з пивом, оковиту носили з шинків дерев'яними цеберками. У великих кінвах на столах стояли інші трунки, на кінвах висіли корячки. Запахи варенухи, оковитої, тернівки на якийсь час навіть поглинули круті, що не вивітрувалися з куренів ніколи, запахи кожушини, дьогтю і чоловічого поту, а також запахи деревію та материнки, якими забивали той дух. Деревій, тоя, материнка, васильки, медунка та інші трави стриміли в пучечках та цілими кулями за всіма трьома сволоками.

Запорожці розквітали усмішками, заходили з морозу, кидали на лаву шапки, потирали руки, розгладжували вуса. Непитущі залишалися в церкві. Їх на Січі також чимало. То вороги-воріженьки пустили поголос, ніби запорожці — поспіль п'яниці.

Сірко із старшиною вечеряли на чернечому дворі, в ієромонаха. Отаман не любив бенкетів по виборах, але так велів звичай. До того ж вони були прісні — не стравою, а

словом, поведенцією, обсновані молитвами та чернечою сумирністю. Тиха молитва, супокій, чистота та ошатність сьогодні сподобались йому. Не багато він мав у житті таких тихих вечорів, не часто відпочивав душею. Жив нелегко. Не плыв у човні за водою, а все поривався до кращого, правував до справедливості, не часто спивав життя, не втішався ним, хоч і вмів утішатися, його завжди щось мучило, щось непокоїло, саме через те й не зміг віддати себе в руки долі й жити за її потаємними веліннями. Здебільшого йшов наперекір, був невспокоєний, упертий, непокірний усім, навіть собі. Незнищенна сила правди жила в його серці, вона не давала упокоритись долі. Бувало, на якийсь час мовби заспокоювався, починав пливти за хвилею, а тоді якась сила вибивала з того спокою. Тепер часто думав про це.

Проте не їв гризньою серця за тим, що не прожив десь над левадою, не просидів на призьбі під вишнею або в монастирській тиші, тільки шкодував, що, як йому здавалося, не випало пройти так, аби по тому сліду вже ніколи не ступала зловорожа нога, й не дійшов туди, куди прагнув. Не покористав уповні й того супокою, що його могли дати оцей півострівець над Скарбною, кіш, влада. Він міг одво-ложити душу на час, на день, на тиждень — після виграної січі, гарно збудованого думбаса, а тоді його думка починала знову кудись пориватися, на душі ставало бентежно. Його життєлюбство мало саме такий триб — невспокоєності. Так жив, так правив кошев'я й, може, через те не стратив сили, що поміж інших була одна велика думка, один помисел, які поливали живлющою водою серце й тримали на світі.

— Найкраще було б нап'ясти над нашим островом вітрило й попливти... — зненацька мовив Сірко сам до себе. Й замислився.

А козаки подивували й притихли. Не просто було зрозуміти отамана. Неоднаковий він був навіть протягом однієї днини. Й не те щоб не однаковий вдачею, адже поставав перед громадою то сумний, то веселий, то відчайдушний, то палахкий, як порох, то розважливий і спокійний, а й справді мовби жило в ньому два чоловіки. Один неспокійний, увесь у якомусь пориві, відчайдушний — міг схопити за петельки найближчого друга, скинути з човна гребця, який щось проґавив, і кинутись на відчайдуші, в гущавінь татар, тільки сила та божа удача й виручали, міг обрубати загребущу руку корчмаря, що злупив удвічі за питво і страви, то — перший. Але жив у ньому (й про це здогадувалось небагато козаків) інший — глибокої і широкої мислі, яка текла, мов річка, ніколи не спиняючись. Напилася душа під Богдановим корогвами волі, та й на все життя. Либонь, душа й раніше дихала волею, а тепер він осягнув її розумом, оббігав мислю і татарський берег, і польський край, і московські землі. Не раз та мисль ламалася, їй було кривдно й холодно, вона й сама десь заплутувалася, але, вивільнившись, сягала туди, куди не сягала нічия інша. Важкий був її політ, тісно їй було в світі, тій волі, тій силі, й це пригнічувало отамана й не раз кидало в глибоку тугу. Либонь, дехто таки здогадувався, що це не просто отаман, вдатний стратег, дужий, сміливий, часом нещадний чоловік, що він не лише вміє повести ватагу козаків, а тяжко думає за них усіх, і ту думу не обмежити Чортмликком, Скарбною і Павлюком. Сам він волів у тому не признаватися, залишався просто отаманом — добрим і гнівним,

спалахував і відтавав серцем, за що його й любили козаки.

За столом розмовляли упівголоса, ієромонах, усе ще ображений на кошового, намагаючись не дивитися в його бік, повідав світські та духовні новини — нещодавно їздив у Київ і привіз їх повен міх. Гомоніли про нові підступи уніатів, які Арістотелем вивертають боже слово, про достойних отців церкви, що дали уніатам і обскурантам добру відсіч, паче всього книгами своїми "Розмова білоцерківська" та "Лицар православної церкви Східної лицареві костьолу римського" і вогнистими проповідями в київських церквах.

— Мудре слово — що гостра шабля, — мовив ієромонах, сухою старечою рукою наливаючи з химерної, восьмигранної карафи прозоре вино.

Сірко слухав, і супокій огортав душу. Й не хотілося йому нічого, окрім миру та тиші. Він подумав, що то тиснуть роки, гнуть і кують його на свій лад. Старість підкрадалася тривогою, якої не знав раніше. Й те часом дивувало. Страх ніколи не володів ним. У бою завжди йшов попереду, швидкість і натиск виважували власну долю. То не була сліпа одчайність, віра в божий промисел. Що ж, погине... Він таки щось та звершив на землі, чимось прислужився своєму краєві і люду. Просто не дав ніколи зрости в душі хитрості, підступу, вони ж єдино ведуть на стежки боягузтва. Та й завжди мав перед очима ворога. Спізнав на собі його підступи, розгадав його криваві умисли, й ніколи не вгасала в серці ярість та мста. Вони спалахували в одну мить. Його порубцьовану душу могло легко поранити одне необережне слово. Надто кинуте кимось із товаришів. Тоді спалахував, як порох од іскри. Одначе швидко перегораяв, перший ішов миритися. Не мав у душі їді, а злість не осідала на ній чорною кіптявою. Але, почував, з літами мінялося щось у ній. Все частіше думав про той час, коли не зможе скочити на коня, вийняти з піхов шаблю. Та й нащо тоді все. Цей настрої переважувався іншим: що менше лишається людині життя, то стає воно дорожчим. І людина починає оглядатися та обачнитися. Й те, чим ніколи не дорожив, набуває ваги. З віком зринали думки про статок. Не кепсько, гадав, лишити б щось дочкам. Думки ті, одначе, напливали й розтавали, як хмари, бо не вкладав у нихусієї душі. То навіть було ніби щось не його, мовби нашептано кимось. Сливе людським досвідом? Бо ж у тілі вистачало снаги, і запалу, й жаги, і цікавості до життя.

Любив послухати розумного слова. Про далекі краї, чудернацьких звірів, дивні звичаї. Та щирість, майже дитинність якось дивно уживалися з суворістю й тверезістю. Наслухавшись розповідей мандрівних людей, і сам подумки довго мандрував по далеких краях. Як те гарно! Либоньколи б люди жили в злагоді, вони були б у сто крат мудріші й щасливіші.

І ще один чоловік думав про далекі краї та мандри. Січовий підписар Митрофан Гук стояв при одвірку й дивився поверх голів. Дивився так, мовби його ніщо не обходило. В червоному жупані, сап'янових чоботях — ферт і веселун, ще й хвацько підпер рукою бока. Одначе було йому невесело. Запам'ятовував усе мовлене за столом, а сам думав про те, що сама його пам'ять стає пороховою міною, і чим більше пороху, тим більша небезпека. Страшно жити з таким вантажем. Ще й невідомо, яка буде плата. Бо ж таки

нічого не має. Самі обіцянки-цяцянки. Обіцянки великі із вельможних вуст. Отож і ходить по лезу шаблі. Хоче одігнати невідчепну ману веселощами та чаркою, одначе не завжди те йому вдається. "Поїхати б кудись далеко-далеко й не вернутися більше", — подумав улад з отамановими словами і несподівано зітхнув, а тоді спам'ятався й швидко ковзнув по келії поглядом — чи ніхто не помітив. Здається, ніхто. Та й що помічати?

...Сироватка, котрий не протовпився в церкву й одстояв обідню на морозі, настрибався халяндри, корячок горілки всипав просто в щербу, сьорбав гаряче пійло й почував, як одтає, нагрівається душа. Шевчик, кум — кумами вони, звичайно, не були, просто називали себе так оддавна, після того, як колись разом готювалися на хрестинах у знайомого зимівничанина, — теж сподобав той напій, і вони довго чаркували вдвох, обсівшись біля теплої груби. Гарно їм там було, аж вони не захотіли сідати до столу. Там, біля груби, обоє й поснули, зморені теплом, ситою кутею та горілкою.

III

Вони зіткнулися в синій сніговій імлі груди в груди. Татарський акинджі й козацький роз'їзд. Мела хурделиця — за нею спочатку козаки не побачили татар, а татари козаків, а тоді закружляли в степу, рубаючись мовчки й люто. Синьо миготіли шаблі, розбризкували по снігу гарячу кров. Люди рубали людей, коні гризли коней, дико іржали в передсмертній агонії. Люди помирали мовчки. В степу тільки так і помирають.

Татар було вп'ятеро більше, вони оточили козаків з усіх боків, пильнуючи, аби жоден не сховався в білій хурделиці. Сліпив очі сніг, іржали коні, брязкали сагайдаки й стремена, але, окрім того, не чулося нічого — жодного людського поклику чи стогону. Вимахували списи й клювала, коні без вершників бігали довкола тісного, згарцьованого копитами тирла. Стояв січневий мороз, скипень, з коней і людей валувала пара; шаблі нагрілися, сніжини танули на них і збігали струмочками навпіл з кров'ю. Козаки спробували прорватися, але їх збили й не дали після того скупитися і стати спина до спина. Кілька разів злітав у повітрі аркан, але, обдурений віхолою, падав у порожнечу. Козаки боронилися запекло, навіть уже збиті з коней, посічені, не випускали з рук щабель. Сніг під їхніми ногами підпливав червоною кип'ячкою, кінські копита перемішували його в кашу, що одразу замерзала.

Коли підскакав калга-солтан, усе було скінчено. Дзямбет-Гірей оглянув побоїсько й суворо та гнівно напосівся на чауша — величезного воїна з налитими кров'ю очима, який важко дихав і довго не міг увіпхнути в піхви шаблю. Баранячий кожух на лівому плечі татарина був розрубаний, по гриві гнідого бахматого коня збігала кров й запікалася на шиї — татарин, рятуючись від удару, підняв коня цапки, ховався за його шиєю. Двоє спішених татар вели своєму ватагу спійманого звідчолого козацького коня, що дурів од волохатих кожухів та чужого запаху, рвався з чіпких рук.

— Чому з кожного випустили кров і душу? Чому не взяли жодного живцем? — Калга-солтан тиснув тонконогою кобилою гнідого бахматого, що вже хитався.

"Язик" їм був потрібен конче. Вони пробивалися у снігах майже наосліп, дедалі більше ризикували наткнутися на укріплений козачий форпост, який не зможуть одразу скурати, й козаки подадуть знак своїм.

Чауш лупав обліпленими сльотою повіками, затискував правою рукою розрубаний на плечі кожух. Він або був оглушений і ще не прийшов до тями, або не хотів відповідати.

— Вони не давалися, — обізвався піший татарин, гаркаво, по-ногайськи вимовляючи слова, й калга ледве розчовпав, що той каже. — Ми перед цим одного знайшли. Замерзав, ледве одтерли.

— Де він? — запитав Дзямбет-Гірей.

Кілька чоловік кинулись у бур'яни, вони, либонь, забули за бранця. Полонений лежав там, де вони його кинули перед початком бою, — під кущем буркуну. В нього були зв'язані руки й ноги. Одяг і обличчя вже притрусив сніг.

Один татарин повернув полоненого горілиць, інший підбраною під ногами козачою шапкою обтер обличчя. Калга-солтан нахилився з сідла. Бранець був молодий і гарний. Довгасте, худе й виснажене обличчя, чорний вус, чорні розлетисті брови. Проте одяг вельми пошарпаний і не схожий на козачий. Може, й не козак це? Небавом довідаються. Але спочатку його треба привести до тями.

— До ханського намету, — вказав нагайкою на полоненого. — Хутчіше. А самі проїдьте ще трохи вперед. Пильуйте. Зараз я пришлю заміну.

На північному схилі балки, що трохи захищав од вітру, вже стояв ханський намет. Орда і яничари розташовувалися вповдовж балки. Коли калга поглянув на табір зверху, йому здалося, що то ворущаться мурахи. Татари одторочували шкіряні, шерстю досередини, юки з просяним борошном та сиром і шаньки з вівсом для коней. Їли самі та годували коней, вкладали їх на сніг й собі лягали поміж них. Коні гріли вершників. На білому снігу татари скидалися на граків. Декотрі, дужчі, доїли кобилиць, тепле молоко текло просто в жили, воно грітиме довго. Яничари розташувалися окремо, пустили коней на волю, ті збивалися в табуни — головами докупи, а самі гуртувалися й одразу засинали. Один великий сон насував на військо. З нього мала натекти нова сила й помчати їх далі, туди, куди спрямував прапор пророка та перст султана й куди поведе їх хан орди.

Серед цього ще ворущкого царства, що повільно провалювалося в дрімоту, не міг заснути тільки великий хан. Навіть не міг усидіти на шовкових подушках, кинувши під ноги ковдру з лисячих хвостів, дибав попід червоною запоною, до болю кусав губи, щоб не завити по-вовчому. Несамохіть рвав шовк, рвав повсть, розривав ремінці й кидав під ноги. Одвертаючись до вилоги, негнучкими задерев'янілими пальцями оббирав бурульки з вусів та борода. Біля намету юрмилися аги, мірмірани, беї, їх теж зморював сон, декотрі вже дрімали стоячи, але ніхто не наважувався зайти досередини. Хоч закон велів скласти звіт про підручне кожному військо одразу по тому, як зупинилися на спочинок. Всі розступилися, коли підскакав калга-солтан, він зайшов до намету. Знайденого на дорозі козака дозорці поклали на повсть, одтирали снігом.

Лаврін прийшов до свідомості, але зір йому вияснився довго — здавалося, перед очима метляється якесь незбагненне рожеве шмаття. Крізь те шмаття — плескати, майже безброві обличчя з вузькими щілинками очей, гостроверхі шапки, кошлаті гриви коней. Він бачив цих людей сьогодні вдруге, в цьому міг заприсягтися. Не тільки бачив: навіть були змусили його бігти; скрутили ремінням руки й погнали між двох коней. Але Лаврінові підломлювалися ноги, він упав, татари зупинилися й кинули його в сідло. Все це — неначе крізь сон. І засніжений степ, і вологий круп коня, й волохата, в снігу, спина татарина. А по тому знову був сон. Він з такою радістю поринув у чорну теплу прірву, що вдруге татари ледве витягли його з неї. Думки в голові ледь жевріли й були мовби не його. А вже намислював, що казатиме. Відав, які немилостиві до запорожців татари, напевне знав: чинитимуть важкі спитки, то порішив видати себе за аргатала, який заблудився в степу. Лаврінові боліло тіло — здавалося, його довго били палицями, й туманіло в голові, й почував байдужість до всього на світі. Його не злякав полон, тільки важкий смуток стиснув груди.

Татари терли Перехресту груди заповзято, двічі вливали в рот щось пекуче й гидотне, аж його трохи не знудило, й він сплюнув на сніг зелену слину. Мав на мислі ще якийсь час удавати з себе кволого, але татари безпомилково вловили мент, коли він міг стати на ноги. Витерли ще чимось смердючим груди й потягли за ковнір, боляче шильнувши ятаганом в піхвах під ребро. Лаврін з несподіванки зойкнув і сів.

Перехрест не раз бачив на Січі татар, але ті були зовсім не такі. Ошатно вдягнені, вони улесливо посміхалися й раз по раз сплескували в пухкі долоні. Од них пахло миртом, якимись духмяними травами. А тут, скільки сягало око, вовтузилося на снігу, комашилося щось однолике, смердюче, схоже на велетенську зграю. Кроків за тридцять од нього гурт татар шматував коня. Кінь або зламав ногу, або пристав, його добили й тепер краями ножами, жерли сире м'ясо. Воно парувало, скрапувало гарячою кров'ю, ординці злизували її разом зі снігом, один припав до кінської шиї й пив просто з рани. Вони нажиралися, як вовки, — на довгу дорогу, на біг, на нову кров. Й щось гарчали, щось тицали один одному — певно, сплачували за коня, в них були якісь свої рахунки, тільки цим і нагадували людей. Біля самого Лаврінового обличчя щирився чорний рот з пеньками зубів, здавалося, татарин хоче вкусити козака, та не знає як, шорсткі холодні пучки обмацували його лоб та скроні, роздирали повіки. Татарин заглядав у зіниці. Відтак двоє дужих ординців ухопили його за руки й втягли до великого червоного зсередини намету з високою шкіряною кобкою зверху: в просвіт між нею та наметом падало світло. Знизу п'ятьму розганяло тріскуче багаття з кураю, його підтримував маленький татарин, що сидів на п'ятах. Сніг навколо вогню обтав. Вогняні відблиски падали на Лаврінове обличчя, сніг на ньому почав танути, збігаючи патьоками за шию і на груди. По той бік багаття, спиною до вилоги, стояв високий татарин у вовчому кожусі й лисячій шапці. З-за Лаврінової спини виступив ще один татарин у повстяній, отороченій по краях заячим хутром шапці й задзигорів швидко, аж Лаврін спочатку думав, що той лепече по-татарськи, й тільки згодом утямив, що то товмач і говорить він по-українському.

— ...і врятували тобі життя. Ми впізнали, що ти козак. Скажи нам, чи давно з Січі й куди йшов. До застави? Де вона? Тільки не бреш. Бо спізнаєш мук, яких не спізнають найбільші грішники у вашому пеклі. А розкажеш — залишишся живий, ще й дамо тобі коня та харчів на дорогу. — Останні слова мовив з димової хмарки, яка окутала його.

Лаврін мовчав. Стояв і думав, як би не одурити себе й тих, на кого націлена ця орда. Треба б поставити своїми словами на путь нападникам обмільні козацькі залоги, але Перехрест не знав, куди йдуть татари, — на Поділля, на Слобожанщину, під Київ? Ще подумав: він уже не зможе нікого застерегти, й не дадуть йому татари коня, не випустять зі своїх рук. Сяйнула думка про Киліяну та Марка і згасла. Вони вже теж були не на його життєвому полі.

Мабуть, він би спізнав тих мук, якими погрожував товмач, коли б у цей час до намету не вбіг велетенського зросту татарин у розпанаханому на лівому плечі кожусі й, клякнувши просто в підмоклий сніг, заговорив захриплим голосом в спину татарському ватагу. Високий татарин одразу обернувся на ту мову, щось сказав, охоронці потягли Лавріна з намету. Лаврін подумав, що ось зараз і скінчаться його муки. В одну мить біля цього жаркого багаття йому подорожчало життя, проте він не збирався вимолювати його у ворогів та й не сподівався вимолити. Але його кинули на холодну, вже присипану снігом повсть, на котрій нещодавно відхаючували од смерті, й не чіпали більше. Лавріна проймав холод, і, може, від того думка бігла швидше, стрибками. Бачив широку холодну балку, припорошений снігом татарський табір, де перемішалися потворні, обкидані снігом кінські голови й схожі на могили горбочки, високий намет і гурт басурманських ватагів біля нього — все справжнє й несправжнє в своїй неймовірній істинності. Примірявся навіть до втечі, але те вже було зовсім неможливо.

Чауш коротко оповів ханові, що він зі своїми акинджі наткнувся в двох фарсах [14] звідси на великий зимівник на острові. Вони захопили його мешканців, сім душ, одного, що втікав у лози й відбивався, зарубали. Селім-Гірей підкульгав до вогню, його обличчя перекривила не то гримаса болю, не то посмішка. Страх хапонував чауша холодною рукою за горло, він подумав, що калга-солтан доповів ханові про бій із козацьким загоном, про загибель усіх козаків і тепер на нього чекає велика кара. Але Селім-Гірей справді посміхався. Він ступив уперед якось дивно, з підскоком, і запитав:

— Де він?

— Тут, — сказав чауш. Він не зрозумів хана.

— Де зимівник? — перепитав хан, і його гострі, зламані посередині брови нахмурились, цього разу вже від гніву. — Коня мені. Покажеш дорогу. Сеймени поїдуть зі мною. Всіх полонених теж припровадити туди.

Ступаючи правою ногою на пальці, Селім-Гірей вийшов з намету. Хартуна не вщухала, ага і його беї стояли, схожі на білі надмогильні стовпці. Хан подумав, що орду треба підняти раніше, аби її не примело в балці. Хотів пройти до осідланого коня, але наштовхнувся поглядом на постать бейлербея, начальника яничар, зупинився. Йому здалося, ніби яничарський ага посміхається. "Цей жовтяк, — подумав про бейлербея, бо той мав жовте, як шкуринка на помаранчі, обличчя, — скаже в Едірне, буцім я

погано сповняв вищі повеління, що через якогось ганебного прища кинув напризволяще військо".

Проклинаючи себе за слабкодухість, мусив віддати декілька наказів: вислати посилену охорону, призначити по двоє од кожного загону, щоб стежили, аби ніхто не замерз у снігу, піднімали сонних, й ще по двоє — наглядати за кіньми. Хоч усе це аги знали самі. І мусив-таки запитати бейлербея, чи на силі яничари, чи не потрібно їм чого. Яничарський ага перше запитання сприйняв як образу й помочі од хана не сподівався. Та й що може дати йому хан у цьому голому степу, де тільки сніг, та бур'ян, та сліди хижих звірів? Де на обрії гасакто" табуни диких коней і велетенських птахів — дрохв, що їх яничарі кілька разів мали за ворожі роз'їзди. Триденний безугавний біг зморив агу до краю, яничарам поморозив щоки, йому здавалося, що коли він дише, у нього в роті замерзає слина; єдине, що ще горіло, й тепліло, й трохи гріло, — лють, але на кого міг її вилити! Швидше б кінчався цей триклятий похід; якщо він залишиться живий, згадуватиме його до скону. їхні татарські союзники — варвари, а великий хан — дикун. Для них ці морози, цей степ — що ВОВКОЕІ ліс. Хан не сказав у Едірне, які злигодні чекають воїнів столиці правовірних на цьому білому шляху. Й тепер насміхається з них. Його тонкі губи ворущаються — їх звиває посмішка.

— Чим довше стоїть у куфах вино, тим воно міцніше. Чим більше злигоднів падає на яничара, тим він дужчий. А прохання маю до хана єдине: нехай його вони не обкрадають воїнів султана.

— Ханські слуги — теж воїни султана, — суворо одказав Селім-Гірей. — Що взяли у вас воїни степів?

— Вони тягнуть усе. Коней, їжу, зброю.

— Ви маєте хоч одного, спійманого на злочині?

— Сьогодні в мене вкрали копчений кінський окіст. Ми впіймали злодія.

Сміховинна скарга: голодний воїн поцупив копчений окіст з припасів паскудного яничара. Його треба... У цю мить пекучий біль пронизав ногу Селім-Гірея. Він ухопився за стремено, витиснув крізь тонкі, посинілі губи:

— Велю покарати луком.

Ледзе Селім-Гірей від'їхав, як вершитель його присудів та двоє аг відшукали злодія й сповістили йому ханський присуд. Його вивели на сіру, в мерзлому кізяччі та грудді дорогу, що її годину тому протоптала в снігах орда. Дорога бігла на південь у милий серцю татарина край. Він дивився туди, де вона губилася на обрії, й мимовільний відчай на його обличчі заступав вираз побожності та трагічної упокореності.

Привели коня, напівдикого, бахматого, з чорною смугою через усю спину, прив'язали до хвоста лука. Татарин сам узявся за лука. Провина була вочевидь, аллах і хан відали про неї, не прощали її. Веління хана — вищий закон правовірному на землі. Аллах дивиться на нього з неба, татари дивляться із землі. Залишається одне — померти мужем. Двоє вершників шмагонули коня нагаями, він здибився, рвонувся, поволік татарина по груддю, мерзлих кізяках, поламаних бур'янах. Татарин сконав, не випустивши лука з рук.

...Ледь гострий, відточений на сидельнім ремені ніж розітнув набубнявілу, розпарену шкіру на п'яті, хан відчув, як йому ніби величезна вага скотилася з пліч. Стало гарно, аж він засміявся. Відкинувся на подушки — їх познімали з полу й склали посеред хати — й з насолодою випростав сковане кількадечним болем тіло. Його обличчя розм'якло, розправилося, він задоволене мружив ріденькі брови й пахкав губами, неначе дитина. Ніс ханові почервонів, під очима висіли мішки, ріденька борода обтіпалася, фарба на ній вилиняла, й скрізь брудні па'гьочки проглядала рання сивина.

Селім-Гірей обвів поглядом хату. Випотрошена велика зелена скриня — воїни степу вже попоралися тут, на лаві і долівці валялися побиті ікони — вони ж познімали їх з божниці, але, впевнившись, Що сусальна фольга проста, покидали, а заодно потрошили посуд біля печі та повибивали шибки вікон, їх позатуляли подушками.

Хан був у легкій турецькій сорочці — камкіс, все інше — кольчуга, лук, сагайдак — лежало на лаві. Хатнє тепло хилило його до сну. Воднораз йому вперше за три дні захотілося їсти, він згадав про вкрадений у яничарського аги кінський окіст і наказав подати копченого м'яса й собі. А також зажадав вина. Одначе червоне вино замерзло в бурдюзі, служник, розірвавши бурдюг, накришив у знайдену на малому суднику мідну тарілку червоних крижаних скалок і поставив під комин на жар. Поки відтавало вино, а служник різав на тоненькі скибочки м'ясо, розкладав кав'яр та родзинки. Селім-Гірей наказав завести полонених, їх увіпхнули всіх зразу, й товмач пошепки наказав їм стати на коліна. Спотикаючись, заточуючись, бо були пов'язані за руки мотузками, кінці яких тримало двоє татар, штовхані в потилицю й під ребра, полонені поклякли на долівці. Було їх восьмеро: господар із хазяйкою, їхній син, четверо челядників та Лаврін. Одного челядника татари зарубали в лозах — тікав через лід, одбивався сокирою, й ще один, білоокий Денис, подівся невідь-куди. І Драпак, і всі інші вважали, що його порубали теж.

Хан короткозоре примружився, мельком оглянув усіх.

— Оцей, — вказав товмач на кругловидого, лисуватого дядька з догідливим виразом очей, — господар зимівника.

— Клянусь бородою, я не збираюся купувати зимівника, — пожартував хан. — Спитай у нього, чи є серед них запорожці. Чи знає хто дорогу на Січ.

Товмач переклав, і Мартин Драпак, кланяючись то ханові, то товмачеві, обома руками вказав на Марка.

— Ось він запорожець. Недавнечко з Січі. Наймит мій. — І запобігливо дивився ханові в очі, хоч мало на що сподівався. Намерзла на вуса бурулька льоду заважала Драпакові говорити, а одірвати не міг — руки були зв'язані.

— Скажи: він залишиться живий, якщо проведе нас найбезпечнішим шляхом.

Марко стояв на колінах, похнюпивши голову. Йому було байдуже все на світі. Відчайдушна остаточна Киліянина відмова, новий страшний полон — чого ще сподіватися? Обіч стояв свідок двох його зрад, його суддя й, мабуть, тільки волею випадку не кат — Лаврін Перехрест, дивився на Киліяну. Може, оці татари врятували Марка від Перехрестової шаблі? Адже Лаврін прийшов згладити його зі світу. Єдине,

що почував ясно й чітко, почував оголеним серцем, — це Лаврінову присутність. Хотілося глянути на нього, й боявся. Ось він прийшов, і земля розверзалася під Марком. Татари важать його на найстрашнішу зраду. Ні, він не поведе їх. Він скаже, що Драпак бреше. Що сам збрехав Драпакові... Лаврін не видасть його. Нехай Лаврін...

І враз у той розмисл вплився новий, гарячий, лячний. Йому аж роса виступила на чолі. "Вони сказали, залишиться живий, якщо проведе на Січ... Значить, усіх інших скарають... Залишиться живий один... Той, хто покаже дорогу... їх усіх... Ніхто нічого не знатиме..." Серце забилося швидко-швидко, рвонулося, як птах із чужих рук. І вже він не мав волі, його заповонив страх, і хоч усвідомлював, що чинить жахливий злочин, поспішаючи, аби поперед нього не вихопився хтось інший — Лаврін або Омелько Сич, теж запорожець, — закивав головою: І — Я знаю всі дороги. Я проведу... — Прорік ті слова в нестерпній; тузі, й щось луснуло в його душі, й щось там померло. Лаврінове прокляття упало в холодне дупло. Намагався не дивитися в його бік, аби не наразитися на вбивчий погляд, хоч знав, що вже й той погляд його не зупинить. На мить перед Марковим зором майнула світла пляма — сонячна галявина; й побачив посеред галявини дві постаті, й заплющив очі. Те видиво було з днів, коли вони з Лавріном ще ходили, обнявшись по-братньому, і любили один одного. Сонячна пляма погасла, й тої ж миті для Марка настала вічна ніч.

Хан зрозумів відповідь ще до того, як товмач переклав її. Ще раз обвів очима бранців, затримав погляд на дівчині. Гостреньке личко, рівенький носик, точене підборіддя, до якого хочеться торкнутися пальцями, брова, як серп молодого місяця, ще й чорна цятка над бровою, що особливо принадно, а очі сині, темні, як морська глибина. Дивна невідповідність і водночас — краса. Губи звабливі, чутливі, червоні. З таких бранок бувають солодкі наложниці. Вона гарна навіть без рум'ян. Подумав про це холодно, без краплі хіті. Звершував найбільший подвиг життя і був тільки воїном. Цей похід скінчиться повним і навічним погромом козаків. Він зробить те, чого не зробив султан з усім військом. Селім-Гірейове ім'я муедзини прокричать з усіх веж Адріанополя й Стамбула. Хан уже на порозі перемоги. Нехай знають про це в Адріанополі.

— Негайно спорядити гінців, — сказав товмачеві. — Вони повезуть найсолодший привіт і звістку про близьку перемогу за море. А що наші слова — не шелест вітру, що ми уже в країні гяурів, султану засвідчить наш подарунок: оця чорноброва дівчина і оцей молодий кяфір, — вказав очима на Лавріна. — Всіх інших — під кригу. Щоб не лишилося сліду.

Киліяна не зрозуміла слів хана. Та вона й не чула їх. Вона дивилася на Лавріна. Бачила й не бачила його, адже, як і всі інші бранці, була розчавлена лихом, погано тямилася, що відбувається в хаті, всі думки в її голові перемішалися, й чорно палахкотіла лише одна — про смерть. І крізь той чорний вогонь бачила Лавріна, але сказати йому нічого не могла, то промовляла її пам'ять, то промовляло щось за неї, й через те не могла розібрати його слів, а його погляд, його усмішка відпливали кудись все далі й далі, аж поки не перетворилися в червону крапку. Киліяна знепритомніла.

Тихої зоряної ночі татари добиралися до Січі. Варту біля могили Мама-Сура зняли безшелесне. Марко вказав землянку, в якій вона сиділа, й видолинок, яким підлізти до неї. Сторожа пильнувала не вельми, тільки зрідка хтось вилазив з куги, озирає степ і мерщій пірнав назад у тепле кубло. Дозорець, який саме виліз із землянки, підстрибував на горбочку, як заєць. Це був зовсім молодий козак, він грався сам із собою, зі степом, з місячним сяйвом, яке текло між синіх снігів. Три стріли — дві з чорним, одна з білим пір'ям — вп'ялися йому в спину, він упав не зойкнувши. Решту, чотирьох, схопили живцем. Їх поклали горлиць на сніг, вони бачили темні обличчя татар, високе небо й важкі, холодні зорі. Бачили одну нову зірку, звечора її ще не було, відали, що небавом біля неї спалахне ще чотири. Напевно це відало троє, четвертий сподівався якось одвернути її з'яву. Ковтаючи сльози презирства до себе, прошепотів, що покаже, якою з восьми хвіток вони пройшли сюди, примкнувши її за собою дерев'яним ключем і заховавши його в сніг. Його поставили на ноги, троє інших лишилося лежати на снігу з перетятими ятаганами горлами. Ніхто вже не помітив, чи побільшало на небі зірок.

Орда і яничари спішилися у долині Татарки, коней лишили біля запорозьких стогів. Вони оточили їх, били під ноги сіно, засівали білий сніг свіжими кізяками.

Через Дніпро, широким Дніприщем полонений дозорець повів татар до Січі. Стежка, яку протоптали дозорці, була вузька, брели глибокими снігами, що покрили кригу.

Селім-Гірей сидів на схилі Мами-Сури. На сніг накидали подушок, заслали попонами, й хан стримів на цьому гніздиську, як чорногуз на купині. Перед ним лежали безмовні, заметені снігами плавні. Сніги переливалися в місячній сяйві, одсвічували холодом. Дерева внизу теж були обкидані снігом, стояли, закутані в сині кожухи, як німі велети. Січ чорніла за кілька верст по той бік Дніпра. Бачив її неясно, швидше вгадував, ніж бачив, там не світилося жодного вогника й не було чути жодного згуку. Темна, з розмитими берегами крайка, кілька чорних горбків і щось сиве, як дим, — усе, що міг ухопити зором.

Спішене татарське і яничарське військо посувалося по заметеній снігами кризі. Спочатку перетнуло Дніпро, а далі вийшло на широкий, майже прямий рукав. Там окремі постаті злилися в один темний, воружкий потік, що котився в білі нетрі ночі. З обох боків громадилися сині тіні і якісь кучугури. Скрізь — на деревах, на кризі, на сивій пелені снігу — лежала мовчазна засторога приснулої небезпеки. Один випадковий стріл, один погук — і все зрушиться, загримить, закипить, чорне перемішається з білим, біле — з червоним. Так здавалося ханові. З кожного воїна перед походом узято присягу на тишу, кожному риштунок перевіряли чауші, кабаші, аги й калга.

Зрідка Селім-Гірей через товмача звертався до зв'язаного Марка, що сидів на снігу, й той відповідав. Чорні вежі з того боку — там частокіл, з цього — плетені із лози коші, засипані землею. Коші вже старі, фортецю, кажуть, закладав літ двадцять тому кошовий Лутай з козаками. За Сірка пересипано дві башти й поставлено дві нові,

пущено в рів воду та прорубано кільканадцять нових бійниць для гармат. Гармат на Січі багато, скільки саме — Марко не знає, але є великі, є мортири, є й малі, на колесах та ручниці. Лід довкола Січі обрубують спеціальні команди. Марко говорив і говорив, намагався пригасити розпач, що піднімався з глибини дуі. Він розумів, що вчинив зраду, якої, мабуть, запорозький кіш не знав одвіку. Йому хотілося, аби запорожці прокинулися, вдарили по басурманах та погромили їх, і водночас боявся того. Перед ним лежали Дніпро, плавні, Військова Скарбниця, кіш. Кров біла в мозок, коли дивився в той бік. Звідти віяло чимось рідним, дорогим і... страшним. Плюгавий хан з плюгавою ордою при його допомозі ось зараз розтопчуть запорозьку твердиню на порох. Й не заспокоювала думка, що татари й турки доскочили б Січі й без нього. Через те вже майже в напівбожевільній маячні розповідав ханові про запорозькі гармати, зумисне добудовував башти, помножував сили, мовби шукав у тому застрашенні якогось рятунку чи хоч полегкості зструпцьованій зрадою душі.

Селім-Гірей слухав його, широко розплющеними очами дивився на Січ. Він ще ніколи не був так близько від коша гяурів. Йому й справді здавалося, що запорозькі гармати прозирають аж сюди. Хану стало моторошно й холодно. Потягнув на плечі зшити з ведмежих шкур повсть. Мимохіть оглянувся назад. Німою стіною стояли за спиною сеймени. Неспокій звіяло з серця. Селім-Гірей знову подивився на Січ. Чорна ріка воїнів уже допливала до неї. Було тихо. Десь двічі протяжно завив вовк та гулко, мов гарматний постріл, вдарила на Дніпрі крига.

Хан здригнувся. Йому здалося, що військо посувається надто повільно. Подивився на зорі — чи далеко світанок. Небо було синє, зорі висіли низько, здавалося, їх можна було хапати руками й ховати за пазуху. Але вони бриніли од холоду, тож від самої думки про те, що кладе їх за пазуху, хана зморозило.

У повітрі майнула чорна тінь, різко вдарилася вбік. Сова. Пугукнула, летячи над лозами, і знову холодний дріж прокотився по хановій спині. Неймовірно повільно спливав час. Хан злостився, кусав губи, що не володарював над часом, а тільки над людськими життями. Не володарював і над своїми почуттями. В серці то витанцьовували божевільні дервіші, то щось бубніли муедзини. Оці години — години вічності. Сто чи й більше літ стоїть на перешкоді Кримському ханству Запорозька Січ. Вона стримить, як кам-інь на бистрій річці, на якому розбиваються швидкокрилі галери. Тисячі їх розбилося за віки на тому камені. Й судилося той камінь сколупнути йому, великому ханові великої орди Селіг.і-Гірею. Його ім'я прокричать з усіх мінаретів Стамбула та Адріанополя. Його ім'ям назвуть кораблі і міста. Воно вже летить на крилах вічності Благословенний час, тільки збігає він надто повільно.

Служник з дзиґарями чипів за хановою спиною, але хан волів на дзиґарі не дивитись.

Врешті прибіг захеканий гонець — один з тих, що ланцюгом простяглися уздовж Дніприща, то звістка долетіла, як пtiця.

— Гяури сплять. Лід навколо Січі не обрубаний. Яничари вже заходять до фортеці. Хан зняв із мізинця персня, дав гінцеві.

— Перейняти всі дороги до втечі. Оточити фортецю з усіх боків, щоб і дух невилетів звідти, — вже вкотре повторив слова Кеprüлю.

На Дніпрі знову лунко стрельнула крига. Відтак з синьої мли долинуло коротке вовче виття. Це вже вив не вовк: татаря подавали знак, що Січ оточили, що кільце замкнулося.

Селім-Гірей вийняв із піхов шаблю. На її лезі з обох боків горіли золотом слова: "Володар хан" — з одного боку і "Це — найповніший доказ" — з другого.

Хан поцілував шаблю і поклав її собі на коліна. Він розпочинав велику битву за остаточне знищення гяурів.

IV

Сироватка реготав уві сні. Йому снилося, що кум Шевчик і його брат Одарій виловили в Скарбній русалку й принесли йому в подарунок. Русалка дивилася на нього зеленими очима, намагалася прокусити сітку, в яку замотали її січовики. Мокія розпирав сміх, бо козаки забули звичай, який найпильніше забороняв приводити на Січ жінку, а русалка хоч і нечиста сила, а таки ж жіночої породи. От, думав, перепаде їм, як вернуться з обідні запорожці.

Обличчям русалка була схожа на Мавру. Всі жінки, які снилися будь-коли Мокію, були схожі на Мавру Чи через те, що майже не знав інших молодиць, чи за щось в покуту. Він розумів це навіть уві сні, сердився, але нічого не міг перемінити. Отак — не вистачало йому, ще на Січі Маври.

Од реготу й пробудився й здивувався, що лежить на долівці. Йому нахолов правий бук. — низом з-під дверей бив холодний, як лезо ножа, струмінь. Але ворухитися не хотілося, він потягнув кирею, обгорнувся полой. Помацав рукою — груба вже вичахла. Ліворуч, вткнувшись пуском йому в плече, спав кум Шевчик. Плямка уві сні губами, Прицмокував, неначе маляс лизькав. Сироватка пригадав сон, посміхнувся й осінив себе хрестом. Про всяк випадок. З лівого кутка куреня долинув тихий гомін. Сироватка повернув голову (в ній одразу ніби зрушилося щось, аж тенькнуло в скроні, й згадалося, яке питво вживали звечора), побачив жовтаве світло, котре вибивалося з-під попони. Там сиділи запеклі картярі. Гарно вони вкублилися: в самому кутку, в закапелку між грубою та стіною, завісилися двома попонами — однією од високого полу при стіні, на якому спали запорожці, другою — од причілкових вікон та дверей. На підлозі стояла свічка з воску й чорнобильнику у дерев'яній тарілочці. Він тільки й бачив її. Гравців не було видно — та вони вже, либонь, і не грали, просто точили лясі — він вгадував їх по голосах. Власне, знайомий йому тільки один голос — старого Цвіркуна, козака метикованого, лукавого, трохи брехуна й трохи характерника. Щоправда, характерник з нього теж кепський супроти тих, що жили на Січі в давніші роки. Ті вміли плавати по землі в човнах, проходити по дну ріки, брали в руки розжарені ядра, повертали вершників на птахів, а піщаниць — на котів. Або кинуть на Дніпро кирею, посідають трое чи четверо на неї й пливуть собі, люльки палять. Ще й, гемонські хлопці, вусом не ведуть і оком не зморгнуть, буцім так і треба. А що Цвіркун? Щоправда, в карти з ним на гроші грати не сідай, обдере, як вовк козу, ще вміє без

ключа одімкнути будь-якого замка, найбільше ж, на що вдатний, — молоти язиком. Бреше, аж курява встає, й щоразу по-іншому Зараз теж всівся на свого шевляга, править теревені, і язик йому не пухне.

— ...Отож каже йому чорт, — вів свою повість Цвіркун, а молоді козаки навіть дух попритаювали: північ, святочний вечір, його, нечистого, не доведи господи і в думках споминати, а дід ним так і крутить. — "Вертайся, козаче, до мене з найкращим другом". Прийшов чоловік додому, сів на покуті та й думає: хто в нього найкращий друг? Швидко й домислився: жінка — хто ж іще. Приходить з нею до чорта. А чорт той вже й не чорт, а панич, та такий гарний та красний, вуса підкручує, чорними бровами підморгує, не зогледівся чоловік, як вони з жінкою вже у кутку всілися та й почали перешіптуватись.

"От тоді, — каже чорт, — заживемо...". Й тиче жінці ножа, а та ховає його в рукав свити. Плюнув чоловік і поволікся додому. Ще в нього дві нагоди залишилось, чорт загадав до трьох разів. Вдруге прийшов він із сусідом, товаришем з дитячих літ, а чорт уже знову не чорт, а купець, сидить за столом і червінці по купках розкладає. І знову не встиг чоловік сніг із шапки обмести, глип — товариш його стоїть біля чорта, й той йому в кишені золото сипле. А сам шепоче щось і очима на сокиру в кутку серед рогачів показує. А товариш згідно киває головою. І вдруге чоловік ні з чим поволікся додому. Залишився в нього останній, третій раз. Довго сидів того вечора на покуті та думав, хто ж у нього найкращий друг. Перебрав мислією всіх сусідів, усіх родаків — і не зважився нікого взяти з собою. Вже, мислив, програв чортові душу. Вийшов з хати, а тут — під ногами Рябко крутиться. Чоловік і взяв його з собою. Тільки чорт побачив Рябка, так і завертівся по корчмі, так і закрутився, хотів шаснути до мисника, де козакова заставщина лежала, а Рябко його за литку — хап...

Сироватці znana ця гірка повість. Гірка ще й через те, що в нього теж немає справжнього друга. Плекав надію на Лавріна, принаймні думав, хоч не Лаврін йому, а він Лаврінові був би справжнім другом. Мокій охоронив би його й од чужого заздрісного ока, й од злих урядовців, й од усього бридкого на світі.

Запорожці в кутку й далі ходили оповідями біля чорта.

З чортом Сироватка за все життя мав тільки одну лиху приключку. Це було ще в своєму селі, Драбинівці, за часів його довгого парубкування. Йшов якимось пізно ввечері греблею й почув, як нечистий каламутив під мостом воду. Був він у печінках усім, бо ж стільки всіляких кабешів робив, не приведи боже. Піп уже й воду святив, і хрест ставили на мосту, але нечистий якимось побитом навіть хрест у воду зіпхнув. І порішив Мокій прислужитися громаді, ціною власної душі порятувати її. До того ж Мокієві тоді грала в жилах толіка горілки, висока святоблivity штовхнула його на той відчайдушний вчинок. Щиро помолившись богові, затиснувши в роті мідного хрестика, що висів на грудях, спустився під міст і кинувся на руду поторочу. Він ухопив її за хвіст, що був твердий, гнучкий і слизький, поволік на греблю. Потороча опиралася, і хоч страх виправ Мокієві душу, він таки виволік нечистого на греблю, по якій саме проходив гурт парубків. Хтось роздмухав од жару в люльці вогню, й коли віхтик сухого

сіна спалахнув, усі побачили білобоке теля. Парубки реготали, теля мекало, а Мокій хекав, як ковальський міх. Він пішов додому й не бачив, куди поділася бісова тварина. Й хоч наступного дня Іса-енкова Мокрина божилася, що то її теля. Сироватка стояв на своєму, бо знав, з ким насправді стояв у смертельному прю. Нечистий, коли. вже було нікуди подітися, перекинувся в теля.

У цьому його ще більше впевнив випадок, що стався зі скрипалем Кийком на тому самому місці. Це було навесні, й моста тоді не було, його знесло повинню, з води стриміли тільки чорні палі. Женучи вранці худобу до череди, люди побачили Кийка, що сидів посеред річки на палі й витинав на скрипці "циганочку". До нього гукали, кидали груддям, а він нічого не чув і знай шкварив одсирілим смичком по струнах. Музика тільки тоді отямився, коли до нього підпливли човном; здивовано оглянувся й розповів, що вчора увечері вертався з корчми, де грав з двома іншими музикантами, його перестріли паничі й попросили, щоб пограв у них на весіллі. Він пішов з ними, грав їм усю ніч, паничі з панянками танцювали, й пригощали його вином, і давали гроші. Понасипали червінців повні кишені. "Ось вони", — Кийко виймав з кишень овечі кізяки.

Сироватка не міг утямкувати, чого це йому не спиться. У теплі, в добрі, шабля ворожа не висить над головою, звір не блукає доокіл. Од причілкового вікна долітало голосне, з присвистом, з гагаканням хропіння, хропіло ще кілька чоловік, у курені стояв важкий, спертий дух — баранячих кожухів, поту, перегару, хоч пили й менше, ніж сподівався Сироватка. Не всі на Січі п'яниці, як плещуть по слободах злі язика, випивають запорожці тільки на божі свята, та й то, звісно, в міру. Це їх з Шевчиком зварило — з холоду, із якогось незвичного питва.

Закукурікав у січі на драбині півень, заляпав крильми по драбині, але чи далеко до світанку — було невідомо. На нього не поклалися, бо зовсім одурів без баб'ячого курячого племені, та й старий був, як архієрейський батько. Сливе од того співу заворушився Шевчик. Він довго ворочався, мабуть, хотів заснути знову, а тоді позіхнув широко, перехрестив рота й сказав:

— Чогось мені в голові чмелиться.

— Мені теж, — одповів Сироватка. Шевчик хвилю помовчав і позіхнув знову.

— Ми, мабуть, рано вклялися.

Така делікатність розсмішила Сироватку, сказав:

— Писнули, як свині. Трохи що не під столом.

— Тоді я поберуся на своє місце. — Шевчик пововтузився й сів. — Он як з-п'д дверей тягне. — Хтось із козаків зітхав у сні, а потім голосно мовив: "Господи" й затих. Шевчик почухав босою ногою об ногу. — Скоро благословиться на світ?

Десь далеко завив вовк, Мокій послухав і сказав:

— Мабуть, не скоро.

— А чого ж тоді не спиться? — не погодився Шевчик і встав. Обеоежно, намагаючись не зачепитися за сирно, рушив до вікна. Слідом за ним по стіні попливла маленька, менша за нього самого, тінь. Мокій почув, як він тихенько одставив підпірку, торигнув внутрішніми віконницями.

І враз Шевчик не то скрикнув, не то зойкнув. Сироватка, що був укритися з головою й знову почав дрімати, подумав, що кум затявся, перекинувся на другий бік, але зненацька до нього крізь кирею, крізь похлипі! сну пробився страшний Шевчиків шепіт:

— Турки! Турки на вулиці!

Сироватка подумав, що Шевчикові знову зашумувала з голови пінна або потемріло D очак, бо знав: до жартів кум не здагний. Вельми сумирний чоловік кум Шевчик. "А щоб тебе муха гедзнула" — вся лайка його.

— А султана не видно? — невдоволено пробурмотів. — Лягай ото.

— Крий мене сила божа — турки. Повнісінька Січ. Панове-братця, вони стоять під вікнами, — так само пошепки сказав Шевчик.

Хтось переступив через Сироватку, почалапав босими ногами до вікна.

Сирьатка сів.

І враз курінь струснув приглушений крик:

— Турки!

Це було так неймовірно, що жоден з тих, хто прокинувся, не підвівся. Коли б зараз, на третю ніч нового року, в люті січневі морози над ними загуркотіло й хтось сказав, що то грім, у таке повірили б швидше. Турки та татари нападали на Поділля, на Слобожанщину, підходили до Києва, підступали до інших великих міст, але щоб вони ввійшли в Січ — такого і в згадках не було. Вони ніколи не приступали її, навіть не наближалися до неї.

Одначе Сироватка, який прочумався раніше за інших, почувши цю звістку ще з одних вуст, зрозумів, це — правда. Звичний до небезпеки, до рішень раптових, голосом хрипким, трохи зчужілим, але все ж спокійним, сказав:

— Не кричи. Й зачиніть віконницю. Збудіть курінного! А вже по тому страх засунув йому за пазуху холодну крижану п'ятірню. Страх на мить скував тіло. Навіть у лисячій норі не почував такої безвиході, мабуть, через те, що там потерпав тільки за власне життя, а тут була ціла Січ. Але не виказав страху жодним порухом.

Поруч у когось цокотіли зуби.

— Я не сплю, — сказав курінний Степаненко, що сам гаразд нічого не тямив, але, переймаючись спокоєм Сироватки, наказав: — Будіть усіх. Тільки тихо.

В цю мить хтось шпарко підвівся за попонами, й від того свічка погасла. В курені стало темно, як у могилі. Надихана сотнею легенів, сповнена важкого духу пітних тіл темрява була густа, як дьоготь. Вона зімкнулася над головами тих, хто вже пробудився, лізла у вуха, хапала страхом за серце: люди борсалися в ній, відчуваючи себе похованими живцем.

— Викрешіть вогню! — сказав Сироватка.

У кутку, завішаному попонами, заклацало кресало, за мить там хтось закував і запалив свічку. Каламутна хвиля відринула, з нею відступила й моторошність.

— Треба подати знак іншим куреням, — обізвався хтось важким, м'ятим зі сну басом.

— Як же ти подаси, коли басурмани геть запрудили вулиці, — одказав од вікна інший козак. — Куди дивилася сторожа?..

— Ми подамо знак стрільбою, — вже опанував себе курінний. — Стрільці, ставайте до вікон. — Біжіть кілька чоловік на кухарську половину. Самійле, ти там отамануй. Пильнуйте сінешніх дверей. Свічки приготуйте, щоб було видно набивати рушниці.

В курені стояла товчія, козаки наштотувались один на одного, хтось навіть бамкнув лобом об лампаду — чогось його понесло на стіл, — а потім зняли попону в кутку, й ріденьке, як сирівець, світло розпливлося по довгій хаті. Од тієї свічки засвітили ще одну, поставили поки що під піл. У курені панував шарварок. Одні були вдягнені, інші — в сорочках і споднях. Кайдан підперезав сподні чересом з шаблею, в чоботях, тримаючи рушницю в руках, уже стояв при покутньому вікні, біля нього гупав шомполом у дуло козак У короткій полотняній сорочці, двоє інших одтягали лаву. Мелькали бліді, розмиті плями облич, над головами помахували рушниці, стукотіли порохівниці.

— На сирно, кладіть рушниці на сирно, — наказував Степаненко. Ті, хто набиватиме, стали до столу. Всі знали, у кого несхибна рука, хто не випустить кулю в білий світ.

Сироватка зі старою кременною рушницею в руках став до вікна.

Цо того, що біля дверей, крайнього. Не був безпомільним стрільцем, але тут промахнутися було важко, й знав, що не злякається, не пропустить супостата.

— Як подам гасло, — сказав Степаненко, — одтуляйте разом усі вікна й робіть випал.

— Зсипте увесь порох на стіл, — радили од покуті.

— А як спалахне?! — заперечило одразу кілька голосів.

— Починаймо, — прошепотів хтось нетерплячий. Поспішали й так. Не думали, що з того буде, прагнули одного — оборонитися й подати знак іншим куреням. Терпке, гаряче передчуття близького бою, небезпеки, можливої загибелі володіло козаками, до нього домішувалося відчуття непевності, незвичності бою й очікування всіляких несподіванок. Кілька чоловік молилося проти непогасної лампади, що чи не вперше, одколи висіла на цьому гапникові, погасла, й це лякало.

— Готові? — запитав курінний ламким з напругою голосом і, не чекаючи відповіді, звелів: — З богом!

Козаки разом шарпнули віконниці. Вони спершу не побачили нічого — та ж чорнота, що й у курені, тільки аж угорі — темно-сині смужки й проталинки — в наступну мить здогадалися, що турки повилазили на призьбу. Перший випал прийшовся їм просто в груди та спину.

Куренем двигнуло, неначе його спробував підважити плечем якийсь велет, щось жалібно забряжчало в кутку, зі стелі, з стін густо посипалися шпаруни. Вогняний спалах ще стояв стрільцям в очах, а вже їм у руки тиснули інші рушниці, й вони прикладали їх до плечей, цілилися цівками в густий штахет гостроверхих шапок. Тепер постріли гупали вроздріб, часто, й хоч свічки погасли, але рушниці можна було

набивати при світлі випалів. Затріщали сінешні двері, але їх міцно підперли плечима Кайдан і ще кілька козаків. Колоди-тарана в турків не було, та коли б і була, вони не змогли б розвернути її. Турки алалакали, кричали, ставали на спробу стріляти, але в них нічого не виходило. Вони збилися так тісно, що ані дістати рушниці, ані прицілитися з них не могли. Та й козаки ховалися в курені, а вони стояли на вулиці. Ятаганми, шаблями ж черкали тільки своїх. Намагалися добитися до вікон, вихопили дві чи три рушниці, козаки одразу ж стали обачніші й далеко не висовували їх. Гримнуло ліворуч, а потім ще десь трохи далі.

— Шкуринці вдарили, і величківці, і платниківці, — гукали запорожці.

Сяйнуло зовсім близько, навпроти. То розпочали бій їхні сусіди через дорогу, козаки куреня Шкуринського.

По якомусь часі в курені стало темно від порохового диму. Спирало подих, шерхли горлянки, дим виїдав очі. Козаки набивали рушниці майже навпомацки. Дим валував у сіни, звідти клубочило морозяне повітря. Дим бурхав з вікон, здавалося, курені горять, але він, хоч і виїдав козакам очі, був їм на користь — ховав їх од ворожих очей.

— Вони підпалили курінь! — ізнагла закричав хтось так голіосно, що його почули в усіх кутках, дарма що стояв гомін і гармидер, й лунали постріли, і лемент турків і яничар надворі.

— То в тебе од страху матня горить, — сказав Сироватка, і всі, хто стояв поблизу від нього, зареготали. Запалити курінь зараз було не просто — тріскучий морозна да стрісі — в аршин снігу. Та й турки погоріли б самі. Проте слова про пожежу навели курінного на іншу думку.

— Полізьте хто на горище, аби вони звідти нас не заскочили, — гукнув він.

— Сількість. Я пильнуватиму горище, — сказав Сироватка, вже добряче втомлений і оглушений боєм. Передав рушницю Міюському, тому кіптява замалювала обличчя, блищали тільки зуби та очі. Скрипучою старою драбиною Сироватка поліз на горище, десь над ним була озниця, але він її не бачив, тільки чув, як туди струмує густий порохований дим. Зненацька під ним щось зашелестіло, залопотіло. Сироватка аж сахнувся, а тоді здогадався, що то півень. Когут упав комусь на голову, козак лайнувся, але Сироватка вже не чув — виліз на горище. Тут стояла повна темрява, він натикався на пересохлі, невідь-коли повішені шкури, оббирав з обличчя павутиння, перечіплявся на якомусь дрюччі і вже рачки добрався до стріхи, туди, де вона, за його розмислом, нависала на вулицю. Сюди, на горище, гуркіт бою долітав з двох боків, і стало трохи страшно, козаком заволоділо почуття беззахисності, повної ворожої облоги. Ворог кожної наступної миті міг утнути щось несподіване. Треба було бодай щось робити. Сироватка вирішив продерти стріп і подивитися на вулицю. Він продирав його довго: очерет позмерзався, одламував його коржами, до крові подряпав пучки. Врешті в обличчя посипався сніг. Припавши очима до дучки, він побачив синій, рідко поцяткований зорями намет неба, засніжені стріхи сусідніх куренів і ні гич більше. До того ж валував дим, застилав виднокіл. Прилаштувався й так, і сяк, але вулиці йому не було видно. Уже хотів був спустатися вниз, коли помітив на сусідньому, через

дорогу, курені щось темне, рухливе. Придивився пильніше й розгледів людську голову та плечі. Хтось спостерігав за боєм. Сироватка пригадав, що то курінь отаманський, і подумав, що Сірко прорвав стріп і стоїть на горищі. Але достеменно розгледіти не зміг.

То справді був Сірко. Отаман дивився згори, завзяття, з яким допіру порядкував у курені й стріляв сам, поволі спливало, натомість напливало почуття гіркої досади. Вони проспали турецьку та татарську інкурсію, він не володів своїм військом, не міг нічим допомогти жодному куреневі.

Щоправда, бій і так стрімко й невтримно котився в бік козацької перемоги. То було нещадне побоїсько, викликане необхідністю власної оборони, повне знищення зухвалих нападників. Жорновий камінь, котрий котили на інших, упав на них. Либонь, вони подбали про одне — увійти в Січ, захопити її уві сні, а що робити далі — не відали. Мабуть, сподівалися: козаки здадуться самі. Навіть вибратися з Січі вже не мали способу. Брама замкнута, хвіртки вузькі, гори трупів перегороджували шлях до них. Січ — це село з величезними хатами і вузенькими вуличками, ще й щільно огорожене валом та палісадом. Яничари, мов чорні живі комахи, лізли по мертвих, зблискували сталевими жалами шабель, огризалися вогняними спалахами, а їх вистинали сховані за товстими стінами стрільці. Дим валував, немов од велетенської пожежі, й перекочувався чорними клубками по вулицях, а в тих клубках крутилися, перечіплялися, падали люди, щоб уже ніколи не встати. То такі падали люди, пригнані на погибель. Чи ж на те бог, нехай він і поганський, пустив їх на світ, щоб замерзали в калюжах власної крові. Важка дума стискала серце старого козака, й була вона причіплива, дивна, не відповідна тому, чим би мав клопотатися зараз.

Холодною люттю наливала серце думка про диявольську підступність османських вершителів людських доль. Йшли не на чесний герць, а на дикий розбій, підле вбивство. Хіба може так ходити військо на військо?

Вперше на віку, стоячи в гущі бою. Сірко не спрямовував його, а тільки спостерігав. Його самого розбудила стрілянина, він ледве встиг зі свого прикомірка перебігти в курінь, уже там дізнався про все, поставив до вікон стрільців і став із мушкетом сам. У нього ще боліло плече од стрільби й дзвеніло у вухах. Але бачив усе гаразд й осягав увесь огром бою й окремі його вогнища.

Турки й татари розбили двері січової канцелярії та церкви, але там могла сховатися тільки частина їх, та й то невелика. Та й лишень сховатися. Вдертися адверсору вдалося, здається, лише в один Іркліївський курінь. Що там чинилося, яка січа кружляла поміж білих стін, отаман міг лише здогадуватися. Попід іншими куренями лежали гори трупів, турки ховалися за пушкарнею, за курінними скарбницями, деякі перелазили через частокіл. Але містки, по яких втікали, теж здебільшого були під обстрілом, кілька чорних постатей висіло просто на палях, дві чи три — на березових поручнях, внизу — лежали купами.

Сірко боявся одного: аби турки зі злості не запалили Січ. Прецінь не були готові й до того, не мали ані порохових труб, ані глечиків з нафтою.

Про те, що його може влучити куля, Сірко не думав, як ніколи не думав про

значимість власної персони. Навіть не почув, як свиснула куля й за дві чверті од його голови зашипів сніг. Побачивши, що не влучив, яничар спробував набити рушницю ще раз, але не зміг. Руки йому покорчило од морозу, він випустив велику матерчату лядунку, й кулі розкотилися біля ніг. Нахилився, щоб визбирати їх, але, підтягтий козацькою гарячою кулею, укляк. А далі на нього наповзла димова хмара, здавалося, хтось натягнув на яничара волохату татарську кошму. Козаки відчиняли двері куренів і з шаблями в руках вибігали на вулиці. З чорних отворів дверей дим викочувався велетенськими клубками, так ніби всередині куренів шаленіли пожежі.

Козаки були закіптюжені, чорніші за турків та татар, од їдкового диму потьмяніла навіть криця блискучих шабельних лез. Їх вияснювали кров'ю.

Шабля з тягнутої криці на ханових колінах була холодна і ясна. Селім-Гірей чув гуркіт, бачив вогняні сплески, що були схожі на спалахи блискавиці, й тривога колола йому серце. Не міг розгадати до кінця, що там чинилося, знав одне: воїни Магомета не мусли стріляти. Вони повинні були швидко, вмент вирізати невірних, одтяти голову урус-шайтанові Сіркові й кинути її до його ніг. Всі інші голови засолити й нахромленими на списи провезти перед очима султана і всіх правовірних Столиці Щастя. Голову Сірка має привезти він сам.

Рушнична громовиця й далі розколювала ніч, полохала звірину в плавнях. З куців верболозу вибіг олень, промчав, закинувши за спину роги, попід самою могилою. Помітивши раптом людей, стрибнув убік, скаженим скоком погнав назад у хащі.

Коли до Селім-Гірея прибіг другий гонець — яничар, хан ходив по маківці Мами-Сури з шаблею в руках. Гонець сказав, що запорожці зашпунтувалися в куренях і ведуть стрільбу по воїнах пророка. Хан наказав одтяти гінцеві голову.

Коли третій гонець, захеканий, вмитий потом, упав ханові до ніг, Селім-Гірей обхопив руками голову.

— О мой карачеї! — закричав, аж схлипнуло в грудях морозне повітря. То був справжній крик розпачу, але було в ньому й трохи зумисності, аби засвідчити воїнам, як він їх любить і потерпає за них, аби потім переповідали всім у Козлові та Бахчисараї.

А незабаром з криком "харциз ріже" побігли усі карачеї. Пошарпані, без зброї, минали могилу, минали хана й, не озираючись, неслися один поперед одного в долину Татарки, де біля розбитих стогів на козацькім займищі толочили сніг їхні коні.

Хан наказав привести коня й собі, але все ще стояв на вершечку Мами-Сури. Воїни пророка бігли гуртами й поодинці протоптаним шляхом по Дніприщу, декотрі вилазили із бережняка, але жоден не завернув до могили. Скрипів під ногами сніг, брязкала зброя, чулися стогони. Світало, вони бачили сейменів і хана на вершечку могили, але страх перед козаками був дужчий за страх покари в Бахчисараї. І все ж хан ще на щось сподівався. На мудрість двох аг, котрі, як йому сказали, засіли в поганській мечеті з хоробрими воїнами, на яничар, на чудо, звершене аллахом, котрому гаряче молився, стоячи лицем до киблі [15]. І аж тоді, коли на могилу збіг Дзямбет-Гірей і, кинувши до ніг Селім-Гірея шаблю і придавши до його плеча, тихо, страшно та просто прорік: "Кінець", хан завив і сам, кульгаючи, побіг униз, до коня.

На схилі Мами-Сури лишилася гора квітчастих подушок, дві попони, невеликий перський килимок, ведмежа повсть та зламана навпіл коштовна шабля з написом, що світив проти місяця: "Це — найпевніший доказ".

V

Погоня, що її спорядили вранці запорожці, не сягнула хана. Два дні гналися козаки, а на третій шквиря замела сліди втікачів.

На Січі старшина зібралася в отамановому курені й радила раду, що робити з полоном та побитими супостатами. Полон — півтори тисячі турків, котрих захопили в січовій церкві та повитягували з верболозів, серед них чотири аги, — поки що замкнули в пушкарні та конюшнях за крам-базаром. Поклали одностайно: зачекати до відлиги, а тоді турків відпустити, а аг тримати, поки за них не привезуть викуп. Не знали, що робити з побитими ворогами. Вони лежали горами, в кількох місцях кучугури з людських тіл сягали стріх, трупи позмерзались, й іноді їх не можна було розчепити. Хотіли бити в мерзлій землі могили, але ж скільки то треба могил — навіть одну велику могилу не спроможні були видовбати в мерзлоземлі. Хтось пораяв спалити трупи на кострищах, але де взяти стільки дров? Січова старшина аж підупала духом од тих клопотів. Чекала отаманового слова, а він мовчав. Сидів на покуті, тримав у роті порожню люльку — в курені й отаманові палити зась, дивився на помережані морозом шибки єдиного, що вціліло, вікна. Мороз такий малювальник, який кожного разу вигадує нові й нові картини. І малює листя та квіти країв південних, про які тільки чувано тут, а там, де такі дерева ростуть, не буває морозів. Думка бігла по дивних закрутах та зазубнях, одпочивала на райських квітах і знову верталася до кривавих мирських справ.

Отаман, одначе, думав не про мертвих, а про живих. Ще ніколи хан і султан не нападали на Січ. Завше обминали її стороною, йшли в ліву чи праву руку. Либонь, зараз вона їм на великій заваді. Не просто собі грабунок, шарпанину краєві замислив султан. Відає — поки стоїть на річках козацька фортеця, доти турецький і татарський сліди заростатимуть травною. Та й пройти татари далеко не можуть. Страх напиняє їхні коні, повертає ординцям голови назад. Страх зрушив їх і на оцю налогу, од котрої запорожців порятував бог-вседержитель. Отамана пік сором. За те, що послули з такою безпечністю, що мало виставили сторожі й впустили басурманів на Січ. Щоправда, про таке нахабство ніхто й подумати не міг. Такої інкурсії Січ не знала ніколи. Одначе цим своєї провини не одвернути. Турки ледве не вистинали їх. Сіркові здавалося, що й всі отамани зараз думають про те саме, й кожен почуває свою провину й провину кошового.

Проте не одвітом перед кошем зараз турбувався отаман. Жоден запорожець і не помишляв про його одвіт. Сірка чи не вперше на віку поймав острах. Спогадував, як усе сталося, й почував на серці камінну пригніченість та важку скутість. Він не володів тим боєм. Він був комашкою, пір'інкою в руках фортуни. А що до того не звик, почувався ніби обдуреним. Він не корився долі. І хоч не йшов їй наперекір, знав: вона прихильна до того, хто не падає перед нею ниць, хто напирє, а не закладається. А останнього

разу він не тільки закладався, а й був немов зв'язаний.

Однак й тепер не стільки квилить душею, скільки намагався пробитися думкою далі. Адже не приведи боже помилитися ще раз, не приведи не відгадати заміри адверсора! А те, що адверсор не одступиться, шукатиме іншого способу понищити їх, сумніву не мав.

Нині турок і татарин могутні й дужі. Наклавши мито на поляків та на цісаря, пограбувавши венетійців, вони на ті гроші накупили шабель більше, ніж усі інші султани та хани, котрі владарювали до них. Вони не захочуть, щоб ті шаблі іржавіли по кам'яницях. Нинішнє літо чи наступна зима сповниться в цій краї брязкотом сталі. Бойовиськом стане Україна. Вона вже стала ним. Вигибає Брацлавщина, зайшла руїна на Поділля, полишають люди землі Київщини. Знову заходить на велику й довгу війну. Знову ворожі копита топтатимуть українське поле. А воно вже й так стоптане од краю до краю. "Всі народи, — подумав гірко, — мають право на щастя, та, скільки віку, в мого народу хтось намагається одібрати його долю. Вже ніби нічого й не лишилося, вже ніби й боротись ні за що, а серце не примиряється. Воно знає: сонце має рівно світити всім народам на землі". Тим, що йдуть з-за моря, мало свого сонця, їм мало своєї землі, важаться на чужу. Важаться на малі діти і на чужу красу. Тож як перепинити лиходіям шлях? Як не пустити їх в Україну?

Та думка вже давно пекла отаманові мозок. Почувався в одвіті перед живими та мертвими й перед тими, котрі ще й, не народилися. Страшно передавати в спадок неволю. Страшно заповідати дітям рабство. Жадобою влади, мерзенними хвилинами втіхи живуть гетьмани. Що буде по них, їм байдуже. Він слав їм листи, закликав до миру, злагоди. Намагався повернути лицем до справжнього ворога. Й не тільки повернути. Вони мусять завдати удар перші. Мусять струсонати ворожий стан до дна, вибити зброю з рук басурманів. Було б добре напасти водночас із моря й суші. В самих запорожців на це сили не стане. Для того треба більшого війська. Вони напишуть листа в Москву, пошлють гінців на Дон. Спробують дійти хоч якоїсь згоди з Самойловичем. Лишалася ще одна поважна сила, на котру доводилося зважати. Вона була мінлива й непевна. Могла стати в поміч, а могла вдарити в спину. Покрив ганьбою свої сивини колись валечний гетьман Дорошенко. Підпер списами невірних свій стілець і сплачує за те данину християнськими душами. Кошового те пекло, немов свіжа рана. Й думав, що мусить сам її гоїти. На все треба шукати якоїсь ради. А її не завжди можна знайти.

Мисль текла, як кров крізь перев'язь. Літа його не молоді, все, що випало звершити, звершив, якщо впаде од підступного удару, то й смертю відкриє декому очі на те, чого не бачили раніше. Він поїде до Дорошенка. Се, либонь, буде його остання дипломатія на землі. І, може, вона принесе користь рідному краєві. Ще подумав: має про все сказати на крузі. Але одразу ж думка закрутилася в крутому вирі — січовики не пустять його до правобережного гетьмана. З непевності за отаманове життя, та й запеклися на Дорошенка лютою злобою. За Умань, за Ладижин, за посланих у дар ханові шістнадцять християнських козацьких душ, котрих запорожцям вдалося відбити. Щиросерді й високі в помислах, вони не схильні до дипломатій. А поміж тим іноді

дипломатіями, живим, рахманним словом можна виграти не менше, ніж батовою. Нужда часом змінює найтвердіший закон. Не хибно те знати всім. А він може поїхати до Дорошенка, не питаючи дозволу коша. Поїхати не як кошовий Січі, а як простий козак, який колись добре знав іншого простого козака Петра Дорошенка, а потім ще й породичалися: Сірко через сина, а Дорошенко через дочку. Справжніми родаками вони не стали — не склалося, а потім погинув Сірків син, Дорошенкова дочка вийшла заміж вдруге, і вони вже й не згадували ніколи, що колись були свояками. Вони обоє ходили під корогвою Хмельницького, й, обіпершись на заповіти та пам'ять покійного воістину валечного гетьмана, він вестиме з Дорошенком перемову.

Козаки стиха перемовлялися — про се, про те, а пам'ять грузла в чомусь неприємному, важкому. Кривава полуда не спливала з-перед очей.

— Зіпсували гаспиди нам усі празники, — сказав Кваша і, позіхнувши та перехрестивши великого щербатого рота, потер руку об руку. Був він схожий не на січовика, а на розжирілого заморського купця, бо ж кунтуш на ньому з опушкою, і шапка з павиним пером, і гендлярська звичка потирати руки.

Квашу мовби й не почули.

Рада чекала на слово кошового. І йому довелося вертатися мислю з далеких мандрів по чужих полях і горницях до справ невдячних, але од котрих нікуди було подітися.

— Так ми нічого не вдіємо, — мовив звільна й потер рукою чоло. — Доведеться нам, хоч це й богопротивна справа, прорубати на Дніпрі ополонки й повкидати трупи туди. Нехай пливуть, звідки прийшли.

Круг схвалив отаманову пораду.

Трупи одривали од куп баграми й волокли, приторочуючи по два, по три до кульбачних стремен, кіньми одтягували до довгих ополонки, прорубаних у синій дніпровій кризі. Військовий риштунок складала біля пушкарні. Але навіть не всі шаблі можна було взяти — повмерзали в кров. Вона рихтіла повсюди: на вулицях, на тинах, призьбах, стінах куренів, її зчищали лопатами, затрушували свіжим снігом. По тому йшли ієромонах з дяками, одправляли молебень та кропили святою водою.

Клопоту всім вистачило аж до водохрещ.

Цього року вони були не схожі на ті, що їх справляли запорожці в попередні роки. Після покрови та різдва водохреще — найбільше січове свято. Й люблять його запорожці вельми. Престол, хрест ставлять на Скарбній. На Січі є великі митці тієї справи, вимурують з криги хрест, що його видно з лівого дніпровою берега, і величезний престол на гнутих ніжках, і стільці, й квіти. Недавнечко минули башлівка і вибори. Січ клекотить людом, вийдять на кригу — захрясне і Скарбна, й Чортомлик, і Павлюк-Дніприще. Шапки та жупани цвітуть на білому снігу, як мак при долині. На фортечних примостках із запаленими гнотами стоять пушкарі. Святить воду настоятель Самарсько-миколаївського монастиря в золотих ризах, блискучому сакосі, довкола нього ієромонахи, прості попи, дяки, півча. І щойно він доторкнеться великим золотим, з фініфтю хрестом до води в про-рубі, ледве нечистий, незримий, вискочить звідти,

вдарять запорожці по ньому з мушкетів, самопалів, яничарок, бандолетів, венетійських аркебузів. І випалять усі гармати, мортири та шмаговниці. Й обсіплеться з дерев іній, і трісне од випалу лід, й несусвітений гуркіт розламає над плавнями тишу, й голосна луна піде гуляти Великим Лугом, понад занесеними снігом островами, понад замерзлими річками та озерами, вганяючи в смертельний жах звірину, а риба б'ється об лід і падає на глибину.

Чорна, важка хмара окутає Скарбну, Чортомлик, Павлюк, Січ, а з тої хмари вихлюпне новий випал, гармати виплюнуть нові клубки диму, луни вдарять о низькі хмари і впадуть грудьми на лід. Й ще раз кресоне вогонь з диму, що вже покрив чорносивими крилами сусідні займища, й Кошеіванцівську могилу, й запорозьке кладовище на горбі. Стемніє довкола сніг, чорні, схожі на наваксовані вуса, пасмуги простеляються по заметах. Чорна хмара не влягатиметься довго. І мчатчмуть далеко в степу, позаламувавши на спину роги, сайгаки та олені, а вся дрібна звірина закопуватиметься в сніг.

Й підуть із Скарбної попи та півча, розійдуться по куренях січовики, сядуть за вставлені святковими стравами сирна, а на льоду ще довго гримітимуть постріли. То дострілюватимуть вигнаного з води чорта ті, хто вдосвіта розминувся з ним біля крамбазару — йшли до шинку, а він біг до водних надр. Іноді отако смалють до самого вечора.

Так бувало щороку. Нині ж на водохреще у січовій фортеці не стріляла жодна гармата. Тільки з десятків рушничних та пістольних пострілів пролунало на Скарбній, та й то невлад.

VI

За два тижні після водохреща пройшла на Січ звістка, що на Малій Московці вломився на підмитому льоду Самойловичів гонець Черняченко, якого врятувала подарована боярином Ромодановськчм шуба з власного плеча (не вбгалася в пролом) і який лежить на хуторі Верещаках з ломотою в попереці. Через неї він навіть у санях не гожий приїхати. Коли про те доповіли Сіркові, він сказав: "Ми люди не горді, з'їздимо самі". Взавши з собою двох козаків — Кайдана і заїкуватого, мізковитого Смолку, погнали верхи на Верещаки. Було на третій день після заметілі, їхали вузькою, ледь пробитою в снігах дорогою, коні йшли важко, з-під копит летіло біле снігове кімля. Година склалася гожа, а на серце тиснули важкі, мов сніги, думи. Перші сніги впали ще на зелене листя і вже не станули, тепер додалося нових, чимало віття на деревах було потрощено, чимало дерев поламано — кривулясті тріщини біло зміїлися вповдовж чорних стовбурів, здавалося, їх крутив і вивертав злий велет, обкладені білими подушками, ялини хилили долу віти з крижаними бурульками на кінцях (понамерзало у відлигу), лози й зовсім були схожі на білі буди, дуби стояли мовчазні і якісь чужі, а тонкостанні берізки, з котрих сніг облетів, тріпотіли рідким жовтим листячком, здавалося, то їх обсіли горобці. І стояли в своєму мідному убранні дуби-нелині — чудо лісів: усі дуби голі, а ці в листі — й сніг теж не тримався на них, і шелестіло те листя шорстко, жерстяне, холодно — якось особливо. Та ще іюполі зводили вгору чорні сухі

руки. Світ був красивий, важко красивий, — і Сірко з сумом відкарбував про себе, що надто пізно почав помічати його красу. Пролетів по ньому з шаблею і бачив тільки битви, кров, підступи. А міг би прожити інакше. Милуючись снігами й талими водами. Не міг. Не на те поставлений долею!

З кінських ніздрів валувала пара, за спиною в Сірка то тирликала, то затихала немудра Кайданова пісенька про кума, який мав бджоли, — рябопузий Кайданів Бичок плівся позаду, весь час відставав. Сіркові раз по раз доводилося притримувати свого Ворона. Кайдан голосу не мав, а співати любив. Старий кінь під отаманом ішов рівно, високо кидаючи сухі бабки з блискучими, одшліфованими снігом копитами. І всю дорогу в грудях у Сірка здійснювалася надія на те, що гетьман направив посольство неспроста, що хоче він сам пригорнутися до запорожців і пригорнути їх до себе, хоче вчинити їм добро хоча б за те, що погромили ворогів. Все на світі не вічне, все мінється: тануть сніги, облітає на деревах листя, іржавіє навіть залізо, тільки надія вічно нова й молода, якщо повірити, що вона є.

До Верещаків добулися надвечір, коли жовте, як курячий виливень, сонце вже торкалося овиду. Хутір Верещаки (має трьох підсусідків) багатий, ворота тесові, з дашком, хата на дві половини з трьома горницями. По подвір'ю походжали сердюки, порали на ніч коні. Двоє тупцяли біля колоди — рубали дрова, загнали у в'язовий окоренок по саме топорище колун і тепер не могли його витягти. Монялися, сопли, відштовхували один одного. Передаючи повіддя челядникові, білобровому кирпатому хлопцеві, Сірко моргнув Кайданові. Той перевальця, мовби знехотя, підійшов до колоди, взяв однією рукою колун і так гахнув обухом об колоду, що окоренок розлетівся навпіл й одна з поліняк перелетіла аж через тин. Так само перевальця Кайдан пішов од колоди. В Сіркових очах стояло: "Знай наших". Таким був зачин перетрактацій із гетьманцями.

В сінях на розісланій соломі громадилася білизна, яку, либонь, щойно зняли з мотузків, замерзлі ліжники, сорочки та рядна були наче викувані з білої жерсті, холодом од них віяло аж на серце. А в хаті і в горницях — жарота, хоч голий ходи.

З морозу та вітру в теплінь — то особливо гарно. Гріли об гарячу лежанку руки. Смолка прикладався щоками до теплих кахлів, в нього відтавали руді брови та вуса, і з них скрапувала вода й спадали дрібні крем'яшки льоду. Та ще господар одразу ж підніс по корячкові теплої варенухи (сидить же на запорозьких землях), і зовсім забулася важка дорога, глибокі сніги та порожні, неначе вимерлі, ліси й луки.

А ось гетьманським посланцем був кручений і не зичливий Січі чоловік Максим Черняченко з не менш незичливим, тільки хитрим і запобігливим Оською Заволокою. Черняченко лежав на широкій лаві на кожухах і покректував. Коли простягував руку для вітання, якимось дивно смикнувся, по його довгастому, з вирлоокими очима обличчю хвилею прокотилася судома — либонь, був хворий насправжки.

— Поперек, — поскаржився. — Вхопило — ні дихнути, ні повернутися. Це вже попустило. Баба припарки робить. А то з ложки годували, наче маленького.

Груба стріляла крізь нещільно причинені дверцята червоними жаринками, вони

падали на лист жерсті, прибитий до підлоги, повільно згасали. Спочатку темніли краї, далі вогник зменшувався, і врешті остання іскра відлітала в невідь-куди.

— Отак і життя, — філософськи, розважливо, думаючи про щось своє, далеке, мовив Черняченко, кліпнув повіками і, повертаючись звіттам, докінчив попередню думку: — Отож і не доїхав до вас. А для мене приїзд на Січ — свято. Бо вона свята.

Сірко мовчав, очікуючи, коли гетьманський посол почне балачку, задля якої забився так далеко від гетьманської столиці. Він почував, як виходить з нього холод і як м'якшають серце та думка, трохи боявся того і був насторожі — знав, з ким має справу.

— Сніги впали великі, гарні сніги. Скільки літ вже таких не було, — вів далі Черняченко.

— Гарні, тільки важкі, — підтримав розмову Сірко, долонею розправляючи вуса.

— Ми вчора бачили в лозах, як пробивався табунець вепрів, — включився в розмову Заволока. — Поросята, так ті просто тонули. Старші свині підпирали їх ззаду рилами.

Увійшла господиня й покликала всіх до столу. Черняченку принесла вечерю в горницю. За стіл, окрім господаря, посідали Сірко, Оська Заволока, Кайдан, Смолка — сердюки зварили собі куліш надворі в казані. На печі кублилося трійко чи четверо дітей, прями цікавими очицями за запорожцями, перешіптувалися. Сірко підійшов до печі, дістав із бездонної кишені штанів торбиночку з позолоченими горіхами (купив у корчмі по дорозі), розкрив її перед малечею:

— Пригощайтесь на здоров'я.

Хлопчаки потяглися до золотих крем'яхів, дівчинка соромилася, й Сірко висипав горіхи у її маленьку жменьку. Вони там всі не вмістилися, кілька впало на лежанку. Найстарший, літ дванадцяти, але ще безштанний, хлопчик у довгій, до п'ят, сорочці скочив на лежанку й визбирав їх. Господар почастивав гостей настояною на катрані горілкою. Був це міцний, корчакуватий чоловік, зі стриженою в кружок, схожою на казан, головою і короткими, дужими руками. І все у Верещаковому домі було міцне, будоване на безвік. Стіни з товстенних, фарбованих жовтою фарбою плах, велетенський, розмальований сволок, широкі й товсті, в долоню, липові та дубові лави, навіть миски, які подавала на стіл господиня, були не такі, як у всіх: важкі й великі, їли печене сало, холодець з хроном, вергуни і локшину, запиваючи все це запашним узваром із дичок. Добрі дикі груші ростуть на запорозьких землях, надійно всівся на них Верещака, справно платить Січі податі й сам має дещицю.

По тому до горниці зайшли всі троє запорожців. Верещака, Заволока і сердюцький хорунжий Грива, високий чоловік з перекошеним ротом, позначеним шрамом — від удару шаблею. Знову гомоніли про сніги, — то на врожай, — ось тільки лягли на незамерзлу землю, озимина може підіпріти, та й худобі під весну буде сутужно, вкосили мало, не готувалися до такої зими. Сірко запитав, як пройшли різдвяні свята в гетьманській столиці, про те розповів Заволока, розповідав із захватом, аж захлинався:

— З огнистою стрільбою.

— Як у панів? — запитав Кайдан.

А чим ми гірші? — блиснув очима Оська. — Приїхали майже всі полковники, і вся

генеральна старшина з'їхалася... Ще довго ходили околясом. Врешті Черняченко мовив:

— Нам би, пане кошовий, погомоніти око в око.

Сірко сидів на лаві незворушно, навіть бровою не поворухнув.

— Либонь, ти козацьку регулу знаєш...

— Знаю то знаю...

— Не маю права вести перемови в таїні од козаків. Черняченкові одвисла нижня губа, він бринькав по ній пальцями, розмірковуючи, як йому повестися далі. Самойлович уповноважував його до таємної розмови. "Обіцяй усе. Мерефу, яку просить у царя для Січі, й інші слободи та міста обіцяй, там видно буде. Свинцю і пороху також, і хлібного довозу.... Обіцяй, аби Січ визнала його над собою. В цю мить майже ненавидів гетьмана, хоч був усім зобов'язаний тільки йому. Легко варнякати отамо в Батурині, приїхав би хоч раз в оці нетрі. Гетьману хочеться погамувати честолюбство, а Черняченкові доводиться пірнати у вершу. Гнівався на Сірка й нервувався, бо не було іншого способу до розмови. Отож покректав, скрушно зітхнув:

— Не горнеться Січ до гетьмана, не горнеться. Сірко зітхнув теж, удавано чи насправжки:

— Не горнеться гетьман до Січі, не горнеться.

— Та то ж гетьман!

— А то — Січ. Скільки Самойлович гетьманом?

— Три роки.

— А Січі — триста.

Не знав, скільки насправді літ стоїть Запорозька Січ, мозив, бо гарна цифра, і в пам'яті людській Січ безсмертна.

— Підгорнулася б Січ під гетьманські штандари, — правив своє Черняченко, — їй би вигода, а Україні слава. Згадай-бо гетьманів, визнаних на Запорогах і по всій Україні.

— Це ти на Іванця Брюховецького натякаєш? — удав наївного Сірко. — Так він запродав Україну за боярство і князівство. Всю суспіль запродав, купно з боярами і воеводами почав обдирати рідну землю. І люди зненавиділи Іванця і його бояр, а він потім і бояр зрадив, бо гніву народного злякався...

— Не на Іванця, а на Хмеля, — з серцем мовив Черняченко.

— Ну, сягнув високо...

— Чому високо? Ти ж і проти нього вар'ював.

— Вар'ював трохи, але тому гетьманові всі інші і в пояс не сягають.

— І Дорошенко?

— А чого це ти про нього запитуєш?

— Бо він тобі ми піший од лівобічного гетьмана.

Сірко враз одмінився, задумався. Почував, як важко замлоїло в серці, як осмута оповила душу.

— В Хмеля ми разом з Дорошенком ходили. Либонь, і не було після Хмеля в нас такого мужа. Загнали його в город, і почав він його толочити. Багато хропосту наробив,

багато лиха.

— Й робить далі.

— Правда.

— Але не ми загнали, сам заліз.

— Прецінь відаєш, що брешеш, а от же прип'ясти язика не можеш.

— Хитрун Дорошенко і слововідступник.

— Нужда закон змінює, — похмуро кинув Сірко. — І хто ж його таким зробив? Забувся? Адже був гетьманом обох берегів Дніпра, вибраний по честі і в славі. Але ж не хотів признати статті, які Іванцьо Брюховгцький уклав... Дуже то були лихі статті. А тут ще Андрусівське перемир'я підоспіло... А він же хотів, щоб обидва береги були вкупі.

— Хотіти — то мало, — невизначено протягнув Заволока. Зблимував, цідив у кутку на лежанці густе, жовте світло олійний ліхтар, вплелася в козацьку мову цвіркунова пісня і замовкала на голосній балачці.

— Авжеж, — погодився Сірко. — Городив він тинок на перехресті трьох доріг, сподівався одгородитися... Ляхів потяв, татар потяв...

— А тепер сам татарам служить.

— Істинно так, — сумно погодився кошовий. — Самойлович і Ромодановський щороку до нього приступають, а він у своєму Чигирині — наче дужий звір у клітці: і взяти не візьмеш, і з клітки не випускають. Лютує. На козацьких хребтах злість зганяє. А це вже ні к лихій матері. Гадка така в нас є — саме він на Січ турок нацькував.

І в цю мить подумав, що треба покласти край людському розорові через Дорошенка. Ще сам не відав, як це зроб'ити, ще не було жодного замислу, тільки десь там, глибоко в грудях, визріло несхитне й важке переконання: все, що нині робить правобічний гетьман Петро Дорофійович Дорошенко, — на пагубу вітчизні.

— В розмірі ми з ним. Ви це знаєте, — тільки й сказав.

— То не він наслав на різдво на вас турків і татар? — запитав Черняченко, і в його витрішкуватих очах світилося лукавство.

— Гадка є така, але... Н-не він, — мовив Смолка.

— Наробили хрусту. — На великій, вологій губі гетьманського посланця грали відсвіти від грубки, й через те здавалося, що вона сміється. А може, Черняченко сміявся насправді, тільки глибоко ховав сміх.

— Ми їх скуралі, а не вони нас, — твердо сказав Сірко. — Хоч потуга була велика.

— А якби стояла на Січі гетьманська залога, обійшлося б без потуги.

Сірко глибоко втягнув у себе повітря.

— Ти ба. Запахло смаленим. Горить щось.

Всі сполошилися, найдужче Верещака і Черняченко, перший як господар, а другий тому, що лежав на кожухах і був не гожий до втечі. Панічно лапав руками довкола себе, намагався підвестися.

— Не тут запахло, в Батурині, — заспокоїв їх Сірко. Кайдан засміявся, за ним запирхав, неначе кіт, Заволока, а Верещака аж похлинався радісним реготом і верещав на всю горницю, наче сиво-ракша. Через такий сміх до нього прилипло прізвисько

Верещака.

Колись уже ставила на Січі свою залогу шляхта, Богдан її сколупнув.

— То ти нас із ляхами рівняєш, — закричав Черняченко, в такий спосіб виливаючи свій недавній страх, а також злість за провал перетрактацій, за марність далекої подорожі й за майбутню нагінку од гетьмана. Його мишачий розум метався в пошуках ще якоїсь щілини, а її не було.

— Ви самі порівнялися з ними панством. Такі самі порядки заводите, як і шляхта. А що татарин нас дотирає, те вам байдуже. Кликали купно в похід на Крим...

— Купно! Під чиєю хоругвою?

— Під двома.

"А ось тобі", — проказав подумки Черняченко й скрутив загогулисту дулю, але з рукава кожуха не висунув.

— Що ж, приневолити вас не можу, — зітхнув Сірко. — Знову підемо з донцями.

— Цар указав...

Та що ви всі під царя лізете, — сплюнув на долівку кошовий, — цар та цар. А донцям, братнім людям, не одписали жодного разу. Не там спілки шукаєте.

Черняченко Сірка вже не слухав. Бачив, що всі повіддя обірвано, усі сильця розплутано, залишилося одне. Запорожців — троє, а сердюків — десятеро. Він аж затремтів од тієї думки, й дрож почав його бити такий, що того не міг приховати. А що, як привезти вар'ята в мішку — і всій справі кінець? Або й... По дорозі можна той мішок загубити в глибоких снігах. Посольська душа тріпотіла, Черняченко аж упрів, у куточках міцно стулених губів виступила піна. Прикриваючи долонею обличчя, зглянувся з хорунжим. І той зрозумів усе. Підвівся. Ступив до дверей. Одначе кошовий дивився дуже пильно й помітив ті позирки.

— Ану, осавуле, сядь на ослінець, — неголосно мовив і враз гримнув:— Та не так, мурлом до стіни. Кириле, одстебни пістолі і шаблю.

Кайдан перевальця підійшов до осавула, але одстібати зброю полінувався, вийняв ножа й обрізав шабельтас й обидві кобури. Оська Заволока з переляку поліз під лаву — ніж у Кайдана був у долоню завширшки.

— Виглянь у сіни, — тихо наказав Кайданові Сірко. Повільно, мармулуvато Кайдан посунав до дверей і враз рвучко прочинив їх. За мить він затягнув до хати сердюка, тримаючи його, неначе шкодливе кошеня, за комір.

— Принюхувалося.

— Лізь під лаву, — наказав Сірко. Той шпарко порачкував під лаву.

— Сваволіш, пане кошовий, — сказав Черняченко, але не погрозово, а неначе вибачався сам. Відав: цими словами порятується в Батурині. Адже сказав їх, є свідки.

— Двічі в одну пастку не лаять, — пояснив Сірко. — А тобі... Шкода, що ти лежачий. А то докінчили б цю балачку на шаблях. — І застеріг тих, що сиділи в кутку та під лавою: — Якщо хтось рипнеться за двері, порубаємо.

Хоч це його й не стосувалося, Черняченко втягнув голову в плечі Він навіть забув про третій, обов'язковий, пункт своєї місії — подати кошу списки втікачів, аби їх

спізнали й повернули в кайданах у маетки. Кіш, звичайно, на ті реляції не зважав, одначе кожна така відмова свідчила б проти нього і особливо проти кошового. Про це Самойлович доповідав у Москву. Списки лишилися в шкіряній скриньці під лавою. Сірко почав неквапно одягатися. Смолка одягнувся швидко, а Кайдан довго монявся, не сходилися гаплики на кожусі, й довго не міг знайти черес. Смолка нервово переступав з ноги на ногу Сірко чекав спокійно.

Вийшли на ґанок. У дворі було порожньо, хутір облягли сині сніги, на небі горіли кинуті щедрою пригоршнею стиглі зерна зірок.

Виїхали з двору. Тут дорога розділялася: одна вела на Січ, друга аж у гетьманську столицю. Сірко подумав: ці дороги все віддаляються.

Що далі коні відносили вершників від хутора, то дужче палахкотів у Сіркових грудях гнів. Вже шкодував, що не вчинив на хуторі швайки. Гримнув на Смолку, який спробував у нього щось запитати вилаяв Кайдана, бо той знову відставав.

— У тебе й попередній кінь був такий самий салотряс. Де ти їх береш, рябопузих?

— Таж рябі дешевші, — щиро пояснив Кайдан. — їх ніхто не хоче купувати, а чим вони гірші?

Перекуняли, сидячи в тісній, нужденній корчмі, й погнали далі. Там зупинилася чумацька валка, й людей було — ніде маковій зернині впасти, а весь двір заповнили понакривані шкурами сани.

Ранком були на Січі, де Сірко вчинив розгром канцеляристам (Яковлев з підписарями грали в карти), вибанітував кухарів Васюринського куреня за те, що виливали нечистоти одразу за куренем, пужонув дячка-уоставщика, який зраня устиг хильнути й трапився йому на очі. Аж під обід одійшов серцем і сховався до дячка та перепросив, похристосавшись з ним тричі, неначе на Великдень. В дячка минулої осені помер у Києві син-бурсак, дячок лишився в світі яко перст і відтоді частенько топив горе в горілці.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Легко орати панське поле. Не те що власне, де нивка куца, як посполитський вік: натягаєшся на зворотах плуга, насобкаєшся, начіпляєшся за тини, пеньки та ще, дивись, перекинеш сусідську межу. А тут гони довгі: двічі обійшов загінку — і вже обід, ще тричі — і вже вечір; пустив воли, й вони самі йдуть, помахують хвостами, ледь притримуєш за одну чепігу рукою плуга, повісивши на другу шапку, чалапаєш босими, аби не бити взувачки, ногами по борозні, а нахолонуть підшви — вийдеш на стерню і йдеш собі збоку, знову ж таки притримуючи плуга однією рукою. Він легкий, полиця вияснена скибами до блиску, чересло гостре, крає чорнозем, як воду. Вряди-годи хрусне під лемешем бадилина чорнобилю або хитне плуга клубок торішнього пірію.

"Соб, сірий, соб, шутий".

А небо високе, світло-голубе, а сонечко тепле, ще тільки прозирає з-за обрію. По першій загінці воно сяде волам на роги... А ось вже і жайвір обізвався десь збоку: "ті-ті-ті-ті, ві-і-і-і". Ні, то не жайвір, то витинає вівсянка в кущах при долині, а жайвір грудочкою завис угорі, перемелює крильцями сонячне проміння на порох. Тут їх

безліч, еднають срібними струнами небо із землею. Та й не сам ти в полі, за тобою тягнеться ще аж шість плугів, як випряжуть у обід біля могили, балачок усяких, жартів, реготу — на все поле. А то побіжать до болота, надеруть яєць крячених і напечуть у жару. Всі ж бо хлопці молоді, нежонаті, тільки Яків старший, уже одружений, напускає на себе степенності.

Важко орати панське поле. Важко до болю в серці. Гони довгі, скиба важка, вітер у полі пронизливий і вільгий... Чужі гони, чужа скиба, чужі воли, чужі жайвори в небі. Своя нивка, свій городчик наперед веселять око: отам буде просо, отам буряки, отут ростимуть висадки. Хочеться кожну грудочку перем'яти в долонях. Хочеться падкувати біля своєї землі, біля свого господарства. Але катма землі й катма господарства. Є лише сліпа на одне око, бсзклуба кобильчина Калитка (орють нею із сусідом у супрязі) та четверо овечок.

Випрягали біля могили. Зварили кулеші, порозстеляли на маківці могили сірячини, обідали. Жартував тільки Філон, на прізвище Мальований, по-вуличному Кібчик. Коли Микола перевзувався, насипав йому в постіл гарячої кулеші, і той довго стрибав на одній нозі. Погнали воли на водопій, всі хлопці йшли позаду, один Філон їхав верхи на шутому, безрогому воліві. Але він отак їздить і на всіх інших. І здатний на всілякі вигадки. Через те й Кібчик. Кібчастий вдачею, задержуватий — чуб рудуватий, вихрастий, очі вчіпливі, ніс на кінчику чи то облупився, чи то йому хтось утер його чимось твердішим за кулак. Філон не змовчить нікому й будь-кому дасть здачі. Він невисокого зросту, чіпкий, міцний, не заплаче зроду, хоч ти його вбий.

Жартувати не жартували, а гомоніти поважно гомоніли. З могили було видно далеко наокилі. У бік південний скільки не зори — поля й поля, доли і видолинки, земля пана Замойського, і в східний та західний також, а в північній стороні текла річка Гнилий Тікич і стояв панський фільварок. Фільварок — по той бік, на високому березі, серед парку-гаю, окремо замок, як величав свій будинок пан, і окремо чорний двір, далі ще шмат поля, а за ним ліс, панський-таки ж. Вітряним званий. До фільварку їхати греблею через високу камінну браму Село розкинулося по цей бік, уподовж Гнилого Тікичу, на горбках та по долинах одною предовгою і кількома коротшими, поперечними вулицями. Хатки у вишневих садочках, хліви та обори і городи здебільшого до річки. А за городами берег, далі річка, оступлена зобабіч високими очеретами. Річка широка й гарна, тільки рибу в ній людям ловити заборонено, їм дозволено ловити вже за греблею, де, перепущена крізь зуби двох водяних млинів, вода тече невеликим швидким потічком, скаче по корчах і по каменю. Село мріє в мареві, поблискують проти сонця всі три бані Миколаївської церкви, а на шпилі фільварку, гейби жайвороне крило, тріпоче стяг з графським гербом. Хоч люди подекують, що їхній пан Казимир зовсім не граф, а тільки однофамілець графів, але хто осмілиться сказати те панові, та й кому до того яке діло.

— Замок колись був ще більший, тільки дерев'яний, — каже Філон, облизуючи та ховаючи до кишені дерев'яну ложку-рибку.

— Багато ти знаєш, — недовірливо кидає Яків на прізвисько Струль. — Стоїть він

уже літ сто.

— Стоїть, та не той, — блискає очима Філон, — той згорів.

— Чого б то він згорів? — облизує й собі ложку Яків. Губи в нього тонкі, а очі великі й сумні, як у старого вола, а чуприна чорна й буйна, і лице довгасте, сказати б, гордовите, коли б не ті очі.

— Бо... спалили козаки Хмелеві. Налетіли і в одну ніч... Кобзар розказував. Отой, що на пречисту співав на паперті. Він у нас обідав.

Люблять парубки поговорити про Хмеля, про козаків, про Січ, тільки бояться. Отож і зараз.

— Не брідь дурного, — трохи боязко, а трохи суворо кидає Яків. — Розкажуй тільки те, що бачив на власні очі.

— Виходить, кобзар брехав? — прискалює крапчасте, як у кібчика, око Філон.

— Може, й брехав, — понуро кидає Яків. — Йому що — поплескав язиком, та й далі.

— А нам?

— Сам знаєш, за що б'ють дурнів, — звівся на ноги Яків і хвицьнув батогом на вишневому батожилні. — Нам пора запрягать.

І знову: "Соб, сірий, соб, шутий, щоб тебе вовки з'їли. Куди хапаєш, не нажерешся ніколи". Воли притомилися, та й голодні, не напаслися, нерівно йдуть у борозні (то сірий попускає, то шутий), треба підганяти, міцніше тримати плуга. Вступає в ноги втома, болять руки. Врешті Яків кладе плуга лівою чепігою донизу, собкає до волів. За ним тягнеться вузенька, неначе ножем прорізнана, смуга — її крає леміш. Сонце сиділо на самій маківці могили. Кінчали оранку раніше, бо субота. Як їхали до села, у церкві бемкав малий, яким дзвонять у піст, дзвін.

Звичайно хлопці під'їжджали до греблі з поля, хоч можна під'їхати туди й через куток Ямне, що за греблею. Але вулички там вузькі, покручені: щоб не наїхати на чий-небудь пліт, воли доводиться вести на налігачі.

Філон поспішав і через те поїхав через Ямне. Й не вів воли, а гейкав з воза. Поспішав, бо крутилася в голові думка зняти з горища та переглянути ятірці. Либонь, за зиму лозові кільця потріскалися, та й дірки не позалатував з осені. За ті ятірці його сварили батько та мати і старший брат Йосип, бо ставив їх Філон у кінці свого городу, в очереті, де людям ловити рибу заборонялося. Філон на ті прохання і погрози батьків та Йосипа не зважав, бо ще не був упійманим. Ставив і виймав ятірці вночі, а як їх знайдуть удень, нехай докажуть, що вони його...

Філон так задумався, що й незчувся, як воли надали в ході, а тоді й зовсім побігли. Віз саме виїхав на вигін, дорога до греблі — прямо, а вони бігли кудись праворуч, донизу. Воза хитнуло, кинуло, Філон вхопився за полудрабок, і в цю саму мить попереду пролунав тонкий скрик. А віз уже зупинився, і воли пили з відер, які стояли біля криниці. На цямринах лежало коромисло, а з того боку криниці з-за зрубу виглядало кругле, перелякане личко.

— Цабе, сірий, назад, шутий, бодай би ви повиздыхали. Воли ж припали до води, тільки боками хлипали.

— Бодай би ти краще напоїв їх, — почувлося з-за криниці. — Добрий хазяїн. Бач, як здухвини позападали.

Філон тягнув воли за налігача і бив їх пужалном по мордах.

— Нехай уже допивають, — пролунав той самий голос, і Філон оглянувся.

Дівчина вже вийшла з-за цямрини, й Філон гаразд бачив її. Кругле, як місяць, обличчя, розлетисті брови, рівний носик, туго стулені губи, невисокого зросту, ставна й зграбна.

— Витягни ще, — наказала дівчина.

Філон погнав важкий цебер углиб, дістав води, подоливав у відра. І вступився зором у дівчину. Вона не відводила очей, спокійно і якимось надто впевнено дивилася на нього. "Чия вона? — розмірковував Філон. — Ткачиків? І як її звати?" Аж сам здивувався, що не знає достеменно, чия це дівчина і яке в неї ім'я. Запитати-б, але язик неначе прилип до піднебіння. Філон аж розгнівався, але не знаходив способу запитати в дівчини ім'я.

— Чию це воду випили воли? — нарешті спромігся.

— Божу, — відказала дівчина.

Воли стояли, і з їхніх морд у відра кльокали краплі, а далі почали смачно хапати спориш, що ріс біля криниці, він аж рипів під їхніми губами.

— Ти ліпше набери води та сполосни відра, — знову наказала дівчина.

Іншим разом Філон би тільки засміявся на таку вимогу, а тепер відвів убік воли, уволів волю. Ще й понабирав відра. Дівчина зачепила їх коромислом, підставила плечі й понесла вгору по вулиці, похитуючи станом у лад ході. А Філон стояв, роззявивши рота, й дивився їй вслід. Стара, сива, облісіла бараняча шапка з'їхала йому на чоло, руки зігнули в дугу грушеве пужално.

З цієї миті Філон перестав бути Кібчиком.

Він одігнав на чорний двір воли й у тихій задумі повернувся додому. В дворі батько — вироблений, переляканий, забитий нуждою чоловік у сірій свиті й сірій шапці, з-під якої вибілося пасмо сивини, та старший брат Йосип, високий — у материн рід, широкий у плечах, мовчакуватий і понурий парубок, вдвох розбирали загату з очеретяних в'язо.к, якими хата була обкладена ще на зиму; мати саме зварила вечерю, на стіл подавала Василина, сестра, молодша на два роки від Філона — од великодня піде їй шістнадцятий.

Повечеряли галушками з тертою сім'яною макухою, повклалися спати. Всі покотом, на полу; з лівого краю Філон і Йосип, з правого — мати й Василина, посередині батько. Він іноді схропував і прокидався, мацав себе рукою за голову й одразу ж засинав знову.

Спали всі, тільки Філонові не спалося. Либонь, чи не вперше в житті. Й стояло в його пам'яті кругле личко, й тернові очі гнівно дивилися на нього. А може, й не зовсім гнівно... Ось тепер вони вже дивилися ласкаво. Філонові стало трохи соромно. Звичайно, він вже думав про дівчат, і навіть не так, як зараз, а трохи й гріховно, проте тільки тоді, коли спав сам під піддашшям комірчини або в полі біля товару. Думати про дівчат, та ще гріховно, біля своєї рідні стидався. А зараз думав, тільки в тих думках не

було й дрібки нецноти, він думав про незнайому дівчину як про сестру... ні, трохи не так, як про сестру, але й інакше, ніж думав раніше про дівчат. Не йшла вона з мислі, й не міг заснути до півночі.

Наступного ранку Філон устав услід за матір'ю. Вмився, розчесав непокірного рудуватого чуба й звернувся до матері.

— Я, мамо, взю Йосипові рантові чоботи та одягну його шапку. Хочу піти до церкви.

Мати здивувалася (раніше Філон ходив до церкви тільки на великі свята та сповідатися, й то після материних вичитувань), трохи повагалася й дозволила взяти шапку та чоботи.

— Тільки ж дивися не помицькай.

Йосипу вже двадцять другий рік, немолодий парубок, треба й сватів засилати, й батьки стягнулися йому на парубоцьку одягу. От тільки з ким побратися, куди вести молоду? Податися б у прийоми (Йосип згоден на те), так усі багатші одиначки, навіть дзюби, розхапують проворніші. Доведеться, мабуть, прорубувати в коморі вікно й робити з неї кімнату. А куди запхати злидні, того вже не знає ніхто. Ще тільки сіють, а збіжжя в кадібцеві на денці (мати охкають біля кадібця). Але й те сьогодні Філонові не в клопіт, як не вельми воно йому в клопіт і в інші дні.

У церкві людей певнісінько, не протовпитись (церквиця маленька), й стоять вони на східцях біля притворів, дівчата і парубки розташувалися кількома гуртиками просто на траві під вишнями та грушами, хлопці попідстеляли свити, повсідалися зручно, дівчата поприсідали, як сороки на лозі, — аби не зазеленити в молоду траву білі та жовті плахти й сорочки.

Філон обійшов довкола церкви, але кругловидої дівчини не побачив. Тоді він пропхався у праві бічні двері, правда, не далеко, та й служба вже закінчувалася, піп вів казання. Наказував, щоб молодші слухалися старших і щоб чоловіки не били жінок. Жінки побожно хрестилися, деякі чоловіки таїли в куточках очей глузи. Філон випхався з церкви й став недалеко від воріт під грушею. Бемкнув дзвін, люди повалили з церкви. Гуртами й поодиноці, гомоніли неголосно. Ось уже й сліпа старчиха Секлета подибала з дочкою-поводиркою додому... Кругловидої дівчини він так і не побачив. Недовго роздумуючи, Філон попрямував на Загату, де вона жила. Пройшов порожніми вуличками, наполохав курей, що висипали з чийогось двору на вулицю, буцнув кулаком у лоба чиясь рябе теля, прип'яте до тину, нікого не зустрів (усі саме снідали) й подався в береги. Він не хотів іти додому, бо доведеться оддати Йосипові шапку та чоботи, а Філон сподівався побачити дівчину на веснянках, як називали в них у селі дівочі та парубочі гулянки за дня.

Сидів він на пенькові довго, відгонив бузиновою гілкою комарів. Потьохкував сонно соловейко — виспівався за ніч, тріщала, наче коник у стерні, очеретянка. Під очеретом сплескувала риба, ловила комашню.

Філон не помилився. Коли підійшов до криниці, де вчора заздрів дівчину, парубки та дівчата вже зібралися на вигоні. Парубки статечно стояли біля тину, тримали в

зубах люльки (здебільшого порожні), дівчата, розбившись на два гурти, грали в жельмана. В святкових строях, здебільшого заплетені в дрібушечки або в дві коси, завітчані барвінком та сухими васильками. І тільки одна голівка не завітчана, і тільки в однієї дівчини волосся заплетене в одну товсту-претовстючу, чорну, як ніч, косу. То була... вона. Та сама дівчина. І він уже знав, чия вона. Впізнав по породі. Здогадався. Грищенкова, Ткачикова по-вуличному, її батьки були ткачами, ткали вдома на верстаті панам рядна та ліжники. Диво дивнеє, півночі не міг згадати, а це побачив — і враз згадав. Ще він згадав, що в дівчини є троє чи четверо братів, хлопці — як лути, всі дужі, чорняві, з важкими кулаками, старший уже, здається, одружений. Такі як перестрінуть... Але за віщо його перестрівати? А за те... Загатчани завше ворогували з сільськими парубками, й ходити вечорами загатськими вулицями було небезпечно. Удень не зачепить ніхто. Проте й до гурту його не візьмуть. Філон так і стовбичив біля криничного зрубу, викликаючи подив у парубків та дівчат, аж поки одна з них, задихана, червонощока, пробігаючи мимо, не зупинилася та не запитала:

— Ти щось загубив? Шукаєш чого?

Либонь, у Філона був розгублений вигляд.

— Учорашнього дня.

— Упав у криницю.

— Дістану. — І вже трохи інакше: — Та то я вчора вельми отій дівчині відро потовк, хотів запитати, чи не били мати її. Як її звати?

— Лукино, — гукнула дівчина. — Тебе мати не біла?

— А цебто за віщо?

— Оцей парубок каже — за нього.

— Отакої, — засоромилася Лукина. — Нехай за нього когось іншого б'ють. Він учора волами в криницю в'їхав. Ледве встиг ухопити одного вола за хвіст.

Дівчата й хлопці засміялися. Філон блиснув очима, насунув на очі шапку й пішов пріч. Гнівався на парубків і дівчат, гнівався на Лукину й... не міг розгніватись. Дівчина запала йому в серце ще глибше.

Увечері вкладався спати під піддашшям комори. Мати казала: ще холодно, але він не послухався, послався на задуху в хаті. Ледве в хаті погасло світло, встав. Він знав, що з неділі на понеділок челядь на колодках не гуляє, — розганяють осавули, завтра ж на роботу, хіба що нишком, але сподівався, що на Загаті хоча б дівчата зберуться. Куток глухий і далекий, та й там є де сховатися. Йшов берегами, вузькою стежкою, яка то наближалася до самої води, та підбігала до городів, перечіплялася через корчі, пірнала під гілля, яке збивало йому шапку. Місяць сріблив воду на річці, очерет темнів з того боку чорною смуюю, біля панських містків хтось проплив на човні — либонь, сторож. Бриль на його голові теж видавався срібним. Верб та вільхи важко занурилися в свої сни, іільки осокорина тихо шелестіла без вітру. Філон поминув греблю, крутою стежкою вишкрюбав нагору. Ось і криниця, де він побачив дівчину. А ото вуличка, що веде до Ткачків. Ішов і серце йому витьохувало й забивалося в сторожкій напрузі. Ось і Ткачикове обійстя. Лісяний хлів понад самою вуличкою, — в

стріху вросла верба, — тин і перелаз, хата в глибині двору. Велика, стара, розсядиста хата. Там стоять верстати, на них б'ють ліжники Лукинині батько та мати — Саватій і Онішка Грищенки. Ткачики — буцімто й заможніші од інших, але яка то заможність, коли землі десятина, а хлопців троє. "Вона ходить через цей перелаз". Гаряча хвиля обійняла Філона. І в цю мить він ледве не налетів на постать, яка темніла біля присішка хліва, що похилився на вулицю.

— Тю...

— На свого батька тюкай. — Парубок був миршавий, сонливий, але на своїй вулиці й через те бадьорився.

— Та це я... кобилу шукаю, — Філон показав недогнуздка, завбачливо, саме про такий випадок захованого під свитою. — Ти не бачив? Гніда кобила, сліпа на одне око.

— Не бачив. Кажеш, сліпа? Через те вона й заблудила, — поважно відказав парубійко.

— Може, запитати хлопців та дівчат; вони десь гуляють? — хитрував Філон.

— Іноді збираються, але сьогодні немає нікого. Й тоді Філон рушив напрямці.

— Ткачикова Лукина на колодки виходить?

— Мати її не пускає.

— А вона... з кимось гуляє?

— Нащо тобі? — насторожився парубійко.

— Та так... Просив запитати один хлопець, — знову хитрував Філон. — Ке ось закуримо, та я й піду, — дістав припасеного на цей-таки випадок міцного тютюну. Сипонув у жменю щедро, ледве собі лишилося на півлюльки. — Так гуляє з кимось Лукина?

— Кажу ж, мати не пускає її на колодки. Та й... — зам'явся хлопець, — горда вона. А чим там гордиться? Є й кращі дівчата, — хвальковито сказав сопливий парубійко. Філонові од тих слів затанцювало в грудях, і він так кресонув кресалом, аж іскри бризнули навсібіч.

— Обережно, хліва підпалимо, — сказав парубійко. Трут загорівся, потягло щипливим димком, парубки запалили люльки й розійшлися.

Прийшов Філон додому, ліг під коморою на соломі, укрився старим кожухом, й одразу з темної, подзьобаної поодинокими зорями пітьми впливло до нього знадливе, трохи суворе личко. Й знову він крутився до півночі, не міг заснути.

Й од того вечора почав учащати на Загату. То буцім вертається з поля, то шукає телицю, то йде з підсакою побовтатись у ковбанях (хоч ятірці вже стояли в очереті). Й таки перестрів одного разу Лукину. Несла од річки воду на коромислі, піднімалася звивистою стежкою вгору. Він заступив стежку.

— Чорнобрива, дай напитися.

— Вода не питна, несу на золиво, — спокійно відказала вона, а сама чи не вперше пильно подивилася на парубка. В лихій одежині, рудий, але... чимось і вабливий. Очі сміливі, проте не нахабні, обличчя відкрите. Філон упіймав той погляд, спаленів і розгубився. Та за хвилю оговтався й напустив на себе нахабства.

— Тоді дай поцілувати.

— Овва, — взялася обома руками в боки дівчина, а відра гойдалися на плечі.

Він спритно зняв відра і поставив додолу.

— Оддай, — тихо сказала вона.

— Я їх потім тобі віднесу. Можу однести хоч за Ляхівські гори.

— Коли це потім?

— Як... надивлюся на тебе.

— Дивися. За це грошей не беру.

— Ти пробач, — сказав Філон і знову подивував сам собі, адже рідко коли перепрошував, хіба що батька-матір. — Пробач, що заступив дорогу. Але інакше з тобою погомоніти не можна. На колодки ти не ходиш...

— А ти ходиш? Сюди, до нас?

— Ну, не зовсім на колодки. Ваші парубки...

— Дивися, щоб вони не впіймали тебе. — Він уловив у її очах щире занепокоєння і зрадів.

— Не упіймають. А якщо впіймають... У мене теж кулаки є.

— Там мати чекають, — занепокоїлася Лукина й підбрала відра на коромисло.

— Завтра неділя. Вийди сюди перед вечором, — попросив Філон.

— Не знаю... Завтра я їду в місто на базар.

— З ким?

— Із Зінькою.

І зникла за хвірткою.

Філон прийшов додому й одразу до батька:

— Тату, я завтра одвезу на базар того осокура спиляного.

— Чого це тобі заманулося його везти? — здивувався батько.

— Так струхлявіє. Поки немає іншої роботи.

— Кому зараз треба в місті дрова, — заперечив батько. — Ціна низька.

— Якраз і не низька. Тоді, як навезуть усі, вони і впадуть у ціні.

Таки вмовив. Повантажили звечора на воза окоренки, а рано-вранці й виїхав з двору.

Вийшло на батькове. Та ще він поспішав, аби не випередила його Лукина, аби діждатися її за містом, — продав за безцінь. Хотів купити Лукині бодай стрічку, але грошей наторгував так мало, що не одважився.

Дожидався дівчини в стороні від дороги під грушками, так, щоб і дорогу було видно, й щоб ніхто з односельців його не впізнав. Коли дівчата — міцна, ставна Лукина й висока, як лозина, Зінька — появилися, Філон вйокнув на Калитку, виїхав на дорогу й наздогнав їх.

— Сідайте, хто з товаром, — запросив мовби жартівливо. Лукина ледь помітно зашарілася, а Зінька здивовано вигнула безбарвні брови:

— Звідки такий вощик?

У неї безбарвні не тільки брови, а й волосся, проте на виду непогана: маленький

носик, невеликі, чітко окреслені губки, лагідна усмішк?.

— Спасибі, — сказала Лукина й поклатла на воза чоботи та невеликий клуночок.

Зінька поклатла й свою поклажу, обіперлася об полудрабок, щоб скочити на воза, запитала, показуючи на кобилу:

— А вона не впаде?

— Вона таких вас півкопи на гору звезе, — одбувся жартом Філон, а сам зніжковів, як не ніжковів зроду. Стало йому соромно й за драбинчатого старого воза з неошинованними колесами, й за безклубу Калитку, яка махала обтьопаним, неначе квац, хвостом і йшла, низько опустивши голову, і за те, що віз немилосердно скрипів.

— Но, гніда, — смикнув мотузяні віжки Філон, і кобила раптом дуже кумедно кинула задом.

Дівчата засміялися, а з ними и Філон.

— Отаке стерво, ще й лукаве та хитре... Задере голову, її тоді не одягнеш хомута. Або розставить на пастівнику ноги, спутаєш, і ходить, наче не путана.

— У нас була кобила, що за псом ганялася, — сказала Зінька. — Вищирить зуби й біжить за ним.

Заговорили за коні, за корови, за овечки, з якими химерами бувають і які вони розумні та хитрі. Філон озвичаївся й почав дівчатам показуваги, ях хрокає Терсценків кнур і як осавул Лнзько підскакує в сідлі, коли їде на поле.

Дівчата заливалися сміхом, аж хилилися на воза.

Кобила тюпала, похиливши голову, з-під розбитих копит порскала курява. Філон помітив, що від дуги одв'язався повід, тягнеться в пилюці, намотав на люшню мотузяні, з порваними сталками віжки, побіг, прив'язав повід до стертого залізного кільця на дузі. Вйокнув на кобилу, але вона навіть голови не підвела.

— Ех, коні, коні, — зненацька сумно зітхнув Філон. — Колись були коні... Бо воля була в людей. Воля на них їздила.

— Яка це воля їздила на тих конях? — запитала Зінька. — У яких людей?

— У таких, як ми.

— Тоді люди були не такі, — суворо мовила Лукииа.

— Які ще не такі? — не погодилася Зінька.

— Вольні духом. І горді. Правду Філон каже.

— А батюшка сказав, так богом велено: одним робити, другим володарювати. Зате на тому світі...

— Не велено те богом. Колись усі люди були вольні, — перебив Філон.

— Виходить, батюшка брешуть?

— Ну... не кажуть всієї правди. Приховують, — мовила Лукина. — Вони теж бояться. Дідуньо оно розказували, як за Хмельницького все сталося. Усіх панів повиганяли, а котрих побили.

— Так і стоїть усе тс перед очима, — сказав Філон.

— Тебе ж тоді й па світі не було.

— Ага. А от заплющу очі й бачу. Тільки ж немає ще одного такого лицаря. Поки що.

— Ох і розходилися ви. Дивіться, накличете лихо. Вийшло на Зіньчнне. Як переїжджали греблю, в кінці зустріли пана з почтом і гайдуками. Всі верхи, у високих чоботях із закатами, з гарапниками в руках. Попереду пан у чорнім жупані, в чорних рукавичках, і;а вороному коні, одразу за ним — старший гайдук: теж у чорному і'ї на вороному коневі. Очі як вугіль — так і пропікають, чуб залізаний наперед, губи тонкі, стиснуті, що й лезо ножа не просунеш (врода, але неприємна), ще й гарапником погойдує. У пана обличчя клинцювате, худорляве, з глибокими морщинами на лобі і в міжбрів'ї, суворе, кажуть, служив він у королівській кінноті, має великі заслуги, за це його й нагороджено цим маєтком. Панові років під сорок, ще юнаком бився він у гусарських лавах проти полків Хмельницького.

Гайдуки, либонь, верталися з ловів (позаду їхали два вози), зайняли всю греблю, Філону довелося спрямувати Калитку на самий край, ще й підтримувати плечем воза, щоб не скотився в діл.

Пан і його смаглявий охоронець порівнялися з возом. Дівчата посхоплювалися, поставали біля затильника воза, посхиляли голови. Філон напружився під вагою воза, теж дивився в землю. І раптом повітря розітнув посвист гарапника.

— Шапку, хлопе!

Гарапник сам збив шапку. Чорний охоронець знову звів руку, дівчата зойкнули, Філон прохрипів:

— Воза ж ось тримаю.

— Досить, Яне, — наказав пан. — Уже провчив. Та й непоганих дівчат везе. Надто оту. Як тебе звати?

— Кого, мене? — запитала Лукина.

— Атож, тебе. Чия ти?

— Грищенкова.

— Ткачики по-вуличному, — додав хтось із гайдуків. — На Загаті живе. Колись її батько славився як гарний ткач.

— А тепер?

— Постарів. Але ще тче.

— І дочку, мабуть, навчив, — посміхнувся пан й, ще раз гостро глянувши на Лукину, відпустив повіддя. Кінь помчав учвал в кінець греблі.

— Важко тобі було зняти шапку, — докоряла Зінька Філонові, коли верхівці замапчили далеко на горбі. — Спала б з твого лоба позолота? От і маєш.

Філон мовчав. Мовчала й Лукина.

А Зінька талалакала й талалакала, і під те талалаканпя Філон прошепотів Лукині, щоб вона в наступну суботу одразу по заході сонця вийшла в береги, туди, де він її зустрів, як несла воду на золиво. Лукина показала очима, що вийде.

Вона в суботу вибігла, але ненадовго. Лукина обдурила матір, сказала, буцім іде до Зіньки позичити сухих гвоздик, отже, тепер мусить ще забігти й до неї. Не встигли й погомоніти. Стояли під обсипаною місячним сяйвом вербою. Зорі проглядали крізь віття, неначе золоті горішки, хотілося дістати їх руками. І скрізь понад річкою дрімали

старі верби та вільхи, й набиралися місячного сяйва пуп'янки яблунь у садах. Посіяні в пониззі коноплі стояли стіною, ховали якусь таїну. Хиžo вигнувши спину, з конопель вийшов кіт, світючи очима.

Філон тихенько цокнув язиком, кіт підстрибнув на місці й метнувся в конопляні нетрі.

— Восени поїду з чумаками на Дін, — сказав Філон. — Вже домовився з економом. Кажуть, там можна заробити грошей.

Лукина зрозуміла: він натякає на те, що, коли заробить грошей, зможе заслати до неї старостів. І трохи образилася, адже й про кохання вони ще не говорили, і він не запитав, чи любий їй. А вона, як і як і кожна дівчина, мріяла про кохання, про гаряче освідчення при місяці, клятви-моління й щирі сльози. Через те сказала насмішкувато:

— Нащо забиватися так далеко, піди в Занози й викопай скарб.

— Ходив і копав, — понуро мовив Філон.

— Правда? — не повірила Лукина. — Й горів там вогонь? І... нечистий, який його стереже?..

— Не було ніякого вогню й ніякого нечистого. Будяки та пустирник. А в землі череп'я бите. І більше нічого.

— А ти... правда кажеш? — запитала тихо.

Філон забожився. Й розповів, як виглядав молодика, як окропив свяченою водою, що мати принесли вербної неділі, заступ, і як копав, і як виполохав kota.

— А може, то й був він, нечистий?

— З мишею в зубах? Він як чкурнув... Лукина переминалася з ноги на ногу.

— Мені пора.

Філон узяв дівчину за руки й притримав якусь мить. На більше не зважився.

Й ще тричі він ходив під вербу. Одного разу, вже коли йшов назад, його зустріло трое парубків, один ухопив за рукав свити, й Філон звідонув парубка в лоб, аж той одлетів у коноплі.

— Порішу! Порішу! — гукнув Філон, і парубки вломили через коноплі, аж зашкварчало бадилля.

За всі три стрічі він тільки раз по-справжньому пригорнув Лукину й поцілував у щоку, а освідчитися в своєму коханні не встиг. Стидався. Кожного разу обіцяв собі, що ось піде й викаже все, що в нього на серці, й випитає в неї, а приходив — і втрачав сміливість, і язик починав заплітатися. Може, це ще й через те, що надто вже неприступною й гордою поставала в його уяві Лукина: вона й справді була не схожа на інших дівчат, реготух, які тільки вдають цноту, а самі так і липнуть до хлопців. Великі Лукинині очі були повні зоряного вогню, але вона гасила той вогонь, трималася спокійно, впевнено, незалежно. Несла в грудях якусь особливу таїну, була певною себе, через те й не міг Філон до неї приступитися. А коли одного разу мовби ненароком ковзнув рукою за керсетку, вона її не одвела, на вдарила по ній, але так ковзнула поглядом, що парубок зів'яв, як зламана гілка. І те Філон пам'ятав повсякчас, ще дужче покохав Лукину. Й тепер думав тільки про те, як випитати її думку щодо нього самого.

Вона ще нічого не сказала йому, але ж щоразу, нехай і ненадовго, виходить на побачення.

Філон так і не встиг сповнити свого заміру, бо наступної суботи Лукина під вербу не вийшла. А в понеділок Філон довідався, що її взяли на чорний двір фільварку для ткацької роботи. Та новина схвилювала Філона до краю. Адже був начуваний і про ткаць, і про вишивальниць, і про покоївок панських. Про панову розпусту ходили страхітливі розповіді. Та й про яке ткацтво може йти мова? Ще не виспіли коноплі, ще їх треба мочити, бити на бительні, тіпати, терти на терниці, прясти в півмітки, сукати. До того ж ще й панських овечок не стригли. Одначе в пана могла лежати пряжа в запасі, а Лукинин батько був гарним ткачем і колись працював у фільварку. Тим заспокоював себе й не міг заспокоїти, адже пам'ятав стрічу на греблі й те, як пан дивився на Лукину. Відтоді почав шукати способу, як би побачитися з дівчиною.

II

Сьомий день Лукина не знає, на якому вона живе світі, її взяли не на чорний двір у ткацьку хату, а в двір при палаці, де є дві кімнати для вишивання. В одній дівчата сплять, у другій, більшій, вишивають рушники, напірники, серветки. Лукина здогадувалася, нащо її взято до двору, і душа її стискувалася в тугий горіх, здається, трішки надави — й трісне навпіл. Хоч її поки що нікуди не кликали й навіть ні на що таке не натякали. Але з дівочих розмов знала, що побували в пана і Мелася, й Мокрина. Це звалося "показувати панові рушники". Справді, котрась із дівчат збирала роботу за тиждень чи й більше і несла панові. На чорному дворі... це називають "збивати панові перину". А збивати її є кому й так. Є у пана три хльорки, три пишнотілі дівулі, які нічого не роблять, вилежуються днями, а ночами тішать пана. Кажуть, що навідують усі три разом. Вони нетутешні, з інших панських маєтків, так само невільні.

Вишиває Лукина червоною і зеленою заполоччю рушника, додивляється до шиття, та як згадає рідну хату, завітчані ласкавцем і васильками, яких сама нарвала, ікони, а під іконами батька за читанням "Київського патерика", матір із схиленою на руки головою, братів, що хоч і не уважно, а таки ж слухають батькове читання, й обіллється її серце слізьми. Назовні здебільшого тих сліз не пускає, а в грудях вони печуть, як отрута. Й лунає їй у вухах сюркіт цвіркуна у власній хаті, й навіть стукіт ляди на верстаку, що гупає всю зиму — гах, гах, відлунює в спогаді музикою. Старша над дівчатами — тітка Одарка, здебільшого мовчазна, сувора, тільки як побуває в підвального, стає весела та балакуча. Іноді вдається їй десь доп'ясти гріш, за нього підвальный і вточить їй того, від чого "й коло серця пече". Підпивши, водила дівчат у сад показати, як пани гуляють і казяться. На річці тоді було вогнів-вогнів, плавав порон на кодолі, заклечаний і в свічках, і там веселилися пани, а в маєтку на балконі не вгавав оркестр.

— Скільки-то кодоли треба на той порон, — мовила Мелася. — Мабуть, пар на десять віжок би стало.

— Сказала, — хмикнула Мокрина. — На сто, не менше.

— Панська доля цвіте, наша в'яне, — зітхнула Мелася.

— Не нарікай на долю, бо буде гірше, — кинула Одарка. В суботу вранці старша покойова зненацька покликала Лукину в парадні горниці,

— Ходімо, допоможеш килими трусити.

Лукина вся стиснулася, далі заметалася, вибігла в сіни, щось ухопила й засунула за керсетку. Серце стукотіло, ноги стали важкі, неначе камінні. Пішла за старшою покойовою, оглянулася, і їй одразу попустило в грудях. Позаду йшли Мокрина і Мелася, їх також покликали. Перейшли гардеробну, вступили в залу, й Лукина розгубилася, Побачила себе спереду, і зліва, й справа — кілька Лукин стояло, притиснувши до грудей руки. В проміжках між дзеркалами висіли килими, а зверху — парсуни вусатих шляхтичів з мереживами на шиї і при зброї. Проте роздивлятися їй було ніколи. Старша покойова наказала взяти килим і нести в двір.

І ще двічі ходила за покойовою. Одного разу її перестрів пан, нічого не сказав, тільки осміхнувся, і усмішка та злякала Лукину. Якась вона була ніби й приязна, але хижа.

Ще за три дні, сердита й понура, бо давно не пригощалась пінною, Одарка, одвертаючи червоне, прищувате обличчя, наказала Лукині:

— Сьогодні понесеш панові рушники.

В Лукини підломилися ноги, й вона сіла на ослін. І далі була мов нежива й ледве пам'ятала, як її водили на чорний двір, купали, зодягали в чисту тонку сорочку, гризетову керсетку, як завітчували голову. Всі ці дні вона думала про те, що має статися. І здавалося їй, була готова на все. В ній змалку жили суворість і владна рішучість, її нелегко було скривдити, й вона вибрала собі спосіб, що, як їй здавалося, єдиний був достойний її роду і її честі. Вибрала спокійно, без маяття і розпачу, й коли стала на ньому думкою остаточно — заспокоїлася. А тепер знову розтривожилася до краю. Рушники несла на руці. Серце билосся шалено, й такий її опанував страх, що цокотіли зуби.

Ще дужче вона налякалася, коли помітила біля дверей панської горниці того чорного, похмурого, з непривітними очима юнака — гайдука, якого бачила на греблі біля пана. Гайдук стояв неначе неживий, неначе вирізаний з дерева, його тонкі губи мовби злилися воедино, очі некліпно дивилися кудись у куток.

Пан помітив Лукинин страх. Сидів у кутку невеликої кімнати, вечеряв. На круглому столику стояли страви, пляшки, ледь погойдував язики світла трисвічник, а над головою висіла клітка з двома жовтими пташками.

— Чого злякалася? — мовив пан. — Мабуть, нарозказували тобі всякого. Дурниці все те. Поклади рушники он туди.

Під стіною стояла оббита жовтим сап'яном отоманка, на ній Лукина й розстелила рушники.

— Потім покажеш. Розстели отой, верхній. Що ж, гарний. Іди сюди. Йди, я не кусаюся.

Лукина облизала смагли темно-вишневі губи, підійшла.

— Сідай сюди! — наказав пан голосом, якому Лукина не осмілилася спротивитись.

Сиділа на стільці, дивилася вбік.

— Ти ткачиха гарна. Що ото таке? Лукина звела очі.

— Рядно... заткане квітами і звірами. Звірі були дивовижні, з людськими головами, а риби з жіночими тулубами.

Пан засміявся.

— Молодець. Гобелен називається. Вісім років його ткали.

— Вісім років! — зірвалося з Лукининих вуст, і вона глянула на пана, чи він не жартує.

Пан не жартував. І дивився на той чудернацький килим. Хоч яка злякана була Лукина, однак відмітила, що обличчя в пана мужнє, тільки вже не молоде, й надто великий лоб, ще більшим його робили залисини, що пролягли в ледь кучерявому чубі. Вони зустрілися поглядами, вперше за весь час зустрілися як людина з людиною. У погляді Лукини були страх і моління, погляд пана не виражав нічого.

— Не бійся, дівчино, — сказав пан. — Люди на те й люди, щоб вигадувати. Не приховую: ти мені сподобалася. Але я ні до чого тебе не неволю. Захочеш, підеш звідси, як і прийшла. Зрозуміла? Ось за це й вип'ємо.

І налив з високої горлатої пляшки у два срібні келихи жовтого вина.

— Випий. Ти такого не куштувала.

— Я не пила ніколи нічого, крім узвару. Пан знову сміявся.

— Розказуватимеш потім дівчатам, яку солодку водичку пила в пана. Твоє здоров'я, дівчино. Лукина пригубила келих.

— Ні, так не годиться, — сказав пан. — Я п'ю твоє здоров'я, ти — моє. Хочеш, щоб я захворів?

Мусила випити. Вино справді було солодке й ніби зовсім не п'янке. Пан змусив Лукину випити другого келиха, а потім сказав:

— Вип'єш ще один і підеш.

Лукина зраділа й вихилила келих в одну мить. І враз відчула, що не може йти. В голові неначе було ясно, а йти не могла. Підвелася і сіла. І, мабуть, од того руху в неї зашумувало в голові. Вона злякалася, водночас нею опанували дивна легкість і дивовижні веселощі. Що це з нею таке — ха-ха-ха. Вона зараз таки піде звідси.

Лукина звелася на неслухняні ноги. Гобелени, парсуни, трисвічник попливли перед її очима. Ой, як їй легко і важко водночас.

— Чекай, я допоможу, — сміючись, сказав пан. На мить той сміх привів її до тями.

— Дух святий з нами, — сказала, не знати чому, неначе уздріла нечистого.

— З нами, з нами, — реготнув пан. — З тобою і зі мною. Ось зараз ляжеш на отоманку, спочинеш... А я побуду біля тебе. Ось так...

І поклав Лукину на її рушника. Й розстебнув тугі гаки керсетки на пружних грудях, і побачив невеликого, гострого, зробленого із скіска ножа. Його обличчя ощирилося, він і злякався трохи, й засміявся, — ця пригода з ножем додавала перчинку до його хіті. Він узяв ножа і з тією ж таки усмішкою кинув його на підлогу.

Філон наохляп на Калитці спускався узвозом до річки. В супрязі з сусідом, Сокуром, привезли попові соху з лісу, розвораного воза лишили на поповому обійсті (колоду здіймуть завтра толокою), правував додому. Дорога круто пішла під гору, хомут з'їхав Калитці на голову, один посторонок волікся по піску, Філон нагнувся за хомутом і сам зсунувся кобилячині на шию. І в цей час мельком побачив бричку, що наближалася, а в ній дві постаті. Намагався втриматися, хапався за гриву, за хомут, але під його вагою кобиляча голова хилилася дедалі нижче, врешті Калитка махнула нею, і Філон полетів на землю. І в цей час пролунав сміх. Панський сміх він упізнав би і в пеклі. А інший, другий, дівочий... Лежав на землі й не вірив.

Вона сміялася?

Вона сміялася...

Вона сміялася!

Весь цей час він прожив у муках, займаючись надією, згораючи в безнадії, і ось тепер все в ньому взялося попелом, і тільки жарина кривди і люті жевріла в серці. Як Лукина плакала, він уже не чув.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ

На Січ весна завжди приходить з моря. Після довгої суворої зими подув низовий вітер, приніс теплий туман, і той туман почав з'їдати сніг. Хряпнула синя крига на Дніпрі, темні розколини заміїлися на всю її метрову товщину, в них проступила вода. Крига ледь-ледь зрушилась, затріщала тут і там, посеред Дніпра на місці зимової санної дороги постала сторч велетенська крижина, широкі скляні злами заблискотіли під сонцем. Над річкою пролунав гуркіт і тріск, вода понесла льодовий панцир у море. Кригу, що навпроти Великого Лугу, знесло за один день, зверху через пороги йшла кришаниця, а на Дніприщі й Чортмлику лід ще довго синів і піздрюватів, його поволі розлизувало хвилею, а потім приступили зверху північні води й зміли і його.

Земля звільнилася од полону, розквітла. Напоєні теплими весняними туманами, очерети і трави росли наввипередки, в берегах гнало пагіння молодої лози, трави стояли рутвяно-зелені, а в степу на горбах почали підгорати на вершечках бур'яни. Весною дні летять, наче на швидких крилах.

Скосили трави, а вже по горбках жовтів ячмінь, та й жито хилилося долу стиглим колосом.

Ранками виглядало сонце, а далі небо затягувало нудними безбарвними хмарами, які не викликали ні злості, ні радості, а тільки нудьгу, й лише чорні хрестики ластівок над січовими баштами на мить прикликали думку про життя, що летить невідь-куди. Вночі ті хмари мандрували в опівнічний бік, під полудень верталися. А потім попливли й не вернулися, настали спекотні дні.

З плавнів повівав вітер, несучи запахи болотної твані, рогозу, хмелю. Запорожжя обезлюдніло: жнивували по хуторах зимівничани, пішли в степи до кримських кордонів команди, а слідом за ними рушили й чумацькі валки. Зрідка тягнув од куреня на базар який-небудь січовик чи приставала до ліщинової пристані липова довбанка з мокрими сітями. В тіні під вербами обсівся гурт січових дідів, м'яли та ліниво нюхали табаку — в

кого міцніша, м'яли беззубими ротами балачку про добрі старі часи, походи на Козлов та Кафу, про гостювання в самого султана. Тихенько торкав струни новенької бандури дід Розколупа, вона бриніла ледь чутно, не перебивала балачки. Розколупа сам робить бандури й роздає козакам, плати не править, візьме, хто скільки дасть. Той бренькіт хилив старих козаків на спомини, як сон, і сон, як спомини.

Проте й нині не вся Січ дрімала. То тільки здавалося, що все заснуло. Голосно, із залізним хряпом гахкав важений водяний молот — Чортомлик кував зброю, видзвонювали в кузнях ковальські молоти, куріла двома димарями стара похилена селітерня, під її повіткою з півдесятка голих козаків товкли в ступах уже готовий порох; запорозькі сіргатали ганяли через Дніпро коні — щоб не боялися води, щоб були міцні. Голі козахи пливли поруч з кіньми, тримаючись за гриви, перегукувалися, підбадьорювали коней парубоцьким свистом. Вода мила голе козацьке тіло — біле-біле: запорожці не скидали сорочок навіть у найбільшу спеку на косовиці. У степах пильнували дозори, мандрували з чумацькими валками попід Перекопом та по Криму вивідники.

Зачувши про криваву зимову веремію на Січі та прочитавши послання коша із запрошенням на спільну налогу на Крим, донці відрядили на Запорожжя отамана Флора Минаєва з чималеньким товариством — в триста козаків, аби довідатися достеменно про все, дійти домови, якими силами йти, де збиратися, якими шляхами добуватися, та й просто погостювати. Гостина була щира, донці загулялися на Січі. Стали вони табором у кінці присічового містечка за корчмою Хоми Пугача, поставили намети, попіднімали на возах голоблі та дишла, на деяких голоблях висіли дуги, хомути та сіделка, на інших — великі чорні казани, в яких варили куліш та галушки. Варили по-запорозьки — щоб ложка в кулеші не хилилася. Коней пустили в степ, до запорозьких табунів, запорозькі аргатали й наглядали за ними. Приїхало чимало дідів, яким уже важко махати шаблею і косою, та к на коня видряпатись також, а тільки на вози, і молодиків, які вчилися запорозької військової справи. Діди-розбрелися по куренях, одстоювали утреню і обідню, смалили на колодках біля Грецької хати, що з високими дерев'яними колонами, кружганком і великими рікнами, люльки, молодики здебільшого товпилися на тирлі під горою, де випробовували силу, вправлялися в лучній і огнистій стрільбі, бігали наввипередки або ж пірнали в Підпільній.

Донці і запорожці мінялися кіньми, одягом, зброєю — вже й не розібрати, хто з них донець, а хто — запорожець. Давнє побратимство єднало Січ і Дон. Не злічити, скільки сходжено сукупним військом походів проти чужоземних неприятелів, в скількох рокошах крутилася разом, скільки з'їдено пшона з одних мідних казанів, скільки пролито крові на одну й ту ж землю. Гостювали й зараз у запоруку того, що нині теж будуть разом.

Запорожці ще раніше написали про свій замисл і в Москву, просили заповоги військом і ядерним та хлібним запасами. Москву єдино визнавали над собою, ту Москву, яка уклала з Хмелем Переяславські статті і поклала злуку на віки вічні. А гетьмана Самойловича не визнавали. З листами одправили значних козаків Максима

Щербака та Григорія Пелеха. Посли від'їхали в зазимки, а вернулися, коли вже солов'ї над Скарбною втомилися співати. Перестріла їх у сіверських землях весна, вода позносила гаті та розмила греблі, взяла їх у полон, посадила на довге марнування над Сеймом. Навіть сухої літньої пори шлях од Запорозжя до Москви тяжкий і небезпечний. Річки й зарічки, піски й болота, часом доводиться самим рубати ліс та викладати гатки, шукати проїзду, а то й братися навмання — по сонцю та зорях, через ліси та бори, де гуляють розбійні ватаги, де ведмеді вночі ламають спини стриноженим коням. Подорожній на тому шляху не має спочинку ні вдень, ні вночі. Той, хто викінчив його, відчувається не меншим звитяжцем, ніж той, хто вийшов живим з кривавої січі.

У Москві вінчали надією запорозький замисел і відписали, що надішлють ординанси гетьману Самойловичу, калмицькому тайші Аюкаю, князю Каспулату Муцаловичу черкаському, аби ті йшли з військом на скуплення з січовиками й всі разом вчинили налогу на Крим.

Сірко читав царську грамоту й розпитував посланців про новини, привезені з далекого краю, у своєму прикомірку, туди зійшлася вся січова старшина. В хатині було тісно й душно, поодчнняли обоє дверей — на вулицю і в курінь, у них з'юрмилися козаки, слухали дива, котрі оповідали Щербак і Пелех.

Од вітру, що повівав знадвору, хиталися язички вогню на трисвічнику. Петро Кугукало, новий джура кошового, затуляв їх шапкою. Джуру отаман узяв недавно, остаточно стративши надію відшукати Лавріна Перехреста. Петро Кугукало — хлопець забудькуватий, млявий і сонний, з булькатими очима, повіки котрих гноїлися од якоїсь хвороби, — не припав отаманові до серця, але тепер йому було байдуже. Та й, думав, може, надміру чіпляється до хлопця, міряє його по Лаврінові.

Джура дрімав стоячи. Він або дрімає, або жує щось — найчастіше сушню, дістаючи її з глибочєнних кишень синіх штанів. Біля ніг Кугукала, просто на долівці, вивернувся величезний, чорний, з білою плямою під горлом, котяра, лежав, як неживий. Сірко подумав, що вони чимось дуже схожі між собою — його джура і оцей кіт, обоє вайлуваті, лінівні й невразливі: прожени за шкоду — підуть і небавом припхаються знову, не пам'ятаючи лайки і своєї шкоди. І голос у Кугукала тонкий, котячий.

Не такий, зовсім не такий був попередній джура. Може, через те так часто згадував його кошовий.

Хіба б ото Лаврін отак сонно позіхав у кулак. Та він би досі в вуха і в очі вліз послам, не проґавив жодного слова, мотав усе на вус, а тоді до півночі не дав би спокою отаманові: "А знаєш, батіку, коли б нам отаку гармату поставити на Ляській башті... Набити картечю". — "Був уже один такий, сокири зв'язував. Спи вже". — "Той в'язав з дурного розуму. А ми б під жерлом тієї гармати увесь узвіз тримали".

У цьому прикомірку — прибудованій до куреня хатині — ще й зараз все нагадувало про Лавріна. Розмальований виноградом сволочок (пам'ятав, як хлопець приніс з церкви фарбу), розвішана по килиму зброя (Сірко почіпляв абияк, Лаврін перевішав по своєму: три рушниці — дві по краях і одна зверху, дві шаблі, три порохівниці, а посередині кобза з великою квіткою); два снопики одворотного зілля за трямком.

Виглядали тільки кінчики гузирів — Лаврін запхнув їх покрадьки, щоб охороняли кошового від напастей і ворожої шаблі. Сірко дивився на них, і серце йому оповивала тепла журна хвиля. Бачачи, що кошовий щось думає, козаки притихли. Від тої тиші він очутився, повернувся до Щербака та Пелеха. Ті сиділи під образами, пили холодний узвар із сушених персиків, яким частують тільки послів та інших вельможних гостей, і перемовлялися. По хвилі Сірко уважно слухав їхні оповіді. Новин було багато.

Нещодавно добігла кінця велика незгода поміж царем Олексієм та патріархом всієї Русі Никоном, що вкрутила у свій вир найзначніший церковних та мирських мужів, відгукнулася й на простих священниках та всьому поспільству; цар надто близько підпустив до свого серця патріарха, надто високо помислив себе патріарх та й перекинув коромисло дружби в один бік. Велику владу обійняв на Русі Никон — писався государем, державцем, крутий мав норів, тяжку руку, скупив незліченні багатства — все те врешті злякало Олексія, якому бояри й раніше нашіптували погибель трону й вінця од патріарха. Вельми перетерпіла церковна братія, патріарх з неї хрестом і патерицею вибивав ересь. Либонь, не стільки ересь, скільки глупоту й темряву. По всіх церквах не однаково правилась божа служба, не однаково хрестилися, не одне писалося в церковних книгах, переписаних напівграмотними дячками. Аби виправити богослужбові книги та звірити їх із грецькими оригіналами, Никои запросив з Київської колегії вчених мужів з ієромонахом Єпіфанієм Слови-нецьким на чолі, вправних у грецькій та латинській мовах, зело мудрих в інших науках.

Коли патріаршество Никона скінчилося зняттям з нього сану й засланням у Воскресенський монастир, усі подумали, що реформація уже скінчилася. Одначе цар і новий патріарх повеліли не вертатися до старого. Почався церковний розкол. На той час, коли там гостювало запорозьке посольство, в Московській державі велася тяжка — кнутом і Сибіром — боротьба із розкольниками та еретиками.

— А як же київські вчені мужі з ієромонахом? Що мають за дружбу з Никоном? — запитав Сірко, котрий сидів біля вікна й слухав неквапливу оповідь Щербака. Того весь час поривався перепинити Пелех, бо йому здавалося, що Щербак оповідає не так, він підхоплювався, починав дзигоріти, вимахував руками й навіть намагався промовляти за патріарха та царя, обоє вони в нього бігали й кричали, і запорожці, які не любили поспіху, щоразу зупиняли Пелеха. "Не січи. Хіба ж ото таки цар дринзає, як п'яний дячок, і дулі суче! Кажи ти, Максиме!" — "А суче, суче!" — Пелех.

— Не впала на них немилість. Живуть, як за Никона жили, — погладжував вуса Щербак і похитував великою головою. — Ще й нових стовпів вченості з Києва до Москви кільканадцять приїхало. У церквах соборних їх чимало і в царському теремі теж, не ті тепер звичаї при Московському дворі. Й там занепадає багато чого старого, — зітхнув літнц козак. — наших грамотіїв у тім провина немала. Бачено — в Іреображенському селі воздвигли комедійні хоромини і грають-показують блазнів. Як у нас на Подолі.

— И зовсім не блазнів, — підхопився низенький кремезняк Пелех, якому, видно, ті комедії вельми сподобалися. Він заходився показувати, як грали лицедії "Блудного

сина", надуманого Симеоном Полоцьким. Його маленькі очиці захоплено блищали, по пиці розповзалась масна, хитренька посмішка, й він справді був схожий якщо не на блудного сина, то на ярмаркового злодія. Козаки реготали, й Сірко реготав теж. І просив Пелеха ще раз показати, як вертається блудний син додому. А тоді витер у куточках очей сльози, що набігли од сміху, сказав замислено:

— Шабля проти шаблі, хрест проти хреста. Нема спокою людині на землі, не вміє вона жити в мирі. І блудних синів теж розвелось чималенько. Волочиться по чужинських хоробах, нагуляється, натішиться, а тоді вертається і вимагає телицю.

Далі отаман майже не слухав послів, думав своє. Трохи перегодя мовив:

— Бачу, приймали вас милостиво й по чину. З того маємо радість.

— Гріх скаржитися, — підтвердили послі. — Не чули од московських людей кривди, а тільки гостинність і шанобу.

— Пригощали нас там добре, — казав Пелех. — Як випили на потуху, ледве в сани повлазили... Ласі стрільці до цього зілля, незгірш, як наші голоколінчики. Бояри у винах заморських теж вуса мочать, а тоді вогні пускають, фейерверками звані. Багато спалюють пороху...

... — А скрізь по лісових нетрях, де ми їхали, московити дьоготь женуть і мають з того таляри загранишні... — вів свою лінію Щербак. — Якби в нас був ліс, і ми б могли заробити, а то ледве вистачає на юхту...

Сірко хитнув головою, а сам думав уже про інше посольство. Про власну мандрівку на Правобережжя. Якою буде його стріча з правобережним гетьманом? І що про те скажуть тут, на Січі? На тій його путі чинила кошовому помішки старшина й все товариство. Либонь, і самому той замір не раз лягав тяжким сумнівом на серце. В нещадний кривавий розбрат зайшло Запорожжя із правобережним гетьманом. Либонь, не могли примиритися січовики з Дорошенковими зброднями, його якшанням з турчином та татариним, з тим, що він двигав їх на християнські землі. Надто ж перейнялись ворожістю до нього після погрому в Ладжині. Тоді Січ послала Дорошенкові листа, в якому називала його поганином і запеклим своїм ворогом. Зіштовхнулися запорожці з дорошенківцями під Смілою і Жаботином, дзвякнули шаблі, потекла кривця. Християнська кривця через поганина і його лукавого приятеля Дорошенка. Правобережний гетьман клявся в листах найстрашнішими клятвами, що під Ладжину і Умань турчин прийшов не за його наустом, що не мислив він лиха Ладжину й запорожцям, але якщо ті мають його за адверсора, то й він матиме їх за недругів довіку. Сірко й сам горів гнівом на Дорошенка. Скільки злих слів сказав йому в думках, скільки кинув на важку, чубату, зачмелену голову його проклять! Але досвід підказував інше: вогнем вогню не погасити. Біля міжусобного багаття тепло тільки ворогам. Й тоді зіплював зуби, гнуждав погорду, гасив гнів. Важко йому було: почував, як щось перевертається всередині, черкає гостряками по серцю, як сердиться з одної думки на те, що мусить увійти в Дорошенкові покої, сідати за його стіл, розмовляти з ним. Але не милості шукати, не просити заповоги поїде до Дорошенка. Поїде шукати добра — не собі, просити миру — теж не собі, шукати порозуміння між двома

вершителями людських доль на двох дніпрових берегах, котрі щодень віддаляються один від одного й уже можуть ніколи не зійтися. А розійдуться дніпрові береги, то й Дніпро увійде в землю!

Його лякала та стріча; якщо й цього разу піде врозруб, доконечно змаліє надія на оборону краю, на іриденту — на все те, чим жив і задля чого стільки років не випускав з рук шаблі. Знав: перетрактації будуть важкі. Либонь, привести Дорошенка до миру з Самойловичем не вдасться. Буває, ворожнеча заходить так далеко, що люди уже не володіють собою. Він і сам не може пригасити у своєму серці гніву проти Самойловича. Сибірські морози остудили його, а надмухав їх туди гетьман-попович. Але що ж діяти? Якщо не втихне братовбивча війна, Україна стече кров'ю. Може, йому вдасться вмовити гетьмана, щоб передав булаву комусь іншому, щоб відмовився від неї зовсім. У тих своїх майбутніх перетрактаціях покладався на перший яскравий спалах, на власну щирість і не-хитрість, якими не раз обеззброював супротивників.

Вимислюючи собі мандрівку в Чигирин, виповів свої заміри та сумніви Флору Минаєву. Яко чоловіку сторонньому і хоч ще молодому, але гострому на думку й гартованому долею в життєвих кру-чіях. Це вже вдруге Минаєв на Січі, позаминулого літа він теж ходив з запорожцями на Крим. А ще раніше ходив Флор зі Степаном Разіним. Обмітав з чобіт пилюку шовками, здобутими в Персії, пив густі вина з боярських льохів, обіймав купецьких дочок, клявся Стеньці на вічну дружбу, пили з одної чари, та вчасно й одхитнувся од нього, він тільки трохи надпив з чари, решту випив сам Стенька, аж до кривавиці на дні, якою й похлинувся поблизу московського кремля. Коли схопили Разіна, Флор уже давно був на другому березі, і Стенька пішов без нього в далеку криваву путь. Та путь, либонь, манячила перед очима Флора все життя. Минаєв не продав Разіна, він наперед побачив, що той заварив пиво надто круто і воно перегірко ще до того, як його розлили в чари, що сам отаман не відав до кінця, хто й де його питиме. Минаєв не раз важив своїм життям і в ім'я товариства, і в ім'я отамана, а тоді враз видалося воно йому дорогим, а інше пиво смачнішим. Нині втішався своєю розважливістю і мудрістю. Та й просто перемінився відтоді. Став іншим навіть з вигляду: поважчав, покруглішав, став статечним, хазяйновитим козаком, розважливим і нешвидким на балачку, мудрим отаманом, до чийого слова вже прислухалися на військовому крузі. І, мабуть, тільки сам і знав, що в його жилах ще й досі бродить дещиця того пива, яке пив із Стенькою, і що гарячий Разінів погляд випалив у душі дві дірки навічно. Й студять у ті дірки холодні вітри, й тоді стає Минаєву незатишно та холодно, і смокче тоді серце думка, й гойдається за спиною невидима тінь. Немов у спокуту, першим врубується в сонмище татарви, й шабля в його руці миготить, як у давні, колишні часи, й хміль гарячить голову, і йому самому здається, що він кудись поривається, до чогось дотикається, прилучається до чогось гарячого й крамольного, хоча поклявся вже ніколи до того не прилучатися.

Минаєв умів утішатися життям. Часом на самоті переймався гарячою радістю, що Стеньчині кості вже давно рознесли круки, і брата його, і всіх інших разінців, а він живе й п'є меди, гуляє на банкеті життя, і гулятиме ще довго, й зазнав інших утіх — є в

нього жінка та діти, й поважають його на Дону, Обирали військовим отаманом і скоро оберуть знову. Власне, на те отаманство заробляв і тут. Радість не раз поймала його в церкві, коли починали проклинати царевих ворогів, а найперше боговідступника Стеньку, але й страх тоді струшував ним, і він гаряче хрестився та благословляв у думці ту ніч, у яку втік від крамольного отамана. Але бували ночі, коли Разін приходив до нього уві сні. З роками те траплялося все рідше. Разін одпливав на чорному пружі далі й далі, промовляв тихіше й тихіше, тільки погляд його світився, як і колись, — гаряче, сказано, й тоді Минаєву ставало особливо моторошно й гірко. Разін забрав з собою часточку якоїсь його сили й віри — і ще щось, на що Стенька так і не вказав йому і, може, й не міг вказати, але сам жив тим, та так і забрав із собою на той світ. А може, воно — найбільша сила на землі. Може, тільки ним і повинна жити людина. Отією вільністю душі, вітром свободи, лише без крові й насильства, і знову ж ще чимось, чому Минаєв не міг знайти визначення. Він недаремно так пильно приглядався до запорозького отамана. В ньому, як здавалося Минаєву, теж жило оте невідоме, яре, і було воно ясне, очищене, тільки мовби скуте. Часом йому здавалося, що Сірко просто знає якісь заповітні слова, і якби він виказав їх. Флор по-іншому б подивився на світ і на себе самого. Кошовий отаман — мудрий і мовби націлений кудись. У якусь печаль, у якусь мрію, на якусь мету. Проте він не виказує ані тої печалі, ані тої мрії. Може, через те, що надто багато лиха упало на його душу і надто багато нещастя чигало попереду.

Минаєв учився в кошового отамана військової науки й науки жити з людьми. В цьому, останньому, Сірко був багато в чому не схожий на Разіна. Послухає думки кожного, не образить нікого, хоч і не дасть попуску, й покарає, але покарає тільки винуватого. За невинного сам підставить голову. Немає біля нього лестивців, немає нашіптувачів, немає й пасинків. І тільки тоді, коли його доведуть до киплячки, тільки в буйному хмелі вловлює Флор у ньому щось таке, що раніше не раз спостерігав у Стеньці. Той же крутий злам брови, той же загадковий, небезпечний вогонь в очах, ту ж дику завзятість. Минаєв пам'ятав і боявся її. Й тоді радив іншим не йти насупроти отамана. А ще подібний Сірко до Разіна у веселоцах. Нестримний, рвійний до часу, доки враз не впаде йому на чоло тінь і він ніби кудись відлетить.

Сірко й собі виокремлював Флора Минаєва з усього козацького гурту. Вельми цікава була для нього ця людина, цікава й сама по собі, а надто тим, що Флор знав Разіна. Він і досі не міг відгадати, що винесло Стеньку на такий крутий гребінь і що привело до зг^аби. Флор Минаєв, коли його запитували про Стеньку Разіна, розповідав про їхній похід у Персію, про "заваруху на Дону" і про все інше, що знав, одначе завжди обминав мовчанкою Сіркові запитання: яким був сам Разін, як мислив, як жив, з чого уклалася їхня з Флором дружба і на чому обірвалася. Тільки раз, коли кошовий надто допік його, сказав:

— Вогнем горіла Стеньчина душа. — А потім помовчав і додав: — І голова — теж.

Й не відгадати — осуджував чи схвалював за те Стеньку. Либонь, за перше — схвалював, за друге — осуджував.

У бою Флор Минаєв міцний, тямковитий—либонь, уже устоялася кров і набувся

бойного досвіду. Сірко знає, що може покластися на нього в круту годину. Та й, oprіч усього, за Минаєвим нині стоїть Дон. І думку, яко про козака, уклав про Флора давно.

Не раз і не два гасали в степах понад Сіверським Дінцем, разом шарпали ногаїв і вломлювались у Крим. Заприязнилися один з одним не за столом у корчмі, де слова легкі, де язика щедрі на обіцянки, а в походах та січах, де на двох — дві шаблі, але одна ханька з водою, яку не розрубаш, одна небезпека, одна смерть. Вони ніколи не обмовилися про те жодним словом, навпаки, при стрічах трохи кпили один з одного, здебільшого згадували смішне й не згадували гіркого. Роки щодалі дужче розділяли їх, помічали один в одному, як старіють, але взаємини їхні лишилися тими ж, що й раніше: щирими, дещо офарбленими легким кпином. Щоправда, з часом Сірко піднявся на найвищий шабель старшинського звання, Минаєв здебільшого ходив наказним отаманом; звичай не велів йому бути запанібрата з кошовим, і він те брав до уваги.

Минаєв вислухав Сірка і сказав:

— Візьми й мене на цю виправу.

— Меди в Дорошенка солодкі, — примружив ліве око Сірко, — але й шабля гостра!

— Так я лизатиму меди, а ти — шаблю, — сказав Минаєв.

— Поки лизатимеш меди, можуть тобі одтяти язика. А то й голову. Ні, Флоре, — мовив уже без усміху. — Непевний це ралець. Не варто на нього їхати. Зовсім недавно ми віншували в наших реляціях правобічного гетьмана сарданапалом і погубителем християн. Вовком він на Січ дихає.

— Чого ж тоді їдеш? — запитав донський отаман.

— Мені, — зітхнув, — інакше не випадає. Кажуть, сліпому не світять. Хочу повезти в Чигирин свічку. Мислю, дуже багато сліпих блукає у нашім краї.

— Чував, був уже один такий. Ходив удень зі свічкою.

— І я чував оту химерію од грамотіїв. Він шукав людини, а мені треба, щоб та людина відреклася од самої себе. Він ходив удень, а нам, либонь, доведеться блукати в пітьмі. Тому й застерігаю тебе. Не розібравшись, в пітьмі легко рубонуть не ту, що треба, голову.

Минаєв задумався, але по хвилі попросився у товариші знову. Може, йому пригадався Стенька і замлоїло на душі, що полишив тоді отамана на самого себе.

Сірко подумав і мовив:

— Гарзд. Либонь, буде до ладу. Явиш собою і своїми козаками Дін.

І замислився знову.

Сірка останні дні змагали сумніви, він не звик упускати їх глибоко в серце, ставав при замірі твердо. Але на цю кладку ставати не поспішав. Спиняло кошового й віще знамення — всю ніч перед виїздом з Січі на небі, біля Волосажару, горіли два вогняні стовпи, він двічі виходив з куреня, дивився на них, скрізь по вуличках товпилися запорожці, гомоніли притишеними голосами, показували один одному на крайнебо. Ніч стояла тепла, тиха. Тьмяно блимали проти місячного світла вікнами курені, запорожці в накинутих на плечі кунтушах скидалися на потривожених журавлів. Плавні мріли темним кучугур'ям кущів і дерев на зарічках, по затоках шаленіло жаб'є, покрило своїм

скрекотом усі інші згуки. Той скрекіт був буденний, звичний. І ніч, сповнена запахів бузини, лепешняку та очерету, теж хилила на спокій. І сонно мріли біля церкви важкі камінні хрести — під ними лежать найславетніші козаки, які покрили себе вічною славою. А може, й не найславетніші. Найславетніші — завжди безіменні. Їхні кості порозносили по степу ворони й сіроманці, або біліють вони на дні глибокого моря. На сірому камені миготіли рожеві відблиски. Вогняні стовпи біля Волосажару горіли, вони то пригасали, то розжеврювалися знову, й не розходилися січовики, тривожно гомоніли, важили знамення на лихо. Але чому неодмінно ті стовпи мали віщувати лихо Запорожжю, а не її ворогам? Сірко озлився спершу на запорожців, а тоді вже й хтозна на кого, наказав розбудити попа й одправити молебень. Покладався на бога, на його промисел, а щоб той промисел був певніший, взяв з собою замість п'ятдесяти, як намислив раніше, п'ятсот виборних козаків та гаразд озброївся сам. Флора Минаєва супроводжувало двісті донців.

II

Сторожа донесла, що під Жовтими Водами та у верхів'ї Інгульця блукають ногаї, через те їхали на Микитин Ріг, на Кічкас, де переправилися на лівий берег, а далі — лівим берегом аж до Вужина, від якого й подалися на чигиринську сторону. В Вужині перепочили, впорядкували риштунок, поголилися й, виспані, на свіжих конях рушили до правобережної столиці. Сірко наказав зупинитися в Бу-жині надовше ще й для того, щоб Дорошенкова сторожа донесла гетьману про запорожців, щоби той мав час на розмисл: впускати їх до Чигирина чи перестріти гінцями й завернути назад. Гінців запорожці не зустріли.

Сірко їхав попереду. Ворон — високий темряк — йшов під ним розмашистою рисою, кошовий часом стримував його, щоб вся команда не гнала позаду чвалом. Кінь мав два ганджі — наріст на задній лівій нозі вище коліна й вавку на шиї, котра то засихала, то знову сочилася сукровицею. Десь там у нього в кістці сиділо вістря татарської стріли, рана часом засинала, часом прокидалася, не вдавалося її загоїти. Зате високий, костистий Ворон прудкий і витривалий, як верблюд з татарських кочев'їв. Неперебірливий до корму, добу й дві міг скакати без води та паші. Сірко не пам'ятає, щоб він коли пристав. Сам старий, порубаний у битвах, не хотів міняти коня на іншого, на молодого, цінував його і жалів. Отаманові здавалося, що Ворон розуміє навіть всі його мислі. Жодного разу не схибив у бою, норов мав крутий, але не примхливий.

Кошовий кинув повід на мідну луку сідла, роззирався довкола. Дорога то падала вниз, у глибокі яруги, то бралася вгору, важкими петлями лягала на круті плечі горбів. По згір'ях у густих садках ліпилися хатки, здебільшого вони чорніли вибитими вікнами. В яруги із степів вкотилася війна, скрадливо ходила зеленими долами з арканом та ятаганом. Зрідка подвір'ям перебігав здичавілий кіт, забачивши вершників, шмигав у нетрі нехворощі, буркуну та маку-видюку. В зеленім хутірці над широким ставом, од якого повівало гнилим конопляним духом, — мабуть, коноплі намочили, а витягти не встигли й вони зотліли там, — дорогу їм перебігла чорна, гостроноса сучка з виводком цуценят, уже чималеньких, сучка зупинилася, спрагло вдихала кінський і людський

дух, він щось нагадував їй, собачатам же той дух був геть чужий та ворожий, вони задки, по-вовчому підібгавши хвости, відступали в густі хащі самосійних конопель під хатою. Довкола хати ріс густий сливовий сад, сливи вже дозрівали, густо синіли, вкриті білуватою памороззю. Козаки рвали сливи, паморозь танула в долонях. Вдихали густий, запаморочливий дух конопель. Ніщо в світі не пахне так життєдайно, як зелені коноплі.

Двері в хату були прочинені, скрипіли таємниче, сумовито: ними грався вітер. Й така вхопила отамана за серце туга, що ледве поборов спокусу піднести під високу, викладену гребенем стріху трут та спалити її. Єдине, що нагадувало колишні села, це лелеки в гніздах, але й вони були якісь не такі — мовчазні та насторожені. Либонь, їх теж лякали порожні подвір'я, донедавна сповнені гомону, галасу дівтори, гелґоту та сокору птиці й реву худоби. І церква темніла чорними дощатими стінами, сумно мріли хрести на цвинтарі. Мертве село, мертва церква, здавалося, в ній і відправу чинять мертві. Люди покинули рідні обійстя, подалися до тих, хто їх захистить, навіть якщо й одягне за те на них свої ярма.

Вкрита бур'янами дорога звивалася у хрещатій ярузі, хати стояли рідко, врослі в здичавілі сади, колюче терня, в'язівник і хміль. Тут чомусь росло багато хмелю, висів довгими бородами, одквітав. Було моторошно, брав страх — у такому місці легко налетіти на ворожу засідку. Сірко вислав уперед ще один роз'їзд.

Нарешті виплутались нагору. Але й там козаків не полишав смуток.

Поля довкола позаростали пирієм, березкою та стоколосом, там паслися дροхви та сайгаки. Тільки подекуди, здебільшого поблизу чималеньких, захищених муром або валом сіл, жовтіли лани пшениці та жита. На лану, що тягнувся по схилу до лісу, побачили женців. Видно, женці помітили їх давно: на вербі при дорозі сидів сторож, а другий, комонний, з рушницею за плечима, крутився на стерні. Женці теж були при шаблях, з мушкетами та самопалами. Сірко подав знак на відпочинок в ліву од дороги руку, де пролягав зелений ярк, по дну якого протікала річечка, а сам повернув до женців. Власне, ті женці — не женці, а косарі, може, через те, що пшениця вродила дрібна, а може, що поспішали швидше звести збіжжя з поля. Смутком повіяло кошовому од лану, що нічим не нагадав жнив на власному полі, не наповнив думками про тихе хліборобське щастя та добрі жнивні звичаї, про ниву, на якій полукіпки, як збитошні парубки, і співи, і свято останнього снопа. Скрушно стало від споглядання дружби коси й мушкета, й поле чомусь запахло не дозрілим зерном, а кров'ю. "Ми виляжемо так, як жито", — подумав нагло. Їхав понад ланом, торкаючись стременом колосся. Дзвеніло колосся, а йому здавалося, що дзвонить власна кров.

Косарі обступили отамана, раділи запорожцям, розпитували, куди ті їдуть, журилися жнивами. Сірко не крився, сказав, що їдуть шукати згоди з їхнім гетьманом, на обличчях косарів розгляджувалися посмішками зморшки: люди сподівалися, що запорожці дійдуть з гетьманом згоди, візьмуть їх під свій захист. Ця розмова ще дужче впевнила Сірка, що вчинив незлецьки, поїхавши в Чигирин. Зненацька щось ворухнулося в його серці, дивна забаганка засвітила усміхом вуста. Він скинув кунтуша, узяв у женця в плескатій баранячій шапці косу з важкими грабками, став у

ряд. Захопив чималу ручку, повів кіссям і вгородив хліборобську шаблю носком у землю. Вийняв її, пильнував, аби коса йшла носком угору, повів покіс. Одначе грабки чіплялися за стебла, толочили колосся, зрізані горстки теж не трималися, перевалювалися через грабки, він нахилив їх то так, то сяк, але справа йшла кепсько. Навіть звук був у коси не такий, як треба, — не посвист, а шаркіт, сухе скреготіння, од якого аж дерло по душі. За хвилю отаман ухоркався, оглянувся назад, побачив замість рівного покосу десяток викладених одне біля одного сорочих гнізд, зупинився. Йому стало соромно й чомусь сумно. Либонь, що навіки випав із хліборобських гонів, що ось уже сорок, якщо не більше, літ їв хліб, запрацьований іншими. Земля йому не пахла, яко хліборобові. Увесь вік мав себе за плугатаря, а насправді який він плугатар? Вже ледве пам'ятає, як падає з-під лемеша чорна скиба, як мінє рілля під бороною барву, як, перш ніж упасти в ріллю, ростуть у долоні важкі зернини. Орав шаблею, сів кулями. Тримав рідну землю в серці, як її оборонець, і боронив. Сам не завжди гаразд знав, яке ж його людське призначення: до леза цього чи того, яке висіло на боці у піхвах з шагренової шкіри? А соромно, бо то таки в ньому прокинувся хлібороб, який багато чого призабув. Так принаймні йому здавалося спочатку. А тепер подумав, що то була забаганка, порожня похвальба: "Я все можу". Виходить, не все. Колись таки й міг. Але давно те було.

Косарі переморгувалися, чоловік у кудлатій шапці почухав нестрижену потилицю, сказав:

— Воно іноді легше жати на тому полі, ніж на цьому.

— Дурний ти, Терешку, — сплюнув під ноги косар зі шрамом на лобі, — тут лишень ти косиш, а там можуть і тебе втяти.

— Недарма тобі в'язи покрутило, все назад озираєшся, — відповів Терешко.

— Неначе сам щойно не ховався у житі, — гостро одказав косар зі шрамом.

— Кажуть, видима смерть страшна, а я скажу: невидима — ще страшніша, — спробував помирити їх Сірко. — А про поле мовив ти, чоловіче, добре. Волів би й я стояти на оцьому, але ж комусь треба й на тому.

Сірко попрощався з женцями й поїхав до козаків. Вони вже напоїли коні й трохи підпасли їх, не знімаючи сідел, тільки попустили попруги. Переобідали самі — солониною з хлібом, запиваючи просто з просвітленої до дна річечки, поїхали далі. Ополудні перед ними заманячили золочені хрести та бані церков на горі. Місто Чигирин, оселя нездійснених мрій Петра Дорошенка, могутня фортеця з посадами, розкинулося серед горбів на березі Тясмину при його впадінні в Дніпро. Воно складалося мовби з двох міст — горішнього, де на Кам'яній горі стояли фортеця, гетьманські хороми, будинки старшини, соборна церква, і нижнього — на підгір'ї, де криті гонтом та черепицею будівлі тиснулися одна до одної, де сіримі-ло з десяток тополь та стільки ж дзвіниць; там жив військовий і ремісничий люд. Гора висока, і місто з церквами, гетьманськими та старшинськими хоромами, міцними мурами неначе зависло під хмарами. Стара гетьманська столиця зустріла запорожців та донців церковним дзвоном. Козаки зупинили коні, поскидали шапки, хрестилися, дивувалися,

адже ніби й не було сьогодні ніякого свята, а дзвони заливалися на всю силу. Свята трійця наступить за один день... Небавом довідалися, що дзвони ті — на їхню честь. Й стрічали їх пишно та врочисто, як давно жданих, високих гостей. Може, і в тому був якийсь потаємний Дорошенків замір, але саме поспільство, стражденне, вимучене війною, полинуло надією навстріч кошовому. За міську браму вийшли мирські й духовні: жінки та діти, й попи з хрестами та хоругвами, й ошатно зодягнуте міщанство, й городові козаки при повній зброї, всі з просвітленими обличчями, з надією в очах. Не вгавали на дзвіниці дзвони, калатали, неначе на престольне свято, високо вгорі зі стін гримали гармати, білі клубки диму котилися по схилу гори аж на придніпровські луки. Одначе біля міської брами запорожців і донців перепинила озброєна варта, від кошового зажадали, аби на хресті та євангелії поклявся, що не везе в серці жодного лихого заміру проти гетьмана й не зробить злого вчинку. Сірко зійшов з коня, поцілував хрест і євангеліє, заприсягнувся. А сам подумав: вельми боїться його гетьман, вважає, що може він з кількома сотнями козаків скурати могутню гетьманську столицю.

Після того їх упустили до чигиринської фортеці.

Того ж дня приймав їх у своєму палаці гетьман й давав банкет на їхню честь, не виказавши ні радості, ні здивування, ні про що не запитував, нічим не докучав. Мабуть, мучили й змагали його запитання, але не подавав про те й вигляду, тримався невимушене, вдавав, буцім запорожці приїхали до нього просто так, у гостину, як то бувало раніше, вдавав щедрого господаря й зичливого приятеля. А може, хотів спочатку заморськими винами й медами усолодити запорозькі душі, сподівався, що по тому й бесіда буде солодшою. Запорожжя — то честь і слава України. Який же козак не прагне прилучитися до того воїнства, зрівнятися з ним честю і славою!

Дзвеніли золоті й кришталеві чари, гримали гармати. Співала під вікнами світлиці півча. Щедро частував гостей гетьман. Сливе два роки живе правобережна гетьманська столиця веселощами. Проте веселощі ті хмільні, нервові — не справжні. І ніхто не має од-ваги сказати про те. Рвуть струни скрипок серби, гарцюють козаки, дріботять червоними чобітками міщаночки, гупають чоботиськами старшини, тільки гетьман сидить край столу й постогнує: "Нудно мені. Нудно од ваших танців".

Це гульбисько, яке розпочалося, було схоже на всі інші. Одначе гетьман не казав, що йому нудно, а підгупував на місці чобітьми й гукав: "Весело. Весело мені". А очі під бровами чорніли вуглинами.

Банкетували три дні. Ні друзі, ні вороги — друзі й вороги. Наступив четвертий день, другий день по святій трійці.

III

Сірко сидів на лавочці під рясною вербою, вирізав з гілки млинка. Довкола нього — на лавочці, на траві, просто посеред дороги — комашився чималий гурт дітлахів, бо ж цікаво, як вправно й швидко ріже дідусь-запорожець великим гострим ножем вербину. Всі запорожці вправні з ножем і деревом, запорожець із заплющеними очима скаже, яке це дерево, скільки йому років, зранку чи увечері зрізане. Люблять запорожці

вирізати з дерева всілякі штукенції, а тут ще такий попит.

Світило сонечко, сліпило очі, Сірко одвертався, аби не пошкодити майже готового млинка, ще й з людською парсункою. Втік од гучних Дорошенкових бубнів, забрів аж сюди, на край посаду, присів на лавочці, де вовтузився біля цурпалка зі скіском малюк у величезній яничарській шапці, прив'язаній довгими пацьорками до шиї, взявся допомогти хлопчаків, допоміг, захопився, й враз налетіла їх ціла зграя — босоногих і галасливих, затріщала верба, і йому аж зарядило в очу від патичків, котрі тицяли під ніс.

— Гей, приберіть ратища, повиколюєте очі, — вдавано гнівно насурмив брови, а подумки відзначив: "Вскочив у халепу".

А все через те, що першого млинка зробив хоч на продаж: гуркотів бадьоро, ще й підсвистував підрізами на крилах. На хуркіт і збіглася галаслива "орда". Тепер доводилося одкуплятися од неї. Та ще й не хотів, аби нові млинки були схожі на ті, які вже тримали в руках дітлахи. Кошовий тільки упрохував, щоб ті, хто вже мав цяцьку, одходили далі: у вухах хуркотіло, ціркотіло, торохтіло, аж у скронях почало поколювати. Верховодив "цехмістр" у яничарській шапці й на правах першого замовника, майже товариша, давав поради, для кого робити ще. Несподівано він замовк, притих, здивований отаман повів оком і побачив, що хлопчак притулився до його плеча, забрав собі на коліна отаманову шаблю й пестить її пальцями.

Щось гостре, гаряче пройшло попід серцем кошового, аж сльози набігли на очі. Десь отако, подумав, туляться власні внуки й, либонь, теж бавляться чиймись шаблями. А потім підростуть і складуть голови над Дніпром чи Бугом. Тяжка й жорстока гра точиться на землях вітчизни. І сам він огрубів, звовчулачився у плавнях. Сливе забув, що таке дитячий лемент, дитяча усмішка, які, можливо, єдино й надають смислу людському життю на землі. Не пицаль, не шабля, не бойові поклики, а щебет дитячих голосів і безжурна, беззахисна дитяча усмішка.

Він майже не пам'ятав усмішок власних дітей. Приїздив додому в солоній од поту, пропахлій степом одежі, брав їх на руки, а про що з ними говорити — не знав. Тягнувся до дітей, а вони тяглися до його козацької зброї. Промовляв до дітей серцем, воно одне відало, що їм казати. Він уже тоді глибинним чуттям вгадував, що втрачає щось найбільше в світі і його вже не вернути, — найбільшу радість, найбільше щастя, по яких шкодуватиме. Він не пам'ятав, як пахнуть дитячі голівки, не знав, які найперші слова сказали його сини. Пам'ятав тільки їхні останні слова, сказані на браннім полі. Він навіть не відає, чи знають слово "дід" його онуки.

Небавом одне по одному притихли всі діти. Мабуть, хтось із старших сказав котромусь на вухо, хто сидить перед ним. Мовляв, це той самий Сірко, при одному йменні якого турків і татар трясє лихоманка. Чи прочитали в очах старого козака печаль, подивували їй? Відчули лагідність, і доброту його серця, й тяжку броню на ньому? Добре й справедливе серце в сивого запорозького отамана. Хоч геть у рубцях, у шрамах. Випило лиха, випило вогню — шабельного та гарматного. Але не налилося злобою й не нахолело байдужістю. То дарма, що в отамана так круто зламана ліва

брова. То дарма, що впали на груди довгі вуса. Що грізно в'ється при боці шабляка й стримлять за поясом кут" сріблом пістолі. То дарма. Дідусь добрий.

Він любив синів. Мати завжди страхала їх ним при шкоді: "Ось приїде батько, я йому розкажу", але вони знали, чули серцем, що він добрий. Жодного не вдарив і дивував, як-то можна бити дітей. Мабуть, через те, що рідко їх бачив. Але й приголубити по-справжньому не вмів.

Сам учив тримати в руках шаблю, сам учив сідати на коня. Оце і вся його ласка, і вся наука. З нею й відійшли в інший світ, схожі лицем на нього, а вдачею — в матір.

Чомусь особливо запам'ятав, як учив їздити верхи меншого, тримав за ногу, а кінь схарапудився й побіг...

Підосавул Ничипір давненько стояв під клунею по той бік вулиці, ховав у руді вуса усмішку. Він торкнувся рукою шапки, вклонився отаману:

— Даруй, пане кошовий. Послав мене пан гетьман. Просить, щоб ти прийшов до нього.

Осавул не сказав, що чекає його давно, йому шкода було одривати Сірка од дітей.

Сірко зітхнув, поклав на лавочку скіска й вербову цурку. Він подумав, що Дорошенко знову хмільний, буде чаркуватися, пити його здоров'я, покличе музики, ще й сам вдарить "козачка" або "горлиці". Він шалений у всьому — у бою і в танці, часом для нього бій — то танок, а танок — то бій. Якось, коли його військо занепало в бою із шляхтянськими хоругвами, й поле було вкрите трупом, й не було снаги до нової налоги, він покликав музик, вийшов перед полки, вийняв з піхов шаблю і наказав грати "горлиці". Й так, у танці, навприсядки, пішов на адверсора. Й тоді пішло за ним усе військо, й збило ворожі хоругви. То була найбільша відвага його серця й найбільша перемога. Довго пам'ятали її вороги і свої козаки, довго стояла їм в очу самотня могутня постать гетьмана з оголеною шаблею перед ворожою лавою. Сам-один пішов на вороже військо!

Відgrimіли музики, вже гетьман не мав сили до нової "горлиці" в полі, а тільки на дубовім помості після хмільного ковша.

Сіркові пити не хотілося, одначе мусив іти.

На подив, гетьман не був хмільний і сидів у горниці сам. Скроні зблискували, і кучерява борода також — очевидячки, нещодавно вмивався, й лице було бліде, очі дивилися тверезо. Й, либонь, через те — на похмілля — вочевидь проступили літа зморшками й одутлістю, сивиною на кучерявій, пофарбованій хною бороді, на довгих, що вилися, вусах, гострих, злинялих бровах, а також на всьому великому, важкому обличчі. Роки пройшли через його серце дзвоном шабель, шаленим кінським бігом, кров'ю ворогів і друзів, яких мав за бурхливий свій вік в достатку. Ходив під рукою Хмеля, їздив його послом до шведського короля, вів перетрактації з Сомком, під Опішнею перебігло на його бік військо Брюховецького, водив дружбу з Многогрішним, мав з ним люту волейну потребу, зайшов у розмир із Ханенком, тепер ось зітнувся на вузькому смертельному містку з Самойловичем. В куці два десятиріччя по Богдановій смерті напхалося гетьманів, уклалося зрад і підступів, що в інший час їх вистачило б на

століття.

Всі ті вихори, вихорці й смерчі промигнули на його очах, майже у всіх обкрутився сам. Не влучила його ворожа куля, й вломлювалися, як солома, ратища, одначе не обминула серця скруха, звила кубло й пожирала зсередини. Гаряче любив, гірко ненавидів, а сивів у самоті, озлобленості, серед знахабнілих ворогів і заляканих невірних друзів. Звик до панства й не хотів його втрачати.

Манячила у сивому тумані постать Хмеля, й не міг до неї не те що дорівнятися, а вже й підступитися. Та постать манячить усім гетьманам. Вони кличуть у свідки великого покійника і викладають на прилавок історії з його спадку те, що кому до користі.

Гетьман сидів край широкого столу в широкій світлій горниці, стін якої були оббиті багрянцем, підлога встелена килимами, стеля виліплена слюдою, підпер велику голову обома руками. Кажуть, є в гетьмана й інші горниці, особливо багаті, обставлені поганською розкішшю, розповідають, там він курить кальян, п'є чужинські напої, перед ним танцюють напівголі танцівниці. Може, все те й неправда, про те запитати Сіркові ніби не годиться. А чомусь кортіло. Кортіло трохи по-дитячому, а трохи і всерйоз. Бо й те щось важило.

Побачивши Сірла, встав із незвичним для себе поспіхом, вийшов на середину горниці, немов намагався заступити отаманові шлях. Якусь мить стояв так, високий, кремезний, рішучий, міряв гостя поглядом, Сірко зупинився за крок від нього. Був нижчий од гетьмана, але теж крутий в плечах, міцний, хоч і геть сивий. І погляд його сталеві-каріх очей, перехрещений з поглядом гетьмана, не ламався. Про що думали обоє? Яка завія промайнула перед очима, що побачили в тій завії? Чиї очі, чиї постаті, чий поклик відлунював у ту мить у серці того й того?

Все відали, все пам'ятали, од Хмеля й ще раніше, аж до останнього розмиру. Були неначе два плавці, що виборсалися з однієї кручі і стали на двох берегах річки.

— Давай, отамане, помолимося, — показав гетьман рукою на прочинені двері молільної кімнати. — Щоб не лишилося на душі гріховної осуги.

— Я вже молився, — спокійно сказав кошовий. — І гріховної осуги не маю.

Одначе переступив поріг молільної кімнати, пошукав очима пресвяту богородицю, не знайшов — може, вона й стояла на котрій полиці, але побачити її було важко: ікон було дуже багато, і всі наполовину захищені за шовковими завісками, ще й виблискували золотом, аж різало очі. Постояв перед кіотом, прочитав "Вірую" і повернувся назад у горницю.

Дорошенко молився довше. Проте коли вийшов у горницю, ні на обличчі, ні в очах святобливості не було, навпаки, в них світилася невпокорена злість і неприхований виклик. Сів за широкий стіл, поклав на нього великі руки. На столі була намальована картина страшного суду, й гетьманові руки сягнули просто у геєну вогненну. Сірко усміхнувся, а гетьман, не зрозумівши його усміху, нахмурился, пожував твердими губами. Може, саме через отой усміх і почав отако, з одрубубу, не кинувши гостеві доріжки, по якій той мав сам піти.

— Кажи, що привело тебе до мене? Тільки не крути́йствуй. Ти се погано вмієш.

У правій його брові заплутався сонячний промінь і у вусах теж, від того гетьманове обличчя було немов розрубане навпіл і трохи зловісне.

Він не нагадував Сіркові про давню обопільну приязнь, а також про пізніший розруб, мабуть, розумів, що вияснення причин одразу розведе їх по різних дорогах. Але їй обійти того вони не могли. Очікували, хто почне перший. Сірко посміхнувся, його посмішка була ні доброю, ні злою.

Йому було трохи в подив, що гетьман пробенкетував три дні, не давши йому розтулити рота про справу, а тепер починає розмову отако. Він або спивався з розуму, або чогось боявся. Одтягував, зволікав розмову віч-на-віч, хотів одкрутитися од неї їй, тямлячи, що не одкрутиться, кидався, немов на герць. Сірко вловлював непевність у поведенції гетьмана, і йому хмурніло на душі. Пам'ятав міцного, сильного духом козака, а бачив поруйновану горілкою його подобу й уже шкодував, що приїхав сюди. Нелегко йому було починати тоту розмову, може, через те й розпочав трохи незвично, майже по-євангельськи:

— Важко орати, коли нічим сіяти.

— Все од бога милосердного. Прецінь, уже вийшов у поле. — Йй враз, перебравши ще раз у думці Сіркові слова, скинув важкими бровами. — Чиє поле маєш на мислі?

— Твоє, гетьмане, — спокійно одказав кошовий. — Хоч ти й на чуже недавнечко засилав женців.

Гетьман уперся важким поглядом Сіркові в перенісся, сказав з образою і злістю:

— Якщо приїхав чинити дознання по татарській налозі на Січ, то не туди втрапив. Сідлай коня і колоти в Бахчисарай.

— Може, поїдемо й туди, — розважливо мовив Сірко. — Чогось тебе болить та налога. Я ж ніби про неї нічого не запитував.

— Мало мені ваших листів, — блиснув очима Дорошенко. — Померти мені безчесно, коли хоч словом зрушив орду. В Стамбулі визрів той злий замір. Радник дивану ага Сулейман Кегай нараяв той потаємний похід великому візиру. Кілька літ виношував його, протуркотів ним Кепрюлю вуха.

— Звідки знаєш те, гетьмане?

Кошовий запитував спокійно, розважливо, а на губах зачаїлася посмішка, її можна було потрактувати і як добру, примирливу, і як підступну. Чоловічки Дорошкових очей метнулися туди-сюди, його дратував той усміх, але надто поважний був мент, хотів чи не хотів, а мусив шукати виправдання, давати пояснення, вивідати свої таємниці.

— Мій резидент у султана дознав.

— Гаврило Лісовський?

Чоловічки гетьманових очей враз стали гейби скаламучені кринички.

— Маєш там свого вивідача?

— Може, й маю, — кошовий відповів ухильно. — Але про це розповів посланець Самойловича. Ще й сказав, що ага Кегай водить дружбу з Лісовським.

Обличчя Дорошенку залляла фарба, затремтіли в гніві важкі повіки наллятих вогнем очей:

— Я так і знав, що це він, давній ворог, обмовив мене перед січовим товариством. Нехай попенко збере по всьому Лівобережжю попенят і все одно нічого не докаже. Яко тхір, з нори чадить.

— Мілієш серцем, гетьмане, — мовив Сірко, але Дорошенко не почув його чи вдав, що не почув.

— Яко день різниться од ночі, так злий чоловік од чесного. Той пастир хоче спалити кошару, а вівці пустити під вовчий гін. Хоче одібрати в мене булаву, аби розкарячити куці ноги на обидва дніпрові береги. Підрясник він вонючий, а не гетьман. — Дорошенко стихив голос, і слова на його губах шелестіли, як вогонь на дощовому вітрі. Й великі булькаті очі теж наллялися вогнем. Видно, він бачив свого ворога близько, не забував про нього ні на годину, бачив як потвору, відьмака чи злу поторочу. Обопільна ворожнеча стала для обох гетьманів життям, у ній спалювали кров'ю, губили глузд, державу і людський чин. — А чи має силу захистити край? Аби не я, він би давно весь був під турком. Я стою йому в обороні: то одби-ваюся шаблею, то згодовую пса-турчина власним серцем. Моє право на булаву завойоване кров'ю. Мій чин вищий за його! Я — гетьман, а він — попович.

— Ви обидва навіжені! — вдарив одразу обома кулаками по столу Сірко, й очі йому потемніли од гніву, а брови зломалися й стали гострі, як вістря стріл.

Це було так нагло, що Дорошенко першої миті не повірив почутому. Брови його шугонули вбоки, в очах крутнулася червона мла. Навіть на бранному полі, виїжджаючи на герць, ніхто не одважувався кинути такого в обличчя запальному гетьману. Ці слова, мабуть, були несподіваними й Сіркові. Виплеснули, як огонь з рушниць, а в грудях пекло й далі, й пекли вуста інші слова, може, не такі образливі, але не менш гіркі.

— "Моє", "я", — сказав з тугою, аж Дорошенку затерпли на губах слова гніву й прокляття. — Про себе тільки дбаєте. А чиї діти, вже й забули? Не тієї України? Та хіба вона вас обходить? Їй сльози — вам перли, їй кров, а вам трунки.

— Страшні слова мовищ, — з чорною погрозою в голосі сказав гетьман і важко, аж заскрипів оббитою шкірою позолочений стілець, підвівся. — Все життя стояв я їй у захист...

— Відаю добре, який то захист. Християнським людом, живою монетою платиш драпіжному вовкові турчину за владу. Не ти оддав татарину жителів Орловця? Не з твого призволення повели із мотузками на шиї в турецьке пекло бикліївців? Уже під гетьманськими вікнами татари торгують українцями. Як дожив до цього, гетьмане? Як упав у таке! Чи ж варта булава крові свого народу?! Спинись, чоловіче, стече кривавиця, і залишиться безживний труп.

Під вагою отаманових слів Дорошкові плечі опускалися все нижче й нижче, врешті не стало снаги стояти, й він сів. Дивився на власні стиснені кулаки, не знаючи, що з ними робити. А Сірко казав далі:

— Їхали ми твоїми полями, а там воістину нікому ні орати, ні сіяти. Аравійська

пустеля, а не Придніпров'я. Всі полишають твій край. Про таке щастя мріяв ти, гетьмане? Згадай свою молодість. Згадай Хмеля, батька нашого. Таку вітчизну заповідав він нам?

— Чи ж я не хотів з'єднати обидва береги? Чи не я важив життям задля неї? — з болем і гнівом скрикнув Дорошенко. — Розкраяли одне поле на дві половини без моєї і твоєї на те згоди. І лишився я на одному кінці поля, а на другому всупротив мені розкарячився многогрішний. Виперли його проти мене, бо ж не хотіли вволити моїх справедливих вимог.

— Ти справді важив життям, і важив не раз, — погодився Сірко. — Був чоловіком доброго клича. Та не Україну ти нині любиш — себе в Україні. Ще й з гетьманською булавою, тобто з почестями, славою і багатством. А ти полюби її без булави...

— Я любив... Присягаю богові в трійці єдиному.

— Тоді — любив. А потім... І скільки їх, таких...

— Їх?

— Нас. Той — за пірна. Той — за воли волоські. Той — за челядників. А ти полюби її за голодні сироти, за заплакані вдови. За вічне її страждання. За страждання полюби! За всю оту кров, що пролили Павлюк, Кривоніс, Богун... і всі інші, безіменні. Надто отих, чиї й хрести погнили, і могили позападали. Вже жито на тих могилах. Чи ж пам'ятаємо? Полюби за кров, яка не окупила. В усіх інших народів і держав вона скуплялася, а наша — ні. Хіба ж вона не праведна? Хіба вона не свята? А вже тоді полюби за широкі степи, за гаї черешневі, за зорі, за карий усміх жони своєї. За материну пісню! Чей співала тобі? Всі чужоземці кажуть: такої пісні більше немає ніде в цілому світі. Чуєш — в цілому світі! То що — нехай її розтопчуть татари, нехай вона щезне?..

Його шию душив ковнір, він рвонув його, аж одлетіли гаплики.

— А ти... ти... — Дорошкові очі налилися кров'ю. — За що ти її любиш, не за булаву?

— Відаєш, гетьмане, сам, що таке моя булава, — сказав трохи спокійніше. — Сьогодні в мене, завтра віддам іншому, не налипає на неї золото, і хуторів нею не здобуваю. Завтра я буду простим козаком і проллю кров таку саму, як усі. Просту. Не гетьманську. Подумай об цім. Добре подумай.

З його грудей вирвалося зітхання. Зненацька зітхнув і Дорошенко. Сірко провів по обличчі рукою, немов знімав з нього невидиму павутину, й мовив:

— Кажу — подумай... Бо й приїхав я промовляти не до твого серця, а до розуму. Тільки до розуму.

— А до серця? — з надією, яка зродилася неждано, скинувся Дорошенко.

— До серця — пізно. Минули часи, коли можна було промовляти до нього. Важко йняти тобі віри й мати в бозі надію на тебе.

— Кажеш, мовби про покійника...

— Але ж подумай сам, мосьпане, хто ти є, — казав далі розважливо кошовий, і це було страшніше за докори, за гнів. — Вмерла на Україні віра в тебе. Чужий ти для

отчого краю. Ти живий — і тебе немає. — Сказав, і в самого похололо серце.

Дорошенко підхопився знову, заміряв горницю з кутка в куток, аж жалібно дзвеніли на горіховій полиці золоті та срібні чаші, тарелі і чари. Тицявся, неначе барс у клітці. Сірко подумав, що вскочив до неї сам, — відступав перед наставленими списками, аж поки не брязнула защіпка. Зупинився біля мурованого каміна, на карнизі якого стояв боевий золочений годинник, прихилився спиною до гладеньких холодних кахель, дивився звідти вороже. Звідси, од столу, здавалося, що то не жива людина, не Петро Дорофійович Дорошенко, правобічний гетьман, а його парсуна. Саме таким здебільшого й малювали правобічного художники. Чимале поле із зелених і синіх квадратів кахлю, і на ньому важкий чоловік у вишитому золотом кунтуші. Пронизливі очі, велика кучерява борода, важкі вуса, що майже затуляють уста.

Зненацька він ворухнувся, й враження парсуни зникло, очі примружилися, уста відкрилися в злостивій посмішці.

— Не вмерла. Я ще маю силу. Ачей зможеш відчутти на власній шкурі.

— Якби мав силу, не обплітався б чужою лозою. Дорошенко скрипнув зубами. Когось іншого за такі слова гетьман зітер би на порох. Одначе була в Сіркові, що сидів напроти нього, непереборна сила, яка мовби сковувала Дорошенка. Притягальна сила довіри, непереборна сила правди — цей чоловік не обдурить, не зробить іграшкою у якійсь своїй грі. Бо ж людськими долями не грається й для себе нічого не прагне. Несосвітенне! Такого не буває... Таке є. Мав час і спосіб пересвідчитись.

Останні слова Сірко сказав не гнівно й навіть не сумно, скорше безнадійно. Встав і собі, підійшов до вікна. Воно було зачинене, ще й завішане шовковою перською ширмою. Він одсунув ширму, хотів відчинити й вікно, — в горниці стояла задуха, — але закрутка була химерна, заморська, з якимось секретом, не зрушувалась. Вікно — вузьке, високе, гратоване, розмальоване жовтими та синіми косинцями, проміж синіх — білі. Горниця — на другому поверсі, звідси видно широкий, вимощений камінням двір, широку долину Тясмину, вже припечені сонцем, але ще зелені луки. І горби, як гори, що синіли ген у далині. За ними ховалося сонце. На подвір'ї порожньо, тільки біля вхідних дверей будинку стоїть, обіпершись на спис, вартовий козак та по даху церкви ходять голуби. Голуби — сині, а козак — жовтий, й од того наче несправдешні. А внизу, під вікном, — яблуня, одна на все подвір'я, верхні гілки на ній усохли, а нижні рясно зародили, мабуть, чи не востаннє.

Гетьман дзеленькнув у срібний дзвіночок. На порозі став молодий козак у малиновому кунтуші.

— Принеси дві янчарки, — наказав Дорошенко. Козак здивувався, одначе свого здивування не виказав.

Дорошенко одчинив вікно й поклав обидві рушниці на підвіконня. Очі його жахтіли диким запалом.

— Бачиш голубів на даху церкви? — вказав Сіркові. — Там чорні й білі. Я стріляю чорного, ти — білого. Хто влучить...

Сірко покрутив вуса, мовив з досадою, не дослухавши гетьмана:

— Стріляти божих птахів на даху церкви?

— Моя церква, мій і одвіт, — блиснув чорними зіницями Дорошенко.

— І хіба можна... Хіба можна заставлятися на таке? — з серцем мовив Сірко. — Чув я, гетьмане, про твої лихі дивацтва. Але щоб отак... Цур від того мене й тебе... Я можу стрілити чортові в око, але в голубів не буду.

— Як хочеш, — напрочуд легко погодився Дорошенко. — Я ще покажу, живий я чи мертвий.

— Тоді для чого обплівся чужою лозою? — запитав кошовий. В цю мить на дзвіниці соборної церкви, якої звідси було не видно, забовкав великий дзвін. Сірко за ним не почув, що сказав гетьман. Повернувся й глянув на Дорошенка. Той стояв, похиливши голову. Це був старий, утомлений чоловік.

— ...Що мушу робити?

Гетьман повторив слова, яких не почув Сірко.

— Не знаю, — щиросерде зітхнув кошовий, і були в тому зітханні й співчуття, й огода, і смуток. — Не знаю, гетьмане. Думаю лишень, як же щасно жити в краї, котрого не змагають чужі сили. Ну, може, й не щасно... А все-таки легше. Ми з тобою йдемо гонами, яким уже видно кінець. Много літ зичив тобі добра й побіди. Хотів, аби з'їхалися докупі ви, гетьмани, й обрали з-поміж себе одного. Бо ж недарма сказано: в гурті й батька легше бити. І вже поготів оборонитись од ворога. Весь вік ми косимо не собі жито. Косимо нарізно, різним господарям — то ляхам, то, як ти оце, туркам, і з того вони мають зиск, а ми — лихо.

— Випало нам багате поле, та поміж широких шляхів.

— Якби сукупно орали його, то змогли б заступити й ті шляхи Хміль нам показав правдиву дорогу... Покладав колись я надію й на тебе. Сподівався, піднімеш високо булаву...

— А нині? — похмуро, вже без надії запитав гетьман.

— Не вірю. Пізно. Вижата твоя нива. Столочена чужими кіньми. — І по хвилі: — Про себе багато думаєш.

— Звідки така впевненість?

— Читаю у твоїх очах. А нам уже не випадає ширмувати з долею.

— Може, — погодився Дорошенко й пожував злихоманеними губами. — І ворони клювали один одного... І найсмирніший осел вбив найбільшого лева.

— Ти про що?

— Про воронів, які клювали один одного...

— Це зі святого писання?

Дорошенко вдоволено усміхнувся, бо ж вдалося хоч чимось возвеличитися над цим нехай і славетним, але ж "болотяним" полководцем.

— Літописці-історики оповідають, що таке було перед кончиною Македонського. Спочатку він дав великий банкет... Сірко ледь поблід, потер долонею підборіддя.

— Банкет і ти дав великій. Може, й перевершив... Колючим поглядом Дорошенко помацав Сірка. Але той був незворушний. Всміхнулися обоє. Вперше за три дні.

За мить гетьман знову спохмурнів. Бликнув з-під брів очима.

— Король польський шле до мене послів. Обіцяє заступництво, права і вольності.

— Всі королі обіцяли. А сповнив хоч один обіцянку? Приїжджав перед Великоднем од нього і до мене гонець таємний. Обіцяв булаву... Дорошенко підхопився, аж похитнувся важкий стіл.

— Неправда...

— Клянуся святою покровою... Дорошенко важко опустився на стілець.

— І ти?..

— Як бачиш, приїхав до тебе.

Мовчали. Слухали, як дзвонить на соборній церкві дзвін, і були його згуки дратівливі обом. Гетьманові аж кортіло послати когось, щоб спинив дзвонаря, але на те не зважився. Сумні звуки пливли крізь мальовані шибки, вони, здавалося, стелилися по чомусь живому, накривали його чорним оксамитом. По тому, що кривавилося надією, засівалося кулями, проростало ратищами, а потім не збулося. Кілька разів гетьманові здавалося, що хапав те живе голірuch, але потім воно знову випорскувало й мріло, як марево в гарячих причорноморських степах.

Либонь, тільки один раз випустив його з власної вини. Того не міг вибачити собі все життя. Воно мучило, як випита згорячу отрута, од якої вже не можна порятуватися. Це сталося, коли він, погромивши ворогів, мав доконечно добити їх, не давши доскочити фортець і зачинитися в них. Він уже вів свої полки, коли з Чигирини прискакав гонець (увесь вік хитається від утоми з боку на бік перед його очима вороний білоногий кінь) і прохрипів підступну вість: гетьмана зрадила дружина. Це було як випал гармати в обличчя. Ще мелькали попереду зсутулені спини ворогів, але він уже не бачив їх, світ йому заступили чорні, як вуглини, очі, що сміялися до когось іншого. Жінка обіймала когось іншого, відчиняла комусь іншому двері опочивальні в той час, коли він шаблею захищав своє і її панство та честь. Це було так вражаюче, так кривдно, що мозок потьмарився йому, й він, полишивши ворога на божу волю, полишив військо на наказного гетьмана, погнав у Чигирин, аби заскочити нецноту жінку та її ылосника. Стугоніло серце, стугоніла під копитами дорога, й падали на неї гарячі сльози любові й прокляття. А коли давав лад у власному домі, пропав встановлений лад у війську.

Все сплигло з роками: любовне очманіння, солоня отрута ревнощів, і назавжди лишилася оскарга перед самим собою власного вчинку та шкодування втраченого. Він навіть гаразд не знав, чи дружина зрадила справді та хто був її коханцем, — челядь стала на захист її честі. Й не знав, хто той гонець, бо потім ніколи з ним не бачився. Хтось його підіслав? А може, то був чорний посол самої долі — він не втопився в Дніпрі, не спіткнувся під ним кінь, не натрапив у байраці на розбійників. Все життя гнав його од себе й не міг прогнати. Той їздив слідом на вороному коні й посміхався злорадно. Найчастіше появлявся тоді, коли гетьман почував скруту. Все можна повернути назад: гінця, зруйнувати збудований дім, перекувати шаблю, не можна повернути долю. Один маленький, нерозважливий крок, і покута — до могили.

Звичайно, так розмірковує тепер. Коли найсолодші поцілунки здаються пісними. А

тоді він кохав. Кохав шалено. Й відданий з милих уст комусь іншому один поцілунок дорівнював життю. Яка химе-рія? Який незбагнений світ!

Бемкали дзвони, вони були сумні, здавалося, дзвонили по небіжчику. Але ж, здається, ніхто із значних людей не помер у місті, щоб оповіщати про те з дзвіниці соборної церкви. А може, й це чийсь підступ? Йому враз пригадалися дзвони на минулорічний Великдень. Веселе свято, а мідь гуділа важко, печально. Він тоді наказав зупинити дзвонарів, але ті замкнулися на дзвіниці й не пустили козаків. Гетьман їхав зі Стіни в Чигирин. Грав під ним кінь, тріпотіли над ним знамена — все, як і завжди, — підскакали до брами й мусили зупинитися. Вузький проїзд заповнили татари — вели ясир, відкуп. Іржали коні, ревіла худоба, дзвонили кайданами бранці-християни. Вони зводили руки, одні — в мольбі, інші — в проклятті, а він одводив очі й ввіп'явся пальцями в кінську гриву, аж білий румак хропів і круто вигинав ший. А тоді гетьман рвонувся через татарське скопище, тнув важким, у дванадцять стальок, нагаєм праворуч і ліворуч, його басаманили теж, він проїхав, немов через бойовище (диво, що не спинила ні стріла, ні шабля), втікав у замок, у тишу молільної кімнати, в чадну безодню горілчаного виру. А татарські послі знайшли його й у горницях, погрожували, й Дорошенко бив їх, своїх союзників, по пиках, повибивали зуби, і наказав повикидати у вікно, і вже чекав смерті од турчина, але турчин облизав закривавлену пику й змовчав. А коли Ромодановський з Самойловичем взяли в осаду Чигирин, і настала в місті смертельна скрута, и уся генеральна старшина раяла здатися, гетьман наказав закотити в покої бочку з порохом, скочив на неї із запаленим гнотом у руках і гукнув, що зірве себе і всіх разом з собою, але не здасться. Тільки отак подвигнув козаків на оборону, й хтозна, кому рвійніше складати присягу старшини — гетьманові чи бочці з порохом.

Сірко теж спогадував минуле, й казав про сплюндрований край, про лихі замисли Порти, й в'язав усі біди української землі з його, Дорошенковим, ім'ям. А гетьману чомусь знову сплив на кінчик пам'яті гонець на вороному коні, — спогад той був гострий, як ніж, — він одштовхнувся од каміна й важко ступив до столу:

— Що ж тоді привело тебе до мене? Приїхав сказати, що я збродня й зловорожець?

Сірко потер рукою чоло. Почував досаду й злість, але вже не тільки на Дорошенка, а й на самого себе. Все було не так: і оцей його наглий приїзд, і триденне бенкетування, й оця розмова. Там, на Січі, мислив її зовсім інакше. Все таке саме, але слова не ті. Й Дорошенко не той. І раптом глевка туга оповила йому серце, й він пронизливо, із співчуттям сказав:

— Як же ти постарів, Петре. Я тільки тепер помітив. Як же ти... А козак був... Який козак був! Хміль тебе любив...

Дорошенко розгубився. Й Сірко засоромився теж й мовив майже суворо:

— Я до того... І я був козаком незлецьким. Обоє... з ярмарку їдемо.

"Людина однаково безпомічна на початку і вкінці, — подумав. — І там і там її життя незрозуміле і має мало значимості. Проте на початку воно не загрожує нікому".

Глевка гаряча хвиля сплинула в одну мить. Казав далі з тією ж нещадністю, але без

злості й мовби приступив ближче до самого серця гетьмана, відчаю не пригасила гіркота слів, але раптом сам відчув — лунають вони щиріше й переконливіше.

— Я приїхав зупинити тебе, аби не доруйнував краю. Турчин замислив доконати Україну, повернути її собі в підданство. З твоєю поміччю він того може сягнути, подумай, яким лихом падаєш па свій нарід. Уже й так у піснях проклинають тебе кобзарі... Чим ти важиш? Повір, Петре, вже тобі не возвеличитися, й слава твоя облітає, як цвіт на терні. Ти цього не бачиш, а всім вочевидь. То що ж лишається? Оці золоті келихи, оці палати? Се — прах! Заплющ на хвильку очі й послухай... Чуєш — дзвін? То дзвонять невільники кайданами в Стамбулі... Ті, котрих занютовано при твоїм попуску.

— А без мене їх не хапали? Може, ще більше!

— Однак той дзвін не про твою совість. А сей — про твою.— Сірко підійшов до Дорошенка, обіперся рукою на стіл. — Послухай, мосьпане, пошли послів у Москву та до Самойловича. Замиріться з ним. Склади з себе чин гетьманський і оддай булаву. Станьмо разом з лівобережцями і з московитами супроти супостата. І виговориш вольності для народу.

Дорошенко сахнувся, вперся очима в Сірка, ледве ймучи віри почутому.

— Оддати булаву Самойловичу! Та ти... Ти з розуму спав. Швидше грім прогримить поперед блискавиці, ніж таке станеться.

— Не Самойловичу оддай, а на Запорожжя. Я покладу її в січову скарбницю. А далі скличемо в долині Росави раду й оберемо гетьмана.

— Але ж ти сам сказав, що мені вже не возвеличитись?

— Авжеж, — погодився кошовий. — Сподіваюся, що й Самойловича обмине ся честь.

— Прецінь не для себе хочеш виманити її? — недовірливо повів вогненным оком.

— Го-го-го-го, — зненацька засміявся отаман.

— Тоді для кого ж? — вигукнув з серцем. Гнів, образа знову клетотіли йому в грудях. Ледве тамував їх. На ту мить йому забулися тяжкі розмисли, які останнім часом розколювали голову, катівницькі муки, що їх зазнавав, споглядаючи свій край. А вже ж і сам не бачив виїзду з глухих сутічок, що в них опинився. Гасив запізнілі порухи совісті горілкою й почував, як поволі дуріє од неї. Вона розмивала все: бажання займатися справами у своїй поруйнованій державі, родинний затишок, тиху замрію над книгами. В нього не лишилося нічого, опріч срібного келиха та голосних ерепенистих музик. Тепер думав: оддавши булаву, залишиться й без того.

— Невже не знайдемо по всій Україні достойного мужа? — сказав Сірко.

— Не бувати тому! — скажено затупотів ногами гетьман. — Не бувати! Швидше волосся поросте на моїй долоні, ніж я випущу з неї булаву. Йди звідси, отамане, поки я не наказав одтяти твою лиходійну голову та натоптати її клоччям. Воно в тебе й так замість мізків. Інакше не приїхав би сюди з такими богопротивними словами. Обдурив себе і нас хочеш обдурити: де ті вольності? Де та єдність? Хто їх дасть?

Дав волю гніву, жбурляв словами, але чим більше вивергував їх, то виразніше

бачив, що його крик — лише луна колишньої сили, певності, її одчайний схлип. До сьогодні, до цієї миті, намагався бадьоритися, обманював себе, ступав по своєму маленькому царству грізним і дужим гетьманом, іноді самодурствував, але раптом приїхав муж і поклав пруг, котрий він не має сили переступити, котрий хилить його життєвий шлях круто вниз. Йі зараз той чоловік дивиться на нього змруженими очима, й уста його стулені глузливо, майже зневажливо. А Сірко знову думав про те, як страшно може переїнитися людина. Була ж за плечима звияжна молодість, була віра, була святість у душі. Гриміли по кленових мостах молоді коні... Дивно влаштований світ; коли людина молода, коли в неї нічого немає, вона може усім офірувати товариству, вітчизні. Навіть життям. Коли ж у неї повні комори, не хоче поступитися й дрібною. Скільки-то валечних мужів, сміливих воїнів на його очах перетворилися у обережних обивателів... Ну, Дорошенко не обиватель, але вже й не воїн. Уже йому важко відмовитись од навощених підлог, кришталевих чар, догідливих усмішок челяді, вже йому голову навек отуманила влада, вже найдужче любить себе.

Дорошкові здавалося, що кошовий кпить з його гніву, й лютував ще дужче, але вся його ярість розбивалась об спокійну, трошки співчутливу посмішку. В тій посмішці справді були осуд і смуток по всьому, що не збулося, по колись дужому мужеві, нині розтерзаному й розтріпаному, по відкритому, сміливому серцеві, яке виродилося в зневірене і зле. Його самого доля не розтріпала, він не дався їй, хоч і не мав од неї нічого. Він не мав з неї великого зиску, як Дорошенко, платив тільки за содіяне, а не за замислене. Дивився на Дорошенка, й здавалося йому, що ніколи й не зустрічався з молодим, сміливим мужем. А ще його мучила думка: у що вірить цей сивий чоловік? І взагалі, чи може він ще у щось вірити? Адже перейшов такі каламутні потоки... Шлях до влади — через нетрі, де ніж і петля. Тепер не хочеться випускати владу з рук, вона єдина тримає його на світі, й страчено стільки сили, й пролито стільки крові. Ще більше її пролито, щоб утримати владу в руках. Запродано цілий край... За який викуп? Він вірить у нього чи ні? Та хіба не можна від неї відректися? Відректися — стати ніким. Стати Людиною! Яка ж вона проклята, ця влада, декотрі не хочуть випускати її з рук, лежачи й на смертному одрі.

— Пам'ятаєш, Петре, Батіг? — запитав тихо, проникливе, намагаючись добутися до того, що лишилося живого, неструхлого в душі гетьмана. — Банкет пам'ятаєш? Пішли ми з тобою, обнявшись, у степ. І ти тоді сказав... Сказав, що Хміль зацвів у твоїй душі на все життя.

Гетьман не чув, а може, вдав, що не чує. Йі далі клекотів, і далі погрожував, лаявся чорно — по-козацькому, по-московському й по-татарському.

Сірко підвівся. Одначе за порогом зупинився, і в серці йому заклекотіли слова, які не міг понести з собою. Вернувся, щоб сказати їх. Ступив на поріг і побачив, що гетьман лежить на підлозі, обхопивши голову руками. З вуст йому зривався болісний стогін. Кошовий тихо відступив назад.

IV

Він спав, а може, марив. Потопав у м'яких гетьманських перинах, а здавалося,

тонує у воді. Думав насправжки чи уві сні... Думав про те ж саме. А за що він її любить? Нагромадив слів великих... За що ж він її любить? За зорі, за степи, за карі очі? Бридня. Тобто не бридня, але любить не за це. А за віщо? За віщо?

"А за віщо мати любить дитину? — зринуло зненацька. — А дитина матір? Та й хіба може світ існувати без цієї любові? Якщо тебе народила праведна мати, то її не можна не любити. Інакше ти — покруч, потороча, бридке створіння, а не людина". В ту мить щось майнуло перед його внутрішнім зором, і він розплющив очі.

Низько, зігнувшись по-яструбиному, до опочивальні зайшов з п'ятисвічником у руках Дорошенко. Був у довгій вишитій сорочці, з-під якої виглядали смугасті перські шаровари, в бухарському квітчастому халаті, накинутому наопах. У хисткому світлі п'яти свічок обличчя його видавалося висіченим з чорного каменя. Сірко не встиг навіть подивувати, як гетьман вийняв з-під пахви велику, обсипану коштовним камінням булаву й поклав на столик в узголів'ї кошового.

— Та сама... На. Вчини, як тобі велять господь і совість.

Він повернувся й вийшов, щільно зачинивши за собою двері Сірко помацав рукою — булава була холодна, здавалося, на ній повиступав іній. Кошовий одсмикнув руку. То це за неї пролито стільки крові, — подумав. — Нікчемні метал і камінь забрали стільки людських життів... На ній і зараз кров. Йому здалося, що кров прилипла до його руки. Спробував витерти її об простирадло... й пробудився доконечно. Сів на постелі, оглядався здивовано. В опочивальні панувала тиша, дрібні біті зорі зазирали у вікно. Сіркові сгало моторошно. Від цих зір, од чужої горниці, сид химерного сну, що все ще хилитався перед очима. Саме отак, у халаті наопах, у смугастих перських шароварах тинявся пізно увечері по палацу хмільний Дорошенко.

Кошовий пошкодував, що не виїхав учора. Невже йому й справді щось важила ця булава? Чого хотів досягти, обібравши її в Дорошенка?

Тільки зупинити кров, що заливала рідні поля. Тільки миру поміж братів. Бо то лихий приклад не лише тим, що живуть зараз, а й тим, що житимуть після. Сплинули наверх кинуті Дорошенком слова: "Прецінь не для себе хочеш виманити її?" Й потопилися одразу ж... Не для себе. Й поки що ні для кого іншого. Так, якби було кому — вручив би. Вклав би в руку дужу й могутню. Колись і сам вар'ював проти дужої руки і тільки згодом зрозумів, що іншого виходу немає. Не було в краї вищої сили, вищого закону, якому б підкорилися всі і велінням якого б мали жити. Цей закон суперечив закону січовому, але ці два закони, на жаль, зійтися не можуть. Він не терпить насильства й примусу, але без сильної руки нічого вдіяти не можна. Дорошенко сказав, що забирає Сірко булаву собі. Дорошенко сам не вірив у те, що сказав. Сірко виважив Дорошкову муку, бачив тяжкий розмир його замірів і совісті й розумів, що так довго тривати не може. Гетьман кілька разів поривався щось сказати й зупиняв себе. Завтра має щось статися. І що саме? Сірко не знав напевно. Може, гетьман і сам не відас, чим зворохобиться його душа. Може, погибеллю Сірка і всіх козаків, які приїхали з ним... А може, кінцем довголітньої братовбивчої війни, першим днем миру, надією на щастя краю. Бо далі так тривати не може. Інакше гетьмани вигублять до кореня свій власний

народ.

V

Дорошенко зрікся гетьманського чину ранком наступного дня. Цілував булаву востаннє й вручав її в руки кошовому Січі Запорозької на радному майдані біля соборної церкви. Майдан був майже порожній. Гетьманська старшина, невеликий гурт городових козаків, Сірко та Флор Минаєв — оце й усі, хто був при тому.

Так повелів Дорошенко. Не грали сурми, не били литаври, не майоріли проти сонця прапори та корогви. Всі санджаки того ж дня повіз у Москву гетьманів брат Андрій. Дорошенко поки що залишався в Чигирині чекати своєї долі. Він не розпускав війська, проте одкликав з Адріанополя своїх резидентів і наказав випроводити геть турецьких і татарських. У Чигирині поки що не знали, чого чекати: миру ч; нової війни. То більше, відомо всім: найтривкіший мир настає після найтяжчої війни і найтяжча війна після довгого миру.

VI

Повертаючись від Дорошенка, запорожці зупинились на першу исцівлю в корчмі навпроти Кременчука. Корчма була покинута, стежка до хати заросла споришем, попід призьбою й біля ганку вигналися бур'яни в пояс, хтось познімав двері, повиймав вікна, одначе широкі дубові лави, а також стіл і кленові поли для нічліжників залишилися. З хати притьмом вимчав кіт, скочив на похилений тин, вигнув спину, зашипів, а тоді занявкав. Здичавів, але ще не зовсім.

Козаки попутали коней і пустили в лужок під дикі груші па попас, а самі розташувалися в корчмі. Вона була величенька й складалася із заїжджого дзору та шинку, які розділялися повіткою, під неї подорожні ставили коні й заковували вози або затягали сани. При шинкові містилася й кімната, в якій жив корчмар з сім'єю. Все те тепер запустило: мальовані крокусом стіни та сволоки потемніли, піч полупилася, долівка вибилася. Одначе раділи й такому затишку, все ж не годувати комарів десь у байраці. Вечір мав піти не на пропаче: везли дещо в тороках, й куманці та фляжки були повні, а в передках возів, на яких допроваджували подаровані чигиринцями гармати, покочувалися туди-сюди нові кленові барила. Чопки з барил вибили, проте денець не побачили: сталася подія, за якою забули й про румильське вино, й про фляжки з оковитою, й про все на світі. Не відомо, хто із козаків і як саме дознав про гетьманську булаву, яку Сірко віз у тороках свого сідла, — адже, коли Дорошенко її віддавав, запорожців не було, всі вони стояли постоем у нижньому посаді, булаву Сірко вирішив показати вже в Січі, на великому крузі, — але в корчмі хтось виповів цю таємницю. Вість та зв'южила січовиків. Уже трохи хмільні, вони обступили ванькирчик, де вкладався на спочинок кошовий, і почали вимагати, аби оддав булаву.

— Викинь її, батьку! — гукали запорожці. — Вона турком смердить. На ній кров християнська.

— Як можна викидати?! Це справжня булава, Хмелева, — хтось спробував погамувати козаків, але його не слухали.

— Ти одурив нас, нишком од коша вів перемови з гетьманом. Не маєш на те

зволення! — лунали голоси.

— Виходь до нас. Винеси її, ту заразу!

Вони розпалю'вали криком один одного, двоє найвідчайдушніших, а може, найхмільніших, переступили поріг, де в світлі олійного ліхтаря без жупана, в самій сорочці, вишитій дрібним барвінковим квітом по комірцю, сидів кошовий, їм намагався перешкодити Ніс, пропхався й собі до дверей, але його не пускали.

— Чи ви подуріли, чи показалися, — усовіщав січовиків Ніс. — Кошовий вже спати вкладається. Ви хмільні й дурні. Ось прочумаєтесь... А ще краще: приїдемо на Січ, запитаємо перед усім товариством.

— Ми хочемо зараз, — осмілілий од горілки, кричав з-за чужих спин Шевчик, перемінивши голос. — Нехай дає одвіт.

— Тобі, пришелепуватому? — взявся в боки Ніс. — Кошовий, далєбі, має свій розум. Шевчик сховався, але інші не відступали.

— Може, він і має, а ти ні. Йди, осавуле, до сучої матері! Носа зім'яли, одтерли, а самі приступили до ванькирчика ще прикріше. І вже не запитували, а правили вину.

— Ви з гетьманом замислили щось гибельне для своєї вітчизни.

— Ми вольні, а гетьмани у нас комусь служать! Кошовий встав, одягнув кунтуш.

— Йдіть геть, — сказав. — Дам одвіт на військовому крузі.

— Зараз давай, — закричав гостролиций, з хвацькими вусами козак Плямкало, аж полум'я ліхтаря тріпнулося за відчиненими дверцятами й трохи не погасло. — Ти радився з нами, коли брав її?

Отаман до того крику скипів, його ліва брова звично зломилася й круто поповзла вгору.

— Не маю нужди радитися з дурнями, — гукнув і схопив Плямкало однією рукою за груди, а другою за плече й витурив у сіни. Плямкало полетів шкереберть, збив з ніг одразу двох. А Сірко вхопив за плечі ще одного, який лишився у ванькирчику, й теж потурих. Він хряпнув дверима й мимохіть повернув дерев'яного цуцика. Все скоїлося в одну мить. А в наступну у двері вдарила лайка й загупотіли кулаки. Проте двері були міцні, дубові, оковані залізними штибами. Видно, в цій кімнатині мешкав корчмар і тримав тут гроші. Запорожці ганяли тарани: били ногами, намагалися виламати двері плечима, а вони лише гуділи.

— Несіть колоду! — залунали голоси.

— Лаву давайте. Тягніть її з світлиці!

— Ми йому покажемо, як глумитися з товариства!

— Розіб'ємо булаву на голові!

Сірко розумів, що то не порожні погрози. Хмільні, розлючені зпорожці увірвуться до комірчини, світло погасне, й хтозна, що може скоїтися в темряві. Вийняти шаблю й рубати кожного, хто поткнеться на поріг?

Не випадало.

— Ет, чортової матері, — вилаявся скрушно.

З комірчини були ще інші двері — на кухню, а звідти — в сад. Отаман одяг шапку,

схопив дорожні сакви, в яких лежали його пожитки, серед них і булава, й вийшов у заснований густими тінями сад.

Запорожці кинулися вже на кінський тупіт, кілька чоловік похапали коні й погнали навздогін. Вони мчали широкою дорогою, ніч падала на степ, немов шатрище чорного, підрубаного намету, коні форкали в темряві й притищували біг. Проскакавши з півмилі, січовики згубили дорогу й зупинилися. Тугий степовий вітер видув з голів хміль, й стало їм прикро за себе і страшно за содіяне. Були як діти: то хоробрі до безрозсудності, то безпорадні до немічності. Кружляли на одному місці й гукали розпачливими голосами:

— Батьку, де ти! Батьку, озовися! Шевчик плакав.

Сірко не чув того. Він давно звернув з дороги й їхав степом. Не було радості, не було злості на тих, хто гнався й не наздогнав.

Тихо шелестіла трава, розумний і сторожкий кінь йшов стопою. Кинув на гриву поводи, віддався на волю коня. Пригадав, як усе почалося, як ховався за спину інших Шевчик, і йому стало смішно. Він реготав: коли б на той час хто стрівся в степу, втікав би, прийнявши за божевільного. Йому аж сльози набігли на очі, витирав їх кулаками.

Але те тривало недовго. Похмурість поволі оповила його, голову обсіли сумні думки. Сумні думки — чорні круки на одинокому дереві. Й серед них — найбільша: чи правильно вчинив, що приховав од товариства свої перетрактації з Дорошенком? Якби не приховав, то отаке було б з самого початку. Виходить, нібито правильно. Запорожці не пустили його в Чигирин. Йому б не вдалося переконати всіх січовиків, наперед не розкривши всіх своїх замірів, розкрити ж їх не міг, бо долетіли б до вух тих, кому про них знати не треба. Товариство мало йому вірити. Він живе й боліє тільки ним, дбає тільки про нього. Він помислив за них усіх, а таке завжди не подобається людям. То хіба ж він винуватий, що долею повелено мислити за інших? Нехай той Плямкало чи Шевчик хоч мізки викрутять, не доміркуються ні до чого.

Почував, що в оцих його думках щось не стулюється із запорозьким звичаєм, законом, та й не тільки із звичаєм та законом Січі. Хіба ж не в таїні від людей, од війська виколихували свої заміри Брюховецький, Дорошенко!

"Але ж, — оборонився майже гнівно, — мої заміри чисті".

З темряви на мить виглянули Плямкалові очі, зиркнули підступно й нахабно: "Звідки мені знати, що ти хочеш?" — "Через те й не знаєш і не дізнаєшся ніколи, що мало під оселедцем олії", — знову захищався сердито. "Я не знаю, — не гасив нахабних вогників Плямкало. — Брекало, Кваша знають. Усі гуртом до чгось домислимось". — "А коли домислитесь до чогось іншого?!"

Дві мотузки не зв'язувалися. Давно і кріпко думав над тим. Спостерігав не раз: людина замишляє на добре, а виходить зло. Чи замисли куці, чи щось заважає, чи кожна людина має на всі добрі і злі справи свої мірки? Тоді що ж виходить — не може бути добра для всіх? А, мабуть, не може. Навіть січовий закон не всі справляють однаково, й не всім він до вподоби. Найчастіше буває так: починає людина з турботи про ближнього, зі справедливості, а закінчує олжею. Не може сповнити своїх замірів,

починає підпилювати, підрівнювати власні мірки, мінєє золото на мідь, а срібло на залізо. Мідь роз'їдає цвіль, а залізо іржавіє. Саме так розпочинали Брюховецький і Дорошенко. Правобічний гетьман і далі не спливав з його пам'яті.

Спустився у видолонок. Ворон брів по груди в тумані. Врешті, не чуючи руки вершника, зупинився. Витягнув шию, роздув ніздрі, заіржав. Голосне іржання дзвінким клубком покотилося понад туманом у ніч, розтануло в ній. Сірко підібрав повіддя. Думка ще спотикалася в голові; не проганяючи її, прислухався й розглядався. Туман плив попід кінським черевом, скочувався в ще глибшу долину. Вдалині мріли чорні кучугури дерев, ще не потоплені туманом, звідти тягло сирістю. Молодо кричав у травах перепел, і враз той крик пробився крізь бентегу думок, упав на оголене серце. Сірко відчув, як щось затремтіло в ньому жагою, хлюпнуло в душу, вона на мить розкрилася і впустила далеку-далеку ніч, тихий дівочий шепіт і гарячий пал на губах. "За один поцілунок він оддав гетьманство". На ту мить відлетіло все — важкі думи, битви, клопоти, лишився тільки крик перепела, закутані в туман вологі верби, зелений пах трави й щем серця. Все інше було далеке й непотрібне. Десь із самого денця зірвалася думка про світ — який він широкий і росяний і як мало зачерпнув його в себе, й гарячий жаль заклекотів у ньому.

Кінь пив з копаночки воду. По копаночці плавав туман, і, здавалося, Ворон спитав його. Зривалися з кінської морди краплі, кльо-кали глухо, неначе падали на дерево. Дзенькнули вудила, Ворон підвів галову й заіржав коротко, з похрипом. Може, він чув вовка, а може, його тривожила самотінь. Він довго не хотів брати вудила, врешті сталь дзенькнула об кінські зуби. Ворон пожував вудила і притих. Сірко сів у сідло.

Треба було думати, куди правувати далі. Вирішив зненацька:

"Поїду отако прямо й перепливу через Дніпро. Просто зараз, уночі". Зринула думка, що може втопитися, але вона не викликала страху. "Може, й на краще".

Невдовзі про Дорошкову згоду піддатися Москві повіз із Січі до царя кореспонденцію значковий товариш Овсій Шашіль.

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ

Гетьман любив затишні кімнати, м'які фотелі й канапи, килими — особливо турецькі та перські. Завжди сідав так, щоб перед очима була вся кімната й щоб тримати в полі зору всіх, хто в ній. Не любив, коли підходили ззаду або ставали збоку. Навіть по саду ходив тільки по прямих стежках і лише там, де не було кущів і великих дерев. А ще він любив вареники з вишнями, гречаники з салом і ковбасою, смажені в маслі курячі пупки, вишнівку і прозоре французьке вино. Принаймні так йому здавалося, й такі страви йому готували, коли обідав сам. Бо, якщо сказати правду, вже й не знав, що йому смакувало. Ось і вишнівка... Пам'ятав, як ще в батьківській хаті стояли на підвіконні сулії з вишнями і в них грав рубіновий сік, бігли вгору по стінках рожеві бульбашки, але для них, дітей, було заборонено навіть підходити до тих бутлів, і вишнівка здавалася неймовірним залассям. Пам'ятає, як восьмирічним хлопчиком добрав спосіб добути до того трунку — вирізав очеретину й тягнув крізь неї солодку вишнівку і доливав у бутлі води, аж поки не впіймався на грішному промислі. Його

зачинили в льоху, й він рюмсавав там від обіду до вечора, а по тому два тижні одмолював у бога гріх. Бог простив йому після першої молитви, він це відчув одразу й за це полюбив бога, а батькові не прощав довго.

І ось по багатьох роках, ба десятиліттях, згадав солодку батькову вишнівку, й заблагословив йому її, челядники заставили судіями довгий стіл, але жодна не смакувала. У всіх бутлях не те. Чи вишні не ті, чи не на тому сонці настояні... А тоді один кухарчук приніс невеликого штофа (каже, купив у одної баби), ягоди там були поморщені, вишнівка — темно-червона, але вона одразу нагадала гетьману ту, що вистоювалась у високих суліях з тонкими шийками в батьковім домі.

На жаль, і я, бабина, була не та, яку пив через очеретину. І він зрозумів, що тої йому вже не скуштувати ніколи — її спили літа, й не побігти босими ногами по споришу, і не рвати яблука-зеленці, не сміятися щиро й весело. Гетьман сумно подумав, що й сам він — жертва вічно нездійснених бажань, жертва погоні, в якій втікача — мрії — ніколи не наздогнати, навпаки, з роками відстає від неї. І лишається в душі порожньо, лишається невдоволення собою, лишається вічна оскарга на світ, і не хочеться зізнаватися, що вибрав цю путь сам. І тоді він засмутився, й весь день був задуманий, і наказав запалити в домашній церкві п'ятдесят чотири свічки, хоч не сказав, у спокуту яких гріхів або на звершення яких замірів має згоріти той віск.

Здивований таким велінням, Ждан Гук позапалював свічки. Гетьман не вказав, перед якими святими їх світити і які молитви читати. Так вони й згоріли перед образами святих в німій тиші.

Догоріли свічки в церкві, і Ждан запалив два п'ятисвічники в обвішаній килимами світлиці. Гетьман наказав відставити один п'ятисвічник далі, Ждан переніс його на кахельний карниз грубки. Гетьман подумав, що вже давно хотів прогнати цього парубійка, та чомусь не проганяв. Не справджувалися його надії на цього хлопця, хоч він нічого недишкретного мовби й не зробив, але гетьман душею відчував, що той до всього доскіпливо приглядається, нічого не приймає на віру, якщо так, то під тими прищами неодмінно загноздився черв'ячок недоброхіття. І все-таки він і досі чимось йому подобався. Чим же? Нелукавством. Простотою. А ще чим? Тим, що негарний?.. А може, тримав через те, що взяв сам, що обридли лестиві, слизькі челядники. Нехай ходить серед них хоч один отакий — відкритий і дикий. Колись і сам був такий...

Ні, не такий. А який був? І яким міг бути, аби не подув сприятливий вітер у його вітрило? Попував би десь у селі. Доживав віку добрим сільським батюшкою, мочив би у суліях вишні та квасив на зиму капусту з хроном, смородиновим листям та горобиною. Десь у глибині свідомості (неначе в сні) майнуло, що, може, в тому більше щастя, ніж у гетьманстві. Майнуло й щезло, йому аж стало соромно за такі думки, і щезли спогади, і став він знову важким, похмурим, буркитливим гетьманом, котрого мучать безсоння і печія, а сам він обридає всім бубонінням, нудними повчаннями, і влазить у всі великі й дрібні справи, і не може їх вирішити за раз, часто одкладає на завтра. На завтра! Вчора одклав не обмізковану грамоту з малоросійського приказу. В тій грамоті сказано, що йдеться до нових утарачок з турками — до великої війни, Адріанополь і Стамбул

рихтують її давно, й через те треба увійти в спілку із Запорожжям, пропустити туди порохів та провіантські обози й виділити з гетьманські' скарбниці кошти для закупівлі зброї.

Гетьман протримав у голові цей клопіт трохи не всеньку ніч, так і не позбувся його. Зняти варту, яку сам наказав поставити і пропустити обози! І таким робом укріпити на силі Січ, дати потачку сваволі й непослуху. Посполиті й так втікають на Січ, нема їм стриму. А дознавши, що Москва шле за пороги свинець і сукна, попливуть туди, як плав. А може, тієї війни й не буде. Вже турок один раз захопив шилом патоки, вдруге не захоче. Що йому більше в мислі — українські рядна чи венетійські сукна? Опріч того, Самойловича канудило від думки, що допомагатиме тому прибишеві, своєму запеклому ворогові — Сіркові. Спогадував слова, якими той шпетив його в листах, і важка, густа кров упала в скроні. Ні, не діжде, ланець! Кісткою в горлі Самойловичу Запорожжя! Зараза непослуху розтікається звідти по всій гетьманщині. Має себе той пробишака за зацного лицаря, узяв моду всіх повчати, ще й хоче привести його до одної спілки з правобережцями. Гетьман знає, що то за спілка! Видеруть з рук булаву, віддадуть, кому самі схочуть.

Що буде, коли не виконає оце веління Москви? Надішлють грамотку, вишпетять. Цар і бояри теж відають, що Січ — то дикий клубок шершнів, але мусять терпіти, бо той клубок стоїть на перепоні вовкові — турчинові. Може, й грамотки не пришлють. А може, він гетьман, добре не прочитав тієї реляції! Саме так — добре не прочитав.

Ця думка осяяла його, як знамення. Перехрестився, дістав маленький ключик, відімнув ковану срібними штабами скриню. Вийняв з неї листа з двома печатками, поклав на стіл.

— Ей, світла!

Ждан зайшов з передпокою із п'ятисвічником в руці. Цей п'ятисвічник (свічки товстенні, з білого лою) для читання. Самойлович страчав зір катастрофічне, це його вельми непокоїло і пригнічувало. Тепер, коли він читав, свічка стояв збоку і присвічував над головою.

Приступаючи до столу, Ждан побачив великого голутого метелика, який бився в шибку вікна, прочинив вікно і випустив його. Гетьман скривився. Й на хвилю відволікся од своїх думок, їх одволік чоловік на парсуні, що висіла на протилежній стіні. Та парсуна — єдина у кімнаті. Чоловік наморщив чоло, примружив очі, поклав на уста палець. Навіть Самойлович не знає, хто це такий. Якийсь латинянин, одягнений у козацьку одягу. Але вельми значущий його жест. Він увібрав ціле людське життя. Багато життів. Життя цілих поколінь людей. Помовч — і чогось досягнеш! Помовч — і залишишся живий. Навіть потаємні думки можуть відгадати! Не поспішай, помисли — знайдеш найкраще рішення!

Увесь вік гетьман живе з прикладеним до вуст пальцем. Якби прийняв — гай-гай, чи сидів би в оцій світлиці?!

Портрет чимось йому й не подобається. Либонь, нагадуванням, що й той жест можуть відгадати. А також думкою про те, що не все життя — в отій мовчанці, що є на

світі інше життя, просте й веселе, сповнене радості й довіри, безжурності, позбавлене страху й засторог. Може, воно і є, але не тут. Не в цих і не в подібних до цих стінах. Самойловичу здалося, що чоловік на портреті підморгнув йому. Мовляв, твій розгад правдивий. Гетьман знову підсунув ближче листа.

У Ждана зір, як у сокола-боривітра. Боривітер бачить маленьку птачку-пастушка в густій траві на відстані версти. Рядки, над якими гетьман нахилився до самого столу, в свічкаревому очу — як грубі гужівки. Гетьман думає, що Ждан не вміє читати й не знає, що той з дячком Алтином давно подолав часословець, псалтир і октоїх і тепер сам читає всілякі книженці. Ждан хотів одкритися давно, але якось не випадало, а тепер і не знав, як те зробити. Та й іноді вельми цікаві кореспонденції читає гетьман. Жданові втямки, як це страшно бути втаємниченим у гетьманові справи, й мучить його совість, ось через це він на хоче більше прислужувати в цих покоях. Цур їм, отим вигодам, про які казав Митрофан, і козацькому кунтушеві, і легкій роботі. Це ж лише в людських очах він козак гетьманського двору, а насправді — звичайний наймит. Щоправда, всі тут наймити. І старший кухар, і управитель, і навіть генеральний обозний.

І оцього листа вчитав Ждан. Дуже важливий то лист, бо писаний він на добро Запорозькій Січі і всьому поспільству, а ще там сказано, що йдеться до великої волейної потреби, либонь, і гетьман піде в похід, а з ним і Ждан. Ні, Ждан з гетьманом не піде, він намислив собі інший путівець.

— Розпали у грубці, — раптом звелів гетьман, — щось мене морозить.

Ждан здивувався — гетьман ніколи не пояснював своїх велінь.

"І чого він такий непривітний? — думав Ждан. — Доскочив найвищої влади. Все в нього є... Скільки то користі можна зробити на такому уряді. Може, тому й похмурий, що не робить? А чому не робить?.." Ждан заходив у глухий кут. Йому, неборакові, здавалося, що влада й дана для того, аби робити людям добро.

Все було готове до підпалу: тонкі кленові полінця, м'яка вівсяна солома. Вона спалахнула, щойно рожевий язичок свічки лизнув її. Золоті відсвіти заграли на смаглявому, з випнутими вилицями Жда-новому обличчі, на зеленій кахлі, на кованій сріблом скрині.

Ждан відступив із п'ятисвічником до дверей. Не знав: йти йому чи чекати, коли гетьман почне читати далі. Він так і не навчився вгадувати гетьманові порухи, часто ступав ногою не в ті, що треба, сліди. Й знав, що гетьман це бачить, але не міг здогадатися, чому не проганяє. Щоправда, цей важкий вельможний чоловік не мрів ласкою ні до кого, й мало кому вдавалося відгадати бажання гетьмана, хоч усі летіли летом на один покив його пальця, гнулися до підлоги; лише він, Ждан, стояв прямо, не гнувся й не хилився, і гетьман терпів його. А може, свічка і гетьмана впевнив, що має стояти прямо, як свічка.

Гетьман важко підвівся з фотеля, взяв аркуш і пішов до грубки. Пхнув його досередини, й цупкий папір спалахнув у одну мить. Вогненна сила аж підняла білий аркуш угору, а впав він донизу, на попіл, червоним сувійчиком. Ждан у першу мить не стямився з подиву. Далі йому спершу стало холодно, а потім душно, зяпав відкритим

ротом, і гарячий дух переплавленого з чорнобилем лою забивав подих. На мить — тільки на мить — спробував обдурити себе розгадом: такі листи треба спалювати, аби не розкрилася таємниця. Одначе одразу ж і відкинув ту думку: зовсім не така це таємниця, щоб її ховати од генеральної старшини. Гетьман усі листи оддає до таємної канцелярії.

Розгад був один.

Уже потім Ждан довідався, що й з гінцем, який привіз його, сталася лиха приключка: заснув у надмір натопленій хаті, в якій каглу у бовдурі хтось рано заткнув, так і помер неборака від чаду.

В першу мить Ждан поніс оцю таємницю, як відкопаний на злодійському обійсті скарб. Він поніс її, як справжню коштовнісіньку, яку можна посернути людям, адже це найбільша радість — подарувати іншим щось велике, раніше одібране в них, і тіулив до серця, і горів, немов у лихоманці. І тільки згодом вона придушила його, як жорновий камінь. Відчував її огром, аж боліло серце.

Спускався вниз сходами, ніс у руках п'ятисвічник, і пливла по стіні легка тінь, що, здавалося, теж знала все й раділа разом з ним. Щось велике, не знане раніше заповонило Ждана, наповнило незвичайною відповідальністю, аж урочистістю. Він зрозумів: нлстуїпів момент, для якого живе, пріспів час виправдати перед богом власне існування на землі. Звершити діло праведне, хоч і небезпечне. Через те й праведне, що небезпечне.

Ніч була ясна, зоряна, лебедем плив понад високими вербами місяць. Тихо пливла попід вербами ріка із золотою кладкою на той бік і срібними палями, густо повбиваними в воду. Кажуть, по тій кладці вночі ходить козак — кучерявий, рідкозубий Олійниченко Кузьма, а тоді перебігає на цей бік і ганяється за вертлявою, мов дзиґа, дикуватою Оришкою. Ганявся він за нею й за життя, а Оришка втікала від нього, ще й кепкувала над ним, не знала, що приневолять батько та мати пов'язати засланих Кузьмою старостів рушниками (Кузьмі батько передавав олійницю і водяний млин) і вона у відчаї побіжить по цій доріжці на той бік Сейму, але добіжить тільки до глибу, а за нею й Кузьма. Мабуть, була дурна? А може, й ні.

Але таке буває після півночі. А зараз під вербами регочугь дівчата, і той сміх пружкою хвилиною проходить по Жданові, лоскоче серце: Ждан рідкозубий, але у воду не побіжить. Одрубав отак у думці, а серце чомусь стислося, й він зупинився. А тоді думь.а-іаіна прогнала всі інші думки. І він покликав:

— Тимку! Ходи сюди!

— Йди ти.

— Ні, ти! Маю справу.

Підійшов Тимко — високий, гарний парубок у китайчатім жупані, місяць вигравав на його обличчі, й було воно мужнє, гордовите. Тимка люблять дівчата. Тимко — Жданів товариш, в недавньому минулому ще й суперник. Незугарний з виду, голий, як бубон, Ждан смалив халявки до найгарніших дівчат. Власне, халявок не смалив — тільки закохувався потайно. Був страшенно влюбливий, і всі батуринські красуні по

черзі снилися йому ночами. Він знав, що незугарний, знав, що бідний і що жодна з тих дівчат не піде з ним до вінця, й переживав страшенно, й не міг нічого з собою вдіяти. Отак і закохався у високу станом, русокошу Вівдю, дочку багатого чумака Гриценка. Що вже була Вівдя красива, що вже знала собі ціну, а що вже правила за ту ціну... парубки глухої ночі й на кладовище ходи чи по її забаганці, і в чужі садки лазили, і вкинули соцького в річку, а їй все було мало. Їй кривавили один одному пики, і провалювали голови, а вона заливалася сміхом, й кожного вечора проводжав її інший парубок. Одного разу, на зло всій паруботі, забаглося Вівді, щоб її провів додому Ждан.

Отоді й посварилися з Тимком, котрий перед тим проводжав Вівдю кілька вечорів суспіль. Але по тому Вівдю почав проводити Кирик, а далі Махтей, а далі несподівано Ждан закохався в кругловицу веселуху Парасочку, й вони помирилися з Тимком. І запалали один до одного парубоцькою приязню, й вповідали один одному всі, які мали, таємниці, й Тимко пристав на Жданів замір тікати разом на Січ. Спочатку пристав, а потім чогось передумав. Ось тепер Ждан поверне його на старе.

— Чого біжиш, як з пожежі?

— Тимку, ходи ближче... Я тобі скажу таке... Розумієш, я випадком прочитав московського листа у гетьманській світлиці. У листі вказано, аби дали запорожцям хлібного й порохового перевозів, аби гетьман послав на Січ і свої обози. А гетьман того листа не показав нікому і спалив у грубці. Нам треба розказати комусь такому, хто б змусив гетьмана перемінити свій намір...

Навіть при місячному світлі було видно, як поблід Тимко. Обличчя його якимось дивно перекошилося, нижня губа одвисла.

— Ти... ти... — зашепотів він... — цс-с. — І оглянувся на куш, що чорнів неподалік. Ще й присів і приглянувся проти води.

— Дурне мелеш... Хто тобі повірить?

— Архімандрит попросить гетьмана поклястися на євангелії.

— Та ти тямшиш, що молотиш. До архімандрита як до неба... Замри, якщо хочеш жити. Гетьман роздушить тебе, мов кузьку. Не такі мудрагелі в льохах гризли заліза. І знай: ти мені нічого не казав... Цур дурня... Забудь... То вищії помисли. Ми й справді кузьки.

— Ти не кузька, а блощиця, — скипів Ждан і крутнув головою. Тимко мовчав. З того боку річки віяло холодом.

— Йди вже, — понуро, тихо мовив Тимко. — Проспись. Бо... Якщо мене візьмуть на квестію...

— За що тебе брати на квестію. Ти — нікчемний заєць. Скуби собі капусту.

Тимко опустил голову.

Ждан плюнув під ноги й почовгав по стежці вгору. Йому самому було страшно. Й не знав, чи витримає би ті люті квестії, яких, правда, сам не бачив, але про які чув. Але ж, подумав, у двіті є щось більше за власний страх. І навіть за життя. Якщо напружитися.... Якщо зібрати воедино волю — можна витримати. Від широкої, обплутаної корінням дерев стежки відбігали вбоки інші. Ждан несамохіть повернув на

одну з них. А може, й не випадково. Вона вивела його берегами на гору, далі привела по широкій межі до новенької дерев'яної церкви. Липовий, котрий ще не потемнів, дашок блискотів проти місяця, як слюда. Церкву спорудили на місці старого церквища, ще й бур'янів довкола не викосили. За ними не видно було давніх настоятелів храму, могилок їхніх.

У хатині біля церкви, власне, у сторожці, доживав віку колишній дяк у абшиді Хома, двоюрідний брат седнівського дяка, звідки його й знав Ждан. Обидва дяки дуже схожі один на одного, обидва не піднялися на вищі щаблі церковної драбини, обидва потроху прикохували хлопця, але самі бідували. Нині в новій церкві новий дяк, а Хома справляв сторожівську службу. Перебивався він з ячмінної куті на воду: десь прочитає канон на ісход душі, комусь напише клопотання до полкового судді або й до гетьманської канцелярії. Дуже любив писати ті папери Хома Хом'як, тільки не любили їх читати в канцеляріях. І не любили самого дяка, може, через те и дочасно виперли з церкви.

У дяка Хоми потайно вчився грамоти Ждан.

У Хом'яка світилося, й Ждан постукав у маленьке, в однохрестя, віконце. А тоді пригадав, що дяк ніколи не замикає хату, й прочинив двері. Хом'як сидів за столом, читав псалтир. Він його читає завжди, тільки вичитує з нього трохи не те, що вичитують інші. Прочитає главу, а далі сяде й замислиться, як то волів пролізти у вушко голки?! Чи віл так схуд, чи голка така велика, чи вушко роздимається...

Псалтир — єдина книжка в дяковій хаті і єдина коштовна річ. Все інше Хом'як давно попродував та поміняв на борошно, квасолю, а то й на пугар горілки. Лишилася одна миска та один черепочок, дві ложки (одна для гостя), дерев'яний цебер з водою, порожні полиці і жердка, а на печі — кожух. У кожух Хом'як одягається взимку, кожухом укривається. Навіть віника немає в Хоминій хаті, й не метено там, мабуть, з рік. Хом'як нечесаний і невмитий, важкі сиво-чорні ковтюхи звисають йому на очі, й важка борода розтеклася по грудях, а сам великий і темний лицем. Ждан завжди думав про те, що дяк Хома давно покінчив рахунки зі світом і не боїться нічого. Через те й вирішив одкритися йому та запитати в нього поради.

Хом'як вислухав Жданову оповідь, дивився перед себе на важкі, чорні, покладені на святе писання руки. Ждан скінчив, а дяк усе ще мовчав, не відриваючи погляду від рук. Виглянула із запілля миша — худа й довга, шаснула під піч. Либонь, вона тут вже не боялася нічого. Це чомусь і розвеселило, й утвердило в своїй думці Ждана. Але, йому в подив, Хом'як, і далі не повертаючи до нього голови, пробурмотів:

— Щасен чоловік, що все чинить обачно, й син людський, що твердо в законі держиться...

— А чому ви так кажете, дядьку? — крутонув шиєю Ждан.

— Обачно, бо... Як сказав господь: ще півень не проспівав тричі...

— А хто може виказати?

— Отож я й запитую.

Жданові помертвіло в очах. Й не від страху за себе, не від натяку Хом'якового (хоч пам'ятав і розумів, яку небезпеку посіяв, виповівши Тимкові таємницю), а саме через

те, що син людський виявився зовсім не такий, як він про нього думав. Напружував пам'ять, щось з неї виплутувалося, а тоді прорік:

— Але ж ми разом читали: "Справедливість твоя скріпить тебе... нічого тобі боятися, страх не наблизився до тебе".

— Ти випустив слова "далеко будеш від гніву". А він навис над тобою, ти в його лабетах, у його кігтях.

— А чого боятися вам?

— Я не боюсь, — промимрив дяк. — Хоч... усе живе о своєму животі думає.

І враз скипіло в Жданозім серці, він стиснув кулаки, що лежали на колінах, прямим, кинджальним поглядом сіконув дяка.

— Скільки вам лишилося жити... Й чого варте таке життя?

— Е, хлопче, — нарешті підвів голову Хом'як, — що менше лишається в кварти трунку, тим він дорожчий і солодший. Коли його повна кварта, не шкода й на долівку пролити.

Знову пробігла миша, тепер уже з-під печі в запілля.

— Усе в божій волі, — бубонів Хом'як. — А найперше ми, грішні. Ти не знаєш, які то могутні володарі світу цього. І як добре вони знають та вгадують усе, що проти них. Навіть мовлені у льоху слова сягають їхніх вух.

— Чи не миші їх носять! — скривив у посмішці губи Ждан.

— Отроче, ти дуже мало знаєш світ. А я пожив на ньому. Самих гетьманів на моїй пам'яті відспівали дочасно... Світом, Ждане, править страх. Він ходить на котячих лапах і вибирає собі поживу.

Ждан не хотів думати про те, що чи хто править світом. Але він враз відчув, що йому стало душно. Здавалося, він зав'яз у чомусь глевкому і йому годі з нього вибратися. Рвонувся, немов з пут. Чув, як вони тріщать, одні спадають, а інші... інші тримають його, і думав про те, що оцей ось велетенський чорний чоловік облутаний ними з голови до ніг. У них і ляже в домовину. Здавалося, чого йому боятися: один, як перст, і жодних статків, і жодних надій відломити ласий шмат від тлустого пирога на святковому столі життя. Поїдає осушки й крихти й боїться втратити їх. Як же він пояснить це богам, якою молитвою відмолить свій людський гріх?

Вибіг з хати, зупинився вже аж за церквою. Вона сяjala, як свічка, та не осявала душі. Ждан відчув себе маленьким, самотнім на цьому світі, таким самотнім, що хотілося заплакати... Вгорі щось шкиргнуло чи шкрябнуло, він підвів очі, подивився на баню церкви. На мить йому здалося, що проти зір щось майнуло — крила чи руки, і він затулив обличчя, а тоді тричі перехрестився. Проте великого страху од того маєва не почував. Щойно поховав за вечір у душі другу людину. А їх у нього й було лише двоє. Він вірив у їхню людську совість, чесність і ось мусив попрощатися з ними навек. І немає йому більше куди подітися, немає з ким порадитися. І видався йому світ скованим одним велетенським ланцюгом.

Увесь цей час його не полишала ще одна думка — про Митрофана, брата, січового підписаря. Найкраще було б якось зв'язатися з ним — передати письмову цидулу чи

навіть закликати того до Батурина, адже Митрофан сам натякав, що був би радий, якби Ждан передавав йому тутешні новини. Але кожного разу та думка нашттовхувалася на гостру перепону, на посаджені в засаду чати: Митрофанові нічого казати не можна. Митрофан служить не лише січовому товариству, а ще комусь, а якщо не служить, то готовий служити. Страшно: єдиний брат — і йому не можна відкритися! Й така гіркота пойняли Ждана, аж не хотілося жити. Стільки довкола нищих людей, нишко-вих, хитрих, заляканих. Сливе увесь світ з них. Ще донедавна він думав інакше. Навіть у сирітстві, в старцівстві йому стрічалися добрі люди. Багато добрих людей, котрі хоч самі були бідні й покривджені долей, а таки ж співчували іншому бідакові й допомагали чим могли. І вже пізніше, коли його прийняла за підпасича дячина, у веселій хлопчачій зграї спізнав багато злого, але немало й доброго, все зле було кабешне, добре йшло від мислі й серця. Всі хлопчаки були правдиві, всі мріяли вирости в справжніх достойних козаків і прожити тільки правдою. Як же все гарно починається в світі і як погано кінчається! "Через те немає долі нашому краєві, — думав. — Бо порізнила отако всіх неправда".

Тепер у Ждана залишився на пораду лише один чоловік. Ждан не вельми вірив у його совісливість і правдивість, але був певний, що той нікому не викаже таємниці. Бо сам не любить гетьмана. Сидір Колиска доглядає гетьманський виїзд і двоє верхових гетьманових коней. Кругленький, пухкенький Колиска — вельми вправний конюх, четверо вороних у стійлі не підпускають до себе нікого, окрім Сидора. Може, слово знає таке, а може, підкорив коней-звірів м'якістю, добротою, охайністю. Якщо Жданові випадає вільна хвилина, він одразу біжить у конюшню. Там затишно, там панує чистота, й тебе охоплює особливе почуття доцільності життя та тривкості всього суцього на землі. В дві руки од проходу стоять коні — вороні, сірі, гніді, мишасті, годовані вівсом, добре вичищені, побрязкують цепками, переступають з ноги на ногу, зітхають глибоко, по-своєму, по-конячи. У самому кінці стайні, в щільно загороджених стійлах — внизу дошки суспіль, а вгорі міцні дерев'яні ґрати — басують два знамениті на весь край жеребці — Шляхтич і Півень. Шляхтич — перський румак, довгоногий, довгошиїй, Півень — бахматий, з важкими грудьми, довгою гривною і міцними копитами. Одного разу тим копитом він забив на смерть пса-вовкодава, що був зникнув до стайні, коли Півня виводили на прогулянку. А вгорі щебечуть у гніздах ластівки, стайня без ластівок — то й не стайня, а льох. У лівому кутку біля дверей лежить накошена трава й стоять мішки з вівсом. Пахне травою, дьогтем, ремінною упряжжю, гноем і кінським потом. Колиска дозволяє Жданові почистити коні залізним, з вишмультяною дерев'яною ручкою шкреблом. Той чеше вороні, гніді, сірі боки, а потім ще протре коня солом'яним віхтем, аж шерсть на коневі заблещить, а Жданове серце осміхнеться. Ще Колиса іноді дає Жданові вигуляти жеребця, промчати охляп аж за село, до Вовчої могили. Ждан любив коней не стільки за гарячість і прудкість, скільки за красу. І, скачучи на коні, уявляв себе не звиятцем, а милувався, як гарно, як граційно біжить кінь. І тоді його душа виповнювалася чимось чистим, дзвінким, красивим. Сидір Колиска кохається в конях одмалечку, пожаліє найгіршу шкапу, але отих четверо і тих двоє не любить. "А

щоб ви понесли його під кручу..." — якось, крутячись у вільні хвилини на стайні, почув його бубоніння Ждан. І зрозумів, за що Сидір ненавидить цих красивих коней: бо вони'возять гетьмана. А одного разу після гетьманових відвідин конюшні Колиска так нажохав четверик, що машталір не зміг управитися з ним, й довелося запрягати інших.

За що Сидір не любив гетьмана — хто зна. Адже починав служити ще в його батька, а потім Самойлович забрав його сюди. Може, за те й не любить, що попович став гетьманом, а Колиска так і лишився конюхом.

А Ждан заникує не тільки в конюшню, а й до Колиски додому. Якось Колиска попросив його допомогти привезти дров, Ждан привіз, а тоді прийшов їх пиляти, а там і колоти... Він перепиляв і переколов не одну хуру дров. І впорав весною Колисці поле — дванадцять упругів у долинці під Щербатівкою, і обкопав канавою Колисчину садибу... Казав, що знудьгував за простою роботою. А насправді він знудьгував за голубими очима Парасочки, Колисчиної дочки. Дуже веселі в Парасочкп очі, завжди розсміяні, Ждан не натішився тим сміхом і не сягнув його глибини. Парасочка видається йому красунею з-понад красунь. І тратиться він перед нею, й нарікає на себе, а нічого вдіяти не може й приступитися до Парасочки теж не вміє. Тільки іноді, коли забудеться, коли ошаліє, то розбалакається й тоді чеше, наче дячок-уоставщик, і Парасочка слухає з цікавістю. А потім блисне оком, крутнеться на товстенькій нозі, й він знову зніяковіє, зашпортнеться, пече раків. А Парасочка хихоче й сплескує руками: "Який же ти смішний. Ждане". Парубок їй подобається. Подобається не вродою ("ох, коб хоч трохи кращий"), а саме оцією цнотливістю, ніяковістю й ошалілістю. А ще ж дечим і зобов'язана Жданові. Про це знає не тільки вона, знають її батько та мати. Пішла Парасочка в Текелійові сосни по малину — пішла, дурна, сама, а її й підсочив Олельчин Ігор. Син сотника Олелька Ігор — без князя в голові, причмелений, але силу має велетенську, бо їсть наче не в себе, а до роботи не здатний. Тобто не хоче нічого робити, такий у нього причміл. От він і вхопив Парасочку на дорозі. Дорога вилась у кущах понад річкою, а в річці Ждан перевіряв верші. Біля дороги сушилися його ж крильчаки. Зачувши Парасоччин вереск, він вибіг на дорогу, закричав і собі, напав на Ігоря, а той зопалу втелющився в сіть. Поки виплутався, Парасочка втекла. Пом'яв тоді Ігор Жданові боки, зате Парасочка врятувалася. Увечері Колиска закликав Ждана додому, пригощав його горілкою й просив нікому про ту пригоду не розповідати. Ждан дотримав слова і став бажаним гостем у Колисок. Параска складає ціну своїй вроді й через те не зовсім легковажить Ждановим коханням. Хоч і не осягає його до кінця (цей найкоштовніший у світі скарб здебільшого поцінують найдешевше), тримає хлопця біля себе — отако й зрівноважуються на вселенських терезах любові дві шальки. То життя, доля провадять свій вічний відбір.

Ждан виповів свою таємницю наступного дня, проводжаючи Колиску додому. Йшли стежкою від річки на Мохнівку повз розкішний сад Леонтія Кочубея, де саме наливалися червоним соком вишні, стежка була широка, й місця вистачало обом. Колиска не сахнувся, не заціпенів зі страху, а ще й розпитував, як саме читав ту реляцію гетьман, що при тому робив і як палив її.

— Ніколи не мислив він запорожцям добра, — сказав Колиска, повертаючи з стежки на широку вулицю. — Пагуби він їм хоче. Бо ж не признають його над собою, як і інших гетьманів не признавали, опріч Хмеля. Але штукенція ця — з реляцією — дуже тонка й небезпечна. Тут не можна отако — без огляду.

Сидорові думки розділилися на дві отари. І не міг він зібрати їх до купи, не міг зробити вибору. Найкраще було б відхреститися од цього хлопця та його небезпечного заміру. Але й Ждан тоді відхреститься від нього. А йому вельми припав до серця цей парубок. І йому, й Парасочці. Звичайно, не кепсько було б віддати Парасочку за багацького сина. Але ті багацькі синки самі шукають наречених з багатим посагом, та й репане багатство і душу робить репаною. А Ждан — хлопець совісливий, чесний, сирота, такий шануватиметься, такий не покривдить ні Парасочку, ні тестя та тещу. Й не нашіптуватимуть лихого його родаки, бо їх просто в нього немає, прихилиться до їхнього, Колисчиного, роду. То нічого, що не має статку, не в ньому щастя.

Відмовити Ждана від того, на що той намірився, теж було небезпечно, можна прогадати в його очах, змаліти до порошокки. Ліпше перебрати той клопіт на себе, та так, щоб ним і не клопотатись. О, Сидір гаразд знає гетьмана. Знає, що робить з тими, хто бодай одним оком заглядає в шпарку до його покоїв. Немає нічого небезпечнішого за намагання стати на путі вседержителям. І він надумав: аби зберегти собі зятя, треба його якось відтрусити від двору на якийсь час. Вже давно проситься Ждан з покоїв до стайні (челяді те в подив), й головний управитель позавчора сказав старшому конюху, аби забирав свічкогаса до коней. А в неділю їдуть стайничі аж на далекий Дін по коні; от з ними Сидір і спорядить хлопця.

— Є в мене, Ждане, одна стежка, один хідник. І пошлю я по ньому вірного чоловіка, либонь, і запоможемо запорожцям. Нехай самі запитають в царських канцеляріях, куди подівся той ординанс. — Він пристояв мить, і мусив пристояти Ждан. — Тільки це справа дуже потайна й небезпечна. Дивися, не виляпай нікому, бо одсічуть голови тобі й мені.

II

Ждан вернувся з Дону на макотруса й одразу ж поїхав у Седнів, куди від'їхав на відпочинок гетьман. Ходив знайомими вулицями, блукав луками, де пас корови та коні, й дивний щем поймав серце. І не думав, і не гадав, що батьківщина, на якій, власне, нічого не має, може так діймати до живого, накликати стільки споминів.

Запах рідної луки одразу притлумив запахи всіх інших, нехай і розкішних, полів і луків. Країна дитячих споминів, у яку вели рідні стежки, була багатшою, ніж всі інші країни. А він таки ж набачився за останній місяць країв і земель, їхали степами й лісами, минали міста і села, й пригод їм лучилося чимало. Напали на них розбійники, і, може б, він і погинув, якби саме не спав на дні воза. Вже загинули сотник і двоє челядників, а Ждан тоді викублився з соломи й не розгубився — дістав з сидельних кобур (сідло лежало на возі) два пістолі, з одного випалив у широку спину розбійницького отамана, з другого — в низенького, схожого на тхора розбійника в кожушаній жилетці, одягненій на голе тіло. Отож він понюхав пороху і врятував

гетьманську кореспонденцію на Дон і подарунки старшині, які везли в чотирьох зашитих мішках. Його славили і порятовані ним сердюки з гетьманського обозу, й донці, яким привезли щедрі гостинці, й приохочували лишитись на Дону, і якби щось раптом не поманило Ждана в рідні краї — лишився б. Правдиво хтось сказав: тільки та земля твоя, на якій народився. Там, на Дону, співали українським козакам пісень три руді красуні — внучки отамана в абшиді, сивобрового пасічника, і Ждан спочатку думав, що вони співають йому. А тоді розупевнився. Надто вони були красиві, й надто самовпевні і нахабний був сердюцкий підссаулець Лещенко, танцюрист і хват, балакун і співун. Три дочки пасічника лишилися в пам'яті як три руді хмарки. А В Батурині на нього челає пухкенька, червоненим Парасочка. За всієї несерйозності її сміхотливої одачі, та й при деяких її недосконалостях, у неї вистачає розуму поцінувати кохання молодого, цнотливого козака.

...Босими, в порспах, ногами гоїв він оцією дорогою на пашу корови. Отам вони повертали з дороги, корови йшли пастівником, він брив за ними. Трава була сива од інею й холодна, аж обпікала ноги. Отам, на Крячковій могилі, він обідав. Отам, у Лаврентійовому болоті, ловив шганьми карасів. Воду збовтував до чорного: пускав через болото корови — й вони сколочували її до дна. Карасики були дрібні і чомусь у червоних кривавих плямах. Отут, понад Рокитянською лукою, бродили найгустіші тумани, і їхнє біле полотно дерлі видимі деркачі. Отам, під олешиною, вовки розірвали Явдошку — оброняла теля, після того якийсь час пастушків супроводжував дід Реп'яшок з рушницею. А ото синіє Неситів бір, туди вони ходилипо малину, хоч і боялися вовків.

Ждан блукав по луках, по полях, він мовби прощався з ними, щось йому підказувало серце, а може, воно летіло поперед нього, вказувало йому путь.

Вернувся на панський двір, і його запросили до столу. Сьогодні в гетьмана іменини, й челядь гуляла. У великій челядницькій світлиці стояли столи, баби й молодиці подавали страви. За столами сиділо чоловік сорок. Сердюки з варті бенкетували в малій світлчці. Не пили тільки ті, що стояли на варті в покоях, та ще один, який вартував льох. З правого боку від Ждана сидів Сидір Колиска, Ждана кортіло розпитати його за Парасочку, одначе не запитував — соромився. А Колиска й собі не звертав на нього уваги, дослухався до розмови за столом. Вона спалахувала то тут, то там, затихала, аж раптом зринули тихі голоси. Ждан почав дослухатися й собі. В'язав слово до слова, думку до думки й вив'язав вервечку. В сусідньому селі Макишині, в маєтностях таки ж їхнього гетьмана, зріла змова. Колишні вольні козаки, яких останньою полковою ревізією зіписали в підсусідків, збиралися послати в Москву посольство з суплікою на гетьмана. Та коли б тільки цю одну скаргу хотіли внести у високі цареві вуха, а то ж вивідали й інші недишкретності гетьмана, навіть щось таке про війну з турками, й списали на папір все. Зібрали гроші, двоє призвідців — козаки Гулько і Зайченко — лаштувалися в дорогу. Але знайшовся здрайця, козак Сулія, виказав їх. Сердюки запрягли коней у воза з кліткою, в якій возять продавати на базар гусей, поклали туди зв'язаного Сулію, й поїхали в Микишин, й схопили Гулька та

Зайченка. Сулію взяли з собою для того, аби показав, де живуть Гулько та Зайченко, а зв'язали, щоб вивідав усе до кінця. Для цього всіх трьох закинули до льоху. Але Гулько та Зайченко цей підступ розгадали й прибили Сулію трохи не до смерті. Сьогодні вранці той поволікся додому показувати синці, які йому буцім го намалювали сердюки. А Гулько та Зайченко чекають на квестію.

Та звістка страшенно розтривожила Ждана. Вже йому гетьманські милості в'їлися в ребра, до того ж Гулько був далеким родичем — троюрідним братом по матері. Це з ним пасли вони на Рокитянській луці корови, ловили в болоті карасі й обідали на Крячковій могилі. З неї злітали вниз, наслідуючи степових чаєчок... Це ж, міркував Ждан, він уже ніколи не погмонить з мрійливим Трохимом Гульком, не почує його скрипки, його тихого сміху. Й захотілося йому побачитись з Гульком. Так захотілося, хоч і смерть, а мусить побачитись. Може, думав, вдасться чимось допомогти Гулькові. Все-таки він, Ждан, присвічував гетьманові.

Тихенько виліз із-за столу, налив у мідний пугар дулівки й вийшов з світлиці. Сутеніло. У дворі стояла гнітюча задуха, пахло кізяками, перепрілими збоїнами, з-за високого зеленого паркану з гетьманського саду повівало сухим, переспілим запахом липи. Підійшов до великого, на два входи, цегляного льоху й здивувався, що пригощати нікого. Сердюк сидів на землі і спав, прихилившись спиною до червоної цегляної стіни льоху. Одні двері були відчинені, в других стриміла притика. Ждан подивувався, що вони не замкнені, і в цю мить щось тоненько кольнуло його в груди, відтак само по собі закалатало серце, а думка запліталася, наче п'яна. Це ж так просто — підняти притику й тихенько гукнути у вологу темінь.

— ...Хлопці, виходьте, — гукав Ждан, запах цвілі бив йому в носа. Ніхто не виходив, і він покликав удруге і втретє. Нарешті там щось заворушилося, зачовгали на східцях ноги, і з льоху вийшли дві, пропахлі кислими огірками та капустою, постаті. Вони озиралися, розгублено витріщилися на Ждана.

— Трохиме, Василю, сердюк спить, — шепотів Ждан. — Втікайте.

В'язні озиралися, злякано косували на дубову хвіртку в паркані.

— Куди ми втечемо...

— Зі мною, на Січ, — і аж стрепенувся, бо хоч цю думку носив у собі віддавна, але була вона десь далеко, мовби про запас, а тепер спалахнула, як порох. І з цього вогню, неначе з вибуху порохової гранати, вигулькнуло чорновусе обличчя Митрофана й поманило себе збадьорливою усмішкою.

— Нікуди нам втікати.

Не стільки з слів, скільки з Трохимового вигляду Ждан зрозумів, що вони не втікатимуть. Й не осудив їх. Подумав: у них жінки, діти (в Гулька — четверо), батьки... В цю мить вартовий сердюк голосно відригнув і лупнув очима. В тих очах стояла хмільна каламуть, думка довго не могла пробитися крізь неї. Врешті пробилася, козак утямив усе й спочатку щось забелькотів, а далі тоненько заверещав. Ждан стрепенувся, оглянувся по двору, в його голові знявся рій думок, але він не міг вхопити жодної. Утямкував одне: склалося на лихо, йому треба рятуватися.

— Допоможіть вкинути його в погріб, — гукнув до Гулька й Лещенка.

Ті монялися, переступали з ноги на ногу, одверталися. А тоді один за одним шаснули в погріб. А сердюка, — Ждан не пам'ятав, як те сталося, — деменув в обличчя, а сам згинці попід вікнами світлиці побіг до воріт, які вели з господарчого двору на греблю й далі на дорогу за село.

III

Митрофан шукав собі срібні підкови, щоб були по каблукові, в міру тонкі і щоб посередині в них була чирвочка. Вона дуже гарно відкарбовується на снігу та вологій землі. Й зовсім не думав про те, що саме йому не випадало залишати за собою сліду. Таких підків не було. Обійшов усі ятки на Костянтинівській вулиці, де торгували залізом і залізяччям, а підібрати собі підкови не зміг. Ось і остання ятка. Над самими дверима висіла в'язка кінських підків, біля неї — набір кінських залізних пут, у кутку — шкворні, а далі попід стінами залізо для возів (ободи, ступки, отеси, підгейстери), а також ухналі, скребки, ножі для скоблення, бляшки для наритників, кільця й дзвіночки для дуг, вудила всіх розмірів.

Чубатий літній крамар у круглій, татарській ярмулці та замицька-ному чужоземному каптанці намагався збагнути з вигляду запізни-лого покупця, що йому треба, заяснів виробленою посмішкою, та враз стенувся, неначе з холоду, спохмурнів і пішов зачиняти двері.

— Щасливо добувся? — запитав, шкиргонувши важким засувом.

— Мовби щасливо. Наші запорозькі кугути мандрувати не люблять, раді випхнути за січові ворота будь-кого й на дорогу припасів не шкодують. Так що не схуд.

— Ще схуднеш, — похмуро пообіцяв крамар. — Прив'язали ви мене до свого воза. Ще й брата мого в Батурині. А в нього шестеро... Як пущіврки.

— А що б вони їли, ті шестеро, якби не гетьман? — буркнув Митрофан. — І чим би торгував ти?

— Я оце стою тут і мовби душу свою продаю, — зізнався крамар. — Відпустіть ви її на покаяння.

— З тілом чи без тіла? — Й бачив, як тіпнувся крамар, як він злякався, та й у самого душа зіщулилася й затремтіла, сполохана чорною думкою: "А хто відпустить мою?"

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТНАДЦЯТИЙ

Пан Казимир із своїм гостем, двоюрідним братом Владиславом, сиділи в садку в збудованій у східному стилі альтанці, пили густий і холодний — просто з льоху — грушевий узвар, розмовляли. Пан Владислав приїхав третього дня. Це був пухкий, м'який, череватенький панок років сорока, з сивуватим чубом, який вився на скронях, чималим, у червоних прожилках носом, тонким голосом і вишуканими манерами. Любив поговорити про речі високі, про римських цезарів, походи Александра Македонського, хоч сам був людиною цілковито цивільною і посідав уряд скарбника Луцького магістрату.

— Лиха це річ... старість, — мовив пан Владислав, у очах якого чаїлася сумна

думка, і відсърбнув з великого пузатого кухля. — Дуже лиха.

— Ти начебто не такий вже й старий, — заперечив пан Казимир.

— Маю на мислі не кволість і хвороби тіла — інше.

— Що ж саме? — запитав Казимир і посміхнувся. — Чим вона тебе лякає?

— Не лякає, а смутить. Молодість — вона щира й безбережна. Може пожертвувати життям задля якоїсь мети або заради когось іншого. А старість — зроду-віку. Та й не в самій жертвності суть.

— А в чому? — знову посміхнувся Казимир, якого тішила ця розмова, як, буває, тішить людину гарна оповідка.

— В тому, що вона не вірить у щось таке, заради чого можна принести жертву.

— А для чого її приносити, — сказав Казимир. — Викинь всі ці дурниці з голови й живи. Живи, поки можеш. Поки можеш випити й з'їсти. Кохати дівчат...

— А що ти називаєш коханням? Отих своїх...

— Білогрудих лебідок...

— Так вони ж, мабуть, бридують тобою?

— Нехай спробують, — оцирив у посмішці зуби Казимир. — Та й чого їм бридувати? Я ще того... при здоров'ї. І живуть вони ліпше од інших хлопок. В полі не працюють.

— Якщо це життя, — промимрив Владислав і пухкою білою рукою роздушив комара, тільки червона пляма лишилася на щоці. — До речі, а де твої Ядвіга і Адам?

Казимир поморщився на Владиславову нетактовність.

— У Кракові. Де ж іще? Адам у колегіумі...

— А Ядвіга?

— Я їй не забороняю жити, як вона хоче. Тільки сюди їй потикатися зась. — Казимир підвівся. — Ходімо звідси, поки нас не з'їли комарі. Отаке кляте місце, гарне й кляте: все літо тнуть.

Брати підвелися й доріжкою пішли до палацу. По дорозі зустріли дівчат, які йшли з шиттям, їм дозволялося вишивати в саду, в дальнім його кутку, там була вкопана для них широка лава. Дівчата відступили в траву, пропускаючи панів.

— Що то за дівчина, чорнява і кругловида? — запитав Владислав. — Позаду всіх стояла.

— Сподобалася? — реготнув Казимир. — Можу поступитися на ніч.

— Та ні. Я про те: надто вона змарніла, і повно суму в її очах. Навіть не суму, а туги. Такої... ну, безпросвітної.

— Все ти щось вигадуєш, — невдоволено мовив Казимир. — Дівка як дівка. Звичайна хлопка, як усі інші.

Вони піднялися по сходах на ганок. При дверях, обіпершись плечем на одвірок, схрестивши на грудях руки, стояв Ян. Його чорні очі були непроникливі, здавалося, вони не пропускають світла, воно од них відбивається. Але коли ковзнув поглядом по братах, Владиславу здалося, що перед його очима провели лезом бритви.

— Дивний якийсь цей хлопець, — сказав Владислав, коли вони почали підніматися сходами на другий поверх. — Мені здається, він може людину вбити.

Казимир засміявся хрипкуватим сміхом. В тому сміхові відчувалися і досада, й радість, і ніби аж величання.

— Все тобі щось здається. Але цього разу ти вгадав. Уб'є й не здригнеться. Варто мені тільки кивнути пальцем. Владислав низав плечима:

— Дивна відданість.

Сухорляве, довгасте обличчя Казимира ожило, очі засвітилися.

— О, то незвичайна історія. Хочеш — розкажу. Нікому не розповідав, а тобі розкажу. Може, ти тоді... Ну, переміниш свою скептичну філософію на іншу, оптимістичнішу. Сідай у фотель. А я ось сюди. Не люблю м'яких стільців. Так от, слухай. Цей хлопець, Ян, дістався мені в спадок від тата. Проте я також трошки причетний до тієї історії. Мені вже було шістнадцять літ, і батько брав мене на ті лови. Як ти знаєш, є у нас два маєточки на Брацлавщині: Піски і Кчине. Так от, чверть віку тому в тих місцях гасав чи, як кажуть холопи, гуляв бандит Чапля з ватагою. Часом не чув? О, треба сказати правду, зацний бойчак, хоч і хлоп, ще й невловимий. Які тільки засідки не робили на нього, які тенета не розкидали — проривав і вислизав. Не було од нього спасу не тільки моему татусеві, а всім довколишнім панам. І тоді татусь дізнався, що в Чаплі є син. Син, якому рік. Ага, я забув тобі сказати, що жінка Чапліша теж ховалася в лісі, а синка віддали далеким родичам. Тато й влаштував там засідку. Сказав так: колись хтось із них двох та прийде. Два місяці сильце стояло порожнє. А тоді впіймалася пташка. Знадлива була, я вже її пам'ятаю. Ну-от... Привіз татусь її в замок разом з дитиною і почав торгуватися. Торгувалися і торгувалися. Довго торгувалися. Любила його, того розбійника, стерва, дуже. Та врешті виказала Чаплин сховок. Схопили Чаплю, але половина його ватаги вирвалася й подалася в інше місце. Залишилася в тому ж лісі, й не могли її знайти. Заздалегідь приготувала собі той другий сховок. Почали тепер торгуватися з Чаплею. Торгувалися-торгувалися й виторгували всіх до одного.

— Я не все зрозумів, — на мить перебив Владислав, перемінившись на обличчі. — Про оті торги. Який же товар? У неї — дитина, у вас — куля або шворка на шию? Так? А далі...

— Чекай ти! — махнув рукою Казимир. — А як шворка, то що? Тільки трошки, було, посиніє... Ну-от... і збив мене з розповіді. Ага. Оце той самий хлопець. Бач, який чорний.

— Він лишився сам?

— Його матір татусь подарував одному панові з Варшави. А Яна виховували ось тут, у фільварку. До п'ятнадцяти літ. А потім я віддав його до війська на вишкіл і наказав навчити грамоти.

— І парубок не знає, хто він?

— Звичайно. Я йому сказав, що він син бідного безземельного шляхтича й що його батько загинув у війні з Хмельницьким.

— І він забув рідну мову? Казимир зареготав.

— Та він і не знав її. — І враз його обличчя стало серйозне. — А що вже вірний мені.

В огонь і воду за мною і поперед мене.

— Так, це важливо, що своєї мови не знає, — промовив Владислав. — Не знає рідної мови, то вже, вважай, пес, а не людина. Гавкає, як навчили. Яничар.

— Щось подібне.

Владислав довго потирав пухкою рукою підборіддя.

— Поганий чоловік був твій татусь, а мій дядько.

— Це ж як поганий?

— Не можу сказати й як. Дуже.

Обличчя пана Казимира поблідло, він схопився з стільця й вдарив кулаком по мрамуровому столику. Кутики його губів затремтіли. Одначе стримався.

— Їдь звідси.

— Звичайно, поїду. Я й сам не хочу жити в такому домі.

— Євнух, — таки гукнув навздогін Казимир.

За хвилину до ґанку, де чорніло вибасуване в спориші кінськими копктами тирло, під'їхала карета. Казимир стояв біля вікна, лівою рукою тримався за довгу порт'єру з китицями. На мить в його очах спалахнули лихі вогники, але він не дав їм розгорітися у вогонь помсти. Довго стояв, роздумував. Вже карета зникла за ворітьми, вже віддаленів стукіт копит, а він все стояв прихилившись до лутки вікна.

Якась думка звивалася на дні його серця — серед гніву й злоби, серед глуму і насміху над невдатним двоюрідним братом. Раптом вона впливла нагору. Казимир плеснув у долоні. Неначе з-під землі вродився козачок у червоних чобітках.

— Лукину, вишивальницю.

Лукина увійшла й зупинилася біля дверей. Пан обвів її постать гострим поглядом. В першу мить йому здалося, що її очі займають все обличчя. Такі були великі й зболені. "Тьху ти..." — вилаявся про себе пан. І подумав, що з цією дівкою йому й поталанило, і не поталанило. Була вона дуже цнотлива, відлюдькувата і якась... гордовита. А чим вже їй гордувати в її становищі? Підступитися ж до неї вдалося тільки за допомогою вина. Вона впивалася до нестями й тоді нагороджувала любощами, не відомими Казимирові раніше. Тільки зо два рази прошепотіла якесь інше, не його ім'я. А по тому ставала знову як горіх серед колючого гілля. І кілька разів панові спогадувався ніжик із скіска. Було смішно, а трохи й лячно. І все ж... Є щось у цій дівчині. Була б вона шляхтянкою... Просто якби він був молодший і зумів закохати її в себе. Незвичайними розповідями, хоробрістю, чоловічою силою, ніжністю, подарунками. Про таке він колись мріяв. І такого йому не стрілося. Спочатку війна, та й був живий татусь, він сидів у цьому маєтку.

— Чого ти така, неначе тебе ведуть на страту, — гарикнув Казимир, бо ж згадав, що саме Владислав помітив осмуту цієї дівчини.

Лукинині губи смикнулися, з темно-вишневих стали білими, а з куточків очей скотилися дві сльози.

— Я... я в тяжі, — прошелестіла вона. Пан наморщив високе чоло.

— Ну й біда мені з цими дівками, — спробував повернути все на жарт. — Ледве з

якою пересплю, уже й понесла. — І осміхнувся погордливо, хижо. Хоч насправді це була четверта дівчина, яка завагітніла від нього. Стояв, роздумував, що робити. Відправити в Піски чи Козине? Так Піски зовсім маленьке сільце, а в Козиному вже троє чукикають байстрят. Треба видавати заміж. Тут, у селі.

— Ти підеш заміж? — запитав голосом, що не викликав заперечення. — За кого б ти хотіла вийти заміж?

— Той... не візьме мене.

Пан зареготав. Наче трощив горіхи голими руками.

— Накажу — візьме. Та й без наказу. За кого б ти хотіла піти?

— За Філона.

— За якого Філона? — А сам поморщився, бо пригадав, що саме це ім'я шепотіла Лукина в п'яній гарячці кохання.

— За Філона Мальованого... — і знову затнулася. — Але він, мабуть, не схоче.

— Нехай спробує. Та й кажу ж, ще сам прибіжить. Знаєш Лимарів хутір?

— Отого, що згорів у хаті?

Лукина гаразд знала хутір козака-полісовщика Лимаря. Він був вольний козак, бездітний, і коли померла дружина, порядкував сам, сам і піч топив — та й згорів разом з хатою. А все інше лишилося: дві комори, клуня, хлів лісяний і хлів рублений, саж, погребі, великий сад.

— Знаю, — прошелестіла сухими губами. — Лимар був вольний.

— Ага, був. Я купив обійстя. — (Збрехав і не моргнув оком, просто всю Лимареву землю і хутір прирізали до панського поля). — Дарую тобі його і ще п'ять десятин землі. Хату збудуєте самі.

Казимир аж запишався власною щедрістю. Ще жодній покритці, навіть жодному найзапопадливішому слугі не давав такого дарунка. Сам не знав, як це сталося. Либонь, вчинив так, бо й досі кипів у думках проти Владислава, який би зроду-віку не проявив такої великодушності й щедрості. А ось він... хоче — дарує обійстя, а хоче — викачають намазану дьогтем дівку в пір'ї і вивезуть у гнойовому возі за село.

— Рада? — помолоділо блиснув очима.

— Рада, — тихо мовила Лукина й ледь вклонилася панові, але в очах її роїлася якась неспокійна думка.

— Останні два рушники можеш залишити собі. Пов'яжеш ними старостів. Старшим старостою буде сам осавул Лизько. — По тих словах повернувся й вийшов, сподіваючись, що вже ніколи ні в серці, ні в пам'яті не зрине спогад про Лукину, як не зринають вони про всіх інших покинутих ним покриток...

II

Осаул Лизько зайшов у двір Мальованих попереду овечок, що бігли з паші й збивали куряву, і вже тут передихнув, зняв шапку. В нього на тім'ї блиснула лисина, він витер шапкою спершу її, а далі обличчя й розгладив вуса. Він бачив, що Філон пішов у береги, але не завернув його, вирішивши, що краще спочатку побалакати з його батьками.

— Драстуйте вам у хату, з п'ятницею будьте здорові, — мовив Лизько нечувано ласкавим голосом, одразу ступаючи до покутя. Лизько — високий, худорлявий, трохи сутулий у плечах, з широким, неначе праник, обличчям і неприємними очима. Колись, кажуть, ті очі були й добрі, й ласкаві — звичайні людські очі, але за роки осавульства все тепло з них вивіялося, осталися попіл і сажка. Текля і Василина саме ставили на лежанці опару. Оникій і Йосип довечерювали солоною таранею з галушками (Філон повечеряв раніше). Всі посхоплювалися, зацікавилися.

А Лизько, сповнений самоповаги й добродійства, яке мав учинити, сів на лаві, поклав біля себе шапку й сказав:

— Тісна, тісна у вас хата, але скоро тут попросторішає.

— То ж яким побитом? — обережно запитав Оникій, витираючи долонею ріденькі вусики.

— А таким-от, що треба вам женити сина.

— Самі про те клопочемось, та... — Оникій скрушно ударився в поли.

Лизько всміхнувся й крутнув вуса.

— Приніс я, Оникію, в твою хату велику радість. З панської ласки йду до тебе в старости.

— Ой, — вхопилася за сухі груди Текля. — Василина ж мала ще. Лизько вдоволено засміявся.

— Треба слухати вухами. Не сватом прийду, а в старости.

В хаті запала насторожена тиша.

— Кого ж це мені сватають? — обережно запитав Йосип.

— Не тобі, а Філонові.

Всі, хто був у хаті, спантеличено поглядали одне на одного. Лизько потішився переляком господарів, суворо сказав:

— Василю, вийди з хати. — І, коли за дівчиною зачинилися двері, поважно мовив:

— Будемо сватати Грищенкову Лукину.

— Ткачикову? — перепитав Йосип.

— Ткачикову.

— Це ту... покритку, — йойкнула Текля й заплакала. — За віщо нам, за віщо нам такий страм і така кара?

— Ану вмовкни, — гарикнув осавул. — Добра мені кара. Пан за нею оддає Лимарів хутір і ще п'ять десятин землі!

І знову в хаті запала тиша, але вже інша, надійніша, світліша.

— А це... не жарти? — обережно мовив Оникій.

— Я оце прийшов би жартувать, — обурився Лизько. Йосип, що сидів із розтуленим ротом, мовив:

— А-ж не віриться. Коли б оце мені... Оникій теж стрепенувся:

— А може, нехай сватається Йосип. Він старший.

— Сказано — Філон.

— Філон так і Філон, — одразу здався Оникій — Воно справді, Текле, діло трохи

таке... Але ж цілий Лимарів хутір. — Звідки будете її сватати?

Осавул знизав плечима.

— З дому, вона вже вдома.

Текля перестала голосити й, було видно, погодилася в душі на таке. Хоч, звичайно, було їй і кривдно: сподівалася, що поодружуються сини нехай і не на найкращих дівчатах, нехай і не на красунях, але на чистих, не з панських покоїв. Та що робити. Добре, хоч таке. Добре... якщо добре. Вона перша й сполошилася:

— А якщо Філон не захоче?

— Як-то не захоче, — здивувався осавул. — Пан наказав. Кличте хлопця.

Йосип пішов і по якомусь часові вернувся з Філоном. Було видно, не втерпів, дорогою все йому розказав. Бо Філон не привітався з осавулом, не зняв шапки, а став у порозі й прорік:

— Я женитися ще не буду. Його лице дивно мінилося.

— Як це ще не будеш? — не зрозумів осавул.

— А так. А на Лукині — то й ніколи. І зціпив зуби, аж потемніли вилиці з молоденьким, лише кілька разів потятим бритвою пушком.

Осавул спантеличився. На таке він не сподівався.

— Та ти знаєш... ти знаєш, що мелеш, — мовив навіть не погрозово, а злякано. — Та тобі... Та тебе...

— Скажіть панові: я не одружуся на Лукині, хоч убийте.

— А коли б на мене... — сказав Йосип.

— От і женися, — витиснув крізь зуби Філон.

— Сину, змирися, — просив батько.

— Ми його змирно канчуками, — погрозово мовив Лизько.

— Я все одно на Лукині не одружуся, — сказав Філон, і така була в його голосі затятість, так яро палали його очі, що осавул взявся за шапку. Його провів на вулицю Теклин плач.

— ...Як це не хоче одружуватися? — здивувався на Лнзькову оповідь пан Казимир. — Приведіть його сюди.

Двоє гайдуків привели Філона. За пановою спиною стояв Ян.

— Чому це ти не хочеш одружуватися на такій гарній дівці? — здивовано й мовби м'яко запитав пан.

— Бо... не люблю її, — одказав Філон. — Стояв на блискучій підлозі, широко розставивши ноги в стоптаних постолах, і стояв міцно. І сам був міцний — шия бронзова, лице смагляве, відкрите. Це дратувало пана.

— Але я велю. Філон мовчав.

— Утямив?

— Над нами, пане, ще є бог, а він мені не велить, — сказав Філон, не опускаючи очей.

Ці слова привели пана в нестямний гнів.

— А я наказую... І тобі, й твоєму хлопському богові. Слово гонору, ти візьмеш

Лукину за жінку.

— Не візьму, хоч убийте.

— Візьмеш! — верескнув пан Казимир і затупотів ногами. — На конюшню його.

Гайдуки підхопили Філона під руки, потягли з покоїв. Вже зайшов вечір, і на конюшню принесли дві свічі. При їхньому хисткому світлі його й били. Форкав у міцній загорожі жеребець Нерон, бив копитом у дошки. Гайдуки хльоскали канчуками тільки на півсили. Один навіть попросив Філона: "Ти кричи". Філон не кричав. А тоді на конюшню прийшов Ян, став у дверях, схрестивши на грудях руки, й батоги засвистіли на всю силу. Коли Філона підвели з старої лави, сорочка прилипла йому до тіла

— Ну! — процідив крізь зуби пан, що став у дверях, взявшись у боки руками. — Гарні в тебе бояри?

— Це, пане, не мої бояри, а ваші.

— Що-що? — не зрозумів пан.

— Кажу, що на моєму весіллі бояр не буде. Бо не буде самого весілля.

— Засічу до смерті і мертвого женю...

— Хіба що мертвого.

— Гайдуки!

— Ваша світлосте, — зашепотів за Казимировою спиною Лизько. — Я хочу вам щось сказати.

— Що ще там? — невдоволено озвався пан, але ступив у темінь.

— Є ще один спосіб, — проникливе, лакейським голосом шепотів осавул. — Колись, пам'ятаю, одного харцизяку пан випитували про золото... Замкнули на ніч у порожнім вітряку і запустили вітряк. Воно, знаєте, порожній, він гуде, як гаспид. Камінь шкиргас, іскри сиплються. Ну, як у пеклі. Вже за півгодини застукотів той у двері й зізнався.

Пан замислився.

— Що ж, мені одного млина не шкода.

— Та отой, крайній, од шляху. Він уже старий, камінь з'ївся, міняти треба. А воно вітрець набирається. — Й підняв над головою руку, заховаючи до того й пана: мовляв, подивіться, який вігср. — Пан руки не підняв, посмикав себе за вуса й сказав:

— Роби. Тільки варту постав, бо він, бачу, такий, що й втекти може.

— Не втече, — пообіцяв осавул.

На драбинчатім возі четверо гайдуків і осавул привезли до млинів Філона. Він не знав наміру своїх катів, одначе здогадувався, що вигадали вони щось надто лихе, й збирав себе на силі. Лють клекотіла йому в грудях, боліло серце, а на ньому закипали сльози. "Якби вона хоч не сміялася" — ця думка не полишала його голови, вона й тримала на чорній, важкій струні.

Осавул відімкнув млина, гайдуки впхнули туди Філона й зачинили двері. Філон зітхнув заспокоюючись. Бо ж залишився сам. А що в млині... То що ж.

Пахло мливом і мишами, млин ледь гудів — вітер набирив сили й свистів у крилах. Зверху щось шелеснуло — Філон подумав, що то пугач або який інший птах знайшов

собі тут прихисток на ніч. І враз підлога під ним гойднулася, заскрипіла, він відчув, що повертається разом з млином. Гайдуки розвертали вітряк проти вітру. А далі млин загудів, заревів, неначе сто чортяк вхопилося за його крила, заскреготів, зашкирготів камінь, й іскри з-під нього бризнули такими снопами, що Філон відсахнувся й боляче об щось ударився головою, поточився й упав. Тримаючись за дошки, підводився і з жахом дивився на полум'я, яке рвалося з-під каменя. Філон подумав, що з хвилини на хвилину спалахне млин і що він згорить разом з ним, почав хреститися. Однією рукою хрестився, а другою тримався за стінку млина, закусивши губи. А млин торохтів, а млин верещав, реготав, жажкав полум'ям, здавалося, він зірвався з припону й мчить кудись, як навіжений. Філонові рвонулося в грудях, непереможна сила штовхала його до дверей, він уже й поповз до них, і враз у його голові кольнуло, мов розжареним цвяхом: "А вона ще й сміялася". Він поколінкував у куток, де лежало кілька мішків з-під борошна, упав на них, накрив голову руками й затих.

Опівночі горішній камінь стерся, вломився, тріснула вісь, млина заклинило, й вломилося крило, вітряк затих, тільки гудів під буряним вітром, неначе скаржився на свою долю. Коли гайдуки відчинили млина, Філон спав на мішках. Камені так і не перемололи його затятості.

А рано-вранці у фільварок прибігла Лукина, вона добилася до пана й просила, щоб з Філоном її не одружували. Цілувала панові чоботи, а він бридливо відступав і сказав, очиривши зуби:

— Я дав слово. Воно — непорушне. Сьогодні вдень чекай старостів. Вінчатися — увечері.

Старости були в китаєвих шапках з квітками і в червоних жупанах, вони вели молодого до молодої, за ними їхало ще двоє гайдуків на конях, і коли Філон в одному місці кинувся до плоту, його шию захльоснув аркан.

— Татари, татари, — тільки й сказав він, а сам вирішив, що вінчання не буде.

Світилок теж було дві — з васильками в косах і з свічками із ярого воску та шабельками в руках. Пан наказав, щоб все було по закону. Філон ще встиг вирвати в свата хліб і кинути в криницю, але принесли інший хліб. До церкви молодих привезли на возі, а через подвір'я молодого вели два боярини, тримаючи за відкидні рукави жупана. Позаду йшли ще два боярини-гайдуки й впирали Філонові в плечі два пістолі. Пан сказав перед цим: якщо укоїш щось, відмовишся шлюбувати Лукинi в останню мить, бояри натиснуть на курки.

Літній, тілистий піп увесь трусився, й трусилися в його руках вінці, й ходуном ходило евангеліє. Голос йому зривався, він заїкався й часто заглядав до книги, бо пам'ять йому відмовила, на молодих не дивився, і молоді не дивилися одне на одного, у Філона в самого очі були як цівки пістолів, а Лукина свої очі виплакала, й на тому місці темніли дві чорні ями.

Піп підняв хреста й запитав молоду, чи шлюбує вона своєму майбутньому мужеві, і Лукина прошепотіла сухими, як торішне листя, губами: "Шлюбую". Далі він запитав те саме у Філона, той довго мовчав, і затіпався піп, і напружилися старости-гайдуки,

дужче вперли в спину молодому дула пістолів, і тоді Філон проказав голосно: "Шлюбую". Щоправда, перед цим пошепки мовив богові, собі та панотцеві "не". Панотець удав, що не почув того "не", й дав цілувати хреста. По тому молодих одвезли на їхнє обійстя. Стояла глуха ніч, далеко за лісом моргала блискавиця, глухо цокотіли колеса, й цокали підкови коней під верховими гайдуками. І глухо, порожньо було в Філонових грудях, він чомусь дослухався, чи не чути грому, але і небо, і обрій німували. Їх завели до великої, на дві половини, рубленої комори й замкнули там. В першій коморі горіли дві свічки, стояв стіл, і на ньому — весільна вечеря. В другій коморі біліла шлюбна постіль. Філон побачив її й здригнувся. Лава в коморі стояла тільки одна, при столі, вони посідали на неї, кожне з свого кінця. У Філоновім серці все вже перегоріло, не було там ні злості, ні гризьби, він сидів, схиливши голову на жупан з весільною квіткою, й дихав важко, наче йому щось горіло в грудях. І всі думки покинули його, всі мислі й замрії, знав тільки одне: це несправжнє весілля й несправжня жона сидить у тому кінці столу.

А несправжня жона, Лукина, зіщулилася, наче покалічена пташка, й боялася ворухнутися. Філон мовби й не мав на неї зла, й не міг пробачити чогось. Змайнув йому в голові спомин про криницю, про дівчину з відрами на плечі, й він скрипнув зубами. Було жаль себе, й почував страшну оскаргу на долю, а ще почував люту злість на пана. Так сиділи довго. І хоч Філонові здавалося, що світ для нього померк, але він існував і нагадував про себе звуками, кольорами, запахами. Тепер вже десь там, далеко, погримували грім, і миготіли свічки, які вже згоріли більше ніж до половини, й дратували Філона запахи виставлених на столі страв. У нього в роті за два дні не побувало й ріски. І спрага мучила. Пекло під серцем. Губ потріскалися й були сухі, аж гарячі. Перед ним стояв куманець з горілкою, він повільно, щось спогадуючи, налкнув чималий глиняний кухлик. Почав пити і враз подумав, що йому лишається тільки одне — впитися. Випив один кухлик горілки, і другий, і третій, і четвертий. А до страви так і не доторкнувся. І коли зашумувало в голові, коли свічки й тарілки попливли кудись убік, він устав і, похитуючись, пішов на другу половину комори. Стягнув з ліжка ліжник, узяв подушку й кинув у куток. Повалився на неї, але, хоч який був п'яний, заснути не міг. У голові стояла дзвінка порожнеча, в якій важко, зі скрипом, оберталося якесь колесо. А потім хтось білий опустився біля нього на коліна, заломив руки й бився головою об мостини, молячись до нього, наче до бога.

— Не винувата я, Філоне, не винувата. Ти повір. Просила я його, щоб не неволив тебе до шлюбу, у ноги падала. Горечко нам, горечко, загинули ми обоє, але я не винувата. Не віриш? Бий мене, убий, тільки не дивися на мене таким звіром, не муч мене своїми страшними очима. Убий — і поховаєш зі мною ганьбу мою, й покохаєш якусь іншу дівчину. Ти молодий, сміливий, гарний. Бий мене, катує... — І тягнулася до нього білими руками, й обіймала за шию, й притискалася тугими грудьми, й росила його обличчя сльозами, й вицілювала ті сльози, й Філон незчувся, як... узяв її. Раз, і вдруге, і втретє. А вранці прокинувся, й бив її тиранське, й знову пив, і знову спав з нею. Лукина проклинала свою долю й, звикла до любощів та ласк розбещеного

милосника, гаряче обіймала придбаного під пістолями мужа. Тими обіймами не стільки притягувала, скільки відштовхувала, бо Філон повсякчас пам'ятав, хто її навчив тих ласк. Так тривало три дні й три ночі.

А вранці четвертого дня Філон постукав у двері.

— Чого тобі? — запитав гайдук, що відчинив їх.

— Не вік же мені сидіти в коморі, — понуро мовив Філон, дивлячись у землю. — Треба щось і робити. Он тин похилився...

— Давно б так, — сказав гайдук і показав, де стоять заступ, граблі та вила.

Філон підвів голову. Сонце світило, як і колись, як і колись, їхали з поля вози, везли до фільварку ранній, скошений на горбах, ячмінь, і чорними скиртами стояли панські клуні та обори, до них було зовсім недалеко.

Увесь ранок він порався біля тину. А опівдні приїхав верхи Ян і забрав з хутора гайдуків. Він Подивився на Філона, й погляд той видався Філонові трохи дивним.

Не було в ньому погрози, чорної злості, навпаки, в глибині темних криничок причаївся сум.

III

Увечері загорілися одразу дві стодоли і клуня. Одна стодола — ціла, в ній був складений ячмінь, друга, у якій лежав овес, не викінчена до верху. Клуня ж була напівпорожня, в засторонку лежали трохи торішньої соломи, ось у ній найдужче й розгулялося полум'я. Воно гоготіло й вило, підхоплені вітром палаючі кулі злітали високо в небо, їх відносило в поле, в сторону лісу. Пощастило панові, казали люди, які спостерігали пожежу з села, що вітер з поля.

На пожежі металися дворові, гайдуки, накривали мокрими ряднами звернені до пожежі дахи конюшні та іде одної клуні. Спробували гасити й стодоли — нічого не вийшло. Там було справжнє пекло. Здавалося, полум'я лиже темні важкі хмари, його відсвіти лтігли на річку, й вода в ній набралася червоної барви.

Пан Казимир спочатку гасав верхи, а потім оддав коня, став біля огорожі саду й звідти погукував на двірню. Одначе він тільки заважав, справжній лад усьому давав Лизько, йому допомагав економ. Вони розташували людей ланцюжком, ті подавали відрами воду од криниці, якою поливали стайні та комори, інші ловили розжарені піхті соломи й затоптували їх, ще інші баграми відтягували вбік палаюче колоддя з клуні, верх якої незабаром упав, піднявши високо полум'я, від чого всі поточилися назад, а пан затулив обличчя долонею. Але не тільки пожежу гасили гайдуки. Вони гасали по чорному дворищу та в парку, шукаючи палія. Бо один гайдук на самому початку сказав, що бачив, як хтось побіг од стодол до саду. Не в поле, звідки міг перебігти в ліс, а до саду. Тепер кілька гайдуків стерегли дорогу в поле, інші металися по садку. Вони перегукувалася, присвічували смолоскипами під кущі, заглядали з кожне дупло, обдивлялися кожне дерево.

Філон лежав під кущем жостеру, зіщулившись у грудочку, підібгавши ноги. Серце гупало йому в грудях, губи здерев'яніли, він молив бога, щоб його не помітили. Стодоли і клуні підпалив він. І побіг до саду, якась невідома, всевладна сила вела його туди, він

хотів побачити пожежу зблизька, побачити пана, його переляк, його лють і безсилля. Він розумів, на яку небезпеку наражає себе, але не міг нічого з собою вдіяти. Він не продумав шляхів утечі, можливо, сподіваючись на оте "якось воно буде", його мозок, все його ество заповнили гнів і почуття помсти. Він був страшний, коли підпалював стодоли і коли вилами розносив у всі кінці вогонь. Тоді він увесь був тільки з помсти. А тепер — ще й зі страху. Неначе постріли, ляскали голоси гайдуків, хисткі вогні блукали по саду, розшукуючи ного. І зараз Філон думав тільки про те, як йому врятуватися. Можна було пробратися до річки й залізти в очерет, але ж він залякне, та й знайдуть там його. А плисти через річку не можна, вона вся світиться, неначе в ній тече не вода, а живе срібло. І тоді подумав, що єдиний шлях до втечі — біля самого палацу, де найменше сподіваються його здібати. Й коли кілька смолоскипів віддалені до річки, він увесь напружився й метнувся до палацу. Пролазив попід кущами, прикипав до дерев, майже вростаючи в шорстку кору дубів та кленів. В одному місці його хитнула спокуса — залізти у велетенське дупло в стовбурі липи, переборов її, присів у куточку між будинком та ганковими сходами. Дихав важко, в грудях йому клекотіло, в горлі булькало. Ловив кожен шелест, кожен шурхіт, кожен шепіт. Тихо! Тільки там, за будинком, лунають голоси й потріскує могутнє кострище. На мить у серці спалахнула радість — він таки помстився, налякав пана. Шкода, що вітер перемінівся. Знову прислухався, відіпхнувся спиною од стіни, легким скоком помчав далі. Обминув клумбу, переступив низенький, до колін, штахетник, завернув за ріг і ледве не наштовхнувся на постать, що стояла спиною до нього. Вона була освітлена тільки спереду й мовби вирізьблювалася на тлі заграви. Він скорше збагнув серцем, аніж впізнав, хто це. Все ество його затремтіло, щось страшне знялося в ньому гарячою хвилею й заплеснуло. В цю мить пан Казимир оглянувся. Те, що він побачив, вжахнуло його. Освітлене загравою, Філонова постать в саду була непомірне велика й страшна. Вона була мов гора. Пан Казимир заляк, рот йому перекосило, й останнє, що він побачив, були зубці вил-трійчаків, які зметнулися звідкілясь знизу.

Філон висмикнув вила, ще не до кінця тямлячи, що сталося.

Сталося страшне, невідворотне, як присуд долі; його горло опекла ще одна гаряча хвиля, й він захрипів. І в цю мить почув тупіт чийхось ніг позаду. Майже несамохіть викинув уперед руки для захисту й почув, як у них затрудило, як гострі трійчаки ще раз ввійшли в щось туге, пругке і вертке. Вила випорснули йому з рук. Він їх не шукав, а дивився на тіло, що корчилося біля його ніг. То був Ян, старший гайдук пана Казимира. Він кілька разів тріпнувся, перевернувся з плеча на спину, вимахнув рукою з розчепіреними пальцями. Його рука здригалася в повітрі, кудись показувала, і Філон на мить кинув погляд у той бік. І враз до його вух долинуло якесь булькотіння, якесь шамрання, що склалося в кілька слів.

— Нащо... ти... його. Я... мав... сам...

Філон не збагнув Янових слів. Та й не міг далі залишатися тут, він зігнувся й попід парканом подерся крізь кущі малини.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ

Сад аги Сулейман Кегая — найкращий у всьому Карачаї [16]. Висока цегляна стіна розділяє його надвое: внутрішній, маленький, з мармуровою чашею посередині, і зовнішній, великий, що тягнеться по горі вздовж дороги аж до голих сірих скель мальовничими кущами: срібнолистими оливковими та черешневими гаями, хащами фундуку, яблуневими та сливовими садками, а біля самих скель — величезним каштановим гаєм. Поміж фруктових дерев — стрункі ряди кипарисів, кущі жасмину, мімози, герані, тису та розмарину. Птаство чманіє од тих запахів, не вгаває співами цілий день — воно, мабуть, злітається сюди з усього Анатолійського узбережжя, перехожі зупиняються під стіною, вдихають дармові благовоння.

Камінною стіною сад відгороджено од дороги. Дорога стара, покинута, хто зна, куди вона вела, адже вище вже немає жодної оселі, там пустельне нагір'я: громаддя каменів, поміж яких поплелися хащі ломиносу, аспарагуса та схожих на дерезу кущів, у них кишма кишить гаддя та шмигають сірі ящірки. Вдень вони гріються на сонці, й треба бути обачним, щоб не наступити на скручену в клубок змію. З того боку нагір'я дуже круто обривається в долину, аж не йметься віри, що цю стіну здвигнула природа, а не рука людини. Глянеш униз — серце зупиняється од страху. Вже нижче, сажнів на сто чи й двісті, стіна починає спадати пологіше. В долині пасуться табуни корів та овець, але так далеко, що вони схожі звідси на мурах. З нагір'я видно й майже всю цю сторону — широку долину Маріци з обома притоками —Тунджою і Ардою, довгим Михайлівським мостом, фортецю Демір Таш, зеленуваті шпичаки мінаретів, величну мечеть Селіма, майоліки бань та червоні і сірі дахи будинків.

Дорога спускається до міста, але звідки — сьогодні годі збагнути. Може, на нагір'ї колись стояла фортеця, та потім розвалилася? Або десь був узвіз. Тепер же, здається, вона спадає просто з неба. В її камінному ложі візиріві невільники продовбали рівчак, по котрому шумлива дощова вода збігає у великий камінний басейн, а звідти по довгій трубі — в менший, мармуровий. Ще одна труба прокладена од нього на господарський двір. Рівчак продовбано давно, літ сорок тому. Тоді ще були молоді сад і ага Сулейман Кегай.

Великий камінний басейн став для Лавріна Перехреста безодньою прірвою, яка поглинала його силу. Двома велетенськими мідними глеками, прив'язаними до тичини, набирав з нього воду й носив угору під айву, оливки, груші та сливи. Вони зеленіли, Лаврінова та кількох інших невільників снага потроху переходила в них. Здебільшого працювали вночі та досвітками, коли в саду не було нікого. Вдень чистили рівчак, лупали камінь — зводили стіну од північного, й без того майже неприступного, боку.

Й раптом усе перемінилося.

Цвіли черешні, ще ніколи не закипали так білопінне, здавалося, вони почували, що їм судилася погибель. Мабуть, уперше ага Сулейман Кегай не насолоджувався тим запахом. Сидів у селямлику [17], за півтора місяця жодного разу не вийшов у сад. Що він там робив, чим струював час — ніхто достеменно не знав. Казали, що ага замкнувся із зайшлим дєрвішем — заплатив тому великі гроші, й спалювали удвох вишневий цвіт, плавили і лили у воду срібло — виворожували азі щаснішу долю.

Прогнаний з покоїв слуга-кальянщик розгадував візирове усамітнення простіше: ага топить не срібло у воді, а свою біду в горілці, й то не в ракії, а у вогненній козацькій, він мав до неї потаємну пристрасть ще раніше.

Все то були здогади, напевне знали одне: ага Сулейман Кегай попав у велику немилість. Він уже не був візиром і радником високої куббе-алти, з дня у день чекали, що за ним прийде асесбаші [18] з але-бардщиками й поведе до Старого Платана. Тисячолітнє дерево вже не родить горіхів, на нього вішають голови скараних високих сановників. Сулейман Кегай і сам не сподівався іншого. Адже не справдилася перемогою його рада великому візиру на погром козацької Січі, навпаки — погромлено яничар і татарську орду. Нікчемний хан випустив перемогу з рук. Уже був за крок од неї. Ага пам'ятав, яка несамовита радість охопила султана й двір, коли з козацьких степів прискакали гінці з вістю, що замислене збувається. Запорукою того була привезена в подарунок султану молода красуня й молодий, дужий козак. Дівчину й козака султан подарував азі Кегая. Вона мала стати двадцять сьомою наложницею візира, а козака ага на radoщах поставив на легшу роботу — доглядати сад. Великий візир подарував азі чорного арабського коня з сідлом, обсипаним коштовним камінням і перлами.

Тепер ага Кегай не знав, чому по нього не йдуть алебардщики. Чи то при дворі забули про нього, чи вирішили ще й покатувати чеканням. Аллах послав людині одне з найбільших випробувань — чекання. Воно є солодке, коли йдеться про кохання, нетерпляче, коли ждеш звістки, нудне й дратівливе — вищого уряду, тривожне — невідомості, страшне — кари. Це дні й ночі, а часом і роки, коли кров засихає в самісінькому серці. Сулейман Кегай молив аллаха, щоб він забрав його ім'я з пам'яті султана і великого візира. Звичайно, нинішнє його життя, надто після бурхливого, сповненого діяння крутежу при дворі, було життям хробака. Але ж ліпше бути навіть хробаком, ніж чорною землєю. Сулейман Кегай зсохся й почорнів. І став вельми схожий на кажана. Втягнута в гострі плечі голова, довгі руки, а ще ж стесаний назад лоб, високі, гострі надбрівні дуги й маленькі очиці у глибоких вирвах, що дивилися насторожено й злякано... І життя вів кажаняче. Вдень спав у селямлику, а вночі тинявся по галереях і покоях, тулився лобом до заґратованих вікон і подовгу дивився на зорі, що світили комусь іншому.

Азі весь час вчувалися кроки на сходах, а чорні тіні на стіні від власної постаті та постаті дервіша видавалися тінями алебардщиків. Та й все життя для Сулейман Кегая тепер було театром тіней, де ляльки підвішують до стелі й смикають за мотузочки. Він часто посилав дервіша, щоб той покружився біля палацу (для того й тримав його, і платив великі гроші), може, довідається про що-небудь, давав золото на підкуп служників покоїв, дервіш оповідав усілякі нісенітниці — мабуть, приносив їх з базару, до палацу не ходив, а золото десь ховав. Він страшенно знахабнів, залякував агу, наїдався до блювоти солодоців, навіть курих з кальяна і пив вино, за що мав би бути спалений живцем. То тільки невірні можуть вживати той трунок. Ага мусив терпіти.

Колись багатий, пишний і гостинний двір Сулейман Кегая занепадав. Вже не

гарцювали в ньому змії-коні, не шелестіли шовкові паланкіни, не галасували, викладаючи товари просто на розпечений малоазійський камінь, купці. Руйнація й запустіння панували в ньому. Пойнялися іржею залізні кільця на семи лискучих стовпах, до яких ще недавно прив'язували коней візиріві гості, голодно крякали, побрязк^ючи ланцюгами, приковані до даху два орли. Жалібно киркали та розліталися по сусідніх дворах і садах павичі, навіть собаки по-забігали невідь-куди. Недавні візиріві друзі обходили двір, немов там лютувала бобонна чума. Давно втік ефес — помічник по господарству, розбіглися всі вільнонайманці, повтікали білі євнухи. Навіть наглядачі за невільниками, котрим платилося по два акчі в день і двічі в рік давали "на пояс", залишили подвір'я опального аги. Сусіди Сулейман Кегая, що жили нижче од нього й колись не осмілювалися похмуро глянути на високі зубчаті стіни двору, забили глиною жолоб у тому місці, де він повертав у сад, і тепер майже вся вода збігала до їхніх дворів. Розбестилися, не корилися навіть раби. Нікому було їх пригнути до роботи, нікому покарати — простора вартівня із сірого каменю в лівому кутку великого квадратного подвір'я стояла порожня. Вони впали у таку сваволю, що часом самочинно полишали подвір'я і йшли вниз до базару чи будь-куди.

Там, на базарі, вирувало життя, й вони вибирували його крихти. Тинялися поміж ятками, де стояв голосний мелодійний дзвін — майстри-бронзарі кували славнозвісні турецькі таці, мідні та срібні куверти для кави, щити та шоломи-місюрки, давали заробити якусь абищицю на грубій роботі; допомагали купцям вантажити товари, часом за жменю сушених слив, а часом падала у кишеню мідна монета, або ж просто ловили витрішки. Звичайно, там є на що подивитись: всілякий, ніколи не бачений крам, заморські, різані зі слонової кості штукенції, чудернацькі, схожі на велетенські прачі, риби, в яких обоє очей дивляться в один бік, не менш дивовижні птахи в золочених та срібних клітках. Їх привозять заморські купці, а жалісливі правовірні купляють і випускають на волю під веселий галас дітвори. Чорних, білих і жовтих рабів купляють теж, але на волю не випускають. На тому ж базарі на тонких мотузках, натягнених між високих платанів, ходять заїжджі акробати, внизу під платанами ведуть несамовиті танці дервіші: й вогонь п'ють, і залізо жеруть, борються на потертім килимку борці, грає на сазі меддах — бродячий музика, є там пребагато всіляких інших див. І вештається сила-силенна різномасного люду: од чорних безмовних арапів у червоних фесках та галасливих обірваних турецьких і грецьких циган у жовтих жилетках до молодих європейців з довгими чубами, в батистових сорочках з мереживами та вузьких штанях з едвабу.

В тому натовпі легко заблудитися, там ніхто не запитує, чи ти прийшов з хазяїном і ненароком одбився од нього, чи приволікся сам.

Лаврін базару не любив, вельми рідко туди ходив. Високий, худий, ошмалений сонцем, вже й сам схожий на турка, байдуже перебирав очима увесь Схід.

Базар гомонів усіма мовами, кольорився всіма барвами й щоразу нагадував йому про рідний край, рідну мову й рідні звичаї. Хвилини краденої волі падали тяжкими удавками на серце, кричали криком про вічну неволю, про осоружну чужину.

Катівницькими муками було також думати про те, що ось тут, поруч, живе твоє сплюндроване кохання, що доля ніби на сміх звела вас для вічної й тяжкої розлуки. Пекуча злість, од якої кидаються на вістря списів чи гризуть ґрати, перегоріла, її переломили втома, голод, нудна сірість неволі. Тільки іноді в якомусь подиві дивився на величезний будинок з широкими вікнами за зеленими ґратами — невже за якимось із них живе Киліяна? Та сама Киліяна... його Киліяна... й руки несамохіть кришили камінь.

Дивно й незбагненне влаштована людська душа. Коли б Лаврінові хто-небудь відгадав отаке майбутнє, він би ніколи не повірив, що зможе жити на світі. А от жив. Час перетер його думки, як жорновий камінь зерно. Може, тому, що й сам вергав каміння, носив велетенські глеки з водою, сьорбав брудне пійло. Жив... Хоч і не мислив жити. Коли його везли по морю і море починало кидати кораблем, він благав його: "Втопи". Упивався ногами в дошки, щоб виломити їх, але вони були міцні. Його привезли в сад, коли він уже підупав на силі, її виссала тяжка дорога та довге сидіння в кам'яному мішку, й мав поруйнований нещадними щимками долі дух. На силі повільно набирав, а духом не зводився. Він уже не почував і свого кохання — палке, гаряче, воно було ніби з чиеїсь розповіді, котру чув давно. Чорнобрива, смаглява Киліяна лишилася там, за морем. Її сміх, її мова лунали на зеленій луговій галявині серед лісу. А тут, за обвитими плющем стінами гарему, жила якась інша дівчина, котру Лаврінові було невимовне жаль і по котрій плакав серцем. Після того, як їх привезли в Козлов, він не бачив її жодного разу, хоч пливли на одній галері й були подаровані одному туркові. Та він і не жадав бачити її. Весь світ для Лавріна здавався затканим сірою павутиною, він ні на що не сподівався й нічого не чекав. Найтяжчими були ночі в темнім хліві на перетрухлій просянці. І в заплющені і в розплющені очі плив зелений світ, пливло колишне життя, й тоді чув рідну мову, зринали знайомі обличчя: дядька Сироватки, Кайдана, Дороша Бруса, а найчастіше кошового отамана Сірка. Може, думкою про нього, про Січ і тримався на світі. Бо ж по тих думках почував, ніби припливало сили. Перехреста часто непокоїло: чи згадує його кошовий? Щоправда, він приходив до нього в спогадах не кошовим, а добрим дядьком Іваном. Яюсь прокинувся й довго не міг оговтатись, де він. Сон вихопив його звідси й переніс у завішаний зброєю прикомірок кошового. Вони сиділи з отаманом, але той не розповідав про походи, не навчав військової науки, а... тасував карти. Так, вони різалися в карти. Чому приснилося саме це — дрібне, випадкове, а не щось значне, велике? Хтозна. Може, що Іван Сірко у прикомірку ставав не суворим кошовим, а дитинно простим, по-козацьки запальним і нестримним, як і він сам, Лаврін. Сірко приховував цю маленьку пристрасть від усіх. І Лаврін теж. А грали вони запекло, іноді сварилися, кілька разів Сірко навіть рвав карти. Але одразу відходив душею, й по тому було весело обом.

Оце щасливе відчуття — не гри, а спочинку після запальної гри — навідало Лавріна. І йому було так хороше, так радісно, що коли цей настрій розбився об холодний камінь, він трохи не заплакав. Уперше за весь час полону. Спомини йому завжди рвали серце на шмаття, по тому боліла голова й світ виповнювала ще важча

похмурість.

Та неждано в чорному потоці безнадії та безпросвітності зблиснув йому промінь, збудив до життя. Опала Сулейман Кегая повернулася для нього та Киліяни несподіваним боком. З перших днів, тільки-но Сулейман Кегай привів нову наложницю, старша жінка аги занепокоїлася. Вона знала, що серце аги давно погасло для кохання, сім літ не мав він нової наложниці, а інші всі давно були ткалями й вишивальницями — не виганяти ж дармових робітниць (візир був дріб'язкове жадібний), та й не хотів він нікому признаватися у старечій безгрішності, проте чорнооку козачку не одіслав у вишивальні кімнати, а наказав поселити окремо й часто заглядав до неї, купляв подарунки і навіть сам учив говорити по-турецьки. Й тішився, що козачка легко переймає турецькі слова. Вона зізналася: її мати — татарка й іноді, на досаду батькові, вчила говорити по-татарськи і по-турецьки, аби відтрусити її од батька й мати змогу розмовляти з нею не знайомою йому мовою.

Два білі євнухи стерегли Киліяну й не пускали до інших покоїв. Низенька постіль, висока кадильниця для пахоців, мережане вікно, а за ним гілка чинари, то увесь її світ. Навіть не знала, яке то дерево. Повільно обзвичаювалася, верталася до життя, повільно виходив з неї страх. Хоч ще довго стояла в очах жахлива дорога, надто подорож на каторзі. Старий корабель скрипів на хвилях, вона сиділа в дощатій будці й слухала той скрип. У будці-домовині. Й вивертало її нутроці, й навіть молитва не лягала на серце. А виведуть на палубу, погляне на водяні гори, які ходять ходуном, і обійме її такий страх, що знову проситься в буду. Аж не віриться, що все те було, і вдячна вона цьому старому чоловікові за його безгрішні ласки, за солодощі й за тихі слова. Адже відала, як важко живеться іншим невір'ям.

Тепер старша жінка й інші жінки стали боятись, щоб часом не спалахнув під повіями північного вітру присипаний попелом жар, щоб не відмолодилося для кохання серце аги. Адже знали — таке траплялося. Хто відає, які несподіванки можуть тоді спіткати їх. Чи не почне вилущувати ага для неї солодкі зернята, а їм кидати лушпини?

Проте, приголомшений нещастям, ага забув про нову наложницю. Або намагався забути, адже кожною своєю з'явою дівчина нагадувала про лихо, що впало на нього. Вона була для нього мовби чорним талісманом долі. Стара жінка втямила: пріспів її час. Вона наказала спровадити нову наложницю з гарему, одвести на пташарню та приставити до роботи. Жінки й наложниці гарему кілька днів повторювали дотеп старшої жінки: "Нехай біля неї булькочуть індики, а не наш повелитель". Та по всьому упадку, по тривозі, яка оповивала дім колишнього візира дедалі більше, незабаром забули про неї й вони. На той час велику, обиту мідною бляхою хвіртку двору Сулейман Кегая стали обминати не лише недавні друзі аги, а й продавці м'яса, риби, вина й навіть мулла. На базар посилали недорікуватого вільноодпущеника Арслана з рабами, які раділи тому, що сталося, поспішали кожен зачерпнути якомога більше, нехай і примарної, волі. їх уже не замикали на ніч, вони не боялися присісти без діла десь у куточку на мощеному тесаним камінням подвір'ї чи зійтися в гурт та поточити ляси. Здебільшого греки перешіптувалися з греками, поляки з поляками, черкеси з

черкесами, українці з українцями. Всі розуміли, що цей попуст — тимчасовий, що так довго не триватиме, й намагалися вгадати, у який бік крутоне їх доля й яким робом можна запобігти найгіршому лихові.

В ті дні й зустрілися Лаврін з Киліяною. Думка пробратися на пташарню заволоділа Перехрестом, як тільки він довідався, що Киліяну спровадили туди. Пташарня — на іншому дворі, там стояли й конюшня, і хлів, у якому відпоювали молоком молодих телят, і голуб'ятня, — туди навіть в'їзд з іншої вулиці. Од головного двору в малий вела довга стежка між двох мурованих з каменю стін. До одної прилягав сад. З камінного басейну саду в скотарський двір спадала череп'яна труба, по ній, наливаючи спочатку в камінний жолоб, подавали воду для коней, телят, качок. Коли води текло мало, звідти приходив сваритися конюх Харіліс, низенький, круглий, як грецький кавун, циган. Мав круглі плечі, пухкі, — зроду не скажеш, що Харіліс конюх, — руки, круглу голову. Ту його подобу до кавуна ще дужче творили смугасті куці штани й старий, обрізаний вище колін халат. Одначе очі в Харіліса гострі, глибоко заховані, вони то посміхаються елебно, то стають як пістольні цівки, все він цокає язиком, все до чогось приглядається, неначе хоче вкрати. А може, й хоче. Циган же! Харіліс не обходив кружма, коли простував до саду, а ставив ногу в ремінному постолі у заздалегідь видовбану в мурі пічурку, підскакував, хапався руками за верх й вилазив на нього, тоді по стовбуру яблуні спускався додолу. Циган був відчайдушний і любив небезпеку. Вертаючись назад, ніс у пазусі кілька яблук, персиків, слив — що потрапило під руку. Харіліса побоювалися інші невільники, бо, опріч усього, він мав ніби якийсь привілей, йому прощалося таке, за що інші по місяцю б носили синці од кнута-шестерика. Мав якусь заслугу перед агою або управителем його маєтку. Й був він неохайний. Й не стільки зовні, скільки в душі; поналипало там бруду — не одмити ніякими найсвятішими водами. Це вловлювалося з одного погляду. Дуже неприємні очі в Харіліса й усмішка теж, вона свідчила: його можна намовити на будь-який підступ, підбурити на будь-який злочин. Либонь, і мав їх за плечима добру в'язку. "Що в тебе є на обмін? Що даси?" — чіплявся він до Лавріна. "Дулю з маком", — відказував Лаврін; циган, хоч і не розумів, що йому каже козак, гаразд розумів його красномовний жест, і цокав язиком, і погрожував поглядом.

Харілісовим лазом і скористався Лаврін. Він вибрав час по обіді, коли конюхи й телятники розбрелися хто куди. їхня з Киліяною перша стріча була радісна й тяжка воднораз. Киліяна, яка саме несла качкам у коритчатку запарену просяну полову, перемішану з ряскою, забачивши Лавріна, зойкнула, впустила коритчатко й затулила руками обличчя. Будь-кому збоку видалося б, що вона мусульманка й ховає лице од незнайомого мужчини. Качки вирували біля її ніг, кахкотіли, били білими крильми, клюкали по ногах червоними дзьобами, а вона мовби стратила мову. Лаврін теж не знав, що казати. Дивився на Киліяну, й серце спинялося в грудях. Був худий, в обтріпаних, коротких, до колін, татарських штанях, широких ззаду й вузьких попереду, і в грубій турецькій матроській сорочці. На Киліяні — одяг новіший і чистіший, але теж старий і замицьканий. Жовті штани та голуба сорочка, підв'язана крайкою. Чудний був

той одяг, і чудною здалася йому Киліяна. Він дивився на неї радісно, крізь сльози, й очужило; ці почуття мішалися й опановували ним по черзі, й не міг знайти зладу, не міг заспокоїтись. Йому аж не вірилося, що це стоїть Киліяна. За тисячі верст од рідного хутора, на чужій жовтій землі, в чужому, не жіночому, одязі. Його Киліяна... Його чи не його? Врешті Киліяна розтулила руки.

— А я думала, якийсь турок.

Лаврін справді засмаг до чорноти, до того ж був без шапки, коротенький чубок нависав стріхою. Коли його привезли на турецький берег, то, як і всіх інших невільників, одразу поголили, тепер волосся ще не одросло.

Киліяна враз засміялась своїм словам. Навіть сміх був не її. І слова теж. Хіба таких слів чекав?

Лаврін стояв незрушно, він був здивований і зляканий. Проте втямив: ці слова, цей сміх нічого не означають. Киліяна сама не тямить, що каже і чого сміється. Наступної миті дівчина заплакала.

Лаврінові ж невидимі гарячі пальці стисли горло, в грудях запекло, до болю схотіл'ося втекти кудись, заплакати й собі. Він зціпив зуби.

Киліяна ще трохи поплакала, а тоді втерла кінцем старої аби обличчя. Іржав у стайні жеребець, бив копитами, — дурів од застою, йому одгукувались інші коні, біля воріт зупинилися якісь правовірні, голосно розмовляли про те, що ага раніше мучив людей, а тепер мучить скотину. Лаврін і Киліяна сховалися біля пташарні за купою хмизу.

То було їхнє перше сховисько. Потім він приходив туди до Киліяни ще кілька разів, а тоді вмовив її увечері втекти до нього в сад.

Прихистком їм стала зелена галявина в кінці саду, на якій в кількох місцях сіріли велетенські камені. Якось там залишилися на ніч і потім залишалися часто. Спізнали найбільшої близькості, яка буває поміж чоловіком і жінкою. Щоправда, вона була не такою, якою уявлялася Лаврінові колись. Чуже небо, чуже повітря, чужі шелести мовби сковували його. Колись він думав, що то буде суспіль царство забуття, а та, найперша, мить буде миттю вознесіння на небо... Ще важче було Киліяні, яка раніше так само інакше уявляла цю мить. Адже уявляла!

...Дружки проведуть її до світлиці і розплетуть косу, проведуть сумовитою піснею, в світлиці стоятиме шлюбна постіль з мережаним простирадлом і вишитими подушками, свічка й ікона.

...Боже, яка глевка, задушлива ніч, які великі зорі, що мовби підглядають за ними. Кохалися похапливо, невміло, соромливо. І все ж навіть таке кохання — розуміли — було в їхньому становищі найбільшою ласкою долі, найбільшим щастям. Поволі заспокоювалися, призвичаювалися самі до себе і до такої — мовби й не краденої, але й не до кінця розкутої — любові. Щиро молилися богові, що послав їм таку радість. Божої кари не боялися, вони належали одне одному, а поєднатися не могли з басурманської зловорожості. Бог милосердний, бог всюдисущий, він бачить усе і освячує їхню любов без попа.

Лаврінові було щасно з Киліяною, одначе в його почутті було стільки ж кохання, скільки співчуття. Надій на прийдешне в них немає ніяких: вирішиться усе з агою — їх продадуть. Напевне ж, нарізно. А разом вони можуть залишитись тільки в тому випадку, якщо обоє відійдуть в інший світ. Він поки що не сказав про це Киліяні, бо вимірковував і якісь шляхи до втечі. Тут їх не затримає ніхто, одначе далі... Надто вони примітні, особливо він. Киліяна ще може видати себе за татарку. Вона навіть знає кілька десятків татарських слів. А він... Тоді нехай спробує втікати сама. Він добуде їй одіж, хоч трохи грошей... Виведе її за місто. Киліяна, коли він обмовився про те, не захотіла його й слухати. Вона почувала, що не витримає такої напруги, такого страху, й не хотіла навіть мислю забредати на ті стежки. Жила хвилиною, якимись маревними надіями, що все складеться добре само по собі, жила тим новим, що народилося в ній. В її обіймах забувався й Лаврін. Тепер дні стали довгі — в чеканні вечора, а ночі короткі, мов спалах свічки. Теплі південні ночі, не попалені спекою, сповнені ніжної млості, запаморочливих запахів, легких повівів вітру. Ночі були чужі, а любов — їхня, щира. Лаврін, сором'язливий і суворий зроду, був скупіший на ласки. Киліяна ж любила палко й гаряче, забувала про все на світі. А може, й справді трохи забула чи примирилася з своєю долею. Принаймні неволя не видавалася їй такою страшною, як напочатку. Турки — теж люди, тут можна жити, треба тільки прилаштуватися. Навіть про гаремну кімнату лишився світлячок приємного спомину. Намисто, що його подарував турок, коштувало, як їхній колишній хутір, і було таке гарне, що вона носила його не на шиї, а на долоні. Й сподобалося, як їй фарбували щоки служниці, з'єднували її дугасті брови, й надовго їй запам'ятався смак гранатового шербету. Звичайно, й вона не могла надто обманюватися. Туга брала за серце, напливала на Киліяну хвилями. З сумом, зі страхом божим думала про оце їхнє з Лавріном безшлюбне життя. Й тоді їй знову пригадувалося, як чекала весілля, як готувалася в думках до нього. Вона вимріяла його до останньої стрічечки. Навіть свою усмішку, свій вигляд у церкві і вбрання до останнього рубчика. Вона не надіне на голову цілий город квітів, як деякі сільські дівчата. А тільки — три квітки. Три ружі — дві білі й одну червону. До білої керсетки, до білих чобіток... Бачила, так вінчалася в Стіні одна панянка.

Тепер усе те було немов насміх долі. Одначе Киліяна не впадала до кінця в розпач. Все-таки на тих ружах не кінчалось життя. Може, доля хоч трохи зласкавиться й над ними. Яко ж ага залишиться, то, мабуть, її теж уже не вернуть у гарем, вони з Лавріном одружаться.

Лаврін кивав головою, хоч знав, що все не так. Стративши агу, султанові слуги заберуть майно. І насамперед рабів. Але він був безмежно вдячний богові за те, що той йому послав. Та ще тоді, коли Лаврін вже й не сподівався ні на що.

Киліяна щойно викупалася в басейні. Перед нею викупався він. Вона сказала, щоб він не дивився у її бік. І він спочатку не дивився. Сидів у траві, обхопивши руками коліна, шукав очима Кінь-звізду, її не було. І він знав чому. То — козацька зоря. А тоді таки переборов сором, піддався спокусі і повернув голову. Киліяна стояла біля басейну й розчісувала коси. Місячне сяйво обцілювало її тіло, й воно світилося. Киліяна про

всяк випадок прикрила лівою рукою груди, але він все одно бачив їх, вони гостро стриміли проти місяця, на них зблискували срібні краплі. І по всьому тілі також. Стрункому й гінкому. Й Лаврін зажмурився. І чомусь подумав, що таке щастя доля просто так не посилає. І почав молитися богу.

— Лаврінку, а як ти думаєш, там ми були б щасливі? — вириває його з молитовної задуми Киліяна.

— Де — там?

— Ну, вдома. Якби одружилися? Лаврін дивується.

— А як же інакше?

Киліяна сідає біля нього, їй не подобається Лаврінове обличчя. Воно суворе, ніби камінне, й здається чужим. Тепер воно майже завжди таке. Тільки коли він усміхається, воно знову стає по-дитячому простим і довірливим. Але й тоді на чолі не розгладжуються зморшки.

Киліяна раптом лякається.

— Лавріне, а в мене зморшки є?

— Немає.

— Правда?

— Чого б мав брехати.

— А в тебе... ось тут і ось тут. Тоді, ну, там, їх не було. Я зараз їх розгладжу, і їх не буде.

Лаврін усміхається її наївності і щирості.

...Про їхні стрічі знали майже всі слуги аги. Але те було байдуже всім. Вони самі ходили, хто куди хотів, шукали розради, де могли. Двоє рабів, Лаврінових товаришів по неволі, брати-молдавани Мирон і Петря, перші вечори навіть сторожували оддалік, аби хто не підкрався до закоханих. А потім побачили, що Лавріну та Киліяні ніщо не загрожує, облишили чатування.

II

Лаврін і Киліяна сиділи на траві за широким, пласким каменем, дивилися на велику зелену зірку, що мерехтіла над скелями. Ніч слалася прозора, м'яка. В повітрі стояв дивний пах ароматної тополі, змішаний із пахощами яблуневого цвіту. Місто спало. По ньому блукали тільки ревниві закохані, вбивці та сторожа. Це було чуже місто з чужими подихами й молитвами. Лаврін почував його чужість усім еством.

Гомінке вдень, вночі воно — неначе вичумлене. Не чути співу дівчат, парубоцького погуку, хіба що коли-не-коли бемкне у мідний таз сторож або брийоне тоскний, мабуть, передсмертний, крик.

Воно як равлик, що сховався в черепашку. Тут усе заховане од світу, виокремлене, звернене поглядом всередину.

Не те, що на Україні, де до ранку витьохкують солов'ї та виспівують дівчата, де мріють проти зір сонними вікнами хати й тихо пливе по ставу біле качине пір'я.

Зорі тут ближчі, жаркіші, але й чужіші. Лаврінові згадувалися зорі над Чортотомликом, над рідним куренем, надто тихої зимової ночі. Очищені морозом, ясні,

вони дзвеніли, мов скалки льоду, їх хотілося взяти в руки й занести в тепло, в курінь, де одразу мала настати та ж божа чистота й вчистість, що на небі. Він і далі не міг звикнути до цього неба, цієї землі, до цих дерев. Не міг узяти їх у душу не тільки тому, що невільник, а як просто людина. Працював, ходив, а тоді наче прокидався, оглядався довкруг, і кожне те прокидання одривало від серця крихту життя.

Знову й знову думав про втечу. Напевне, й дався б на ту спробу, хоча те було майже безнадійно: тисячі верст по чужій землі, де кожне око — вороже, де кожна дорога — до тюрми, інші невільники розказували, що втекти звідси не вдавалося нікому. Тепер же не міг важитись і на це. Залишити Киліяну — то зрадити любов, зрадити себе.

Потім думка понесла його далі, в дитинство, куди вертався рідко. Чомусь йому пригадався тихий зимовий вечір. Мати вже спала на печі, він дививсь у вікно, верхня шибочка якого була забита дошкою, а нижній він не давав замерзнути майже ніколи — прохукував. Це була одна з двох шибочок в їхній хаті, бо й замість усіх інших — ще на двох вікнах — чорніли дощечки. Зорі на снігу іскрили коштовними блискітками, йому так забажалося цих блискіток, що він тихцем узув материні чоботи набосоніж і подався надвір. Блискітки не давалися до рук, він розгріб сніг і, мабуть, вернувся б розчарований до хати, коли б не натрапив на барвінок — на інше диво. Листочки були холодні, але зелені, живі. Барвінок під снігом не вмер. Йому, зеленому, було там біло й, мабуть, самотньо, але він один на весь город, сад — на всі городи, сади й ліси — не покоровся зимі. В його корінцях причаїлися якісь могутні сили, що їх не могли здолати морози. А сам він що робив? Спав? Боровся? Цього Лаврін відгадати не може й зараз. Мабуть, боровся, хоч не бачив ні сонця, ні світла. А тоді хлопець заніс до хати одну гілочку, й милувався нею, і розтоплював душею всі сніги і всі морози. Отже, не тільки на небі є чудеса, а й на землі, отже, є щось у їхньому краї, що не скоряється зимі.

— Про що ти думаєш? — вдруге запитала вона.

— Про тебе, — відказав.

— Неправда. Я тут. Про мене не треба думати. Скажи. Тільки не обманюй. А то розсерджусь.

— Я ніколи не обманюю.

— Таки ніколи?

— Ніколи.

— Ну, а коли треба збрехати?

— Промовчу.

— Тоді скажи, про що ще думав, крім мене? Тільки не мовчи. Й не хмурся так.

Колись їй подобалося, як він хмурився, — насурмлював по-хлоп'ячому ніжні брови, а вся вдача — на виду, — тепер ті брови лякали її. І чомусь лякав гордовитий профіль парубка, що чітко вирізьбився проти синього неба.

Він повернувся до неї:

— Про барвінок.

— Про який барвінок? — здивувалася Киліяна.

— У нас під хатою ріс барвінок. Був завжди рутвяно-зелений. Літом і зимою. Тут

його нема.

— Зате тут є вічнозелені лаври, і кипариси, і мирт, і розмарин, — перераховувала дівчина.

— Тут немає барвінку, — повторив Лаврін, і Киліяна не впізнала його голосу. Вона мало знала Лавріна, пізнавала тільки тепер, і оця його настирність тривожила її. Це була не впертість, а щось інше, більше, воно лякало дівчину непримиренністю, невживністю в усе, що не було рідним краєм, вгадувала в ньому небезпеку для обох і намагалася будь-що розворушити, розкутурхати Лавріна.

— Тут теж ростуть яблуні, груші, сливи, — обстоювала своє. — Он саме цвітуть черешні. Божечку, хіба ти не бачиш, яка краса. Білі-білі. Наче полотно по гіллі розвішане.

— Вони цвітуть не так, як у нас, — сказав Лаврін. — У нас — цвіт у росі. Й листя теж. А тут — листя шорстке й тепле. Сухозлітна ця краса. — Він підвівся й знову сів навпочіпки. Груди йому враз задихали швидко, подих став гарячим, заговорив: — У нас воля, Киліяно. Почула б ти, як гомонить весною Великий Луг, як клекоче на порогах Чортомлик. Як співають козаки над Скарбною. І осокір ворухить листям...

Лаврін справді ціну волі склав тільки тут. Ну що таке Великий Луг? Просто луг. Земля й трава... Йди собі... Саме так — іди, куди хочеш. Боже правий, як йому хотілося зараз побігти по тому зеленому лугові. Впасти лицем у траву й лежати отак, нічого не думаючи. Тільки дихати волею.

Він би зацілував кожен кутик плавнів, кожную очеретину, кожную билинку. Все то — воля... Нащо, здається, вона людині? Є вона, робити з нею нічого. А як страшно без неї! У дощову погоду, коли дмухав, сіверко, він чув запахи Великого Лугу. Спрагло вдихав пахощі вербових котиків, молоді лепехи, рясту. Він був певний, що чує їх, що вітер перевіває їх через море. А коли над його головою летіли в рідну сторону птахи, ще й радісно курликали, радісно гелготіли та ячали, тоді серце йому розривалося на шматки і він не знаходив собі місця. Найчастіше падав у траву і затуляв пальцями вуха.

Очі йому горіли, вуста болісно розкрилися, і в місячному сяйві біліла смужка зубів. Він і зараз був гарний. Дарма що в лахмітті й нестрижений. Але обличчя — чисто поголене, якимось примудрявся, це, знала, — для неї. На мить їй аж стрепенулося колишньою радістю. Серце—за судженого, його вроду й палку вдачу. Але та радість щезла, як іскра в печі, й натомість вернувся страх. Примарний страх перемішався з близьким, теперішнім, вона аж стонула плечима й оглянулася. Їй здавалося, що хтось причаївся за каменем, слухав їх. Її лякав і цей камінь — велетенський, пласкобокий, він, мабуть, колись скотився з гори, підім'явши дерева й кущі. Щось велике, несосвітене підім'яло під себе і їх з Лавріном. Вона й сама все частіше занурювалася у себе, у власні думки, а потім притьма втікала. Ловила промінчики, які посилало сонце. І тішилася ними. Тутешнє життя їй не зрозуміле, воно лихе, гірке, але, почувала, в тій гіркоті є свої солодинки.

— Не думай про те, — попросила жалібно. — Я ось... побачила світ іншими очима. Я в батька наче в раю жила. А бачила той рай? Не бачила, не подякувала. Якби те

вернулося... тож усі листочки, всі мальви вицілувала б на батьковому дворіщі. Не вернеться. Й через те треба жити тим, що посилає бог. Світ і тут гарний. І сонце, і дерева. Забудь про свій Луг... Ну, не забувай, але прихилися серцем і до тутешнього сонечка.

— Я хотів би, не можу, — зізнався він. У цю мить відчув, що між ним і Киліяною немов повисла якась порожнеча. Й що її не подолати з'єднаними руками і навіть вустами. Чому — не міг одгадати. Дівчина сиділа поруч, і справді міг узяти її за руку, але діткнутися серцем до її серця не міг. Йому мовби щось підказувало, що тут, у неволі, все мало бути інакше. Мали б або плакати в обіймах, або класти разом мости на втечу, або збігатися тільки на куцу любов. А було щось інше. А хіба він не любить її? Любить... "Люблю". Казав це слово про себе, а воно було, як сухі, хоч і дорогі колись, квіти. Він злякався й пробудився від думок. Подивився на гострий, різьблений проти зір профіль Киліяни, обняв. Спробував прошепотіти, як колись, коли вони сиділи на зеленому лужкові біля хати Бруса Дороша:

"Пропекла ти мені серце". Ці слова й вирвалися з серця. І він засоромився їх, і виказав ними всю свою любов. А тепер і ці слова не міг промовити, бодай подумки. Щось стояло за плечима, неначе тінь, і він, утікаючи од неї, вернувся до попередньої розмови.

— Й сни мені сняться білі та білі. Сніг скрипить під ногами. Ти пам'ятаєш, як скрипить під ногами сніг? — Лаврін пожував стеблинку трави, зітхнув. — А тут все літо та літо... Мені не сходить з думки Січ. І кошовий. Він був мені ніби батько. Й Марко. Хитрість його з'їла. Поганий збродень! Він повів орду на Січ. Невже вони зруйнували її? Невже козаки не перейняли їх?!

Киліяна здивувалася.

— Хіба ти не знаєш, — сказала, — чого прогнали з палацу султана нашого агу? За погром війська, що йшло на козаків. Знайшли в тім якусь його провину. Яку, достеменно не знаю. А яничари погинули на Січі всі!

То була для Лавріна неймовірна радість. Він аж засміявся, скочив на ноги, схопив чималий уламок граніту і вдарив по скелі. Бліду запону ночі пропалив сніп іскр. М'яким, барсячим кроком Лаврін закружляв по галявині. Він давно призвичаївся до темряви, бачив кожен камінчик, кожен кущ.

— Козацтво не погинуло! Отчий край є! І буде довіку, поки світить сонце! Нехай повиздыхають вороги, нехай похлинуться власною кров'ю...

Киліяна чомусь злякалася.

— Лавріне, — покликала.

Лаврін довго не міг заспокоїтись. Нарешті ліг біля її ніг. Вона нахилилася над ним. Дивилися просто в очі. Її груди гостро напинали тонку сорочку, рвалися йому назустріч.

І він знову почав хвилюватися. Як і завжди.

Й розвіялися Киліянин страх і тривога. Подумала: її любов, її чари для Лавріна більші й дужчі за все на світі. Вони мають непереможну силу, й доки він у їхньому

полоні, доти вона може бути спокійною. І було їй гарно владарювати, й любила за те Лавріна.

— Тоді Марко погинув теж, — сказав Лаврін.

Киліяна відвела його руки, що тягнулися до її колін. Вона дивувала, що Лавріна так збурила вість про погром турків і татар. Він говорив і говорив, усе хотів розгадати той бій, розпитував її, але вона не знала більше нічого. Та й нащо воно їй! їм треба думати про своє.

Лаврінів спомин про Марка нагадав їй інше.

— Лаврінку, — пошукала в темряві його руку. — До мене в'язне Харіліс, конюх. Отой циган.

— Зажартовує?

— Яке там жартовує... Тягне в конюшню.

— Тягне в конюшню! — Перехрест став на коліна. — Я йому провалю каменюкою голову!

— Не чіпай його, — злякалася Киліяна. Вже шкодувала на свої слова. Адже хотіла не стільки поскаржитися, скільки одкинути Лавріна од думок про далеку батьківщину. — Не займеш, Лаврінку?..

— Ну... не займу. Я, тільки скажу йому... — Знайшов її губи і вже забув, що скаже Харілісу.

Він перестрів Харіліса у вузькому хіднику між дворів. Сидів на стіні, й коли той ступив на стежку, скочив і став перед ним.

Першої миті циган злякався, а тоді на його обличчі закрутіла посмішка.

— Бір аллах [19], — вигукнув він. — Я думав, на мене стрибає барс. — Салям тобі, володарю персиків. — І поклав обидві руки на свою засмальцьовану тюбетейку чи то в жарт, чи вітаючи справді.

— Нема тобі салям, — плутаючи турецькі й українські слова, сказав Лаврін. — Якщо ти... гелійор [20] до Киліяни...

— О, Киліяна!.. — заплющив блудливі очі, прицмокнув язиком циган. Його тугі, м'ясисті щоки блищали. — Рахат-лукум. Троянда... — І, побачивши, як нахмурився Перехрест: — Беса [21]. — Й хтиво, хитро та насмішкувато воднораз: — Хіба троянда зів'яне, коли я одщипну собі одну пелюсточку?

Лаврін пружно, аж Харіліс сахнувся й ударився головою об стіну, підніс йому до носа міцний важкий кулак.

— Ось бачиш, який у мене беса!

Циган, спотикаючись, одбіг кілька кроків і зупинився:

— Ти пошкодуєш за цим, кьопек [22]. Знатимеш, як посягати на наложницю правовірного, та ще й аги.

— Юрю! [23] — похмуро сказав Лаврін.

— Ти не знаєш, що твоя шия — тонша з волосину. Але це знає кат, — гукнув Харіліс у спину й побіг до хвіртки.

Служба в Марка легка, не клопітна. Накидає який кінь крем'яхів, підбіжиш, заметиш їх у совок, калюжі розітреш мітлою — й знов у свій куток. За такою службою можна жити. Роботи багато тільки в дні парадів. Тоді кіннота валом валить через північні ворота, гарцює на мощеному вапняковими плитами тісному подвір'ї й прямує до Піщаних воріт. А довкола гасають всілякі беї, санджакбеги, аги й інші татарські старшини. Порозтоптують крем'яхи, доводиться зчищати їх лопатою. Але паради бувають не часто. В будні дні ж Марко весь день куняє в глухому північному кутку двору за кипарисом, хоч як припікає сонце, а тут — вільгість і прохолода. Правда, якщо виходить хан або приїздить якийсь солтан, за кипарисом сидіти не велено, можуть прийняти за засідника і коли не порішать на місці, то відрубують голову на містку перед ворітьми, й вона булькне в брудну річечку Чурук Су, що стрибає по камінню попід стінами ханського палацу. Тоді треба вийти з тіні й упасти ниць, і ніхто на тебе навіть не гляне. І не підводити голови, поки не стихне гомін та стукіт копит. В інший час розглядав подвір'я, скільки хотів. Тут снувало безліч слуг і проходило немало всілякого іншого люду. Не всіх Ногаєць вже й боявся, не перед усіма вклякав на коліна. Більшість з прибулих — нрохачі, позивачі, навіть значніші з них не наважувались тут голосно чхнути, а позбиткуватись над ханськими слугами — про таке й гадки не мали.

П'ять разів на день кричав над Марковою головою муедзин з мінарета мечеті, котра стояла з лівого боку двору, скликав правовірних на молитву. Тоді на якийсь час завмирало все: з облич правовірних спливав клопіт, утихали пристрасті, правовірні падали на коліна в бік киблі й зводили вгору руки. Й ставали чимось схожі між собою — жовтаво-біле, з довгою пещеною бородою обличчя аги й червоно-мідне, в зморшках, із брудною мичкою, схожою на жмут пересохлої осінньої трави, скотаря.

За мечеттю — кладовище ханів та мурз, далі — ще якісь будівлі, в кінці двору — комори, конюшні, льохи. Палац у саду, з правого боку двору — кілька одноповерхових і двоповерхових будівель, переходи, криті тераси, якісь башточки. Найдужче Марків зір вабила соколина башта, на стіні під нею справді висіли клітки зі вченими соколами й стояли драбини, по яких до тих кліток добиралися сокольничі. З тієї бшти крізь густу дерев'яну різьбу ханові жінки дивилися на паради. Тоді грали бубни, гуслі, кімвали й арфи, лунали співи, довкола стояв шарварок, проганяли усіх служників, окрім стремених, конюхів і Марка. Перші дні Маркові ввижались за горізьбою чийсь очі, обличчя, вже згодом упевнився, що то просто гра сонячних променів. Може, й приходили в соколину башту ханові жінки, але коли — він не знав. Вікна гаремних кімнат теж завжди завішані плетеними рогожами. Двічі чи тричі, на великі свята, спускалася в двір старша ханова жінка. Вона сиділа в мушребі — вирізаному з дерева химерному стійлиську з кватиркою, подавала з кватирки милостиню. Життя плинуло мимо Марка широким потоком — білими кіньми, синіми звивалами в золотих зірках, мальованими скриньками заморських мініяйл, а з чорного двору — корзинами інжиру, мигдалю, персиків, од яких у повітрі довго стояв в'язкий солодкуватий запах. Ті запахи, а також тонкі аромати саду — гліцинії, бузку, троянд — єдине, чим міг користати з іншими слугами й навіть вельможами палацу. Щоправда, лише тоді, коли вже позмітав

усі кізяки й ніхто не в'їздив до двору та не виїздив з двору.

Недалеко від огорожі росло дерево, на якому золотилися дивовижні плоди, либонь, солодкі-пресолодкі. Марко бачив, як на вкриті блискучими краплями порепа сідали оси й спрагло цмулили сік, тоді в нього набігав повен рот слини, але навіть гниленький плід, що підкочувався до мережаної огорожі і його було легко дістати паличкою, взяти — зась, — можна втратити руку, а то й голову.

Коли ж Маркові ні на що було дивитися, мав свою осібну забавку. В кутку між двома стінами висіли дві павутини, вони торкалися нижнім і верхнім краями одна одної. На верхній жив великий, сірий павук, на нижній — менший, чорний, швидкий, як блискавка. Марко ловив на осонні муху й пускав у павутиння. Сірий наближався до жертви поволі, часто зупиняючись, чорний кидався з прожогу. Коли Марко пускав муху в верхню павутину, чорний бігав по горішньому краї своєї, навіть спинався на задні лапки, але поласувати чужою здобиччю не зважувався. А сірий, якщо не був голодний, замотував муху в павутину — здавалося, він сповиває її, — й біг геть. Залишав про запас, на голодний день.

Коли й те обридало — Марко дивився на гори. Високі й порослі лісом, їм немає краю. Він, як піщинка, загубився серед них. Якби ж то загубився — думав... А як же? Тут його козаки не досягнуть.

Цвіли дивним синьо-жовтим цвітом великі розлогі кущі, яким не знав назви. Цвіли посеред літа. Тут взагалі багато всіляких див. Одначе вони — чужі дива. Й не цікавили Марка. Він розумів це, як і те, що повільно вмирає. Адже його ніщо не цікавить. Гарцюють на конях беї, і коні, й збруя так і мигтять, колись він не одвів би од них очей. Приїжджають заморські купці, привозять дивовижних звірів, але й вони йому не в подив. Одначе він хоче жити. Це щось у ньому хоче жити. А самому йому байдуже. Аж страшно од такої думки. А якось заглянув у калюжку, яку лишила на замощеному подвір'ї кобила якогось хана, й одхитнувся. Йому здалося, ніби звідти подивився не він сам, а хтось інший. Вразили не тільки вуса та борода. Чоловік, що дивився в прозору воду Чортмлика, мав іншу душу: трохи глузливу, трохи зачіпливу, ну... трохи й хитру, але світлу, він її проглядав до дна, світлу й веселу, вона щиро сміялася, розтікалася вповдовж усього степу і літала на виручку товаришам. Вона була чимось схожа на Лаврінову, на Кайданову, на Сіркову. Здебільшого він її не бачив — така була прозора. А ця — темна, в жовтих ковтюхах і чорних звивинах. І він сахнувся в жахові. Але потім знову підвівся душею. Він таки виграв найбільший заклад — життя, якби вчинив тоді інакше, вже б вороння кості порозтягувало по тому острову. А він живе. Он світить над горами сонце, й він його бачить, і вдихає гіркий запах олеандра. Частіше, звісно, вдихає запах кінської сечі. Але й то — запах життя.

За майже піврічну службу Марка тільки раз карали. Либонь, був справний у роботі, а може, зважали й на те, що мав перед ханом неоплачену послугу. Адже привів татар до Січі. Й не його вина, що їх там вигублено. Хан обіцяв йому в зимівнику волю й навіть доброго коня в дарунок. Хто знає, що він поведить вчинити з цим невірним. Може, нагородить, а може, накаже відтяти голову. Мабуть, він просто забув про цього

невірного. Селім-Гірею дуже боялися нагадувати про нього, адже в такий спосіб нагадають про погромисько в Січі. Але ж колись хан спом'яне про те сам. Звичайно, ханова обіцянка волі невірному — що погук орла над упійманим зайцем. Одначе чинити з ним щось за власним розмислом ніхто не наважувався. Пам'ятали також: цей козак самохіть прискакав за ханом. У тій кривавій заметілі, коли б схотів, загубився, як грудка снігу. Ага палацу сказав Ногайцеві, що на осінь, якщо не буде іншого повеління, його пустять у гори пасти вівці або одружать і посадять на винограднику.

Про одруження Марко думати не хотів. Пам'ятав Киліяну, не міг вирвати її з серця. А може, з мислі. Це була, як здавалося йому самому, надто осмислена любов. Навіть сумно вловлював, що народилася вона із заздрості, суперництва. Так, саме з того... Але потім... Ну що б, здавалося, отой лукавий, трохи хитрий погляд на хуторі, призначений, щоб подратувати або й поглузувати. Того погляду забути не міг — дві сині блискавиці з-під тонких брів і усмішка на губах. "Ось я... Моя любов гаряча й терпка. А кого люблю — ще сама не знаю". То що ж виходило: через ту посмішку й пішов босими ногами по розкиданих долею якірцях? Що могло бути в світі хисткішого за ту посмішку? Або й оманливішого? Миттева тінь, синій спалах, кличний блиск зіниць, од яких у нього аж запекло в серці.

Спомин про Кпліяну в'язався водне зі спомином про Лавріна. Іноді, згадуючи, почував ніби якесь погамування, якесь злостиве вдоволення, що, однак, віддлунювало глумливим докором. Не дісталася Киліяна Лаврінові, нею вони рятувалися, нею занпащалися й занпастилися навечно. На цій думці почував утому, важкий тягар неспокутого гріха. Цей гріх входив у інший, ще більший, од якого, відчував, йому вже не сховатися на землі. Це збагнув давно, там, на схилі Мами-Сури, біля Січі, осягнув ураз. Мабуть, через те, що думав про це всю дорогу од Драпакового хутора до Січі. Якийсь час він ще плекав намір втекти від ханських сейменів. А потім подумав, що в козачий полон попало трохи татар, вони можуть впізнати його й виказати. Та, мабуть, і Лаврін розповів про його втечу з Ладижина. Ні, ходити по тій землі йому заказано. Він дався сейменам повести себе до коня й поїхав з ними. Зараз на те не шкодував. Тільки іноді з нетрів душі піднімалася гірка, ядуча хвиля й підступала до горла. І думка ширяла на одному місці, як коршак над видолинком. Спогадувався Великий Луг, Січ, воля, веселі весняні грища, перегони на човнах по Чортотлику, гостьові поїздки на Полтавщину та Дон. Був вольним чоловіком, козаком, чистим перед богом і людьми. Не його вина, що так сталося... А щось йому нашіптувало, щось стукало в серце — таки його вина, від заздрості до Лавріна аж до зради побратимства; і здригався, жахався содіяного. Навіть боявся звертатися думкою до бога, просити в нього прощення. Зривався на щирість, панахав душу: "Боже, прости, ти ж бачиш..." І не міг прорватися до бога. Бог був неначе за стіною, глухий і німий, Марко не міг поговорити з ним, як із живою людиною, бо волів оправдуватися, а не лаятися. І басурманському богові не міг молитися, просто не бачив його, не вірив у те, що він десь є. І все в його голові тоді перемішувалося, і він хрестився швидко, за звичкою, й мерщій шукав якоїсь роботи. Згадав Лавріна, й чорна лютя потекла в серце, а в горлі залоскотав твердий камінчик:

"Все через нього, через його любов. Якби не розказував про неї, якби не взяв з собою..." Гнівився на запорожців, що не зуміли оборонити Ладижин, на весь світ. І банітував, і проклинав, і не боявся, що бог його покарає, був впевнений, що він його тут не дістане.

Одного не помічав: змалів душею, ніби всох, примирився з невольництвом й приниженням. А потім злість сплинула, й щось мовби опустилося йому в грудях, й обважніла голова, обважніли руки, обважніла душа, і він подумав, що Лаврін за свою любов вхопив лиха більше, ніж він сам, мабуть, його уже й на світі немає або веслує десь на галерах до кривавого поту і всі морські бурі чатують на нього. Проте справжнього жалю до Лавріна не почував.

На початку служби на ханському дворі з дна душі піднімалося щось схоже до протесту. Й тоді думав, що, може, колись втече звідси. Потайки пробереться на берег Скарбної, одкопає гроші й помандрує в Польщу або Московщину. Водночас думка про Запорожжя обпалювала мозок страхом. Волів не згадувати його. Воно й справді потроху віддалялося, забувалося. Що ж, так звеліла доля. Він не винуватий. Якщо сказати правду, йому навіть пощастило. Залишився б у Ладижині — упав би трупом. Вже й спомин про нього розвіявся б. При тій згадці Марко починав труситися — він сміявся нервовим, нутряним сміхом. А далі затихав і думав: це бог уберіг мене, він бачив щось у мені, якусь правоту, якусь правду. Адже відомо: без волі божої і волос не впаде на людській голові.

Розкоші палацу, солодке життя за синіми вікнами не дратували його. Не почував і злості до ворогів, та й ворогами ординців уже не почував. А йому таки диявольськи пощастило. Жити на ханському дворі не зовсім погано. А дасть біг, на осінь одпустять на волю. Християни тут теж не всі невольники. Не всі в сириці, не всі лупають камінь та веслують на галерах. Чимало з них сіють ячмінь, пасуть худобу та доглядають виноградники. Тільки податі платять більші, ніж татари. Марко чекав осені. І часто поглядав на гори, над горами пропливали орли. З півночі гори стояли сірим муром і з півдня теж, але вже чув від інших невольників, що тут є розкішні долини, по яких росте солодкий виноград, визрівають персики, айва та інші дивовижні південні рослини. Долини відгороджені одна від одної скелями, а люди — густими живоплотами, можна й віку звікувати, не знаючи свого найближчого сусіди. А йому тільки того й треба.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ

Вишневі сади зацвітають,
Ой там зозулі вилітали,
На синее море поглядали.
Синее море замерзає,
Замерзає льодком тоненьким,
Притрушує сніжком біленьким.
Ой там козак з турком воювався,
Там козаченько розгулявся,
А під ним коник розігрався,

У синєє море увігнався.
Та під ним льодок проламався,
Та козаченько обізвався:
"Ой бийся, коню, вибивайся
Та отцю-неньці уклоняйся,
Ще й моїм братцям совітникам,
Ще й моїм сестрицям.
Та й моїй жінці-удівоньці,
Та й моїм діткам-сиріточкам".

Запорожці лежали під палючим кримським сонцем у заростях кермеку — високого зілля, що нагадувало курай, густо всіяний синьо-рожевим цвітом. Гарно цвів кермек, і гарно спали козаки. Серед буйного квіту вони мовби мерці. Саме так чому здалося Сіркові, коли поглянув на чотири тисячі розпластаних тіл. Козаки спали не роздягаючись, декотрі тільки поскидали чоботи та порозвішували на них онучі, здавалося, ніби чоботи прийшли самі й стали біля своїх господарів, стерегли їхній сон. Дув сухий і колючий кримчак, через те січовики й перепочивають у долинці. Вітер ворухив на горбі пересохлі трави й з розбігу брижив на воді хвилі, вони були білі, блискучі й ніби аж гарячі. Од Сиваша до бур'янів по білому, ніби вкритому сугою, березі тягнувся широкий, проораний тисячами людських і кінських ніг слід. Вивернуте з глибини, сто разів перемішане багно було чорніше за дьоготь, в'язке, як смола, смерділо гнилими водоростями та сіркою. Якщо є дороги в пекло, то вони мають саме такий вигляд. Мисль в'язла, діткнувшись до них.

Сірко подумав, що солоня, як ропа, вода в Сиваші у тому місці, де пройшли козаки, ще посолонішала. То був пекельний перебрід. Люди майже до колін провалювалися в чорний, густий глей, під глеєм ноги впиралися в ковзку, наче крижану, кірку, не знаходили опертя, — тягли за собою коней, підважували їх мотуззям під животи, падали разом з ними та риштуком у солоне багно. Тягнув козак ногу, і йому здавалося — на ній повис увесь Крим з султаном і ордами, витягував, а другу тим часом засмоктував Улу-Дениз [24]. Так волоклися вони через два броди й через довгу, вузьку долину, в якій вода висохла, а земля була густо встелена дрібними черепашками. Черепашки хрускотіли під ногами, коні ж провалювалися трохи не до колін: деякі, злякані підступністю земної тверді, виривали з рук повіддя, намагалися вимчати скоком, але одразу ж вибивалися з сил і падали у вибехкані копитами ковбані або здиблювалися й провалювалися по живіт одразу. Вони не іржали — козаки заздальгідь позав'язували їм храпи сирицею. Те чомусь було страшно — здіблені мовчазні коні й знесилені, німі люди біля них. Коні розбризкували чорне болото, воно летіло вусібіч, заляпувало обличчя, одяг; всі козаки, коли вибрели на сухе, були чорні, неначе вимазані в дьоготь. Одмивалися на краю болота, й по тому на руках та обличчях повиступала біла сіль.

Зате жоден кримчак не знав про той перехід. Запорожців побачили біля Кам'яного мосту четверо татарських дозорців, але про те вони вже не розкажуть нікому.

Коли Сірко взимку взяв намір вчинити налогу на Крим, сподівався йти двома шляхами: через Перекоп і через Сиваш. Так ходили раніше з Косаговим. Хан кидався з ордою в один бік, козаки налягали ззаду, й опинявся він між двох шабель. Щоправда, одного разу орді вдалося затиснути Косагова під Перекопом в міцні лещата, Сірко над силу прорубав стежку до виходу. Тоді полягло немало стрільців і козаків, одначе вирвалися й струснули Крим од краю до краю. Косагов — міцний воїн і надійний товариш. На його слово можна було покласти-ся. А в такому військовому промислі коли б один не дотримав до-мови: де й коли з'їхатися, кому в який бік іти, кому заманювати вороже військо, а кому очікувати в засідці, другий погинув би напевно.

Проте цього року для потужної налоги з двох боків Сіркові забракло сили. Самойлович сердюків не прислав. Й далі не пускав на Січ хури з порохом та провіантом. Калмиків теж прийшло мало: головний тайша Аюкай спорядив у похід свого брата Великого Замсу, але той чомусь вернувся з півдороги, відрядивши на Січ мурзу Мазаї-Батира з невеликим загonom; Дон усе ще не набрав на силі після погрому Разіна, був слабкий, як бранець Після квестії.

Флор Минаев зібрав дві тисячі донців і привів з собою. Сіркові довелося поміняти замисел. Він одібрав квоту війська в двадцять тисяч і повів степами в обхід Перекопу до Сиваша. Йшли ночами — вдень ховалися в балках, обминали биті шляхи й татарські таши, терпіли од спеки та безводдя.

Стояла вітряна погода, сухий дончак піднімав хмари пилюки, горизонт увесь час був затягнений бурою імлюю, небо прихилилося до самої землі і сіяло то дощем, то червоно-рудим піском. Піщані бурі були їм добрим захистком, але й спивали сили. Доводилося часто зупинятися по долинах, пускати на попас коні. А в два останні дні годували їх із шаньок: на виморених конях по Криму не проскачеш. Хоч і звичні до всього, козацькі коні проти колючого піщаного вітру йшли неохоче, швидко втомлювалися, худнули на очах. У Кочкарській долині простояли добу, давали їм набратися сили.

Сиваш переходили ввечері — за світла, ніч перепочили на березі, а вдосвіта в Крим уломилися три загоны — один помчав на ханську столицю — Бахчисарай, два інші полетіли на Козлов та Карасів, де здавна були найбільші невольничі ринки ханства і всієї Порти. Струснувши Крим, визволивши бранців, мають всі три партії в один день зійтися на Салгірі, де в неї впадає інша річка — Зуя, й разом вернутися сюди. Сірко ставив поле на березі Сиваша з чотирма тисячами козаків. Увесь день і ніч копали шанці, а зараз, стомлені, знемо-жені, спали, виславши в степ дозори.

Місце для оборони кепське. Скрізь, куди оком кинь, — степ, уже поруділий о цій порі, ніде ні кущика, ні деревинки, сива ковила, сухий пирій та дятлина; позаду — біла пустеля Сиваша, що вже виглядом своїм хапала тугою серце. Його мертвотний спокій не будили навіть чайки, хоч їх на глеюватій косі сизіло багато, але були якісь мовчазні, безголосі. Може, їх притомила спека, а може, вони по-своєму, по-пташиному відчували мертвість боліт і тому не мали сили до звичних стрімких польотів та грищ. Або були це зовсім інші чайки: викльовували черепашки, пожирали риб'я на мілинах й тим

вдовольнялися.

З правого боку від того місця, де спали козаки, сажнів за тридцять од глеюватого берега лиману, сірили поряд дві степові могили. Вони й стали для козаків правим бастіоном, на якому поставили дві легкі гармати — ручниці. Од них прокопали шанці на сто сажнів на схід і там нагорнули чималий насип — другий бастіон. Третій нагребли вже посеред табору — на той лихий випадок, якщо татари прорвуться через шанці, й теж обкопали його ровом. Від могил і лівого бастіону протягли рови до Сиваша. Оборонний табір споруджували, щоб вистачило місця для коней і щоб стояли вони не біля ровів. Попереду шанців у степу накопали ям та копців, набили трохи дубового паліччя — скільки вистачило дрюччя, що прихопили з собою.

Запорожці — люди звичні до лопати, вона їм найперше стає в оборону й поміч. Татари не вміють копати шанці й не вміють до них приступати в пішому строю, спішений ординець схожий на щупака, викинутого на берег.

Сонце палило немилосердно. Сірко скинув шапку й кунтуш, лишився в білій сорочці з дрібною вишивкою на комірі, але й те не допомагало. На його міцній, засмаглій потилиці, перекресленій вниз од лівого вуха шрамом, поблискували крапельки поту, обличчя сіріло втому, одначе живий блиск чорних чоловічків у очах свідчив про те, що отаманову мисль спека не вклала спати й що сам він готовий будь-якої хвилини стати до бою. Та й як могла заснути мисль, коли, зрушені його велінням, мчали степами, а можливо, уже й вулицями чужинських міст козаки, сподіваючись єдино на укладений кошовим план та на його ж захист. А його замисл — то божевільний ризик. Як майже всі інші — за вік помилився тільки раз. Він любив ризик. Любив ту мить, коли мозок мовби охоплює полум'я, коли в грудях бринить до краю напнута струна й власне життя ніби вп'ялося зубами в метал — тугі стремена, міцні вудила, добре гартовану шаблю.

Але до тої миті треба прийти. Треба подбати заздалегідь, аби ворог не налетів ззаду, не розкроїв військо навпіл, не виготував пастки. Пастку слід налаштувати ворогу. Й мислити за нього й за себе водночас.

Проте зараз про пастку можна не думати. Тут нікуди ховатися, просто все залежить од того, чи вистоять козаки за цими канавами, чи зможуть стримати натиск ординців. Він сам прирік себе на стояння тут, біля цієї гнилої ковбані. Адже там — легше. Там ти — як стріла у польоті, там ніколи думати, там більша звитяга і швидше збігає час.

Кошовий стояв на могилі, дивився на степ. Звідтам, звідки вони прийшли, Сиваш навіть Сіркові здавався краєм землі, тепер же його думка прослалася далі, майже в безкінечність, за гори і море, й він подумав про те, яким же крихким у цьому безмежному світі є людське життя, які примарні людські бажання і все, пов'язане з ними. Це було хвилиenne розслаблення, не личило в цей час тримати в голові такі думки, й він прогнав їх. Мрів на обрії козацький під'їзд — три цятки то зникали, то знову виринали в мареві, хвилями бігла до ніг ковила, здавалося, то розлилося по землі піняве море. Вітер ворухив кошовому оселедець, не обвівав прохолодою, а обливав пекучим паром. Сірко подумав, як-то можуть спати козаки, певно, піт проймає їх до

кісток. Щоправда, виморились страшенно, то й сплять. Він сам поклав їх у кермек, аби набралися сили перед боєм.

На могилу зійшов Флор Минаєв, став поруч. Негарний з виду — білобровий, рябий, ще й ряботиння не ямками, а червоними цятками, ведмедкуватий, але пронозливий, дотепний, путній козак і отаман.

— Прип'яв ти мене, пане кошовий, біля цього болота, як теля на стернищі. Козаки татар шарпають, там кожна шабля до потреби. Ширмував словами, хоч знав, навіщо залишив його кошовий. Сірко в його бік голови не повернув, з-під приставленої дашком до чола долоні дивився на шанці, щось вимірював. Відповів не зразу.

— Тут, Флоре, вона буде до більшої потреби.

Минаєв знизав плечима, немов скидав з них невидимий вантаж.:

— Наші вже доскакали до Козлова... Сміятимуться з нас, які повернуться. Скажуть, що ви тут робили — кози пасли? А на Дону який дам одвіт: чого ходив у Крим — виспатися біля болота?

— У найповнішим наступі треба думати про оборону, — зауважив кошовий і оглянувся на Сиваш. По ньому бігли брижі, він був ще непривітніший, ніж степ.

— Та яка оборона, — вже й справді починав нетерпеливитися Минаєв. — Що тут боронити? Оцю гнилу воду?

— Ти ж знаєш що. Брід. Шлях на відступ. Проскочити назад в якомусь іншому місці, може б, і вдалося. Але хан насяде на нас якщо не по цей бік, то по той. Ми — пом'яті, а він свіжий. — Сірко сів на кунтуш, що лежав на могилі. Дістав люльку з довгим мідним ланцюжком, простягнув до Минаєва, що присів поруч навпочіпки. — Трусони свого мухомора. — Й по хвилі, притоптавши великим пальцем тютюн: — Хан прийде сюди.

— А як не прийде?

— Ще ліпше. Одначе прийде. Помізькуй сам: куди йому йти? Як би ти вчинив? Спробував перейняти шлях до втечі чи почав ганятися за всіма ватагами по Криму?

— Ну...

— Нащо ж вважати, що хан дурніший за нас з тобою. Минаєв хвилину мовчав, уже ніби погодився, та враз знову скинув рудуватими віями:

— Звідки ж він знатиме, де ми перейшли Сиваш?

— Візьмуть козаків у полон. Допитають. Другого... десятого. Комусь та розчеплять зуби. На цих ось терезах, — показав на закови, — весь похід виважуватимемо. Й не тільки похід... Тому й залишив найнадійніших козаків. Солоно тут буде... А в тебе рука важка й серце хоробре.

— Таке вже й хоробре, — засоромився, аж спалахнули кінчики великих відстовбурчених вух, Минаєв. — Солоно — то ще нічого. Якби не було кисло.

— Оскоми не наб'ємо. — Сірко висипав з люльки жар у суху траву, й вона спалахнула. Не підводячись, розітер подошвою вогонь, показав люлькою на городок у середині оборони.

— Треба нам досипати ту кучугуру. Очевидно, доведеться з неї одбиватися. Йди збуди Носа і Гнилицю, а сам візьми кількоро своїх та проїдьте в ліву руку понад

лиманом.

II

Вершник поставив коня цапки, аж зачепився шапкою за вишневе віття, крикнув, неначе рубонув шаблею: "Сірко-шайтан! Сірко-шайтан!"

Вершник промчав, а крик стояв, ніби завис у повітрі й тремтів, як натягнена тятива. "Сірко-шайтан! Сірко-шайтан!" Його повторювали гори, він бився у тісній долині, відлунював од велетенських камінних лобів, що нависли над ущелиною, гримів, немов водоспад. Це було неначе пожежа темної ночі. Все звихрило в одну мить: татари металися, немов запаморочені, не знаючи, куди податися, що робити. А тоді промчав кінь без вершника, за ним — залитий кров'ю татарин на незасідланому коні, він устиг гукнути, що козаки вже в Салачику — передмісті, що там рубається з ними міська сторожа, рвонув коня, а за кілька скоків звалився на бруковану дорогу мертвий. З його розтуленого рота текла кров. Він не доскакав до палацу з п'ятдесят сажнів.

Але чутка випередила його. В палаці зчинився несосвітений переполох. Там тепер правив один володар — страх, він був дужчий за всі повеління й накази. Аги і беї перемішалися з простими воїнами, мурзи бігли наввипередки з маленькими, в непомірне широких штанях, в довгих каптанах арапчаками, євнухи штовхали в плечі високих сановників покоїв, аби звільнити собі шлях до втечі.

До хана звістка про напад гяурів-козаків долетіла не одразу. На той час саме відбувалося засідання дивану. Знудьгувавшись у Золотій кімнаті. Селім-Гірей піднявся на балкон у кімнату дивану й собі. Балкон був густо заґратований дерев'яними ґратами, ніхто з радників дивану ніколи не знав, чи є хан зараз там, чи його немає. А від того, що міг сидіти там, віддавалися справам сповна й до кожного слова приплітали ханове ім'я, славили його один поперед одного. То було змагання лестивців, змагання, в якому побивав той, хто добирав слів вищих і солодших. Радники дивану до засідань готувалися тижнями, декотрі навіть наймали собі мудреців, щоб ті писали їм їхні казання наперед. До того ж це була дуже хитра гра: адже вдавали, що хан їх не чує, що говорять про нього позавіч. Він і справді сидів не завжди, й багато лестощів проливалось в порожнечу. А коли сидів, забавлявся: намагався відгадати, в чиєму голосі більше щирості, хто примазує свої слова медом, а в кого вони солодкі насправді.

Сьогодні радники дивану мов показалися, намагалися перекричати один одного й за тим не почули, як закричала варта й забив на сполох чорний барабан.

Коли в диван влетів от-ага й гукнув, що воїни семиголового дракона Сірка рубаються з воїнами пророка в Салачику, Селім-Гірей в першу мить подумав, що от-ага проти звичаю наковтався зрання зеленого вина і йому одурманіло в голові. Але, щойно спаралізовані новою радники на мить вмовкли, він почув далекі, проте виразні удари барабана: тум-тум-тум, тум-тум-тум — і страх одібрав у нього силу, аж довелося присісти на канапу. Але одразу ж підхопився, вибив ногою дерев'яні ґрати й, повиснувши на руках, стрибнув униз. Це був найкоротший шлях до втечі. Проте з дивану вибіг останнім, страх вимів радників умить величезною мітлою. Побачивши хана, зупинився тільки диван-ефенді. Він щось белькотів, хан не слухав його, рвонувся в

двір. Був у непідперезаному халаті, зелена, як морська вода, чалма розв'язалася й тріпотіла за плечима, неначе зламане пташине крило. Ханові очі горіли переляком і злістю, тонкі уста були сині, аж чорні. Його тримав за поли сором, але і зупинитися не міг, здавалося, ноги самі бігли по білих плитах. Слідом за ним стрибав диван-ефенді зі срібним ослінчиком у руках, на який хан опирається ногами, коли сидить на своєму ложі під час ради, либонь, і сам не знав, навіщо вхопив його. Двоє велетенського зросту татар бігцем підвели ханові закульбаченого коня, рудий гарячий румак, збурений криком і бігом конюших, рвався, намагався стати дибки, й татари ледве стримували його. Стрибав, реготав, вертівся дзигією божевільний дєрвіш, і замацулений, зшитий з клаптів халат на ньому миготів брудною райдугою, верещали в сералі ханові жінки — до них ніхто не біг, щоб порятувати.

Хан, не опираючись на стремєно, скочив на коня, конюші метнулися вбоки, й рудий румак, звившись, як змії, помчав до південних воріт. Хан — вічний на землі, і вічна його тінь. Вона втікала поперед хана, здавалося, ось-ось одірветься і щезне навіки. Біля обкованих залізом дверей порталу залишилося п'ятеро чи четверо воїнів велетенської статури у кольчугах і шоломах-місюрках, страшних у своєму спокої. Всі вони були німі. Двоє тримали за повіді в'ючних коней, решта виносили з палацу коштовності. Здавалося, вони знали про напад наперед, чекали на цю хвилину.

З лементом розбігалися жінки гарему, вони кумедно дріботіли на високих дерев'яних ходулях, падали, одна метнулася до коня в тороках, думаючи, мабуть, що це для неї, але чорний мовчазний воїн ударив її держакіом нагайки по голові. Вона зойкнула, впала на брук, чорне запиало з кінської волісіні відкрилося, й, мабуть, вперше правіірні побачили обличчя ханської дружини. Це була жінка дивної вроди — молода, смаглява черкешенка. Вона лежала горілиць, її ізор [25] закотився, татарин якусь мить дивився важким вогнистим поглядом на білу смужку тіла між червоними шароварами й куценькою, яку матросів із галер, вишитою курточкою, а далі відвернувся й заходився ув'язувати тороки. Черкешенка підвелася і одразу ж впала, підвелася знову, оглянулася по двору й повільно, як сновида, побрела назад у гарем. Всі, кому пощастило вихопитись на коня, були вже далеко.

III

Марко сидів у своєму кутку за кипарисом, скулившись, зібгавшись калачиком, з двору його зовсім не видно. Звістка про козаків тіпала ним, мов пропасниця. В нього цокотіли зуби й тремтіли руки. Спочатку боявся, що татари поженуть його з собою або й уб'ють, а коли побачив, що вони полишили навіть жінок гарему, зрозумів: те йому не загрожує. Одначе страх не полишав Ногайця, тепер він заповзав у душу з іншого боку: думкою, що вчинять з ним козаки. Адже якщо це козаки, — чутка була неймовірна, таке йому й у сні не снилося, щоб сюди, між круті гори, в Зіницю Ока правіірних, як ті називають свою столицю, вдарили копита козацьких коней, — то тільки запорожці. Вони летять у помсту за ханову налогу на Січ, а хто показав татарам хідник до Чортімлика? Либонь, козаки довідалися про це від полонених. Маркові од тої думки потемніло в очах. Чомусь пригадалася паля на рову за Січчу, чималенький гострий

стовп із бляшаним вістря. Вона заіржавіла від дощів, од невжитку. Марко не пам'ятав, щоб кого садовили на те вістря. Хоч розповідали: раніше на ньому сконав не один зловорожець...

Стороною прокралася думка: може, його не впізнають, адже заріс бородою до самих очей, давно не підрізав чуба і ніби аж всохся лицем, якось зазирнув у відро з водою, а звідти глянув чоловічок, схожий на лісовика, що ними по селах лякають дітей. Тоді щось заплакало в ньому: адже колись потайки любив чепуритися, не раз задивлявся в люстерко, розглядав себе нещадно, але й з певною думкою: як йому ліпше посміхатися, яка шапка личить більше і в який бік зачесати чуприну. Тепер же оця переміна в обличчі мовби ставала в пригоді.

Й знову пригадав своє місце на ночівлю в плетенім хліві — на трухлявій просяній соломі, прикритій зашмуляною телячою шкурою, й пригадався Великий Луг, широкий і зелений, вольні озера та заріч-ки, й стислося серце.

У вуха йому вдарив голосний регіт, брязкіт ложок, тиха молитва з кутка — домелюється хтось з січових дідів і зиркає строгим оком, але на нього не потурають. Марка просять і з того кінця сирна, й з цього, а курінний вдавано сердито присадовлює біля себе: сідай, нечестивцю, отут, не гріши біля святого хліба. А сам, глухуватий, боїться, аби не пропустити якого Маркового дотепу. "А що, як упасти на коліна перед кошовим... — зринуло раптом... — Прийняти найбільшу покуту... Вони добрі... Вони щирі... Ніколи не карають тих, хто покався..."

Він злякався тієї думки. Не таку збродню вчинив, щоб запорожці могли простити. Та думка й погнала його з порожнього двору. Вибігши за ворота на місток, зупинився: куди тікати? Долину з обох боків стиснули гори, не високі, але круті, здавалося, то величезні бики обступили її. Під Марковими ногами дзюркотіла річка, каламутна Чурук Су, вона текла праворуч, по ущелині, вповодж неї бігли дорогою татари: піші й кінні, на віслюках, на мулах, з клумаками й без нічого. Скрипіли гарби, ревла худоба, верещали жінки. Натовп рідів з кожною хвилиною, ті, що втікали, злякано озиралися, в острасі втискаючи у плечі голови. Марко побіг і собі. Затиснута скелями й саклями вуличка спочатку пластала рівно, потім трішки сягнула вгору, тоді впала вниз, і враз місто залишилося позаду, дорога розділилася на дві, бо розбіглася в дві руки ущелина: прямо й круто праворуч. Марко побіг праворуч — туди бігли майже всі втікачі, хоча дорога весь час бралася вгору; з правої руки повисли стрімкі кручі, з лівої чорніло провалля, часом воно зникало з поля зору — дорогу з обох боків обступали хащі кизилу, в'язовнику, бересклету, вони переплелися вгорі, затулили небо. Від того було мовби затишніше.

В одному місці посеред дороги лежав кінь, жалібно іржав, підводив ліву ногу, вона була переламана, біля коня валялися юки, один репнув, і з нього точилося пшоно. Дорога була нерівна, стрибала з каменя на камінь, то тут, то там камені зводилися сторчачками, доводилось обминати їх. Марко захекався, вже не біг, а йшов, важко брели і всі інші втікачі. Десь позаду закричала жінка, той крик підшмагнув, і люди знову побігли. Марко оглянувся, побачив дорогу в сонячних плямах, внизу вона тонула у

зеленій сутіні, була тривожно пустельна, але це чомусь не злякало його. Він не побіг. Ще за кілька кроків побачив з правого боку в скелі чорні діри, вони зяяли, як роти беззубих дідів, аж тепер зрозумів, куди його понесли ноги. Десь там, у кінці ущелини, стоїть неприступна фортеця Чуфут Кале, в ній, мабуть, сховався хан, там шукатимуть порятунку всі інші втікачі. А його, може, до фортеці й не пустять.

Відчув себе загубленою на широкій долоні світу комашкою, що заблукала на безкрайому життєвому полі. Йому хотілося плакати, але не було кому поскаржитися і перед ким вилити сльозами душу. Винуватцем усіх лих був сам. Та ще привели до біди оці люди, ці втікачі. Якби не прийшли під Ладижин, не захопили його в полон, то нічого б і не сталося.

Він ненавидів утікачів, коли б міг, став би за виступом скелі й стинав голови усім підряд. Завалив би ними всю ущелину й перебіг по них на той бік.

Це вже було схоже на марення. Й злість тільки на мить кривою запінила серце, відтак туди знову вповз блідий і немічний страх.

Зненацька Маркові згадалося, що десь отут, якщо не брехали татари, за ямами-печерами має бути православний монастир святої Софії. І церква, й келії — вирубані в скелі, в них живуть ченці — вільновідпущеники з християн або ті, кого викупили, але вони не захотіли вертатися у рідні краї. Може, подумав, серед них вимолюють у бога прощення й такі грішники, як він? Й зринула майже радісно ще одна думка: чи не послано богом йому оцей притулок? Може, знайде тут спокій назавжди?

Він справді побачив вирубані в скелі сходи. Вони стрімко, майже прямовисне бігли вгору, повертали ліворуч і пропадали за сірим камінням.

Ногаєць повернув до них, але його погляд одразу ж наштовхнувся на якусь перепону. За кілька маршів сходи перегороджував міцний дерев'яний заслон з поставленого стійма стола, кількох лав і обкорованих обаполів. Марко зрозумів: ченці порішили не пускати до себе татар. Зашпунтувалися разом з богом у череві скелі, поклавши іншим вирішувати шаблями, чий бог дужчий і мудріший. З боку сходів на скелі висіла дерев'яна ікона, в серці Ісуса стриміла стріла. Мабуть, її пустив хтось з тих, що шукали захисту в ченців і не знайшли.

Хтозна, чи почував біль од тої стріли Ісус, але Марка вона протнула нагло й страшно. Чомусь подумалося: даремно просить захисту в бога — той не може захистити власного серця. Марко зрозумів, що вже не піде нікуди, кволо перехрестився й опустився на приступець сходів. Мучився він люто, і з тією мукою входив у серце все більший жаль, він жалів себе й проклинав цілий світ.

IV

Сироватка скакав позад усіх. Його Савур геть підбився, губив клоччя піни, в нього голосніше, ніж завжди, кавкала селезінка, здавалося, там, у обтертому попругами череві, йойкає живе створіння. Колись це був кінь-вихрач, але роки й голодне нестаченне життя забрали силу, нагнули нижче голову, покошлали шерсть та глибоко, коромислом, вигнули спину. І зараз він біг над силу. В нього змокрили не тільки шия, а й кінчики вух, він важко вимахував головою і за кожним помахом жалібно дзвюкали

вудила. Сироватці було шкода коня. Покинути його, та ще в чужому краї, це — ніби завдати в неволю щирого товариша. Він і був йому товаришем, а не раз і рятівником. Невибагливий на корм, звиклий до спеки та негоди, сам себе годував у степу й сам рятувався од небезпеки. Зачувши кінський тупіт, лягав десь у долині, в густій траві, й не обзивався на кінське іржання та людські голоси, аж поки не кликав господар. Його не могли вполювати вовки та рисі, тільки раз побував у вовчих лапах, але вирвався, хоч і з обідраною на крижах шкірою.

На Січі Савур ходив за ним, мов собака, підстерігав біля куреня й мав хитринку, через яку його знали всі пекарі та житники крам-базару. Вмів поцупити десь з воза, а коли на те не випадало, вдовольнявся віхтем сіна з-під голови сонного п'яного козака, не було й того — корою з осики та лози. То чи ж міг покинути його Сироватка? Правда, коли Савура почало заносити в правий бік, а в аулі трапився кінь — татарський вигулянець, темряк, Мокій, згнітивши серце, пересів на нього. Пробасував з півверстви й вернувся назад, несамохіть радіючи, що знайшов у темрякові ґандж — той був кувач, діставав заднім копитом переднє. Савур покійно стояв, де його залишили, жував сухими, білими од старості губами. Копита йому були порозбивані, давно не обрізані, шерсть позлипалася ковтюхами, на череві — довгі лискучі пасмуги, шерсть під попругами випріла й повилазила. Сироватці стислося серце. Мокій переклав з ковача на нього сідло, а Савур скубонув його зубами за плече. Дякував господареві, що не покинув у чужому краї а чи докоряв йому... Савур уже трохи перепочив, попив із струмка води й знову погнав навздогін за командою. Сироватка почувався трохи моторошно — копита Савура стукотіли в тиші, одначе радів, що таки не полишив товариша. А той мовби розумів усе й десь віднайшов сили, летів, аж жовта курява вставала позаду. На горбі зустріли велику отару — її гнало троє запорожців, трохи далі лежали біля дороги дві білі порубані татарські вівчарки й стояв поруйнований очеретяний курінь. Той дрібний розор нужденного куреня чомусь не порадував, а присмутив серце козакові. На дні глибокої балки видніла розтрощена двоколісна татарська гарба, мабуть, хтось пустив її просто з кручі. А далі на дорозі лежав долілиць татарин, земля під ним потемніла, відтята права рука із затисненою шаблею лежала обіч. Хтось дужий потяг татарина шаблею. Мабуть, татарин їхав на горбі й незглянувся, як його наздогнали. Куди їхав? І як вони їздять по таких крутих дорогах, і як живуть серед оцих горбів і скель?

Плутаючись думкою в темних хідниках людського життя, не зглянувся, як доскакав до Бахчисарая. На Сироватку знизу вгору глянули гострі, мов ратища, білі мінарети, червоні черепичні дахи та сірі очеретяні стріхи, що мовби налазили одні на одних, маленькі зелені садки, оточені тополями. Він на хвилину притримав коня, в подиві оглядаючи татарську столицю, де виношувалися найпідступніші заміри проти Січі, проти рідного степу, його самого, звідки стільки разів налітало на отчий край з шаблею і арканом лихо. Трохи приголомшений — бачив його в уяві не таким: на горбі, а не в долині, великі палаци, а не сотні маленьких круглих будиночків, — пустив униз коня стопою. "Забіг ти, Мокію, на край світу", — подумав чи то гордовито, чи то скрушно.

Козаки вже добряче погуляли в місті. В тісних кривулястих вуличках лунали кінське іржання, людський гомін, щось тріщало, валялися на бруку червона черепиця, казани, кошми — всіляке інше начиння. Сироватка подумав, що невеликий мідний казанок йому б пригодився, адже збирався вернутися знову на варту. Він в'їхав до палацу — туди поспішало найбільше запорожців, там стояли товчія, лемент, з вікон летіли килими, шовкові барвисті і парчеві подушки, в повітрі плавало чорне й біле пір'я та ядуча порохнява. Молодий чорновусий козак, блиснувши очима, брийонув шаблею подушку, що летіла з вікна, й над головами запорожців вибухнув біло-рожевий клубок, обсипавши їх пір'ям од шапок до чобіт. Козаки лаялися, кебешник реготав. Сироватка полишив Савура біля кипариса, не прив'язував — знав, з місця той не зійде й ніхто не позаздрить на такого виморинця, пішов у палати. Палац трохи розчарував його. Такий собі чималий голуб'ятник з кружганками та кольоровими вікнами. Всюди стояв погром, валялися перекинуті столики, низенькі диванчики, під чобітьми тріщало череп'я, скалки дзеркал. Все вартісніще козаки вже повиносили, залишилось начиння або громіздке, або, може, й коштовне, але якому запорожці не знали ціни. У кількох світлицях трапились Мокію величезні глечики, пузаті, з горлечками-цівками, він навіть в один заглянув, з нього пахло чи то ладаном, чи то канупером. Сироватка подумав, чи не ладан тримають у цих гладущиках, перекинув один, другий, але вони були порожні, тільки всередині щось затарабанило.

У палатах тонко й відворотне пахло розкішне чужоземне життя, що його топтали чобітьми запорожці, але той запах уже забивав інший — кінського та людського поту, розіпрілої шкіри, тютюну й не-вичахлої зброї. В кутку великої білостінної кімнати лежали два трупи — козака й велетенського міднолицого татарина в роздертій опанчі. Він вищирив великі білі зуби, здавалося, хотів дотягнутися до мертвого ворога. В сусідній кімнаті стояв регіт, Мокій заглянув туди й побачив чималий гурт запорожців, котрі оточили якесь дивне створіння. Сироватка придивився й зрозумів, що то дитя якоїсь іншої людської породи — чорне, наче вимазане сажею, з кучерявим волоссям, великими губами, булькатими очима, що зблискували білками. То, мабуть, був якийсь пахолок, прислужник котроїсь з жінок султана, дитя забилося кудись під канапку, й татари не побачили його, як утікали, а тепер хтось із запорожців витягнув на світ божий. Козаки казали, що це — арапчєня. Воно вмирало од страху, але й з усіх сил боролось за своє життя, намагалось вимолити його всілякими штукенціями: танцювало на руках, просовувало крізь ноги голову й тоді ставало схоже на жабу. Сироватка біля нього не затримався, пішов далі. По світлицях і переходах гасали запорожці з бебєхами, чимало сновигало й просто так, пороззявлявши роти, кілька жартівників понатягували поверх одягу шовкові халати, один навіть пов'язав шапку тонким, як павутина, серпанком і ходив вихилясом. Двоє донців намагалися повідколупувати шаблями золоті літери, що ними були вицяцькувані товсті мідні двері. Інші їх під'юджували: отамечки в світлиці — золоті зірки на стелі, спробуйте поодгризати. Літери були лише позолочені, й козаки полишили їх. Сироватці чомусь стало душно й тоскно, він уже шукав, як би вибратись з цього лабіринту, перебрів довгу залу, побачив

попереду світло й переступив високий поріг. Але то ще не було подвір'я, а тільки засклена з усіх боків веранда, посеред неї дзюркотів трьома тонкими струменями мармуровий фонтан. Скло в альтанці було кольорове, й вода розсипалася райдугою, аж Сироватка замилювався. Потім спом'янувся, — прогаянка могла важити дорого, а що виходив без нічого, оглянувся. Альтанка була порожня, тільки попід стінами стояли низенькі, оббиті шовком диванчики. Помацав шкарубкою долонею один з них і відчув під шовком шкіру. Пригадав, що давно шукав товару на передки, навіть вийняв ножа, а тоді плюнув, заховав ножа в шкіряний чохолок на поясі й вийшов з альтанки геть.

Сироватку весь час не покидала думка про Лавріна, блукав по двору, шукаючи когось із служників, аби розпитати про сина. Знайшов двоє чорних, смаглявих чоловіків у кінці двору, біля конюшні, де чомусь валялися купами сушені сливи, сиділи навпочіпки, розгрібали якийсь клунок; коли Мокій окликнув їх, кинули вузол, злякалися, почали кланятися, забелькотіли, а що — Сироватка втямити не міг. Одначе обоє чомусь вказували руками далі. Сироватка послухався їхніх покивів, пішов попід довгим хлівом і біля воріт, що вели на південну сторону, здибав натовп. Тут стояв крик і плач, аж Сироватці морозом обсипало серце. Людські подоби в лахмітті, ковалі і ткачі з підземелля, й кілька душ, одягнених чепурніше й не таких виморених, — служників двору, чоловіки й жінки, кілька з дітьми, вони обіймали козаків, обіймалися одне з одним і плакали гірко, а деякі сміялися, мов божевільні. Худий, чорний черкес з гачкастим носом обхопив руками голокоре дерево й ридав, як дитина. А інший, теж смаглявий, невольник стояв біля нього й дурникувато лупав очима. Вони ще не всі осягли до кінця волю, а козаки квапили їх, показували, куди йти, й розпитували, де ще є невольники та чи не знають потайних ханських схронів. Сироватка обіг майже всіх — розпитував про Лавріна, його не вельми слухали, а хто й слухав, то не міг сказати нічого втішного, Мокій тільки й дознав: чимало бранців, надто запорожців, татари тримають у фортеці Чуфут Кале. Козаки вже поїхали здобувати її.

Він вернувся назад, знайшов Савура й теж поїхав вуличкою, що кривуляла понад каламутною річечкою по ущелині, котра тяглась на схід. У річечку текли з розбитих глеків та бочок вино, олія, кумис; вода пінилась то червоно, то біло, умащувала жиром гостре каміння, мовби підлещувалась до нього. Місто було живе й мертво водночас. Живе козацьким гомоном, гупанням сокир, ляскотом шабель, тріскотнявою — з того кінця вже спалахнули пожежі, але весь той гомін був гомоном руйнації, з дворів віяло пусткою, мертвотно світили порожніми очницями ґратовані вікна та двері будинків. Звичайно, з тих мертвих очниць могла вилетіти жива стріла, й Мокій пильнував за ними. В одному місці йому зустрівся посеред вулиці сліпий літній татарин у високій, гостроверхій шапці, він щось белькотів, простягаючи вгору складені докупи долонями руки, — мабуть, когось проклинав. Сироватка обминув його й поїхав далі. Траплялися на дорозі трупи — один, з луком, перевис через низеньку цегляну огорожу — половина тіла в дворику, половина — на вулиці, але їх було мало: татари встигли втекти. Та й не вельми багато людей мешкало цієї пори в місті, майже всі були на яйлі [26], на виноградниках, збирали по лісах горіхи й кизил. А швидкі, як вітер, бейські та ханські

коні винесли господарів умиць.

У кінці Бахчисарая, де долина розбігалася в дві руки, над річечкою зеленіла густа трава, й Мокій зліз з коня, попустив задню попругу й пустив його, не путаючи, самопаш. Сам пішов далі пішки. По великому каменюччю, попід густу горішину й шипшину. Незабаром йому зустрівся гурт козаків, вони йшли, тримаючи в поводі коней. Козаки сказали, що фортеці не приступатимуть, вельми то безнадійний промисел. Вона на такій крутій горі, що шапка падає з голови, якщо спробуєш подивитись на неї. Отаман і гурт козаків облягли в церквичі під горою якогось бея, а вони їдуть захопити товар, що пасеться в долині по той бік Бахчисарая. А тут ось, — вказав нагайкою хорунжий, — православний монастир. Козаки рушили вниз, а Сироватка — вгору, поклав собі розпитати в ченців про Лавріна. Майнула йому перед обличчям велика синьо-голуба птаха, послизнувся на купі пшона, розсипаного на дорозі, переступив кизилу гирлигу й врешті доковзався до церкви.

Проте побачити когось з ченців Мокієві не вдалося. Вони сиділи високо в горі, в печерній церкві, наглухо зашпунтувавши сходи. Либонь, не хотіли пускати й козаків, щоб потім не держати одвіт перед татарами. На скелі біля входу висіла ікона святителя, в серці Ісуса стриміла коротка татарська стріла, опірена чорним вороновим пір'ям. Довкола мовчазно, погрозливо громадились гори, Мокієві стало холодно на душі, вже хотів іти, та зненацька побачив у куточку сходів під дерев'яним завалом сіру постать. Спочатку Сироватка подумав, що то татарин, та коли придивився пильніше, його здогад загойдав сумнів. Густі, не татарські, брови, високе чоло і якась ледь вловна серцем тужна задума в очах.

— Гей, чого сидиш тут?! — гукнув Сироватка про всяк лихий припадок якомога суворіше.

Марко повільно підвів голову. Вже не перший козак окликнув його після того, як не пустили ченці, коли бог не прийняв у свій схрон, одначе всі вони поспішали й нічого не допитувалися в нього. А цей став як укопаний, наче й не збирався нікуди йти. Видно, нетяга — лихенька кунтушина, порвані чоботи, біг би та знімав із убитих ханських слуг сукна та сап'яни — таж ні, гається, ще й вийняв кисет, набиває люльку. І враз Маркові тіпнулося щось під серцем. Вельми знайомим видався йому цей козак, хоч і не міг пригадати ані його ймення, ані з якого той куреня. Пронозливий, пильний погляд, вуса-вервечки, звичка натоптувати одстовбурченим пальцем люльку, повернувши її цибухом од себе...

Солодкий запах диму залоскотав Маркові ніздрі, він глибоко вдихнув його в груди, аж похлипнувся. І враз з тим димом ввійшло щось болюче, до щему близьке, й він заплющив очі. В голові гули трагічні дзвони, й синя хвиля плинула перед зором пам'яті. Він міцно стиснув зуби, аби не закричати, і вже не почував сліз, що котилися з очей і губилися в густій, чорній бороді. Вперше після татарського полону текли з його очей щирі сльози.

— Ти плачеш? — зворушено мовив Сироватка. — Ти козак?

— Проклятий я, проклятий...

— Хто тебе завдав сюди? — співчутливо запитав Сироватка. Марко розплющив очі. В них не було страху. Сироватка вловив те одразу — тільки синій відчай і тяжка мука.

— Я посполитий... З-під Ладижина, — видавив з грудей. Дайте затягнутися.

— На, затягнись... Та в мене є ще одна люлька. Трохи надщерблена, однак гарна. Бери, бери, — втиснув Маркові в руки глиняну люльку. — Ходімо, аби з якого трафунку не обпали нас тут басурмани.

V

Тетеря була гірка, як полин, і солона, як ропа. У всіх присиваських криницях вода гірка, а в цих, що викопали козаки, ще й не встигла встоятися — тхнула болотом. Ходили по казану ложками, як того й велів звичай, за сонцем: перший — отаман, за ним — козак у ліву від нього руку, й так, поки знову не доходило до отамана, й пильнував отаман суворо: споживали страву не про себе, а про товариство — для міцності в бою. Мали ще курену рибу, але до неї ніхто не доторкнувся — палила спрага. Козаки Кисляківського куреня вполювали сайгака, спекли в ямі. Хорунжий приніс кошовому настромлене на ніж серце — щоб був добрішим до дітей; Сірко дрібно покришив серце в казан, але покуштувати його не встиг ніхто. Дозорець на могилі подав трубою гасло; отаман схопився, підбіг до нього й побачив, що степом мчав під'їзд, передній козак вимахував прив'язаною до списа червоною хусткою. Сірко махнув рукою, затуркотіли похідні литаври, й запорожці притьма побігли до шанців. Не поспішав лише Кайдан, присів біля полишеного кисляківцями сайгака, великим кривим ножем батувал м'ясо. Пропаде ж, розтопчуть кіньми таку смакоту! Він зняв шапку, вітер ворушив його чорну, густу чуприну, велике, кругле обличчя світилося задоволенням.

В балці, де нещодавно спали козаки, коноводи в'язали коней — так, щоб не розбіглися й щоб було легко розшморгнути: по четверо в кожену руку. Коней навмисне поставили далеко од шанців — татари найперше намагаються дOMETнути стріли до них, поранити їх, тоді вони, здичавівши од болю, метаються по табору і топчуть оборонців. Коні, хоч і потомлені, були неспокоїні: вловлювали далекий тупіт тисяч і тисяч чужих копит, схропували, косували обпаленими суховіями очима. Там же, недалеко од води, стояло в ряд шість шпитальних наметів, туди мали зносити поранених.

Передній дозорець з під'їзду, гостролиций, гарний на взір козак Чміль, встромивши спис гостряком у землю, стрибнув з коня й, зблиснувши гарячими очима, видихнув зі спалених вітром грудей одне слово: "Орда!"

Знову загуркотіли литаври — тепер уже подаючи гасло до бою. Сірко зійшов з могили й попростував уподовж шанців по гребеню окопу. Вони встигли викопати їх два, передній — менший, завглибшки ліктів у п'ять, що мав затримати татар на якийсь час, щоб козаки встигли вистрілити кілька разів, і другий, вже оборонний, глибиною ліктів п'ятнадцять. На дні його виступила вода. Третього, за який би можна одступити, якщо татари прорвуться через другий, викопати не встигли. Сірко вельми шкодував за тим. Козаки — люди, звичні до роботи, окопами тільки й рятуються од ворога. Татарин найпевніше почуває себе в сідлі, вони досягають свого швидкістю, силою, скопом; поляк і німець — латами, доброю зброєю, гарматами, козаки — лопатами. Вони — як

кроти; ледве встигли відірватися од адвер-сора, вискочили на горбок — і вмиль зарилися в землю. Й спробуй їх виколупнути з-за земляних бургтів, сидітимуть там, доки пороху і харчу. То тільки в піснях козак на коні та на коні, насправді ж він більше в землі. Може, через те, що вже звук до неї, що в ній та в ній, — і смерть йому не така страшна.

Одначе як це не страшна? Погинути тут, у чужій стороні, де навіть не залишиться могили, — чи ж можна уявити щось гірше?! Якщо переможуть козаки — татари розтопчуть могили кіньми потім, переважить басурманин — наб'є соломою козацьку шкуру й виставить біля свого двору в Бахчисараї, Кафі чи в якомусь нікчемному коші.

За Сірком на невеликій відстані ступали низенький, як бочечка, сигнальник з трубою та осавул з прапором. Ноги грузди в пухкій землі, кошовий подумав, що довго цей вал не протримається. Либонь, коли б мали вози й присипали їх землею, тоді він не осунувся б. Йшов повільно, вдивлявся в обличчя козаків, в одну мить прочитував кожне, на декотрих затримував погляд, але не казав нічого. Ті, на кому зупинився поглядом, розуміли все й так. Сірко й сам шукав ту рівновагу, з котрою розпочинав кожен бій. Нехай потім січа завихрить його, понесе, куди й сам не сподівається, і стане він страшним у бою, але зараз охоплював зором усе військо, майбутнє бойовище й ще раз обмислював замір на битву. Вистояти першу налогу, другу, а може, й третю. Татарин — тільки на коні татарин. "Місце аллаха на небі, місце татарина на коні", — кажуть вони. Басурмани мусять стратити біля цього валу запал, певність, кожна наступна налога буде слабша за попередню.

Отаман жодного разу не розпочинав волейної потреби зі зціпленими зубами. Навіть коли гнів пропікав серце наскрізь. Гнів — то лихий помічник польовому гетьману... Він знав це гаразд. Адже сам не раз був вихрений ним. Так само, як і надмірна обережність... Вона повисає на тобі гирею. Коли б Сірка запитали, в який спосіб він веде бій, чи й зміг би розказати. Здебільшого битву розпочинав перший. Найважливіше було влучити момент, коли напасти на ворога. Він, той момент, майже неловимий, незримий і неосяжний, його вловлює серце, сповнене нездоланної переконаності у вчасності удару. Це вселяє певність себе й інших і відчуття, що все військо збагнуло твій задум і живе одним пориванням. То — вершина всієї війни, найвища точка ще не розпочатої битви. Однак отаман знав і те, що оця — мить не народжується з нічого, серце її підказало, бо очі, розум побачили, обрахували військо своє і вороже, визначили його розташування, слабке місце в його строї і навіть настрій. Хіба можна визначити настрій ворожого війська з такої відстані? Можна. З того ж таки, як розташоване, як стоїть, навіть з піднятих списів і шабель. Отже, цей момент — відважність, зухвальство в поєднанні з розрахунком. Ворог не сподівається, що ти можеш рознести його в цю мить. Здебільшого обидві лави довго приглядаються одна до одної, зав'язуються окремі герці. А ти зневажив усе й поклався на удачу. Водночас її продиктували розум і серце. А далі, в бою, — вже тільки вона. Стає моторошно і трохи аж весело, немає й тіні страху, остороги, є віра в перемогу і в те, що тебе нізащо не вб'ють, що ти не погинеш. Віра, яка майже дорівнює безсмертю. Все те — в наступі, в атаці. Тепер — навпаки.

Отако само подумати за ворога. Пошукати слабкі місця в своїй обороні, не дати навальним ударом зім'яти який-небудь полк. І вистояти самому, і впевнити всіх, що оборона міцна, ворог не страшний. Зібрати воедино всю волю, весь спокій і стояти непохитно. У цьому — запорука перемоги.

Сірко дійшов до середини шанців. Зупинився — чув плечима, як тужавіє обрій, але не оглядався. Знав — татари не підуть з ходу. Вже бачать, що козаки готові до оборони, — та й не сподіваються захопити фортуно, — дадуть перепочити коням, стануть у бойову руку. Там зараз алайкають чауші, рвуть бороди солтани, літає поміж ордами солтан під бунчуком. Розпалюють себе, як вовки перед смертельним скоком. Уже чути яре, несамовите "аллах", від чого зірвалися чайки й крячки на лимані, подалися геть, уже стогне під копитами степ. Ковила свистить під вітром, як сто щабель, може, й вона почуває, що скоро стане з білої червоною.

Саме тепер має показати найбільший спокій.

Сірко зняв шапку, витер обличчя. Парило. Гірко пахли трави, солоно дихав лиман, здавалося, ці два запахи змагалися між собою. Вода біліла, як розлите срібло. Тепер увесь козачий табір лежав перед зором кошового. Запорожці стояли на невеликому миску, що неглибоко вступив у води Сиваша, й відкопалися од степу шанцями. Весь півострівець був складений мовби з двох половинок — нижчої, куди у високі повені сягали води лиману, порослої кермеком та кущиками солонцю, й горішньої, уступом — степової, у сивому евшані, миколайчиках, інших уже пожухлих травах та бур'янах.

На нижній коноводи тримали коней і сіріли намети (серед них найбільший, голубий, — похідна церква), на горішній — чорнів гуляйгородок — земляний насип і шанці. За спиною в кошового лежав Крим, попереду крилася сивим маревом Україна. Мертво зблискували води лиману, мертво чорніла під ногами земля, навіть коршак, хоч плив понад степом, видавався неживим. Сірко не намагався гге-рейнятн мислію власну долю, не думав, що, може, на той бік лиману вже переведуть тільки вороного коня, а його самого присиплють ось цією землею. Думав лише про землю за сивим маревом й про людей, які довірили йому свої долі. Чого вони ждали? На що сподівалися?

Золота й шовків, захоплених в Козлові та Бахчисараї? Можливо.

Тої хвилини, коли вперше побачать очі звільнених бранців? Того, либонь, не забути. А так само й дзвону кайданів, коли їх розбивають на камені.

Молитви в церкві за боже воїнство, що заступило рідний край від супостата? Мабуть.

Щастя рідної землі?

Того напевне!

Кошовий підніс над головою шапку, багряний шлик майнув, як закривавлене серце. Казав суворо, впевнено, розважливо.

— Отамани-молодці, як стар, так і млад! Всі ви бачите адверсора, лютого ворога, що цілиться нам у груди й ось зараз почне на нас напирати. Харциз хоче не дати вивести з неволі бранців, братів наших, хоче понищити нас, заступників свободи отчого краю. Всі ми ханові й султанові — як кістка в горлі. Коли б не ми, він давно б

сплюндрував наш зелений край, витоптав жито і забрав у неволю діти. Отож, браїи, й розсудіте, за кого принесли на поле битви голови наші. Нам є за що боротися: за віру, за вітчизну, за жон і дітей наших. Покладайтеся на бога, й жодна ворожа нога не ступить через оці шанці на Україну.

— Слава отаману! — загукали козаки. Сірко хвилину зачекав і мовив тихо та переконано:

— Відступати нам нікуди: позаду Сиваш, хто побіжить — загине в його гнилих водах, ніхто його не обгужить, й не буде йому прощення на тому світі. Пам'ятаймо про тих, що довірилися нам, сподіваються вернутися цією дорогою додому. Станьмо ж єдинокупно, серце до серця, не страшімося ворога, нехай він страшиться нас. З богом, діти мої!

Сірко зійшов і став у першому ряду за шанцями. Позад нього стояли Кугукало, сигнальник, десять чоловік із куреня і варту. Осавул з прапором одійшов трохи назад. Татари в'южились на відстані гарматного пострілу — їх було добре видно на тлі сірого, вигорілого степу: білі й чорні бунчуки, зелені прапорці, списи, що стояли, як ліс. І враз ліс списів і прапорців здригнув, похилився вниз, степ сколихнувсь від крику й тупоту — шаленою фугою татари помчали на козаків.

Бурий степ летів під кінські копита, здавалося, лава вбивала його під себе. Віками лежав не гвалтований, віками цвіли квіти, дозрівали й сохли трави. Зараз гострі копита підтинали їх під корінь. Довго-довго пам'ятатиме ця земля скажений гуркіт копит, довго не ростиме тут ковила. Кілька вершників випередили лаву, летіли, як птиці-хохітви.

Сірко обтоптав чобітьми місце — так, щоб для правої ноги було опертя, взяв з рук Кугукала зарядженого мушкета. Джура був блідий, його довгасте обличчя видовжилося ще дужче, облизував сухі губи, а очі стали великі й круглі. Хоч Кугукало — вже не юний парубок, одначе це його другий бій, а в пішому строю — взагалі небувалець зовсім. Воно таки до кольок у печінках страшно стояти й дивитися, як на тебе летить оширена списами й шаблями лава, почувати всі списи на своєму серці, а шаблі на голові. Й думка, хоч як її проганяй, крутиться тільки довкола смерті та полону, й хто зна, що страшніше. Нічого не боїться воїн так, як полону. Самі ж басурмани кажуть: лише той, хто побував у полоні, знає, що таке ворог. А Сірка й самого сушить спека, й він знає, чому сушить вона зсередини, йому зшерхло в горлі і сперло подих. Скоріше б починалося. В грудях піднімалася темна радість, тужавіла сила — він аж помолодів на кілька десятків років. Ще б ковток свіжого степового вітру!

— Пильнуй! — гукнув. Краєм ока він увесь час стежив за татарами й бачив, що вони долиаіють до першого окопу, хочуть узяти його з ходу. З лівого боку загупали мушкети — рано, отаман підвів свій, холодно вицілив вершника зі значком на списі. Не переднього — в цього, знав, цілиться кілька козаків, його зіб'ють ураз. Татари алакакали, ревіли, верещали, той крик пронизував наскрізь, навіть у Сірка, який чув його сотні разів, змійкою пробіг по плечах морозець. Здавалося, туга, нестримна хвиля з людей і коней вдарить у мізерний, по людські груди, валик, змете його й підімне

другий, більший, перемішає з людьми, кине в Сиваш. Але там був ще ровик, не глибокий, але широченький. Полетіли стріли, спочатку поодинокі. Сірко відгадав: зараз виметне вся туча, й саме час зробити випал. Відсунув покришку на панівці, нахилив кресало; притаїв подих, повів цівкою трохи вниз — якщо не влучить у татарина на вороному коні, то в когось за ним, натиснув курок. Деменуло в плече, перед очима вибухнув клуб диму, проте Сірко встиг побачити, як татарин розкинув руки й випустив прапорець. Воднораз вдарили ручниці з могил і стрілили всі козаки. Вони випередили татар на якусь мить: туча стріл злетіла, коли шанці ще не встигло заволокти димом, і їхній політ було добре видно. Козаки присіли, в цю хвилину задні передали переднім заряджені рушниці. Сірко взяв свою — новеньку, із голендерським замком (майнула думка: Кугукало не злякався, вклав у руку зброю вчасно), випростався й, уже майже не цілячись, випалив у сіру, ворухку стіну, що здиблювалася, гойдалася, тріпотіла на місці. Тільки кілька вершників прорвалося через перший окіп з ходу, решта басувала перед першим ровом, деякі татари стрибали на землю, тягнули коней за повіддя. Поранені коні кусалися, хвицали ногами, розкидали в боки сусідніх, татари рубали їх, а самі, вхопившись за стремена сідел інших воїнів, бігли вперед, допомагали їм перебраться через рів. Козаки зробили третій випал — передній окіп густо засипало трупом, упало кілька бунчуків, але татари перли стіною, важко підминаючи під коні земляний вал. Тут не було осібних людських життів, жодна людська плоть зокрема не мала ваги, мало вагу щось інше, більше — те, що там, за спинами, у віках, і гаряча від бою та спеки кров одним кривавим дощем спадала і всотувалася землею.

Крізь пошматовану димову шалінку Сірко бачив, як ще один вогняний прут хльоснув по татарській лаві: падали коні, кілька стали цапки, їх збили задні, й полетіли під ноги коням вершники. Тихо зойкнув позаду Кугукало, Сірко хапав простертою назад правицею порожнечу, а тоді оглянувся й побачив джуру, що сидів на землі. Обличчя йому було перекошене, очі, налиті кров'ю і страхом, виривалися з орбіт. У плечі Кугукала стирчала очеретина стріли. Сірко махнув рукою, щоб ішов до наметів, а сам ухопив списа під ногами. Ординці вже приступали до шанців. Одначе цю тарчу подолати їм було не просто. Коні басували в пухкій землі, сповзали разом з вершниками в рів, чавили тих, хто вже впав, й хоч вал танув, але кожна його п'ядь коштувала татарам дорого. Налога була потужна, січа стояла люта. Упав молодий пшеничновусий козак Дубограй, покотилася, зрубана при самім корені, неначе капуста, голова значного козака Семирозна, похитнувся і зарився обличчям у землю Назар Вовкогоненко. Вже не заломить сивої шапки, не поведе за собою ватаги гультяїв, не поїде на Лівобережжя, де, довідавшись про його смерть, заголосить дівчина і не одна вдова. Одтанцював на цьому світі козак. Татари стрибали з коней на вал, рубалися шаблями, їх скидали списами на голови тим, що напірали, над бойовищем стояли дзвін, брязкіт, крики, кінське іржання й ляскіт пострілів. Дим поволі розвіювався, його зносило на лиман, тепер нападники й оборонці бачили одне одного з близької відстані — й лють та страх стрибали з очей в очі, й не можна було розібрати, своя чи ворожа кров струменить по одязі. Татари знову заалалакали, намагалися збити

козаків лементом, а ті кричали й собі — крик рвався із розпашілих ротів, він гасив страх і штовхав до звитяги. Передня козака лава рубалася, а задня, хоч і рідко, лучала кулями, вже біля валу крутилося немало коней без вершників і спотикалося чимало поранених татар. Сірко хотів поглянути, чому замовкли шмаговниці на могилах, та в цю мить на гребінь валу навпроти нього вилізло одразу двоє татар. Одного хтось збив кулею, але другий, високий, гнучкий, звинувся вужакою, перехилився на лівий бік, заніс криву, вже у крові шаблю. Сірко побачив його неначе в спалахові — чорну постать на тлі блідо-сірого неба. Повів правим плечем і, відхиляючись од шабельного удару ліворуч, встромив татаринкові списа в живіт. Татарин випустив шаблю й посунувся з валу вниз. Вони стояли один навпроти одного, татарин був живий, очі йому горіли кривавим вогнем, перекривлений рот був оширений, і видніли великі зуби. Смертельна ненависть спалювала ординця, він захрипів, ковтнув повітря й раптом дужим порухом посунувся по ратищу до Сірка. Він хотів уп'ястися в горло кошового, але той перехопив його руки, крутнув на себе. Татарин був ще й зараз дужий, вони хилили один одного, намагалися повалити на землю. Та враз Сірко відчув, як татарин тіпнувся, його руки ослабли, отаман вдарив ординця обома руками в ліве плече, відкинув убік. Той упав, тріснуло навпіл ратище, татарин люто, пекуче повів кривавими очима, спробував підвестися, але знову впав і затих. Очі йому підкотилися під лоба й так, білками нагору, оскліли. Сірко вихопив шаблю, стрибнув на вал. Він ставав на валу ще й через те, щоб козаки бачили: отаман живий і налягає на ворога. За ним вискочило двоє козаків з варті, тільки вони й заціліли. Навпроти Сірка басував конем молодий, безвусий татарин, намагався вистрибнути на вал, він вимахнув келепом, але Сірко легко відбив його удар, пружним рухом, вкладаючи всю силу, рубонув з потягом шаблею, затрудило в лікоть, шабля засиччала, кров задиміла аж біля ефеса. Сірко хапнув ротом повітря, в очах йому жахтіло полум'я, він ледве стримався, щоб не стрибнути вниз. Знову сягнув шаблею, тільки кінчиком, без потяжки, й розсік гостроверху кучеряву шапку і голову від вуха до бороди — тільки Сірко умів так рубати, сталь ніби влипала в плоть. Обличчя татарина майнуло сірою плямою, не затрималося в пам'яті, бо очі і думка вже пильнували іншого ворога.

За отаманом на вал полізли інші козаки, тяти татар по головах. Це був мент переваги, який відчула й орда. Татари стратили запал, завертали коней, втікали в степ.

По тому запорожці підбирали поранених, відносили в намети, оддавали в руки цилуриків. Інші брали шанцевий інструмент, спускалися в рів, зачищали, підсипали вал.

Сонце за цей час піднялося вгору на лезо шаблі. Орда одступила недалеко: було видно, як майоріли на вітрі зелені й сині трикутні прапорці, як довкола білого, з позолоченим шпичаком, що зблискував на сонці, бунчука гасали верхівці, як там з'їхалися докупі п'ятеро чи шестеро — радили раду. Під'їхав ще один, і всі вклонилися, обступили його кіньми.

Тим часом перед валом крутилося з десяток татар, розжохували коней, кидали погрози — викликали на герць. Хвилювалася під кінськими копитами ковила,

виблискували шаблі, ординці рвали горла, їхня лайка летіла далі, ніж кулі та стріли: "Козак — кьопек, собака", "гяур оглу" [27], — й прикладали до ший шаблі та вимахували арканами. Не вичахлі після бою, козаки юртували також. Декотрі з них і собі поривалися до шабель, зиркали на отамана й опускали очі, присоромлені його суворим поглядом. Сірко на герці не дав зведення ще перед початком бою. "Прийшли сюди не для грища, — сказав. — Жоден з нас не може важити головою, не стявши кількох басурманських голів". Тож запорожці косували в бік татарських джигітів, а самі надолужували лопатами. Робота рятувала подвійно: ставав вищий вал, і більшало в серці спокою. І козаки, і татари поглядали на супротивне військо в потаємній надії побачити там непоправимий погром і пригніченість, хоч знали гаразд — ті не здадуться, ті не одступлять. Це був тільки перший помах крил смерті, вони ж маятимуть, поки не виляжуть трупом ті або ті. Декотрі з козаків тихо молились, але жоден не нарікав на долю — прийшов сюди своєю волею, стали на цьому рубежі на захист правого діла.

До Сірка, накульгуючи на ліву ногу, підійшов Флор Минаєв.

— Ти що, в заячій норі ховався, а ноги забув утягнути? — поглузував отаман.

— Сам себе вкусив за п'яту од злості, — одбився Минаєв і додав без жарту, хоч і з ніяковістю: — Кат його візьми, чобіт муляє. Зараз перевзуюся.

Він сів на землю й стягнув чобіт.

— Перевзуйся швидше та візьмеш чоловік двадцять своїх, і станьте з лівого краю, біля лиману, — наказав отаман. — Вони туди вдарять. Азиж не бачили, що там шанці води не сягають.

Йшов по табору, розглядався, й тривога поймала серце: надто багато козаків побито та покалічено в першій сутичці. Правда, декотрі поранені верталися од наметів, прийшов і Кугукало, сором'язливо одвертав безживний, мовби сонний, вид — рана була легка, стріла проткнула тільки шкіру на плечі, сів отоді на землю з несподіваності, страху, болю. Сірко подивився в степ, побачив, що орда погустішала з лівого боку, послав Кугукала, щоб поквапив Минаєва. Донцям до лиману довелося бігти. Й ледве встигли запорожці повихоплювати з рову землекопів. Орда розгорнулася враз, зірвалася з місця, немов її погнало вітром, полетіла на шанці. Од неї відокремилася ватага, помчала на лівий край, до води. Не добігаючи до Сиваша на три кидки палиці, розгорнулася в лівий бік, пішла лавою на шанці. Проте лава одразу ж поламалася, а тоді розсипалася зовсім. Коні, що бігли біля самої води, почали провалюватися, падати, ті ж, котрі скакали од води далі, домчали вершників до валу, але їх було мало, запорожці легко постинали їх кулями.

У центрі ж знову гуркотіла ломова битва. Пряжило сокце, жаром горіли шаблі, дула мушкетів нагрілися, аж пашіли. Вже козаки густо вкрили степ біля шанців ворожим трупом, але на кожну козачу шаблю припадало по п'ятнадцять ординських, щербилися шаблі, й притомилися руки змахувати ними. Січа була нещадна. Козаки й татари похрипли, тепер тільки дзвеніла сталь, бахкали постріли, іржали коні. Осідлані, без вершників, татарські коні виривалися з січі й мчали в степ. Іржало й кілька козацьких

коней, поранених стрілами. Коноводи тримали їх з усіх сил, двоє чи троє добили.

Шанці були доброю тарчею козакам. Одначе вони щодалі більше осувалися, й нарешті татарам вдалося прорватися на лівому краї досередини. Татарські бахмати перескакували рів, басували, вривалися в табір, небавом шанці в тому місці розтовкли зовсім, татари попливли у випір плавом. Там боронилося лише з десятків запорожців, та ще з правого боку на схожому на острівцець серед потоків води горбку, що лишився од шанців, манячила одинока постать. То був Кайдан. У довгій, до п'ят, киреї, з насунутою на очі кобкою, закутавши другою киреєю груди й голову, молотив важкою гаківницею майже наосліп по головах, по шаблях, по крупах коней. Був обтиканий стрілами, мов їжак колючками, проте жодна не сягла глибоко тіла.

Сірко, що вже давно побачив потужну татарську налогу, кинувся до земляного городка, та запорожці, котрі стояли на ньому, вже й самі поспішали до місця скрути. Попереду швидко біг Міюський, вимахував шаблею, лице йому було перекошене, він щось кричав, але не розібрати що. Сірко забіг навперейми, помахом шаблі зупинив передніх ("пропадуть, по одному порубають татари"), шиковав у стрій. З ним була і вся його друга команда — тридцять січовиків, вони несли караульну і підпомічну службу при кошовому і біля наметів. Козаки стали батовою — трьома лавами, пішли, виставивши вперед списи. Штрикали коней, стріляли з пістолів. І таки потисли, погнавши ординців назад. Сірко йшов у першій лаві, в одній руці тримав пістоля, в другій — шаблю. Пістоля — на крайній припадок, рубався шаблею. Вже весь умився потом, вже спітніла й рука, але черен шаблі, обвитий дротом, мовби прикипів до долоні. Крива козацька шабля захищала від ударів зверху, як щит.

— Коней, коней жигаєте! — гукав він.

Одурілі од болю, крові та диму, дикі татарські коні харапудилися, гризли одне одного, кидалися наосліп, скидали вершників, татарам було важко в отакій веремії щільно спрямувати удар. Сірко йшов попереду козаків, шабля миготіла над його головою, й миготів червоний шлик шапки: і для козаків, і для татар отаман тепер здавався майже велетнем. Сірко відчував себе неначе в човні над порогами. Під ногами — безодня, а він летить, і душа його легка, й тіло легке — душа звільнилася від оболонки страху, весь він спрямований на одне — досягти мети.

Раптом Сірко відчув, як йому мовби вогнем пропекло ліву ногу. Проте не зупинився — боявся, що зупиняться козаки, а до вилому було зовсім недалеко. Вони тисли татар з усіх боків; збиті в купу, ординці вже не мали змоги рвонутися, розсипатися по табору — втікали. Утікали і всі інші вповдовж шанців. Даремно ревли алайчавуші, періщили тих, що втікали, ремінням по плечах, даремно вимахував білим бунчуком солтан на вороному коні, — татари мчали в степ.

Горіла, несамовито кричала рана, здавалося, ногу рвали довгі зуби: в чобіт цебеніла кров. Коротка стріла в чорнім опіренні провисла, здавалося, її гнула до землі невидима рука. Вона пробила штани, онучу й занизалася в литку. Сірко оглянувся, чи ніхто не дивиться, швидко застромив у землю шаблю, дістав з піховців ножа на срібнім ланцюжку, розрізав чобіт. Рана була не важка, але болюча. Вістря пробило шкіру й

м'яз. Ще трохи — й вийшло б навиліт. Зціпивши зуби, штовхав стрілу вперед, аж почервоніло в очах, доки чорне, закривавлене вістря не виткнулося з того боку. Тоді вийняв стрілу з рани. Кров зацебеніла дужче, він вийняв із загортка в поясі жмут павутиння, затоптав у рану. Відтак перевзувся, зняв з пояса гаман з кресалом та люлькою, пістольну кобуру — все це висіло з лівого боку, гаман засунув до кишені, кобуру викинув, важко пішов до шанців. Сумне видовисько відкрилося його очам: скрізь по валу та біля нього лежали порубані та достріляні козаки, вже нікому було носити поранених, вони повзли самі, кривавлячи ковилу і євшан, чулися стогони, прокляття, молитви, погуки на порятунок. Простягав угору руки козак із закривавленим лицем — стріла пронизала обидві щоки, але отаман не зупинився: не мав чим допомогти, та й не було коли. Треба було допильнувати, щоб осавули розставили решту козаків, та подивитися, чи скрізь зарівняли осипи на шанцях. Випори закладали кінським трупом та землею. До отамана підійшов Ніс, спокійний і розважливий, як завжди, тільки зрошене потом чоло та бліді рум'янці на вже немолодому обличчі свідчили, що також побував у бою. Він пораяв перенести на середину шанців хоч одну ручницю. з могили: мовляв, козаки на могилі одіб'ються й самі. Сірко наказав учинити так і пішов до городка, звідки його гукали козаки. Поруч Сірка просто з барильця пив воду Охрім Сич, зморщене, наче печене яблуко, обличчя січовика аж пашіло задоволенням, вода збігала по гострій бороді і текла за пазуху. Гострий, порослий поодинокими сивими щетинами борлак Сича ковкав, Сірко й собі потягнувся до барильця та й опустив руку. Йому махали руками, вигукували його ймення одразу трое запорожців, щось їх розтривожило вельми. Ледве видряпався вгору, ще не перевівши подиху, окинув зором табір. На недосвідчене око то була повна руйнація, майже погром, але отаман одразу побачив, що всі козаки пильнують свого місця, що підпомічники носять з ям у невисокім обриві над Сивашем порох та кулі, й подумав, що відходити за вал гуляйгородка рано. Крутилася ще якась думка, либонь, про ті ж ручниці, але козаки вибили її криком.

— Батьку, орда, ще орда.

Та звістка була немов раптовий випал гармати. Й скрикнула рана, відгукнулася десь у грудях, під серцем, та він задушив той крик. Подумав з тугою: щось сталося з командами, котрі пішли в Крим, адже не прийшли й досі. Він видивлявся орду, що насувала з правого боку. Її вкривала густа курява, орда йшла купно, прямувала на ханський бунчук, що, звихрений вітром, майорів, як білий рушник. Попереду тріпотіли два ряди зелених прапорців, звиваючись над клубками куряви, погойдуючись то в лівий, то в правий бік. І враз Сірко зірвав з голови шапку, вдарив нею об землю біля ніг. — Литаврщику, — закричав, — бий "на коня"! То свої. Свої! Маленький, верткий, довгорукий, схожий на мавпу литаврщик, що сидів під городком, вибив довгий, голосний дріб. Він стрибав довкола литаврів і бив не вгаваючи. До нього по чорному схилу котилася червоноверха, оторочена кабаргою, отаманова шапка, він управно, паличкою, підхопив її, поміняв на голові на свою сукняну з пропаленим верхом. А на могилі протяжно, хрипко подавала гасло труба: вартовий дозорець теж розгледів

умовні покиви зелених прапорців.

VI

Зачувши ще один згук сурми, Митрофан Гук глибше увіткнув голову в коліна. Він не розібрав того поклику, сприйняв його як знак до нового бою. До шпитальних наметів, за якими лежав у бур'яні, повзли й повзли поранені, але він їх не бачив і стогонів їхніх не чув, хоч сам-таки напросився на початку бою в допомогу цилурикам. Зате чув шум битви, він відчував її всім тілом, яке трусилося, немов у пропасниці. Ну нащо, нащо напросився у цей триклятий похід! Чого сподівався від нього? Бахчисарайського золота? Слави? Нехай вона буде тричі проклята. Й нехай буде проклятий гетьман, чий резидент наобіцяв йому золотії гори за правдиві і точно описані перипетії походу та домови і перемови, які вестиме кошовий отаман з донцями та ордами. Вже йому не вийти звідси, вже його тут потнуть злі й хижі ординці. Хоч би якось порятувати життя, хоч би якось віддатися в полон. Він скиглив, неначе побитий пес. І стогнали, ойкали поранені козаки, котрі повзли до наметів. А тоді Гук зарився обличчям у кермек, заткнув пальцями вуха і лежав мертвий, хоч ще й живий, на порепаній, чорній, гнилий землі.

VII

По довгій, пофарбованій хною бороді Селім-Гірея скочувалися краплі поту. Закований у сталь, хан задихався од спекооти. Сталева кольчуга в'їдалася кільцями в тіло, а позолочений, з кувачними написами шолом стискав голову каральним обручем. Він зняв шолома, сухий вітер лизнув солоні краплі поту на лискучому тім'ї, затріпотів зжужманою мичкою чуприни. Ханові здалося, що його приємно залоскотали. Але йому не вдалося довго втішатися перепочинком. Віддав: треба не дати козакам очуняти, треба наступати на них раз по раз. Сам хан валу не приступав, але перед кожним наскоком об'їжджав орду, вигукував до аскерів збадьорливі слова. То велике щастя воїнові — знати, що разом з ним у бою великий хан великої орди й престолу. Немало їх випило сьогодні чашу смерті, їхні душі вже розповідають у раю братам про нову битву з невірними, але хан знає, що паском перемоги підв'язуватися рано. Та й хто відає, кого погинуло більше — гяурів чи правовірних. Не він їхню землю, а вони його попрали копитами своїх коней. Сховавшись у Чуфут Кале, хан одразу ж розіслав гінців по горах і долах, три сол-тани роз'їхались у три кінці й привели йому п'ятдесят тисяч війська. Ось вони, його хоробрі карачеї, вже потомлені в січі, стемнілі од поту, але сповнені відваги, й ненависті, й готовності битися за віру до кінця. А кому її забракло, тому чауші ввіллюють ремінними кур-бачами, закупленими в Стамбулі.

Хак подивився на козакий табір, і гнів заклекотів йому вовчим клекотом у грудях. Мало що козаки побили його взимі біля Січі, вони осмілилися прийти в землю його батьків і навіть вдерлися в серце ханства. Але тепер він не випустить їх. Дурні гяури самі принесли голови, аби правовірні повідрубували їх і понадівали на кілля загорож бахчисарайських вулиць. То буде чудесне видовисько. Про те розповідатимуть у Стамбулі, й Едірне, й по інших країнах. А семиголового дракона, Сірка, він наказав захопити живим. Урус-шайтан осмілився махати шаблею в землі правовірних — йому

рубатимуть правицю по кусниках, він пив воду з колодязів правовірних — йому заллють горлянку розпеченим залізом, він дивився на Карадаг, йому повивертають очі буравами. Тих мук, котрі приготував Селім-Гірей, ще не зазнав жоден гяур.

Хан надів на голову шолом, вставив ноги в стремена. Бунчуковий з бунчуком уже рушив до війська, коли до Селім-Гірея підскакав маленький, пикатий, ніби він тримав щось за щоками, бей племені седжют на височенному бахматі, на скаку стрибнув з коня; не випускаючи поводів, припав до ханського стремена й швидко сказав:

— Нехай твоє серце, великий хане, наповниться радістю. Нам на поміч йде військо правовірних. То, мабуть, паша Седі-ага з ордою.

— Хай прославиться на віки переможне ханове ім'я! — молододібно закричав перекопський мурза на радощах за військо, яке йшло в поміч, і за те, що тепер вони пустять його поперед себе, йому менше доведеться важити власною головою.

— Хай застогнуть земля і небо! — вигукнув калга-солтан. — Смерть гяурам! — І витер рукавом солоні краплі зі стемнілого од утоми, хижого обличчя.

Хан торкнув правим коліном коня, той слухняно, широкою, розмашистою риссю пішов ліворуч, огинаючи тісне стовписько війська. Добігши до лівого краю, зупинився, ледве вершник ворухнувся поводями. Селім-Гірей дивився в степ. Там справді вставала курява. Хан підняв угору руку з двома розчепіреними вбоки пальцями. Двоє сейменів з почтунув виїхали з-за його спини.

— Скажіть азі, — мовив, — нехай стане на лівому крилі. Сеймени попустили поводів, помчали назустріч війську.

— Сонце світу мого, великий хане, — наблизився до ханського стремена, засвітив білками вузьких очей бей племені аркан, — аллах провіщає перемогу.

Бей підніс угору довгого пальця з брудним, приламаним нігтем, і хан підвів голову. Високо в небі ширяли два орли. Вони плавали великими колами, потроху даленіючи в бік Сиваша. Їх уже бачило все військо, переможний гук котився над ордою. По обличчю бея розпливалася солодка усмішка, й без того широкий, із запеченою в кутиках слиною, його рот розтягнувся до самих вух — бей перший вказав на вісників перемоги і сподівався на винагороду. Та в цю мчть хан перевів погляд у степ і побачив, що послані ним сеймени мчать назад. Але ж, подумав, вони ще не встигли доїхати до війська Седі-аги. І враз гостра чорна думка прошила йому мозок. Напруженим зором, несамохіть натягнувши поводів, від чого кінь затанцював передніми ногами, але з місця не зійшов, вдивлявся в підняті над головами значки та постаті вершників. Значки були їхні, ординські. А вершники... Досвідченим оком степового воїна хан розпізнав, що то не ординці. Татари, в котрих стремена підтягнуті високо, мають чіпку, що її називають вовчою, верхову поставу, а ці сидять у сідлах прямо.

— Це козаки! — гукнув нуреддин-солтан, що напружено, до гарячої сльози вдивлявся в степ. Ханові на мить мов розкололося щось у голові. Одначе опанував себе, викинув убік праву руку.

— Війську — списками сюди!

Заграли сурми. Срібний тривожний згук ударив по конях і людях, орда

загаласувала, розгортаючись до бою. Хан квапив, махав нагайкою, сурми вже подавали інший поклик — рушати: треба було розігнати орду для зустрічного удару. В них за спинами тремтів інший звук — гугнявий, протяжний — козацьких труб, проте ординці його вже не чули.

Татарські коні брали з копита. Лава була туга, ліве крило обганяло праве сонце світило вершникам в очі, сліпило їх. Свист, стукіт копит, шаблі ріжуть повітря, воно, сухе, рве груди, там хрипить, руків'я шаблі береться потом, поза спиною йде холодок, в горлі скипається злість, а в серці запалала тривога. Хан ке ховався в гущу лави, мчав попереду. Просто на нього летів вершник на білому коні, і в нього, і в коня були оцирені роти, обличчя вершника витяглося, з рота вилітав нечутний крик. Дві лави вдарили одна в одну, неначе дві хвилі, й закрутилися шалені кручі, завируїзал: і потоки, заструменіли увсібіч потічки. Лава ханського воїнства була потужніша, вона почала тиснути козаку кінну лаву, ось-ось мала перекинути її, та в цю мить на татар налетіла ззаду третя лава, й бій знову завирував на місці.

Гвалтований дужими кінськими копитами, двигтів і стогнав степ. Бахкали постріли, свистіли стріли, мелькали келепи й клювала, дзвенів булат. Шаблі миготіли в повітрі, рубаючи на січку сонячне проміння. Іржали коні, волали поранені, вибиті з сідел па землю, на люту й страшну погибель од кінських копит, в скаженій ярості вони підтинали знизу коням сухожилля й розпорювали ятаганми животи. Коні падали, давили вершників, червона піна юшила білий ковил.

Хан опинився в гущі січі. Оточений кільцем сейменів-велетнів, намагався пробитися до лівого крила, вирватися з бою. Над його головою тріпотів білий бунчук, виказував козакам хана, збадьорював ординців. Козаки рвалися до бунчука, падали під шаблями сейменів. Перед самими ханськими грудьми свиснула необачно пущена кимось з татар стріла, ковзнула по кінській шиї, залишивши на ній кривавий слід. Звіздочолий, золотистої масті румак звинувся. Селім-Гірей ледве вгамував його. Ханом тіпав страх: ще жодного разу, одколти став на чолі орди, йому не припадало крутитися в такій січі.. Одначе в грудях тремтіло й інше почуття — солоної лютості, певності свого місця — поки карачеї бачать ханський бунчук, вони рубатимуться до останнього подиху. Бунчук ніби виростав з його серця.

Січа стояла страшна, кров і піт збігали в траву, іржали коні, звивалися дибки, орали копитами цілину, там, де вони басували, де завихрювався бій, земля була переорана до чорного. Дзвеніла, скигвила криця, тріщав одяг, ревіли в запалі, в передсмертних хрипах горлянки, піт застилав очі, і вже не гаразд бачили, кого тяти; озвірілі од болю, люті й страху, рубалися наосліп. За кілька кроків від хана на землі стояв вибитий з сідла молодий, тонко-вусий татарин, він дико роззирався і вже не володів собою, бо раптом упав на землю й затулив голову руками. Його розтоптали копита.

Меншало воїнів, ширшало поле бою — він розповзався в усі боки. Один по одному падали сеймени. Гинули мовчки, неначе були німі. І враз скрикнув високий, із золотим значком на шапці сеймен, білий бунчук похилився і впав на землю. Козак у синій, з

червоною стьошкою біля коміра сорочці перерубав ратище разом з рукою сеймена, аж хряпнула кістка. Спритно, кішкою, сковзнув він з сідла, ухопив бунчук за блискучу золоту грушу, проте на коня вискочити не встиг — упав, пронизаний списом у шию. Але бунчук з його руки встиг ухопити інший запорожець, двоє сейменів кинулися за ним й згинули в гущі бою. На мить хана полишила відвага. Одначе її не втратив ага племені аркан. Він скочив на землю, щосили рубонув шаблею по ріпиці хвоста сірого, в яблуках коня. Білий, розкішний хвіст упав на землю. Здичавіла од болю тварина звинулася на задніх ногах, але ага вже встиг відскочити вбік. Із запаленої, прокушеної губи татарина текла кров. Очі горіли запалом і відданістю ханові та прапорові пророка. Він згріб хвоста, схопив держално, обірваним з шиї шовковим шнурком прив'язував до нього криваво-білу волосінь. Йому допомагав один із сейменів, тримаючи в повіді коня, — вже не для себе, для аги. Ага вставив ногу в зубцювате стремено, скочив на коня, підняв над головою бунчук. Червоний струмок збігав по держалну, по руках аги, який загубив руду лисячу шапку, й червоні краплі зрошували виголену до блиску голову. Він крутив нею на всі боки, закликаючи до звитяги, витягувався вгору, неначе збирався злетіти. Радісне "аллах" скинулося довкола, татари знову спробували налягти козаків. Але та налога була геть кволла. Важко пробивалися вони до бунчука, й було їх мало. Вони втратили воєнну фантазію й віру в щасливу фортуна. Селім-Гірей бачив це. Він далі не пильнував бою, правував конем у бік гір. Вирватися у чистий степ, а там його коня не дожене й вітер!

На той час січа одкотилася трохи назад, ближче до Сиваша, й перед ним миготіли тільки окремі вершники. То здебільшого були татари, що втікали. Подекуди за кимось із них гнався козак. Деся тонко сурмив у жалібну сурму кінь. Інший світло-рудий румак спинався на передні ноги й не міг зіп'ястися, в нього був розпорений живіт, і з кривавої піни виглядали кишки. Хан об'їхав коня, що конав, його власний кінь злякано заіржав, і те іржання побігло по тілу хана, глухою луною одбилося в грудях. Він ударив коня тупим кінцем шаблі по темному від поту боці й пустив учвал. Вітер свистів йому у вухах, хан зігнувся в сідлі, лівою рукою правував, а правою, зовсім не по-воляцьки, тримався за луку сідла. Він втратив силу й боявся впасти.

Тепер за ним бігло тільки двоє сейменів. Зненацька під одним спіткнувся кінь, крутнувся ліворуч і одразу ж осів на задні ноги. Та хан уже не оглядався й не бачив, що сталося з тим його охоронцем. Бив коня обухом шаблі, й арабаш, не звичний до того, скажено гриз вудила й летів, як птиця. Біла піна падала йому з рота й осідала на пожухлих травах. Над степом високо-високо в небі ширяли два орли.

VIII

...Сироватка одразу побачив, що то не прості татари, й помчав їм навперейми. Надто значний був перший — у блискучому шоломі, на рудому, що одливав золотом, арабаші. Він би, мабуть, перебіг їм дорогу, проте татарин у шоломі погнав прямо, а другий, у сукняній шапці з пером, повернув і поскакав назустріч Мокієві. Сироватка сам не знав, що його кинуло в погоню. Скрута, що знову відстав, звичайний порух — гнатися за тим, що втікає? Мабуть, останнє. Але одразу ж побачив: здобич не по силі.

Татарин був велетенської статури, молодий, мабуть, з навченого війська, при добрім риштунку й на доброму коні. А Мокіїв Савур важко йойокав селезінкою. Сироватка теж притомився від довгої дороги, риштунок його — стара, тонша в одному місці (хоч би не перебилася!) шабля, гнотовий мушкет (з нього й не стрельнеш без розсішка), ще й теліпалися ззаду при сідлі сакви та дзеленькав мідний казанок — його таки доп'яв. Одначе уникати бою не випадало, як і втікати, та й куди б утік на бідному Савурові!

Проте на нього тепер була й найбільша надія. Сироватка видобув шаблю — пряму, не любив кривих шабель, здавалися йому незамашними, повів плечем, розслабляючись, збираючись силою до змаги.

Вони летіли чистим притихлим степом назустріч один одному, важкий, сповнений люті й рішучості татарин на гнідому коні й маленький, дрібний у кості, але спокійний, певний себе Сироватка на охлялім мишастім Савурі, у якого змокріла не тільки шия, а й кінчики великих, у червоних прожилках вух, які висіли, наче в зайця.

Татарин тримав шаблю за плечима, сидів високо ("Як пес на стозі", — ковзнув думкою Мокій), готувався випростатись і перетяти Сироватку разом з конем. Мокій знав, що не витримає того першого скаженого удару. Лишалось сажнів десять, коли Сироватка тріпнув Савура лівою рукою по холці. Він сам ледве встиг упертися правою ногою в стремено, так круто шарпонувся в правий бік кінь. Татарин звівся в стременах: він збагнув маневр, очевидячки, сподівався досягти супротивника, потягнувся тілом і шаблею в правий бік — не досяг, ще й сам трохи не вилетів з сідла. Савур повернувся спритно, як пес. Сироватка ледве не запопав татарина ззаду. Сеймен крутнув коня в лівий бік, устиг відбити Мохієву шаблю. Був чорний, пласколиций, крутив білками очей і стискував зуби. В підбрів'ї у нього чорніли тіні злості, на губах запеклася кривава смага. Татарин свердлов запаленими буравчиками очей, він закусив нижню губу, і його великі, неначе ікла, зуби біліли. По крилах носа татарина збігав піт.

Сироватка зібгався весь у грудочку, притис до коня ноги, штовхнув його підборами, і Савур уже ліз до його бахмата, вкривав крийма, так, що татарину довелося відхилитися, щоб замахнутись. Й замах тепер у нього був не дужий, Мокій відбив удар, хоч і відчув, як затрудило руку. Хекнувши з натуги, Сироватка заніс шаблю й собі, мацнув очима татаринову шию — сеймен прикрився. Мокій перевів погляд на його праве плече, мовби шукаючи, куди потяти. Вловивши ту нерішучість, татарин крутнув білками очей, замахнувся знову, а Сироватка в одну мить повернув шаблю й, спрямувавши її супротивнику вістрям у груди, підтримуючи лівою рукою за обушок, усім тілом подався вперед, не забувши торкнутися острогами Савура. Той аж підпірнув під гнідого бахмата, злився з ним. Сеймен устиг опустити руку, але вдарив тільки руків'ям шаблі Сироватку по голові. Червоні іскри спалахнули козакові в очу, він випустив шаблю й вхопився за гриву коня. Проте чуття бою жило в ньому й далі, упав на сідло й похилився у правий бік — на той припадок, якщо татарин черконе вдруге. Одначе татарин вдарити не міг. В його грудях стриміла Сироватчина шабля, він лежав на землі, залитий кров'ю, а гнідий бахмат мчав степом у той бік, де манячила постать другого втікача. Мокій нагнувся, вийняв закривавлену шаблю. В мертвих очах татарина

все ще летів сухий, живий туман. Сироватка подивував сам собі, що потяв такого дужого ворога. Розпалений боєм, потерпаючи, що гнідий бахмат утікає, Мокій погнав навздогін, але, проскакавши гонів з двоє, натягнув повіддя. Збагнув, що йому не наздогнати гнідого бахмата й то більше вершника в блискучому шоломі на рудому коні. Було видно: той кінь — ціле багатство, але вже не його. Мокій витер об ріденьку кінську гриву шаблю, сховав її в піхви й повернув назад. Зяпав ротом, неначе загнана коршаком степова чайка. Гойдався в сідлі, наче п'яний, земля і небо злилися перед ним в одну велетенську сіру пляму. Останній бій випив з нього рештки сили.

IX

Запорожці перейшли Сиваш успак у тому самому місці, в якому перехопилися на кримський бік. Йшли через Каланчак, до Кочкар і Чорної долини. Везли чималу здобич, вели сім тисяч визволених християн, гнали полоном кілька аг, беїв, а серед них найзнатнішого та найбагатшого після хана мурзу — Батиршу-Мансурова. Валка розтяглася на кілька верст. Убоки розлетілися козацькі загони — шарпали татарські таши, одбивали худобу й табуни коней.

Стояла нестерпна спека. Сонце пекло немилосердно, небо пашіло жаром, хмари ходили на обрії білими кораблями, гуркотіли громами й пливли за море в турецьку сторону. Мабуть, бог правовірних мав на той час більшу силу. Степ лежав, немов укритий сірою татарською буркою. Він був мертвий а чи сонний, і навіть табуни диких коней та сайгаків не будили його. Вони зринали, мов маревні, й розтавали в травах. Трава й та здавалася гарячою. Кінські копита вилякували з неї коників, вони розліталися вусібіч рудими бризками, скрекотіли шорстко, неприємно, здавалося, хтось черкає склянкою по залізу. Невідступне їхали в далекій далині, обіч валки, дивовижні велетні на сивих конях, тільки коні ступали не по землі, а брели по воді. Люди тяглися в той бік очима, хоч знали, що то — омана. Степ хворів спекотою, безводням, марив дощами та синіми ріками. Валка йшла важко, волокла за собою хвіст сірої кушпелі, позначила шлях витовченими бур'янами, покинутим, чорним од поту порваним шматтям, кінськими кізяками, ввіткнутими в землю поламаними списами та палицями — знаки для партій, що відстали.

Обличчя козаків побуріли від сонця, шкіра злазила. Обшарпалися, обносилися, везли у кульбаках військову здобич, але з того одягу нічого для себе підібрати не могли. Йшли коні під в'юками, махали головами, одганяючи оводів, що тучею стояли над валкою. Коні виморилися і похудли, животи їм попідтягувало, шерсть позбивалася в ковтюхи. А сонце кипіло в небі, а сонце шмало немилосердно, козаки поглядали на нього причмеленими очима. Ось на розпечене коло напливла одинока хмарка, руда, блаженька, як стара ряднина, вона й розповзлася, наче ряднина. Сірко доторкнувся до мідної луки й одсмикнув руку — пропекло вогнем.

Визволені з полону брели окремо, на деякій відстані, щоб не ковтати пилюку й не годувати своєю кров'ю гедзів та мух, як роїлися біля коней. До півдня притомилися навіть ті, що зранку бігли й пустували, мов діти, кого радісне відчуття волі несло в рідний край, наче на крилах.

Праворуч, у в'язкому мареві, йшли захоплені в Криму табуни.

Вертаючись од бічного під'їзду, Сірко вирішив під'їхати до валки, наздоганяв її ззаду, з боку сонця. Бачив, що чимало з недавніх бранців несуть клунки, хотів порадити оддати їх козакам у тороки. А декого, подумав, можна посадовити й на коні, — але це вже після привалу, — захоплені в татар табуни пішли попереду. Він їхав, поклавши кунтуш на холку коневі, звисивши ноги в один бік. Навіть спека не могла випалити радості з його душі, щось молоде, давнє пульсувало в ній, отак би звівся на весь зріст у сідлі й закричав, щоб степ здригнув і затремтіли вороги в усіх його краях. Отак би розкинув руки й обійняв би всіх недавніх бранців, притиснув до грудей чи сам притиснувся до них. Козаки пролили в останньому бою багато крові, але пролили не марно — вона шугає волею в жилах он тих людей. Як-то зараз світяться їхні душі!

Він сам думав про полон не раз і не двічі. Ну, для нього полон — смерть у катівницьких мурах. Але й для інших козаків немає в світі нічого страшнішого, як попасти в ясир. Простого козака хто викупить? Його чекають галери або чорні діри анатолійських рудень. Трохи збоку од гурту втомленою, але сягнистою ходою йшла висока білява дівчина, либонь, литвинка, поруч неї, ведучи за повід коня, ступав молодий запорожець у збитій на потилицю шапці. Уподобав козак дівчину, соромився товариства (раз по раз оглядався), але й далі вився біля неї, щось говорив, говорив і усміхався. І в поміч йому були сонце, степ, минулий бій і страх та радість, що обійнялися у серці дівчини.

Слідом за ними брели літній дядько і таранкуватий парубійко, обоє в татарських волохатих шапках, несли удвох на палиці вузол, дядько почісував брудною п'ятірнею неголену щоку, кидав з-під руки парубійкові якісь слова, а той крутився, нервово зиркав назад. Може, лишилися в нього в басурманській стороні брат чи сестра або й кохана дівчина. Бо не рвався він душею до рідного краю. А може, то тільки здалося отаманові?

Сірко навіть почував ніби трохи гординю, що привели з кошем до волі одразу стільки людей. Прикипів очима до натовпу, намагаючись дихнути разом з ними тією волею, порадити їхньою радістю. Але що довше приглядався, то меншала його радість, натомість у душу напливала тривога. Спершу подумав, що трое визволених зупинилися випадково, волочаться позаду, бо притомилися. Але ж з вигляду не хворі. Вони тихо розмовляли, зиркали в його бік. І він уловив у тих поглядах щось нишкове, злодійкувате, нерадісне.

Сірко відчув себе так, мовби в душу кинули жменю снігу. Не довіряючи собі, чомусь гнівлячись на себе, побіг очима далі й помітив, як разом оглянулись чоловік і жінка, що несли вдвох на палиці клунка. Може, вони оглянулися просто так, знічев'я? І туга в їхніх очах теж привиділася йому? А отой майже відверто ворожий позирк — від утоми, а може, з болю...

Й почував, що то не так. Він ніколи не обманювався людськими очима, й оглядаються вони на Крим не знічев'я. Й не всім треба його воля. Рабство — воно іноді теж солодке! Куплений зрадою бог дорожчий, ніж той, з яким народився. Милішими

стають і чужі слова, й одіж, і звичаї.

Тоді для чого ж навчають тих слів матері! Для чого вони є на світі? Для чого бережуть звичаї батьки? Для того, щоб діти обміняли їх у чужому краї, як розмінюють на жменю мідяків золотий гріш?! Чужі звичаї можуть бути й гарними, але ж вони — чужі. Тільки потурнаки міняють своє, батьківське, на чужинське. Так можна помінати все. Але ж тоді збідніє світ. Це якби барвистий квітник засіяти тільки одним квітом. Помінати звичаї, вітцівщину — це помінати матір. Народила мати дитя, виспівала йому всі пісні, а в тих піснях — піт і кров дідів і прадідів, а тепер цей чоловік проміняв рідну пісню на чужинську, вицідив з свого серця кров дідів і прадідів та налив чужої! У чужому краї тепліше сонце, у чужому краї солодші плоди. Але чим завинив перед тобою, потурначе, рідний край, що ти цураєшся його? Край, як і долю, не вибирають, вони — од бога.

Огрітий ізнагла нагаєм, кінь завертівся, мов помрачений. А далі рвонувся й, стелячись низько, полетів за козацькою партією.

Аж надвечір стали в неглибокій балці, по дну якої хлюпотів поміж сухих осок степовий струмок. Його обліпили коні й люди, і хоч як періщили їх нагайками козаки з варти, але не могли нічого вдіяти. Воду скаламутили ті, що стояли нижче, бігли вгору, учинилися лемент, стовпотворіння. Осавул з чатою довго не могли дати ладу, через те й кануло немало часу, доки валка вгамувала спрагу.

По тому Сірко наказав варити на всіх кашу — на козаків, недавніх невільників і полон. Казанів мали вдосталь своїх та й захопили чимало в татар. Пшона й борошна теж. Збирали в степу бур'ян, сухі кізяки, рубали в балці лозу і терен. Незабаром по степу розлився запах розвареного пшона, який перемішувався з пахощами полину, буркуну, інших уже сухих трав.

Сірко довго блукав понад балкою, відтак зійшов на могилу, що самотньо чорніла у степу плескатою маківкою, дивився на багаття, на визволених з полону, що розташувалися на схилі балки й перевзувалися, вмивалися у струмку, декотрі прали. Був схожий на степового підорла, котрий щойно сів на могилу. Глибока зморшка прокреслила йому руба чоло, здавалося, там, над переніссям, стриміла стріла. Пекуча дума краяла мозок. Не веселив навіть степ, котрий хоч вже й пахнув домівкою, близьким відпочинком, але навівав тугу своїм безмежжям і безконечністю. Душі кортіло кудись сховатися, а сховку не було. По той бік струмка на горбі сидів ворон, він попускав крила, хекав з жароти, а оком пантрував на табір, вишукував здобич.

Отаман почував — він клює йому серце.

Вітер доносив від струмка лоскітливий запах димку та кулеші, але віяв він не тільки з балки, а й ще звідкілясь — із далекого далеку — й доносив запах іншої кулеші, чимось схожої й не схожої на цю. Смачна, круто заварена була то кулеша, що її варили на кризі Березанського лиману. Там стояли зимівлю турецькі галери, в по-занавігаційну пору вони правили за тюрму. Дерев'яні черева галер були наповнені кайданниками, котрих приковували не до лав, а до одного велетенського ланцюга, що звивався вздовж борту галери. Кайданники спали в сіні, страшенно мерзли, їх морили голодом, і вони мерли

наче мухи. Та кулеша була для них першим справжнім обідом за кілька місяців. Одначе до тієї кулеші теж спочатку потрібно було дійти. Козаки залишили коней в кущах біля лиману, а самі добувалися по кризі. Від моря вже наступала весна, вдень пригрівало сонце, сніг на кілька сот кроків од берега підтанув, і в кожному їхньому сліду хлюпала вода. Іноді вона перехлюпувала й через халяву в чобіт. Вони вирушили перед світанком, над лиманом висів вологий, густий туман, що осідав на одежі, на обличчі, на бровах, і Сірко пам'ятає, — бач, не забулося, — як звезькував його мокрою долонею. Був він тоді молодим козаком, молодим і зеленим, як барвінок, відчайдушним і безжурним, як степовий вітер. Мчав попереду інших сайгачим скоком і накликав на своє серце найдужчого з ворогів. Сторожа почула їх кроків за сто, але нічого не могла вдіяти, козаки змели її вмить, Сірко встиг потяти тільки одного турка, який обороняв вузенькі, спущені на лід сходи. І така тоді змагала Сірка відвага, й такий у серці бринів жаль до кайданників, така великодушність вихлюпувала з серця, що він бив молотом по ланцюгові, а сам плакав, як дитина. Й ридали галерники, й лепетіли та вигукували всіма мовами, й молилися кожен своєму богові і богові богів — безмежній спочутливості й великодушстю визволителів. Й тоді козаки розпалювали з дощок, відірваних із галер, вогнища й варили куліш. Бо без тої страви кайданники не були спроможні піти з ними, а вони всі хотіли йти з козаками далі, до Очакова, щоб помотатись своїм лютим ворогам. То був банкет єднання і спільної наснаги на грядущу битву, бачив справедливість у тому, що визволеним на тому банкеті присвічували велетенські смолоскипи, якими стали жахливі катівні — турецькі галери. Вони пили молоде турецьке вино й не п'яніли. Жоден із визволених не втік у лози, хоч їх ніхто не стеріг, жоден не поспішав повертатися додому, й жоден не помишляв про подальше життя серед катів своїх — турків. Були, здається, одностайні у своєму гніві, в дружбі, в жаданні помсти.

З думою, із світлим спомином Сірко зійшов з могили й побрів поміж бранцями, іноді зупинявся, розпитував у того чи в того про життя в неволі. Всі вони уже знали його. Осторонь інших сиділа смаглява черкешенка в дорогій одежі — кажуть, жінка чи наложниця хана. Вона збила ноги, отаман наказав підбрати для неї взу-вачку, знайшли чоловічі ремінні постолі, вона виглядала в них, як горлиця на гусячих лапах. Але, видно, за ханом не сумувала — усміхалася. А може, подумав, посміхалася зі страху, щоб задобрити його? Вони, недавні бранці, не всі щирі. Знову ловив скрадливі й навіть приховано ворожі погляди. Серед радості, щастя стрічалася байдужість, а часом зловорожість.

Молодий, зарослий до самих очей чорною бородою парубійко сидів по-татарськи, підбгавши босі ноги, неподалік од води, розминав у руках онучі, що взялися коржем.

Сірко підійшов до нього. Забачивши отамана, той підхопився, вклонився — не по-татарському, а таки по-козацькому, але очима втік у степ — ген через струмок, на той бік балки. Й Сірко не впізнав його. В далекій-далекій глибині, як тонкий промінець на дні глибочної копанки, змигнув неясний спомин і згас... А Марко стояв і вrostав у землю, у вічний степ... По кісточки, по коліна, по пояс. Зараз Сірко пригадає, як

приходив він до нього і скрадливо розповідав, що двоє козаків Кисляківського куреня не дишкретно щось про нього казали. Отаман тоді прогнав його... Або пригадає, як приходив до Лавріна. Якось сиділи на долівці й лаштували набої до полювання. Сірко підсів до них, і довго розмовляли... Ні, не впізнав його отаман. Може, коли б заглянув у вічі, то й упізнав би. Але очі Марко ховав.

— Ти козак чи татарин, чоловіче? — запитав Сірко. — А може, — тум? [28]

— З Ладижина я, підсусідок козака Чересленка. Сірко не повірив тим словам. Чи тому, що вчорашній невільник не дивився йому в очі, чи через те, що Січ вела з Бахчисараєм довгі перетрактації, аби викупити козаків, які попали в полон під Ладижином, й таки нічого не домоглася — увесь узятий в Ладижині ясир поганини продали в рабство в Персію. Звичайно, можна було спробувати дознати в цього чоловіка, хто він, але нащо? Небавом доля розшеретує їх сама. Він ще не знав, як-то розшеретує їх доля, сподівався, що якось воно складеться. Ця думка вперше змигнула в ного голові біля шансів, коли ховали порубаних у бою запорожців. Тоді до могили не підійшло чимало визволених із неволі. Її погасила інша думка, інший біль — про те, що вороги не залишать у спокої могили. Везти ж полеглих із собою в таку спеку було неможливо. Так і залишили їх на чужині, в таборі за шанцями, присипаних солоною землею, а поверх землі — накошеним шаблями керме.там. Але після того, як догнав у степу валку визволених, як побачив подеколи скрадливі позирки назад, на Крим, ця думка вернулася. Вона була важка, як та земля, що її навалили на груди порубаним побратимам, гнітила його неясним передчуттям та неясним рішенням. Зроджувалася в грудях скарга на долю і на своїх земляків, що так легко горнулися до чужого берега, так легко переймали чужі звичаї і пісні.

Чужиною переймаються ті, в кого душа як барабан: хто по ньому вдарить, тому й честь прогуркоче, ті, в кого немає в душі нічого святого, хто самі суть — патолоч, пужина, сміття. А воно ж засмічує й чисті береги, чисті ниви. В евангелії сказано: колись зійдуться водне усі народи, всі наріччя. Може, й буде таке. Але чому має першим зникнути його нарід, вливши свої сили в інших? Несправедливо це і проти божого закону. Він на цій землі одвіку й розпочинався з себе, а не від когось. У горлі стояло прокляття, але кому його кинути — не знав.

Дивився на чоловіків та жінок, що прудили сорочки, шепотілися чи просто спали, й те почуття, з яким зустрів їх після кривавого бою над Сивашем, тануло. Тепер майже кожен погляд здавався підступним, кожне слово — скрадливим. Він не міг приймати їх у серце через те, що серед них були такі, яким очужіла рідна земля. Розумів: то — несправедливо, але серце було зле, воно мало свою волю — лиху. І зводилась у голові страшна думка — він не може, не має права привести їх на Україну. Не може поселити зловорожців серед своїх людей, не може висіяти власною рукою серед пшениці кукіль. То що ж робити? Пустити їх, нехай ідуть у Крим, а потім вертаються з ятаганамі? Якщо й не самі прийдуть, то їхні діти...

Отаманів гнів, його біль і розпука злютувалися в запитання, з яким і звернувся до чоловіка, що видавав себе за ладижинця:

— Там тобі було добре чи погано?

Маркові пересмикнулися губи, і Сірко, не в змозі перемогти неприязнь до нього, сказав:

— Тільки не бреші. Немає для чого.

Стояли в спекоті, на краю балки, обое закіптюжені, серед сухих, стоптаних трав, один прямий і суворий, другий знічений і обмерлий.

Десь поруч було гніздо шершнів, великі, туго перетягнуті в стані, вони з іржавим гудінням зривалися з трави й пролітали поміж кошовим і Марком. Циганкуватий дядько, що за кілька кроків від них струшував з сорочки воші, метляючи нею по кущеві долину, враз підскочив на місці й, махаючи сорочкою в повітрі, побіг з горба до річки.

— Не знаю... — одказав Ногаєць, згоряючи в страхіві: чого це до нього причепився кошовий отаман, що хоче від нього й чи, бува, таки не впізнав? Звичайно, не впізнав, інакше б розмовляв з ним якщо не шаблею, то нагайкою. Марко гриз себе каяттям, що не сховався в Бахчисараї біля монастиря святої Софії, що дався погнати в степи. Тепер йому не минути лиха. Не одкрутитись од розпитувань, вивідувань, розпізнання. Весь цей час він ховався в натовпі, намагався триматися подалі від запорожців. І ось зненацька зіткнувся з самим отаманом. Отака його нещаслива, проклята доля, котить ним, як бур'яниною, та все в чиїсь багаття. Але ніякі інші думки не бралися Маркові до голови, страх знову заповонив його всього од кінчиків вух до п'ят. І знову стояв на герці з долею за власне життя, й сподівався вистояти. Його не впізнає ніхто. Борода — до самих очей, на голові — чорна куделя. Одяг — татарський. Немов у відповідь на Маркові думки, впало нове Сіркове запитання:

— Якби одпустили, вернувся б назад?.. Маркове обличчя пересмикнулося, в очах потекла сіра каламуть.

— Не знаю.

Він боявся збрехати й боявся сказати правду. Вичавив на губи посмішку догідливу й вибачальну воднораз. Отаман довго мовчав. Марко переступав з ноги на ногу, йому здавалося, що кошовий забув про нього.

Сірко дивився в степ, а бачив щось червоне, воно мовби накочувалось на нього — на козаків, на всіх. То не була степова пожежа, й сонце хилилося не в той бік. Йому аж сльози набігли в кутики очей. Заплющив і розплющив очі, степ ще раз майнув багряно й упав до ніг сірою киреєю. А десь у пам'яті бродив голос — Лаврінів голос і якийсь інший, регітливий, але й лестивий. Сірко спробував подивитися туди — в далекі дні, напружився згадкою, йому здавалося, ось зараз щось обірветься в голові, щось перевернеться. Вже зовсім іншими очима подивився на Марка. Він бачив цього чоловічка маленьким-маленьким і дрібненьким-дрібненьким. Той ішов до нього оддалеку, пробирався через нетрі, розгортав комиш, аж поки не підійшов на відстань, з якої кошовий побачив його посмішку. Тоді й пригадав цього чоловіка. Густа борода сховала його обличчя, вона сплелася з вусами, з чуприною, залишивши тільки білі латки під очима та самі очі — вузькі, схожі на татарські. Вони вводили в оману всіх. Ввели і його. А тепер він знав, хто це такий. От тільки не пам'ятав ймення. Але це

колишній козак. Він не раз бачив його з Лавріном. Про цього козака казали...

І враз ще одна згадка блискавицею висвітлилась в пам'яті. Полонені басурмани казали, що їх навів на Січ запорожець, схожий на татарина. Сіркові гаряче вдарила в голову кров, люто зчепила пальці в кулаки. "Взяти тебе на спитки... Ти скажеш... Все скажеш..." І одразу ж інша думка, холодна, як припорошена інеєм шабля: "Рано... Ще рано". Вона змикалася з тією, котра вперше виникла біля шанців, коли ховали порубаних побратимів. А за ними й ще одна: "Чи треба накликати прокляття на власні голови? Чи треба, щоб усі знали, що серед запорожців є зрадники? Адже ніяка кара не в змозі спокутати зради". А серце ятрила злість, він не міг погамувати її. Через те й запитав ще раз, важко впершись Маркові поглядом у груди:

— Так підеш назад, коли відпустимо? — Й казав далі, не чекаючи відповіді: — Підеш, підеш. "Підеш до отця свого й понесеш йому кривду свою".

— Нема в мене ні отця, ні неньки, — тихо сказав Ногаєць. Зиркнув скрадливо отаманові в очі, але в них стояла чорна мжа, й він знову опустив голову.

— Не того отця маю на мислі. А що неньки немає — брешеш. У всіх нас є ненька. Вона одна — во віки віків. Буває тільки серце без неньки... Буває... — й осмикнув себе думкою: "Рано ще, рано".

Важко повернувся й пішов. А Марко лишився стояти в страхіві та невідомості, плутаючись у прикро обрізаних кінцях, що затягнули вузол власного життя.

По обіді та короткому спочинку кошовий наказав підняти й зібрати докупи всіх, кого виручили з неволі.

Вони збийся у великий тісний гурт над балкою, декотрі поглядали здивовано, декотрі злякано. Досі йшли мовби за власною волею, самі по собі — щоправда, позаду й з боків у степу мріли козачі під'їзди, але ж то було для їхньої і всього війська оборони, й це вперше мовлено до них словами наказу.

Сірко пішов уподовж натовпу, припадаючи на ліву ногу. Її потягла рана — нова чи давня, нова рана ніби й не боліла, після бою він промив її міцною горілкою, присипав перепаленим порохом та обіклав зіллям воронячого ока, перев'язав чистою шматиною. Вона заживала. Кошовий отаман пройшов у кінець, вернувся й став перед натовпом. Довгим поглядом обвів усіх, здавалося, рахував людей чи шукав когось. Натовп стояв притишений: був він різноликий і різнобарвний, тихий і згнічений. Багато виморених, вимучених облич, весь одяг чужинський, від того й люд видавався мовби не своїм. Однак ж це були свої, християни, — волиняки, подоляки, слобожани, запорожці й трохи поляків та литвинів, московитів і молдаван. Усі вони зацікавилися в тривожному чеканні.

Сірко тепер уже знав певно, що чекання те не однакове для всіх і що жадають не всі одного.

— Люди добрі, — сказав суворо й тихо, але так, що почули і в тому кінці натовпу, — козаки, посполиті і всі інші, кого недоля закинула під басурманина. Ми визволяли вас од поганина й привели в оцей степ. Тепер вибирайте самі, кому куди стелиться путь: у землю батьків чи назад у ханську сторону. Вести силоміць на налигачі не будемо

нікого. У кожного з вас є серце, а в ньому любов, що вибирає. Є совість, є честь... — Отаман примовк з досади на себе, що не втримав тих слів... — Отож воля ваша. Хто піде з нами, лишайтесь на місці, хто хоче вернутися, проходите вперед, за мою спину.

Юрба заворушилася, загомонала. Ті, що були посідали, підводилися, задні спиналися навшпиньки, заглядали через плечі передніх.

Сірко не сподівався, що все станеться так швидко. Ще полонений ногаєць-товмач не переклав до кінця його слів, — не всі розуміли по-українському, — а вже цілі гурти недавніх бранців потяглися за його спину. Декотрі навіть бігли, наче боялися, що їх зупинять. Допіру він думав: їх буде небагато. А вони йшли і йшли: одні — радісно посміхаючись, інші — похиливши голови, бо ж на них дивилися отаман і козаки, й, може, десь глибоко в серці обзивалася совість. Отаман спочатку намагався втримати їх поглядом, а далі опустив очі й дивився в землю.

Сіркові здавалося, то не люди, то гранітні брили одриваються од скелі й котяться на нього. Либонь, скелі, про яку мислив, у яку вірив усе життя, — не було. Були камені, багато каменів, і то тільки доля могла злютувати їх водне. Але чому ці люди не боялися божої карі? Чому не боялися, що помруть з туги по вітчизні? Чи в них немає вітчизни? Чи стала нею та, біля гір?

Ті, що перебігали, обминали його, немов чумну віху. Яра злість ходила гомоном по рядах запорожців: на отамана, що дав таке повеління, на недавніх бранців, за визволення яких скільки наклали життям, бранців, котрих мали за братів, з котрими гомоніли на спочинках, ділилися хлібом, тютюном і радістю. Виходило, вони їх дурили? Й тоді козаки намарно лили кров? І в могилі над Сивашем надаремно заснуло на віки вічні дві тисячі побратимів! Страшно їм стало свого походу й отаманового умислу. Стояли похмурі, з важкою оскаргою в очах.

Уже останні перевітники долучилися гурту за отамановими плечима. Кошовий підвів голову, повернувся: було їх трохи менше, ніж тих, що лишилися. Отаман не йняв віри очам. Запитував себе й не міг відповісти: що штовхало недавніх бранців назад? Спочатку гадав — зажадають повернутися отакі, як черкешенка. Звикла до розкошів, ситого життя, проміняла на нього волю; Коли йому сказали, хто ця жінка, повелів не чіпати її, хоч могли б одвести полоном і потім заправити в хана викуп. Проте вона не пішла, лишилася на краю балки. Вітер тріпотів її блакитною наміткою, вона тримала її тонкими білими пальцями й дивилася не в кримську, а в кавказьку сторону. Отаманові стислося серце, він ледве стримався, щоб не вклонитися тій жінці.

Сірко знову повернувся до меншого гурту, пошукав очима — чорнобородий татаркуватий козак стояв серед тих, що лаштувалися на Крим. Та й де міг стояти? "От і розшеретувала доля, — подумав отаман. — Нехай лишається безіменним навіки". Потім підійшов до трьох чоловіків, подоляків (на них ще шапки й пояси подоляцькі), що стояли праворуч од нього й тихо перемовлялися.

— Скажіть мені, чого йдете туди, а не в рідний край? — запитав. — Може, я чогось не тямлю? Може, ви забули, де отча земля?

Подоляки довго переминалися з ноги на ногу, а тоді за всіх, знявши бриля, відповів

високий, вже немолодий чоловік з коротко підголоною рудуватою бородою.

— Пробач нам, отамане, але, може, тобі й справді важко до всього дорозумітися. В Криму в нас осідлиська й господарства, а дома — нічого. Чого ж нам іти туди? Ми прості хлібороби, а ще ж поміж нас немало майстрового люду. Майстровому в Кримській Таврії й зовсім добре. Бондарі ми. У татар сади, виноградники, бочок треба без ліку.

— Либонь, по-твоєму, отчизна там, де господарство й де сите життя? — з гіркотою мовив отаман.

Чоловік пом'яв у руках бриля, зітхнув.

— Може, я щось і не так сказав. То прости нам, отамане. Не годні ми на високі розмисли. — Він підвів голову, на дні його очей горіли недовірливі, неприязні вогники. — Прецінь, уже шкодуєш на своє добре веління? Тоді вкажи пов'язати нас і гнати в отчий край, буцім пожартував, але вклав у слова стільки прихованого глузу, злості, що злякався сам, швидко заморгав спаленими сонцем віями.

Сіркові очі налилися червоним вогнем.

— Я ні за чим не шкодую, — не стільки подолякові, скільки собі сказав він. — Бог нам суддя! І вчинкам нашим. Він суддя всім.

Ніхто не зрозумів до кінця тих його слів, ніхто нічого не вичитав з отаманових очей. Тільки один чоловік прочитав у них невмолимий присуд, прочитав наструненою душею, струпцюватою пам'яттю, тремким серцем, налитим по вінця перегірклою зрадою. На мить він закам'янів. Став ще одною камінною бабою у степу. А коли трохи відтало серце, він подумав, що, може, це найліпший кінець. Вже не міг нести далі чорного вантажу у душі й не міг натягти на себе ще одну личину. Тільки подумав, що в гурті все-таки помирати легше. Й гаразд знав, що дати о собі вивід не може, бо то — гірше смерті.

Кошовий повернувся й, накульгуючи дужче, ніж раніше, важко погупотів чобітьми до зчорнілої од сонця могили. Та враз, ступнувши кілька кроків угору, зупинився, немов наштовхнувся на натягнену ливу. Прислухався, здивовано, повів бровою. Серце стукотіло якомсь дивно, здавалося, воно ось-ось зупиниться й не стрепенеться більше. Отаманові зроду не боліло серце. Пекли рани, вже з десятків літ терпнув лівий бік, але як болить серце — не знав. Тепер йому здавалося, що хтось ввіткнув у спину довге шило й повільно повертав у серці. Він несамохіть засунув під сорочку руку, стиснув груди. Навіть подумав, чи не віща це пересторога, чи не покара за задумане? Ось зараз впаде на цій могилі й залишиться на ній навіки!

Тривожний холодок пробіг у грудях. Одначе те не злякало отамана. Тільки подумав: треба поспішати віддати веління, а по тому — будь що буде!

Але ще не до кінця вмерла надія на цих людей, йому просто не вірилося, що вони потечуть у кримський бік. Він оглядався, зупиняв їх думкою, поглядом, молив бога, аби злучилися з тими, що стояли над балкою. Того не сталося. Закинувши на плечі клумаки, менша валка потягла на Крим. Йшли поміж двох живих стін, і козачі погляди пропікали їх до кісток. Поспішали поминути цей останній рубіж совісті, докорів, рубіж

вітчизни.

Останнім відходив Марко. Він навіть постояв якусь мить, неначе вагався. Проте хіба міг вагатися? Душа його була як випалене поле, йому нічого не хотілося, нічого не бажалося. Якщо він і помилився в отамановому замірі, то вже ніколи не вернеться в рідний край. Донедавна втікав думкою од рідного краю. А тепер ось дихнув У його обличчя козацький степ, послухав рідної мови, і серце стиснулося з чорного болю. Донедавна на кожен крок своєї провини бачив причину, приневолу, а тепер причини змаліли, а провинна виросла до огрому. Марко так катувався своєю зрадою, що останнім часом не раз зринала думка: нехай би погасла мука разом із світом. Ця думка зблиснула й тоді, коли розмовляв з кошовим, щось аж молило в ньому, аби той вийняв шаблю і спинив біг світу в його очах. А вже в наступну мить жаско захотілося жити, аж страшно стало свого майже несвідомого бажання. Як же він любив себе! Дорожив своїм життям, у душі вивищувався над іншими людьми, хоч розум підказував, що насправді — дрібний і нікчемний. Ним одмалечку володів страх, диктував усі вчинки. Марко здогадувався про це, але жодного разу не спробував боротися. Адже на другу шальку треба було покласти власне серце. Все це зрозумів до кінця тільки в оцьому степу, в оцьому поході. Страшний то був для нього похід, але вже зовсім з іншого боку. Про свою зраду думав день і ніч, носив її, як отой проклятий Марко торбу з душами загублених грішників. Й не раз спливала думка про того Марка, бачив у тому лихе провіщення долі. Мука випалила душу, й була вона як криниця без води. Тільки одна думка билася в голові: коли б можна було розпочати життя од порога, він би пройшов його інакше. Божечку, він би швидше тричі вмер, ніж один раз зрадив. У цю мить йому мовби перевернулося все в душі. Каяття розривало її на шмаття, його всього виповнив плач, він ридав безголосо. Хотілося спокути, хоч крихту, хоч краплю. Він і сам не знав, на що те йому. Може, для того, щоб увесь вік, якщо їх справді відпустять, чимось втішатись у чужому краї? Щоб мати й там якесь право на життя? Але що міг зробити він, тричі проклятий рідною землею? Проклятий Січчю, ладижинцями, Лавріном... І враз йому пригадалося, як розбалакався по дорозі од монастиря святої Софії Мокій Сироватка, розказав, що шукає сина, Лавріна, й що Лаврін не знає, ким йому доводиться він, Мокій. Запитував і його, чи нічого не чував про того козака. Сироватка не впізнав Марка та й не міг впізнати, не бачив його майже чотири роки. Марко тоді одказав, що, мовляв, не чував. А тепер йому хотілося сказати бодай про Лавріна. Він і справді мало знав про нього, не відав, куди татари його поділи, що з ним зробили. Марка одразу по хановому наказу повезли в балку до татарського війська й тримали там.

Серед запорожців, що стояли тут, він не бачив Сироватки. Й був радий тому. Він почував, що самому Сироватці цього сказати не зміг би. А оцьому старому козакові, що обіперся на ратище, либонь, зможе. Він підступив до козака, що стояв з самого краю, й мовив, дивлячись поза його плече, в степ:

— Знайди Мокія Сироватку з Васюринського куреня й скажи йому, що його Лавріна запопали татари на хуторі зимівчанина Мартина Драпака. Я не знаю, де він зараз, а

тільки бачив, як його привезли на хутір зв'язаного.

І, не оглядаючись, швидко пішов за валкою.

Спочатку всі вони йшли густою юрмою, далі наперед вирвалося кілька чоловік — ці майже бігли, — валка розтяглася по степу. Пожухлі сиві трави сягали їм вище пояса, здавалося, люди бредуть через спінену ріку. Ті, що вирвалися наперед, прямували не по недавніх слідах, а забирали праворуч, либонь, добре знали степ, били слід на Перекоп. І вся валка журавлиним ключем потяглася за ними.

Над балкою нависла тиша, вона була схожа на ту, котра запановує на кладовищі біля свіжої могили по останній лопаті землі. Втікачі зникали в травах, здавалося, вони ховаються в них. Тільки Сіркові, що стояв на могилі, було видно чорні та сірі шапки й клунки на плечах, вони неначе пливли по сірих хвилях. А ще він бачив на далекому пагорбі, за який сідало сонце, великого оленя. Здавалося, олень тримає сонце на рогах. Мабуть, оленя дивував і тривожив ключ, що тягнувся степом. Відтак він скинув рогами, гребонув копитом і полетів на захід. Сірко й далі дивився в степ, у бік Перекопської башти. Тонкий, гострий спис повільно входив йому в груди й врешті зупинився на рівні серця. Там заболіло, запекло, як ніколи раніше, і вже то було не серце, а відкрита рана. Стиснуті в кулаки руки теж були гарячі, і він великою напругою розтис долоні. У горлі став клубок, на очі накопилися сльози, кожної миті вони могли потекти по щоках. "Зараз би впасти і вмерти", — подумав. Але і вмирати не мав права.

Коли голови втікачів стали зливатися з обрієм, кошовий наказав окличникові погукати старшину; ледве зійшлися всі восьмеро похідних полковників, а також осавули й підосавули і стали перед ним, він поклав руку на булаву за поясом, другою показав у степ:

— Рубати всіх упень!

Слова впали в козацькі серця, як розпечені цвяхи. Полковники стояли, уражені дужче, ніж би наглим гарматним випалом із залогі.

— Сумно дивитися на таке, — казав далі Сірко, — але цим людям милішими виявилися басурмани, ніж рідні брати. Землю батьків, яку татарин і турчин віками заливають кров'ю, вони проміняли на землю ворогів рідної вітчизни. Віру, з якою прийшли в світ і в якій одвіку жили їхні предки, віддали на глум і посміх. І все те задля ласого шматка, задля власної користі. І не тільки. Є серед них і прямі злочинці, для яких немає вороття додому. Для цих людей немає нічого святого. Вони підуть проти брата, множитимуть ворогів наших. Важко мені віддавати таке повеління, ох як важко. Але зрада оплачується тільки кров'ю.

Старшини стояли, сковані мовчанкою. Допіру всі бігли думками за визволеними бранцями й навіть сподівалися, що кошовий накаже завернути перекинчиків, але це його веління видалося їм неймовірним.

Отаманове ж лице було немов витесане з каменя. Отак само стояли віками на могилах камінні велети, були такі ж незворушні й невмолімі.

В обкладених сумними зморшками очах кошового відсвічували червоні вогні — чи то їх кинуло туди призахідне сонце, чи вони зайнялися зсередини. Полковники

виловлювали з отаманових очей той вогонь і самі горіли в ньому.

Вони знали, що отаман все життя горить на пекельнім вогні любові й ненависті. Вони також знали, що смуток його, його душа й помисли — на всю Україну, а все величезне горе її вміщується в його серці. Тільки в його. Вони вірили, що іншого повеління він скласти не міг.

— Тому, хто відцурався вітчизни, немає місця на землі, — знову сказав кошовий. — А гріх од бога — на мені одному. — Хвилю помовчав, знову перевів погляд на степ. — Вишикуйте, пачове отамани, козаків по командах. Одберіть молодих. Вони мають виконати повеління долі.

Він рушив до коня. Руки йому налилися свинцем, і сам був неначе із свинцю, аж кінь, здавалося, прогнувся й довго не слухався його, притиснув вуха й здригав на холці шкірою. Щось вловив у господареві таке, від чого сахався й наливався диким страхом. І отаман довго лозив ногою стремено і, сідаючи в сідло, обома руками тримався за передню і задню луки.

Дикий степ сполохав кінський тупіт.

Марко оглянувся й побачив вершників, що летіли, низько попригинавшись до кінських грив; здавалося, вони ховали в гривах обличчя, над ними червоно блищали шаблі. Він зрозумів усе. В одну мить спливали отаманові слова, шарпнулася тужна думка, що міг залишитися біля балки, й згасла, як гніт під дощем, не почував страху, й розпач не рвав груди. Доля з усіх боків обступила його глухою стіною, й Ногаєць давно вже втратив надію проломити її та втекти на чисті, зелені оболоні. Та й де його оболоні? За солоним Сивашем, на ханському подвір'ї? Коли б ще не побачив запорожців, не почув їхньої веселої вольної мови, може б, і жив. Пригадував Чортмлик, і широкий радний майдан, і високі могили понад кручею. Він запродав усе — високі могили, майдан, Чортмлик і вольнії води. Йому більше не хотілося жити, хоча не хотілося й помирати.

Ногаєць не втікав, не голосив, не падав на коліна. Й коли над ним захропів кінь, прийняв смерть як божу кару за всі содіяні на землі гріхи. Вже несамохіть затулився руками, й залита синім вогнем гаряча шабля впала на чубату голову.

Задушливо пахли стоптані копитами полини.

Сірко їхав стопою, їхав по слідах у траві, там неначе проплинула річка, нахиливши типчаки, ковили і поклавши їх в один бік. Ворон хропів, ішов бокаса, отаман правував ним майже несамохіть, а сам дивився на посічених. То було щось несосвітенне, пекельно страшне. Серце стискалося з болю, проте каяття в ньому не було. Не втікав очима од розкритих мертвих очей, в котрих позастигали жах, подивуваннл, здавалося, хотів назавжди забрати собі в душу ті осклілі погляди. Майже всі лежали головами до Криму. Над ними пінилися ковили, що вже одцвітали, свічками стояли в головах полині.

Витолоченим степом по трупах котився кущ кураю, зачепився за чорну чубату голову, забринів на вітрі й затих.

Молодий рудовусий козак пучком трави витирав шаблю, кинув траву під ноги

коневі, й вона лежала кривавою піною. Козак похилився на гриву коня, захопився руками за груди. Його нудило; й ще якийсь їхав без дороги в степ, як помрачений. Його не зупиняли.

Сірко натягнув поводи. Кінь не хотів стояти, пряв ногами. Отаман зняв шапку, сумно похилив голову. Похропували коні, подзвякувала криця. Порубані лежали, витягнувшись в один довжелезний ключ, порозкидавши в травах руки. Вони й справді нагадували журавлиний ключ, що заблукав у безконечних просторах, полетів не в той бік. Сіркові зарядило в очах, на мить йому здалося, ніби ті руки зво-дяться, вимахують, він уже чув посвист вітру й тихий жалібний клич.

Він знав, що чутиме його довго — все життя. Що вертатиметься сюди душею та думкою до могили. У грудях пекло, знову мимоволі зводилася думка: чи правильно вчинив і чим одкупиться перед світом. Правильно — не правильно, хто судитиме? Для нього — правильно, для когось — неправильно.

І все ж стало страшно, нагнувся над трупом, що лежав біля кінських копит, немов хотів щось вчитати в мертвих очах. По худому, з широкою бородою обличчю повзла мурашка. Встало щось з дна душі, стисло серце. Божий страх наповнив його. На одну мить майнуло щось рожеве, побачив себе перед божим престолом. Скрипнув зубами, прогнав видиво, прошепотів сухими губами: "Карай, боже, якщо я неправий. Я не міг вчинити інакше. В пострах онукам і правнукам, у науку всім моїм братам.

Я так люблю її, мою вітчизну, що готовий мучитися за неї довіку!"

Підвів голову, ще раз окинув поглядом степ. Намагався охопити зором увесь ключ. Не всі трупи було видно, декотрі ледве чорніли в траві, інших сховала ковила.

— Простіть нас, брати, — мовив гірко, крізь біль, що проймав груди, — а самі спить тут до страшного суду господнього, аніж мали б у Криму між басурманами розмножитися на наші молодецькі християнські голови, а на свою вічну без хрещення погибель.

Потім оглянувся на козаків, що непорушне сиділи в сідлах, низько вклонився їм.

— А ви, — мовив, — простіть мені, що вас, молодих, послав на цю криваву тризну. Вина перед богом — на мені одному. А у вас народяться діти, ви розкажете їм про сумні поминки на Чорній долині. Нехай знають: хто одцурався рідної землі, не гожий дивитися на сонце! Немає двох сонць, немає двох богів, немає двох неньок. Розкажіть про це своїм дітям. Нехай їх теж пече оця кров! А вони нехай розкажуть своїм дітям.

Сухий, колючий вітер зірвав з отаманової щоки солону сльозу. Він одвернувся, удав, що молиться, але молитися не міг.

А опівночі, коли вичахлий, безкровний місяць заховався у хмарах, отаман пішов у степ. Він ішов, і Стожари гойдалися на обрії, як п'яні. Зорі мерехтіли. Чумацький Шлях плинув, неначе ріка. Все тут, у степу, жило й умирало за вічним законом, тільки він звершив свій власний закон, свою волю — гірку, праведну, яка здавалася йому єдино праведною і від якої не міг відступитися, хоч це було неймовірно важко. А що, як вершить її не так, як треба? Хто розвіє сумніви? Ті, які від нього за сто, за триста років! Він несе відповідальність перед ними, а вони перед ним — ні.

Неправда! Вони теж зв'язані з ним одним законом, бо в їхніх жилах тектиме його кров, праведна чи неправедна, але пропахла оцими полинами і закипіла від шабельних смерчів. Він вірить, що праведна. А тільки ж...

Сірко впав у густу траву. Важкий, тисячопудовий тягар повалив його. Тримав на плечах увесь світ, перейнявши на себе і земні, й божі справи. Коли віддавав наказ на січу, відчув, як обпало блискавицею серце, але воно не здригнулося, він прозирав ним далеко-далеко, у віки. А тепер знову став звичайною людиною, і такий великий був світ, і такий широкий степ, що почувався в ньому крихітною зерниною, яка може прорости і яку можуть звіяти вітри в солоне море. Козачий стан гомонить у тисячу голосів, готовий підвестися по одному покиву його пальця, справляє сумну тризну. Всі козаки злякалися содіяного, й він злякався теж, і не міг пробачити собі кремінності, й не міг вчинити інакше. Боявся своєї самотності й плакав з нелюдської одвічальності, яку перейняв на себе. Він оплакував своїх порубаних зрадливих земляків і козаків, що погинули марно, визволяючи тих зрадливців, оплакував власну долю і долю України, яку запродують усі, хто тільки може. Ніхто не чув того страшного плачу, тільки самотня, ясна й червона, неначе крапля крові, зірка стояла над його головою, а тоді враз зірвалася й шугонула в синю безодню, лишивши по собі вогненний слід. Та повесні на тому місці, куди падали отаманові сльози, виросла тирса вище людського зросту, яку не могли втяти ні коса, ні шабля.

...За кілька днів у верхів'ї річки Конки, на старому татарському шляху, званому Муравським, запорожці ділили військову здобич. Ділили порівну, на всіх — на козаків і визволених з полону. Сірко пильнував сам, щоб не обділили нікого — ні досугого діда, ні сиротини. Хто не міг чи не хотів узяти свою частку кіньми, кожухами, килимами, тому віддавали грішми. Там же, в зеленій долині Конки, під вербами прощалися. Козаки повертали до Дніпра, з ними відходило з півсотні недавніх бранців, що вирішили записатись у запорожці, решта прямувала до Ворскли, аби звідти, з Полтавщини, розійтися по домівках, їм дали проїжджі листи з печатками — хвацький вусатий запорожець з рушницею на плечах був гарантом їхньої недоторканості. Ті листи, склавши удвоє, вчетверо, ховали до пазух або шапок, а немолодий, з трахомними, в червоних прожилках очима єврей-столяр зробив з вербових патичків біленьку рамку, вправив листа в неї і почепив на шворці собі на шию.

Х

"Ясновельможний мосці хане кримський з многими ордами, близький наш сусіде! Не мислили ми, військо Низове Запорозьке, з вашою ханською милістю і зо всім панством кримським у велику неприязнь і війну заходити, якби од вас не побачили того початку, який минулої зими ваша ханська милість учинив, послухавши дурної ради шаленого й безумного візиря Цареградського, а по ній і неслухного ординанцу найяснішого й найвельможнішого султана свого. Прийшли з яничарами його і з численними ордами Кримськими до нас, війська Низового Запорозького, нічною порою приступивши близько до Січі нашої і знявши сторожу нашу, що стояла за Січчю, заслав був у Січ п'ятнадцять тисяч яничарів, наказавши їм (чого в стид було чинити — не по-

кавалерському) всіх нас, молодців війська Запорозького, сонних, що не сподівалися жодної біди, вибити й видушити. І кучку нашу січову з фундаменту вивернути і розорити; а сам з ордами біля Січі став, аби й духу молодців наших, які втікали б, не випустити. Тільки той намір і замисел Христос-бог наш премилосерднійший повернув нам на добро, біду і упадок наш тодішній повернув на упадок і біду голів яничар турецьких; про що сам, ваша ханська мосць, добре відаєш. Якого злого замислу вашого і недишкреції (яко від тих людей, які рицарським промислом бавляться і правду в собі заховати люблять) ніколи не сподівалися на себе, так і потрібної обережності і до дання відпору готовності не мали: тільки господь-бог спаситель зберіг і захистив нас від напасті вашої і крайнього упадку нашого. Цей учинок ваш вельми зневажив нас, військо Запорозьке, і приніс нам немало шкоду, отож і ми, прикладом древніх предків і братії нашої, мусимо постаратися око за око вашій ханській мосці і всьому панству Кримському свою зневагу і образу відплатити і помститися, але явно, а не таємно, порицарському, а не так, як вчинили з нами ви; і бог серцевидець при нашій правді ліпше нам допомагав гостювати в панстві вашому Кримському, ніж вам біля кучки нашої січової.

І якщо та гостина наша в панстві вашому показалася недиш-кретною, то так воно і є: бо козаки, яко не одної матері діти, так і не одного суть норову, одні направо, другії — наліво, а треті — прямо стріляли, то тільки добре, що не минали ціль; та й недишкреції тієї од вас навчилися, а не самі вимислили, бо і в Криму ваша ханська мосць, не прийнявши нас за гостей і добрих кавалерів, поспішив було з ордами своїми сильними до Сиваша, до тої переправи, котрою ми увійшли в панство ваше, де, стоячи, хотіли нашого повернення діждатися і там нас поглинути, на переправу не пустити, але й тут намір ваш судьбами всемогущого бога нашого вспак перемінився, а нам милість божа при нашій правді допомогла і торжествувати над вами дозволила, в якому торжестві й потурбували вашу ханську милість, а коли з нашого боку щось видалося недишкретне, то мусиш, ваша ханська милість, в тому нас вибачити, зважаючи на те, що завжди недишкреція платиться недишкрецією. Подібне й не снилося вашій ханській мосці, щоб військо наше Низове Запорозьке в малій і вельми щуплій кількості осмілилось і одважилось на знамените й багатолюдне панство Кримське воювати й наступати; того б і не було (не через боязнь, але через давню з Кримом сусідську приязнь), якби зі сторони вашої не подана була оказія і причина до неприязні і війни з нами, військом Низовим Запорозьким. Не важся, ваша ханська мосць, мати (як приказують) поля за бовдур і нами, військом Запорозьким, легковажити, а війною на нас надалі наступати: якщо то буде інакше, то і ми, — взаємно, в більшій уже силі війська нашого і з кращою до війни готовністю не через Сивашську переправу, а через Перекоп, виламавши і відчинивши собі в нім ворота, певний-бо до того маємо спосіб, — завітаємо в панство Кримське і доти з нього не вийдемо, доки при всесильній допомозі божій бажаного наміру нашого не побачимо сповнення. Бо одважні кавалери і мужні війська Запорозького вожді, предки і славні антецесори наші здавна на Крим і царство Турецьке морем і землею воювали... (якщо цьому ваша ханська мосць не вірить, то

звели в своїх Кримських та Константинопольських літописних книгах писарям своїм пошукати, певне, знайдеш; а ще більше — здамося на літописи грецькі, римські і польські, де ясно проголошена немеркнуча слава козацька і похвальні діла військові (війська Запорозького), то й нам, їхнім нащадкам, хто заборонить іти тим же похвальним предків наших шляхом? Так, не бажаємо ми, військо Низове Запорозьке, з вашою ханською милістю і зо всім панством Кримським воювати і бути в гніві, проте якщо знову побачимо зачин ваш до війни, то й ми навзаєм воювати панство Кримське не побоїмося. Якщо ж з охочих молодців чамбули ваші і наші, по розлеглих і диких степах гуляючи, сходитимуться й битимуться, того нам і вам до зачинання великої війни ставати не треба.

Не ширячи листа нашого до вашої ханської мосці... те все висловивши, зичимо вашій ханській мосці доброго здоров'я і щасливого благополуччя.

Писано в Січі Запорозькій року 1675, сентемврія місяця, 23 дня.

Вашої ясної вельможної ханської мосці зичливі приятелі Іван Сірко, отаман кошовий,

з усім війська Низового Запорозького товариством".

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ

Гарно мандрується Сироватці з січовими чумаками, з веселим отаманом Драгожилом. Тільки тут, на високому чумацькому возі, Мокій Сироватка зрозумів, яка велика земля і яке безконечно високе небо, яка похаплива й клопітка проти них людська душа і як їй не вистачає спокою та волі. Багато йому передумалося, пересіялось у пам'яті за ці дні, часом те, що колись мав за зерно, виявилось згонидами, а те, що мав за одвійки, — зерном. По-іншому тече в дорозі думка, інакше приймає в себе світ душа. Думка йде врівень з воловою стопою і з жайвороновою піснею, що, мовби іавічно, повисла в небі. Їй довшає світ, і ширшає, розпросторюється. Ніхто не знає так, як чумаки, неба, хіба, може, мореплавці, ніхто не переміряв стільки землі, нікого так не ві гають по селах молодиці та діги, ні на кого не налаштовано по байраках стільки засідок. А ще ніхто не знає стільки пісень, як чумаки, а надто чумацький ватаг Семен Драгожил. Не випускає Семен з рук бандури, в нього навіть поли веселіше йдуть під пісню. Неначе святий, сидить, підібгавши під себе ноги, в передку воза Драгожил, і легіт-вігер ворушить його пишні, розчесані на два потічки вуса. Тільки коли-не-коли мацне себе по животу, чи не згубив широкого череса, в якому гроші на всі довгі милі в татарській землі — за переправи і за водопої — мостове, поромне, криничне, а також за пашу, а основне — плата за сіль, золотії й срібні таляри. Та як може згубити, почуваче ту вагу повсякчас, й черес той можна зняти, тільки порішивши отамана. А порішити його нелегко.

А степ — зелений та буйний, аж співає серце. Встане з-за моря, з того краю землі, сонце, й заіскрить він росами, й ударять у срібні литаври жайворони, і настане така краса та благодать, аж страшно стає, що люди не бачать її — толочать кіньми і поливають кров'ю, що їм просто ніколи за своїми клопотами натішитися божими щедротами. Ідуть, ремигають воли, їхні тіні, неначе гори, плывуть по траві. Валка

чималенька — шість батових, шістдесят одна пара волів, одна батова — Драгожилова, через те має підпомічника. Ідуть веселі чумаки, вони співають степ, як церковне вино, а ще ж їм радісно, бо каймакам ' перекопський написав, що "сіль цього року сіла добре, води й трави на путі багато", що розбійні ватаги виловлено всі, й чумакам у дорозі нічого не загрожує, і що подарує каймакам [29] першій валці два вози солі безкоштовно. А їхня валка йде перша, чумаки вже впевнилися в цьому, й мажі їхні четвероволові котяться швидко, и гребла для солі на мажах нові, і отаман мудрий та веселий. І співають вони влад, славлять піснею день.

Сироватка до співів мало вдатний, слухає та думає. Ввечері перший зіскочить з воза, назбирає хмизу, сухої нехворощі-залізняка, що спалахне жарким полум'ям і обпалить обличчя, принесе води, а інколи й воли попасе вночі. Його Савур іде в поводі за возом, він за ці півтора тижня аж на крижах набрав. А ще Сироватка розважає чумаків бувальщинами зі свого сторожового життя, розповідями про нечистого та інше відьомське кодло, збреше так, мовби щодня стрічався з рогатим око в око, він же тільки раз вцупив його за хвоста з-під греблі. Розважає чумаків Мокій, а думка його кружляє, як чайка над поруйнованим гніздовиськом, покигиче тут, одлетить у далину й вертається знову. Й слухати скрип чумацьких коліс козакові вже недовго. Допитавшись на Січі, де стоїть зимівник Мартина Драпака, він поїхав з чумаками, котрі прямували через ті краї. З чумаками й ситіше, й безпечніше, й не так нудно, як самому. Сироватка сподівався вивідати у Драпака щось певніше про Лавріна. Може, той знає, куди того повели чи хоч яким побитом Лаврін прибився на Драпаків хутір. Якщо сина басурмани погнали на Перекоп, можна буде через чумаків або через козацьких товмачів запитати в перекопського мурзи, де він зараз є, й спробувати викупити. Викопав Мокій свої гроші у Військовій Скарбниці, трохи докладе кіш чи сам отаман. Коб тільки той Драпак сказав правду. А може, й сам зв'язаний якоюсь ниточкою з татарами, тоді перемову треба починати з ним.

Димить сивим маревом степ, і стали на овнді хмари, неначе високі церковні бані, аж хочеться на них помолитися. А потім на баню сідає райська птиця, й, тільки придивившись пильно, пробудившись від сон-замрії, Сироватка бачить, що то не райська птиця, а хохітва дрібно тріпоче крильцями, застигла в повітрі. Гарна птиця хохітва, думає Сироватка, велика, гладка, ще й дурна, переловив він їх сильцями біля Сліпої, "прости мені за те, господи". Ту тиху лагідність мандрівки надщербила пригода, яка сталася на Мокієвих очах і з його участю. Зупинилися якось чумаки в зеленому байраці, зварили вечерю, поїли, й Мокій поніс до копаночки порожні казани, щоб їх помити. Поставив під кущиком, а сам на мить одвихнувся по нужді. Коли вертався назад, то побачив: щось шкрябається в більшому казані, аж той ходить ходуном. Спочатку Мокій подумав, що то собака, та одразу й розупевнився: бабралася в казані, вишкрябуючи, вигризаючи рештки каші, людина. Мокій не став клп'яти когось собі в поміч і не став лякати кашоїда, а підійшов ближче и тихо мовив:

— А чого ж це ти, чоловіче, наче пес, вилизуєш чужі казани? Постать одхитнулася, й на Сироватку знизу вгору глянуло обличчя, та таке марне, таке заросле й

обсинцьоване, аж старому козакові стало страшно. Й одіж на парубкові була пошматована, пошарпана, крізь дірки світило тіло.

— Хто ти такий, парубче? Звідки ти взявся? — запитав Мокій. Парубок мовчав. Він не кинувся на Сироватку й не втікав, либонь, міра його душі переповнилася вщерть. Бо якусь мить він ще сидів на землі, скулившись по-собачому, зчепивши на коліках руки, а тоді враз похитнувся й заплакав. Це було дуже дивно, й Мокій присів біля парубка, спробував його заспокоїти.

— Отакої. Козак, парубок і... в плачі.

— Я... не козак, — схлипнув парубок. — Я од пана втік. Філоном мене звати.

Схлипуючи, похлинаючись сльозами, перескакуючи з одного на інше, Філон почав оповідати про свою долю, про лиха, яких зазнав останнім часом. Він сам нестямився, як це сталося, не знав, чому оповідає цьому старому чумакові чи козакові про свої злигодні. Либонь, прийшла пора оповісти будь-кому. Він оповідав і сам дивувався тому, що сталося з ним, не вірив, що подолав стільки верст, стільки перепон. Ховався в лісах, спав під копицями, годувався вим'ятим з колосків зерном, і знову хижі ловці нападали на його слід, і знову він утікав. Пробирався на Січ, добився аж сюди й двічі натикався на шляхетські залоги, які заступали всі дороги на Запорожжя, і вже не сподівався туди добутися. Йому вже мовби все й байдуже, але ж носить хрест на шиї, і жива душа сама не йде з тіла.

Довго слухався його Сироватка й спогадував власне панщинне життя, спогадував пана Казана-Казановського, й захлипало його власне серце, й затремтіли десь близько-близько від очей сльози.

— Почекай, хлопче, може, щось зметикуємо гуртом, — мовив. Він покликав Драгожила й переповів чумацькому отаманові все, що почув від парубка.

— Треба нам доправити його до Микитиноного перевозу, — сказав на закінчення.

Драгожил довго чухав потилицю, то здіймав, то знову одягав шапку. А тоді мовив:

— Дуже це небезпечно, бо ж не сам я їду, а від громади... Може все прахом піти, але коли така справа, є у нас один викрут. Прихворів у нас на самому початку чумак Микола, Оверків батько, і ми залишили його в Мар'янівці, в родичів. А в компукт чумацький він вписаний.

— Тоді нехай оцей парубок і буде Миколою, — пораяв Сироватка.

— Воно то так... Але ж Микола сливе дід.

— А хіба в Філона на пиці написано, скільки йому років і чий він син, а тепер батько? Перемінімо чумаків на возах, хтось із старших стане Миколою, Оверко залишиться Оверком, а оцього парубка наречемо ім'ям того чумака. Та й по всьому.

— А так, — погодився Драгожил. — Кебетливий ти. Ходімо ж та порадимось гуртом.

Чумаки довго радилися й прийняли Сироватчину пораду, а той потім нагодував Філона таранею та хлібом із салом й одягнув у стару, але позалатувану чумарку, яку мав у запасі, й випросив в одного з чумаків для Філона чоботи. А тоді помовчав і сказав сумно: — Як не знайду свого сина й вернуся на Січ, може, станеш моїм сином. Ти один тепереньки на весь світ, і я, мабуть, один.

Опівдні Сироватка попрощався з Драгожилом та іншими чумаками, вони потягли курною, пробитою в травах дорогою прямо, а він повернув праворуч. Коли тінь подовшала на півтори ступні, під'їхав до урочища Деркачі, посеред якого, як казали, стояв Драпаків хутір. Болото Деркачі лежало в не глибокій, але широкій долині, мабуть, з нього витікала і якась річечка й текла до Дніпра, а може, болота приступали до самого лиману. Сироватка, не злазячи з коня, довгенько роззирався, але так нічого й не побачив; і в ліву, і в праву руку стіною стояли очерети, тут і там купами росли верби, а далі зеленіли якісь інші дерева, мабуть, то й був хутір Драпака, але як добратися туди, Сироватка не знав. Проїхав у праву руку — той же очерет, ті ж верби, в ліву — те ж саме, ніде ні гребельки, ні дороги, ані будь-якого сліду. Найбільше дивувало Сироватку те, що не видно ніякого сліду. А мусив він десь бути. Стояло пізніє літо, вода далеченько відступила од весняної одмітки, позначеної змійкою покинутих на березі комишів, осоки та паліччя, поміж зелених бородавок купин на рудому болотиську повідпечатувалися навіть якірці лапок куликів і плисок. Сироватка вирішив пошукати дороги іншим способом. Зупинив коня біля високої гіллястої верби; не злазячи з сідла, роззув чоботи, зняв і кинув у траву шаблю та пояс і, захопившись обома руками за міцну гілку, поліз на дерево. Покректуючи, остерігаючись, щоб не зірватися та не шелехнути вниз, видряпався до розкаряки, вище якої на рівні людського зросту висіло одразу трое воронячих гнізд, далі лізти не зважився — кора була гладенька, аж слизька, й гілка тонка. Виднокіл йому трохи затуляло вербове гілля, але й крізь нього бачив острів. Теж неясно — його береги скрадали очерети й верболози, далігнулися верби, а за ними — шапки дубів, кленів і видніло щось чорне чи сіре. То, певно, й був зимівник. Сироватка приглядався довго, але побачив тільки ріг хліва чи хати. Мокія стривожило те, що дах був розкритий. Спочатку козак вирішив посидіти якийсь час в оцьому дозорі, може, появиться хто біля хутора, але над головою розкаркалося вороння, й він поліз униз.

Савур скуб траву. Мокій забув його розгнуздати, й з вудил скапувала зелена піна, розгнуздав (він взагалі рідко коли його загнуздавав, кінь слухався повода й так, трохи поміркував, узяв за повід і повів у ліву руку, де ще раніше запримітив довгий зелений мисок, що глибоко входив у болото. Там розсідлав коня й скинув з нього гнuzдечку, заховав у кушах сідло й весь риштунок — рушницю, шаблю, пістолі, схожу на качку порохівницю-натруську, примоцував гіллячками. Савур одразу ж ліг у траву й почав качатися, важко йойкаючи селезінкою. А він дістав з тороків хліба та сала, що дали на дорогу чумаки, переобідав, по тому роздягнувся й поліз у болото.

Нарізав ножем очерету й міцно, по-татарськи, з'єднав ликом докупи два сніпки, прив'язав до них одягу. Застромив у сніпки палицю, щоб можна було захопитися, як провалюватиметься в трясовину, прикріпив до очеретяних чубів міцне, скручене вчетверо лико, — плотик був готовий. Поплескав по шиї Савура — од кожного поплеску вставала. легенька курява, почухав за вухом, розправив обтріпану мичку чубка. Повільно зайшов у воду. Кінь дивився йому вслід — не піде з миска, поки не вернеться Сироватка.

Мокій брів повільно, щоб не провалитися і не полохати качву, аби не виказувала

його. Тут стояв важкий дух застоюної води й різкий, терпкий, що трохи освіжав, рогозу. На обсиджених лисками та чирками купиnah безугавно похитували хвостами плиски, по лататтю з пискотом розбігалися водяні курочки. Висунув з кропиви дурну дзьобату голову водяний бугай і дременув з переляку, аж залопотіло латаття. Сироватка перебрів одне болото, вийшов на горбок, перепочив і почалапав до другого. Його теж перейшов щасливо, ніде не шубовснув глибше, як під руки, не обірвав плотика й не намочив одежі. В густих верболозових чагарях одягнувся, розчесав оселедця, пішов угору на зелені скирти дубів та кленів. Залишилися позаду осоки; чорні, помащені чумацьким дьогтем чоботи м'яко шелестіли в траві. Гарна була долина, але трава стояла нескошена, й це теж відмітив Сироватка. Він ішов помалу, вже бачив високу темну лісу й стріху, повернув праворуч, в обхід, і підійшов до засторцьованих шелюгом воріт. Вони були прочинені й хилилися набік, крізь них Сироватка оглянув усе подвір'я. Просто перед ним стояла низенька, довга, обмазана сірою, що частково пообвалювалася, глиною хата з сіньми, — з двох вікон, які виходили в двір, одне було затулено подушкою; праворуч — рублений хлів, до нього приплетений довгий лісяний хлів, з лівого боку — клуня, теж приземкувата, розчинена навстіж, ще якісь хлівці, сажі та погрібці. Все — під одним накриттям, тільки клуня трохи вища. Посеред двору — колодязь, журавель без тичини й ланцюга задерся вгору, колода, що її прив'язують для рівноваги, одірвалася, валяється в траві, ніде ні пса, ні худобини й жодної живої душі. Можна було подумати, що обійстя порожнє, коли б скрізь по ньому не чорніла купами земля. Деякі купи вже поросли лободою, інші були свіжі, ще не поруділі від сонця. Мокія те немало здивувало й насторожило, вже навіть був подумав, чи не забратися, поки живий, геть. Проте одразу ж і приспокоївся: що йому можуть зробити, що з нього взяти. "Біда біду перебуде". Навмисне, щоб скрипнули, підважив ворота, прочинив, зайшов у двір. Під хлівом, на купі очерету, лежав чоловік. Він теж побачив Сироватку. Дивився на нього білими, гейби в більмах, очима, було видно, як враз ввесь наструнився. Сироватці од його погляду щось пригасло в душі й похолело в животі: такої нечистої сили ще не стрічав. Був чоловік без шапки, брудна рудувата кучма падала на проштемпельоване чоло, обличчя заросло бородою, на босих ногах не вистачало пальців.

"От і дотопкав свою стежку до призьби, — подумав Сироватка. — Отут жаба й цицьки дасть". Того, що побачив, було досить, аби зрозуміти: ніг йому звідси не винести. Сироватці стало страшно. Розум шукав порятунку, думка про це бігла поперед думки про смерть, як вівця по загону од вовка. Поки що втямив одне: не можна зволікати, а також виказувати страху. Сироватка підчовгав ближче (доводилося одривати ноги, здавалося, вони прикипали до землі), чемненько привітався й сказав, що прошкував мимо та завернув попити води. Сказав щось дурне, безглузде — сам розумів, що змоллов дурницю, але на інше одразу не здобувся. Білоокий добриддя не оддав, розтулив губи й свиснув. Це вже було зовсім не по-християнському, і коли б уже з хати вибіг дванадцятиголовий змії. Сироватка чи й здивувався б. Але з хати вийшло два дужих, кремезних чоловіки, однакового зросту й майже однакової статури, один

поголений у кружок, з козацькими вусами, другий — зарослий, з довгою чуприною, схожий на ченця, у чорній сорочці, в чоботях з обрізаними халявами; обминаючи копці, вони підійшли до Сироватки. Витріщилися на Мокія, неначе він з хмари впав.

— Звідки такий узявся? — запитав стрижений по-козацьки. Був чорнявий, вислоносий, товстогубий, такі люди здебільшого лагідні вдачею, але зараз у таке Мокій не вірив.

— Каже, завернув води попити, — скривив сухі, потріскані губи білоокий і випростав з-під себе праву руку. Сироватка помітив, що на ній немає пальців. — Напоїмо? Нехай вип'є весь колодязь?

— Як завернув? — здивувався стрижений у кружок. — І не мокрий ніскілечки?

Сироватка вже бачив гаразд, що попав не туди, куди намірявся. Люди ці непевні, прихід його на острів для них небажаний. Йому добряче присмеркло на душі, відчув, як враз ослабли ноги, спробував задобрити злостивців жартом:

— Я по лататті. З листка на листок, зі стеблини на стеблину. Бачите — й підошви сухі, — показав зчовгану в один бік підметку правого чобота.

— Як Ісус Христос по воді, — глумливо й невдоволено скосив очі схожий на ченця чоловік. — Може, й нам покажеш чудо? Сироватка усміхнувся знову, відповів по-євангельськи:

— І побачив Ісус лукавство їхнє, і не робив чудес, бо не вірили. Всі троє зглянулися поміж собою, а Сироватка смиренно опустив очі. Він не міг відгадати, хто ці люди, але розумів, що запитувати того не треба. Ще подумав: вони його не випустять звідси. Це або комишники, що вбили господаря й посіли його добро, або втекли в'язні. Бач, в одного й штемпель на лобі. Страх цупкенько тримав у кігтях Сироватчину душу, але він ще раз подумав: показувати, що боїться, не можна. Слова із святого писання зірвалися йому з вуст самі по собі. Боже слово Сироватка знав, мав у кузі над Волошкою євангеліє, читав його, не все тямив, а що осягав, приміряв до степу, до козаків, до свого життя. Зараз щось немов підказувало йому, що треба триматися за боже слово.

— Й чого ж ти мандрував степом? — запитав схожий на ченця. Сироватка знову відповів ухильно:

— Лисиці мають нори,птаство небесне — гнізда, тільки синові людському нікуди голови прихилити.

— То це ти приніс її сюди? — вперся білими бликалами той, що сидів на очереті. — Чи прошкував кудись?

— Ти віруєш, що бог один, — тицьнув пальцем Сироватка. — І біси вірують, та й тремтять. А басурмани — не вірую гь. Й треба принести в їхнє царство страх божий і слово боже. Розбуджені святим духом, вони прозрять.

Всі троє знову переглянулись, а Сироватка, напустивши на обличчя виразу спокою та благочестивості, розз'увся й сів на очерет.

— Просіть, то й дасться вам. Гріховна вода на святих устах стане святою, — так само покірно мовив.

— Принеси, Єлисею, води, — скривившись, неначе йому болів живіт, кивнув

головою білоокий.

Схожий на ченця комишник пішов у сіни й небавом вернувся з липовим корцем у руках. Вода була затхла й тепла, — брали її десь з копанки, мабуть, полінувалися прив'язати цебер і полагодити журавель, але Сироватка вдавав, що п'є із задоволенням, смакуючи, видудлив увесь корець. Аж забулькало в животі.

Він ще не вирішив до кінця, що йому робити далі, проте поклав не випускати з рук мотузок, за якого вхопився з самого початку. Божий чоловік — гріх такого зачіпати. Та й не тримає мирського в пам'яті, у нього в голові свої, не знані простим людям заміри і клопоти. Правда, не вельми був схожий на божого чоловіка одягом і виглядом. Але хіба не міг скопирснутись недавно? Та й на самій Січі немало таких, кому в голові зацвіло. Іншого викруту не бачив.

Не знали, що з ним робити, й комишники. Та й не вельми поспішали щось чинити — куди він подінеться, хотіли подивитися, що буде далі, порадитися між собою. Двоє, що досі стояли, посідали на траву, чухмарилися, позіхали. Єлисей обмацував голову, неначе по ній допіру товкли товкачем і він шукав на ній гулі.

— Болить, клята, — поскаржився. — Крутить щось, так гірко крутить — і все на захід сонця.

— Пар голову хріном, — порадив Сироватка. — Хрін — божий корінь.

— І не спи на захід сонця, — чвиркнув під ноги білоокий та поліз рукою до кишені по люльку.

— Мирон теж спить, і йому нічого, — одказав Єлисей. Сироватка й собі хотів дістати люльку, а тоді схопився, поліз у черес, покопався там, дістав маленького, з рябенської шматини, вузлика, розв'язав, нахилився до Єлисея.

— Підставляй долоню. Це — попіл розрив-трави, спаленої на вогні, затепленому од непогасної лампади. Ще якби була непочата вода... — "Де вона в них у ката, — подумав, — коли ось ця болотом смердить". — Ну, нічого, зап'єш простою. — Й висипав на широку, в мозолях, долоню трохи чорної сажі.

"Де такі мозолі нагнав? — знову розмірковував про себе. — Мабуть, копаючи оці ями. Для чого вони їх риють?" Крутив думку так і так, потроху ставав на певному здогаді. Шукають скарб. Знали, що в господаря було золотце, вбили його та побили челядь, а знайти не можуть.

Єлисей вийшов з сіней, утерся рукавом сорочки, знову помацав чорними пучками голову.

— Наче полегшало.

— Коли полегшало, ставай варити куліш, — мовив білоокий. Було видно, що він тут ватаг або принаймні намагається вестися, як ватаг, бо Єлисей і Мирон не вельми потурали на його слова.

— Я вчора варив, — гребонув брудною, чорною п'ятірнею волохаті груди Єлисей.

— А я позавчора й позапозавчора, — настовбурчився Мирон. Заходило на сварку.

— І прийшов до них з ложкою божий чоловік... — неждано обізвався Сироватка. — Давайте я зварю.

Сироватка варив куліш у чималенькому мідному казані посеред двору. Ще кулеша не зварилася, а по двору дух пішов, аж комишники засалапали язиками, як голодні коти. Приправив її запорожець старим салом, ліщиновим листям, дикою цибулею, перцем, котрого мав у чересі з півдесятка стручків. Зготував дві страви: одну рідку, другу густішу, домішавши туди трохи гречаного борошна. Опріч пшона, кількох шматків сала на дні бодні та ворочка гречаного борошна в коморі більше не було нічого. Комишники доїдали Драпакові запаси й, либонь, не загадували далеко наперед. Земля біля хутора лежала неорана, й не було в хлівах ніякої худоби, навіть буда біля хати стояла порожня — пес або забіг, або його забили.

Комишники лигали гарячий куліш, аж тріщало за вухами. Вони забули про кашовара, і йому залишилося тільки трохи рідкої кулеші. Сироватка їв не поспішаючи, ложку ніс до рота красиво, підставляючи під неї човником долоню. Він не дивився в бік комишників, що повиверталися на очереті, палили люльки. Заходила ніч, й глибше вступав Сироватці в душу страх. Він знав усі чари ночі. Добрі й лихі. Для доброго — добрі, для лихого — лихі. Те, на що не одважується злий чоловік удень, одважується вночі. Темніє його душа, й темніють очі рокованика, й не видно, як тече кров. Думка його крутилась, як шапка утопленика у вирі, її не тягло вниз і не викидало до берега. Не бачив іншого викруту, як тільки той, за який ухопився з самого початку.

Підвечерявши, Сироватка заходився мити казан. Прив'язав до нього мотузку, хотів зачерпнути води з колодязя, але Денис сказав, що вона погана, там згнив пес, послав з цебром до копанки Мирона. Сироватка подумав, що оцей білоокий, Денис, хутірський оддавна. А ті двоє — зайшли. Або набилися Денисові в компанію силоміць, або сам звідкись закликав їх, втративши надію самотужки, однією рукою викопати Драпакові гроші. Погромисько довкола стояло страшенне — копці чорніли і в хліві, і в сінях, шули були повихитувані, одвірки попідпилювані та порубані. Й те мотав на ріденький, м'який вус Сироватка. Помивши казанок, одгріб попіл, набрав у жменю жару й поніс до чобіт, що стояли поміж вогнищем та кулями очерету, на яких лежали комишники. Жар йому тримати в руках не вперше, трохи пекло, й він ворушив, ворушив пучками. Насипав трохи в один чобіт, потім у другий, почав узуватися набосоніж.

— То нащо? — перелякано витріщив очі Мирон.

— Кольки з ніг виганяю, — байдуже одказав Сироватка. Комишники не бачили, як він поналивав у чоботи води, тепер же, взувшись, добряче притиснув, придавив жар до мокрих устілок. Припекло добряче, проте він того нічим не виказав.

Сонце вже сховалося, оточене з усіх боків будівлями подвір'я огорнула півтемрява. Сироватка сидів навпочіпки над пригаслим вогнищем, його обличчя й розчепірені пальці рук відсвічували чер-воно, губи беззвучно ворушилися. Сироватка шепотів молитву, але так, що з губів викільчувалися тільки окремі слова, найчастіше то були "сатана", "страх", "кара господня". Сироватка теж знав злі чари ночі.

Комишники притихли, дивилися на нього з неприхованим острахом, Мирон, коли до нього підійшов Сироватка, навіть зайорзав і посунувся ближче до Єлисея.

Проте на ніч вони замкнули його до рубленого хліва біля хати. Правда, не впихали

силоміць, просто Денис укинув туди куль очерету й сказав, що божому чоловікові тут слатиметься найкраще. Сироватці вчувся в його голосі глум, він подумав, що Денис не вірить йому до кінця, але вдав, буцім нічого не помічає, мовчки пішов у хлів. Брязнула залізна закрутка, загупотіли по стежці кроки, заскрипіла на ганку одірвана мостина, й все стихло. Сироватка лишився сам. Він довго призвичаювався до темряви, але вона була така густа, що не бачив і своєї простягнутої вперед руки. Обійшов хлів, помацав: плахи міцні, припасовані щільно, знизу — поміст, лати під покрівлею — одна біля одної й грубі, в дві руки, — комишники знали, куди його закинути. В одному кутку намацав палицю, поклав біля очерету. По тому розперезав сніп, ліг. Дивився вгору, де сіріло кілька дірок, слухав тишу. Кумкали в болоті жаби, попугукував на острові сич. Був старий. Сироватка розпізнав по голосу: оте "у-у-уу" — довге та протяжне, ще й з хрипом. Наслухався їх над Волошкою, страхом од їхнього крику не проймався. Десь у кутку шкрябала миша, в хліві пахло мишачим послідом, видубленими шкурами, сушеною рибою. Запах шкур і риби майже вивітрився, Сироватка ледве вловлював його. Коли Мокій ворухнувся, під ним тріщав очерет, і тоді миша замовкала; лежав непорушне — починала точити знову. Сироватка подумав, що найкраще йому зараз не бабратися думками в минулому дні, все одно нічого не одгадає й не розплутає, а гарненько заснути. "Біда біду перебуде, як було, гірше не буде". А ранок підкаже сам, що робити. Так і вчинив, зняв сукмана, скинув шапку й поклав під голову, сукманом укритися. За сном йому не ганятися, не вимолювати його в нічниць, склепив очі й мовби повалився в чорний човен, і вже той поплив, повіз його по тихій річці. Сироватці снився віз, що стояв на стернищі, а на возі плуг і борона, одна голобля воза прив'язана орчиком до полудрабка вгору, й на ній, на дротині, — казанок. Ще тільки ранок, ще леміш не скуштував землі, Сироватка прив'язав казанок заздалегідь, щоб не баритися в обід. І віз, і плуг, і борона, і казанок — Сироватчині. А десь у долинці пасуться коні. Теж його. Мокій їх не бачить, його пориває в той бік — щоб не зайшли в чуже, щоб їх не зайняли. І так йому тривожно, так мулько на душі. займуть коні або й вкрадуть їх. "Треба піти подивитися", — подумав, і в ту мить його щось мовби штовхнуло.

Ще встиг подумати: все життя йому сниться один і той же сон — у нього крадуть коні. Сон ніби й гарний — Мокій господарює на власній землі, але коні — то хвороба, та ще покража.

Так само, як і звечора, пугукав сич, стояла темрява, а в ній світилося два вогники. Дві зелені цятки стриміли зверху, вони ворухнулися, зникли й зайнялися знову. "Кіт", — подумав Сироватка, хотів покликати, та враз йому пригадалася розповідь кума Шевчика, як той колись у селі гупої ночі покликав kota. Чорний-чорнющий кіт перебіг перед Шевчиком дорогу за кілька кроків і шаснув за пліт. Шевчик підійшов до плоту й ласкаво так: "Кицю, кицю", а звідти людським голосом, глумливо, басюрою, що Шевчикові піднялася на голові шапка: "Кицю, кицю!" Кум утікав, аж погубив чоботи.

"Може, й це такий котяра", — подумав Сироватка. Вік тричі перехрестився, перехрестив зелені вогники, а що вони не зникали, тихенько намацав палюгу, що її поклав в узголів'ї, й пожурих угору. Палюга брязнула по бантині, почулося голосне,

злякане "няв", і моторошні зелені жарини щезли. А Сироватка натягнув на голову сукманину й знову спробував сісти в чорний човен. Але човен довго не підпливав, а коли таки приплив, повіз його не по тихому плесу, а поміж розбурханих порогів. Сироватці приснилися зелені вогники, але вони світилися не в котячих очах, а в чортячих. Чортяка був з добре теля й з такими ж, як у теляти, товстенькими й куценькими ріжками, гострою мордою і довгим язиком, яким облизувався по-котячи. Вони шинкували у січового корчмаря Нерчика, але в корчмі сиділи тільки вдвох, й не було за шинквасом корчмаря, чорт сам носив пугарі з тернівкою. Вони обоє добре впилися, й чорт співав по-козацьки, а Сироватка мекав по-чортячи. А тоді заходилися гуляти в переваги-ваги, Сироватка чорта піднімав, а чорт Сироватку — ні, бо кожного разу, коли той починав переважувати, козак смикав його за хвоста, і нечистий беркицяв, аж копита одкидав. Вони вийшли з корчми, й Мокій і далі тримав його за хвоста, а розмовляли, як добрі приятелі. А тоді Сироватка оглянувся й побачив, що тримає власного хвостяру, а чорт реготів і злизував язиком з ріденьких повік сльози:

"Оце щоб не хитрував і не збиткувався". Сироватка вертівся, перекидався з боку на бік, намагався одчепити хвоста... Й прокинувся на добряче розтовченому й розсунутому вбоки кулі очерету.

Якийсь час лежав незрушно. Вже задніло, в вузькі щілини між плах тонкими ножами пробивалося світло, й так само гостро потекла Сироватчина думка, він пригадав усе й почав обмислювати, як зустрінеться з комишниками, що скаже, як привітається. Але недовго йому довелося думати, все склалося само по собі. Небавом почув, як по той бік хліва щось шелеснуло, а по хвилі — тріснуло, здогадався, що з того боку за ним підглядають, помалу звівся на ноги, перехрестився й почав пританцьовувати. Пританцьовуючи й хрестячись, обійшов кілька кругів, а тоді заляк, неначе в конвульсії, й став вигукувати то голосніше, то тихіше: "О ікона, о Галілея!", "О ікона, о Галілея!" В думці ж справді молився богові й просив його, щоб простив за те, що змушений отако злегковажувати святими словами. Вірив, що бог усе зрозуміє й простить, мав його за мудрого й незлобивого, хоч і знав із святого письма, що господь часом карає круто, ще й ні за що. Але яка йому вигода карати такого незлобивого й нещасного чоловіка? У світі ж тільки й шукають вигоди.

Коли Сироватку випустили, сонце вже горіло у кроні густого дуба за хатою, на тому ж дубі туркотіла горлиця, а на стрісі хліва завзято цвірінькали горобці. Денис стояв біля хліва, а Єлисей і Ми-рон саме вернулися з болота, були мокрі як хлющі, скакали халяндри і лаялися чорно. Вони сварилися, бо розсохся човен, і для того, щоб потрусити ятери, доводиться лізти у воду, погрожували, що завтра і позавтра Денис труситиме сам, кляли болото, рибу, Дениса її той час, коли прибейкалися сюди. Денис огризнувся, мовляв, він їх не кликав, а таки поліз на горище й небавом вернувся з доброю куделею клоччя. По тому десь відшукав чорний казанок і грудку смоли, кришив її сокирою просто до порога. Мокій тим часом почистив карасі й лини, заходився варити юшку. Карасів було чималенько, частину поклав на пруття, пряхив на жару. Тепліла в його голові й така думка — сподобатися комишникам кухарством. Те, бачив,

йому вдавалося — Єлисей і Мирон їли та підхвалявали божого чоловіка. Денис мовчав, важко брижив проштмпельоване чоло, щось думав. Міркував і Сироватка. Про кожного з цих людей, що сиділи перед ним, у нього вже уклалася думка. Денис — найнебезпечніший. Він озлоблений на світ, на всіх людей, шелехне в лоба, не кліпнувши оком. Хтозна, од чого він такий: чи спочатку завинив перед людьми — й вони почали за ним ганятися, чи почали ганятися — й він став таким. На цьому світі буває всякого. Він недурний, недовірливий, зачаєний. Либонь, хоче роздобути грошей і втекти кудись ще да.її — до черкесів або калмиків чи й до татар. Якщо справді знайдуть Драпакове золото, хто зна, чи не знайде хтось з трьох одразу свою смерть. Насамперед Мирон. Він ледачий, простакуватий, незлобивий, либонь, піддався Єлисеєві, заспокоює себе, мовляв, усе зле робить Єлисей, а не він. Той же прибиштво зробив собі промислом, гадаючи, що залагодить його на небі, як залагоджують гріх у попа. Кожного разу повертає божі заповіді так, що винуватий не він, а той, кого нанесла на нього лиха година. Він марновірний, його легко налякати й легко розсердити, він може вбити з випадкової підозри. І вдарить тільки в спину.

Єлисей і Мирон прибилися сюди пізніше. Денис прийняв їх до паю. Сироватка збагнув те давно, а щоб впевнитися остаточно, мовив:

— А я вже тут колись був. Тільки тоді під хатою стояла груша, а на ній теліпався повішений.

Мирон похлинувся юшкою, а Денис пожбури в яму недогрнзеного карася, сердито блимнув очима:

— Дурне плетеш, чоловіче. Ніколи не висів тут повішеник. І груші не було.

Тепер Сироватка зрозумів доконечно, що Денис на хуторі оддавна, а ці прибилися пізніше. Обое — прибиші, поки що не грабують, сподіваючись знайти Драпакове золото. А не знайдуть, засунуть у халяви ножі, вийдуть на широкий шлях. Він, Мокій, їм тут на заваді. Вони спробують спекатися його. А яким чином? Зрозуміло, яким. Тож треба йому, Мокієві, поспішати.

Тим часом насипав юшки й собі, сів навпроти Мирона, подивився на нього щиро, чисто й воднораз ледь-ледь микульч; й очима. Бачив, як тому пробігла по обличчю притлумлена хвиля страху. Мирон його боявся найдужче. Кортіло втяти ще якої штуkenції, але зупинив себе. Давалися йому всілякі вигадки легко, аж трохи подобалось отаке лицедійство, але чомусь було й боязно.

По сніданку, пошептавшись з Єлисеєм і Мироном біля порога, Денис насипав у відро жару, засунув за пояс ножа й сокиру, взяв клоччя, смолу, пішов з двору. Сироватка сподівався, що він покличе Єлисея або Мирона, але той не покликав. Мирон лежав на очереті, щось думав, а Єлисей гатив товчачкою по панциру черепахи, яку принесли з болота, намагаючись розтроцити його. Мабуть, робив це знічев'я — нащо йому та черепаха?

Сироватка мив казанок, а сам зорив, куди пішов Денис. Провів нишковим поглядом його постать аж за кущі глоду й ще постежив, чи не вигулькне вона ліворуч од кущів. Денис пішов прямо.

Сироватка повісив казанок на тин, посидів трохи на дривітні, а тоді пішов по двору, заглядаючи в усі копці. Він помітив, як заюртувалися Єлисей і Мирон, а він усе блукав, буцім не бачачи їхніх стривожених, злих поглядів, бубонів собі під ніс перші-ліпші, котрі спливали на думку, слова. А коли підійшов близько до комишників, сказав голосніше, щоб почули:

— Літала в димар відьма, носила під комин жар, а був то не жар, а червінці. — Й по хвилі, підвівши вгору очі: — Не обманюйте себе, не шукайте по полях та луках, бо нічого не знайдете. А шукайте по глибоких льохах, за камінним муруванням і обряцете. Не беріть більше, ніж здолаете взяти, не спокушайте самі й не спокушайте інших.

Був майже впевнений, що зерно впаде на заскороджену ниву. Лише раз оглянувся, й то мовби мимохіть, і побачив, що Єлисей і Мирон стоять, неначе наковтавшись давлючки. Шії їм повидовжувалися, очі повикруглювалися, вони дивилися один на одного, й, либонь, кожному довбала мозок думка: "Які ж бо ми телепні. Та там же воно й лежить".

За кілька хвилин у погребі вже гупали дві лопати. Погріб був у сінях, він зачинявся важеною лядою. Сироватка, зачинивши її, всунув у прибій заздалегідь налаштованого дубового прута, котрий міг удержати й волів. Він не став слухати слізних квилінь і погроз наляканих прибишів, пішов у двір, ще й причинив сінешні двері. Поки що не приміркував одного: як бути з Денисом — підійти до нього, буцім хоче допомогти смолити човна, й обамбурити дубцем чи підкрастися ззаду. Краще підійти відкрито. Але Денису може заклунутися в голову підозра. Та й, певне, він наказав своїм поплічникам стерегти його... Напевне наказав. І тоді здивується, що Мокій прийшов без них. А він дарма що однорукий, а дужий, як катемлик.

Мокій вернувся, намагаючись не слухати жалібних криків, зняв на стіні в сінях старий аркан, помастив салом петлю, знайшов у хаті ножа, заховав у халяву й знову зачинив сінешні двері. Робив усе спроквола, неначе збирався на вигін по коня, а не на прибиша. По тому пішов до кущів глоду. Там присів і чипів довго, прослуховуючи острів, намагався відгадати, де Денис. Перед очима гойдалося візерунчасте листя й довгасті, вже обв'южені червоною смагою ягоди, він зірвав кілька штук, пожував терпку, майже без смаку м'якоть, сплюнув під ноги. Врешті в березі, трохи праворуч, почувся стукіт.

Сироватка запримітив те місце — дві верби, що мовби похилилися одна на одну.

Спочатку долав путь подумки, а вже потім ліг і поповз ужакою. Пластував колишнім Драпаковим ланом — зарослим пирієм, вівсюгом і самосійним житом, невдовзі захекався, упрів, ліг перепочити. Подумав, що рано почав горнути черевом груддя, можна було трохи проколінкувати ще. Але братися навколішки далі — зась. Долав п'ядь за п'яддю, обмацуючи очима кожну стеблинку, кожну грудку. Навчився в степу підкрадатися до сайгаків та дрохв, бувало, підповзав, що міг хапати їх за ноги.

Він підкрадався згори вниз, з одного боку, це давало йому перевагу, з другого — таїло небезпеку. Перевагу — зручніше кинути аркан, небезпеку — міг заздріти Денис.

Він длубався в перекинутому догори дном човні, вогнища не розкладав — конопатив. Викладав рядочками клоччя, кінцем ножа заштовхував у щілини. Сироватку найбільше непокоїло, що Денис тримає в руках ніж. Брийоне по аркану й кинеться на нього. А стояв Денис зручно для кидка: широка, трохи зігнута, в полотняній сорочці, спина перехняблена в правий бік, велика, з розкучманою чуприною, на товстій, засмаглий шиї голова теж похилена вправо, кинути, смикнути — й полетить прибиш шкереберть. Сироватка підповз близько, кроків за десять, тепер потерпав: що, коли Денис розпростається й піде в його бік? Отак візьме й піде, не випускаючи з рук ножа-колія. Для чого взяв саме колія?

У цю мить Денис глибоко, майже по дерев'яну колодочку, загнав у щілину ножа й розпростався. Лівою рукою, власне, культьяпками-пальцями, потер шию, правою почав затягувати тугіше вузький ремінний черес. Ліпшого моменту годі було чекати. Сироватка швидко підвівся, вмах безпомильно метнув аркан. Мабуть, Денис почув тріск трави або посвист аркана. Він кинувся, але волосяний зашморг хльоснув йому по горлу. Сироватка чимдуж, обома ногами впираючись у землю, рвонув на себе аркан. Посмик був такий, що Денис громохнув навзник, неначе підтятий кулею. Йому й справді забило памороки — чи од того, що стис горло зашморг, чи затявся головою об тичину, котра була підкладена під човен і визирала довшим кінцем. Сироватка двома стрибками опинився біля нього, хотів приставити до горла ножа, а тоді побачив, що прибиш без тями, перекинув його долілиць і вільним кінцем аркана скрутив руки. Денис застогнав, розтулив очі й повернув голову набік. Обличчя йому зсудомив жах, здавалося, хтось розтягнув його з двох кінців, рот відкрився, й там щось забулькотіло. Очі зупинилися на лезі ножа в Сироватчиній руці, з білих стали червоними. По його спині, по голові бігали мурахи — лежав біля мурашиної купки, одна навіть дряпалась по великій шерхлій губі, він не відчував того.

— Не знайшли ми золота, — важко ковтнув Денис борлаком, так само косуючи гарячими зіницями на лезо колійського ножа. — Хай чорт візьме мою душу, коли це неправда. Хай вб'є блискавиця в першу ж громовицю. Жодного таляра не викопали.

— Не треба мені того золота, — сказав Сироватка. Гарячі вогні в Денисових очах одразу ж вичахли, погасли — вже не помишляв винести звідси душу. Подумав, що Сироватка — упир або божевільний, котрий втішається людськими смертями.

— То, виходить, ти даремно загубив Драпака і його челядь, — знову сказав Сироватка й відступив на крок, щоб прибиш не вдарив по ногах, бо помітив на його чолі якусь думку.

— Схаменися, чоловіче, — крутнув шиєю Денис. — Драпака і всіх інших взимі татари потопили в криниці. Через те й води звідти не п'ємо. Аж весною повитягали з Єлисеєм і Мироном. — Тепер Денис подумав, що це прийшов Драпаків родак і хоче помститися. Йому зажеврїла надія порятуватися, й він заговорив швидко, ковтаючи давку слину, що чомусь набігала в рота. — Хочеш — покажу могилу. Драпака й Куделю укинули до криниці живцем. А тих спершу порубали.

— Кого тих? Кажі на ймення, — суворо приступив Сироватка.

— Устю Драпакову й Романа, сина, й Саливона. Двоє челядників поїхали в хуру й овсі не вернулися. Може, втекли, може, татари перестріли їх у степу.

— Хто?

— Семен і Тихін.

— А Лаврін, чого про Лавріна мовчиш? — з погрозою запитав Сироватка.

— Не знаю, не служив такий у Драпака, от же їй-богу. Хрест святий і сорок мучеників тому свідки, я сорок перший, — забожився Денис. — Коли б я збрехав... — І враз закинув шиєю й вертонув плечима, аж Сироватка відскочив і підвів ножа. — Це ж той парубок, що його одправили в турецьку столицю! Так, так, — закивав головою і аж посміхнувся — куточком рота, в один бік — химерно й страшно. — Його татари в степу підібрали. А дівка — Киліяна, у Драпака служила. З парубком якимось прибилися, Марком його звати. Вона з Лавріном розмовляла в дворі, поки татари для них коні лаштували. Обзивалися одне до одного. Він її шукав і на хутір до неї йшов.

— А де ж ти був? Звідки все знаєш? — запитав Мокій, і в його голосі проступила підозра.

— Я заховався.

— В хліві, в клуні?

— Коли б то... Та ні... сіно перерили. Знайшли б. У заметі під хатою. Оце ось, — ворухнув безпалою ногою, — І на лівій руці теж пальці поодморожував. Праву під пахвою держав. Щоб хоч одну вберегти.

Сироватка слухав прибиша, й жура йому стискала серце дужче та дужче. А потім до неї долучилася надія й трішки радості — все-таки живий Лаврін, хоч у неволі, та живий, не погинув. Але чому вони не вбили його, а одправили аж у турецьку столицю? Запитав про те в Дениса, але той не знав. Було видно, що Денис каже правду;

Сироватка присів на човна і попросив прибиша розповісти все, пообіцявши по тому відпустити. Денис повеселішав, проте мало що міг додати. Йому найдужче вбився в пам'ять крик потопельників, і хоч те було трохи пізніше, — спочатку Драпака й челядь примусили викидати з клуні солому та сіно, — але крик і зойки витисли з пам'яті майже все. Крізь той крик ледве проступило кілька слів, що ними промовив до дівчини парубок, і відповідь Киліяни, і її плач. З них він зрозумів, що дівчину викрав Марко, обдурив її, він теж лишився живий і повів татар на Січ. Далі розказував про Марка. Як той приїхав, як пристав у найми.

Сироватка того не слухав. Маркові доля свій присуд справила. Мокій думав про Лавріна. В очах йому стояла зима, засніжене Драпакове подвір'я й Лаврін у сириці. Для чого татари повезли його за море? Тішило одне — Лавріна повезли туди як бранця. Але це й лякало. Для чого повезли? На галери, в темницю? Тоді чому забили всіх інших?

Того не міг відгадати. Проте сподівався, що одгадають мудрі люди на Січі, одгадає кошовий. Він спробує дізнати про Лавріна все й викупить його з неволі. Або обміняє на якогось турецького бранця. На Січі й зараз сидить кілька яничарських аг, взятих узимі, за них із-за моря не прислали викупу. От на котрогось з них і обміняють Лавріна. Хіба він не вартий якогось яничарського аги!

Сироватка повеселішав од тих думок і вже майже приязно подивився на Дениса, що затих і, гасячи надією безнадію, дивився на Сироватку. Мокій обдивився човна, на котрому сидів, підвівся. Човен не просмолений, але вже законопачений, якось до того берега дотягне. Підважив його тичиною, — він був легкий, — перехопив руками, перекинув і посунув до води. На Денисовому обличчі знову зачорніли похмурі тіні, а в білих очах заметалися червоні метелики. Сироватка повернувся до нього, сказав, дивлячись з жалем і огидою:

— Не знаю, скільки ви запропастили душ, котрі, як оце я, заявили на цей острів. Мені ти теж готував не бубон до танцю. Не суддя я тобі й не сповідатель. Колись доскочиш свого. Встанеш — і підеш, як переїду на той бік. Не спробуй вставати раніше, вернися й покладу назад дрючком.

Вкинув у човен сокиру й колійського ножа, посунув човен на воду й стрибнув сам. Човен загойдався. Сироватка вперся тичиною в багно, погнав його через осоку до другого берега.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ

А ковалі знай кували, та не всі водне: хто шаблю-домаху, хто лемеша гніздюкові, хто кочетки для весел рибалкам з Орілі, хто підківки на молоді чоботи, а дід Слива свистілки та пищики — здитинів на старість, викує, посвистить, а потім роздає ті пищики дітям по хуторах. Кузні стояли над Чортомликом, усі вряд, загнані в землю, закіптюжені, Сливина — безверха, жужелицю висипали на берег, і вона чаділа синім димом. Перед кузнями — потріскані жорнові камені, на них запорожці точать коси й шаблі, люблять також вони посидіти на тих каменях та погомоніти про нелегке козацьке життя-буття. Ковалі — майже всі характерники, любо з ними погомоніти, хоч трохи й страшно. Ковальське плем'я дружне й запекле. Зачепи одного — збіжаться всі. А треба — й чортові в морду плюнуть. Разом і поодинці. Недарма кажуть, що то коваль з чортом у Чортомлицькій могилі скарб заховали. Насправді ж ковальський скарб — руки. Всілякі є майстри, один уміє тільки коня підкувати, а інший викує коліща до французької рушниці, й жоден чоловік на світі не скаже, що викуване те коліща над Чортомликом, а не над Сеною. Є такі ковалі, до яких люди плывуть плавом, вони одсилають їх до інших майстрів, а ті не йдуть, мовляв: "Я зачекаю". — "Так довго ж". — "Скільки буде". Ковалю чути по дзвону молота, а слава їхня лунає на сотні верст. Сірко й сам, коли йому щось треба, звертається тільки до Скуби, і ламає перед ним шапку (якщо йдеться про своє, власне), і погрожує ногоєм (якщо йдеться про громадське). За останньою кузнею — кілька гут-димарок, де пе-реплавляють залізо, одна куріла, й двоє чубатих дужих ковальчуків волокли щипцями до води червону гуску — залізний зливоч пудів зо два. Від кузень і гут тягло гірким запахом заліза та криці, від пекарень слався запаморочливий запах свіжого хліба (пекарі саме кінчали випічку), обидва запахи сягали широкої базарної вулиці, намагалися потягти один одного. Не потинали, змішувалися і так, перемішані, розсівалися по лузі. Дух хліба і запах криці одвіку ходять у парі. З кривобокої ятки на краю майдану просто під ноги Сірковому коневі вибіг низенький, рудий крамар з сувоєм синьої габи в руках, задзигорів щось швидко-

швидко, показуючи тим же сувоєм на козака, що, обіпершись об облізлу колону ятки, смоктав люльку. Врешті Сірко зрозумів, що йому торочить крамар: дав він козакові синьої габи, той узяв її буцім показати кравцеві — мовляв, чи вистачить на штани та кунтуш, а тоді габу повернув, утявши собі шмат на шапку.

— Киш, — сказав крамареві Сірко, — йди з позовом до судді — по чину, нехай судить справедливо зрілим оком.

Крамар лупав очіма, відступав — сам знав, що звернувся не по чину, йти до судді теж не хотілося, бо позовний калач, либонь, коштує стільки, як те сукно, та й невідомо, чи ще відсудить. Сірко проїхав повз ятку, біля якої стояв козак: кабардинка з нашитим навхрест золотим позументом була насунута аж на лоба — добряча шапка, мабуть, з тої-таки габи, — очі з-під шапки зорили кудись понад ятки, вони були лінівні, вдавано-лінівні, в їхній глибині чаїлися глуз і насторога, адже не сподівався в такий мент нахопитися на кошового.

За ятками і крамними коморами стояло кілька комор без вікон — темних, великих, з дубового тесу — фуражних і зернових. Біля Січі годується гибіль усякого люду, їдуть сюди вони з усієї України, декотрі проциндрюють і те, з чим приїхали, інші наживають статок. Одної солі Січ споживає за день кілька пудів. А хліба, а пшона, а горілки! Як сипонуть удосвіта з куренів кухарі з кухарчуками — тільки наповнью міру та лічи гроші.

За останньою, на два ґанки, хатою — військового кантаржея — на зеленому лужку поміж кущиками верболозу прослалися білі доріжки — січовий підпаламар поправ церковні рушники й розіслав сушигися. А сам, босий, закотивши штани на білих цибатих ногах, походжав, як журавель, над Чортомликом. Побачивши отамана, вклонився низенько:

— Чолом, вашмосць.

Сірко хитнув головою. Підпаламаря виживає з церкви піп, от той і шукає допомоги в кошового. Від січового передмістя бита дорога правувала на далекі горби—в степи, Сірко ж повернув на дорогу лугову, що петляла поміж кущів та ковбань. Цією дорогою можна проїхати майже через увесь Великий Луг, одначе тільки зимою і в сухе літо, й проїде той, хто знає кожен її викрут, кожне озерце, кожен кущик таволги. Проте о цій порі й цей шмат дороги — від Січі до сіножатей — був добре накочений. Козаки саме звозили сіно з луків під січові повітки — ордини. Сіно звозять вліті, коли зійдуть з луків води і затужавіють дороги. Гарна то пора по всій Україні. Ще не виспіли в садах груші, не загускли пахучі меди, л;то ще входить у повну силу, ще попереду його принади, його розкоші, ще далеко до мозольних, важких жнив, а вже й звершено щось значне, вже пливуть, зачіпаючись за ліщину, важкі гарби, і лугові запахи переповнюють клуні по самі вінця. На цю пору сіно вже в стогах. З сухих місць копиці стягують волоком, а з низинних, болотистих виносять на руках на вишмульганих до блиску рожнах. Для запорожців ця пора особлива ще й через те, що вони при ділі, либонь, чи не єдиний раз на рік при ділі всі, і їхня хліборобська совість, — вона ж таки хліборобська, таки ж косарська, — мовби упокорена, заспокоєна. На свою годувальницю шаблю запорожець

в той час і не дивиться, мовби аж гребує нею, і вона без оскарги висить на стіні.

Дзвонять у хистких рокитах журавлі, ситі коні ходять без припону, молоді козаки казяться у копицях, розбиваючи їх до дна. Старі, вусаті запорожці вдавано, а то й не вдавано сердяться, намагаються остудити гарячу кров холодним погуком, та ба...

А курені змагаються, а курені пруть один поперед одного — який зведе перший, тому отаман похвалявся поставити на кожного братчика по окові воронцю. Скриплять гарби, круто вигинають спина половії, мури, муругі, прикро-сиві, рябі, перісті: височенні, приторочені ясеновими рублями вози пливуть глибокими коліями по лузі, і широко розтулені від жаху очі смолок проводжають їх. Це ж і до них може дійти черга, це ж і вони попливуть отим мертвим шемрінням. А козаки гогочуть, підсаджують одразу на вози по цілій копиці, й старі діди в полотняних штанях буркотять у небесах — не справляються з навалою сіна, та ще кабешує, скидає брилі вітер і наганяє в очі сльозу. Світ очамрів, світ пропах сіном — луговим, болотяним, грудковим, степовим, світ гойдається п'яно і весело. І Сірко очамрів од того запаху, і в нього голова пішла обертом.

І враз навкіс, як шабля через тіло, пішла думка: богом створені для цієї роботи. І він також. Громадити високі, до неба, стоги, вигулювати воли і коні, золотим зерном засівати ниву. Стоги громадити. Йти вгору і вгору. А вони — вниз і вниз. Копають шаблями могили. Замість зерна — гаряча картеч... І вже скільки років! Століття! Інші народк хоч встигають зібрати посіяне. А вони ледве посіють — треба переймати чужі коні. "А ми коні переймем, переймем..." Звідки це? З дитинства. Бач, забувся дитячих пісеньок. А так хочеться дитяти... Внука хочеться. Посадовити поперед себе в сідло. Ні, не в сідло, а на сіно. На самий вершечок. Щоб тремтіло... і не виказувало свого страху.

"Хіба можна цією рукою пестити дитячу голівку?" — зринає зненацька. І дивиться, вражено дивиться в широку долоню з мозолями од шаблі і в чорних крапах од пороху.

А запорожці регочуть, запорожці зачіпають отамана. Не витримує й він. Бісові діти, кисляківці, вже підгрібають стожарища! А мінчани ще тільки розшивають дев'ятого стога, а всіх стогів у них більше, ніж пальців на руках і ногах у їхнього отамана. Правда, на лівій руці в отамана не вистачає одного — великого — (турок одкусив у пішім бою), одначе довго ще їм сутужити.

— Чого ж це у вас, сучі діти, чуприни сухі?

— Йди, отамане, до нас, буде твоя як хлющ.

— Ласі ви до дурнички... Понаїдали пуза. У Сильвестра вже й очкур не сходиться, — каже отаман і, шкилючи з Сильвестра, вдавано-скрушно хапається обома руками за штани.

— Позич, отамане, твого. Він тобі вже все одно без надобності. А я ось впорядкую стога й до молодичь хамону.

— Поки ти його впорядкуєш, інші молодичь розхапають. От і я до одної їду. Позич свого черева, а все інше в мене своє в справності.

Козаки регочуть. Сміється Сірко, хоч їде він, всі те знають, не до молодичі, а на

пасіку. І думки в його голові не грішні, грайливі, а смиренні й трохи сумні. Скінчилися сіножаті, тепер дорога ледве вгадувалась у високій траві — полемі. То пірнала під ліщину, то притискалася до озерецька, в якому полощеться у воді вербове віття, то мріла поміж білих султанів очеретів, і під копитами коня чавкотіло болого. Султани молоді, пишні, а потім вони злиняють, похиляться — все як у людей. Починала червоніти калина, займалася ще несміливими рум'янцями шипшина (незабаром спалахне, як недолюблена, що не стратила сором, молодиця), хміль дерся на вільхи та клени, і його білі шишечки були зліплені неначе з морської піни. Він був такий буйний, що, здавалося, впади кілька таких бубочок в озеро, й воно переграє на оковиту. Потемніло листя на дубах. З лівої руки на віддалі трьох кидків стріли стали вони могутньою стіною, внизу переплівся верболіз, і видаються сукупно однією чорною тучею. А в праву руку по лузі-острову стоять окремі дуби, є серед них велети, які підперли своїми кронами небо, а є й невисокі, товстючі-претовстючі, дуплисті дуби-окоренки, на яких велетенські стовбури вже відмерли, лишилися тільки менші гілки. Тим дубам віку й віку. Що могли б розповісти, якби вміли говорити? Яку таїну ховають у старезних зморшках кори та в чорних дупдах?

Сірко подумав, що колись, за молодості, його увагу привертали дуби-велети, тепер же його зір частіше зупиняється на дубах-окоренках. Он стоїть лисий дуб, кора з нього спала, а той он розчахнувся на чотири частини й конає на землі. Отаманова душа теж розчахувалася й слалася по м'яких султанах очеретів, кололася на шипшинах, закипала хмелем.

Переїхав грузький потічок, далі дорога повертала круто праворуч, вихоплювалася на кручу, на горб. Сірко притримав коня. Їхав молодим конем — Гнідком, Ворон спочивав у стайні. Кінь пирхнув, підняв ліву ногу, покусив зубами шкіру на коліні. Отаман побіг очима по плавнях. В цю мить відпочивав серцем. Плавні входили в нього, наче жива вода: зеленими дібровами, широкими затоками Дніпра, річками й островами, озерами та луками. Вже й не мислив себе поза ними, вже знав, що зложить тут кості. В його серці, в його думці злилися воедино їхній зелений шум і їхня захисна сила. Не десять і не сто років сторожують вони козацьку звитьгу, щоб кинути її проти супостата. Він прийшов сюди сливе хлопцем, по тому від'їжджав і приїздив знову, аж поки не зрозумів, що поза ними його життя немає. І знає він їх, наче власну кишеню. Заплюшки може по них мандрувати й не заблудиться. А заблукує там чимало й літніх козаків. Надто коли на плавні наляжуть осінні тумани. Тоді водять козака п'яні води, аж доки не виб'ється з сили. Сірко блукав один раз. Три дні плував по річках і зарічках, на ніч приставав до берега, вистеляв човна вербовим віттям і спав у ньому. Страшно вночі самому в плавнях. Чорна, як дьоготь, вода хлюпоче таємничо і віщо, чути холодні сплески, і рикає в хащах звір, і чути якісь дивовижні крики. Може, й правда, що то плачуть душі тих козаків, які закопали свої скарби по островах, а самі погинули в далеких походах.

Стежка похило опускалася в балку, звану Грушівкою. Балка широка і довга, з відрогами-байрачатами, з лісами і лужками, галявинами і "печами" — високими

майданчиками, з густими грушевими нетрями, крізь які не продереться й дикий вепр. Вона геть уся од низу й до верху поросла дикими грушами, весною, коли вони зацвітають, здається, що то тече біла молочна ріка. А над рікою пташиний щебет і медянистий гул — беруть щедрій взяток бджоли. Восени ж уся земля встелена жовтими грушками-дрібничками. Грушівка — укохане місце січових пасічників. Посіли вони всю балку, кожен уподобав собі певне місце, щоб було зручне для бджіл і власного життя і щоб не залітала чужа бджола. Січові пасічники — самітники, як і їхні бджоли. І майже всі старі-престарі, то догоряли на меду куці свічки життя. А колись же, колись... Колись то були великі й потужні свічки з молодого, прозорого воску. Життя цих дідів поминуло в лютих січах, в шабельному дзвоні й рушничних випалах, у погонях і втечах, у лютому голоді, промайнуло, як мить, і тепер вони надолужують його тишею і вічним гудінням божих комах, їм здається, що надолужують, а насправді бджоли осипаються, як порох, їхній вік короткий і трудний, як і вік плугатарів і вояків. В оцій балці доживатиме віку й він, отаман коша запорозького Іван Сірко. Вже назнав собі місце й минулої весни посадив кілька молодих яблуньок. Кожного дня виходитиме на оцей пагорб і бачитиме Дніпро, Великий Луг, Січ і чутиме, як б'ють пороги і як видзвонюють у лузі чистими голосами молоді лебеді. Він, хто усе життя провів у боях і походах, літав як вітер, десь у глибині душі здогадувався, що і в гудінні бджіл, в загусклім, як весняний мед узимку, спокої є своя краса і втіха. Є втіха неклопітної старості, яка сидить під яблунею і ходить пам'яттю в минулі походи, закохується, розкохується, рубається на шаблях, відсіваючи в безгрішній хитрості всі поразки і помилки й засновуючись тільки на перемогах та правдивих ділах.

Гнідко об'їдав листя на берізці, запінена зелена слина скапувала з вудил. Отаман розгнуздав його, прив'язав повід до луки сідла, пустив до паші. А сам сів на схилі під трьома молоденькими осиками, обхопив руками коліна. Невеселі думи роїлися в його голові. Мав би він довіковувати не тут, адже є в нього жона, є діти, є рід. Одначе рід його обчухраний, як одиноке дерево при битій дорозі. І декотрі родичі вважають, що в тому винуватий і він сам. Так вважають братова і її дочки. Бо й справді, коли по Хмелеві ворохобні гетьмани почали закручувати кривавий вихор, Сірко опинився в самому його центрі. Ще й повів за собою у ту завію усіх родичів: братів — рідного та двоюрідного, синів, а потім і зятів.

Бо, зламавши укладену з Росією угоду, пішов з військом на лівий берег король.польський Ян Казимир, ще й повів за собою гетьмана правобічного Павла Тетерю, зав'язалися важкі бої. Воевода Чарнецький з потурання Тетері викинув з могили кістки великого гетьмана, й пішла шляхта чужинська й своя потоптом по тих кістках, по українській землі. Тоді Сірко зібрав військо козацьке, перейшов на правий берег і почав громити військові обози Чарнецького і Тетері та звільняти від шляхти українські правобічні міста. Сірко з братом Яковом взяли в оборону Черкаси, й сталася в Капустяній долині гаряча битва, і потяли вони Чарнецького, і потяв їх Чарнецький з двома солтанами, й оточили вони запорожців у вузькій долині, й січа стояла, що поглухло од шабельного брязкоту вороння в небі, яке чигало кінця битви. І тоді погинув

Яків, і ляхи відтяли йому голову, нахромали на вістря козацької хоругви й возили її перед своїми лавами. А потім вороги втікали ріллею, і грузли в українському чорноземі коні у важкій броні, й били їх козаки келепами і палицями, й згубили шляхтичі голову Якова, й упала вона в ріллю, й закотилася під скибу, бо скільки потім не шукав Сірко з козаками, так і не знайшов. По тій битві і ще по кількох дужих козацьких струсах Ян Казимир не витримав і показав спину війську князя Ромодановського та козацьким гетьманським лівобічним полкам і врешті відступив за Дніпро.

Отак само, як Якова, за три роки до того, повів Сірко з собою старшого сина Петра, бо підступний гетьман Виговський зрадив клятві, що давав Хмельницькому біля його смертного ложа. Й побив Сірко Тимоша, наказного гетьмана війська Виговського, вчинив над ним правий суд, а хтось учинив неправий суд над його сином. А другого сина, Романа, повів з собою в Переяслав під присягу молодому Хмельниченку, і під тією присягою замість нього розписався сам Юрась Хмельниченко, й серце отаманове співало й плакало, адже явився йому в новому образі сам великий гетьман Богдан. А коли той образ померк, коли Хмельниченко підпав під басурманина й повів за собою татар, тоді Сірко спробував перейняти басурманські орди, і в бою з військом полковника Федора Жученка над річкою Тором дістав смертельної рани Роман. Так тяжко й дорого заплатив Сірко за помилку свого серця. Сказати правду, воно помилялося не раз — і у Виговському, і в Брюховецькому, колишньому кошовому Січі, а потім гетьманові, хитрому й підступному, — підступність Брюхо-вецького Сірко розгадав теж не одразу, та й як було не повірити кошовому, коли той клявся вірою і правдою служити рідній землі і склав присягу на вірність Москві. Ще й запросив до українських міст воевод із Москви, ще й отримав із власних царевих рук боярський чин, ще й одружився на княжні Долгоруковій. Щоправда, саме тоді й засумнівався Сірко в його людській щирості, зрозумів, що простим козацьким жупаном кошовий прикривав свою панську душу. Хитрий і підступний був то чоловік, драні чоботи поміняв на шиті золотом сап'янці, що ніхто й не зогледівся, ніхто того й не помітив. І немов з води вродилися в нього маєтки та збудувалися палаци. Давав грабувати воеводам і грабував сам. І коли повстав проти воевод і захланних старшин Переяславський полк, Сірко пішов йому на поміч. Тоді ж остаточно розійшлися його дороги з дорогами Брюховецького.

А ще ж вимахували булавами Петро Суховієнко, молодий і пронозливий писар Січі, котрий теж оголосив себе геїманом, і Дорошенко, й Многогрішний. "В останній бій, за доконечну волю", — вигукували гетьмани. То були роки гарячих надій, тяжких розчарувань, людських сліз, крові, шабельних смерчів, арканів, наусту й підступу. Такого лиха, яке скоїлося на Україні, не знала ніяка інша земля. Свої ж гетьмани, зварйовані і обнадіяні з сторони, розоряли українські міста й витоптували кіньми молоде жито. Зате власні лани обгороджували високими мурами. І він валяв ті мури й топтав уже панське жито. В Сірковому серці перегоріло стільки своїх і чужих надій, запам'яталося чужих зрад і власних розчарувань, що кинь туди іскру — воно вибухне, як порохова бомба. І водив він спочатку за них, а потім проти них козаків з Мерефи,

далеких та близьких родичів, і обох зятів, і сусідів. І гинули вони в степах та на полях за чужі надії і власну волю, яка не справджувалася.

Все життя він шукав собі бога на землі, якого міг би вознести на людське небо, й одну по одній розбивав ікони. Чому ж не спробував подвигнути в проводирі самого себе? Боявся власних земних гріхів, власної недосконалості? Надто зрісся з простими людьми, надто звик не виділятися з тлуму, ще й мислив, як усі. Та й не склалося йому на те. Зате він і не розчарувався в людях. В отих, що біля рала, в оцих, що на Січі, чий душі не купити ні за які таляри, котрі вірять йому, бо він — такий, як вони.

Він підтримував напочатку гетьманів, бо сподівався, що вони обстоюватимуть права посполитого, простого козака, — адже вони те й обіцяли, — візьмуть у серце болі всієї батьківщини, та сподівання ті розвіювалися в порох.

Та вже не вірили Сіркові так, як на початку, зяті, й познімали вони з бойових коней сідла та одягли на них хомути. Орють землю, а того й не бачать, що вже бояри та старшини в Мерефі і на них хомути ладнають. Через те й не хоче вертатися в свою Мерефу кошовий отаман. А ще через те... Мабуть, жодна в світі земля не тримає на своїх грудях стільки сиріт і вдів, як Україна. Трапляються села, де не лишилося жодного чоловіка. Іде, бувало, через село козацьке військо, й тільки жіночі та дитячі очі проводжають його. Обсяде сирітська дітлашня колоди під тином, світить голодними очима, й струпом береться козацьке серце, й крижаним холодом обвіває його.

І його домівку не минуло те лихо. І перекипіло воно в ще одну біду. Через те й не стелиться йому дорога додому. Може, від тих смертей, може, від самотини, а може, ще від чогось поробилося лихо з Софією, отамановою дружиною. Впала вона в тяжку пасію, затужила душею, почала цуратися людей. По селу гомоніли, що Софію зводить біс, що це він нагнав у її серце туги. Щоправда, Софія ніколи не була веселуха, в її очах завжди чаїлися іскри смутку. Та й звідки б взятися в тих очах веселошам? Батька не знала зовсім, він загинув, коли їй не сповнилося й двох років. Нужда і бідність, четверо голодних ротів кавкає на печі, мати билася, як риба об лід, щоб прогодувати їх. Вдовина хата за вигоном похилилася на дві вербові підпірки, й похилилася вдова, і зчорніла, а ще ж сама молода. Тоді й повернувся з Січі в слобідку Мерефу козак Іван Сірко. Поклав завести власне господарство, одружитися, а що його брат, хоч і молодший, на той час вже мав свою родину, то з спадщини узяв свою частку грішми. Сірки жили на краю села; там, де закінчувалося їхнє обійстя, височів горб, який спадав до балки Зміючки, що кривуляла в степ. Сірко обплів той горб лозою, а також загатив рукав балки, там мав утворитися ставок. Це місце вимріяв давно. Перевіз з батьківського двору рублену комору, прорізав у ній вікно й поставив її тим вікном до майбутнього ставу. На тому поки що заспокоївся й почав шукати дружину. Спершу впала йому в очі Одарка — козир-дівка, одиначка, мельникова дочка. Купалася вона три місяці в Можі, а він забачив, що в річці купається дівка, і, як би то зробив кожен збитошний парубок, сів на її одіж, аби поглузувати, полякати, а вона не злякалася й вийшла просто з води перед його очі. Біло світилося проти місяця її струнке тіло, струменіла вода — вона ж навіть перса не прикрила рукою, і палав, як у горні, козак, і серце його горіло вогнем. І мусив

він відступити, й пішов назирці, й таки дознав, з чийого двору та дівчина. Була вона висока й ставна, круглолиця й рум'яна, з бісівськими іскрами в очах. Недарма сама купалася вночі. Любов між ними тільки почала закручуватися, й закручувалася вона пересміхом, обопільним кепкуванням, розмирами й миріннями, й довелося йому одбиватися од мереф'янських парубків, і проводжав він її не інакше як при пістолі й ножі. Дівчина йому й подобалася, й не подобалася, він би, мабуть, одружився з нею, одначе Одарчин батько не захотів віддавати дочку за невсидючого козака. (Хто видасть дочку за господаря, який не ниву оре, а городить загату під ставок?) Й поспішливо видав її за сусідського парубка Охріма — сина багатого чумака. Той син був трохи недолугий, тонкошій, слабкосилий, говорив писклявим голосом, мав лестиву вдачу — колінкував перед дужчим за себе, а приходив ще дужчий — він при ньому починав кпити з недавнього покровителя й благодійника; одначе запопадливо брався до господарства, спав і бачив себе господарем. Як їхали молоді з церкви. Сірко пролетів повз весільний поїзд на баскому коні — тільки він один у Мерефі мав такого коня, перського румака, а повесні, коли Охрім з батьком поволоклися чумацькою валкою в Придністров'я по крейду, зустрів у лісі Одарку, й згадали вони колишнє, й ще кілька разів вибігала юна малжонка в лісистий байрак до сміливого козака, й народився потім у неї хлопчик, якого Охрім нарід Полікарпом, а більше в Охріма дітей не було. А козак Іван на той час уже назвав дівчину Софію. Видивився чудотворну красу під лахміттям. Вона чимось нагадувала діву Марію з ікони — кругле личко, тонкі, дугасті брови, точене підборіддя. Риси її обличчя були тонкі й ніжні, а очі дивилися сумовито, зачаєно, ніби бачили щось таке, чого не бачили інші. Софію Сірко знав з дитинства. Вдова Шовкова жила по сусідству з Сірками й мала четверо дітей. Троє старших — хлопці, найменша — дівчинка. Всього багатства у вдови — її прізвище, хлопці рано розбрелися по наймах, Софія залишилась при матері, пасла людям гуси й допомагала вдома по господарству. Вона пасла гуси й Сіркам, і росла дівчинка дуже повільно. Принаймні так здавалося чорновусому козакові Іванові, який іноді приїздив навідати домівку й не забував виказати те своє спостереження довгоногому дівчаті у лихій сорочині:

"А ти, Сонько, за цей рік нітрохи не виросла". І не знав чорновусий, гордочолий козак, як тяжко ранять ті слова дівча, не знав, що воно, чорне, мале, нужденне, давно по-дитячому й не по-дитячому закохалося в нього й тяжко переживає те своє кохання, а ще тяжче — його кпини. Адже малій здавалося, що вона закохалася в місяць або в степовий вітер. Вона згоряла з сорому, вона ридала ночами з любові. (Про все це, вже мужньою жоною, розказувала з ніжною сумовитістю, лежачи в гарячій постелі на мужевій руці). А місяць заходив за темну хмару, а тоді сходив і казав: "А ти, мала, так-таки й не підросла". І насипав їй у пригорщу гостинців — медяників і золочених горіхів. Її ображали ті гостинці, вона знову плакала, а таки медяники поїла й горіхи теж, а двійко заховала і вже показала Іванові після весілля. Тяжко вона пережила поголос про Івана та Одарку, рана від того залишилась на все життя.

А Іван, від'їхавши одного разу з дому, вловив себе в дорозі на тому, що думає не про

Одарку, а про чорняву дівчинку... ба дівчину, вродливу дівчину Софію. Йї ту думку не вивіляли пронизливі степові вітри й не вибив з голови дзвін шабель і гуркіт пострілів. Йї повернувся козак додому раніше, ніж планував напочатку. Софія вже гуси не пасла. І він шукав усіляких зачіпок, аби зникнути на подвір'я до вдови. Зажартовував з Софією, а вона поглядала на нього дикувато й зачаєно. Він намагався вловити в її чорних таємничих очах якийсь знак приязні, вловлював і не вловлював і почував, що кохає. Як ставили повесні теслі Сіркові рублену хату над ставом, то на його прохання йї за його плату поміняли нижні гнілі вінки і трухляві ошчепини у вдовиній хаті і вставили двоє вікон зі справжніми шибками, а не з бичачими пузирями, а з усякого палімаччя стулили хлівець, ще йї огородили подвір'я. Вдова відробляла на Сірковому обійсті. Іноді йї допомагала й Софія. Траплялося, Сірко зачіпав дівча жартом, а воно йї далі дикувато поглядало на нього і втікало. А одного разу злазила Софія по драбині з вишок, драбина похитнулася, йї він упіймав її на руки. Упіймав, і притулив до себе, йї опустив на м'яке сіно, йї опустився сам. Дівча подивилося на нього тим-таки сумовитим, таємничим поглядом і прорекло: "Силою криницю копати — води не пити". По тому Сірко йї не сподівався, що дівчина піде за нього, проте запитав у її матері, чи віддасть за нього дочку, вона покликала Софію, а та враз спаленіла йї сказала: "Піду". І так сяйнула очима, що для нього перекрутився і одмінився увесь світ. Зараз він не міг пригадати ту мить і подумав: колишне пригадати неможливо, воно тільки іноді пролітає крізь серце, неначе іскра, йї тоді щось здригається в пам'яті, але тієї іскри вже немає, і намагатися завернути її — марнота з марнот.

З роками вони прилітають рідше йї рідше, та йї зрозуміло: те вогнище вже погасло. Кожен мав своє вогнище, і всі вони згасають. Земля — це кладовище людських споминів.

За весільними подарунками їздили вони з Софією в Харків, летіли у легкій колясці йї по дорозі обігнали Одарку з Охрімом, котрі волоклися на той же ярмарок волами на возі, везли крейду. На весіллі дзвеніли три пари музик, золотом заливалися сережки-дзвіночки у вухах молоді, а погляд її був сумовитий і задивлений кудись у далеч.

Чомусь йому ніколи не сняться ті дні, не сниться Софія під сонцем і він поруч неї. Вона була тоді така ніжна, мовби зіткана з весняного марева, і здавалося йому, залишиться такою навіки.

Поселилися вони в рубленій хаті на горі, ставочок на той час уже почав обростати осокою, а по схилу трепетали на вітрі листячком молоденькі яблуньки.

Софія кохала чоловіка, йї гаряче тулилася до нього ночами, йї кружляла за ним поглядом удень. Одначе хіба могла вкружляти! Все частіше йї частіше її коханий Іван сідав на коня, йї трави замітали за ним слід. Ті сліди вели в бік Дикого Поля. Боялася вона за нього, потерпала, коли був у дальній стороні йї коли походжав по рідній Мерепі... Найменша неправда зворохоблювала його до дна, з ким він тільки не сварився та не брався за барки: з місцевим сотником і заїжджим отаманом, з харківським війтом і навіть з полковником. А з польськими старостами доходили порозуміння шаблями. Та земля як Москвою, так і Варшавою вважалася пограничною,

то московські воеводи виселяли тамтешніх пасічників за Коломак, то польські старости перекидали московські острожки по Мжі, Мерчику, Британці. А то починали засилати з обох боків своїх поселенців, і ті оселялися в сусідніх слободах. Одначе важко було довго втриматися на тій землі. В поле їздили тільки гуртами, збройні, доводилося й переховуватися в байраках, і втікати в глибінь московських земель. Часто, коли в їхні краї прокрадався летючий татарський загій. Сірко мчав йому навстріч попереду козацької ватаги. Рубався з татарами і над Мжею, і над Орїллою, і над Сухим Торцем. Шаблі та кулі його не брали, й поширилася поміж ордою грізна слава про слободи над Мжею, а поміж самих слобожан — слава добра про козака Івана Сірка. І вже як збиралися козаки у ватаги для відсічі басурманам, самі просили його в отамани. Щербилася, притуплювалася широка, блискуча, дамаської криці Сіркова шабля на жовтих, твердих, як кістка, кизилових татарських палицях та турецьких шаблях і на тонких сигізмундівках та залізних келепах. З півдня татарва в'їдалася комашнею, з заходу чумою повзла шляхта. А коли над всією українською землею здійнялася блискуча, в самоцвітах булава Богдана Хмельницького, Сірко зі слобожанами пішов на поклик тієї булави. За її помахом відчайно кидався в найжорстокіші січі й останнім відступав з ратного поля після невдачі. Сини росли без батька, пошепки вимовляючи його імення разом з молитвою. Зрідка навідуєчись у Мерефу, Сірко щоразу дивувався, як вони вирости. Хлопчики були темно-русі, як і батько. Схожі на нього, чепурні, доглянуті. Змиті голівки, барвисті стрічечки в комірах сорочок, навіть очкурики на штанцях — барвисті; шанобливі, зіркі — потаємна надія Сірка й України. Він садовив їх обох на свого пропахлого боями коня і вів коня напувати до ріки. Хлопці сиділи щасливі й горді, пишалися батьком і тяглися рученятами не до чепіг, а до руків'їв шабель. Либонь, винуватий сам — не навчав їх хазяйнувати. А коли йому було вчити? Петро — той мав кебету до столярського ремесла. І лаву зробить, і топорище витеше, навіть зробив власноруч дві борони. Його б трохи підохотити...

Обидва хлопці були сумирні й лагідні і хоч тяглися до шабель, а боялися крові. Якось, коли вже були підпарубчаками, приїхав він додому, й Софія заходилася лаштувати багату вечерю, треба було зарізати барана. Йому ніколи не випадало різникувати. А хлопці поховалися в саду. Довелося чекати, поки повернувся з поля Ничипір, підсусідок.

Петро любив доглядати сад. І був сором'язливий, як дівчина. А коли пробився над губою русявий вус, коли одягнув сиву шапку, вродливішого парубка Мерефа не знала. Дівчата паленіли від одного погляду на нього.

Коротка була їхня путь. Коротка й чесна. Во славу України. Безвісні, безвусі, лежать у козацьких могилах, і біла хвиляста тирса горнеться до їхніх могил. Він чомусь мало пам'ятав смерть першого сина. Просто навалилася на нього чорна ніч, а чи сам упав у чорну ополонку. Пам'ятає — хотілося плакати, але того не міг собі дозволити, бо поруч стояли козаки, яких мав вести в грядущі бої, і він до болю стискав зуби, аж з ясен потекла кров. Коли ж загинув Роман (чуб буйний, вус русявий, а довкола коноплі столочені і пахнуть гірко-прегірко), від нього відступився світ. Він уже не думав про

козаків, мабуть, і не збирався нікого вести за собою, його гойдало й гнуло до землі, і він бачив перед собою тільки страдницьке обличчя Сірчихи та бліде, що враз стало ніжним, майже дитинним, обличчя сина. І звідкілясь з червоно-сизої імли прийшли до нього Романові слова: "Тату, а оті зірки — то померлі? А що, колись і я засвічуся зірочкою?" Романові тоді було літ сім. Заліз на коліна до батька, який сидів на призьбі, й манюньою пучечкою показував на срібні світлячки над головою. "Колись засвітишся. Але дуже не скоро. Спочатку засвічуся я, а вже потім ти". Сірко гадав, що сказав синові жорстоку правду, а вийшло, що обманув Романа, бо правда виявилася в сто крат жорстокішою. Три дні й три ночі не спав. Думав і думав, розумів, що може од того збожеволіти, й не міг одігнати від себе важкі думки. Якби він наспів на мить раніше, устиг би відвести від сина той шабельний удар. А він не встиг. І тепер думав чому. Йому боліли скроні, не міг узятися ні до якої роботи, тільки думав і думав. Не почував злості до ворогів, а лише якусь неохватну образу на життя та світ. І навіть... на бога. Він не боявся його, він грішив перед ним непокорюю і гірким осудом. Мало що той насилав на його народ тучі ворогів, мало що не освітив його путі жодною щасливою зорею, він ще карав тих, котрі хотіли оборонити себе і свою землю. Зненацька йому спало на думку, але так, наче це була не його власна думка, а думка якоїсь іншої людини, чужої й холодної: може, так і мусило статися, адже не збулося те, що він обіцяв синам, не прийшли туди, куди вів, й вони пережили б таке саме розчарування, що й він. Він розсердився на себе і гнівно зломив брову. На мить, на одну лише мить на плечі навалилася непомірна втома, гаряча ядуха стиснула груди, що він аж лапнув за них руками й розстебнув гаки кунтуша. Щось чорне, важке майнуло перед очима, затуманило мосок. Шаблі, гетьмани, спалахи гаківниць, гучні литаври — все обернулося в одному колі, наче у велетенському барабані: й блиск булави, і хряскіт черепів, і закличні погуки. Для чого все, чим усе те збулося для рідної землі, що принесло? Витоптана земля, вигублені діти...

Сірко застогнав. Зненацька і тяжко, як не стогнав ще ніколи. Й мовби пробудився й вернувся до смутних своїх думок.

Єдине, що міг тепер сказати: по смерті Романа він уже не жив майбутніми радощами, він уже ніколи не сміявся весело, завжди і всюди в глибинах пам'яті стримів гострий чорний цвях. Його знову врятувала козацька справа Він не належав собі. Жив для товариства, для нього мав умерти. Умерти й воскреснути ще в чомусь. Того не знав. Лише передчував.

Сірчиха посивіла з горя, і відворотним став їй увесь людський рід, не могла дивитися на людські парсуни, а лиш на парсуни богів. Чудно вона молилася, не словами святих молитов, а шепотіла щось своє, тільки їй зрозуміле. І боялася вона льоху, боялася хати, не спала ночами, блукала поза селом у травах і збирала, як маленька, квіточки. Софія й раніше (і те знав тільки він, її муж) часто впадала в пасію. Було, ходить, опустивши долу очі, а потім як затужить-затужить, і нічим її з того смутку не виб'єш — ні лайкою, ні жартівливою мовою, ні веселим бриньканням бандури. Багато разів Сірко приступався до неї, обіймав за плечі, заглядав під зелений

очіпок у темні, журні очі: "Що тобі, скажи?" — "Нічого", — відказувала. Іноді зізнавалася, що мучать її якісь передчуття.

Дивно і страшно перемінилася дружина, часом йому здавалося, що це зовсім інша жінка. Сіркові ставало моторошно біля неї: сидять вони поруч, гомонять, а водночас Софія — десь далеко-далеко, невідомо де. Іноді сердився, кпив з неї, Софія від того ще дужче замикалася в собі, в її очах чаїлися образа і докір. Іноді йому здавалося, буцім дружину обплела невидима павутина: рвони — й вилушчиться з того стручка, й стане, як усі. Не ставала. І тоді йому щемко спливало на згадку, як, бувало, чекала його за молодості, як не випадала з його серця у дні найбільшої скрути, найгарячіших битв, як летів до неї, як спрагло обіймав, як гаряче горнулася до нього і, заплющуючи очі, шепотіла: "Боже, як я тебе люблю. Любитиму до останнього дня". І як, бувало, раптом відкидалася від нього, жаско ревнувала, намагалася випитати, чи ночував у інших жінок, а тоді плакала, обвивалася довкола нього, наче красоля довкола соняшника. Кохання тоді здавалося йому безкінечним, як і власна сила, й саме життя. А воно мигнуло, неначе спалах блискавиці. Любов — це марево, це марево душі, це свято душі, яка одягається у ошатну одягу. То гарне марево, тільки шкода, що коротке. Одначе є люди, котрі увесь вік проживають у мареві, й хто зна, чи їх жаліти, чи їм заздрити. Є в світі люди, які нічого за вік не посіяли, а тільки жнуть чуже, а є такі, що мають щастя в сівбі і жнивах, а не в спеченому хлібові. Після смерті синів Софія остаточно відцуралася світу. Надто по Романовій смерті. Вона тоді не зронила жодної сльози, ходила з сухими очима, й нічого перед собою не бачила, і нічого не розуміла. Казали їсти — їла, кликали до молитви — молилася, але все те з чиеїсь понуки. З часом трохи одійшла, почала їздити по монастирях, подовгу залишалася там. Хто зна, що їй допомогло: далекі мандрівки, стрічі з незнайомими людьми чи й справді зцілилася від ігумена лубенського Мгарського монастиря Афанасія. Одначе й те зцілення справжньої радості Сірку не принесло. За цей час вони очужили остаточно. Наче й не любилися ніколи, наче й не народили четверо дітей. Поралася Софія по господарству — вона гарна господиня і хороша мати, а його мовби не помічала. Ставила на стіл страву, а очі — чужі, і руки чужі, і мова чужа. Губи складені пісно, в очах — вічний докір. За віщо? За те, що любив усю рідну землю дужче, ніж оцей клаптик над ставом? За те, що полишав її з дітьми, а сам літав по всіх шляхах? Здається їй, що спізнав на тих ночівлях безліч інших жінок? Але хіба тим перейматися в їхні роки? Давно пересвідчився: людська душа — лісові нетрі. Не раз бачив на власні очі: проживе подружжя вік, народять купу дітей, здобудуться на статок — а чужі-чужісінькі. І не еднає їх той статок, не еднають діти. Може, і в них таке? "Ти прожив вік, як схотів, а я од шістнадцяти літ поливала цю землю своїми слізьми". Й хочеться йому закричати: я жив не так, як хотів, а як велів мені людський закон і як веліло серце. І ось аж тепер йому відкрилося... Вона сама того не розуміла до кінця: їй потрібний був він, не він і рідний край, а тільки він. А йому — вона і рідний край. Їй потрібний був чоловік біля серця, батько дітям, а він не лише забрав у неї синів, а й повів їх під ворожі шаблі. Вони потягнулися до нього давно. Вона ще тоді бачила, передчувала серцем, що він забере в

неї синів, і він забрав їх. І що дав натомість? Не тільки їй, а й Україні. І хіба можна щось дати замість рідних дітей? Страшно, до паморозі в серці іноді думав — можна. Якби ж воно те, за що вони загинули, справдилося... Здавалося б, Софія мала знайти щастя в дочках. Але й дочки не горнулися до неї, вони, дочки, то таки його кров, його остання надія. Неоднакові вони — старша висока й ставна, лицем схожа на матір, молодша — невисока, гостролиця, зірка — хто тільки в Мерефі погляне на неї, одразу згадає її батька. І помислами вони з ним, може, ще народять багато онуків, які виборють кращу долю його згорьованому краєві.

Ходив удома по саду, над ставом, думав важку, безкінечну думу. Сад виріс і постарів, декілька яблунь і груш уже всохло, їх викорчували і на їхнє місце посадили молоденькі щепи. Старається молодший зять. Мабуть, ніщо так не свідчить людині про старість, про прожиті роки, як посаджений власними руками сад. Деревя, які плодоносять, старіють раніше, ніж люди. Люди, які плодоносять, теж старіють рано. Сад пережив себе. Його пора вирубати. Сірко посадив один сад. Він не з тих людей, які викорчуюють по одному дереву і саджають по одній щепі. Якщо сад — то новий. Його сад вже одшумів. Тільки посажені водночас із садом осокори все ще пнуться вгору. Стоять край городу, мов козаки в узгодженій шерезі, шумлять на всіх вітрах — литовському, сіверському, донському і кримському. Вже й сам почувався чужим на цій землі. Аби вросли у неї душею, треба її обробляти, треба її перепускати через серце і думку. Колись він сподівався, що вросте корінням в оцей ґрунт разом з яблунями та грушами. Не вріс. Не його в тім вина. Вирвали з корінням вітри, покотили, неначе перекотиполе, по степах і байраках. Котять донині. Милував очі ставок. Гребля давно заросла травою, і вирости на ній верби, полощуть віття в зеленій воді. І по той бік ставка теж вирости верби, а з цього росте дуб. І дуб, і верби, й хмари віддзеркалилися у воді, аби ще раз повторити власну красу. Сіркові подумалося, що все ж щось содіяв на цій землі. Подумав з приємністю, навіть з насолодою, якої раніше не знав. Це ж і дочки, подумав, з оцього ставу і оцих осокорів? А чи з Великого Лугу? Нехай краще будуть з Великого Лугу. А над водою юрмилися якісь постаті. Витоптували траву, на вербове гілля понавішували чорного шмаття — сушили після прання.

Прийшов Сірко з саду, заярився не знати од чого й порозганяв пісних черничок та чорнопиких дідів, які видавали себе за дяків і галиччю облягли дім, а сам поїхав на Запорожжя. Це було торік на маковія. Відтоді в Мерефу не навідувався. Втопкав стежку в цей байрак— кінь сюди вже йшов сам, без повода. Тут відпочивав душею, тут снував свої безкінечні думи, тут намірявся дожити віку. Не зможе звести шаблю, то прислужиться козакам хоч порадою.

Тим не втішався. Відчув себе безкінечно самотнім і втомленим. Так, його люблять і поважають запорожці. Поважають... Люблять... Але поважають і люблять як свого ватага, як незрадливу людину, котрій можна вірити і довірити навіть життя. Але людині цієї любові мало. Надто на старість, їй, як і дитині, хочеться ласки. І тут для нього повний одруб. Навіть дочки... Вони його мовби й люблять, але хіба можуть вони зрозуміти його життя, що минуло в походах і січах? У них свої родини, діти, свої

клопоти, які чимось чужі йому і в які ужитися він вже не зможе. Січове товариство — то безліч. А когось одного біля серця немає. Почало було складатися на батьківсько-синівську дружбу з Лавріном, але й Лаврін щез. Його гордовитий і розважливий джура мовби провалився крізь землю. Мабуть, не треба було його відпускати... Січове товариство — то поважна сила. То останній прихисток волі. Але то — не життя. Життя — це хата, де господиня, де діти. У хаті, де малі діти, й пахне інакше, ніж у куренях. У набитих по зав'язку людом куренях пахне пусткою, а у вдовиній хаті з сиротами хоч і гіркий, але незнищений дух життя...

Брів і брів по життєвих гонах і не знав, де зупинитися. Зненацька подумав, що, може, й сам жив не так, як треба, й понесе на той світ вину перед Софією. Вона тільки вдавала з себе жінку самостійну та горду, а насправді була слабка і потребувала його підтримки та захисту. Ота її самотність, ота величезна відвічальність перед дітьми, перед світом зломил її. А він їй захисту не дав і не міг дати, він захищав інше, більше, й тепер не міг захистити. Те, що він захищав, оступили дужчі, супротивні сили, це був злий, несправедливий присуд долі, який упав саме на цей шмат божої землі. За тим, більшим, впустив і мале, своє, а може, саме там знайшов би щастя, звікував би вік у добрі, статках, любій розмові. Не міг так жити. Не міг знайти щастя у вселенському нещасті. Навіть не підозрював, що можна прожити, сховавшись від буйних вітрів цього світу. Не для того прийшов у світ. Може, чогось не дотямкував, чогось не добачив, летів на всі поклики і рубався на всіх вірах... Воднораз подумав, що, як людині во плоті і крові, йому нема чого скаржитися на життя. Він звідав усього: щирої втіхи побратимства, гарячого, хоч і недовгого, шалу кохання, дивної новизни світу після, здавалося б, невідвратної налоги смерті, тріумфальних перемог над власними плоттю і духом при зіткненні з смертельними небезпеками, молитовної тиші в душі і великодніх дзвонів у серці. Найсолодшою стравою з усіх земних була м'ялиця з сухарів, витрушена з мішка й розділена рівно поміж усіма козаками, найтепліше місце — біля степового багаття в осінньому байраці, найщиріша бесіда — біля того ж багаття після цілоденної втечі од ворога або погоні за ним. Його тіло обвіяли всі вітри — степові, морські, лісові, байрачні; його плечі обсипав порошок усіх зізд— вечірних, опівнічних, ранкових; його вуста пили воду з глибоких кригіниць і з вибитих копитами ямок у степу, й дзвінку дніпрову, і солону сиваську, і дощову просто з неба. Все те в ньому, з усього того він сам. І через те не може шкодувати, що з чимось розминувся у світі. І можна б спокійно думати про інший світ, про круту дорогу туди, якби лишав цей світ таким, яким мав бути за його мислями, за заповітами батьків і піснями кобзарів. Пече його, як отрута, одна й та ж думка: що зробив не так і чого не доробив? Й через те позивався з долею і навіть з богом, запитував його, а він мовчав.

Ступав по схилу вниз, кінь ступав з ним. В цьому місці байрак розчахувався на дві гілки. І росла посередині, на гострому розі, велетенська груша, не груша — цілий ліс на одному корені, піднебесна зелена держава із зеленого листя, твердих зелених грушок, пташиних гнізд, з нестихаючого шелесту, цвірінькання, щебету, бджолиного гулу. Сюди сходилися на свої ради пасічники, одначе ті сходки відбувалися рідко, пасічники

— відлюдьки і ніякої товчії не люблять. Байрак великий, сховатися є де. Кроків за сто повернув у вузьку горловину, порослу ліщиною. За горловиною прослалася чималенька долина, оступлена з усіх боків осиками та в'язами, поміж якими росли кущі терну та було нагромаджено купи хмизу, здебільшого колючого, грушевого. Огорожа та — від ведмедя та іншого хижого звіра й од звіра двоногого. По схилу гори ріс яблуневий садок і сіріла латка городу з маленьким баштанчиком, за городом сіріла ще одна огорожа — з очерету, там стояла пасіка. Кілька бджоляних колод висіло на деревах. Біля них — лазива. Всі дуплянки — чепурненькі, понакривані житніми кулями, ще й перебували під охороною святого Саватія, який сидів на грушевому пеньочку, тримаючи в одній руці хреста, а в другій — драбину. Саватій — сумирний, поморщений дідок, ще й трохи горбатий, бо сотворений з дубового окоренка пасічником за власною подобою. І одягнений так само — в довгу сорочку, підперезану ликом, полотняні штани й личаки. Поруч пасіки — вівшаник і вкрита очеретом хатка-катрага з єдиним віконцем, у якому замість шибок — натягнені на раму волові міхури. За хаткою — вишневий садок і хащі ліщини. Заскрекотала на осіці сорока, друга затріщала десь на горбі, й з горіхової хащі виліз горбатенький дідок у липовому брилі, й таки ж у довгій полотняній сорочці, й таких же полотняних штанях на червоному очкурі, в шкуратяних постолах-верзунах — господар пасіки Трохим Нечепа. В одній руці тримав скісок, у другій — тонку, гінку горішину, що біліла свіжим зрізом.

— Це ти, пане Іване? — Дідок кинув гілку, підняв бриля, оддавши Сіркові тим добридню. — А я думаю, хто це моїх сорок полохає? — Очі в дідка добрі, лагідні, трохи вицвілі, але ще живі, й усмішка ясна. Сірко подумав, що тільки серед пасічників можна зустріти таких чистих душею дідків.

— Поспішив ти, пане Іване, поспішив, — так само ясніючи очима, мовив Нечепа. — Та вже коли прибився, скидай риштунок, гостем будеш.

— Макогін сказав, що Пилип Курка приторговує Нечепину пасіку.

— Нехай він на Лисій Горі торгується.

Така жартівлива балачка повторюється поміж них щоразу. Нечепа давно наміряється продати пасіку, але намір той не доконечний, а може, й несерйозний. Хоч кожна нову зиму долає, як круту гору: обсіли старого болячки, а сил стає все менше й менше. Кличуть його брат з братовою, а він вагається. Коб кликали щирим серцем, а то ж у покуту за колишню кривду. А може, і не в покуту... Був і він гожим парубком, і присовувалися до нього близенько на колодках дівчата, й покохала його чепурненька, веселенька Хівря, може, й не козир-дівка, але лицем біла і станом струнка. А потім валили вони з братом Зіновієм у лісі дубину на сохи для клуні, й дуб вломився, вдарив Трохима по спині, і щось там тріснуло, й почав рости горб. Горб ріс півроку, далі перестав, а за цей час перестала до нього посміхатися Хівря. Небавом Трохим постеріг, що вона посміхається його братові Зіновію. Трохим не вар'ював проти бога, покорився долі, віддав свій ґрунт і свою худобу Зіновію, а сам пішов у мандрі. Жив при одному монастирі, потім при другому, одначе послушенства не прийняв, прислужував у церкві та трапезній, а далі в монастирській школі. Грамоту знав, почав читати книжки,

від одного дяка навчився латини та польської мови. Потім знову мандрував, побував аж на Афоні й, живий та неушкоджений, повернувся назад. Може, через те його не чіпали в дорозі, що горбатий, — взяти в нього нічого, й на невідільничі роботи не гожий. А того, що чаїлося під темними кучерями, не взяти. Його ж ще й додалося в далеких мандрівках. По тому знову жив при монастирях, вже січових, в Самарському монастирі навчав дітей грамоти, після Великої чуми два роки справляв уряд січового підписаря. І ось вже майже десять років пасічникує в Грушівці.

Сірко лише вдає, що їздить прицінюватися до Нечепиної пасіки, насправді ж йому кортить порозмовляти з горбуном, відчутти Трохимову тиху лагідність і чистоту, яких не одібрали всі жорстокості і всі незугарності світу. Нечепина душа лишилася дитинно чиста і правдива. І через те любо поговорити з пасічником про те, що ж у світі істинне, а що не істинне, — про вселенський божий світ і про самого бога, про багатство й бідність, про війни близькі й дальні, особливо ті, які колись вів Александр Македонський, про Древній Рим, про Рим новий, Візантійський, про турків і татар, про свою українську землю, яка вона була колись, що про неї написали чужинські мудреці й що віщують їй прийдешні літа. Багато земель обійшов на своєму віку Нечепа, багато прочитав у тих землях дивовижних книг, про все має свій розмисл, а що той розмисл підкріплений чистотою серця і непохитною вірою — особливо поважний. І поставали перед Сірком дивовижні краї, нині існуючі й присипані порохом літ, за яким вже не видно й найвищих дахів, і поставали люди, яким не було місця ні в християнському, ні в поганському раю, бо вірили вони в інших богів і мали звичаї, про які й чутка запала на землі. Гуло, як вулик, велетенське місто Рим, яке збирало данину майже з усього світу й тонуло в розкошах, пропахло духмяними квітами і кров'ю ворогів та власних достойників (виходило, що криваві чвари народилися разом з людьми), й стугоніли в полі залізом грізні легіони, й ставали проти них у кривавім герці інші народи, яких римляни вважали дикими, й помалу та потроху переможці поглинули самих себе, й зводилися на руйнівиську інші могутні держави, починали ткати нову нитку, а потім та нитка виявлялася подібною до старої — історія повторювалася спочатку, всі імперії мали один і той же кінець — безславний, і не можуть вони мати іншої долі, будують-бо свій достаток на кістках інших народів. Нечепа розповідав про ті міста так, неначе сам побував у них, звідтам долинали наві'ї запахи, навіть духмянощі, й брязкіт мечів, і зойки конаючих, і гуркіт колісниць, і ніжна музика. Така він людина — Нечепа. Сірко, окрім того, що поважав Нечепу, відчував до нього співчуття й милосердя. Отак позбиткувалася над козаком доля, ще й залишила на старість в самотині. Отаман відгадував майже кожен порух Нечепиної душі, тільки не подавав знаку, навпаки, намагався підбадьорити, підвеселити жартом. То, либонь, відгадували його власні болі та втрати. Особливо подобалося Сіркові, що Нечепа — повний безсрібляник, міг би забагатіти, зібрати статок, бо бджоли до його рук ідуть, взяток дають добрий, але старий майже увесь мед віддає на Січ, насамперед січовим і самарським старцям. Сірко подумав, що таких людей лишається все менше й менше, а може, ними й тримається людський рід, бо святі — вони далеко й високо і прикладом для простих

смертних бути не можуть.

Сірко розсідлав коня, пустив на попас, сіли з Нечепкою на розстеленому кулі очерету, гомоніли. Пахло материнкою, яблуками, горішиною, над усім тим панував запах меду. В повітрі стояло туге, медянисте гудіння, бджоли йшли хвиля за хвилею, — здавалося, їх видмухують з горішини невидимі велетенські вуста, — й танули в небі жовтими цятками.

— Це ж знову Пилип Курка прителіпається на куліш, — вдавано поскаржився Нечепа. — Він твою, отамане, з'яву носом чує. Я його перепиню.

Це знову ж таки гра. З Куркою вони цапкаються й мають од того цапкання розраду, покинь Грушівку Курка, на другий день згладиться звідси й Нечепа. Сірко те знає, посміхається у вуса.

— Як ти його перепиниш? Вже перетерпимо.

— Чогось бджола втікає з пасіки, — поскаржився Нечепа. — За минулий тиждень втекло три рої. Вже й водою свяченою кропив — не допомогло. Мабуть-таки, чує щось боже створіння, чує. Я вже й свічки гробовницькі заготував, з воску жовтого...

— На віск для тієї свічки, яку тобі вкладуть у руку, бджоли ще й перги не збирали. І квітки ще ті не вирости, — сказав Сірко. — Хитруєш, Трохиме, боїшся, що справді приїхав пасіку торгувати.

Казав щиро, переконано, аби розвіяти хмарні Нечепині думки, — поважав старого вельми.

— Горб мій почав боліти, ніколи не болів, а тепер болить, — пропустив повз вуха Сіркові слова Нечепа. — Може, то за гріхи мої. Не сповняю в цій пустелі закону божого, буває, й святки плутаю, постів не дотримуюся...

— Бог у серці...

— А скверна все одно в животі. — Зненацька зморшки на Нечепиному обличчі розгладилися, й воно засвітилося зсередини м'яким, добрим світлом. — А так же не хочеться полишати цю божу благодать, — і повів рукою.

Верещала сиворакша в берестяних хащах, двійко диких голубів летіло над байраком. Сонце заплуталося в грушевім гіллі, густе, червоне світло м'якими потоками лилося на землю.

— Годую я тебе, отамане, скаргами, а ти, либонь, ще й не обідав? Сірко звівся на ноги, одстібнув шаблю, повісив її на молоденьку яблуньку.

— Куліш варитимемо. Ось спочину трохи. — Й подивився на сонце. — Ще тільки великий підвечірок.

— Зараз соку вточу, — заметушився Нечепа, бо хоч і дружньо мався з ним Сірко, однак ж отаман!

Сірко пішов до невеликого куреня, що стояв посеред саду. Зняв кунтуш, роззувся, онучі понамотував на халяви чобіт. Нечепа тим часом приніс з льоху корець березового соку, настояного на липовім меду. Сірко подякував, дістав у курені стару кирею і простелив у траві. Горбун знову взяв скісок і поліз у ліщинові нетрі. Отаман лежав і дивився вгору. Над ним розкинула листяний намет яблуня, та такий густий, що жодної

небесної проталини не було видно. Серед листя густо червоніли яблучка — маленькі й лискучі. Сірко подумав, що навіть йому, воїнові, а не господарю, втямки, од чого це: надто густе віття на яблуні, його треба розрідити.

Й далі шкварчала сиворакша, і щебетало інше птаство, й легіт-вітерець ласкаво перебирав на яблуньці тремкі листочки. Божа краса, якої ніколи не помічав. Якщо поле, то рівне чи нерівне — для битви, якщо сонце, то високо чи низько — для битви ж, ліс — для засіки, річка — для байдаків, а для серця — нічого. Байдуже. Ось складе з себе уряд отаманський, заведе в байраці пасіку, посадить башта-нець... Отакий, як у Нечепи. Щоб кавуни — як голови... Кавуни... Козачі голови. А зелене бадилля — то оселедці.

...Оселедці метляються над водою, та ще виблискують гострі вістря ножів. Стрибає, наче поламане колесо поміж небесних баюр, місяць; зорі як розсипаний жар, а ріка заломлює ноги, а ріка густа, як дьоготь, — намагається втягнути козака в глибину. Сірко гребе обома руками, ножа тримає в зубах, тримається одинокої червоної зорі, що блищить над самим обрієм. Врешті ноги дістали мулького дна, він узяв ятагана в руки й тихо побрів до берега. Поруч нього брели інші козаки. Біля самого берега йшли згинці, а далі поприсідали, й вода струменіла по мокрій одежі, й тіло струшував дріж, а він стискав зуби, аби не цокотіли. Хтось приглушено чхнув, й тоді сама втиснулася в плечі голова; десь заіржав кінь і крикнула нічниця. Біля обличчя промайнув кажан. Сірко підвівся. Так само згинці пішов понад берегом. Зупинився. Чекав, коли вигулькне з хмари місяць. Добре, що він закутався в хмари, темінь накрила козаків, але вона накрила й шляхтянський табір. Десь поруч має бути німецький редут. Увечері вони видивилися його з Хмелем. Либонь, видивився гетьман і сказав, що редут уквунтовано слабо.

— Запорожець півдня може сидіти на дні річки без повітря, — сказав, і отамани, що стояли в нього за спиною, засміялися.

Сірко не сміявся. Він би навіть образився за запорожців, коли б гетьман не мав і себе за січовика й не починав з Січі свою велику справу. Дивився на гетьмана закоханими очима. Ворухни Хміль пальцем — кинувся б грудьми на списи. Віра пропікала серце. Було солодко й страшно.

Він ішов попереду козацької ватаги. Вода вже стекла з одягу, тіло ломив холод. Тихо, по-кошачому переліз через земляний вал, підповз під високого воза. Там хтось спав. Сірко завмер на одній нозі, переступив сонного. Знову виглянув місяць і освітив табір. Німці спали, наче побиті. Либонь, виморилися до краю, кілька днів ішли болотами, далі вквунтовували табір, а весь минулий день стояли строем під палючим сонцем. Декотрі попідкладали під голови сідла — побрали з обозу, познімали з себе панцири та залізні шишаки. Декотрі спали в панцирах — мають щастя, тих не чіпатимуть. Очі самі знайшли першого ворога. Цапина борідка стриміла вгору, в руках тримав списа. Так, зі списом у руках, і пішов на той світ зайда з далекої німецької землі. Польський король заплатив йому за смерть.

Боліла в суглобі рука. Ятаган уже не яснів під місяцем, а тьмяно зблискував. А

потім десь збоку пролунав крик. І гримнув рушничний постріл. Спалах був короткий, неймовірно сліпучий. Задзвеніла броня, забрязкотіла зброя. Козаки втікали до Стиру, кидалися з розбігу в дьогтярно-чорну воду. Вона прийняла їх. Але раптом знову вилущився місяць і освітив кілька десятків голів. Для стрільців це були гарні цілі. А потім запалали на березі смолоскипи, й ріка з чорної стала червона.

Він прокинувся, лежав і дивився в густе плетиво яблуневого віття, обнизане ніжним зеленим листям і червонобокими яблучками, а голова все ще притягувала до себе лясські кулі. І обсипав її згори тонкий ценькіт синиці. Холодний туманець обвіяв серце. Сірко ніколи не вбивав уві сні. Вбивали його. Й тоді він прокидався. А коли сам намірявся на когось, йому або вломлювалася шабля, або пістоль не стріляв, а якщо пістоль і стріляв, то ворог не падав.

Отаман зітхнув і скрушно подумав, що чомусь йому ніколи не сніться крислаті яблуні і пташиний щебет. І не сніться йому перемоги, а тільки поразки. Найчастіше — оця. Дим від тієї битви затулив сонце, і вже воно ніколи не дивилося ласкаво на цю землю. Як вояк, отаман, котрий обкрутився в п'ятдесяти великих битвах і майже всі виграв, багато разів вертався думкою до цієї, проходив через її пекло од початку до кінця. Тепер він бачить все по-іншому, і в іншій подобі вступає в неї, і складає про неї інший звіт. Мислиться йому, що дуже часто битви програються тією чи іншою стороною ще до їхнього початку. Й то не через те, що мало було війська, що не так воно розташувалося, що стали супроти нього сили небесні — дощі, спека, вітри й громовиці, а через те, що мав такий чи такий стрій душі той, хто розпочинав її. А той стрій теж складався із чогось: з якихось невдач, з якоїсь скрухи, з горя чи й хворості. До людської душі може налипнути стільки всього, що вона падає на темне житейське дно, як сокира.

Ні, либонь, все не так. І стрій душі тут ні до чого. Хоч потім (потім!) багато балакали у війську, буцім гетьман на той час хорував здоров'ям, що почалися в нього нелади вдома й був невдоволений Тимошем. Сливе не Тимошем, а тим, що Тиміш програв кампанію в Молдавії, і тільки гетьман осягав до кіпця гіркий ужинок, який матимуть з того. Казатимуть: через той свій кепсьмій стрій душі гетьман не напав на лясське військо в дорозі від Сокаля до Берестека й не перешкодив йому переправитися через Стир. Хто скаже навіть сьогодні: міг Хмельницький напасти на ворога на вузьких греблях між Стирем і Берестечком чи ні?! Ця таємниця пішла з гетьманом на той світ. Все залежало від того, яких мав вивідників, яку розвідку чинили його козаки і якою мірою довіряв тій розвідці.

Перші утарчки виграли козаки. В одній з них побував і Сірко. Були б і дотерли на браннім полі Вишневецького з військом, якби не підоспів тому в поміч Конецпольський та не вдарив козакам у спину, і їм довелося відійти за переправу. І скуралі козаки також кварцянних жовнірів на очах обох таборів, і тікали жовніри в табір, а козаки стинали їх. Козацький дух тоді злетів під хмари, а лясський припав до землі.

На все життя у Сірковій пам'яті ті табори — лясський над Стирем і козацький над маленькою, болотистою Пляшівкою. А поміж ними чисте горbate поле, тільки подекуди

мріють кущики лози та хвилюються високі, до пояса, трави. Козацький табір обіп'явся трьома рядами возів, зв'язаних між собою ланцюгами, і вкрився кіннотою. Ляхи виставили наперед гармати, за гарматами — ряди німецької піхоти, теж закутаної по краях кіннотою, далі півколом — гусари з червоними ратищами списів, за гусарами — лясська піхота, бранденбурзькі драгуни і шляхетське ополчення. Зранку поле вкрив туман, а коли він розвіявся і стало видно вороже військо, Сірко виліз на воза й довго приглядався до ворожих лав. Бачив королівську сторожу у тигрових та леопардових шкурах, гусар у залізній броні, з срібними крилами за плечима, в шоломах із страусовим пір'ям, шляхетських ополченців, де кожне воеводство мало свою барву, у панцирах з довгими списами при сідлах, іноземних рейтар в капелюхах з високими гребенями і оком пам'яті бачив у себе позаду сіре козачо-мужиче військо у свитах і кунтушах зі старими рушницями та приклепаними до дубових і кленових держалн косами. То бідність ішла на багатство, то йшли зневіра і відчай на ожирілу пиху і кровожерну лють. Й знову Сірко не боявся: він знав, що бідність завше хоробріша за багатство, а неволя страшніша за смерть. А ще він не боявся, бо попереду війська у горностаєвій киреї з булавою в руках літав на гарячому аргамаківі батько Хмельницький і кидав валечні поклики до війська. Тільки раз оглянувся назад Сірко. Ліпше б не оглядався. Йому замлоїло під грудьми, й лихе передчуття стисло серце. Неначе крило велетенського лінивого птаха, там здіймався білий ханський прапор. Либонь, то було не передчуття. Сірко ніколи не довіряв ханові, ханські слова що пужина, басурман уже одвіяв усе наперед і зерно засипав до таємного сховку.

І те, й те військо стояли супроти одне одного й знемагали під сонцем. Ніхто не відважувався розпочати битву. Коротка мить по тому, як розвіявся туман, здавалася миттю рівноваги. Зараз хтось порушить її й почнеться січа — та мить розтягнулася од ранку до полудня. У ній спакувалися віки, дотеперішні й майбутні, і ввібрала вона в себе стільки страху, надій, ярості, що ними можна було б розтопити небо...

Сіркові лихі передбачення справдилися. У розпал січі хан і татари покинули козаків і втекли з поля бою. Й не просто втекли, а забрали полоном Хмельницького. А потім... Що було потім, про те виспівали-виплакали кобзарі. І як пополудні почала находити на сонце хмара (так воно було насправді), і як заспівали ляхи молитву, і як пішла лава на лаву, і як заревіли гармати й у пороховому диму сховалися обидві лави, і як скаженіли коні та топтали пішаниць, і як навічно спліталися трупи в панцирах з трупами у свитках, і як ляхи зайняли поле, де раніше стояли татари, і як ударили на козаків з трьох боків, і як віяв козакам в обличчя вітер, і як вони відступали до Плящівки, і як зупинив битву дощ, посланий з неба мовби на те, щоб змити із землі криваві плями, і як окопувалися притиснені до болота козаки, насипали вали високі, рови копали глибокі, — посполиті — люди до заступів звичні, та й знали, що тільки земля-матінка може їх захистити, — і як градобоем падали на табір гарматні ядра, і як робили козаки вилазки, і як ще раз уночі з ножами в зубах перепливали річку та сповняли у ворожому таборі криваву мсту.

Сірко теж плив у тій ватазі через Стир, він не сподівався вернутися в табір, одначе

йому знову пощастило.

Про що ж іще співають кобзарі і розказують на призьбах дітям покалічені в тій битві козаки? Ще вони співають про те, як очолили військо Філон Джаджелій та Іван Богун, — спочатку Джаджелій, а далі Богун, — як десять днів і десять ночей билися з ляхами козаки, як погинуло на острові триста звияжців і як останньому з них сам король обіцяв помилування, але козак того помилування не прийняв, а погинув зі славою.

Чого ж не виспівали кобзарі? Об чім мовчать бандури і кобзи? Вони не співали того, як шляхта привезла і поставила на земляні кучугури-бурти нові гармати, як пішов дощ і не втихав три дні й три ночі, як розмокла земля і чорна багнюка натікали в драні козацькі чоботи, як шляхта вимагала видати Хмельницького Тимоша і Богуну і як ревіла тисячоголосе: "Ставай у плуг, бидло, ставай у плуг", як ляхи не хотіли приймати жодних умов на примирення, хоч козацькі посланці нагадували королю, що тричі щадили переможеного ворога і самого короля, випускаючи його з оточеного і вже скураного табору, як влетіла в табір чутка, буцім Хмельницький повернувся, й піднісся козацький дух понад кошлаті дощові хмари, і як та чутка не справдилася...

І як увечері в неділю козаки почали будувати три гатки, як кидали в прокляте болото вози, сідла, кунтуші, чоботи, шапки, навіть порохівниці та капшуки з тютюном. Як пхали поперед себе гармати і вдарили по шляхетській залозі, що чатувала по той бік болота, і як прикривали той трагічний відступ козаки-голоколінчики, посполиті, стояли з косами наспроти супостата, та не вистояли до кінця, й останні кодаки кинулися на гатки овулом, і розламалися гатки, й чимало козаків потонуло в болоті.

Про те кобзарі не співають. Либонь, чинять правдиво: тільки перемоги, що закарбувалися в піснях, роблять невільників сміливцями, тільки побідні погуки — яса — роблять їх вільними. Люди можуть лишатися в неволі, а пісні — ніколи в світі. Вони перейдуть у спадок дітям, онукам, правнукам, чисті, правдиві, величні. І що вам до того, як брів через болото по горло у воді молодий козацький сотник Іван Сірко і як гарматна картеч перемішувала з чорним багном білі лілеї і зелене латаття. Латаття і лілеї виростуть знову. І виростуть сини у Сірка... Сини не виростуть. Виростуть дочки, вони народять онуків. А вже ті народять синів. Може, через двісті, триста років ймення такого — Іван і прізвища — Сірко не лишиться на Україні. Його правнуки матимуть інші імена й інші прізвища. Одначе лишиться пісня. Про тих триста, які поклали за ліпше померти, ніж піти у неволю, і про всіх інших, які чесно, до останнього віддиху служили своїй рідній землі. Пісня закарбує навіки одне ім'я — Україну, во віки віків свідчитиме тим, хто її співатиме, що вони — народ вільний. О внуки й правнуки! Ви оратимете це поле й не знатимете, що кожна ного п'ядь напоена кров'ю. Що й земля ця масна й багата, бо обпилася крові. І колос важкий, повнозерний, бо виріс на тій землі І раптом тривожно стиснулося серце. А чи ж співатимуть? "Боже, — прошепотів, — скажи мені, подай знак: намарні чи не намарні наші жертви і вся оця руїна, овдовілі матері, посиротілі діти? Відкрий мені помисли свої, дай прозріти майбутнє вітчизни моєї. Без неї не мислю життя свого й прокляну внуків, якщо вони забудуть пролиту батьками

кров, зневажать нашу звитягу і наші муки. Готовий стати сеї ж миті перед судом твоїм, тільки скажи, що все, що посилаєш народу моєму, не в безконечну покару, а в майбутню славу".

Лежав із заплющеними очима. Перед ними майоріло щось червоне, здавалося — тріпоче на вітрі короґва. Поволі розплющив гарячі повіки. Якийсь час лежав непорушно. Виринав із власних думок. Неначе з глибокого виру.

Різко випростав з-під голови руки, сів. Стрельнуло в груди, різонуло в боці. У кістках, у суглобах, у всьому тілі зачалися берестецькі, чортомлицькі і всі інші тумани і вже не виходили звідти. Аж не вірилося цієї світлої, ясної днини, що на цьому благословенному Великому Лузі можуть бродити такі підступні тумани і дуги такі палючі вітри. У половини запорожців хворі суглоби, і чимало їх вихаркують з легенів туман разом з кров'ю. Цієї ось, останньої, що минула, осені й Сірка скувала хвороба, більше місяця ходив, як дід Око. Дід Око, колишній запорозький дозорець, просидів піввіку в очеретах, Окові вісімдесят дев'ять, найстаріший січовий дід, простудні хвороби не скрутили його, як інших, а поставили правця, він ходить, неначе нанизаний на ратище, голову не схиляє, далеко бачить, і, мабуть, через те, що біль не полишає його тіла, всіх банітує. Скрізь бачить недбальство, несповнення старих звичаїв і шпетить кожного, кого здибає. Були спровадили старого в січовий монастир, але там йому не сподобалося, порядки там суворі, чернецькі, сварити нікого, і він утік. Й знову швендяє по січових вулицях та хрестить усіх зустрічних скоромними словами, не зачіпає лише Сірка, либонь, через те, що Сірко побував у таких щимках, у таких січах, які й Окові не снилися.

Болячки отаман долає, про болі свої мовчить. І знає, що це ще таки не старість. Десь вона бродить неподалік, чалапає босими ногами поза куренем, а в курінь поткнутися боїться. Ще міцна у Сірка рука і дух його незборимий. І хочеться йому звершити багато, хочеться і далі жити в крутежі й кипінні. Старість починається з обмеження хотінь. "Що з того буде? Та нічого, як і з усього іншого". Саме так: тіло ще міцне, але душа прагне все менше й менше. І врешті всі бажання збігаються в одну маленьку крапку, яка може тліти довго, як іскра на жарині.

Сидіти на колоді й думати про щось своє, упокоритися лагідній днині й медянистому гудінню бджіл?.. Ні, ще рано. Хочеться іншого. І, аж тепер зрозумів, хотітиметься до самої смерті. Його серце не упо-кооиться ніколи — і думка поривається з цього медяного раю в широкий степ, на січовий майдан, на весь неозорий майдан український, у той вихор, в якому прокружляв без спочинку понад сорок років. Він кружляв, як ластівка в табуні кібчиків. Летіти тільки прямо — то смерть. А він таки здебільшого й летів так, не терпів глухих завулків і темних суточок. А доля шарпала його раз по раз, кидала на тини і на мури, він випростувався і йшов далі. Тоді він ще не знав цих слів: "Нужда закон змінює". Законом був заповіт батьків і славних лицарів рідної землі. А вихри ставали дедалі дужчі, і вже не видно було видноколу, вже й сонця було не видно. Лукавили вороги, лукавили й деякі друзі, і, щоб не видати таємниць всього товариства, щоб ворог не вистинав війська, іноді самому доводилося "змінювати

закон". А серце й далі не мирилося з тим, завдавало катівницьких мук. Він карається й нині, каратиметься й далі, до могили, і, мабуть, у могилі, що не зміг звершити задуманого, коли вперше взяв до рук шаблю. Помре з нею в руці. На спокій не має права.

Сірко рішуче одчахнувся од тих думок, встав і пішов до куреня. Сонце вже зависло на самісінькім краю балки, воно було схоже на щойно викуване в кузні колесо, здавалося, ще мить — і покотиться по схилу та запалить ліщину. Нечепа вже порався біля казанка, з трави стирчав гострий горб і крайок бриля.

Куліш варили під старою грушею-пилипівкою, до кулешу Нечепа подав горох тертий, а Пилип Курка приніс варених раків. Він таки не припізнівся, прийшов, коли куліш уже умлівав на жару, пафкаючи тугими, гарячими бульбашками. Це був високий, неначе жердина, худий чоловік Сіркового віку у чорній хламиді, рябий лицем, з тонким, як мантачка, носом і довгими вусами. Пилип Курка — колишній січовий дяк, який добровільно відрікся від свого сану і перейшов у запорожці, а по кількох роках — у січові пасічники. А чорну рясу носив, щоб мали його за чорнокнижника й боялися. За його спиною, на безпечній відстані від жару, що пострілював червоними іскрами, ліг великий і теж худий одновухий пес з недобрими очима. Пес і справді був недобрий, нишковий, нападав спотиньга — без голосу, міг хапнути за литку несподівано, ні сіло ні впало. Чи не найбільше суперечок поміж Нечепою і Куркою виникало через того пса; Нечепа казав, що зроду не тримав би таку препогану тварюку, й просив не приходити з Гадом (так звали пса), але Курка не зважав на ті прохання, й щоразу слідом за господарем волікся і його недобрий охоронець. Сам Нечепа тримав песика маленького, розумного, котрий тільки сповіщав господаря про чиясь з'яву, на кожного звіра подавав інший голос, вночі пильно стеріг пасіку, а при небезпеці ховався в тісній дірці під куренем. Там сидів і тоді, коли на пасіці з'являвся Пилип Курка з Гадом. Сірко на мить приплющив очі (спомини сьогодні запліскували його) й побачив іншу постать і іншого пса... Висить посеред двору закопчений казанок, і білий дим стелиться попід лісяним хлівом, і рябий пес відбіг далеко, аж до воріт, пирхає од диму, й кашляє, похлипнувшись димом, батько, одганяє дим од обличчя баранячою шапкою. Батько любив варити кашу посеред двору. І очі в нього були веселі, і дві круті, веселі — од диму — сльозини викотилися з очей, поблискують, неначе крапельки соснової живиці. Малий Іван із братом допомагають батькові. .

Оце і весь спомин про батька. Той загинув, коли Іванові не виповнилося й десяти років. Батько був схожий на Нечепу, надто вдачею — добрий і сумирний.

На дні байрачної приладі споночіло швидко, одначе з того ж грушевого гілля вже випручався тонкий, але ясний серпик місяця, й золотими гудзиками розсипалися по небу зорі, й грушевий корчик салапав двома язичками, — відсвіти од вогню грали на обличчях, на ложках і чарках, на мідному куманцеві, що стояв посеред сірячини, розіслані для вечері. З неба, з Чумацького Шляху, сипався білий пилок — божа сіль, святі досолювали й без того круто присолений куліш. Він був гарячий, заправлений салом і диким часником, ще й зараз, вже знятий із жару, вже на землі, пафкав і

белькотів щось у гарячці та пускав пару. Перший черпав з казанка білою липовою ложкою отаман, за ним — Нечепа, срібною, турецькою, і вже по тому Курка — мальованою, круглою, великою і щербатою. Докучали комарі, й Нечепа кинув на жар кілька сухих кізяків, димок потягло вгору, він заструменів і танув у темно-синій безодні. Пили калганівку, їли куліш із тертим горохом, ласували раками, запиваючи їх березовим соком.

— Їмо-їмо, а наче й не їли, — сказав Курка, витягуючи довгу, як у гусака, шию та заглядаючи в казанок. — Коли б, пане Іване, не того... Колись пригощали мене таким кулешем. Блукав у плавнях і набрів на косаря... Він і запросив до вечері. Казаночок маленький, їмо, як за себе кидаємо, а хоча б на палець над'їли. Я помітив теє та давай хреститися за кожною ложкою, а тоді дивлюся — кулеші в казанку тільки на денці.

Горбун сьорбав куліш, скіпки не піднімав. Й тоді Курка зайшов з іншого боку.

— 0-хо-хо-хо-хо, хотів би не согрішити, однак з тобою, Трохиме, согрішиш. Влови та й влови йому раків. Ог і вловив, ось і поїли, й оскоромилися. Страшний це гріх — їсти в піст м'ясо.

— Ми їли не м'ясо, а рибу, — заперечив Нечепа.

— Ти що, вродився вночі, що не знаєш: раки — м'ясо, а не риба.

— Всяк учений християнин знає: раки — риба. Довго сперечалися, до яких божих створінь віднести раків, а тоді Нечепа сказав:

— Опріч того, я безгрішний подвійно: по-перше, раками пригощав нас ти, по-друге, не знав і не знаю, можна чи не можна в ці дні їх їсти. Моє незнання звільняє мене від гріха.

— Погляньте на цього водолія, — підніс догори руки Курка. — Та ти ж у гріхах по саму шию. Чи ж можна вважати себе праведним, не знаючи закону божого!

— Бог у серці, — смиренно відказав Нечепа.

— Взяв ти дорогу на небо, а вона, як та грушева палиця, геть крива.

— Богохульствуєш, дяче. А того й не відаєш, що можна знати божий закон од аза й до омеги, й сповняти його, й, сповняючи, коїти великий гріх.

— Небесне воїнство! — удавано жажнувся колишній дяк. — Що ти мелеш? Грішити, сповняючи божий закон?

— А то ж як. Ти забув позалітошню чуму, яка лютувала на святу покрову. Маловірні розбіглися по лісах і водах й лишилися живі, а всі ті, хто пильнував строгого церковного закону, погинули від бобонів.

— Бог послав спитаніє у вірі сильним синам своїм.

— І забрав?

— Забрав.

— Яке ж тоді це спитаніє? Покрова лишилася без вірних синів своїх, — переконано мовив Нечепа й поправив патичком корчика, що почав пригасати.

— Найправедніший з них, піп Василій, залишився живий.

— Він — найбільший грішник у своїй праведності. Ходив відспівувати мертвих і розносив чуму.

— Але ж сам залишився живий.

— Бо бражник був, всі кістки, все нутро просякло горілкою, чума не брала. Ще й праведність його така — відспівував тільки багатих.

Сірко уважно слухав суперечку. Було в ній щось блюзнірське: колишній дяк Пилип Курка, котрий мав би насамперед пильнувати божого закону, насправді зумисне безбожно його перекручував, переступав якусь межу, за якою втрачалася святість, від того аж моторошно ставало, — але йшлося про щось глибше, серйозніше, що стосувалося людської душі, людського буття на землі. Сірко здогадувався, що здоровий і дужий Курка потаємно заздрить горбунові (одначе заздрить не люто) — його вченості, мудрості, а надто ж розважливості, надто тому, що в того на все — своя мірка. Сірко теж давно в тому впевнився: вельми вчений чоловік Трохим Нечепа. Може, й справді він не знає всіх святих таїнств та всіх церковних канонів, зате знає закони, за якими має жити кожен праведний християнин. І не тільки християнин — кожна людина. Помандрував по світу, перебачив люду всякого й ставився до іновірців не як до виродків, а як до людей. Отим, що має на все власне думку, Нечепа особливо близький Сіркові, адже кошовий одвіку звик скрізь класти власні карби й не примірятися до чужих мірок.

— Я сам тоді помирав, — задумано казав Нечепа, — і вже не сподівався побачити білого світу. Вже мені меркло в очах, і слова молитви плуталися в голові. Лежу, дивлюся на двері й думаю: ось-ось вона зайде. Отак ступатиме, отак триматиме косу... Й таки вступила. Вже не бачу, але чую: чалапає. Вона, думаю. Більше ніхто в чужий курінь не прийде. Зір мені застелило зовсім. А воно — чалап, чалап... Та прямісінько до божниці, де в мене лежали гроші. Й тоді я як крикну: "Ізиди, сатано". Де й голос узявся. І розвиднілося мені враз, і побачив я рясу зелену і потилицю Василійову. І в ту мить лопнув мені під пахвою бобон синій. А я сам, дякуючи творцю, почав одужувати. — Нечепа помовчав і помішав патичком у жару. — Отож і кажу я, що божий закон треба сповняти не стільки молитвою, скільки праведними ділами.

Сірко чомусь і собі пригадав, як під той мор було пограбовано Самарський монастир. Ченці в монастирі вимерли, а ті, які не вимерли, розбіглися по річках і луках, лишилися тільки двоє — старий чеpecь і воротний. Про те почули двоє прибишів, пішли в монастир, сонного воротного убив обухом один кгвалтівник, а другий убив ченця, коли той молився при світлі лампади. Содіяли страшно, й не побоялися бога, і забрали гроші в трапезній у скрині, здається, таляри, і пояси шовкові церковні, й китайки жовті три штуки, й інше церковне начиння. Їх упіймали й презентували до суду церковного і світського січового. Й скарали на горло, й про той святотацький розбій січовики гомоніли довго. Сірко й сам не раз розмірковував: як-то важились розбійники на гріх перед божими образами, перед очима святих!

— Пасічників нині ніхто не шарпає? — запитав про всяк випадок.

— А що в нас взяти? — мовив Курка.

— Так і Клим Пісочник казав. А коли припекли прибиші розпеченою лопатою — вказав на горнятко із золотими, — під'юдив Нечепа. — А в тебе, дяче, грошики

водяться.

— Мої гроші по людях ходять, — невдоволено відказав Курка. Скільки Сірко знає Курку, він завжди отакий — роздратований, чимось невдоволений. А чого? Сірко подумав, що ми іноді мовби самі собі вороги. Проживаємо життя не в широкому світі, а у створеній у власній душі в'язниці.

Голосно, з привиском позіхнув за спиною Курки пес, десь у гущавині зареготала сова. Місячний серп випручався з грушевого гілля. На заході зірвалася зоря й полетіла, лишаючи за собою білий слід.

— Наткав ти, Трохиме, небилець, — утікаючи від розмови про гроші, повернув у попередню колію балачку Курка. — По твоєму розмислу, і кров можна пролити й лишитися праведним.

— Аякже. Пророк Іезекіїл сказав: битися за праве діло треба тільки з волі святого духа.

Сірко здригнувся, повів плечима, неначе від холоду. В глибині душі підозрював, що завели всю оцю балачку дяк і горбун не випадково. Одначе, примусивши замовкнути їх, не примусиш мовчати голос, що затаївся на дні власного серця, ці тривожні думки кружляють у голові кожного воїна, надто того, хто не тільки посилає на смерть інших, а завдає її власною рукою. І йшлося тут вже не про порушення церковного чинопорядку. Одного разу, коли ієромонах, правлячи молитву, не вельми щиро просив у бога перемоги козакам (а було це перед походом, і Сірко до початку служби натякав на це попові), кошовий вийшов зі свого бокуна, перепинив ієромонаха й сказав: "Якщо, попе, тобі забракло віри в козацьке воїнство або так вже облінився твій язик, котрий лиже таки ж запорозькі меди, то ми знайдемо собі іншого ієромонаха, а тебе пошлемо ловити у ковбанях карасі" Отже, йшлося про те найбільше, з чим дедалі частіше залишався Сірко наодинці і проти чого шукав собі захисту та твердого опертя. Пора ж бо було думати про спасіння душі, а чим її йому, воїнові, спасати? Чомусь згадалася перша смерть, яка впала з його руки. Їхали вони зі старим козаком Качаном у своїй-таки Слобожанщині понад річкою Оріллю в дозір. День був осінній, холодний і вітряний, козаки куталися в киреї. Качан раз по раз зупиняв коня і злавив на землю по малій нужді — старого мучила застудна хвороба. Потім Качан наздоганяв його мишастим коником і знову їхав поруч. Поминули шелюги, верболіз, що росли в долині. Качан зупинився біля кущів, а Сірко виїхав на горба. Виїхав, притримав коня, і в ту мить щось мовби вдарило його в спину. Він оглянувся й побачив мишастого коника і якусь темну купу на землі. Не одразу й збагнув, що то таке. А тоді завернув коня й вихором полетів до кущів верболозу. Назустріч йому із землі підхопилося двоє татар, один натягнув тятиву лука. Сірко провис на стременах нижче кінської гриви і вже не чув посвисту стріли, вдарив татарина кінськими грудьми, крутнувся конем на місці й майже на льоту брийонув шаблею волохатий клубок. Другого татарина він не побачив, — той шаснув у лози, — скочив з коня (те було необачно, татарин міг напасти з кущів, але не напав), схилився над Качаном. Обличчя тому було сіре, губи потягло вбік очі закотилися під лоба. Татари вдарили козака по спині дубиною, а вже по тому скрутили сирицею

нерухоме тіло. Сіркові довго довелося одхаючувати Качана, а вже по тому так само довго стояв над татариним. Це був зовсім молодий ординець, в нього щойно засіявся вус, — ясночолій і довговидий, зовсім і не схожий на татарина. Він болісно скривив уста й затулився рукою, мовби й мертвий чекав ще одного удару. Сірка пойняли подив, сум'яття. Він вбив людину. Тоді ще не думав, що це ворог його віри, навіть забув про те, що й сам міг опинитися в сириці або й лежати мертвим на цій посивілій траві. Трави сивіють тільки од старості, а люди ще й з горя.

А Качан підвівся, штовхнув ногою нерухоме тіло. Ще сказав:

"Добре ти його потягнув". Сіркові не сподобалася похвала.

А потім і сам хвалив козаків за добрий удар, за важку руку. Бо тільки важка рука може порятувати людність у їхньому краю. Легка рука для скрипки, для бубна... А чи ж багато треба таких рук? А може, й багато...

— Віра без добрих справ пуста, — сказав Нечепа. Сірко прислухався. "Віра без добрих справ..." А які добрі справи чинив він? Походи та січі криваві...

Тонкий і чуйний чоловік Трохим Нечепа. Якимось десятим чуттям вловив отаманів настрій, відгадав його мислі й провадив мовби сам до себе (а може, й справді розмовляв з собою в думках):

— Бог бачить всі діла на землі, праві й неправі. Здійнята вгору правиця з шаблею за вдів і сиріт, за стоптане жито — завжди праведна. На загарбання маєтностей, на погорду перед іншими, на запо-лучення урядів — неправедна. Ниньки в усьому тому важко розібратися. Настане друге пришествя, настане суд страшний, і явимося всі перед, господом в наготі своїй. І вже не прикриють гріхів ні ряса, ні жупан, ні сірячина. Багато сходив я світу, багато бачив. Бог за гріхи мої покарав мене горбом. Але якби я був молодий і здоровий, то вибрав би собі в провідники по тій дорозі, що через нетрища і байраки, в світи тамтешні, не єпископа, не ієромонаха, навіть не схимника, а такого чоловіка, що жив правдою, служив ближнім своїм.

Добре, м'яке Нечепине обличчя сховала тінь від бриля, було видно тільки підборіддя та губи, на яких стрибали білі відсвіти. В прозорій тиші, що повисла над байраком, його слова лунали провісницьки. Навіть Курка не спробував повернути їх на кпин. Він лише сказав:

— Схимник молиться за увесь люд.

— Що ті молитви, коли плачуть сироти і вдови, — заперечив Нечепа. — Я не пам'ятаю, щоб хоч одна молитва, крім хіба божої, нагодувала голодних і заступила поле од супостата. Добрі то справи чи лихі... Дивлячись з чийого ока: божого, козачого, посполитського?

Сірко зітхнув і подумав, що й їздить він сюди, в Грушівку, не вибирати місце для пасіки, а... щоби розібратися в самому собі. В тому, що наплутало життя, в тому, чого не зрозумів сам і чого, може, не зрозуміють ті, хто піде по його слідах. Ніби і йшов рівно увесь вік, а мережка слідів позаду лишилася нерівною. І основне — вони нікуди не привели. Й, мабуть, вже не приведуть. Хто піде по тих слідах? До якої межі? Скільки їх буде? Чи зможуть протистояти світу, жорстокому і неправедивому? Звідки засвітить

їм сонце? Будуть господарями своєї землі і долі чи сповнятимуть чиюсь волю? Того не міг знати, навіть не міг проникнути думкою за перші гони — попереду стояв морок. Який же заповіт залишить він нащадкам? Жити добром, правдою... Він жив добром. А вони чим житимуть? Смиренністю, покорою богам і долі? Їй досягнуть чого? Ні, в цьому світі смиренністю не досягнеш нічого. "Добрі справи — це ті, що в ім'я рідної землі і рідного люду", — подумав Сірко. І ще подумав, що в тім огромі, в тім хаосі, що нагромадився у власній душі, йому самому не розібратися, та й не варто гаяти на те час. Принаймні поки що. Може, коли вже обсядеться в Грушівці й ночі стануть довгі, спробує розікласти все, що накидало життя, по кількох коморах, але зараз йому доводиться дбати про інше, круто обмислювати день прийдешній і все, що він несе з собою.

— І все ж словом можна досягнути більше, ніж шаблею, — не здавався Курка, й не розпізнати, зі щирого переконання чи од ворохобства власної душі, од звички казати всім навперекір. Адже і Сірко, і Нечепка підозрювали, що він давно розплювався з богом і з усіма архангелами і якщо вірить, то лише в святого духа.

— Тільки треба, щоб те слово почули й зрозуміли всі. Треба такого слова, яке прийняв би в серце кожен.

— Немає такого слова, — сказав Нечепка. — Їй, мабуть, ніколи не буде. Словом ще можна привести до страху, покори в церкві. А вийшли — вже кожен міркує про своє. Та й помисли трохи ширше: навіть слово боже не однакове. Бо не один в світі бог. Через те й слово не однакове. Одна людина не може нав'язати іншій себе і свого бога.

— То не люди, то погани, — сплюнув у темряву Курка.

— А вони кажуть: погани — ми. Кожен божий нарід каже, що він — найкращий. Що може бути гіршого на світі, як нав'язувати себе іншому. У кожного своя душа. Нав'язана, вона сама стає нечестивою і малою.

— Але ж вони хочуть понищити нас, — вже насправжки обурився Курка.

— А я про те нічого й не кажу. Напасники завжди неправі. Я казав про увесь світ, про всі племена. Знаю, що це неможливо. А от як задумаюся, починаю гомоніти на всіх мовах, які знаю. Слова інші, а суть одна. Помиріться, зігрійте свої серця любов'ю.

— Таж не однакові серця, — чогось зворохобився Курка. — Те жадібне, а те щедре, те лихе, а те добре... Не однаково у них любові, добра чи злості. Та й за віщо їх, людей, любити. Подумай сам, за віщо, Нечепко, тебе можна любити?!

Нечепка здригнувся, неначе од удару, затулився долонею чи то від огню, що спалахнув раптом, чи то від Курчиних слів.

— Знаю... мене, горбатого, ніхто ніколи не любив. Люблять гарних. Якщо він вродливий, та ще багатий, та ще нескупий — тоді всі люблять. Так само люблять красивих коней.

— До чого тут коні? — муркнув Курка.

— До того ж таки. Бо гарні. А шкапу не любить ніхто. Бо вона шкапа.

— А як же інакше, — зареготав Курка і оцирився, в темному проваллі рота зблиснули великі щербаті зуби.

— А так. Нічого ти, Курко, не втямив. Вже скільки віків проголошують у церкві попи: "Полюби ближнього", а його ніхто не любить. Саме ближніх здебільшого й не люблять. Далеких, тих, яких не знаємо, яким нічого не офіруємо, любити можна. Бо це нічого не коштує. Ось ти... Ти до мене ходиш, бо на пасіку мою націлився. Якби я сказав, що оддам, то й полюбив би... За пасіку.

Курка одвернувся. Либонь, Трохим зачепив його за живе й той вперше за вечір збентежився по-справжньому. Сірко тихенько засміявся й по тривалій мовчанці мовив:

— Утрись, Пилипе, та подякуй за науку. Трохимова тут правда і на лице, й навиворіт. Я оце сказав би... сказав, якби Нечепа не думав, буцім і я чекаю не дочекаюся, коли вже він згладиться з цього байраку...

Нечепа підвів обличчя, глянув на Сірка, на ньому лежав легенький докір.

— Знаю, отамане, що жартуєш. Ти собі інше місце назнав. І яблуньки посадив.

— Ну, якщо знаєш, мусиш знати й інше. Горбатий ти, вибачай, але душа в тебе чесна. Б'ю тобі за це чолом, — кошовий справді здійняв шапку й вклонився старому. — Б'ю чолом і поважаю щиро. Й інші тебе поважають. Гарного клича ти чоловік і гарну славу по собі залишаєш. А що є на землі більшого за добру славу по людині? Тільки діла її, але ж од них вона й починається.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ

Ой Січ — мати. ой Січ — мати,

А Великий Луг — батько;

Гей, що в Лузі заробити,

Те у Січі пропити.

Народна пісня

На другу пречисту по всіх куренях варили гультяйський борщ і пекли рибу — судака, і стерлю, й коропа-чорнокрапа, курінні вцідили кожному по окові горілки. Закушували оселедцями, чабаком, рибцем, а борщ упрівав у сінях на кабицях, відтак кухарчуки знімали з гаків, що були прикріплені на ланцях до сволоків, велетенські казани й пірили їх на дрюках у двір — обідали просто неба на широких попонах. Гаспидськи червоний, гаспидськи гарячий, гаспидськи наперчений борщ шипів і булькав, і пахощі стояли над Січчю, аж святі умлівали на небі. Горами лежав на постілках покрайний велетенськими скибками хліб, і тараня в'язками, і оселедці у ваганах, і кав'яр солоний у горщиках та бочечках. Гуляй душа без кунтуша!

Воно б і гулялося, якби не думка про завтрашній день. Ждан не поспішав до дармового харчу, хоч у голові наморочилося від запаху борщу та оселедців і слина наповнила рота. Постояв біля скарбничної комори, потинявся біля прикурінків, — Дядьківський курінь хоч який великий, однак не вмщав усіх козаків, і з двох боків до нього прибудували по куреняті, — і аж тоді сів скраєчку на попону. Вже три місяці, як він полишив свою лукаву службу в Батурині й прибився на Січ — вписався молодиком у Дядьківський курінь. Ішов з гетьманської столиці без шеляга в кишені, сподівався на запорозьке привілля, однак воно виявилось круте. Сідаєш до столу обідати — кинь кухареві в карнавку на вечерю. Задарма й на Січі галушки до рота не стрибають.

Звичайно, з голоду не пропадеш: пожаліє хтось із запорожців, кине в карнавку чи на тацю за тебе ті шеляги, але ж по тому страва в горло не йде. Соромно старцювати рукатому й ногатому молодому. І ніде тими руками приробити. Ще повесні відійшли козаки по зимівниках, що за ярликами, давно скінчилися весняні рибальські гарди і косовиця, і стадників найнято до зими. Кілька днів виловлювали коростявих коней та відганяли їх за озеро Свиняче Морс, мастили дьогтем, але пасти їх Жданові не випало. До Січової залоги, яку утримує своїм коштом Січ, його, ясна річ, не прийняли — молодий-бо і в боях не гартований. З братом Митрофаном, січовим підписарем, розплювалися навік. Може, й не навік, а таки вельми неприємно зустрів Митрофан Ждана на Січі, дорікав, що той полишив таку гарну службу при гетьманським дворі, раяв повернутися назад, натякав на якесь багатство, на якісь уряди, що чекають на братів у майбутньому, тільки треба, мовляв, сповнити одне високе повеління. Тоді Ждан остаточно упевнився, що він потрібний Митрофанові не тут, а в Батурині, й потрібний не як брат, а як... Тій думці боявся дати волю. Холонуло в грудях, і гірка липучка склеювала горло. "Боже, — думав, — невже таки правда?" Кому ж служить Митрофан? Служити ж бо двом правдам не можна. Для того треба мати дві душі, а такого людям не дано. Або ж розчохнути душу на дві половинки — чорну й білу, ні, не так, душу розчохнути не можна, од гнилої половинки негодящою стає вона вся. Білими снігами власної душі вгадував ту чорнішу сажі чорноту й жахався: Митрофан запродує товариство. А запродувати товариство — то найбільший гріх у світі. Він уже не хлопчак, уже стер дві пари підшов у покоях, наслухався й надивився, бачив науст і підступ у шовках і соболях, сукні й парчі, бачив убивць з янгольськими пиками і нечестивців з ясним поглядом. Страшна то служба — таємних підглядачів. Той підглядач зирить оком за полковником, а накажи — донесе й на господу-бога. Немає у тих людей святинь у серці, бо й не належать собі, вони відвикли й не мають права чинити на свій розмисел, та й на думку власну не мають права. То вже не люди, а пастки для інших. Невже й Митрофан такий?

Сумніви гризли і ятрили його серце, він аж був упав у відчай і страждав страшенно. Він би, може, заспокоївся, якби знав остаточно, так воно чи ні. Ті сумніви несамохить потвердив сам Митрофан. Першої миті, побачивши на Січі Ждана, він розгнівався, навіть розлютувався, а тоді потягнув у шинок, і напував горілкою, і торохтів, торохтів, розпитував про гетьманський двір, а найдужче — про нього самого. Він боявся, він вивідував, чи Ждан не дознав чого, а також хотів знати Жданові наміри, Жданів стрій душі, чи не донесе, чи не виляпає чого. Ждан тоді зрозумів: не треба нічого казати, не треба впевняти Митрофана, що нікому не викаже своїх здогадів, він уже не довіряв Митрофанові зовсім і боявся його й через те вдавав, буцім нічого не знає, вдавав, і показав це в розмові, й геть розвіяв Митрофанові сумніви, і той заспокоївся й очужив зовсім, ще й натякнув, щоб Ждан до нього за допомогою не звертався. А Ждан і не збирався звертатися, він сумно й гірко дивився на брата, йому аж не вірилося, що це його брат, шукав у серці якоїсь краплини, якоїсь бруньочки, котра б розкрилася братерською любов'ю, й не знаходив. Він зовсім не знав, що воно таке, братерська любов, як і всяка

інша, крім хіба любові до Парасочки, так у ту мить і вона здалася йому несправжньою.

Їм обом щастило: В куточку, де вони сиділи, панував смерк, і не треба було дивитися один одному в очі. Він здогадувався, що оцей гарнющий з вигляду, оцей козак-чорт ненавидить його смертельною ненавистю, як усі чорні душі ненавидять душі світлі вже за одне те, що вони світлі, а він ще ж не послухався братових намовлянь, побридував ними, а відтак і ним самим. Гіркою була горілка, гіркою балачка, й коли Ждан торкався думкою майбутнього, воно теж було гірке. Отак вони розійшлися, а за кілька днів Митрофан відбув з якимось посольством на Дон і мав лишитися там аж до осені. А Ждан страшенно переживав, тепер вже думав про те, що треба йому було об'явитися з усім перед Митрофаном, і просити, і молити його, й заклинати, аби одкинувся од того свого лютого промислу. Він не вірив, що переконав би Митрофана, та й, можливо, той надто глибоко загруз, але ж треба його якось рятувати. Втішався тільки тим, що Митрофан поїхав і вся ця справа, вся розмова відкладалася до осені.

Біля Жданових ніг терся курінний кіт Прибиш. Він теж не наближався до казана. Той кіт і спав біля Ждана, й лише його та кухаря Панька зустрічав далеченько на стежці до куреня. Котів і собак притягує до Ждана якась магічна сила, вони ходять за ним, неначе приворожені. Прибиш — старий і вреднючий кіт. Запорожці заводять котів тільки мужської статі, проте ті не дотримуються суворого січового закону, точніше, не дотримуються його кицьки, зваблені великою кількістю нешлюбної котячої паруботи, вони іноді прибиваються на Січ, й тоді попід січовими куреннями лунає закличне м'явчання та несамовите шкварчання.

Не поспішав Ждан до дармового борщу — аби не думали, що голодний. Вправно шмагали ополониками короткочубі, стрижені високо, по-дядьківському, кухарчуки, — кожен курінь стрижеється по-іншому, вправо краяли статечні запорожці хліб, і все ж січове лицарство за такою справою без білої челяді накликало трохи на кпин, а трохи на співчуття. Ждан хоч сам не одружений, проте звик бачити біля полумисків і казанків чепурних молодниць та бабусь у фартушках і чути співуче, ласкаве жіноче слово. Вже ніби звик, а ніби й не звик до січових звичаїв. Жіночим духом тут і не пахло, про жінок тут не говорили, й не заведено було про них говорити, здавалося, запорожці склали на це особливу обітницю, і оця їхня суворість викликала повагу, а водночас співчуття.

Горілки Ждан випив чверть кварта, — чверть кварта оддав козакові Чайці, який найчастіше кидав за нього на тацю шеляга, — але навіть від тої мізерії сп'янів, а сп'янівши, раптом поклав собі найнятися завтра до рибальського отамана.

Та думка засіла міцно, та й вдачу Ждан мав таку — сповнювати усе, що задумав. Отож завтра він піде до шинку, де наймаються голоколінчики.

Отак подумав, несучи в черепочку борщ і розмочений хліб Шайтанові, який уже не міг, бо постарів, кутуляти м'ясо і майже не вилазив з буди. Шайтан його упізнав по запаху, лизнув руку й заходився хлебнути.

Шинок, наче підпилий дід, що вийшов на перехрестя, обіперся на два костури й виглядає, з ким би посваритися. Але хоч і згорбилася, й осіла стара будівля, одначе ще

міцна, з доброго дуба. Вікна, котрими витрішилася на майдан, завішені од мух розхвойданими мочулами [30], вітер ворувив їх, і від того здавалося, що то велика голова либає повіками. Під шинком — три великі липові колоди, покладені тут не без умислу: обсядуться на них братчики погомоніти, а тоді котромусь і закортить закропити балачку або запити якийсь дрібний гендель, чи й просто нашкрябають із глибоких кишень в кинуту просто на землю шапку на кварту-другу.

На гребені разочок голубів, поправляють пір'ячко, тирликають про щось стиха, й так само низками — на вишмульганих до гарячого блиску колодах — голоколінчики. А ще чимало їх пооблягалися на свіжому, після другого обкосу, моріжку. Ще одна колода — зоддалік, на ній статечно сиділи козаки, але не голоколінчики, просто бідаки. Біля них місця не було.

Ждан обвів поглядом голоколінчиків, і йому аж у горлі зашкрябало. Лише кілька чоловік зі всієї збірні не згубило людського чину, мали свити й чоботи, деякі були навіть при шаблях. На решті ж — тільки штани та сорочки (й на кожному шапка), а були й такі, котрі прикривали стид рушником або якоюсь мішковиною, обіп'явшись нею довкруг стану. Та ще поблискували мідні або олов'яні хрестики на волохатих грудях. Одежу давно пооддавали в заставу шинкареві, декотрі примудрялися заставити чоботи та жупани по кілька разів — випросить, буцім сходити до церкви, й заставить в іншому шинку. Надто привернули Жданову увагу трое голоколінчиків — лежали рядочком біля колод, голови поклали на шапки, а стид прикрили однією рогожею. Вигравали носами, наче пастухи дудками, Тут були всілякі молодці: козаки і аргатали, колишні посполиті і старшини, колишній підпаламар і навіть колишній студент всіляких вольних наук із Києва, єдиною ознакою вченості котрого лишилося обгризене гусяче перо за вухом, бо в похвальбу, що володіє латинським і грецьким діалектами, ніхто не вірив. При Ждановій з'яві голоколінчики заворушилися, збликали на нього лінивими, неприязними очима. Ждан вже збирався вшитись звідси, як раптом на колоді посунувся дебелий, з великою кудлатою головою козарлюга у чистім, хоч і не дорогім тузинковім жупані й сказав:

— Сідай, хлопче. У ногах правди немає.

Козак вочевидь не був голоколінчиком. Ждан оддав йому поглядом дяку, сів на лискучу колоду. Скосив очі на козака. Січовик схожий на ведмедя — такий же великий і кудлатий. Руки волохаті, і стріхами брови, і круглі очі-вирла.

Січовик поплямкав товстими губами й сказав:

— Бачу, зелений і на Січ прибився недавно.

— Недавно.

— Якого ж ти роду-племені? Як звати? Мене — Кирилом. Ждан не встиг відповісти, як зашелестіло під шинком:

— Жмурко йде, Жмурко йде...

Через майдан дибав на довгих, негнучких ногах рибальський отаман Гринь Жмурко. Той отаман мав трохи кумедний вигляд — голова прикипіла до короткого тулуба, а ноги мав довгі — здавалося, того чоловіка вирізали з дерева, трохи не

дотримавши міри. А Жмурко — бо приплющував очі. Він і зараз стулив їх — виднілися тільки вузенькі, наче прокраяні різакон, щілинки, ще й по всій пиці розвезена байдужість, буцім Гринь вийшов так собі— прогулятися. Одначе Ждан небавом упевнився — байдужість була вдавана, а очі-щілини помічали все.

— Що, отамани-молодці, гарна нині вдалася погода, — мовив Жмурко й обвів щілинами очей виднокіл. — Дощу не навіє?

— Жабка зелененька ниньки стрибала по березі...

— І туман із Чортонлика курів угору.

— Зібралися на посиденьки чи для якої справи? — правив своєї Жмурко, він не поспішав, знав-бо псяюха: що довше тягнутиме линву, то коротшою вона буде в руках козаків, згодяться на меншу платню.

— Не глумися, отамане.

— Став могорич.

— Я ще, може, й не попливу, — вдавано монявся Гринь. — Бо й плисти ні з ким.

— Як то ні з ким, а ми! — захвилювалися голоколінчики.

— Поглянь, які молодці!

— Вже й не знаю, як бути. І риба, кажуть, погано йде.

— Вчора Хвесько приїхав, каже, є риба в лимані. Судака взяв чималенько...

— Воно можна б і спробувати... Собі на збитки... Ет, будь що будь, — вдавав, буцім здається на прохання голоколінчиків.

— Став могорич, — гукали найнетерплячіші, але на них зацитькали.

— Треба домовитись за ціну.

— Ви мою ціну знаєте...

— Це весняна ціна, — сказав Кирило. — Тоді риба плавом пливла. А тепер спробуй її добути...

— То й чекай весни.

І затнувся. Жмурко поводився хазяйновито, нахабно, одначе за тією нахабністю ховалася й деяка осторога — рибальський отаман січових голоколінчиків трохи й боявся.

Довго сперечалися, отаман трохи поступився, а тоді почав набирати ватагу. Диво, першим, кого він назвав, був Кирило Кайдан. Далі вказав на ще двох козаків, які не пропили чину, за ними — на Ждана, на тих козаків, що сиділи на колоді оддалік.

Назбирав ватагу чоловік на двадцять. Ті, хто не потрапив у ватагу, загаласували, обкладали Жмурка крутою лайкою, погрожували, одначе тепер за його спиною стояла міцна оборона, сказати б — сердюки, як у короля чи султана, й він нікого не боявся, огризався й собі. Голоколінчики вимагали могорича, але Жмурко сказав, що могорич буде вже на острові, знав: після могорича ватагу не зібрати. З Чортонлика, обкружлявши увесь січовий півострів, підігнали величезного човна на два демена і тепер із старої дубової комори, аж за дорогою, носили до Підпільної бочки з сіллю й катраном, зрізи, вагани, сітки великі й малі і неводи, звичайні і велетенські — матули, у яких крила-подоли по десять сажнів, і всіляке інше начиння.

— Горілку не забудь, отамане, горілку, — нервово гукали голоколінники.

Горілку в окованому залізними обручами барилі котив сам отаман з двома крамарчуками. Біля того барила він і сів у човні. Жданові, як наймолодшому, дали в руки шполик — вичерпувати з човна воду. Але човен був новий, добре просмолений — води не пропускав. Стояла спека, степові річки обміліли, й тепер од Дніпра напірали Павлюк і Скарбна, і всі ті води, разом з Чортотликом, вбирала в себе Підпільна й несла широкими луками аж до глиняних правобічних круч, далі повертала вниз, до Базавлука, і вже в іншій своїй одміні мчала на схід, прагнучи віддати Дніпрові воду, яку у нього ж і взяла. Весною і влітку, коли ріки-протоки течуть вспак, запорожці добираються до Дніпра Павлюком.

Течія прудко несла велетенського човна поміж низьких, зарослих очеретом та ситнягом берегів, прудко, так прудко, що обоє стернових — на чардаку й на кормі — ледве вправлялись кермувати. Голі до пояса, плечисті, засмагли, мовби й не дуже налягали на стерна, але човен ішов, неначе слухняний кінь по рівній дорозі. Обоє стернові, а також кармаш, помічник Жмурка, рибальського отамана, не з голоколінчиків, а з досвідчених козаків-рибалок, і плату отаман визначав їм осібно. Козаки спали на сітках у човні, їх не будив ні плескіт води, ні крики лугових чайок-чубарочок, і навіть коли того чи іншого козака хльоскали по обличчю вербові віти, він тільки утирався та перекидався на другий бік, не розплющуючи очей. Гарно пливлося Жданові по січових річках, і гарно пливлося в небі сонцеві над Великим Лугом. "Та вода по каменю, та вода по білому", — мугикав він і дививсь у воду, де течія бавилася при самім дні довгими, зеленими косами водоростей і де зграйками тріпотіли спритні рибки. Раптом попереду щось вибухнуло, в повітря знявся табун великих, ніколи не бачених Жданом птахів і потягнув понад очеретами.

— Баби [31], — спостеріг парубкове здивування Кирило. И усміхнувся. Коли Кирило усміхався, враження сердитості й суворості розвіювалося, натомість обличчя ставало дітинно добрим і наївним. Дуже гарно він усміхався — кутиками губів і очима — темно-карими, без жодної потайної іскорки в глибині.

Ждан захоплено розглядався. З кожним закрутом річки odkривалися нові чудові краєвиди, нові дива. Дуби стояли, як велети, а верби, неначе дівчата на стежці, — гнучкими черідками. А чайок, качок, гусей, всіякого іншого птаства на річках — не злічити.

Човен поминув чималенький, порослий кущами верболозу острів і повернув у кругле, оступлене з усіх боків дубами і кленами озеро. Дерев на острові росли то купами, то по одному, здавалося, порозходилися й посходилися в гурти міцні зеленочубі парубки. На багатьох дубах чорніли буслячі гнізда. Тут течії не було, Жмурко будив голоколінчиків, вони бралися за весла. А далі знову річка, і вузький потяг, що помчав човен, аж падали ниць осоки, й ще одне Озеро, й болото, в якому одпихалися дрючками, поки випливли на течію, котра й внесла їх у Дніпро. Із розмов Ждан зрозумів, що вони пробиваються на самий низ Великого Лугу, в нетрища. Рибальські угіддя, як і сіножаті, поділені поміж куренями (курінні раз на рік тягнуть з

шапок ярлики на урочища), орендаторам дістаються найгірші, та й то з середини літа. Весною запорожці ставлять на ходових річках гарди — лозові запруди— і вичерпують рибу підсаками. Одначе і вліті, уміючи, рибу можна впіймати. Багатий на неї Великий Луг.

Незабаром повернули в бічний рукав, пропливли ще трохи вниз і на широкому допливі пристали до невеликого острова. Ждан зрозумів — вони добулися до місця. Біля самої води лежало з десятків малих човнів — жакових, сіткових, задирчастих, а на березі сірили курені та повітки. Острів випинався горбом, на маківці горба підперли небо два могутні дуби, кілька менших розбрелось по острову, сплелися чубами п'ять осокорів, росло тут також кілька молоденьких кленів та берестів, а над самою водою похилилася стара верба, до якої рибалки й припнули човна. Потім виносили з човна начиння, облаштувалися, пообідали. Жмурко, який розташувався в окремому, отаманському, курені, вточив горілки, виніс кілька в'язок тарані, в'язку цибулі, два шматки старого сала, чотири паляниці хліба, все це поклав на старому, підтрухлому од дощів столі, що стояв під очеретяною повіткою. Липовий корячок не прудко, але й не забарно поплив по колу. Ждан, як і Кирило, не пив, одначе той свою міру горілки влив у пласку глиняну пляшку, заткнув дерев'яною пробкою й сховав у курені. Не пило ще кілька козаків. Ждан з'їв хліба з салом та цибулею, з облущеною таранею в руці тинявся по острову. Розглядався. Курінь хазяйський, курінь кухарський, курінь рибальський, ще одна повітка, а під нею міцний стіл на дубових окоренках, величезні зрізи, вагани, кілька ям, пласкі кам'яні, дерев'яні довбешки, плетені лозові коші — призначення всьому цьому цьому начинню не знав, а розпитати не було в кого. Голоколінчики трапезували, отаман і кармаш поралися біля діжок і зрізів — оглядали, підбивали обручі, Кирило порався в курені. Він підійшов до Ждана, котрий топтався в дальнім кінці острова біля старого-престарого корякуватого дуба, на якому зеленіло лише кілька гілок, а з дупла на рівні двох людських зростів долинав глухий гул. При корені дуба звинувся велетенський вужака, сичав, прядучи рухливим язичком, не втікав. Ждан проганяв його гіллякою.

— Що воно таке? — запитав, показуючи на стовбур дуба. Кирило задер кудлату голову, якийсь час пильно вдивлявся в сухе віття.

— Дикі бджоли, — мовив упевнено. — Не кажи нікому. Завтра чи позавтра видеремо, матимемо мед.

І оглянувся, чи немає поблизу ще медового дерева. Але неподалік стояв тільки ще один дуб, але він був мертвий. На островах стоїть багато сухих дубів, цей же був не сухий, а мертвий. Саме так подумав Ждан. Дуб-велет розвинувся весною, а тоді враз невідь від чого загинув. Такого Жданові не доводилося бачити ніколи. Цілі всі віти, всі найменші галузочки, але чорні, як сажка, і без листя. Жданові чомусь стало моторошно. Від Дніпра хмарою налетіли крячки, падали на воду, щось у ній хапали, й так само раптово всі разом знялися й шугонули понад біло-рожевою піною очерету, розтанули, мовби згоріли в червоному купайлі сонця. Білі крячки — наче білі мислі. Це були молоді крячки, вони літали навперейми з вітром, навперейми зі світом, який налив їх силою і

зіп'є її. Але вони того не знали, як і Ждан, почувалися дужчими за світ. Стрімкокрилі білі птахи запали йому в серце, і він аж повеселішав від самої думки про них.

— Треба вкладатися спати. Завтра буде важкий день, — сказав Кирило. Вони вернулися до куренів. Голоколінчики, запаливши морову губку, всі сиділи за столом. Ядучий димок зносило на воду. Деякі спиналися на пісню, але співали невлад. Кирило виніс з куреня сіна, розіслав на траві, відтак виніс і розіслав по сіну велику білу шматину — полог. По тому взяв полог за пришиту посередині полотняну гульку, підняв його над землею і прив'язав мотузком до гілки дуба.

— У курені душно, — пояснив Ждану. — А без пологу комарі заїдять. Траплялося, зв'язували кого-небудь за якусь провину, найчастіше за крадіжку, й лишали на ніч у траві — заїдали до смерті.

Кирило вийняв люльку, кисет і присів під вербою на обплетений березкою пень. Ждан примостився біля нього. Вода в озері була червона, здавалося, то переливається кров. Просто на очах вона втрачала червону барву, міняла її на зеленаво-синю, далі на темно-синю, аж поки не стала як дьоготь. Вселенська ніч налягла на плавні велетенським крилом. Й одразу засвітилися на небі білі лампади, й саме небо мовби опустилося вниз. Кричав десь у траві деркач, сюрчали коники, якась пташка верещала в кущах по той бік озера. Пролунав глухий виплеск — скинулася велика риба... Кирило докурив люльку, вибив її об вербу й забрався під полог. Ждан лишився на вербовому прикоренку.

Сидів над водою довго. Вже викотився з очеретів круглий, як днище в бочці, місяць, вже доспівали останньої пісні голоколінчики й розбрелися спати — хто під полог, хто в курінь, вже й зорі примеркли, а він все ще дивився на темну воду й стискав руками задерті до самого підборіддя коліна. Пугали десь у північній стороні пугачі, й пугало його серце, смуток накопився, аж хотілося плакати. Почував себе бідним сиротиною, маковою зерниною, загубленою в темному морі ночі, билиною на чужому полі. Нікого в нього немає — ні батька, ні неньки, нікому він не потрібний, навіть братові, Митрофанові, який кує чужим срібним молотком свою неправу долю, а його долю обпугують пугачі. Бач, розшаленіли, як скажені. "Ніде мені гнізда звити і діточок розводити", — чомусь крутилося на думці. Знову й знову думав про Митрофана, але безнадійно, думка проскакувала, як риба з порваної сіті. Що спонукало Митрофана до зради товариства, і як він зважився на таке, й чим йому остирилася Січ? Сподівається там, у гетьманщині, посісти високий уряд і маєтності? Напевне. Тут він маєтностей мати не може, й уряд його невисокий. Та й з того будь-коли можуть прогнати. Либонь, добре, що він. Ждан, назвався іншим прізвиськом, і ніхто не знає, що Митрофан — його брат. Сам Митрофан зажадав того, мабуть, боїться, що дознають, звідки прибув Ждан і кому світив свічки, й виникне недовіра, й потягнеться мотузочок... Митрофан повернеться, і він поговорить з ним... І раптом ясно і страшно осягнув, що ніякі його розмови Митрофанові не допоможуть, що відродити людину неможливо. Він ще довго думав про це, та потім йому спогадався Батурин, спогадався Колиска, спливли на пам'ять веселі Парасоччині очі, й він зронив на коліна дві сльози. Трохи повеселів,

пригадавши Парасоччину клятву чекати, доки не вернеться, але одразу ж знову засмутився: хіба можуть такі веселі очі довго видивлятися когось з далекої дороги. Аж рвонувся від тої думки, коли б міг, побіг би по місячній доріжці через плавні до берега, а далі до Батурина. А вона сяяла, а вона переливалася сріблом, манила до себе. Але по тій доріжці можуть ступати тільки янголи. Одвів очі від спокусливої місячної доріжки, дивився на Кінь-звізду, а бачив лампаду в Колисчиній хаті, а під лампадою Парасочку. З думкою про Парасочку й заснув під пологом, прихилившись до Кирилового плеча.

Його збудив Жмурко, але вже по сходу сонця, й наказав допомагати козакам, які лишилися на острові. Решта ж ще з ночі попливли на лиман.

Тільки раз і випало Жданові вставати по сходу сонця. Бо далі закрутився, як судак у верші.

Пізнього ранку вернулися з лиманів забродчики. Поки вони катранили дьогтем сіті, поки розвішували їх на підтиках та вибирали зілля. Ждан і решта рибалок носили величезними кошами під повітку рибу. Четверо різчиків хапали великі, ще живі, рибини, кидали на стіл, ледь вловним рухом розпанахували животи, патрали, розрізували, обтрушували у дерев'яних ваганах сіллю і кидали в інші коші. Ждан і ще п'ятеро носіїв пірили корзини до велетенських зрізів-солил і вкидали рибу в їдкий саламур, а самі притьма бігли до човна. Й далі чимдуж по тому самому колу, а отаман стояв посередині кола й скіском карбував на ліщиновій лозині кількість корзин та погукував на рибалок. Це вже був не той добрий і сонний Жмурко, який наймав їх біля корчми. Отаманів голос гримів владно, правиця стискалася у важкий кулак, і той кулак один раз вже черконув лінивого рибалку Спудія, колишнього бурсака з Києва. Погукував і кармаш, погукували й солільники, та й сам Ждан розумів: у таку спеку несолоною рибу довго тримати не можна.

Рибалки кружляли по березі, а над водою кружляли, вихрили чайки і білі крячки, вони хапали риб'ячі нутрощі й мчали з ними понад водою. Один раз Ждан задивився на них, загавився, і кармаш штурхонув його межі плечі. В обід передихнули — кухар наварив риби, особливо вдалася щерба, та й як їй не вдатися з молоденьких сомиків, з судака та лящів. Ждан настільки втомився, що аж перехотілося їсти. До вечора ледве впоралися, сідали до столу по заході сонця, й отаман знову виставив сулію з горілкою, одначе цього разу голоколінчики трапезували недовго. Ждан заснув одразу по вечері. Лаштуючись на нічліг, він сказав Кирилові, що вдосвіта попроситься на лимани, але Кирило його розраїв: там ще важче. Тягнути лями — то вража справа, доводиться й у воду забредати, і вплав подаватися, недовго й хвороби вхопити.

— Не подавай голосу, поки тобі не наступили на хвоста. Нехай їй лихо, тій матулі з її лямами, — так скінчив своє повчання Кирило.

Щерба, яку двічі на день варив кухар Саливон, була густа, запахуща, жирна, риба — смачна, одначе на четвертий день голоколінчики відмовилися її їсти — отаман не поставив горілки. Сьорбали руду, солону щербу Кирило, Ждан та ще кілька рибалок.

— Домова була справляти могорич після кожної тоні, — кричали голоколінчики. — Гаруємо день, а душу закропити нічим.

— Де це бачено — кожного дня могоричі, — відбивався отаман. — А тоді спите на веслах. Охрім учора у воду впав.

Його підтримали непитущі козаки, а також ті, хто пив у міру — на свята та з якоїсь нагоди.

— Така була домовна. Так ведеться скрізь, — не вгавали голоколінчики. (Одні вар'ювали за горілкою, інші — од утоми).

— Горілка — що, — сказав козак Кочерга. — Он м'ясо гниле... Ледве вдалося Жмуркові вгвотати рибалок. Одначе коли й наступного дня їм не було чим закропотити душі — голоколінчики збунтувалися. Гостроносий, дзьобастий, як журавель, рябий Онисько схопив Жмурка за груди й почав трусити, як грушу. Одначе непоказний з вигляду отаман так шарпонував Ониська, що той завищав, як пес, і поколінкував по траві, завиваючи:

— Руку вломив, паскуда, руку зламав. Бийте його. Голоколінчики поїдхоплювалися, оточили Жмурка. А той бачив, що непереливки, одразу змалів, розводив руками:

— Та хіба б я не дав, коли б не витекла. Вся до крапельки витекла з барила.

Довго ворохобилася цього вечора рибальська громада, довго не вкладалася спати. А ще й небо спохмурніло, сова пугала на дощ — і нахмарило на душах у голоколінчиків, важке безпохмілля бродило їм у головах, смоктало в грудях, і готові були на найнсрозважливіші вчинки. Колобродилися довго, гомоніли, радилися, що робити. Одні раяли сісти в човна й вернутися на Січ, інші — послати туди отамана з двома веслярами і нехай не вертається без барила з оковитою. Так ні до чого й не домовилися.

Удосвіта на лимани не плавали — спали. Розбудив усіх криком кармаш — бігав по острову й лементував:

— Убили, убили, нехристи, — що ж тепер буде, божечки! Убили! Заспані, розкучмані, стовпилися рибалки біля отаманового куреня. Туди зайшли Кирило й ще двоє козаків. Жмурко лежав на примос-тці з вибалушеними очима, одежа йому на грудях запливла сукровицею. Ще й був припечатаний до примостки гострими рибальськими остями, вони стриміли з шиї. Таке бузувірське вбивство приголомшило рибалок. Стояли притихлі, знічені, поопускавши долу очі. Декотрі кидали косяки на Ониська. Той рвонув на грудях темну полотняну сорочку, роздер до пупа:

— Не я, не я, чого вирячається. Я спав. Нехай он Пилип скаже.

Пилип мовчав, мовчали й інші рибалки. Бо ж і справді не знали, хто вбив отамана. Об тім вчинить дознання січовий суддя. Одначе нікому не хотілося чекати дознання, ставати перед судом навіть свідками. Та й спробуй доведи, що ти не винуватий. Всі були на острові, всі спали, й хтось один не спав. А що, коли судді та підсудкам приверзеться, що вбивство вчинили всі авулом або й хтось один зі згоди ватаги.

Звичайно, суддя зажадає присяги на хресті та євангелії. Перед присягою на животворнім хресті не встоїть найбільший злочинець. Проте могло статися й таке, що вбили отамана комишники. Припливли на човні і вбили. В таке йметься мало віри, а

проте... Тоді суддя вирішить, що рибальська ватага в змові.

Рибалки розбилися на гурти, гомоніли. Деякі переходили від одного гурту до іншого, було видно, на щось намовляли рибальську громаду.

Й таки намовили. В підполудні повантажили в байдак сітки, всю, яка була, сіль і весь харчовий припас і відіпхнулися од берега. Вони пливли в Прогної, до моря — на Кінбурзьку косу. Там улестять якогось агу, він дасть їм ярлика, й ловитимуть рибу на морських озерах-лиманах, якщо татарські ватаги не виловлять їх самих. А може, й не допливуть туди, повернуть до слобідського берега та продадуть човна і увесь рибальський риштунок. Ждан підслухав — таки збиралися йти до моря, а якщо вдасться, то аж на Кальміус, до донців.

На острові лишилися кармаш, двоє деменщиків, Кирило та Ждан.

Під обід кармаш і деменщики поклали в сіткового човна Жмурка й теж одплили од острова. Плавба їм клалася важка — супроти течії, супроти ночі з покійником на сіні. Кликали Кирила з Жданом, але Кирило відмовився, за ним не сів у човна й Ждан. Ще раніше, коли посунув по воді байдак, Кирило сказав Жданові:

— Тобі, хлопче, з ними не по путі. Якщо хочеш — тримайся мене.

— Ви ж там на нас окріп не ллїть, — гукнув на прощання кармашу і деменщикам.

— Чого нам на вас його лити, — розважливо мовив кармаш. — Ясна річ, ні ти, ні хлопець на таке бузувірство не важилися б.

— Спасибі на вірі, — сказав Кирило. Вони лишилися на острові вдвох.

— Лаштуймося ж у дорогу й ми, — мовив, коли човен із зарізаним рибальським отаманом сховався за кугою. — Краще б переночувати в курені, азиж блукатиме по острові Жмуркова душа.

— Куди ж ми поправцюємо? — запитав Ждан.

— Є одне містечко, — невизнґічено відповів Кирило. — І стоїть там дуб дупленатий, нікому не винуватий, не жне, не молотить, а готовеє колотить, дасть їсти-пити й нам заробити.

Ждан згадав білих крячків, і йому стало сумно. Пхалися вгору проти дніпрової течії малим задирчатим човником й першу ніч перебилися на острові Британі проти Скарбної, серед піщаних кучугур і розкопів, які лишилися од старого городища. В розкоп-канаві розклали невелике вогнище і зварили в казаночку юшечку з окунів, яких Кайдан наловив на п'явку під очеретом. Деякі розкопи на острові були недавні, й Кайдан сказав, що робили їх запорожці, шукаючи скарбів. Серед січовиків є чимало таких, які вдовбуються в старі могили й підкопуються під печища, а також шукають скарби за допомогою цвіту папороті, розрив-трави або чарівної палички. Тих скарбів чимало закопано в степу — ховали їх татари при втечі, й козаки також, і прибиші, які потім гинули самі, — чимало їх і по урочищах та старих селищах.

— На цьому самому острові і я колись длубався, — сказав байдужим голосом Кайдан. Він лежав на боці біля вогнища, червонуваті відсвіти грали на його великому, круглому, бровастому обличчі, і від того воно здавалося вельми грізним; застрашливим, якби не знав, що той твар до доброї душі бог дав помилково, забоявся б. — Блукав тут

по острову жовтий, з білими очима бездомний пес і все сів на одному горбочку, отамо за розкопом, — вказав у сутінь ложкою Кайдан. — Я й присочив те місце. Але цвіту папороті не знайшов, хоч цілих три ночі просидів на клечальній неділі в лісі. Й саме через те... Лежу я за кущиком у долині, а пес на горбочку сидить. Ніч — ні темна, ні світла, я ту псюку ледве бачу. Коб же, думаю, не розворожив скарбу, й тихенько до нього: "Цюцю, цюцю". А він мені улад на відповідь басюрою: "Кирику, Кирику". У мене й чуб дрітням, а все ж лізу до нього. Він гарчить, і я гарчу — обдурити його хочу. Схоплю, думаю, за хвоста, а тоді вже без приворотного зілля скарб з нього витрушу. Й таки схопив. І трусонув. Тільки він як рвонеться... Одне слово, не втримав я його, а вранці прийшов на те місце, а там ковляшки собачі. Білі. Я покопався під ними й викопав кінського черепа. Либонь, приворотень на тому коні їздив. Якби була в мене розрив-трава, перевернув би я той череп на доброго коня, а так...

Наплів кошів Кирило Кайдан, сам небавом висвистував носом "журавля", а Ждан до ранку не склепив повік. Все йому увижався жовтий пес з вишкіреними іклами і кінський череп. А потім подумав, що в отаких ось місцях уночі люблять бродити покійники, всілякі упирі, та й просто всі ті, хто помер без каяття. Ясна річ, всі косоокі помирають без каяття, а це ж їхнє городище. Підлізе такий з ножем у вищирених зубах...

— Бр-р-р!

І зітхав теплою хвилею Дніпро, й плакав десь куличок, зовсім як грішна, вигнана з раю душа.

— Ти мені такого не розкажуй проти ночі, — попросив уранці Кирила. — Не спав я зовсім...

— Отакої, — щиро здивувався Кирило. — Треба було перехреститися тричі і "Отченаш" прочитати. Ніяка нечисть не причепиться.

Наступного вечора обоє умлівали біля гречаників із сметаною і наваристого бобівника, якими їх пригощала шинкарка Ївга Гноїха, чорноока молодиця років тридцяти, її корчма стояла неподалік від слободи Сірий Камінь, що над річкою Сурою. Біля корчми шамралосся чимало всілякого непевного люду, казали, що Гноїха переховує крадене, а то й самих крадіїв, і підторговує порохом та набоями. То, може, й неправда, що в Солодкій корчмі (так вона називалася) можна було розжитися на шльонські сукна та кожухи, зате медами корчма славилася. Й не тільки медами. Недарма — Солодка. Скрізь по запорозькому пограниччю попритулялися такі корчми, їх намагається згладити гетьманська сторона, — збираються в них всілякі збродні, звідти найлегше добути в саму Січ, — запорозькі діди теж киплять проти них, насилають команди, і, якщо вдається, ті сплюндровують корчми та шинки дотла. Бо славляться вони своєю нецнотою, там завжди валасяється кілька дівчат, що їх називають хльорками або потіпахами. Про людське око вони вважаються шинкарчиними наймичками, а насправді справляють і іншу службу. Й летять у ті шинки запорожці, наче мухи на мед. Та й де ще погуляти козакові, куди подіти заморські таляри, ефимки, чехи, якщо їх у чересі, аж пузяці важко! А вже як налетять такі молодці після походу, то не підступись

ні гетьманська, ні запорозька варта. Шинкарку і її наймичок в обиду не дадуть. І ходить тоді корчма ходором, ламає тесовії мостини гуртовий гопак, троїсті музики міняються щогодини, меди ллються, наче дніпрові води на порогах, і у всіх, хто в тих шинках побував, ще кілька днів по тому злипаються губи і гудуть у голові солодкі джмелі.

Зруйнує варта корчму, вона небавом вирине в іншому місці. Спочатку як маленька земляночка... Далі — хижа. А далі й дім з кружганком на дві половини, із світлицею і горницями, з льодовнею і стайнею, з коморами та прикомірками. Саме такою й була Солодка корчма.

Солодка шинкарка в голубому очіпку та жовтих ботах линула до Кирила, й він не одводив її рук, одначе спати пішов не у ванькир, куди вона його кликала, а під повітку на сіно. Задушливо пахла лепеха, пахло вишневим клеєм, — вишні посхилялися на стару повітку, — дроком. Кайдан крутився, не спав, а тоді сів і набив люльку, заходився викрешувати вогонь.

— Як кресь — так і єсть, — казав він, хоч насправді трут не запалювався. — Як кресь — так і єсть.

— Повітку спалиш, — мовив Ждан, він думав про Ївгу та про Кайдана, йому здавалося, що Ївга звідкілясь знає Кирила, одначе не зважувався запитати. Врешті таки не витримав:

— Здається мені, міг би кластися не тут. Кирило хмукнув, аж іскри з люльки сьйнули увсібіч.

— Кластися не справа, а от встати. Знаю я цю Ївгу і сестру її, Вустю, знаю теж. Я ж бо з недалеких країв. Звідтам, — махнув рукою в північну сторону. — Вустя була вдовою, жила в слободі Сірий Камінь. Всю ту весну, — а було це, як сарана йшла, — я поганяв чернечого плуга, а на літо найнявся до Вусті Гноїхи, вона була вдова й при статку. Й захотіла мене Вустя на собі одружити, і я на те хилився, а тоді приїхала Ївга й того нашого горшка розбила. Була молодша й краща, а того, що давно не статкувала, волочилася з чумаками і козаками, я не знав. А коли дознав усе про її славу, врізав поли. Тепер же її зовсім одлучили од людської честі, шкода на те, — зітхнув, — бо ж бачиш, яка чорноброва й вогниста, оце зустрів і щось аж затанцювало в серці.

— Мав з нею спілкування? — по-парубочи гаряче запитав Ждан.

— Про своє цнотливе мешкання не маю тобі давати виводу. В п'їтмї жевріла люлька, Кирилове обличчя здавалося червоним.

— Чого наймався до вдови? — знову запитав Ждан в надії таки почути щось з того, що за сімома печатями. Як і кожного молодого, дужого парубка, його змагали думки про грїховне, хоч він і соромився їх, й відкараскувався од них.

Кирило вийшов з повітки, вибив у траву жар з люльки, розтоптав його каблуком. А коли вернувся та ліг на сіно, заклав під голову руки й розповів невеселу повість.

— Валасаюся я по світу давно. А сумні мої пригоди почалися за кілька літ до знайомства з Вустею. Я справді з недальніх місць, тільки з тогобіччя, зі слободи Веселой понад Ворсклом, ми туди й прямуємо. Прізвище наше Шохи, це вже на Січі в Кайдана перехрестили. Бо розірвав кайдани, од турків привезені. Сказати правду, нікудишні

трапилися кайданики... Були в мене батько та мати, мали ми кільканадцять десятин поля та луків і трохи худібки. Та якось батько поїхав до лісу і набрів на місце, що означилось — просіло. Й вкопав з тої ями три сувої полотна та дві штуки сукнини, кілька четвериків гороху, кілька пшениці та жита, кількоро кожухів. Ще й намисто з московчиками, яке коштувало десять кіп литовських. Я найдужче те намисто запам'ятав. Бо воно на матері було, коли Шкута з осавулами прийшов. Ще мати не хотіла його одягати, а батько напосівся, знав-бо: з дівочтва ще таке намисто на мислі в неї було. Коралі й монети золоті — московчиками звані... Батько думав, що те добро — прибишів, складка злодійська, або ж нічийне: тоді багато людей у лісі прикопували свої статки од татар, а по татарським вигубленні вони в землі лишалися. Так він подумав ще й через те, що жито і пшениця встигли підпріти, а горох потемнів — довго в землі лежали. А виявилось все те добро одного нашого сільчанина, Шкути, того ранку він навідався в ліс і по сліду од коліс прийшов до нашого двору. Тасьма свіжа була, по росі. А по тому й понятих привів... Недовго батька судили, вже того ранку віддали під киеве карання. До вечора він помер. А я набрав у шапку жару й до Шкути в стодолу одніс. Згоріло все — хата, й клуня, і хліви два, і вся його худоба попелом сіла. Шкута вказав на мене, став я перед сотенним урядом, поклав на євангеліє руку й не одважився сказати неправду. Судді вчитали з книг своїх, що маю за законом бути вогнем скараний, тобто живцем згоріти. Й запитали вони, судді, Шкуту, чи стоїть на тому. Шкута довго мовчав і не важився. Сказав: "Ні".

Кайдан на хвилину примовк, і Ждан виразно, мовби сам стояв у сотенній канцелярії, побачив молодого хлопця Кирила і дебелого, півтора аршина в плечах, Шкуту в киреї. Похилив козак сиву голову, задумався: як послати на вогонь молодого хлопця!

— Тільки сказав Шкута, щоб я зійшов зі слободи й більше в неї не навертався. От я й валасаюся по світу вже цілих п'ятнадцять літ. А розказав я це тобі, хлопче, бо був у мене побратим молодий, Лавріном званий, й щез він десь з лиця землі, а ти мені чимось його нагадав. Ну... лицем тобі до нього далеко, у тебе пика, вибачай, трохи не вдалася, а Лаврін гарний, ще й ціну собі знав. Не ображайся, бо, либонь, він уже мертвий давно, а мертві завжди кращі за живих. Прибився ж я до голоколінчиків, бо всі гроші, які мав, прогуляв у отакій самій корчмі, — зізнався щиро. — Й сам незглянувся, як те сталося. Та ще підсусідився до мене один фертик... Давай, каже, спочатку погуляємо за твої, а потім — за мої. А тоді зіслиз, як сніг торішній

Кайдан розповідав без жалю й оскарги, тільки мовби дивуючись самому собі, як це такого дошпетного козака обвів навколо пальця якийсь джигунець. Він зітхнув і підпер рукою щоку:

— Мабуть, я таки волоцюга, через те й волочуся по світу, а от дивно, що сниться мені тільки рідна хата... Заплющу очі — й бачу її і все подвір'я... Переступиш перелаз — вже можеш сідати на призьбі.

Призьба лісяна, жовтою глиною мазана, ще й мальви попід нею червоні, аж гарячі. А трохи далі, в праву руку, хлів на двоє дверей і саж, за ними комора, і в самому кінці

двору — клуня. Двір широкий — коні можна вигулювати на ньому, й зелений-зелений. Дві груші росло посеред нього, а сад у ліву руку, од хати, аж за клуню, березами обсаджений. На груші горлиця туркоче...

Якийсь час лежали вкутані мовчанкою. Ждан думав про Кирила, розколупував його в мислі й не міг розколупати. Що то за чоловік? Добрий душею, лагідний, справедливий, немовби й не лінкуватий, а кубельця не звив, статку не зібрав. І тут йому добре, й там не зле. Чимало тепер люду бродить на шляхах-дорогах, але ті не такі. Волоцюги або старці. Одні сподіваються прожити легким коштом, інші інакше не можуть по причині бідності або каліцтва. А Кайдан здоровий, як лут, і на чуже не ласий.

— І все-таки чого ви, дядьку, не прибилися ні до якого берега? — зненацька запитав Ждан очужілим голосом. — Валасаетесь по світу...

Кайдан підвів велику, що її робила ще більшою кошлата шапка, голову.

— От ти який? — мовив здивовано. А тоді задумався й мовчав довго. — А я багато разів брався за якесь добре діло, — сказав розважливо й тихо, — завжди кінець його був фатальний. То пожежа, то падежі худоби, то ще якесь лихо. Двічі сватався, й одну наречену спіймано на крадіжці, а друга за три дні до весілля одмінила своє слово й оддалася за старого, багатого хуторянина. Й тоді я зрозумів, що долі мені не буде, і всім, кого прикую чепю до себе, попсую життя, й вирішив звікувати вік самотиною, вольним козаком у злагоді з людьми, і богом, і совістю. Не пробейкав я свій вік, на що ти натякав, а оддав в услужіння товариству, яке саме служить богоугодній справі захисту землі нашої. А що прогуляв який гріш у корчмі чи заночував у нецнотливої удовиці, за те дам одвіт богові, та й гріхи це невеликі. А потім — невсидний я. Кортить мені дорога, кортить побачити схід сонця, у кожному новому місці він інший, кортять нові люди, і нові краї ваблять мене. Прилучуся до якогось місця, до людей, спізнаю їх, побенкетую з ними, й хочеться знову кудись. Отак і блукаю, а наблукавшись, вертаюся на Січ. Щоб ти знав: немає в світі нічого кращого за дорогу та за волю, тільки всю, без ущимки. Я не винуватий світові, в рівнім ми з ним рахунку й з людьми також, через те й не нарікаю ні на кого й ні від кого не сподіваюся користі.

Ждан слухав, затаївши подих, йому зненацька відкрились зовсім невідомі закомірки в людській душі, такі, про які й не підозрював ніколи, бо сам увесь вік доконечно залежав від світу і людей, пручався сліпака й ранився боляче. Він не міг скласти остаточного виводу оцій Кайдановій житейській мудрості, відав, є в ній щось справедливе, од бога, а щось і од лукавого, хоча б те, що всі так жити не можуть, інакше не було б самого життя.

Отож щирій і добрий козак Кирило йде по життю самопаш, але має в тих своїх блуканнях певний смисл. Щось його кличе, щось його вабить, мабуть, то таки вабить його на свої шовкові трави воля, яка завжди має в нашій уяві нові й нові одміни, а справджується одним і тим й через те не може задовольнити нас.

Над Ждановою головою був вирваний стріпок і парубок бачив у дірці шмат неба й жменю зірок, ясних та чистих, які, однак, злякано тремтіли. На мить Жданове серце стислося, й він подумав, що увесь світ ми бачимо через спрваний стріпок, і в небі скрізь

панує тривога, вона переслідує людину все життя, воно и складається з неї, а щоб хоч трохи пом'якшити її, треба збудувати свій дім і сховатися в ньому од усіх принад і турбот цього світу. Але, мабуть, це не справжнє життя, та й не судилося йому того, бо власного дому не бачить навіть у снах. Ждан хотів запитати в Кирила, чи бував той у його краї, але Кайдан раптом голосно плямкнув губами й сказав:

— Кат його візьми, спати, бо путь наша ще довга. Й не думай про те, що я тобі розказав, коли вже нетерплячка — думай про Ївгу, вона приступна для всіх і в мислі, і на ділі. І наймички її приступні.

Кайдан заснув, а Ждан думав, але не лише про ївгу, а й про нього ж таки, Кирила. Не міг розгадати козака, не міг його розлузати. Ніби ж простак із простаків, але й з якоюсь маленькою хитрістю, поступливий, а за тим чаїться сила, яку страшно розбуркати. А ще йому подобалася в Кирилові якась особлива безжурність, надія на завтрашній день і долю, що таки ж не дасть загинути.

II

Наступного дня вони переправилися на правий берег Дніпра, а ще по кількох днях прибилися до слободи Ониськи за Орілью, в пограниччі з гетьманщиною; саме туди, до млинів на річці Щириці біля Ониськів, і прошкував Кайдан. Тут також знали Кайдана, й мельник Федір Пиво найняв його до кінця року лоточником. Він не хотів брати Ждана, одмовлявся тим, що в нього й так багато челядників — "мнуть ханьки", але Кайдан сказав, що сам на млинах не залишиться, й Пиво врешті згодився і на Ждана. Млинів було два, один о шести колесах — чотирьох борошномельних і двох ступних з фалюшами, і один менший — о двох борошномельних колах. Млини стояли один біля одного на довгій-предовгій греблі. Річечка ніби й невелика, але обабіч — в'язкі болота, через те й гребля довга. Під'їзд до млинів — тільки з одного боку, од села, другим своїм кінцем гребля впиралася в болото, а за болотом зеленіли луки, які весною вода заливала аж до сизої смуги лісу. На острові також стояли дві комори і хата на дві половинки, в одній спали хазяїни — Федір Пиво з молодшим братом Левком, у другій — наймити. Над хатами, над млинами шуміли осоки і верби, осоки та верби росли і вздовж греблі.

Гарне було те місце, як майже всі місця по Україні. Широко слалася долина з болотами й луками, тихо плинула чиста вода спокійної річечки, в ній відбивалося ледь підсинене — як у доброї господині хата — небо, й стояли запахи дикої м'яти та рогозу, й ширяли ластівки по долині. А на горі ліворуч — невеличка слобода Ониськи з церквою посередині, довкруг дерев'яної церкви росли сосни, в них вона стояла, як у віночку. Село невелике, але є школа, й шинок, і в селі багато гарних дівчат, а парубків мало — парубків забирали безкінечні війни, у яких спливала кров'ю вся Україна. Здавалося, в такому недалекому пограниччі з ордами взагалі немислиме життя православного люду, одначе люди якимось жили, ще й татари вже багато літ не сягали Ониськів — село прикривали з півдня Запорозькі залоги.

Вечорами над слободою витав дівочий спів. І тоді Жданові не спалося, гаряча кроз бродила в жилах, спалахували палкі видива, й спливало перед очі кругленьке

Парасоччине личко, й думав Ждан, чи ж вії; хоч побачить її коли-кебудь. Цвіллю вкривалися його мрії, по дорозі на Запорожжя думав: засягне дещицю грошей, вернеться в Батурин звитяжним козаком (заграє конем, це—насамперед), забере Парасочку, й поїдуть з нею на Слобожанщину, куди заохочують український люд слобідські полковники, там, кажуть, дешеві землі й можна зіп'ястись на власне господарство. Полковники і російські воеводи поставили од татар захисні городки й укріпили пограниччя, й ніхто там не вимагає паперів — хто ти й звідки, оселяйся, ори землю, народжуй дітей — підданих його величності білого царя. В слободу на колодки Ждан не ходив — соромився своєї бідності, свого виду, своєї незугарності.

Не ходив він у село і вдень, навіть у неділю товкся біля млинових ступ чи ж ставив ятірці по річці, — бо й чого туди піде, що йому там робити? Ні родичів там у нього, ні приятелів, а з чужими людьми Ждан заводити знайомства не вмів. Кайдан же — навпаки, мовби й не набивається нікому в дружбу, одначе всі мають його якщо не за приятеля, то за доброго знайомого, хоч, може, бачилися один лишень раз на віку. Те, що Кайдан частенько споряджався в село, Жданові байдуже, а що почав заникувати в шинок — непокоїло. Зіп'ється козак, а словами ходить, як і ногами, — тільки прямо, ще вскочить у якусь халепу. Таки не звик він обходити ями та пнища, й багато знає, і часто втелющується не туди, куди слід. А мовби й розумний, і дошпетний, і хитрий. Кирило вже знає майже всіх у слободі, й розказав Жданові, що сотник у слободі — зух і крутій, зайшлий здалеку, зумів отуманити колишнього старого ониськівського сотника Зуба, запав у його мислі байками, що має свій хутір і худобу десь аж за Києвом, і очарував його дочку, одружився з нею, посів сотництво, а тоді виявилось, що немає в нього ніякого хутора — гольтіпака, тільки вбрався в пишні шати — поведенції шляхетні знає, й заходився виживати Зуба з власного обійстя, й билися вони з тестем на шаблях, і рубонув тесть зятя так, що ледве й дух з нього не вибив, ще й досі той не оклигав, а сам Зуб у сирому льосі — секвестрі — сидить, а ще там сидить гвалтівник з чумаків — згвалтував у житі молодицю, теж суда дожидається. Ще Кайдан сказав, що пирятимуть вони з Жданом мішки з мливом до пізньої осені, а тоді подадуться на Січ, щоб на башлівці пристати до якогось зимівника або вигідно найнятися до когось з сиднів — у гніздюків робота важка, й небезпека краєм їхнього поля ходить, одначе й заробітки значні. А може, виройтєся похід у краї басурманські, то вони пристануть до війська. Ждана дивувала безпечність його нового товариша, а також те, що той не кладе у мислях далекої тасьми, живе недалекоими днями й не збирається нічого в своєму житті міняти. Либонь, уже звик, отак і козакуватиме до старості, аж поки не одвезуть до козацького шпиталю або не складе на Дикому Полі голови. Й не сниться йому ніколи власна новенька хата — нехай навіть маленька, вистарана всім життям, з кружган-ком і високим димарем, з квіточками в горщиках і черепочках при вікні, з мальованими по комину голубами й рядняною наміточкою, що нею завішена піч, а з печі пахне борщем і гречаною кашею на підсмажених вишкварках. І од тієї думки своїм малим розумом Ждан дійшов до думки більшої, значнішої — про те, що й оборонити всі ті розкидані по обох берегах Дніпра хатки тільки звідси, з Січі, немога, що обороняти їх треба з усіх

боків, а без того неможлива вітчизна. Кріпко думав над тим молодий козак, сидючи на старому вербовому пнищі та спостерігаючи, як від одного верболозового куща до другого перебігають по рящі й лататті маленькі дикі курчатка, такі легкі, що їх утримують мізерні листочки ряски. Іноді з куща вилітала доросла курка й розпластанною ганчіркою падала в другий кущ, по тому звідти долинали неголосне покохкування та покиркування. Воно не вмовкало навіть тоді, коли біля млинів злітав голосний гомін і починали крутитися зі скрипом водяні колеса, перекидаючи воду, невпинно прошкуючи вперед і... залишаючись на місці. Перекидають вони її перед Ждановим зором вже півтора місяця.

О цій порі крутилися не всі камені — здебільшого працював один млин. Ось почнеться молоча, а там приспіють весілля, храмові свята з паляницями та пампушками, коржами та пиріжками, тоді й обидва млини не впоруються з горами мішків, які лежать на помостах, чекаючи своєї черги.

Одначе в п'ятницю запрацювали всі камені і всі ступи — прибула козацька валка на дев'ять підвід. Невеликий острівець сповнився гомоном, цвяхканням батогів, скрипом коліс. Козаки повипрягали воли, а самі взялися носити на помости важкі мішки з житом та пшеницею. Вони подавали їх на кіш, а Кирило зі Жданом та ще шестеро наймитів великими дерев'яними совками черпали ще гаряче борошно й набивали його товкачами в порожні мішки. Запах млива був особливий, олійно-густий, приємний, дуже мирський і подобався Жданові. Як і запах коломазі, якою ватаг валки мастив колеса воза (він уже розвантажився). Робив це ватаг дуже повільно, підважував спиною полудрабка, зсував колесо на самий край осі, мастив вісь, далі кльоцав квачем і ступицю, насовував колесо назад і втикав притику. Знову піднімав спиною воза, прокручував колесо і аж тоді брався до другого. Припорошений борошняною віхолою, з білими од борошна вусами походжав по помості Федір Пиво і вдоволено погукував на наймитів.

— Хутчій, Ждане, перебирай ногами.

...Ждан ішов по скрипучих дерев'яних сходах угору, на його плечах — велетенський мішок, що так і водить, так і хилитає парубком з боку на бік, і випорскує з пальців коротко зав'язаний чуб, і гарячий піт виїдає очі. Одначе не біда. Скине мішка, витре піт— і знову до воза. А під возами лежать запорожці, палять люльки, гомонять, в обід до них підсяде й Ждан, увечері також, і вже наслухається вістей з усього світу, і знатиме він, що діється в гетьманській столиці, і в Москві, і навіть у Відні. Мудрі люди запорожці: мандрують по всіх світах, розставили по всіх перевозах застави, й ловлять у митні сіті свіжі вісті, й засилають своїх вивідників у далекі степи, а чого не знають, те домислюють, та так, що іноді й не одвієш правди від домислу. І водиться у них — що знає один, мусять знати всі, навіть в отамана немає од війська таємниць. Вже й зараз Ждан носив під мокрою чуприною стільки новин, що вони ісрлися одна об одну, як жорнові камені. Перша — Січ написала нового незичливого листа гетьману Івану Самойловичу, друга — йдеться до великої війни царя московського з турками, третя — цар московський хиріє, й невідомо, чи одужає. І всі звістки важливі, й такі великі, що

Жданові не охопити їх своїм розумом. Побреде в Самойловичеві палати (приплющить очі й бачить кожну світлицю), а вже треба мчати конем під Чигирин, де поставив свого намета князь Ромодановський, зникне в намет, а звідти — прямісінько в царські палаги й плутається в них, а досягнути до царя не може.

Він саме заходив з мішком на плечах в млинові двері (а думалося, що в позолочені двері до палати, в якій спочиває цар), коли раптом ним щось труснуло. Спершу навіть не зрозумів, що то якийсь крик, якесь збурення (може, сталося щось з млином?), а коли скинув з плечей мішка і вибіг на ґанок, побачив, що всі запорожці стовпилися біля возів і зорять у бік села, й що двоє челядників чомусь кинули мішки просто на землю, й один мішок репнув і з нього жовтими струмками тече просо. В селі калатав дзвін, і скакали якісь вершники, і з того боку села вставав чорний стовп диму. Ще й тоді Ждан не осягнув усього до кінця. Та враз у дверях за його спиною хтось прошепотів: "Татари" так страшно, що Жданові аж поповзли по мокрій спині колючі мурашки. Багато разів чув про напади татар, вже й сам ходив край Дикого Поля, один раз навіть бачив татарську тасьму, одначе все те було наче в казках, було з кимось, а не з ним, а все, що діється не з тобою, і страхає, й холодить серце інакше. Думка про полон, про смерть змигнула, як блискавиця. Хтось із козаків кинувся запрягати воли, але його препинили:

— Куди?.. Осліп...

— Вони нас не бачать, — мовив Пиво.

— Зараз побачать, — сказав Кайдан.

— Запираймось возами, — загукали козаки.

— Валіть осокори, — гукнув Пиво.

Запорожці тягнули вози, ставили їх упоперек греблі, зв'язували мотуззям колеса. Двоє наймитів пиляли велетенського, в два обхвати, осокура. Ждан теж метушився біля возів і весь час поглядав на село. А там чинилося щось страшне. Горіло вже в кількох місцях, і стояв лемент, і лунали постріли, й густо з'юрмилися на краю села темно-сірі вершники.

— Люди зашпунтувалися в церкві, — сказав хтось з козаків.

— Не роззявляйтесь, — гукнув Кирило.

Він порядкував на греблі. Йому допомагав Пиво. Аж тепер Ждан зрозумів, що було в дубовому прикомірку біля млина. На дверях того прикомірка завжди висів великий замок, і стежка до нього заросла моріжком. Тепер звідти виносили янчарки, і самопали, і карабіни, і величезну, на тридцять фунтів, гаківницю, викотили дві бочки — одну з порохом, другу з набоями. Бочки поставили за млином. Запорожці вкладали у череси кулі, набивали порохом роги, кидали на траву киреї і все те клали на них. Сипали жменями кулі просто на киреї, мідними мірами міряли порох.

Увесь цей час Ждан поглядав на село. Водночас голова мовби сама поверталася назад, туди, де гребля впиралася в болото... Перейти болото, перейти луг, а там — ліс... І було соромно тієї причіпливої, нав'язливої думки, й не міг від неї відкараскатись. Воли — не його... Чого має гинути за чуже добро.

Либонь, ті його позирки помітив Кайдан і вкинув Ждана своїми словами в панічний

сором:

— Татари поставили під лісом засідки. Вони хитрі... Бачать, що ми в пастці.

Це справді була пастка. Жданові враз стало страшенно тужно, й він обвів сумними очима шелюги, річку, де стояли його ятірці й де біло цвіли лілеї, яким не було ніякого діла до татар і до всього іншого, що чинилося в усьому злому світі. В бік села Ждан намагався не дивитися. Та враз там скоїлося ще щось, й мовби вітер прошумів на греблі, й погляд сам метнувся вподовж дороги. Ждан здригнувся. Від велетенського гурту (навіть Ждан розумів, що саме там стояли татарські ватаги, ординці купчилися довкола них, як шершні довкола своєї матки) відокремився сірий клубок і покотився по дорозі до греблі. Висипали вершники. Скільки їх було — Ждан не міг осягнути, бачив — багато. Він чомусь на мить заплющив очі. "Ну ось...", — а далі думка урвалася, як перетята ножем линва.

— Приготуватися! — гукнув Кайдан. — Валіть осокура. Швидко завжикала пилка, почувся тріск, велетенське дерево похитнулося й повільно, неначе збиралося злетіти вгору, похилилося в бік греблі. Важко гухнуло, зеленою хвилиною ще раз шугонули вгору віти, шугонула курява й на мить закрила виднокіл. Коли вона вляглася, Ждан побачив, що дерево накрило майже всю греблю, лишилася тільки смужка понад водою. В ту вирву черідкою полетіли вершники, Жданові вони здалися схожими на колючі клубки — люди так низько пригиналися до кінських грив, що їхніх обличчя не було видно зовсім. Козаки й наймити стояли за возами, щось вигукнув Кайдан, пролунав недружний випал, передній кінь спіткнувся на бігу, беркицьнувся через голову, другий, що мчав поруч з ним, чомусь побіг у ставок, й ще кілька попадали у воду, а деякі падали й на греблю, на них налітали задні вершники, й там утворилося стовписько з людських і кінських тіл. Декотрі вершники, вибиті з сідел, поривалися до возів, інші рачкували назад, татари сікли шаблями зелену осокорину, намагаючись пробити ширшу вилогу, пускали з-за дерева стріли, але козаки ховалися від них під возами, стріляючи крізь віття у татар, кулі вражали їх. Шваркнула гаківниця, по той бік осокорового шатрища пролунав вереск, дико заіржав кінь, і заалалакали татари, аж Жданові похолело в животі й він присів під возом. Одначе зборов страх і підвівся знову. Він пальнув зі своєї рушниці тільки раз, далі курок клацав, але випалу не було — Ждан нервувався, сипав на панівку порох, побіг до іншої киреї і взяв ще один ріг з порохом (думав, що порох у його порохівниці відлиг), але чиясь рука забрала від нього рушницю й подала іншу:

— Там випав кремінь.

Рука і голос Пива. Рушниця, яку подав Жданові Пиво, була з коліщатим замком, майже нова. Ждан стрельнув просто в зелене шатрище й не бачив, влучив чи ні. Його страх мовби пришерх, мовби прирубцювався, він уже діяв спокійніше й бачив все тверезими очима. Могутня осокорова крона прислужувалася козакам доброю тарчею, але вона прикривала й татар, і скільки їх там, вгадати було неможливо. Крізь віття свистіли стріли, вже один козак лежав під возом, і Ждан намагався не дивитися в той бік — стріла пронизала козакові голову.

Знову шваргнула шмагівниця, зашелестіло листя, а позаду почулася гупотнява й

пролунав чийсь розпачливий голос:

— Воли, воли, тпр-р-р, тпр-р-р, кляті.

Нажахані пострілами, воли мчали в другий кінець греблі. Вони добігли до болота й побрели через твані, грузнучи по самі черева, декілька зав'язло зовсім, інші вибредали на суше, бігли через луг, і там їх переймали татари. Ждана сполохала думка: а що, як татари заскочать їх з того боку. Одначе ця небезпека звідти поки що їм не загрожувала. Якщо татари й полізуть у болото, то стратять сили й двоє чи троє козаків перестріляють їх з-за воза. Запорожці — люди завбачливі, один віз лежав колесами до луку у тому кінці греблі.

А в селі й далі точилася битва, носилися вершники, лунали приглушені важкі залізні удари, а потім звідкілясь узялися гарби, вантажені чи то соломною, чи то сіном, і поповзли на гору до церкви. Клубок, схожий на комашню чи гніздо шершнів, зник — либонь, татарські чамбули помчали далі, тепер попід селом потяглися довгі сумні ключі — татари гнали худобу і людей. А десь після полудня на вершечку горба між сосон спалахнуло велетенське кострище, й чорно-сизий дим сягнув неба. Татари обіклали соломною дерев'яну церкву й підпалили її разом з людьми.

Козаки поскидали шапки. Татари в цей час на них налоги не чинили, товклися в кінці греблі.

— Вони довго тут не затримаються, — кинув хтось із запорожців.

— Затримаються на стільки, аби потяти нас, — похмуро мовив інший козак.

Справді, надвечір до греблі під'їхали дві гарби з сіном. Татари випрягли воли й погнали їх до села, гарби ж залишилися. Ждан не міг збагнути, що вони робитимуть з тим сіном. Подумав: пхатимуть уперед вози, самі ховатимуться за сіном. Одначе Кайдан розтлумачив те по-іншому.

— Вітер дме з того боку, вони запалять сіно й добуватимуть нас у диму.

Либонь, так би воно й було, але козаків порятувала ніч — на заході з'юрмилися хмари, сутінки оповили землю швидше, ніж татари приготувалися до налоги. Тільки влітку, тільки в степовій Україні ніч спадає так швидко. Сиза імла спершу залила долинки й видолинки, а далі земля потонула в синій повені.

Потонула долина Щириці разом з козаками і татарами, з живими, й мертвими, і тими, хто мав погинути або потрапити в полон Жорстоким жаривом дотлівала на горі церква, смолоскипами спалахували присохлі від спеки сосни, й тоді здавалося, що то чиясь душа летить на небо. А власна Жданова душа зібгалася в маленьку, схожу на тугий клубочок дратви, грудочку, й обидва кінчики обірвалися.

Татари палили багаття, з суворої глибини ночі, обвіяної легким вітерцем, пливли запахи пересмаженого м'яса і диму. В пільмі пофоркували коні, іноді до того чи того багаття наближалася розмита пільмою постать і віддалялася. Козаки багать не розкладали, виставивши в обидва боки по дозорцю, сиділи біля млина. Нагріта за день земля була тепла, як черінь, і добра, як мати. Пиво приніс горілки і сухої ковбаси, а також сала і тарані. Закушували мало. Тільки Кайдан кутуляв ковбасу, аж виляски йшли поміж млинами.

— А чого пропадати добру, — сказав він простецьки й хитро водночас. — Нам звідси однак не вибратися, нащо ж лишати нехристам таке запасся. Вони он конину жеруть.

Ждан чомусь розсердився на Кайдана, підвівся й підійшов до возів, став біля дозорця, що сидів, позвішувавши з полудрабка ноги. Тут смерділо згорілим порохом і, здавалося, ще й зараз витала смерть. Двох убитих козаків поховали за більшим млином, двоє поранених лежали в млині. І зовсім недалеко горіли багаття, біля яких вовтузилися хисткі постаті. Жданові здалося неймовірним те, що бачив, що пережив удень. Надто дві татарські налоги на млин і палахкотіння церкви, в якій зачинилися жінки та діти. Про те пекло, про ті смерті (а може, люди повибігали з церкви, того не знав ніхто) козаки не говорили. А ніч визвіздилася, неначе перед кінцем світу. Викуваний з ярої міді місяць викотився на саму середину неба; здавалося, його можна дістати списом, можна гукнути й пострахати чоловіка, який тримає на вилах рідного брата: схаменися, побійся бога і самого себе, того, що береш у душу, ще ж досить усім поля, й трави, й моря, ще ж сонце світить усім рівно, і кожен може вибрати на небі свою зізду. А їх сяяло міради мірад, на будь-який смак і навіть примху, великі, білі, маленькі, жовтенькі і такі, що ледве мріли, й натрусом, неначе сіль, і купами, як Волосожар, і зажурені, одинокі, як Кінь-зізда, а деякі навіть зривалися й падали в трави — ці для ледачих та жадібних. І захотілося Жданові закричати: чого прийшли сюди, люди, я не винуватий, що народився в цім краї, кожен має свій край, свої землі та води й не повинен зазіхати на чужі. (А вони зазіхають і зазіхатимуть довіку й тим сплюндрують і зганьблять людський рід). Але дужчою за все була думка про те, як звідси вибратися. Й розумів: вони на цьому острові — як табун горобців під решетом. Вогні горіли по обидва боки річки, а крил поки що бог людям не дав. Попливти по річці... й припливеш прямісінько нехристам до рук. Сховатися десь у кущах — татари обшукають усі кущі, та й недостойно це козачого наймення, встид перед товариством.

Упала жовта зоря на сході, вартовий козак перехрестився.

— Може, то вже моя летигь, — сказав. Й по хвилі розважливо додав: — І де вони в бісової матері взялися, ці чамбули? Тихо ж було, й сторожа нічого не доносила. І цей край вони завжди минали. Бекети наші стоять по Орілі... Вигубили десь бекет... Вони й вертатимуться цією тасьмою. І нас звідси вже не випустять.

Жданові стало холодно од слів дозорця, й він вернувся до млинів. Козаки лежали покотом.

— Є ковбаса, є люлька — що ще козакові треба, — теревенив Кайдан, і Ждан незчувся, як в отакій скруті всміхнувся од тих теревенів. Але в наступну мить його усміх взявся кригою. Думка не могла нікуди відлетіти, кружляла по острову, наштовхувалася на татарські багаття й безсило падала.

Двоє чи троє козаків перемовлялися (без надії) про те, чи не спробувати пробитися вночі, й самі ж згладжували свої лазівки — ніч стояла ясна, татари їх виловлять, як перепелів. Ждан ковтнув горілки, вона обпекла горло, й він довго пив воду, а тоді й собі вклався посеред козацького кругу. Тут, у крузі, було мовби безпечніше. Підсунувся ближче до Кайдана, йому все дужче подобався оцей великий, оцей щирий, хоч в чомусь

і суворий, козак. Ні хитрості в ньому, ані лукавства, ні оскарги на світ, а тільки доброта, й безпечність, і вічна надія на бога та людей. Цією надією пройнявся від нього й Ждан. І не тільки надією. Думав про Кайдана, й тепліло на серці, і щось там солодко мліло. Ждан подумав, що йому страшенно пощастило, адже таки знайшов побратима, товариша, до якого можна прихилитися і в якого знайти розраду, не виповідаючи своїх болей і кривд. Лихо тільки, що знайшов так пізно.

Запорожці більше не говорили про небезпеку, про завтрашній день, спогадували, що в кого було в житті цікавого, співчували одному козакові, якому з наклепу обрізано поли... Ждан слухав... й незчувся, як несподівано заснув. Пробудився від добрячого штурхана, схопився на ноги, його тримав хтось за руку й шепотів у саме вухо:

— Спиш наче вбитий. Тихо. Виходитимемо. Роззувайся. Ждан тер кулаками очі й нічого не бачив, а свідомість вже пробудилася, обійняла всю скруту, з якою лягав учора, й щось стріпонулося в серці, а він і далі розглядався й врешті зрозумів, що це йому не сниться, що стоїть він не в млині, що це туман так густо обволік річку й острів. В тумані ворушилися постаті козаків — всі готувалися до переброду.

— Щоб нічого не бряжчало, — шепотів Кайдан. — І не брѳохатись. Черідкою йтимемо. Ти, Викусо, попереду, зброї не бери ніякої. Вийдеш на сухе, ляжеш у траві, послухаєш.

— Знаю, — так само пошепки відказав Викуса — козак зі шрамом на підборідді. Ждан подумав, що це бог послав їм такий туман, але далеко вперед думку не попускав — боявся. Козаки брали в руки рушниці, мацали себе по одержі, щоб нічого не бряжчало, й тихцем брели в кінець греблі. Обережно заходили у воду, обережно витягували з твані ноги, тримали для рівноваги руки в сторони. А туман був, як молочний кисіль, стояв стійма, надійно ховав козаків. "Бог послав", — ще раз прошепотів Ждан.

Він чалапав одразу за Кайданом, намагаючись не відстати й не загубитися в тумані: Кайдан ще з двома козаками несли на киреї. пораненого (другий поранений уночі помер), вони дали йому горілки, й той спав. Аж тепер Ждан помітив, що в Кайдана висять на шиї чоботи, й пошкодував, що покинув свої біля млина. Ждан обережно пересував у багні цибаті ноги, а сам сторожко дослухався й почував, як понапиналися всі жили, а серце ніби задерев'яніло. Врешті помілішало, осоки ж стали густіші й вищі, незабаром вибейкалися на сухе. Й швидше загойдалися ноші, й швидше застрибали Кайданові плечі, й Ждан шпарко збивав босими ногами холодні роси. Хуркнула десь збоку якась птаха, й враз зовсім недалечке, з лівого боку, пирхнув кінь, а далі заіржав. Те ржання пронизало Ждана наскрізь, він побіг і обігнав ноші, одначе подолав страх і закрокував поруч з Кайданом. Кайдан повернув до нього голову, плямкнув губами — Ждан зрозумів, що той підбадьорює його. Зненацька ліворуч у тумані пролунав схожий на киркання крик, йому відгукнувся інший голос, брязнула зброя, и бахнув постріл. Навіть Ждан зрозумів — то сигнал, їхню втечу розкрито. Тепер уже біг і Кайдан, бігли й інші козаки. Ждан не бачив і не знав, куди вони біжать, тримався Кайдана, який вже не крився, а гупотів, мов розжоханий кінь. Щось

цвіркнуло чи свиснуло вгорі, свиснуло ще раз — Ждан зрозумів, що то татари пускають стріли. Враз позаду пролунав зойк, а далі брязкіт заліза — хтось із січовиків уже рубався з ворогами. І в цю мить попереду звелася зелена стіна, козаки, які несли пораненого, шарпонулись праворуч, трохи не збивши з ніг Ждана, — обминали дерева. Шмагнула по обличчі лозина, далі Ждан налетів на кущ, виплутався, пригнувся, шаснув під густе шатрище, ноги йому аж заломлювалися — втікачі бігли вниз, в долинку, по хвилі бралися вгору. Оминули галявину й вискочили на стару дорогу, яка ледве вгадувалася в траві. Знову попереду хиталися широкі плечі Кайдана, знову стрибав у нього на спині один чобіт, аж тепер Жданові спало на думку, що треба б допомогти Кирилові, замінити його, він ступив ширше, і саме в цю мить Кирило похитнувся, якимось дивно гойднувся з боку на бік і впав. Ждан кинувся до нього. Кирило й далі цупко тримав у руці полу киреї, а очі його були широко розплющені... й неживі. Козаки, котрі допомагали Кайданові, опустили пораненого на землю й теж посхилялися над Кирилом. Той був мертвий. Лежав на боці, вивернувши вбік ліву руку, в спині в нього стриміла стріла. Ждан не зміг стримати зойку, а козаки зацитькали на нього, показуючи на мигах, щоби брався за кирею. Ждан нагнувся, звільнив з Кирилової руки зіжмакану полу киреї, але перш ніж піти, ще раз оглянувся. Він чомусь подумав, що Кирило увесь цей час біг мертвий. І ще в Ждановій голові майнуло, що йому самому тепер нічого не страшно, і коли доведеться — прийме смерть, як оцей великий, добрий і валечний козак, котрого послала була йому в товариші доля, та й одразу ж забрала.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

В Туреччині та й на брамі кам'яній

Там сиділи два братчики молоді.

Один сперся на поручи, задумався,

Дрібненькими сльозоньками оплакався.

Другий його до сердечка притуляє:

"Ой стій же ти, милий брате, не журися,

Яка красна Туреччина — подивися!"

"Добре ж тобі, милий брате, говорити,

Коли мені в Туреччині тяжко жити.

В Туреччині нема бога ані віри,

В Туреччині самі турки, всі безвіри".

Народна пісня

Лаврінові снилися чорно-білі птахи, вони стояли на краю гнізда й махали крильми. Птахи вчилися літати. Тільки чомусь були поприковувані ланцюгами. Він мучився, йому стискало груди, й розумів, що птахи не навчатися літати ніколи й що тут просто щось не так, й тоді ланцюги розпалися, а бусли замахали крильми легко та радісно. Це були молоді птахи, вони готувалися у свій перший політ.

Він хотів упіймати першу мить їхнього лету, певно ж, то була найщасливіша мить їхнього життя, він стільки разів прагнув побачити її й жодного разу це йому не

вдавалося. Лелечата махали крильми на краю гнізда сьогодні, й завтра, й позавтра, а потім одного ранку він прокидався й чув пронизливий, не такий, як завше, клекіт. Виходив надвір — бачив порожнє гніздо, а молоді лелеки вже сиділи ген на лузі, старі кружеляли вгорі й радісно та тривожно клекотіли. То були їхні птахи — його й отаманові. Сірко прилаштував на гребені куреня колесо од гармати, Лаврін допомагав йому. Лелеки добудовували гніздо щороку, воно росло й росло і вже було Лаврінові по пояс. Кожної весни вони з отаманом виглядали їх з вирію. Коли, траплялося, першими прилітали сусідські лелеки, а гніздо на їхньому курені стояло порожнє. Сірко ходив посмутнілий і все мовби до чогось прислухався.

Але таке бувало рідко. Їхні прилітали перші. Вони легко одбивали налоги своїх дітей, і ті летіли селитися на луг. Там теж чимало буслячих гнізд.

Траплялося, що затишне, трохи перехняблене в один бік гніздо впадало в око з височини й чужим лелекам, котрі рано полишили теплі заморські краї. Небавом поверталися з вирію справжні хазяї й починали одбирати в займанців свою оселю. Лелечі битви Лаврінові доводилося спостерігати часто. Не раз вони бували жорстокі, якось, те йому запам'яталося надовго, побачив над собою лелеку, що саме летів од гнізда, — з грудей птаха цебеніла кров. Лелека хотів сісти на осокір, але вже не зміг, завис між вітами.

Лелечі бійки Лаврін бачив, а от першої миті польоту так і не вдалося вловити. Мабуть, то велика таїна, вона не любить одкриватися людям. Не відкрилася вона Лаврінові й цього разу. Щось його пробудило од сну, а що — не знав. Ще дихав запахом плавнів, ще стояло в очах чорно-біле видиво, але кам'яниця стисла його міцно, й воно враз затьмарилося, а далі розвіялося зовсім. Доля помаяла перед ним крильми, подратувала волею й вернула назад у довгу кам'яну яму з шорсткими, аж колючими, стінами й маленьким душником угорі. В той душник, либонь, не проліз би й кіт, а він ще перехрещений двома металевими прутами. Відчуття волі й чогось важкого переплелися — Лаврінові аж наморочилось у голові.

Він лежав на сухій перетертій підстилці з морської трави у ближньому від дверей кутку. В протилежному кутку сидів прикований ланцюгом за шию та ногу інший в'язень. Був сивий, як старий лунь, худий і мовчазний, як смерть. Або, може, зовсім не мав язика; Лаврін кілька разів намагався заговорити до нього, той не обзивався. Тінь, а не людина, здавалося, він зовсім не ворухиться. За півтори доби жодного разу не брязнув ланцюгом. А якось же він їв? Вчора ввечері їм обом принесли осклизлої і смердючої юшки — чорби, потім наглядач, грек, забрав порожні миски. Мабуть, за довге сидіння притерлись до людського тіла кільця ланцюга, а в людини стерлися звички, пам'ять, уміння говорити.

Лавріна мучила думка: за що сидить кайданник? Чому його не забрали на галери, на якусь іншу роботу, чому не вбили? Хто він? Якби знав, може, одгадав би й свою долю? Але той мовчав.

Лаврін сидів у задушливому підземеллі від учорашнього ранку. їх з Киліяною схопили в саду на зорі. Киліяна спала, поклавши голову на сніпок прив'ялої трави, він

дрімав біля неї, прихилившись до теплого каміння. Того вечора Лаврін думав, що їм треба поміняти сховок. Одначе, мабуть, те не допомогло б. Харіліс все одно вистежив би їх. Шкода, що злегковажив погрозою ницого цигана. Харіліс підбурих на базарі турків і привів у сад аги. Обшарпаних дервішів, залитих салом торгівців рибою й овочами, голих до пояса носильників у шкіряних капелюхах, брудних погоничів мулів у стоптаних до голої підшви чариках, вирячкуватих, з пергаментними обличчями куріїв гидотного зілля зі схованими під одяг ножами. Вони прийшли помститися за поглум невірною над правовірним, ще раз потвердити шаріат [32], а заразом обпатрати сад аги, випотрошити комори. Вони хапали все, що траплялося під руку; все їстівне пожирали, неїстівне ховали під брудний одяг. Сам ага не вийшов з покоїв, він, мабуть, злякався натовпу дужче за Перехреста.

Лаврін обороняв Киліяну, скільки сили. Їх обох забили б на смерть, якби не прийшла варта. Вартівничі загородили їх списками и перевели сюди, до фортеці Залізний Камінь. Його вкинули в підземелля, що вчинили з Киліяною — не знав. Думка про неї не давала спокою. Адже ж на те, щоб покарали тільки його, не міг сподіватися. В турків вина на жінці більша, ніж на чоловікові. Ї від того, що не може нічим допомогти Киліяні, що мовби спричинився до лиха і їй, Лавріна охоплював відчай. Про те, що чекає його — скарають лютою смертю чи прикують навічно до стіни, як оцього чоловіка, — майже не думав. Один раз він уже поховав себе, і якщо в ньому щось ожило на якийсь час — то тільки любов, а думка й далі лишалася в неволі, й не було їй просвітку. Коли б тільки чимось допомогти Киліяні, якось порятувати її. Шкода, що тоді, коли їх вели, йому нічого не спало на думку: треба було намовити Киліяну, щоб сказала, буцім він силою, примусом затягнув її в сад або обпоїв якимсь зіллям... Мабуть, у те не повірили б. А може, й повірили, прийняли виправдання такої гарної дівчини, щоб оддати її якомусь пастухові. Він аж стенився од тої думки. Ліпше нехай погинуть обоє.

Лаврін зручніше вмовстився під стіною, підтягнув коліна, вперся в них ліктями, схилив на руки голову. Знову задрімав. Не спав, бо пам'ятав, де він є, але й бачив якесь видиво, а може, то було не видиво, а спомин. Йому привиділася стара хата на белебні, над хатою гілляста груша і в'яз. Більше дерев біля хати не було. Сінешні двері не відчинялися, й мати підстругала сінешню долівку лопатою. В лівому кутку сіней, за дверима, на куцій жердочці сиділо три курки. Одна жовта і дві зозулясті. А з горища дивився вниз рудий лобатий кіт. Він чомусь завжди сидів там, під вінком цибулі, й дивився вниз. Оце вся їхня худоба. Бо ж пан забрав увесь дідівський статок, а їх запровадив у чужу хату.

А в хаті — ткацький верстат, скриня, яка правила їм за стіл, а вночі ще й матері за ліжко, жердка, а на ній кілька лахманин, судник. На суднику — полумисок і кілька черепків. З них вони їли. Верстат займав майже всю хату. Мати була чудова ткаля, ткала дорогі плахти і килими для панського двору, пояси і рушники, але не змогла виткати собі долю. Про лиху долю вона часто співала. Батька Лаврін не знав зовсім, мати про нього нічого не розповідала. На вулиці його називали байстрюком. Він утікав

до хати. Там од ранку до ночі стукотіла ляда і бігав по туго натягнених нитках маленький дерев'яний човник. На лаві теж лежали нитки. Мати не дозволяла навіть доторкнутися до них. То були тонкі, дорогі нитки. Від них, од тонкого ткання, мати й осліпла.

Лихі спомини. Убоге життя. І все ж навіть вони обливали йому теплом серце. Зелена груша, три курки, кіт — усе те було його, і маленький ставочок на вигоні перед хатою, а на ньому гуси. Вони — не їхні, але й його. Бо вони — дитинство.

Киліяна каже, що не треба таку мізерію й згадувати. Що тут і хати кращі, і плоди солодші, й птахи красивіші. Фазани й павичі! А для нього найкрасивіші ті — гуси на ставку й лелеки на курені. Киліяна каже, що за тим нічого шкодувати. Як таки нічого?!

Він давно пробудився од дрімоти, сидів і розмірковував. Хіба можна одтрутити від серця все своє тільки через те, що тут кращі будівлі, зеленіші дерева і барвистіші птахи. Але ж десть є ще барвистіші й плоди солодші — звідкілясь їх возять на базар, він бачив сам, навіть куштував. Для них найкращі ці, для нього — жовті пахучі грушки, які рясно капотіли на зелений моріг перед хатою, їм до серця тонкі, тягучі пісні, а йому — інші: широкі, голосні, в які влився степ, повноводі ріки; й швидкі, веселі, як заметілі або вихор навесні. Він забув сказати про пісні Киліяні. Скаже обов'язково... Якщо йому ще випаде хоч побачити її. Він знав: йому лишилося одне — думати про Киліяну і про своє минуле життя. Щоправда, не міг і про нього назбирати багато думок. Що він звершив у ньому? Власне, нічого. Обороняв Ладижин. Тобто обороняв вітчизну. Отже, хоч щось, та звершив і перед вітчизною, перед товариством боргів не має. Може помирати з чистим серцем. Якби вороги схопили тільки його. Сам він мовби звільнився від усього суєтного, і в душі в нього — тиша. Там білють сніги.

Ні, не тиша. Що вони зробили з Киліяною?

Нараз Лаврін почув, як у кутку дзвякнуло залізо. Він поглянув туди й побачив, як кайданник підвівся. Лаврін не бачив його очей, їх забирав морок, а тільки постать — брудно-сіру, тонку, наструнену, насторожену. А по хвилі згори долинув інший згук, приглушений тупіт, скрегіт заліза. Відмикали двері. Що то не доглядач з їжею, Лаврін здогадався з постаті кайданника. Либонь, той сидів тут давно й вивчив ходу та побрязк доглядача. Й справді, проскрипіли холодними завісами двері, на підлогу поруч Лавріна впала світла пляма, — здавалося, хтось кинув згори білу шматину, — й долинув густий, трохи іржавий голос, що чомусь нагадував скрип дверей:

— Невірний, підійди сюди.

Те могло стосуватися тільки Лавріна, адже другий в'язень був прикований. Лаврін підвівся й приступив до сходів.

— Піднімися вище, — наказав той самий голос. Лаврін ступив на три сходинки й зупинився. Його засліпило світло, хоч то не було світло сонця, ясного дня, а тільки високого фортечного міжстіння, він запам'ятав його, коли йшов сюди. Пам'ятав і сходинки — вісім, на четвертій од низу зараз стояв, а на другій од верху — турок чи, може, й не турок, а той чоловік, що кликав його. А ще Лаврін бачив жовті, із загнутими вгору носками чоботи й поли синього в золотому шитві внизу, каптана. Зверху стояв ще

хтось.

Той і заговорив перший. Промовляв швидко, ляскотів словами, здавалося, рвав їх, як ремінне мотуззя, з огидою кидав униз. Перехрест, хоч дещо вже розумів по-турецьки, втямив тільки кілька слів: "гяур оглу" — гяурове поріддя, та "аллахю екбер" — великий аллах, повторене кілька разів.

Тоді обізвався той, що стояв нижче, — товмач.

— Ти, невірний, народився під золотою зорею, — сказав він. — Милості сиплються на тебе золотим піском, один шайтан відає за що. Великий візир дарує тобі життя. Тобі й твоїй дівці. І то не вся благодійність великого візира. Ти будеш спати з нею. Не в бур'яні, де вас налапали, — товмач проскрипів сміхом, — а на сіннику чи й перині. Вона стане твоєю дружиною. Гарну матимеш жінку. Я щойно розмовляв з нею. Вуста — як корали, перса — як гранати. Будеш раювати на тих персах. Ви станете добрими правовірними й молитиметесь аллаху та дякуватимете великому візиру за його доброту та щедрість.

Товмач говорив ніби й зрозуміло, однак Лаврін не міг до кінця збагнути його слів. Кому це щастя й хто молитиметься аллаху? Хто стане мужем і жоною? Й чого хочуть од нього ці люди? Вони прийшли насміхатися? Бо цей-ось скрипить сміхом, а той щось гиркає згори. Він добре чув "поріддя гяурів", а товмач плете якісь коші.

Лаврін підвів голову. Йому ворухнулася в серці злість, може, ще й від того, що доводиться стояти внизу й отак принизливо задирати голову.

— Ти даремно смієшся, товмачу, — кинув суворо. — Й даремно кажеш мені не те, що сказав паша. Товмач засміявся знову.

— Ага Орхан каже, що коли б його воля, він би наказав одрубати тобі голову й викинути її собакам. Одначе він приніс веління великого візира. За яким ти одружишся з тією дівчиною. Й будете вдвох молитися аллахові.

Лаврін уловив приязнь у голосі товмача. А вже відтак повірив його словам. Щемка хвиля залила йому душу. Вона аж струснула його гарячим дрожем, в горлі зрадливо залоскотало, біля очей затепіли сльози. Чи то басурманська неволя так розгартувала душу, чи й раніше була м'яка, він не відав того. Щось у ній сколихнулося, потекло гарячою приязню до людей, які показали до нього таке милосердя. Не знані йому, на помостах високих, до яких не міг дотягнутись навіть думкою, вони пам'ятали про нього, дарували йому волю й любов. Либонь, не все те, що казали про басурманів, правда. Високі люди їхнього краю мають великі серця та чисті душі...

Та враз щось холодне, тверде пройшло крізь ті думки, і радість упала, як падає підтята на льоту птаха. "Бісмілла" [33]. Тільки тепер Лаврін осягнув все. Йому здавалося, в голові щось перевертається, там кремсає гострий і холодний ніж. Такого не виділося і в найжахніших снах. Думав про все, а про те, що від нього зажадають за продати свій край, віру, — жодного разу. Може, через те, що був простим козаком, а чував — такого поганини домагаються від людей вельможних. Його ж ніхто ніде не знав, він нічого не мав, окрім рук та ніг, окрім молоді сили, на яку ласились турки і яку мусив їм оддавати й оддавав. Тим, меншим туркам, було досить вичавленої з нього

сили. А ці хотіли взяти в нього таке, на одну думку про що в нього хололо в душі.

— Але ж, товмачу, ми християни, — мовив приголомшено, і його голос глухо одбився в підземеллі.

— Дурний ти, чоловіче, як таврський вісюк. Думаєш, твоєму богові веселіше бачити твою смерть, ніж турецькому твоє щастя? Я теж не турок, а от прийняв шаріат. І бачиш, мій бог не покарав мене. Живу в щасті й радості, яких зроду не знав на своїй землі. Повір мені, тут ясніше небо й щедріший бог.

— Я козак, запорожець...

— Та хто б ти там не був, — уже сердився товмач. — Відаєш, куди веде тебе твій язик? То будуть страшні торттури. Викинь з голови дурниці. Бачиш, он світить сонце. Поспішай...

Справді, ага вже збагнув, що Лаврін відмовляється, й наказував товмачеві вийти з кам'яниці. Він, либонь, зрадив тому, бо реготав і те й знай повторював:

— Вай кьопек! Вай кьопек! [34]

І враз Лаврінові щось розпросталося в грудях, він відчув себе вільно й певно. Він знав, що тому не бувати, що ніякою найстрашнішою мукою не запродасть широкий степ, зелені луки, Дніпро, товариство, сивого отамана, котрий навчав його правди, любові та ненависті. Не раз бачив, як незворушний і звитяжний отаман крадькома витирав сльози од щирої кобзареві пісні про витоптане копитами ворожих коней поле й порубані діти. Лаврін і сам зазнав того потопту. За ці півроку по його душі прочовгало стільки підошов, стільки на неї впало злих слів, зневажливих поглядів, презирства, як тільки вона й витримала. Тут усе кричало: я турок, я правовірний, людина, а ти й твої одноплемінні за морем — собаки, невірні, товчи їх, вбивай, риж. Той крик обступив його з усіх боків, сповнив іншої, нової любові до рідного краю й ненависті до ворогів. Тільки тут, серед цих гарячих скель, дурманних чужих запахів, зрозумів до кінця, що таке рідна земля й рідний народ. Чому гинуть за них у лютих битвах козаки, чому край рідного поля стільки літ стоїть його добрий і сумирний дядько Мокій Сироватка. Йому аж запекло в грудях, і сповнилося гордощами серце за простого козака — Мокія Сироватку. Тієї миті він побачив його зовсім по-іншому, не нужденним чоловіком, не сіромахою, а гордим мужем, звитяжцем, який тримає на своїх плечах усе Козацьке Поле, і Великий Луг, і Січ, і всю Україну. Таким і справді був його дядько. Тепер знав доконечно: всі чорні сили світу не зможуть його відцуратися батьківщини.

— Він сам собака, — сказав Лаврін. — Й пусті твої слова, товмачу. Псарські вони, а не людські...

— Мовчи, нещасний, — зашипів товмач. — Схаменися. Ти занепащаєш не тільки себе. Та красива дівчина стала на згоді одразу. Й просила мене сказати, що любов — боже провістя, за неї бог прощає все.

Те було страшніше за смерть. Лаврін відчув, як гойднувся під ногами східець і попливла кудись довга кам'яниця. В грудях щось обірвалося, там стояли глухе ридання й невимовний біль. На мить йому стало шкода й себе, до розпачу шкода: доля поклала йому на душу не тільки своє, а й Киліяніне життя. Він знав, що не похитнеться у своїй

правді, однак те не полегшувало мук. Думка гарячково плуталася в якихось хащах, шукаючи порятунку Киліяні, й скрізь натикалася на камінний мур. Гарячий вогник, що було спалахнув у грудях у першу мить, коли почув товмачеві слова погас, він погасив його сам і не шкодував за тим. Карався тільки Киліяниним горем, її життям і любов'ю. А світ стояв як двоє вікон: чорне й біле, — мусив вибрати чорне? За ці два дні в темній кам'яниці він передумав усе, привів у злагоду з душею, з богом всі помисли, всі жадання, всі надії. Надії поховав доконечно, сподівання — теж, він думав тільки про те, як померти з гідністю, по-козацьки. Боявся звікувати життя в підземній кам'яниці, стати таким же білим і німим, як і кайданник, але примирився й з тим. Майнула думка, що його й до кайданника посадили, аби дужче налякати, аби зламати волю. Душа прагнула молитви, але молитва губилася в хаосі думок, мирське чіплялося за боже, воно переважало — допоки живе, допоки страждає.

Тупала нагорі нога в жовтім сап'яновім чоботі, ага гнівно кликав товмача, й той, пригнувшись, проскрипів йому востаннє:

— Ну, кажи?!

— Не можу я, — важко видихнув Лаврін. Світ помертвів йому в очах. — Не можу!

— Нещасний — закричав товмач. — Ти занастив себе і її. Я хотів тобі добра, кяфіре!

Лаврін не почув, як зачинилися двері. Тільки щезло з-перед очей світло, й він знову опинився в липкій, задушливій темряві. Сидів на приступці сходів, зронивши на руки голову, на мить його полишили думки й сила — все. Відтак повільно приходив до тями. Спогадував розмову, й біль шматував серце. А десь у глибині свідомості жило інше почуття: своєї правоти, а ще — злорадства. Вперше подумав про візира як про живу людину. Великий візир хотів купити його душу. Для чого це йому? Либонь, щоб погоїти свою власну. Мабуть, хоче хоч чимось примоцуляти болячку по згубній для власного війська налозі на Січ, хоче в такий спосіб зловтішитися, возвеличитись над козаками. Звичайно, він, Лаврін, для тих державців ніщо, комашка, але їм важать власні невдачі, вони дратуються з того й хочуть хоч трохи помастити синці. Лаврін знав — з його душі цілющої мірри не вичавлять для себе й краплі. Він став навколішки й гаряче молився. Спочатку йому заважали молитися очі Киліяни, вони проступали з темряви, кликали його, але поволі віддаленіли, він уже бачив не Киліяну, а божу матір — в образі, який назавжди запам'ятався з ікони в січовій церкві. Божа мати дивилася, скорботно й співчутливо.

Для нього божа мати була ще й просто матір'ю — іншої матері не пам'ятав.

II

Ясного погожого ранку стара, скрипуча галера з чорними вітрилами повезла радника дивану агу Сулейман Кегая на острів Родос у вічне вигнання.

Того ж ранку сторожа вивела з кам'яниці Лавріна Перехреста. Тут же, біля в'язниці, йому одягли на шию дерев'яне кружало — колодку — й зв'язали руки, хоч стерегло бранця восьмеро аскерів з алебардами на плечах. Його повели до фортечних воріт, де низенький турок з підрізаною бородою у чорній одежі тримав у поводі

віслюка, на якому сиділа Киліяна. Вона була одягнута у біле вбрання, мовби закутана в саван, її обличчя прикривала намітка, така прозора, що Лаврії бачив кожную рисочку, кожен порух брів і спалах очей дівчини. Лаврінові перехопило подих, серце закричало з радості й болю, він аж зупинився, й один аскер вдарив його кулаком межи плечі та вилаявся брутально. По обидва боки віслюка, на якому сиділа Киліяна, теж стояло по двоє аскерів, вони щось гукали до цих, котрі вели Перехреста, й ті, штовхаючи його держаками алебард, притьма погнали під арку воріт. Низенький турок у чорному потягнув слідом віслюка. За ворітьми на них чекав розбурханий натовп. Турки обпали призначених на страту з усіх боків, і аскерам довелося одбиватися алебардами. Доходив до середини рамазан — місяць суворого посту, коли правовірному цілісінський день не можна ні їсти, ні пити, ні курити кальян, ні подивитися на жінку, — голод і спрага катували турків, перепалювали кров на злість. Вони знали, що кьопек-невірний не хоче прийняти їхньої високої віри, готові були роздерти його і дівчину на шматки. Стояв сморід, задуха робила людей ще лютішими.

Найдужче шаленіли дервіші — стрибали, завивали, реготали Лаврінові в обличчя, один — бритоголовий, з обліпленими струп'ям губами — видобув з-під лахміття ножа й намагався вштрикнути ним Перехреста, а коли аскер одіпхнув його, почав штрикати себе. По худих, голих ребрах заструменіла кров, натовп п'янів од неї й лютився ще дужче. Знову через гяура лилася кров правовірного!

Турки ще й того лютували, що стояла суша, якої не знали впродовж багатьох років. Обміліла Мариця, втекла вода з озерець, висохли фонтани. Небо висіло жовтогаряче й жарке, немов було викуване з бронзи.

Лаврін ішов крізь цей каламутний вир спокійно, його не лякала дика ярість, навпаки, в ній знаходив опертя своїй правді. Турки юртувалися, бо відчували своє безсилля, вони скажено ненавиділи його, весь український люд, і було б неприпустимим гріхом схилитися перед ними, просити в них милосердя. Одна думка рвала серце — занастив Киліяну. Але ні — не занастив, занастити — то продати, підкоритися, розтоптати те, чим жив одмалечку. Правда, Киліяна виросла в затишному гніздечку, вона не знала, що то таке Великий Луг, Дніпро, Козацький Степ. Але то не його провина. Зараз він думав про рідний край невідступне, й сльози котилися по душі. То були сльози любові та вірності йому. Сливе тому майже не чув, що чинилося довкола. Й зовсім не бачив плюгавого турка в коштовному камзолі й синьому тюрбані, котрий намагався перечепити його горіховою палицею, й дервіша з ножем, й одноокого діда, що плював-ся з безпечної відстані. Він дивився поверх натовпу, туди, де над дахами та баштами пливло сонце. О цій порі воно було не жарке, а м'яке, тепле, як там, на далекій Україні. Палахкотіло в його променях червоне юдине дерево, дрібно мерехтіло листям. По червоному черепичному дахові нижчого будинку, що прилягав до жовтої глухої стіни будинку кількаповерхового, скрадався до зграйки голубів з каменякою в руці замузаний хлопчак. Сиві, білі, чорно-білі птахи не помічали небезпеки, туркотіли на карнизі. З краю ходив білий турман з чорною шиєю, він розпустив крила, черкав ними по карнизу. І враз Лаврінові пригадалися інші птахи,

тільки більші, вони снилися йому цієї, останньої, ночі. Й, може, тому, що то був останній світлий сон, останній спомин про рідний край, про волю, Лаврін, на мить забувши про все на світі, стулив губи й свиснув. Він свиснув так голосно, що спіткнувся стражник поруч і злякано похитнувся увесь натовп. А голуби спурхнули в небо білою зграйкою, шугнули понад дахами. Й щось біле затріпотіло в Лавріна на душі.

Хлопчак здивовано оглянувся, підбіг на край даху й пожбурих каменюкою в Лавріна. Проте влучив не в нього, а в аскера, той закричав, і хлопець дременував, аж під ногами заторохтіла черепиця.

Вони перейшли довгий міст, і їм навперейми вибігло троє вершників у жовтих шкіряних плащах. Вони погнали просто в натовп, збили назад коні над самою Лавріною головою, й немолодий рябий чауш вихопив з шовкової торбинки скручений у сувій папір. Але він не читав його, а тільки помахав над головою, прокричав щось, а вже знайомий Лаврінові товмач зашварготів, продираючись скрипучим голосом через гул натовпу:

— Милість великого візира безмежна, як простори океану. Він дарує вам, невірні, життя, волю, шаріат, турецьке підданство, дім і виноградник над Тунджею. Ставши правовірними, ви житимете в ньому, допоки аллах не покличе вас до себе. Або погинете зараз страшною смертю.

Не чекаючи відповіді, всі троє повернули коні і поскакали праворуч понад рікою.

В ту мить страшно, відчайдушне закричала Киліяна:

— Вони не хочуть нашої смерті, Лавріночку! Вони просять нас, Лавріночку, любий, станьмо турками. Хіба то не однаково, ким жити на землі!

Той голос пронизав Лавріна наскрізь, козак чув, як струменить з серця кров, і молив бога, аби воно розірвалося чи зупинилося. Лаврін не відчував страху смерті. Про неї думав не раз, до неї готувався увесь цей час, а на одну думку про те, що може виміняти життя ціною зради, хололо серце. Воно обпікалося болем тільки тоді, коли думав про Киліяну. Але то теж був присуд долі, її веління — іншого виходу на цім світі не мав. Проклятий візир знав, як облити отрутою останні їхні кроки на землі. О, якби він міг урятувати її. Ціною будь-яких мук, будь-яких страждань. Він готовий віддати себе за них. Але саме її стражданнями, її розпачем вони хочуть зламати його, хочуть зробити запроданцем. Але ним він не стане. Зборовши страх, що почував зараз перед Киліяною, обернувся й подивився їй у очі. Милі, кохані очі, котрих прагнув більше всього на землі. Але навіть їм не міг віддати того, що заповіли діди й батьки, що вдихнула в його груди рідна земля.

— Ми українці, Киліяно... Християни.

Киліяна мимовільним напруженням звільнила зв'язані рушником руки, здерла з обличчя прозорий серпанок.

— Я хочу жити! — закричала вона. — Не однімай у мене і в себе сонце.

— Це чуже сонце, — глухо відповів Лаврін.

— Воно одне, — гукала вона, знайшовши у власних словах якусь істину. — І любов одна.

— Але батьківщина теж лише одна, — важко підвів голову Лаврін.

Далі їхні голоси поглинув лемент юрби. Зненацька Лаврін відчув тонкий щем під правим ребром, — велетенський, із зарослими, як у ведмедя, грудьми турок таки досягнув його довгою блискучою швайкою, — й біль у голові — удари падали на нього з усіх боків. Били кулаками, камінням, палицями, вони б забили його на смерть, коли б один з аскерів не загукав, що то буде кяфіру легка смерть. Юрба відринула, аскери мерщій погнали його далі. Тепер дорога стелилася понад річкою, то відбігала од неї, то підбігала до самої води. В одному місці той самий, велетенського зросту, дєрвіш хотів підняти на березі камінь, послизнувся і впав у спінену воду. Він ураз опинився на глибокому, і його ледве витягли.

Тепер юрба бігла до місця страти, й галас трохи вщух, але для Лавріна те було ще гірше: тепер до нього долинав кожен Киліянин поклик, кожен схлип. Вона квила, ридала, просила зглянутися над її красою, молодістю, над тим, що вона — сирота.

Лаврін, коли ті слова сягнули його свідомості, вперше подумав холодно й сливе жорстоко, що те, либонь, на краще: нікому буде побиватись і страждати. Він сам сирота, є в нього в світі дядько Мокій Сироватка, котрий був мовби батьком, є кошовий отаман, але вони б не осудили його вчинку, їхніми іменами, їхньою правдою йшов на муки.

Страшно було Лаврінові слухати Киліянине ридання, страшно ставало слів, котрі, мабуть, виплакувало її серце: про клятву на хуторі її батька, про ласкаві слова, які шепотів нещодавно в саду аги під присягою місяцеві, про те, як їм було гарно під тим місяцем. У нього затерпла душа, й він несамохіть прискорив ходу. Хоч і йти було нелегко. Важка, замочена напередодні у воді, погрижена шашелем колодка гнула його шию вниз. Хляпотіли на стертих до крові ногах збучавілі постолі з волової шкіри. Дорога була брукована, стара, нерівна, камені в ній повипадали, і він раз по раз спотикався. Невимовна туга сповила Лаврінове серце. До чорного болю в очах йому було шкода Киліяни, шкода й себе і шкода покидати цей білий світ. Бо хоч і не килимами він стелився йому під ноги, а типчаками й ковилами, але ж стелився й тюльпанами, і вишневим цвітом, і калиною з Киліяниної руки. У світі є двоє людей, які його люблять, і хоч Киліяна проклинає той світ і ту калину, так то з відчаю, вона любить його, і любить його інший чоловік, який зараз далеко-далеко, але який неначе й поряд. Без нього він, може, й не переніс би тортур на цій дорозі. Щось ніби обірвалося в Лавріновій душі, але саме думка про кошового додала сили, адже знав: сам отаман вчинив би тільки так. Вони там споминають його... І Сірко, й дядько Мокій. Й ще, може, довго виглядатимуть з полудня, аж поки... І обірвав думку, як нитку на основі, бо знову почало наливатися жалем серце.

Поминули кладовище з невисокими надгробками-стовпчиками, сераль, вийшли за міську стіну. Тут річка клекотіла в тісній ущелині, а далі розливалася чималим плесом, по тому скелі знову поволі стискали її, синя, срібляста стрічка губилася за їх громадям. Перед Лавріном лежав широкий камінний майдан, з того боку жовтіли якісь споруди. Мабуть, то теж був сераль, там зупинялися на ніч ті, хто не встиг за дня

в'їхати в місто. Лаврін не знав, що замислили над ним турки, збагнув усе тільки тоді, коли оглянувся назад. Побачив, що туди дивилися всі. Просто в червоно-чорну, полуплену стіну було вмуровано ряд великих залізних гаків, трохи далі, над самою водою, чорніла шибениця. Під нею стояв кудум — плаский барабан на ніжках — і сидів на маленькому ослінчику турок з паличками.

Сотник аскерів — юзбаші — важко, як гіркі горіхи, розламуючи українські слова, мішаючи їх з турецькими, запитав Лавріна, чи той не передумав. Лаврін похитав головою і сказав коротко й твердо:

— Йок. [35]

І сам ступив до стіни. Ступав по землі останні кроки. Щезнуть сліди розбитих постолів у білій порохні, і щезне все. Його надії, його болі, його кохання до Киліяни — ніякові усмішки, несміливі доторки, шал плоті південної ночі. З того шалу не буде нічого. Його ніяковість, його любов ніхто не продовжить. Його тривоги і надії не переллються в інше серце.

І однак щось залишиться по ньому. Залишаться інші усмішки, інша любов — до широкого степу, до високих могил, до предківських заповітів. Він увесь у тому, він щезне — вони житимуть вічно. Заради цього він і мусить твердо ступити останні кроки.

Лаврін ступав і думав серцем, у ньому й далі жили почуття волі, Великий Луг і вся рідна земля.

Знову залементував натовп і завокала Киліяна. Її обличчя стало бліде, як віск, здавалося, з неї живої витекла кров, губи посиніли, й на них запеклася піна.

— Будь ти проклятий родом і плем'ям своїм, — гукала вона. — Хай буде проклята година, коли зустрілася з тобою. Щоб громи розвалили твоє Запорожжя, щоб чума поїла всіх козаків!

А далі знову затужила й заголосила тонко, по-жіночому, тіпалася в лихоманці, поки не впала на землю. Вона вже не чула, як загуркотів кудум — ізійшла з пам'яті. Й не бачила, як четверо катів у жовтих сорочках та зелених ковпаках притьма — поспішали вправитися до спекоти — поволокли Лавріна, як здирали з нього сорочку, як підняли й нахромали одразу на два гаки, вмуровані в сіру похмуру стіну. Стіну Мовчання. Одначе Лаврін, котрому завішений кривавим запиналом світ згас, а потім засвітився знову, бачив усе. Як зв'язали Киліяні рушником руки та ноги, як віднесли її в довгий чорний човен, і четверо турків одіпхнулися од берега. Пропливши трохи, двоє вперлися жердинами в дно, тримали човен на місці, а двоє інших позакачували рукави, просунули ще одну жердину під вузли, підняли жердину за кінці й занурили у воду. Потримавши якийсь час, вийняли дівчину й поклали в човен. Потому припливли до берега, винесли й поклали Киліяну біля Лаврінових ніг.

Крізь палюче жарево, яке горіло в голові, виливалося вогнем через очі, Лаврін востаннє побачив її тонке, вигостреним підборіддям угору обличчя і всю її, закутану в біле, дорогу й кохану. Він простив їй слова, які кричали в непам'яті. Останньою, що лишилася в серці, силою молився богові за її душу, щоб він прийняв її в райські сади, щоб дарував їй мимовільні, спричинені мукою, прокляття.

Собі не просив нічого.

За нього молилися Великий Луг, вся Україна. Біль скував його тіло, а думка й далі боролася, й боролася серце, й сповненим зневаги та ненависті поглядом він подивився на ворогів. Йому востаннє різонули зіниці гарячі червоні промені чужого сонця, останнім зусиллям одвернувся від нього й подивився в рідну сторону. Вже по тому голова впала на груди.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ

Місяць горів у небі, як велетенський, начищений до блиску золотий дукач. Біла дорога в голубому сяйві здавалася сивою, вона перекраєла степ навпіл, губилася аж ген, де білі, пологі зорі торкалися синього пруга. Там вона зливалася з широким Чумацьким Шляхом; сливе через те стільки чумаків не верталось додому: збивалися з путі, блукали по безкінечних небесних шляхах.

Дорога — біла од солі, сива од горя. Вона вбиралася в соляне озеро, оддалеку схоже на звичайне, а насправді — безводне. Воду випило палюче сонце, на чорнім глеї лишилася біла, товщиною в палець, кірка. Зверху кірка сліпучо-біла, срібляста, знизу — червона, татари кажуть, що то сіль всмоктує кров землі; згребена в купи, повантажена на вози сіль втрачає з часом червону барву. Правда то чи неправда, але людської крові пролито за неї немало. Вельми дорога сіль на Січі, на Полтавщині, на Слобожанщині — по всіх краях. А тут соляні озера простяглися без кінця-краю, й тільки на деяких надламана кірка, та й то біля берега. Одначе спробуй доправ цей божий дар за тисячу верст, коли кожна верства проміряна смертю в обидва кінці. Починаючи з найпершої.

...Біля озера стояло вісімнадцять навантажених возів, на білій соляній корі лишилися сліди важких чумацьких чобіт, і низенька лозова запрута, й дві дерев'яні лопати. Інші лопати вже лежали в мажарах, присипані сіллю.

Міцні, на високих та широких, як жорнові камені, колесах, мажари вже були готові в дорогу; змащені добрим черкаським дьогтем, повкривані рогожами, ув'язані, в передках лежав дорожній риштунок і стриміли, повтикані в сіль, батіжки. Навіть ярма були занесені наперед, покладені на дишлі. Здавалося, ось зараз чумаки позаводять круторогих, одягнуть на них ярма, візьмуть у руки батіжки — й степ сколихнеться од скрипу та клекоту коліс. Проте не сколихнеться. Цим мажарам стояти, допоки осінні зливи не розмиють сіль, а самі вони струхлявіють і розсиплються на порошок. Хіба, може, прискочать зі степу татари та обіллють смолою й запалять. Кукурікав, сидячи на задку останнього воза, як на сідалі, півень-царик, будив своїм співом сонний степ. Кліпав червоним оком, дивував, що не чує звичного гамору. Чумаки — люди працюваті, звикли вставати по першому співу. Взяли його для того, а ще — аби оберігав їх од нечистого, на те він і царик — червоний півень, що першим вилупився з яйця. Півень уберіг їх од нечистого, але не вберіг од чорного морового повітря. Й тепер не міг розбудити своїм криком.

Понад озером скрадалася руда лисиця, півнячий крик ходив їй під шкурою голодним дрожем, вона вже вловила щось дивне в тиші, в яку дві ночі тому поринула валка, але до возів поки що підійти не одважувалася. По той бік озера лизали гарячими

язиками синю од місячного сяйва сіль олені, до них теж долітав півнячий крик, і вони насторожено підводили голови — такої птахи не чували. Воли розбрелися по степу в опівнічний бік, серед них блукала пара муругих, у котрих поверх високих, гострих рогів горіли інші, мальовані золотою фарбою, — отаман одягнув їх на врочисту мить, на першу верству; по тій верстві він би їх зняв і почепив збву, коли в'їжджав у рідне село.

Веселий отаман Драгожил лежав біля передка воза, розкинувши великі, роз'їдені соляною ропою руки. У траві біля воза валялися шабля й рушниця, а на оголених волохатих грудях висів шкіряний гаман з татарським ярликом на проїзд валки через митні застави, а на животі — черес з грішми, з якого заплатив за той ярлик. Там, на широких грудях, він і зотліє — небесні архангели пропускають чумацькі душі по своїх ярликах. Та коли б хто й підібрав гаман на татарських бродях, ярлик теж прочитати нікому. Митна сторожа лежала мертва. Через неї й передавалося чумакам морове повітря. Митники ж захопили його в таші, котра лежала за дві турецькі милі. Таша чорніла пусткою. Страшно мріли проти Місяця порожні намети, біля них купами лежало всіляке начиння: повстанки, кожухи, халати, сідла, а біля намета аги — навіть перські та турецькі килими, шерсть у сувоях, золочена та срібна зброя — ніхто того не брав, висіли над погаслими вогнищами казани, а на вкопаних у землю дерев'яних розсохах — шкіряні мішки з кумисом та овечим сиром. У повітрі стояв важкий дух цвілі, гнилизни, смерті. Мертвих не ховали, вони так і лежали, де кого застав її крижаний подих. Найбільше чума мала пожитку серед жінок та дітей. Діти розлазилися од наметів і мерли, як мухи. Неживе місячне сяйво заливало дитячі трупики, надто багато чорніло їх по схилу балки біля колодязя, либонь, гаряче марево гнало малих до води.

Живі покинули мертвих, вони запрягли у мажі воли, осідлали коні і втекли в степи. Поїхали на свіжі води, в чисті, не обціловані чумою землі. Запорозький кіш пустив їх на свої займища.

Знову, як і два роки тому, туляється по Січі гетьманське посольство. Домагається свого, торгується за кожную дрібку, а найпаче чинить пильний вивід про силу козацького війська та його наміри.

Нині послі сиділи у військовій канцелярії, слухали реляцію коша. Списаний рукою Яковлева лист — схожий на покручений вихором город. Карлючки й закарлючки, баранці та кілечка — підписар підніматиме, розкручуватиме по одному й переноситиме на чистий папір. А зараз Яковлев читав листа, кидав слова, ніби важкі підкови. Йому, як і кошовому, осмалив душу гетьманів ординанс, в котрому той уразився на козаків за те, що пустили татар на чисті луки та свіжі води, суплікував на них богові й накликав усілякі карі.

"Коли б і чорт, пане гетьмане, — вичитував Яковлев у відповідь Самойловичу, а зиркав на гетьманського посла Василя Романовського, котрий сидів у кутку під образами, — допомагав людям у крайній їхній нужді, то гребувати тим не годиться, бо кажуть люди: нужда й закон змінює. А коли ми, живучи з татарами по-сусідськи, допоможемо одне одному, то таке розумному нітрохи не дивно. А те нам тільки дивно, що ти, пане гетьмане, багато біля нас херхелуєш, мов твій покійний батько на хавтурах

з парафіянами..."

— Прецінь, — перепинив Романовський, і його важке брезкле обличчя збуряковіло чи з досади, чи з гніву. — Гетьман справедливо каже: такого не було, коб християни порятували поган. — Він подивився на Сірка, котрий стояв, прихилившись спиною до груби, мить подумав, немов щось виважуючи, й додав:— Немудро й погано ви вчинили на свої та й на наші голови.

Злість спалахнула Сіркові в грудях і погасла, лишилися гіркота, прикрість, вони стояли під горлом чавким клубком, не давали говорити. Нелегко йому прийшов той рішенець на дозвіл прикордонним запорозьким комісарам пропустити татарські коші, мусив за те сповідатися трохи не перед кожним козаком у Січі, переболів душею, але ж вчинити інакше не міг. Того не хотіла збагнути тільки тупа глупота або підступність. Для чого ж тоді хоче гетьман ославити його і весь кіш перед рідним краєм і Москвою?

— Там мруть жінки й діти. Повзають у степу, як щенята, й гинуть. Будьмо людьми, пане осавуле. Будьмо людьми, гетьмане! — кинув з серцем через його голову. — Будьмо людьми, царю!

Відтак обома руками одштовхнувся од стіни, підійшов до столу, мовив гетьманському послові просто в обличчя:

— Ази ж я не знаю: вибити з гетьманського серця милість — що видавити воду з каменя.

— Гетьманові болять державні потреби й користі, — відсунувся трохи далі Романовський. — Ними клопочеться. Про отчий край дбає. Ви ж ведете перетрактації і з татарами, і з цісарем, і з поляками.

— Твоя правда, пане Василю, — напрочуд спокійно мовив Сірко. — Вже третій місяць сидить на Січі ротмістр його королівської мосці Яна Собеського. А он, — показав рукою за вікно, — стоять шкути долматинська та грецька. Всі просять до своєї спілки запорожців. Тільки ж ми ні перед ким барви не схиляємо, з венетійцями й греками торгуємо — люди ми вольні, польському послу надії не даємо, а зоримо лишень у бік опівнічний. Бо ж мусимо бути всі яко єдине тіло. Хочемо, аби щезли чвари між християнськими народами, бо ж шкода од того всім, аби поважали один одного в рівності. Одного ми бога творіння, треба жити, аби було богу гідно й людям хвально...

— Гарно, пане отамане, куєш слова, а чи ж так чиниш? — знову заперечив Василь Романовський, уникаючи Сіркового погляду. — Гетьман мружить око, бо ж ви й з Дорошенком вели перемови...

Сірко похилився грудьми на стіл, уперся гострим поглядом в обличчя Самойловичевого посла, й той не одважився казати далі...

— Гетьман жмурить око, а ми свої очі видивилися, чекаючи вашої допомоги. Хіба то погано, що Дорошенка одкинули од татар, — сказав кошовий. — Самойловичу кортить Дорошенкова булава, її треба здобути на чесних виборах у Січі, як здобув свою батько Хміль. Поки ж лежатиме в запорозькій скрині. А гетьману перекажи, нехай кипить гнівом не проти нас, а проти ворога. Небавом буде трафунок, де тому гніву пролитися. — Він підвівся з лави й пішов навкіс по світлиці. Десь на середині її відстала половиця й

порипувала, коли ступав на неї. Кошовий до того скрипу звук, а Василь Романовський щораз здригав, кліпав важкими повіками. — Те, що ми пустили на свої землі присиваських татар — абищиця. Який же ми приклад подаємо іншим народам, прирікаючи найближчих сусідів на смерть, хто б вони не були. А ті важкі утарчки, котрі вели з татарами та турками минулої зими та влітку, — теж не останнє лихо. Сила басурманська множитья й впаде на нас знову. Польський король у своєму листі пише, що й вони, і німці, й інші європейські народи чекають в страхіві, що азіатичні варвари ось-ось переступлять свої межі. Перспективою розуму ми побачили це здалеку. Й писали про те його мосці. Одначе не знайшли відгуку в серці гетьмана. Сподіваємось, що знайдемо нарешті. Коли ж і далі будемо натирати одне одного — погинемо всі. Якщо ж станемо єдинокупно — жодна ворожа нога не ступить на Україну. Мусимо, хочемо того чи не хочемо, прийти до згоди. Щодо нас, то ми — готові давно.

Мить помовчав, його душа рвонулася до посла й зів'яла. Вона рвонулася, аби розтермосити, розворушити, щоби він, коли повернеться в Батурин, гаряче виповів гетьманові все, збив його з холодної й хитрої обережності. Так бувало завжди: розмовляючи зі співбесідником, Сірко повертав його собі або на спільника, або на нещадимого ворога. Йому гаряче хотілося зараз мати Романовського за спільника. Але бачив і розумів — то неможливо. Романовський не дав пробитися до душі жодному слову. Й не дасть. Свою поведенцію, свої вчинки і слова він розмислив наперед, він знає, що йому вигідно, а що — ні, й нічого іншого знати не хоче. Такий він чоловік, між такими зріс і тим тримається на посольстві. Його душа давно всохла, ще й прицвіла, як житній сухар, жодне живе слово не проб'ється до нього. Державні послы здебільшого такі всі. Вони не мають власної думки, а пропихають ту, яку їм вклали в голову їхні повелителі. Й душа там як пересохлий бубон: хто в нього вдарить, тому й загуркоче. Катове плем'я, катівська служба! Сірко розуміє те, знає давно, але серцем не може примиритися. Бодай їх... Але то хоч послы одного народу до іншого. А це — одноземець, свій собака! І всі інші попихачі ори гетьманському дворі зараз такі. Після сильного волею Хмельницького і могутніх соратників його, після авантюрних Виговських та Брюховецьких надійшов час розважливих, поміркованих Многогрішних та Самойловичів. Тепер на вищі сходинки перлася сірість, а часом — міцно прихована підступність та хижа хитрість, вони єдино могли доскочити влади та втриматися при ній. Вони привчилися жити чужою волею та чужим розумом, віддалися в повну покору тим, хто сидів ще вище. Щирість та бистрий розум і не могли доскочити тих щаблів. Щирість не могла миритися з неправдою, не вмiла прикриватися й падала з найнижчих приступців. Гострий розум теж викликав підозру, та й не мав на чому гостритися, бо мимоволі випирав, накликаючи на себе біду. Тепер цінувалися тихість, безвідмовність, терплячість, тільки терплячим виконанням волі вищих можна було видертися з натовпу подібних собі. З іншого боку, те, що кожному з них був відкритий шлях нагору, й змушувало їх служити вірно. А те, що не всім випадало стати значними урядовцями, — на те вже божа воля. На старість немало їх ставало бубніями, злостивцями, але тоді вже не мали чим вкусити, в них випадали зуби, вони сиділи по хуторах, кутулялн

пеньками дині дубівки і згнали злість на челяді. В часи війни Хмельницького і кривавого розору та братовбивчої різанини по тому нагору вискакувало теж немало людей лукавих, підступних, проте сміливих, сильних, вони не вмiли прилаштуватися, щось ламали, щось трошили, ступали невлад, їх одтирали й тримали під зірким наглядом. Бо ж могли впасти в якусь авантюру. А Романовський не впаде. Й не ступить кроку з обраної дороги. Про це свiдчила його поведенція, його обличчя, а найбільше — очі, їх нетекучий погляд, і самі вони мовби олов'яні, не пропускають углиб світла й чужої думки.

Кошовий пильно подивився в них, немовби хотів пробуравити ту олов'яну кірку. Нині він оцінює людей суворо й однозначно. Людська душа — не яблуко, де одна половинка може бути червоною, друга — зеленою. Вона — єдина. В цьому переконався давно, після численних власних помилок, перейшовши через важкі, каламутні ріки підступів, наусту, обмов. Колись він був розвихрений і довірливий, вірив красивому слову, гарячому блиску очей, скупій сльозі. З роками упевнився, що в світі немає нічого облуднішого, ніж слова, і отруйнішого, ніж сльози. Рожевий квіт довіри обтрушували руки чужинців і своїх од-ступників, рубали шаблі і спопеляв вогонь. Нині ця зав'язь проростає в його серці важко, одначе буває й тепер — спалахне майже супроти суворого присуду розуму, й тоді він карається. Але тут помилки немає ніякої. То тільки бажання кiльчитьс'я й звиваєтьс'я в його серці, бажання дійти до совісті тих, хто приїздить з гетьманської столиці. Але та совість — за сімома замками. Одні боятьс'я довіритись їй, аби не порубали малі діти, інші — аби не завадила примножити багатств, які лежать у коморах. Романовський після цього свого посольства докине туди кілька жмень червінців. Глибоке презирство й відраза заволоділи кошовим. Він зітхнув і гидливо попрощався з послом.

Похмура меланхолія вступила кошовому в серце. Вже давно ніщо його не радувало, не веселило, він мовби пригас увесь і обернувся .сму́тним зором кудись у глибiнь власної душі, байдуже спостерігав людський крутіж, не підганяв, не торсав інших, і вони дивували з того. Мовчазний, похмурий проходив по Січі, козаки розступалися перед ним, не одважувалися зачіпати. Спав мало, і снилися йому страшні сни, товпами приходили порубані в битвах товариші, потяті його шаблею вороги поривалися й сміялися злісно, потішалися. Либонь, було їм чого потішатися, викосив їх шаблею, як добрий косар трави, увесь вік прорубувався до світлої таловини на обрії, та й не прорубався. Справляв уряд за звичкою, всім здавалося, що справляв його, як і раніше, вправно, тільки він знав, що це не так.

II

Покінчивши з посольськими справами, Сірко перейшов до справ господарських. Завтра мав виїхати на Оріль і Самару, а що не звик перекладати на інших клопоти, терпляче правив уряд. На призьбі канцелярії сиділи прохачі та позивачі, курили, димок вився за відчиненим вікном, залітав і в канцелярію. Сіркові лоскотало ніздрі, але сам поки що перекурити не виходив. Довго мізкував над суплікацією нежонатих козаків, які йшли в найми до жонатих з четвертої копійки, вимагали ж — з третьої, а тоді поклав,

щоб те порішили на малому крузі, слухав суплікацію брагарників проти кантористів, мовляв, ті правлять з усіх однаковий податок, квартиру з куфи, — і з тих, у кого горілка справжня, і з тих, у кого сам чвир; слухав двох сутяжників з Батуринського куреня, котрі презентували один на одного за старий кінський пітник; Сірко хотів помирити їх, пожартував, що видає і першого, й другого на волю шкодуючій стороні, а коли ті не здалися на жарт, сказав:

— Плюньте один одному в очі, а тоді утріться й плюньте ще раз, може, прозрієте. Бо висвідчу барбарою з канцелярії, ще й звелю посадити в пушкарню, аби помислили, котрий з вас дурніший. Звели бучу за онучу.

Наслухавши усіх позивачів та вирішивши їхні домагання по справедливості, часом гостро. Сірко виглянув у вікно — на призьбі не було нікого. Двоє чи троє, почувши, що отаман вовкодухий, не ризикнули заходити. Вирішили чекати слушнішого моменту. Сірко усміхнувся. Доки той момент приспіє, помиряться самі. Не любив дрібного клопоту, чвар, вислуховував їх тільки через те, що інакше не велів закон. Часом це йому набридало, але він не давав собі послабки. Так треба. Це завів не він, це уклалось давно, й на цьому стоїть щось більше — сама Січ Запорозька. Тих, які поширювали думку про зайвість, а то й непотрібність деяких подібних клопотів (все на світі клопітне, надто на старість, все здається марницею), він проганяв. Хоч і оці позови... Щоправда, люблять деякі братчики позиватися — те для них як дошпетна гра. Від осавула до курінного, від курінного до судді, від судді до кошового, тиняються зі святим хлібом, та так пообкидають один одного болотом, аж гидко. А воно ж, коли поглянути ширше, все життя — суспіль гра та позов: з долею, з сусідами, один з одним. Той великий позов триває в Україні вже хтозна-скільки літ. І немає судді, щоб розсудив навік, кожен можновладець має свою правду за останню. Кожному найтепліший свій кожух. Ніхто не хоче поступатися, проживає мент, мить, возвеличується, а що та мить забирає в нащадків суще, того і в голову не кладе. А чи й кладе, то має таку мілку мисль, таке мілке серце, а честолюбство таке глибоке, що в ньому потопає все — совість, глузд, щастя прийдешніх. Влада — це гемонські терези, які, мабуть, тримає за кільце в зубах чорт: що порожніша шалька, то вище вона піднімається. Перекувати ж у світі можна все — чересло, шаблю, а перекувати людську душу не вдається нікому. Та й ніхто не бачить своєї душі. Власна душа найкраща, її не поміняєш, як з'їджене колесо. Взяти хоча б і на Січі... Всі їдять однакою саламаху, однаковий чорний хліб. Та не всім той хліб однаково смакує. Іншому кортить калач. А ще іншому, щоб калач та був з медом. От і спробуй догоди всім рівно. А з цього ж починається все. А спробуй поділити рівно на всіх славу та владу! Кожному здається, що має на них більші права. Всі в наш час хочуть судити й не хочуть бути підсудними. Ось і сам... Скільки літ судить інших... А чи правильно судить? І хто виважить твої власні гріхи? Осуджував себе за них? Либонь. Але той суд легкий, як і покута... Хоч буває вона тяжчою за будь-який інший суд. І тоді важливо, що скажуть про тебе люди. Важливо, що знаєш сам. Подумав, що колись і судив інакше. Й не в тому річ, щоб суд був тільки правдивий, а в тому, щоб судив не тільки розум, а й серце. Коли судитиме й воно, тоді не принесеш людям нового горя і

не попусеш їм життя. Власне, все людське життя — суд. З іншими людьми, з долею, з самим собою.

Сірко все частіше думав про те, як прожив і що покидає, що мусить покинути незабаром. Хотілося, щоб життя не минуло марно. Хотілося віддати його за щось велике (це не був сліпий торг з долею чи кривава гра, навпаки, життя лишилося так мало, що стало воно особливо дороге), і нехай те велике буде утверджене і його ім'ям, його ділом. Так, ім'ям, оцією рукою, оцією шаблею... Але якщо те, за що боровся, не лишиться й не возвеличиться, тоді й ім'я його щезне, інакше й бути не може, та й бажати іншого не треба.

Отако сидючи й далі в гіркій задумі, наказав покликати всіх старшин і з ними пішов до церкви. Разом відімкнули скарбну скриню у правому притворі, й кошовий дістав звідти шкіряну торбу із золотими динарами, вручив осавулові Вірмену, котрий їхав посланником у городові полки. Ці гроші кошовий виговорив на башлівці після походу на Крим, доклав до них свою частину.

— Оддаси їх у Київську колегію, — сказав Вірмену. — Нехай ростуть наші діти розумні, може, намислять своєму краєві долю ліпшу, ніж ми змогли завоювати шаблями. А межигірські ченці нехай на цей раз вибачають, адже молитва голодного швидше доходить до бога, ніж ситого, про це і в святому писанні сказано.

Коли проходив повз чернечий двір, його погляд упав на дощатий прикомірок, який притулювся в кутку біля воріт. Пам'ять йому щось підказувала, й він зупинився. В цьому прикомірку часто пропадав його джурам Надто останнім часом свого життя на Січі, Сірко ще раз обдивився ветху будівлю, стулену з дощок, взяту в ушули, криту дрібним очеретом. На перекошених, темних дверях висів великий замок.

Сірко знав, що маляр Жух, який жив тут і малював для церкви ікони, звівся кудись півроку тому й не появлявся більше.

— Ключ у когось є? — запитав кошовий у підпаламаря, що топ-тався за ним.

— А він без ключа одчиняється, — мовив підпаламар і довгою, худою рукою відкинув дужку замка. Двері прочинилися з таким скрипом, що горобці шурхнули з-під стріхи. Сірко переступив через порубаний поріг. В комірчині, де стіни були пофарбовані жовтою фарбою, а стеля білою, панувало безладдя. В усіх кутках стояли якісь дошки, полиці, на столі, що па півпальця припав порохом, темніли черепочки та горнятка, й скрізь — попід стінами, а також на полику, який правив за ліжку, — виднілися ікони та картини на дошках та жерсті. На декотрі в дощі попадала вода зі стелі, й вони позатікали, й були обсновані павутинням. В очах святих, як здалося кошовому, світився докір. Всі вони дивилися прямісінько на нього, мовби ждали чогось од нього. Тільки малий Христос спокійнісінько спав на хресті, на якому його колись розіпнуть — серед цвяхів, різок, молотків та тернових вінків. Увагу кошового привернув козак на човні, у сьйві, який бився з турком — теж на човні. Чимось був той козак знакомитий Сіркові, когось йому нагадував. Горда постава, горде чоло й майже дитинна усмішка на устах. І враз отаман здригнувся. Він зрозумів, чию парсуну бачить перед собою.

— Це віра б'ється з невірою, — пояснив підпаламар. — А малював маляр парсуну з вашого джури. А ото дошки, які сам джура везькав, любив вправлятися з мальовидлом. Богородицю він малював і сто дів також.

Чорнява, з точеним підборіддям, з дугастими бровами, ще й над лівою бровою чорна цятка, у білому вбранні богородиця була сумна і гарна, на неї чимось була схожа й дівка, яка виходила з воріт фортеці назустріч іншій діві.

— А де ж ще дев'яносто вісім дів? — запитав кошовий.

— Як де? — здивувався підпаламар. — За мурами, їх не видно. На вузькому підвіконні лежала книга "Меч духовний", Сірко гортав її, а сам раз по раз поглядав на ікону, де козак бився з турком.

— Гарний був цей маляр. Жух? — запитав, аби щось запитати.

— Гарний, — ствердив підпаламар, що й далі стояв за Сірковою спиною. Його худа, кругла голова стриміла з-за плеча кошового, неначе горня, почеплене на кілок у тину. — І вчений вельми. Тільки якийсь непосидючий. Ще й до жіноцтва вабкий. Я, каже, без білої челяді не можу... Навчає десь якусь удовицю, — хіхікнув догідливе й одразу замовк. — Джуру вашого теж навчав, — додав по хвилі.

Сірко не зважив на підпаламареве хіхотіння й подумав, що в жодному краї немає стільки грамотної білої челяді, як у їхньому. Бачив це на власні очі, пройшовши пів-Європи, од Дюнкерка до Січі, й потім не раз навідуючи сусідні краї. На це указував і дивував цьому також син антіохійського патріарха, який мандрував колись через Україну. Сірко з почтом супроводжував його кілька днів. "Ніде по світу немає стільки грамотного люду, як у вас, — казав патріарший син. — А що стільки грамотного жіноцтва, так це просто вдивовижу". "Не порятувала, моя земле, вченість і грамота синів твоїх, — подумки мовив кошовий. — І тебе, Лавріне, також. Мали в достатку мечів духовних і мало крицевих. А може, не досить гострили ті й ті, ще й надто багато несли в серцях милосердя та довіри". Поклав на підвіконня книгу, обтрусив з рук порох.

— Занесеш цю ікону до мого куреня, — наказав підпаламареві, вказавши на козака, що бився з турком. По тому вернувся до січової канцелярії.

Віддав ключі од таємної канцелярії Брекалу, котрого лишав наказним, перегомоніли ще раз, перетерли всі найближчі турбації. Перерахували прибутки — з рибних промислів, з шинків, з перевозів, димове з гніздюків — перевірили по паперах, звірили до копієчки. Мав від'їхати чистий.

І вже аж тоді наказав увести прибульців, які просилися на Січ. Такий завів звичай — спершу погомоніти самому, а вже по тому нехай складають у церкві присягу на вірність кошу та товариству. Їх було троє. Двоє — низенькі, біляві, чимось схожі між собою, третій — високий, вирлоокій, довгоший, крутив довгою шиєю, немов йому затісний був комір. Кошовому здалося — парубок йому по знаку.

— Цього перейняли біля Орлі, — сказав козак, який привів прибіглиців.

— Тебе як звати? — звернувся до парубка Сірко. — Я вже тебе десь бачив.

— Маєте добру пам'ять. Минулої весни я приїздив з гетьманським посольством і напросився в степ. Їздили до Тавинської залози.

— То ти з гетьманського двору? Чого ж прибіг сюди? Вбив кого чи обікрав?

Ждан стиснув губи, аж вони побіліли. Стояв мовчки, дивився повз отамана, неначе не бачив його. В серці скипалася образа.

Дві дороги простелила йому доля. Одну — до Колисчиного двору, де чекала кароока, весела Парасочка, де чекало спокійне, гоже життя, другу — на Січ, на якій, за словами Митрофана, хліб з остюками, а воля іноді теж без штанів бігає. Він не повірив Митрофанові. Нещодавно ж переконався, що Митрофан казав правду. Доброю наукою було йому рибальське займище отамана Жмурка і Пивові млини біля Орілі. Охмолостився, обтесався на Січі трохи, а того не показував. Сам не відав, чому не признався, що півтора місяця обтирав лаву в Дядьківському курені, либонь, через смерть того ж таки Жмурка, не хотів давати об тім ніякого виводу й не хотів зізнаватися, що має на Січі брата; від того стримувала його якась засторога, якась таємниця. Волів бути самим собою, волів сам завоювати право називатися січовим козаком. І хоч, може, й Митрофанова правда, що воля й тут іноді бігає без штанів, одначе це таки воля, це — найвалочніше місце на всій Україні, й люди, які прийшли сюди, живуть не для власної користі, а для чогось більшого, недарма так часто важать життям. Звичайно, Ждан не міг забути й Парасочки, її веселого усміху, її карих очей. Може б, і дожив до старості, видивляючись у ті очі, якби не Парасоччин облудний батько — Сидір Колиска, що так ницо обманув його. Колиска хотів щастя своїй дочці і в обмін за те купував неправдою зятя.

— Чого мовчиш? — розбив Жданові думки Сірко.

— Та оце хочу запитати — чи усі тут злодії?

— Ти ба! — здивувався отаман. — Гострий маєш язик. — А сам милувався парубком: служив у гетьманському палаці, а погляд має чистий і ясний.

— А чого ж, отамане, завдаєш злодійство?

— Крадіїв не приймаємо, — примирливо мовив Сірко. — Але ж мусиш сказати, що помишляєш і чого прийшов?

— Що помишляю — те відає бог.

— Нехай і так, — погодився Сірко. — Перед його правдою ми всі рівні.

— Чим умієш промишляти? — втрутився у розмову Яковлев. — Тобто до чого звикла рука: до шаблі, ціпа, шила, чепіг... ложки?

— Вмію порати коней... Трохи — писарювати, — й почервонів, бо не хотілося признаватися, що свічкогас. А він і справді в останні роки навчився грамоти, й казали, що з нього путній писар. А ще він почервонів, бо пригадав брата, січового підписаря.

— Нам треба, щоб умів тримати шаблю.

— Це куца думка. Перо теж комусь потрібно тримати, — одказав Ждан. І тим особливо сподобався Сіркові.

— Хлопець ти, бачу, кмітливий, — усміхнувся. — Йди до мене в джури.

— Дякую, — крутнув довгою шиєю парубок. — Я вже слугував одному...

— То ти мене ставиш на одну половицю із смердючим паном? — скипів Сірко і аж кулаком грюкнув.

Але парубок не злякався й цього разу.

— Якби ставив — не прийшов би сюди.

— Таке виходить, ніби ми до тебе просимося, а не ти до нас...

— Я — до товариства. Дозвольте, пане-батьку, в курінь... Я таки хочу... навчитися тримати шаблю.

— А для чого? — запитав Сірко.

— У ній більше правди, — одказав Ждан.

— Куца думка! — засміявся кошовий. — Дивлячись у чііх руках та шабля. Гаразд. Іди, виваж власним серцем, що важче. Впишіть його до залоги.

Ждан вклонився Сіркові, пішов слідом за дячком, який повів усіх трьох прибульців до церкви.

Останніми були двоє татарських аг, які сутяжили між собою за пограниччя урочищ. Не розв'язали своєї суперечки яі в Перекопі, ні в Бахчисараї, приїхали на Січ. Вклонилися Сіркові, казали одні й ті ж слова.

— Як ти скажеш, так і буде.

Це були хоч і ошатно одягнені, але втомлені й засмикані люди, такі втомлені, що в них уже й злість перегоріла.

— Пробі! — заволав Сірко. — Та при чому тут я?

— Як ти скажеш, так і буде, — знову вклонилися татари. — Ти справедливий. Нам немає більше куди їхати.

Врешті Сіркові вдалося спровадити аг. Пообіцяв розв'язати їхню суперечку, але спочатку мав послати на ті урочища свого осавула.

Провів за вікном позивачів довгим поглядом, а тоді підвівся й собі, пішов на крам-базар. Не запрошував з собою ні Брекала, ні Яковлева, ні будь-кого з старшин. Йому й самому здавалося, немов вступає не в широкі ворота, а тиснеться у вузький, проламаний у палісаді лаз. З одного боку, воно достеменно так, з іншого ж... Десь там чекає на нього Мокій Сироватка зі своїм чорним горем. Сьогодні ввиполудні зустрів його на майдані. Сироватка потоптався на місці, подивився отаманові в очі, аж в того по душі потекли гарячі струмені, сказав:

"Покликав оце братчиків. Хочу пом'янути чисту Лаврінову душу". Він не запрошував кошового — не одважився. Сірко допіру згадав те, згадав усе інше, й йому засмоктало під серцем, вже знав, що не зможе погасити той лихий вогонь пекучим зіллям. Він не вельми собі попускав — у поході, в дорозі й на Січі в будень з чаркою розминався рішуче. Поклав собі таку заборону й тримався її пильно. Хоч не був і святенником, як деякі інші. Серед запорожців немало таких: або ж поїхали на лимани множити статок, або ж дали обітницю тверезості богам. То суворі люди, майже святі, але повна зумисна святість чомусь ніколи не тішила отаманові серця. Вона йому чомусь виділася жовтою, як віск, і твердою, як прісний сухар. Любив хміль життя, хміль бою, а часом і хміль вина. Щоправда, нині на Січі той хміль розбродився: скрізь верховодили буйні голови. Січ гуляла, Січ віншувала звитяжний похід. Крам-базар клетотів, як Дніпро біля "Пекла". Витинали музики, вставала на майдані курява, дужі горлянки

ревіли, аж рвалися з припону перелякані верблюди, якими приїхали купці з-під Перекопа, самі ж іноземці поховалися на заїжджій дворі й хутенько та дешево спродували крам тутешнім крамарям. Шинки, ятки, будки ходили ходором, з розчинених вікон валував дим, здавалося, там курили смолу. Біля пристані, просто посеред дороги, вивернувши проти сонця голе черево, спав п'яний козак. Мідно горіла в лівому вусі сережка, великий рот ширився вибитими передніми зубами. Де козака носила лиха доля, в яких побував лабетах — відав тільки він сам.

За пристанню над Чортотомликом ширмувало на шаблях двоє козаків. Сірко подумав: зараз запорожці до військових вправ мало охочі, може, стали на герць з перепою? Й поспішив, поки не дійшло до крові, а відтак і суворі покарі.

Дивина: обоє не п'яні. Один — велетенської статури, широкий у плечах — натирав, другий — молодший, тонкий у стані — закладався. Той козак, що натирав, видався Сіркові схожим на Кайдана. Він вимахував шаблею, мовби граючись, вона в його руках свистіла, шипіла, то завмирала в повітрі, то зблискувала — не здибитися. Невелика крива шабля доброго булату з коротким, вуточкою, перехрестям; шабля ж в руці молодого козака — велетенська, потовщена на кінці, з широким і довгим кресалом-перехрестом, воно добре захищало руку, але заважало при замахові.

— Важка шабля — дурна шабля, — гомонів разважливо схожий на ведмедя козак, немовби не ширмував, а сидів з козаками на колодках, — вибирай оружжя по руці, а не по страхові. І не лілуйся, швидше повертайся. Ось так. Зліва рубаю, зліва, прикривайся! — І в голосі вже побрязкувала погроза. — Тепер з правої руки, по нозі, по плечу, по голові... Ну ж, ну... Замірайся очима в одне місце, а бий в інше. Отак, отак...

Козак натирав усе дужче, він розпалився, шабля його викреслювала кола вужчі й вужчі, молодик — спантеличений, збитий з місця, зляканий, задки відступав до води. А той не зупинявся, тиснув дужче, гнав у високий, вище людського зросту, ситняг. Ось молодик уже у воді по кісточки, по коліна, по пояс. А шабля в руці козака-велетня сичала, як гад, стригла на січку зелений ситняг, він падав на воду, обсипав молодика з усіх боків, і той врешті злякався не на жарт, заволав:

— Пробі! На поміч! Убивають!

Ситняг було вистрижено до води, лишився тільки біля молодика — зрізаний врівень з його головою та плечима. Достеменно як куц у панських садах, обтятий садівником з усіх боків. Сірко, хоч який був зажурений, посміхнувся.

Коли молодик виліз із води, козак сховав до піхов шаблею, сказав:

— З тебе штоф за науку.

Молодик крутив переляканими очима, витирив руками піт. Побачивши кошового, кинувся до нього, навіть забув підібрати покинуту на березі шаблею.

— Він мене хотів убити. Він... — Сльози ганьби й злості не давали козакові говорити, молодик ковтав їх, вимахуючи руками в бік велетня. А той стояв і посміхався. Аж тепер Сірко роздивився, що це не Кайдан. Просто козак був дуже схожий на Кайдана. Сіркові спохмурніло на душі. Він чув, що Кайдан пішов на Оріль і не повернувся. Отаман знав про татарський набіг на приорільські слободи. Надії на те, що

Кайдан залишився живий, було дуже мало. Й спочило в кошового на душі. Загинув ще один валечний козак. І збіднів світ, і сам Сірко наблизився на крок до рокованого пруга. Гай-гай, який козак був! Все менше і менше родить їх рідна земля, а ворогів більшає.

— Дурного твоя мати має сина, — махнув на молодика рукою велетень і пішов до куренів.

— Ви ж бачили, пане кошовий, — вже трохи погамувавши сльози й страх, закликав Сірка собі-в свідки молодик. — Хотів зарубати у воді. Щоб, значся, ніхто не дознав...

— Коли б хотів — зарубав би сто разів, — сказав розважливо Сірко. — А то, може, й носитимеш голову в його дяку. Він таки заробив своє око горілки чесно.

Молодик спантеличено подивився на Сірка й, тицяючи широким лезом шаблі, не влучаючи в наділки, подався навздогін за козаком.

Отаман пішов до шинку. З пониззя тягло вологим вітром, на плавні накочувалася туга, сіра хмара. Підминала грудьми високі осоки, налягала на дуби, верболіз гнувся долу й випорскував — пручався. Отаман повів краєм ока на хмару: буде велика гроза.

Він ще не дійшов до шинку, як з майдану полетіло сіно, сухо зашаруділо на дубах листя. Синьо мигнула блискавиця, грім пішов верхом. І враз вітер рвонувся з такою силою, аж заскрипіли дуби і з крайньої стріхи вирвало кілька стріпків соломи. Закипіла в протоці вода, очерети на косі впали і вже не підводилися. Десь у лузі спалахнула пожежа — блискавиця підпалила стіг або суху деревину

Отаман зайшов у сінці шинку, зупинився. Любив грозу, любив спостерігати її. Косо лив дощ, косо хилився очерет, косо кресали блискавиці. Потоки води падали на острів, на річку, на кущі й дерева, на Великий Луг, де попричаювалася, поховалася звірота, завмерла в чорній паніці й страхові. До самого дна просвічували синю водяну гладінь палюче-білі блискавиці, й велетенські смугасті й рябі од старості щуки, що пережили за вік тисячі таких гроз, умудрено очікували, коли скінчиться шал вогню та води и дурне, отетеріле на radoщах риб'я кинеться гуляти по озеру їм на поживу. Хижаки, вони всі мають поживу по вереміях. І молода сова, що вибрала собі пристановисько в дуплі осики біля млина, при самім вершечку дерева, гойдалася разом зі стовбуром, а коли він затріщав, хотіла вилетіти, проте, осліплена блискавицею, пугукнула зі страху, і її крик одразу ж накрила громовиця.

Сірко перехрестився на червоно-синю блискавицю, що перекреслила Задніпров'я, і зайшов до корчми. Дерев'яні віконниці були щільно причинені, по кутках горіли олійні ліхтарі.

Мокій Сироватка сидів осторонь усіх за перекинутим догори дном барильцем, запивав чорне горе. Трагічну вість привезла голуба грецька шхуна під білими вітрилами. Греки вантажили на турецькому березі оливи, й там їм оповіли про звияжного козака, якого прислав з українських степів у подарунок великому візиру кримський хан і який не захотів обміняти життя й кохання на вітчизну та віру. І Сірко, і Сироватка поховали Лавріна в мислях ще раніше — адже ж його не було серед убитих та полонених під Ладижином, а козак не пушинка, куди б його не завіяло, мусив

вернутися на Січ або хоч подати про себе вість, а тоді Сироватка дознав про Лавріна правду, вернув його для себе й кошового з мертвих, уже отаман знайшов татарина, який погодився за гроші переправити за море листа, та в цей час на них упала чорна вість. Нова, справжня Лаврінова смерть чомусь була ще важчою, ніж та, перша, безвісна. Вона впала на них зненацька, велетенською горою, приголомшила й придушила. Кожен ніс тягар по-своєму. Сироватка подав у церкві на часточку, молився нишком, горе міцно приросло йому до серця, але він не хотів, щоб хто-небудь знав про те. Лишився у світі сам, не справдились йому надії на тиху старість біля Лавріна, на внуків, на ласку. Лаврін так і не дізнався, що має батька, а Сироватка жодної години не втішався відкрито сином. Кошовий теж замовив у церкві канон по Лаврінові, відстояли його всім Кушівським куренем, до котрого був приписаний Перехрест, наказав записати його в поминальні списки й відслужити молебень у церквах монастирів Межигірського, Самарського та Нехворощанського.

Догідливий корчмар, обіп'ятий по стану білим полотняним мішком, подав кошовому ослінчика, й той сів поруч Сироватки. Обоє не знали, як-то співчувати, не вміли гоїти словами рани й сиділи мовчки. Випили, без примовлянь, по чарці й посхиляли голови. Не однакові їм бродили в голосах думки, й горе "всотувалось у серця по-різному. А довкола гримкотіло, дзвеніло, гоготіло — гуляло козацтво, що за ним не було чути й громовиці. Сироватчине й Сіркове горе було серед того шаленства як маленький сірий острівець серед весняної повені. Щоправда, й гулянка та була не стільки весела, скільки одчайна. Нетяги вже допивали краю, не завтра — позавтра брагарники витурять їх з шинків утришия. А допоки в шинку верховодив козак Ластівка. Плечі в нього — як жорнові камені, кулаки — як молоти, ще й мовби литі з бронзи — весну й літо до походу м'яв шкури в зимівнику на Самарі. В чересі у Ластівки ще брязкотіли таляри, те чув меленький карячкуватий циган, липнув до козака, обіцяв по трьох картах вгадати, куди тому стелиться дорога, але той одмахувався од нього, як од набридливої мухи, бо знав свою дорогу й так:

— До зрізів зі шкурами, цигане, йди ти під три чорти!

Хтось із козаків порвався почаркувати з Сірком, але кошовий махнув рукою, і козак сів. Запорожці не мали звичаю набиватися будь-кому в дружбу своїми персонами, навіть кошовому, та й вміли шанувати горе.

Вже ніхто не заважав їм із Сироваткою ділити навпіл мовчанку. Важчий і крутіший її шмат припадав Сироватці, менший, хоч теж не малий, — Сіркові. Але, либонь, Мокій не хотів і тієї дільби. Може, що всією мізерією завжди володів сам, що за все життя ніхто з ним нічим не поділився, то й він не волів нічого ділити, навіть горе. Воно його, тільки його. Мине час, і Січ забуде молодого джуру. А йому в серці рана — довіку. І нема на що сподіватися. Лишилися невиказані слова, важкі, як свинець, і думки, думки. А попереду — сіра старість у якомусь монастирі, може, й не зовсім старцівська, бо має трохи грошей, закопаних над Скарбною. Призначалися вони на половії воли та на рублену хату, на намисто для невістки та медяники для онуків. Не буде полових, не буде намиста, не буде медяників.

Хіба може він розказати все це кошовому?

Тихо, хоч і на самих басах, жебоніла десь у кутку кобза. Кобзарі — люди проникливі, тонкі, ще й безжальні. Все вони знають, про все здогадуються, лізуть у душу, коли їх і не просять.

Ой умирав козак та козаченько

Край дунайської води,

Ой його стріла

Та з коня зняла.

Ой стріла ж, стріла

Розпроклятої орди.

Ой біля нього та кінь його,

Та старий його слуга

Та прощається,

Та й питається

У хазяїна-друга:

"Ой куди ж мені

Та мій хазяю,

Без тебе вдаваться?

Чи в край рідний,

У степ вільний,

Чи з кручі вбиваться?.."

Удавали, що нічого не чують.

Вони навіть не наблизилися по-справжньому розмовою до того, що Лаврін був Сироватчиним сином. Сироватці чомусь здавалося: кошовий не запитує про це, бо не хоче мислити Лавріна його сином. У тому почував якусь образу для себе. Саме образу, а не ревності — їх забрала смерть разом з Лавріном.

Либонь, він і справді був близько до розгаду. Сірко, звичайно, не осуджував Сироватку за те, що той не одкрився синові, й співчував йому, проте він переживав Лаврінову смерть інакше. З Лавріною смертю в ньому мовби вмерла якась найясніша частка душі, невиразні надії, помисли. Все те потвердила сама смерть — звитяжна, більша за Лаврінове життя, бо було воно коротке, не звершене надіями. Але ж ті надії могли б звершитися! І не круторогими половими, не світлицею на три сволоки (він уповні вгадував Сироватчині мрії), а чимось значно більшим, ваговітшим, що хотів передати з власних рук. А вони, ці надії, ось так, одна по одній, лягають під косу. Скільки їх уже впало? Чи не найстрашніше в їхньому житті й борні те, що гинуть нерозквітлі надії? Не встигають вирости, вибуяти.

Сіркові на мить стало ніби соромно такої холодності своєї думки, такого житейськи буденного осмислення втрати. Виходить, любив Лавріна не серцем, а надіями? Але, подумав по хвилі, й то не зле, бо що в нього лишилося, окрім надій? Просто так уже йому ведеться, що в хвилю мислить тільки серцем, а по хвилі виважує все на терезах думки. То вже звичка, вироблена довголітньою відповідальністю перед товариством. У

найбільшій ярості йому світилося: не тільки не втратити честі, а й не стоптати вигод і потреб товариства. Все так переплелось, що вже й не розняти.

Але ж любив він Лавріна й просто так, гарячою любов'ю. Ота чубата голова, ота непогамована жага світлого й гарного в очах, ота звичка стріпувати чубом і хлопчачому сурмонити брови... Отой щирий сміх і дитячий захват в очах... Як же гарно він сміявся. Як гарно бігав по лузі... А за ним бігав гнідий зіздочолий лошак, намагаючись вхопити його зубами за кунтуш. Лоша Лаврін випоїв з корця. Кобилу Пишну загризли вовки. Це була громадська кобила, якою підвозили од крам-базару до пристані припаси. Вона і ще двоє коней завжди паслися на лузі, одразу за передмістям. Пишна боронила лоша до останку, вовки загризли її, а воно забігло в очерети. Було зовсім мале, Лаврін усовував йому в рота пальці, й воно цмулило з корця молоко. Ходило за Лавріном, як курча за квочкою. Задибувало в їхній із джурою прикомірок або ставало навпроти дверей січової канцелярії й чекало, поки звідти вийде Лаврін. Й іржало дзвінко, тривожно. Сірко удавано (а трохи й не удавано) сердився, загадував одвести лоша на конюшню. Лаврін одводив, а воно прибігало знову.

Зате як же гарно вони гасали удвох по лузі! Лоша задирило хвостика й мчало, виполохуючи з трави чайок і жайворонків, і весело іржало на весь Великий Луг. А може, й на всю Україну. Воно хапало зубами Лавріна за кунтуш, а тоді втікало, високо вгору підкидаючи копитця. А Лаврін намагався вхопити його за шию і повалити в траву. А то, бувало, ховався в кущі. Лоша спантеличено зупинялося, піднімало вгору маленьку мордочку й сурмило вже по-іншому — тонко та жалібно. Усе воно, тоненьке й ніжне, тремтіло атласною шкіркою. Хіба можна таке поховати?!

Друге, що стояло між Сірком і Сироваткою, але й єднало їх, — обоє почувалися трохи винуватими в Лавріновій смерті. Сироватка — що полишив Лавріна, Сірко — що одпустив його. Сироватку вже не раз душило гливке запитання: чому Сірко не затримав парубка, чому не розпитав, куди той їде. Й почував неправомірність таких претензій. Ну, а коли б Лаврін сказав, куди їде, чи зміг би, чи став би Сірко затримувати його? Просто життя для Сироватки втрачало всі барви, й тепер, мабуть, назавжди. Він уже не знав, для чого живе, для чого сидить тут, п'є горілку й що робитиме завтра. Він боявся про це думати і думав. Життя його минуло у кліп ока. Що минуло, осягнув у ці дні. І прожив його не так, як би хотів. Не ладнала його доля до зброї, а налаждали до неї лихі люди. Вона вказувала йому на борозну, як і батькові його Іванові, чоловікові лагідному, покірному всім, який увесь вік тихо та сумирно скоротив чуже поле, не зобидив мухи, плакав, коли старець співав жалісливим голосом псальму, не вступив ніколи в розмир з жодним сусідом, мав душу м'яку та добру, трохи задивлену кудись, а куди, Мокій не знає. В бджолу вглядався батько Іван, у призахідне сонце й окутаний срібним серпанком ліс на овиді. Щось він увесь вік думав, тяжко думав, іноді випадав тією замрією з розсохлого селянського колеса, хтось тоді до нього приходив, може, якийсь святий, а може, товариш юності, і гомонів з ним про справи далекі, красиві, чисті. З тим строем душі мав би прожити довгий вік, але випила з тіла силу праця і зсушила серце, і став він усміхатися тільки журно, й рідко обзивався на

людський голос, а невдовзі й погинув. Передав йому в спадок тихий голос, трохи замрії, прагнення самоти. Але самота гарна, коли є куди заховатися од людей. У батька була стара хата, а в Мокія нема нічого.

Гіркий смуток заповнив Мокієві груди. Щоправда, не був то смуток упокореності та молитовності, і Сироватка сидів, зціпивши зуби, оскаржував у думці перед світом своє життя і вперше не прощав йому. Отак сидів, схиливши на руку голову, й стояла в ній чорнота, й тільки якісь неясні звуки зрідка долітали до нього. Порожньо, глухо на людній Січі й самотньо, аж страшно. Та зненацька він підвів голову, й Сірко побачив, що очі в Сироватки ніби випалені вогнем, ще й по дну осів попілець. Він нічого не прочитав у них, і Сироватчині слова виринули ніби з чорної прірви:

— Поїду я, отамане.

Отаман не втямив, куди збирається козак. Може, подумав, той і сам не знає, що каже? Проте спитав:

— Куди?

— На Волошку, — мовив Сироватка й налив з кварти. — Нудно мені тут. І тяжко, отамане!

Він закліпав вицвілими повіками й одвів очі — аж сам подивувався на свою скаргу, і йому стало соромно. Вона була перша в його житті й, далєбі, остання.

Сіркові стислося серце. Всіма його глибинами осягнув, як самотньо Сироватці і як йому порожньо в світі. Колись він цього не розумів. Був молодий і дикий, як степовий вітер. І нічого йому не було потрібно, тільки степ, та кінь, та зорі над головою. Лише після смерті синів збагнув, що людина — то не тільки степ, і кінь, і зорі. Людина — вона тоді, коли думає про інших людей, коли молиться за них і коли їй болять їхні рани.

Над самими головами вдарив грім, козаки хрестилися, Сірко і Сироватка сиділи непорушне.

— Прощавай, отамане, — по довгій хвилі мовив Сироватка. Мовив так, ніби прощався навіки. — Не май у серці лиха на мене, якщо коли щось не так сказав чи зробив.

— Прощавай, дозорче, — одказав кошовий. У його голосі також пролунав натяк, що, може, вони вже не побачаться довіку. Сірко не був помисливий і ще не знав остаточно, повернеться на Січ чи ні. Нікому не виповів своїх замірів, і серце не вигойдало їх до кінця. Ще раз, мабуть, востаннє, навідає свою Мерефу, сповнить батьківський і людський закон — одпише все, що лишилося, внукам і шукатиме місця на досмертний спочинок. Десь у зимівнику, а найпевніше — в Грушівці. Й залишиться тоді йому дати одвіт козакам і скласти з себе кошев'є. Скличуть велику раду, таку, як бувало колись. Нехай отаманує хтось молодший, в кого серце гарячіше, мисль гостріша і рука несхибніша. Може, виотаманує те, чого не виотаманував він і всі його попередники. Кошовий і дозорець обнялися й поцілувалися тричі. По тому взяли за шапки.

III

Попід старими вербами, понад Чортомликом, через скрипучий місток ішов Ждан до свого куреня.

Гроза сплинула так само раптово, як і прийшла. Клекотів на порогах Чортомлик, басовито гудів Павлюк, а в Скарбної клекіт одмінний од того й од того — дзвінкий, срібний, неначе там інша вода, а може, й справді інша: в Скарбній світлі струмені і чисте дно. Спінені грозою, річки котили свої води на схід.

На деревах, на стріхах проти тоненького серпика місяця поблискували водяні краплі, стежка була ковзка, й Ждан ступав обережно. Проминув курені Полтавський і Мінський, зупинився біля старої пушкарні, бо попереду замаячив гурт козаків. Прихилився плечем до ліси, приплющив очі. Місяць стримів ріжками догори, висвітлив січову вулицю, комору на розі, калюжу попереду. Тут, де стояв Ждан, морок обснувався густо. Фуркнув припізнілий птах — мабуть, десь перечікував грозу, сховався за пушкарнею.

Ждан уже хотів рушати далі, коли нараз за його плечима щось зашелестіло, й молодий голос забубонів приглушено й швидко:

— Їде він на Оріль і Самару. Через Вербову, Висунь, там теж стоять залоги.

— По скільки козаків на тих залогах? — запитав інший, мовби перешерхлий голос.

Ждана од того запитання мовби обсипало приском. Він тихенько повернувся, притиснувшись плечем до присішка, вперся лобом у лісу, намагаючись заглянути до пушкарні. Ті, що розмовляли, стояли майже поруч під важким сволоком пушкарні. Ждан не бачив облич, тільки по голосах здогадувався, де вони стояли, — під сволоком, що тріснув минулого літа й був підпертий двома обаполами. Й сама пушкарня зветшала, перехнябилася на лівий бік, якби не міцний розсішок, що підтримував її збоку, упала б. Пушкарню збудували нову, а ця стояла порожня, восени її розберуть на дрова. Ждан знав її, як свою пазуху, бо ж допомагали всім куренем забирати з неї гармати та приправляли в нову.

— На Самарі триста, на Орілі — двісті сімдесят... Жданові здалося, що його серце ось-ось розірветься. Йому сперло подих, жар палив обличчя, губи стали сухі й не стулялися. Він упізнав, чий то голос. Митрофана Гука, брата. Той голос входив у нього, неначе зрадливий ніж. Митрофан чинив зраду з якимось вивідником із посольського гетьманського почту.

— Похваляється кошовий скликати в Масловім Стані велику раду. І, либонь, не тільки похваляється. Ходить така думка у його голові. Якось він казав Яковлеву...

Далі голос знову забубонів, як горох, що його сиплють пригоршнями на решето.

Жданові затенькало в скроні, запекло в серці. Що йому робити? Що чинити? Покликати кошового і віддати на катівницькі муки рідного брата?! А інакше... інакше все це — на погибель Сіркові й усьому Запорожжю. "Боже мій, боже милостивий", — шепотів козак і стискував руками горло. Сльози душили його, розпач розривав груди. Що ж робити йому? Кинутися на них із шаблею?..

Ждан зяпав ротом, як старий ворон на сухому дубі. І враз його погляд упав на підпору, яка тримала пушкарню. Страх пройшов йому по тілу, аж затріщали ребра, ядучою хвилею перекотився через серце. "Боже милостивий, прости й покарай..." — майнуло в думці, і він мимоволі заплющив очі. Хвилю перечекав, збираючись на силі.

— Прости мене, господи, — мовив уголос, і наліг плечем на підпору, й повалився разом з нею під дерев'яну стіну фортеці. Почувся скрип, і тріск, і нелюдський крик, Жданові задзвеніло у вухах, і він на мить утратив свідомість.

IV

Скелі росли із скель, налягали грудьми на ріку, намагалися перепинити їй шлях. Вони оступили її з обох боків, стали на путі високими порогами та підступними заборами, впали на дно крутими лавами. Ріка клекотіла, рвала камінь, нестримно мчала свої води до моря.

У цьому місці скелі були найвищі й стискали ріку найдужче. Поріг називався Ненаситецьким.

Скрізь, куди сягало око, з води стриміли скелі, довкола них бушувала піна, й стояла у повітрі водяна курява. Найдужче випиналися з води дві скелі, і біла грива то здіймалася до самих вершин, то, мовби знехотя, спадала донизу. На лаві вода переливалася тонким, прозорим потоком, оддалеку здавалося, що то лежить між скель величезне гнуче скло і в його прозорій глибині грає райдуга. А далі вода знову бушувала на скелях, мчала через переكاتи, гула, вила, гуркотіла, стріляла гарматними випалами, шаленіла, як чорт на весіллі. Аж не вірилося, що це та сама ріка, яка легко та тихо лине поміж берегів за кільканадцять верст угору.

Над Дніпром пливли сині, підпалені знизу сонцем хмари, і висвітлена ним проти хмари чайка здавалася срібною.

Сірко сидів на найвищій скелі. Монастирській, котра впиралася в поріг, високо зводилася над Дніпром, дивився на воду.

А вода по каменю, а вода по білому ..

Тихо йду, тихо йду.

Вона набігала валами, спадала потоками, розбиваючись на тисячі струмин, а внизу клекотіла жовто-біла піна, й ревісько стояло, неначе десь у глибинах крутилися сотні жорнових каменів.

Сірко подумав, що й людське життя — як оці пороги: переплив один, не встиг зітхнути, а вир уже несе тебе до іншого — й пильнуй, козаче, а то розтрощить об скелі. Тільки жодна людина не знає, скільки в неї попереду порогів, та, може, це й на краще.

Він любив це місце, хоча щоразу, сходячи на Монастирську скелю, відчував якусь тривогу й тяжкість на серці, тут думки не мали припону й мчали шалено, тут вічність і мить сплелися воедино і вічність втрачала владу над миттю. Тут марнотними стають думки про славу, багатство, почесні. Тут відчуваєшся часткою вічності і мусиш рівнятися до неї.

Таємничий і віщий Дніпро на порогах. Надто він таємничий вночі. Сірко не раз спостерігав його такої пори. Гудуть пороги, шумить вода й, здається, зникає десь під землею. Вирує біла піна, б'є в камінь хвиля. Виглянув з-за хмари місяць, висвітив воду, й вона зблиснула зловісно та погрозливо. Неначе потопельник, біліє камінь, невидима сила закручує біля нього шалений вир. А там, у глибині, він ще лютіший. Іноді на плесі щось скинеться, й той виплеск заглушить ревіння води і скрегіт каменю. Декотрі

кажуть: то купається нечистий на погибель християнському люду, інші ж — то спливають нагору соми, виловлюють приглушену рибу.

З Монастирської скелі поріг було видно до найменшого камінчика. Всі дванадцять лав, усі рогаті забори й страшне "Пекло". Спекотного літа, коли води в річці забракає, пороги хижо вискалюють зуби, каміння оголяється, коричнево-світле вгорі і темне внизу, воно тоді схоже на пеньки в старечому роті. Й тільки камінь Кресало стоїть білий-білісінький і здається сивим, але сивий він не од мудрості, а од пташиного посліду — то його облюбували для своїх посиденьок і так засиділи чайки. Нині ж хвилі набігали на скелі, розбивалися на тисячі світлих і легких струменів, котрі зміїли між гострих каменів, злітали вгору віялами срібних бризок, біла, зі сталевим полиском піна вирувала коло берегів, осідала шапками на чорних гранітах та піщаних одмітях, сягала сивої паморозі на вершечку Кресала. Людський голос, людський крик губився в ревиську, мов комариний писк у гуркоті громовиці. Ревисько води й камінна пустеля — вони тиснули на душу боляче, щемно. До цієї щемності додає туги степ. Котить білі, як морська піна, ковили, гойдає чисту, високу тирсу та жовтий буркун, але скрізь, куди сягає око, не видно ні людської постаті, ні звіра, ні птаха, їх одлякує скажене ревисько, вічний, невмовкаючий стогін. Здається, то скаржитися на долю чи на неволю хтось невидимий, міцно скований ланцюгами. Принаймні так вчувається Сіркові. Цей стогін і ця нестримна сила заходять між собою в таку ворожість, що, здається, ось-ось має щось статися. Зашкиргоче залізо, розпадуться скелі, й почується вільне та легке зітхання. Ось-ось щось скоїться в світі. Зашкиргоче залізо, й випорснуть з нього вольнії руки, і ляжуть на вольні чепіги.

Але стогін лунав і вчора, й позавчора, й так само клетотіла з-поміж каміння вода. Й треба було спогадувати все, підніматися духом понад ці скелі, щоб зібрати в серці надію та віру.

Світ же нині такий, що будь ти й ангелом, тобі обчикрижать крила. Нічого доброго не можна зробити в краї, ніякі молитви не можуть заступити людину, не може вона орати оцей степ по обох берегах ріки, а якщо оре, то для когось. Тільки сила володіє цим світом, але й вона хилиться перед іншою силою, перед хитрістю та обманом. Лише оці пороги не хиляться ні перед ким, гудуть вільно й поірозливо, мовби знають щось таємниче, що відкриється потім людям у віках. Чи відкриється?

Він дивився на воду і не знав, чого сидить тут. І не знав уже гаразд, для чого живе на світі. Може, лишень для того, щоб інші знали, що він жив, і боровся, і не змирився з тим, з чим його хотіли змирити, щоб отако, по ланцюжку, передати те, чого інакше передати не можна. Бо життя народу — це і є отой невидимий, але міцний ланцюг, який тримає все. Це ріка, біг якої не спинити.

Тремтить на вігрі червона таволга, вітер гне її в свій бік, скеля перехилиє в свій, а вона випручується, рветься вгору. Таволга вчепилася корінням у дике каміння, й ніяка сила не може її вирвати звідси.

Багряне суцвіття майоріло перед Сірковими очима. А там, унизу, клекопла біла піна, шалено дерлися на каміння водянні потоки — ставала дибки ріка.

І враз Сіркові здалося, мовби потоки вихрять в інший бік, мовби ріка потекла вгору. Серце йому затріпотіло, розумом, пам'яттю схоплював: то не так, того не може статися, а Дніпро стогнав і плинув угору. Скільки те тривало — годину, мить, Сірко пригадати не міг. Йому важко зводилися груди, рябіло в очах, аж поки погляд не вхопився за щось біле, блискуче, що котилося по хвилях униз. Кошовий схопився на ноги, й тільки тоді видиво щезло, він побачив, що те біле, блискуче — людська голова. Кричати було марно, та й чим міг допомогти? Придивившись пильніше, побачив: той, кого крутив між каменів водоспад, не сподівався ні на чию поміч і, мабуть, не потребував її. Водоспад не кидав ним — він плів у ньому. Дужий вимах руки — й голена, з довгим чорним оселедцем голова ввірчувалася у сир, що обходив камінь ліворуч, новий помах, і козак пролітав поміж двох каменів, неначе пущена між двох рогачок стріла. Козак гнався за дубом. Чорний, довгий, він мелькав серед піни за кілька сажнів попереду, якимось дивом не перекидався. Ось він домчав до останньої лави, на мить затримався на ній, відтак злетів угору й провалився в безодню. Сірко пошукав очима біля камінного гребеня плавця — не знайшов, — у скрусі, досаді зламав червону таволгу, ще раз, вже без надії, кинув погляд униз і враз побачив, що козак тримається руками за човен. Поки вода несла човен до "Пекла", плавець устиг залізти в нього й взяти в руки весло. Тепер Сірко був упевнений, що через "Пекло" козак пролетить. Й страх, котрий допіру тримав у холодній руці серце, відпустив, кошовий відчув себе легко, молодо, приклав до рота долоні й закричав дужо, весело:

— Го-го-го-го, козаче!

Чи справді козак почув його голос, чи просто так сталося, але підвів голову й побачив на височенній скелі над кручею сивого отамана з булавою в правиці, — помахав йому рукою. Отаман стояв, розкинувши руки, козакові здавалося, він зараз вимахне ними й полетить над Ревучим. Одначе попереду клекотіло "Пекло". Отаман бачив, як довгий, прудкий човен чорною рибиною скинувся на останній заборі й зринув у хмарі піни та бризок. Він довго зорив у той бік, хоч знав, що вже не побачить козака, що того заступили скелі. Його очі весь час мінилися, здавалося, в них теж вирують дужі потоки, рвуться до невідомого берега.

Важко було примиритися, що цей клекіт, цей стогін — вічний, що він ніколи не затихає, але в цьому клекоті народжувалася сила, яка кликала до звитяги. І вже отаман почував, що ріка тече через нього, що він — частина її, і частина вічна, невмируща. І як ніколи не зникне оця ріка, так ніколи не зникне й він — у внуках, правнуках. Які, може, й не пам'ятатимуть його, але пам'ятатимуть її, знатимуть, хто вони, чії діти, на берегах якої ріки народилися.

Враз потоки завирували дужче, зблиснули посередині червоні вогні, отаман стиснув пальці, вимахнув правицею, а коли поклав її на пояс, булави в ній не було. Плескаючи увсібіч золотими бризками, вона летіла вниз, у ненаситецьке "Пекло". Вона не перекидалася, не крутилася, падала стрімко й прямо. Зменшувалася на очах: спочатку була як яблуко, далі — як горіх і врешті — як намистина. Воспанне, вже при самій воді, зблиснула самоцвітами й згинула в хвилях.

От і все. Не справдила ця булава нічийх надій, не сповнилися думи усіх тих, хто тримав її в руках. Їй не треба, щоб обкипала далі кров'ю. Нехай лежить, може, колись та знайдеться звитяжець, який дістане її з глибокого дна і пристане до срібного берега. На тому березі воля і щастя. А його путь кінчається. Доживе віку на пасіці біля Січі. Ось тільки вклониться рідній Мерефі і скличе велику раду. До самої смерті розказуватиме молодим козакам про срібний берег.

Якусь мить дивився в розбурхану воду, відтак перевів погляд угору, до першої лави. Зорив пильно, аж сльози набігли в кутики очей. Здавалося, він видивляється когось. Може, ще одного плавця? Ще дужчого, ще відважнішого, який не побоїться пірнути в безодню кручію. Він знав, він вірив — такий плавець колись знайдеться. Їй дістане її з безпросвітної глибини, й піднесе високо — над скелями, над степом, і вона осяє обидва дніпрові береги, й заструменить з неї золота яса слави, волі і щастя.

V

Вузькою стежечкою, яку сам же й протоптав, Сироватка вийшов з очерету до куги. У лівій руці ніс весло, в правій — плетегого з червоної лози коша. У коші тіпало хвостами півтора десятка карасів, два лини та чималенький лящ. Мокій Сироватка щойно потрусив ятері. Аби риба не пропала (солі не було) — висипав її в малесеньку, зарослу ситнягом саджалочку на краю болота. Перш ніж засунути весло в гілля в'язовника, вийняв ножика й поклав зарубку. Карбував, аби не заблудитися в днях, не загубити свят. Щоправда, завжди зарубку робив уже перед сном, помолившись богам, але те, подумав, не важило. День минув: сонце повисло над обрієм, високі очерети по той бік болота обмітали його м'якими мітелками. Підпалені сонцем хмари горіли довгими пасмами, розповзалися по небу, як палаючі кораблі. У траві блискотіли калюжі, в них червоно відсвічували промені — вночі пройшов дощ, — вони здавалися загубленими в траві уламками скла. В степу денної пори не буває прохолоди навіть після дощу. Пахло перепаленим на сонці дроком, гірким полином і дятлиною. Попідводили од землі тендітні голівки васильки й безсмертники. Зараз тут тільки васильки й безсмертники. Весною — і вероніка, і козельці, і вівсяна крупка, і голубі, жовті та оранжеві півники, й червоногарячі тюльпани. Тюльпани — то кров. Козацька кров, яка пролилася в землю і знову встала з неї. Вони тут пломеніють густо, багато її пролилося в цих степах. І через те й степи вічні — козацькі. Хіба можна їсти хліб, зрощений на чужій крові?! І коли б не тюльпани, може б, і не подумав про це.

В степу панувала тиша. Тиша і безмежність. Вони тут вічні, як і цей степ. Тиша, проте, не завжди однакова. У степу, опівдні, вона найповніша. Тоді навіть чути, як струменить кров у власних жилах. Трави стоять німі, мовби мертві. І наче мертвий підорл у високому небі, дарма що пливе на широко розпластаних крилах, крила ті зовсім не ворухаться, й тоді здається, що підорл той плаває тут з віку-правіку. Весь день прямило сонце, все живе кудись поховалося, всі голоси спила жарота.

Наступав вечір, але тиша не зрушилася, вона тільки поміняла лад. І вечірній крик перепела не будив її, її збудить лише табун тарпанів. Але й то, мабуть, для того, щоб ти збагнув, яка вона вічна й глибока. І навіть коли посунуть од лиману важкі хмари, коли

засвистить тисячами тятив тугий вітер, і заворушаться, побіжать до обрію руді типчаки, й низько, до самої землі, впадуть білопінні ковили, й шорстко заворушиться курай, і прокинуться всі інші бур'яни і трави, ті свисти та стогони не будуть для людини живим звуком. То дзвенітиме і свистітиме тиша, яка на ту мить поміняла свою барву.

Зараз вона теж інша. Зелена, важка, в росі і надвечірній імлі.

По той бік болота закричав деркач, над самою Мокієвою головою попискували в гнізді пташенята. Вони теж були голосом тиші. Синиці поселилися в дуплі крислатого в'яза, не боялися Сироватки, жили з ним у дружбі. Він радів їм тихою радістю, щодня з пенька притуляв вухо до дупла — чи підросли? Недавно вони почали вилітати, сідали на землянку, на кашоварню, на ввіткнуте в дернину ратище. Ще кілька днів — і покинуть дупло назовсім, полинуть у хащі над лиманом. Те чомусь було сумно.

Треба було лаштувати вечерю, в росяній траві лежав залишений з сьогоднішнього улову лящ, він уже заснув. Мокій вийняв ножика-скіска, присів біля рибини. Ще подумав: чогось довго не їдуть козаки із залогі, не везуть пшона, плетений з трави кадубець у ямі під поликом другий тиждень стояв порожній, риба ж добряче настирилася козакові. Його казанок знав і лободяну кашку, й коріння рогозу, й навіть берестяну кору. А зараз Мокій ще багатій: є риба, є смалець барсучий і навіть сушена по-татарськи — пастурмою — яловичина.

Сироватка подумав, що, може-таки, накопати дикої цибулі та зварити юшки з м'яса? Він підвівся, щоб піти до куги, та в цю мить його увагу привернув неголосний тупіт. Він оглянувся, але не побачив нічого. Тільки на горбку поміж болотом і могилою погойдувалася тирса, здавалося, її нахилив вітер. Але стояла бсзшелесність, грозивий вітер помандрував із хмарами, жаркий степовий упав, а нічний ще не піднявся, навіть на в'язі не ворушилося листя, трави ж були густо внизані росами. Так швидко міг промчати лише сайгак. Мабуть, його налякав вовк або рись. Проте, подумав, біля куги давно не видно ні вовчих, ні рисячих слідів. Й не було поблизу звіриних лігвиць.

Сироватку поймав неспокій. Останні дні степом ходила тривога. Мовби все там було як завжди, — тиша, й спокій, і орли у високості, і сайгаки в долині, і татарський табун далеко на обрії — не біля пограниччя, де трави як очерет, а значно далі, в сторону моря, — проте дещо й змінилося. Звечора гудів степ — татари забрали відгульних коней, вночі також пробігали верхи якісь люди, а вдень у західній стороні кружляли птахи. Чого? Хто їх потривожив?

Він розігнувся й швидко пішов до Сліпої. Над Сироватчиною головою навкіс проти сонця стрілами шугонуло двоє соколів-сапсанів. Ця пара жила десь неподалік у степу й завше дивувала Мокія сімейною злагодою. Вони любили сідати на Сліпій, що панувала над степом, на гострому камені, там милували одне одного, звідти назирали здобич. Щойно Сироватка сходив з могили, одразу ж шугали туди. Часом йому здавалося, що вони пантрують з високості, коли він звільнить їм місце. Сироватка й зараз подумав, що сапсани сядуть на камінь, але вони прокреслили небо біля його верхівки й круто шугонули вгору. Сироватка не встиг провести їх поглядом, бо побачив великий табун сайгаків, котрі мчали просто на нього. Були добряче налякані — летіли, не помічаючи

людини. Та враз круто взяли в ліву руку й полетіли попід могилою. Бризкала з-під копита роса, запінилася, захвилювалася тирса. Попереду широко стрибав козел, його роги майже торкалися спini.

Сироватку обійняв неспокій, він побіг до могили. Поспішав, хоч думкою заспокоював себе. Ну, кружляли птахи. Вони часто кружляють над степом. Татари забрали коні. Приспів час, от і забрали. Ніщо не віщувало ворожого зрушення: ногаї мирно кочували в своїх землях малими ордами, кримські татари за Перекоп не виходили. Таке передавали в залогу та на кіш козацькі вивідники, про це казали й чумаки, котрі проїздили повз бекети. Запорожці майже завжди знають наперед про татарські інкурсії. Тоді бекети пильнують вдень і вночі, а залози висилають у степ кінну сторожу. Зараз кінної сторожі в степу не було, та й по бекетах козаки почувалися безпечно. То більшим лихом могла впасти на край орда. Сироватка вибіг на могилу, окинув зором виднокіл. Попереду, скільки сягало око, сріблилися росами ковили, степ лежав пустельний, вже поринав у сон. Не чути було ні звіра, ні птаха. Тільки праворуч, далеко-далеко, стелилася сіра пляма. Сонце сліпило Сироватці очі, воно вже торкалося холодного земного пруга, але Мокій встиг розгледіти, що то біжать тарпани. Тепер уже не мав сумніву — степ гвалтувала орда. Вона ось-ось вирине, одначе з якого краю, Сироватка поки що не знав. Хитрий лис і драпіжний вовк, татарин приспав козачу сторожкість, знову йшов у напад покрадьки.

Сироватка вклякнув на коліна просто в калюжу, — за довгі роки сторожі, ховаючись од вітру, витовк біля каменя ямку, в котру тепер натекла вода, — припав вухом до граніту. Спершу не почув нічого — тільки студеність каменя, нахололого від дощу та вічності, та тихий посвист вітерцю, що ранився на гострім зламі; здавалося, хтось пересипав через камінь пісок, відтак його звичне до степових шерехів вухом вловило всередині граніту ледь чутне гудіння. Воно було тонке, як комариний дзвін і, здавалось, згасало. Але то було оманливе вражіння, гудіння, примовкнувши, спалахнуло знову, вже трохи іншим звуком, може, не дужчим, зате густішим, твердішим, воно котилося хвилями — то більшими, то меншими. Здавалося, там, усередині могили, хтось ворухиться, хоче встати й не може. Од того тихенько гуде й постогнує. Сироватка схопився на ноги, вийняв трут і кресало. Вдарив виковзаним залізом по кременю, й одразу ж на сірім згарку трута заясніли дві червоні цятки. Одна щезла, а друга вчепилася. Мокій замахав рукою, роздмухуючи її. Коли од трута запахло димком, вигріб з-під каменя припасений на отаку дощову пору віхоть сухої трави, впхнув у неї трут. Тепер дмухав з усієї сили, йому враз стало жарко — чи з натуги, чи од того, що довго не загорялося сіно, нарешті воно спалахнуло, й він підіпхнув віхоть під купу хмизу. Вона була висока — майже по груди Сироватці, вивершена із сухого в'язовника, лози, придавлена зверху та з боків чималими дубовими і кленовими обаполами. Внизу — дрібний хмиз, полин та курай. Бур'ян затріщав, засичала вода, полум'я з білого стало червоне, салапнуло кілька разів короткими язиками й погасло. Сироватка дмухав у чорний, наполовину згорілий віхоть, вогонь на ньому схоплювався ще кілька разів, але бур'ян і хмиз не загорялися. Сироватка поспішав, обличчя йому

вкрилося кіптявою, руки тремтіли, він обламував і кидав на жариво короткі патички, а по спині, по потилиці прокочувався холод, і страх піднімався від живота терпкою хвилиною вгору. Приколиханий тишею степу, не поміняв унизу підпалу, та й не сподівався, що хмиз і зілля так намокнуть. Проте добре відав, як поклалися в бекеті на нього. Там зібралися лінкуваті козаки, службу справляли кепсько, з примусу, один навіть тікав, і його завернули назад, вихвостали лозою. Тож зараз вони спокійненько грають у карти або сплять, а може, й зовсім поїхали на залогу.

Сироватка відчував, що він у одвіті і за залого, й за щось незмірне більше, велике-велике, oprіч якого в світі й не було для нього нічого. Він про нього мовби ніколи й не думав, а воно жило в серці само по собі, виколихане в цьому степу, напоєне цими хмарами, виспіване материною піснею, загартоване погуками звитяжної золотої яси.

Од цього маленького вогника залежало, чи заскочить орда в українські землі, чи візьме в неволю бранців, чи заплачуть діти, чи впадуть мертві, захоплені зненацька козаки. Все — од маленького вогника, котрий погас, і в Сироватки не ставало снаги розбудити його. Вмить Мокій осягнув, що таким робом вогнище не розпалить. Він схопився й побіг з могили вниз. Добігши до землянки, згріб в оберемок траву, рогіз та очерет, що лежали на полику, на якому спав, мерщій побіг назад. Уже не думав, що лишає слід, що татари по ньому знайдуть кугу та, либонь, і його самого. В грудях Сироватці бурхало полум'я, ноги підламувались, і на вершечок могили вже добирався майже плавом. Кинув підпал, похапцем нагортав на нього колюче терня, хмиз, кидав обаполи. Краєм ока хапався за степ, уже бачив, як ламався, вигинався овид, неначе його нахилила незрима рука. Знову викресав вогню, знову роздмухав віхоть і пхнув у сухий очерет та сіно. Підпал затріщав, засичало, як і першого разу, одначе віття, хоч і неохоче, бралось полум'ям.

Сироватка оглянувся. Ворога вже було видно: татари мчали двома широкими ріками до могили. Мокій метнувся поглядом до вогню: треба б утікати, а він усе ще не розгорівся, дрібні патички згоряли, а великі бралися чорною смагою, але не займалися. Вогонь мовби виїдав дірку всередині, пожирав, що легше, й не брався до тривкішого. Мокій трошив гілля, ранився об колючки степової грушки, запихав його в гаряче дупло, з окіл котрого червоніли обгорілі патички, — полум'я, однак, не схоплювало всієї купи. Він придавив її грудьми, вогонь затріщав, загоготів, а позаду вже стугоніли копита, форкали коні, вигукували чауші — все те котилося однією хвилиною, котра підломлювала під себе одиноке, що тріпотіло на вершечку могили, серце. Сироватка вже бачив, що не встигне втекти, що татари ось-ось обтечуть могилу, дим виїдав йому очі, а вогонь тріпотів тільки на денці купи, розпач ломив дозорцеві груди, тіпав ним, вибиваючи душу. Швидко оглянувся назад — в очу замиготіли зелені прапорці, розвихрені кінські гриви, білі, немовби розтягнені, плями облич, — похилився вперед і виліз на купу. Вона затріщала, присіла, й враз затріщало полум'я, схопило її сотнею вогняних язиків. Тепер Сироватка дивився просто в обличчя татарам, що летіли до могили, вимахували шаблями, залізними й кизиловими булавами, арканами, алакакали, верещали, ревіли в ярості. Сонце тільки-но скотилося за пруг, але було ще

зовсім видно. Сироватка добре бачив своїх ворогів, розлютованих, нещадних, готових роздерти його на шмаття, їх були тисячі, передні вже доскочили могили, а задні вкрили степ до видноколу. Серце Сироватці закипіло ненавистю, він аж простер вперед руки, рвонувся навстріч своїм лютим ворогам. Це вони порубали його батька та матір, це вони забрали в полон його Лавріна й оддали проклятому турчину, щоб той розірвав його на залізних гаках. А тепер біжать, щоб порубати його побратимів на Січі і взяти в ясир малі діти, сплундрувати його землю, її трави і квіти, жита і калини. Але він не пустить їх, поставить супроти них своє серце.

Вогонь шаленів, уже спалахнули обаполи, над купою хмизу звивалися язики полум'я, й густий, білий дим застилав Сироватці очі, окутував його білими клубками. І враз високе вогняне пасмо вихопилося з-під Сироватчиних ніг, обійняло козака по груди. Спалахнули просмолена від нужі сорочка, і пояс, і кунтуш. Одначе Сироватка не скочив на землю. Він стояв і горів, як свічка. Душа козака летіла до бога, а серце — до Великого Лугу, до маленької слободи Драбинівки, до людей, до України.

VI

Ополудні троє козаків під'їхали до могили. Обкружлявши довкола Сліпої, погукавши кілька разів і не вчувши відгуку, спрямували коней лівим краєм балки до землянки. В переднього поперек сідла перевисав мішок із пшоном, скочивши на землю, він кинув його в траву, розгнуздав, стриножив коня. Двоє інших теж потриножили коні, а самі, заглянувши до куги, впевнившись, що там нікого немає, посідали в траві, повиймали люльки. То були вже немолоді, статечні козаки, вони не звикли ганятися за невідомістю, воліли дочекатися, коли вона об'явиться їм сама.

Третій, молодий, рвійний, поблукавши трохи коло куги, побовтавшись підсакою в саджалці, пішов до могили. Це був Філон. Витягуючи шию, роззирався доокіл. Одвічні ковили, шорстка тирса, безмежжя та безбережжя. В самому Філонові сталися переміни: посуворішало обличчя, густіше просіявся вус, потемніли очі, проте в них буяла все та ж нспогамована відвага, й дужі руки не могли спокійно влжати на синім перевеслі пояса, котре туго охоплювало високий стан. Він шойно повертався в залогу, але путь їм лягала повз Сироватчину кугу, і вони заїхали сюди. Він сходив на могилу, а думав про те, що йому все не щастить випробувати до кінця власну відвагу, прислужитися товариству, стати врівень з іншими товаришами куреня. Мусить заслужити тієї честі власною хоробрістю, власною шаблею. Тиждень проблукали в степах і не зустріли жодного чимбулу, жодного татарина. А він сподівався, якщо дійде до сутички, викликати котрогось із них на герць. А ще думав про Сироватку, нужденного, а чимось і валечного козака, який порятував його під час утечі від пана й допоміг добутись на Запорожжя. Ще й обіцявся бути йому за батька при якійсь своїй лихій пригоді. При якій саме — не запам'ятав, щось таке сталося з Сироватчиним сином, і він їхав його шукати. Відтоді не бачилися. Як-то він стріне його зараз?

Козаки біля куги не встигли випалити по стамбулці, як Філон прибіг од могили й об'явив їм страшну вість. Спершу вони не повірили, але Філонові очі, у яких каламутився жах, упевнили їх, і вони посхоплювалися й пішли до могили. Й теж

побачили згвалтовану чужинськими копитами маківку могили, й чорне кострище, й покремсане шаблями обгоріле козаке тіло. Довго стояли у важкому заціпенінні, ніхто не мовив жодного слова, бо всі слова були малі, не гожі обійняти те, що сталося. Скорбно свистів на гострій шаблі граніту вітер, і козаки теж були як три уламки граніту, тільки злютовані воєдино звитягою й смертю.

Вони поховали Сироватчин прах на вершечку Сліпої, біля уламка граніту. Там, де козак ховався од ляського, татарського та інших вітрів, подавав знак тривоги, там, звідки зорив у кримський бік. Аби стеріг степ сьогодні, завтра, позавтра — сто, тисячу літ. Широ помолившись за його душу богові, сумною черідкою вернулися до землянки. Коні ще не напаслися й не перепочили, але треба було їхати й розказати козакам на бекеті й отаману на залозі, що ото вчора Сироватка востаннє подав їм знак, що його вогонь востаннє пробіг з краю Дикого Поля до Черкас та Самари, порятував християнський люд. Тепер їм доведеться пильнувати дужче, бо ж не стало дозорця попереду.

Козаки склали нужденну Сироватчину бутру, зняли з полика дві вовчі шкури, а зі стін — кілька сайгачих, які захищали Сироватку від холоду, були сухі, годилися на товар (живому — живе), відшукали за стропом тестамент у дерев'яній скриньці, прочитали його. "Вручаючи душу свою вседержителю моєму богу-вітцю, своїм останнім тестаментом, — писав Сироватка, — заповідаю, скільки моєї мізерії, щоб по смерті моїй наглій од татарського чи турецького меча турбації не було, і зголошую: ратище, жупанок зелений, сливе новий, без дірок, коня з кульбакою — кумові Шевчику. Курінному — шаблю-домаху, кошовому. Сірку Івану Дмитровому, — люльку-стамбулку зі срібним обідком. Маю гроші, закопані в Військовій Скарбниці, в урочищі Крутий Луг над ериком Гавиним, в трьох ступнях на схід од дубового пнища при дубові з приламаним верхом — сорок срібних талярів. П'ятнадцять заповідаю на курінь, обід справити, п'ять — попові у церкву на спомин душі... — В цьому місці козак затнувся, слово було замазане, намагався прочитати проти світла: перша літера — "с", друга "и", а дві останні зовсім перекреслені, й так, не розібравши, докінчив: — ...мого Лавріна Перехреста, а всю решту — на малих дітей на Січі, сиріч сиріт".

Козак вклав тестамент назад у скриньку, засунув її за пазуху. Коли запорожці розтриножили коні, почали укладати в тороки Сироватчину мізерію, Філон, який весь цей час стояв замислений, задивлений у щось, зупинив їх.

— Не треба — сказав тихо. — Стане мені в пригоді. Я лишусь тут. Козаки не одмовляли його. Попрощалися, посідали на коні й поїхали. Філон трохи провів їх, довго дивився вслід. Запорожці, здавалося, пливли у високих травах, їхні постаті зменшувалися на очах, ось вони на мить зупинилися, повдягали на ратища шапки, помахали йому. А тоді припустили коні й помчали, вже не оглядаючись. Здавалося, то тільки чорні шапки котяться до обрію. В цю мить колюча, мов огонь, думка стрельнула Філонові в голову: забув попросити в козаків трута. А свій сьогодні ранком згубив. Він аж рвонувся навздогін та й зупинився. Що міг удіяти — запорожці вже не помітять знаків, не почують голосу.

Вдаривши в досаді об долоню шапкою, спустився вниз, у балку. Зупинився під в'язком, розглядався. Тут мав жити. Біля самої землянки помітив прикладену дерном пічурку, знявши кунтуш, одклав убік дернину, розгріб попіл. Він був уже холодний. Філон хотів підвестися, як раптом на самому дні пічурки побачив маленьку жарину. Відкрита подихові вітру, вона на мить заясніла, а далі почала швидко зменшуватися, поступатися місцем попелясто-сірій паморозі, котра стискувала вогник з усіх боків. Філон вхопив жарину лівою рукою, почав щосили дмухати на неї, а правою скуб вовну з шапки, збирав розкидане біля дверей бадилля й сіно. Поклав вуглину на підпал і дмухав легенько, боячись загасити іскру, що ледве мріла. Здавалося, вона ось-ось згасне.

Вона й справді згасла. Але за мить, коли червона крапка щезла навіки, затріщала вовна, відтак з неї вискочив маленький вогняний чортик і вхопив червоними зубами бадилину. Бадиллина спалахнула, підпалила сусідню — загорілася вся купка. Філон кидав наверх більші бадиллини, очерет, хмиз. Тепер не боявся, що не зможе подати вість: триматиме жар в ямці на могилі, а тим часом виварить у попелі губку.

Впоравши вогонь, давши йому вдосталь харчу, знайшов у кузі сокиру й, роззувшись, поліз у лози. За якийсь час ніс на могилу чималу в'язку сушняку. Поклав його на чорнім згарищі, а сам приклав до чола руку, дивився в степ. Тільки не в козачий бік, а в кримський, татарський. Йому ще раз пригадалися Сіркові слова: "Святе місце — чати. Найсвятіше на всій Україні!"

1970—1974 рр.,

1984 р., 1985 р.